

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАН ВА ТЕХНИКА ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Шавкат Раҳматуллаев

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
ЭТИМОЛОГИК
ЛУҒАТИ**

(туркий сўзлар)

Тошкент
"Университет"
2000

Этимологик луғат ўзбек тилшунослигида дастлабги тажриба сифатида яратилди, шунга кўра у айрим нуқсонлардан холи бўлмаслиги мумкин. Ушбу луғат туркий тиллар бўйича мавжуд изланишларга таяниб тузилди ва этимологик талқинлар оммабоп йўсинда берилди.

Луғат барча тил шинавандаларига, биринчи гада зиёлиларга, шу жумладан олий ўқув юртлари ва ўрта мактаб ўқитувчиларига, шунингдек талабаларга мўлжалланган.

Ушбу луғатнинг юзага келишида ташаббускор бўлиб, доим қўллаб-қувватлаган ЎзМУ ректори академик Т.Н.Долимовга чексиз миннатдорчилик билдираман.

Тақризчилар: ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти лексикология ва лексикография бўлими; **Отақўзи Азизов** — ЎзМУ профессори, филология фанлари доктори, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, Россия таълим академиясининг хорижий аъзоси.

К И Р И Ш

Ўзбек тилининг этимологик луғатини тузишга ин-тилганлар бўлди, лекин илмий ишларда айрим сўзларга тарихий-этимологик изоҳ беришдан нарига ўтилмади. Даҳрнинг кажрафторини қарангки, бундай луғат тузиш менинг зиммамга юкланди. Мен бу ишга академик Тўрабек Долимовнинг ТошДУ илмий ишлар бўйича про-ректори давридаги қатъий даъватидан кейингина рози бўлдим: "Бошқа тиллар, шу жумладан рус тили бўйича этимологик луғат тузилган-у, нимага бундай луғат ўзбек тили бўйича тузилмаган?! Албатта тузиш керак. Майли, қисқа бўлсин, содда бўлсин, лекин бошлаб беринг". Бир қанча манбаларни ўрганиб, ўзбек тили луғатининг та-рихий тадрижини озми-кўпми англай бошлаганимдан кейингина бу савобли ишни бажаришга жазм қилдим. Бажарилган ишнинг натижаси 1997- - 1999- йилларда "Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати" номи билан чоп қилинган тўрт китобчада ўз аксини топди.

Луғатдаги барча мақолаларни бевосита ўзим туз-дим. Бажарган ишимни синовдан ўтказиш мақсадида бошқа мутахассисларни ҳам жалб қилдим. Мен билан бир вақтда мақолаларнинг маълум бир қисмини а, и ҳарфлари бўйича проф. М.Миртожиев, у, э, ў, г, д, ж, к, т ҳарфлари бўйича доц. М.Қодиров тузди. Мен булар тузиб берган мақолаларни ўзим тузган мақолаларга таққослаб, озми-кўпми фойдаландим, шунинг учун уларга самимий миннатдорчилик билдираман.

Чоп қилинган тўрт китобчани яхлит ҳолатта кел-тириш муносабати билан манбаларни яна бир бор син-чиклаб ўрганиб, мақолаларнинг талай қисмини қайта туздим, йўл қўйган хато-камчиликларимни аниқлаб, бартараф қилдим. Ўзбек тилшунослигида этимологик луғат дастлабги тажриба тариқасида яратилаётгани са-бабли ушбу иш камчилик ва нуқсонлардан холи бўл-маслиги табиий; келгуси тузувчилар бундан-да тўлиқроқ ва мукамалроқ этимологик луғат тузадилар деган умиддаман.

Қўлингиздаги луғатга сўзлик "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" бўйича тузилди. Дастлаб ўзбек адабий тили луғат бойлигидаги туркий қатламга этимологик изоҳ бериш мақсад қилиб олингани туфайли ушбу изоҳли луғатдаги бошқа тиллардан олинган сўзлар назардан соқит қилинди, шу билан бирга бошқа тиллардан олинган сўзлар асосида ясалган, тузилган сўзлар ҳам ҳозирча чегириб қўйилди.

Шундай чегиришлардан кейин ажратилган туркий сўзларнинг жуда катта қисми этимологик изоҳга муҳтож эмас. Этимологик изоҳ бериш лозим сўзларнинг бир қисмига эса бугунги кунда шундай изоҳ бериш учун имкон йўқ. Хуллас, юқоридаги чекланишлардан кейин ушбу луғатда 2400дан ортиқ сўз қамраб олинди. Бу миқдорни шева сўзлари ҳисобига, туркий сўзга бошқа тилдан олинган қўшимчани қўшиб ясалган сўзлар ҳисобига бойитиш мумкин. Бундай сўзларга этимологик изоҳ бериш – галдаги вазифалардан бири.

Луғатдан кенг жамоатчилик фойдаланишини кўзда тутиб тилшунослик терминлари деярли ишлатилмади, шарҳлар оммабоп йўсинда, ихчам тарзда баён қилинди.

ЛУҒАТ МАҚОЛАСИНИНГ ТАРКИБИ

Луғат мақоласи талқин қилинаётган сўз билан ёки ҳавола сўз билан бошланади, бу сўзлар қатъий алифбо тартибида жойланиб, бош ҳарфлар билан терилди.

Талқин қилинаётган сўз ва ҳавола сўз амалдаги ўзбек кирилл алифбосида ёзилди, фақат **е, ё, ю, я** ҳарфлари ўрнига икки товушни ифодалашига кўра икки ҳарф ёзилди; аксинча, бир товушни ифодалашига кўра **нг** ҳарф тизмаси ўрнига **ң** ҳарфи ёзилди: **ойоқ, уйал—; аң, жаң, соң** каби; шу йўл билан талқин қилинаётган сўзнинг товуш таркибини аниқ кўрсатишга эришилди.

Луғат мақоласида талқин қилинаётган **с ў з л а р н и ва у л а р н и н г қ и с м л а р и н и** ёзишда ўзбек кирилл алифбосидан туркий луғатшунослик **анъ** — аналарига кўра қуйидагича фойдаланилди:

1) **а** ҳарфи билан қадимги туркий тилдаги бироз ортқироқ кенг унли товуш ифодаланди: **б а й р а қ**

(ҳозирги ёзувда бу товуш ўрнига қараб **о** ёки **а** ҳарфи билан ифодаланади: **б а й р о қ** каби);

2) **ä** ҳарфи билан олдинги қатор кенг унли товуш ифодаланди: **б ä й р ä м** (ҳозирги ёзувда **а** ҳарфи билан ифодаланади: **б а й р а м** каби);

3) **â** ҳарфи билан ўзбек тилидаги ортқи қатор лаблашган кенг унли товуш ифодаланди: **б â й р â қ** (ҳозирги ёзувда **о** ҳарфи билан ифодаланади: **б а й р о қ** каби);

4) **о** ҳарфи билан ортқи қатор ўрта кенг унли товуш ифодаланди: **б о й и н** (ҳозирги ёзувда **ў** ҳарфи билан ифодаланади: **б ў й и н** каби);

5) **ö** ҳарфи билан юмшоқ **о** унлиси ифодаланди: **б ö к ä** (ҳозирги ёзувда **ў** ҳарфи билан ифодаланади: **б ў к а** каби);

6) **ü** ҳарфи билан юмшоқ **у** унлиси ифодаланди: **б ü к ü р** (ҳозирги ёзувда **у** ҳарфи билан ифодаланади: **б у к у р** каби);

7) **ы** ҳарфи билан қаттиқ **и** унлиси ифодаланди: **б ы қ ы н** (ҳозирги ёзувда **и** ҳарфи билан ифодаланади: **б и қ и н** каби);

8) **ж** ҳарфи билан портловчи қоришиқ ундош ифодаланди: **ж ä б д у қ, ж и з з ä** каби;

9) **ң** ҳарфи билан қоришиқ бурун ундоши ифодаланди: **кең, тиңлә-** каби;

10) **з** ҳарфи билан қадимги туркий тилдаги айрим сўзларда учраган қоришиқ дз ундоши ифодаланди: **тоз-** (> **той-**), **тоз-** (> **тос-**) каби;

11) **w** ҳарфи қадимги туркий тилдаги айрим сўзларда юмшоқ **в** ундошини ифодалаш учун ёзилди: **қaw, қawур-, қawуш-** каби;

12) унлининг чўзиқлиги ҳарфдан кейин икки нуқта қўйиб ифодаланди: **б а : л ч и қ, б е : ш, б и : т, б у : т I** каби;

13) **е, ё, ю, я** ҳарфлари ўрнига икки товушни кўрсатишига биноан икки ҳарф ёзилди: **й ä л п и** (**я л - п и** ўрнига), **й е л к а** (**е л к а** ўрнига), **й â з** (**ё з** ўрнига), **й у к** (**ю к** ўрнига) каби;

14) Девондаги сўзлар таркибида ишлатилган **ё** ҳарфи ўзича сақланди: **кёкрä, кёз-, кёң** каби;

15) сўзларни луғатга киритишда ҳарфларнинг алифбодаги тартибига риоя қилинди, фақат, сўз ичидаги алифбо тартибида туркий луғатчилик анъанасига биноан **ң** ҳарfli сўз **н** ҳарfli сўздан кейин жойланди: **чанғи, чаң** каби; икки товушни кўрсатувчи **е, ё, ю, я** ҳарфлари алифбо сирасидан чиқарилиб, **й** ҳарфи мақолалари таркибида **йе, йи, йо, йу, йў** тартиби билан жойланди.

Ҳавола сўздан кейин **қ** қисқартмаси қўйилиб, луғатда талқини берилган сўз келтирилди ва бу сўз қора кичик ҳарфлар билан ёзилди.

Бош сўз феъл бўлса, туркий тиллар луғатида мавжуд анъанага биноан кетига чизиқча қўйилди. Бу чизиқча феъл асосига ҳали грамматик маъно ифода – ловчи қўшимчалар қўшилмаганини билдиради. Феъллар луғатга асос ҳолатида киритилгани сабабли уларнинг лексик маъносига берилган таъриф охирига ҳам чизиқча қўйилди.

Худди феълларда бўлганидек, от туркумида ҳам сўз асосига грамматик маъно ифодаловчи қўшимча қўшилади, лекин бирорта ҳам луғатга от асос ҳолатида киритилмайди. Асли отларни ҳам, худди феълларда қилинганидек, луғатга асос ҳолатида киритиш, яъни кетига чизиқча қўйиш мантиқан тўғри, лекин луғатчилик анъанасидан четга чиқмаслик учун ушбу луғатда ҳам от асоси кетига чизиқча қўйилмади.

Луғат мақоласида бош сўздан кейин талқин қилинаётган сўзнинг маъноси таърифланди, бу таъриф тирноқларга олинди. Агар талқин қилинаётган сўз кўп маъноли бўлса, асосан бош маъноси, зарур ўринларда икки маъноси келтирилди. Маъно таърифлари ЎТИЛга суянган ҳолда мустақил тузилди. Маъно таърифини беришдан асосий мақсад – биринчидан, луғатдан фойдаланувчини ушбу сўзнинг давр ўтиши билан маъно жиҳатидан қанчалик ўзгарганидан огоҳ қилиш, иккинчидан, этимологик луғат талабидан келиб чиқиб ЎТИЛда берилган маъно таърифидаги нуқсонга эътиборни жалб этиш.

Маъно таърифидан кейин худди шу маънони намойиш қилувчи жумла келтирилди. Бу жумла курсив билан ёзилиб, унинг таркибидаги сўз–мисол ёйиб терилди.

Шундан кейин этимологик талқин бошланади. Талқин қилинаётган сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам, қадимги туркий тилда ҳам туб бўлса, бундай сўзда би — ринчи навбатда товуш таркиби жиҳатидан юз берган ўзгаришлар кўрсатилди. Бундай товуш ўзгаришлари таркибли сўзларда ҳам таъкидланди.

Этимологик талқин берилаётган сўз маъно жиҳа — тидан ўзгарган бўлса, бундай маъно тараққиёти қандай маъно асосида рўй бергани изоҳланди. Матн ичида келтирилган маъно таърифлари ҳам тирноқлар ичига олинди. Маълумки, янги сўз яшаш асос вазифасини ўтовчи сўзнинг аниқ бир маъносидан амалга оширилади. Шунини ҳисобга олиб, ясама сўзлар талқин қилинган мақолаларда яшаш қандай маънодан амалга оширилгани таъкидланди.

Этимологик талқин берилаётган сўзлар доираси — даги омонимлар рим рақамлари қўйиб фарқланди: ўт— I, ўт— II, ўта— I, ўта— II каби. От билан феъл муносабати акс этган омоформалар феъл кетига чизиқча қўйиб фарқланди: ўрта — ўрта—, ўтин — ўтин— каби.

Қўшимча қўшиш билан янги сўз юзага келса, "ясалган" сўзи, грамматик шакл юзага келса, "ҳосил қилинган" сўзи ишлатилди. Асос билан қўшимча орасига қўшув аломати, булар билан ҳосила орасига баробар аломати қўйилди. Сўз қисмлари орасидаги муносабатни кўрсатишда қавслардан фойдаланилди. Товуш жиҳатидан ўзгарган сўзнинг олдинги ва кейинги шакли ўтиш бел — гиси (>) ёрдамида кўрсатилди. Талқин матнида изоҳ — ланаётган сўз, асос ва қўшимчалар қора кичик ҳарфлар билан терилди.

ЛУҒАТНИНГ МАЗМУНИ

1. Э т и м о л о г и я — тилшунослик фанининг муҳим ва мураккаб соҳаси. Э т и м о л о г и я сўзи асли юнонча *etymon* ва *logos* сўзларидан таркиб топган; *eti* — топ сўзи 'чин, асл моҳият' маъносини, *logos* сўзи эса 'таълим' маъносини англатади; шунга кўра этимология соҳасида сўзларнинг асл шакли ва маъносини аниқлаш бўйича изланишлар олиб борилади. Ўзбек тилшуносли — гида этимология айрим соҳа сифатида шаклланмаган,

этимологик луғат ҳам тузилмаган. Қўлингиздаги луғат ўзбек тилшунослигида этимология соҳасининг шаклла — нишига қисман замин ҳозирлайди.

2. Этимологик талқин ҳар қандай тилда барча сўзларга эмас, балки сўз бойлигининг маълум бир қисмигагина берилади. Қўлингиздаги луғатда ҳозирги ўзбек адабий тилининг сўз бойлигидаги туркий қатлам ўз аксини топди (шева сўзлари деярли киритилмади). Этимологик талқин бериш имконияти бундай сўзларда турлича, албатта.

3. Сўзларга этимологик талқин одатда икки жиҳатдан берилади: 1) мазмун жиҳатидан, 2) шакл (товуш) жиҳатидан. Мазмун жиҳатидан талқин бериш туб деб қаралувчи сўзларда ясама деб қаралувчи сўзларга нисбатан қийин.

3.1. Ҳозирги ўзбек тилидаги кўп маъноли **оқ** (**ўқ**) сўзининг бош маъноси деб луғатларда 'ёйга қўйиб отиладиган найза' маъноси келтирилади. Бу сўзнинг 'милтиқ каби иссиқ қуроолардан отиладиган маъдан' маъноси юқоридаги маънодан ўсиб чиққан: 'ёйнинг ўқи' → 'милтиқнинг ўқи'. Ўзбек тилида 'икки учи доира шаклида силлиқ йўнилиб, филдираклар ўрнатишга хизмат қиладиган мустаҳкам ғўла' маъносини англлатувчи **оқ** сўзи ҳам мавжуд. Бу сўзнинг маъносини 'ёйнинг ўқи (найза)' маъносидан ўсиб чиққан деб бўлмайди. Шу — нингдек **оқлағи** ясама сўзининг асоси бўлган **оқ** сўзининг маъноси ҳам 'ёйнинг ўқи (найза)' маъносидан ўсиб чиққан деб бўлмайди. Аёнки, бу маънолар учун асос вазифасини ўтаган бошқа бир дастлабги маъно мавжуд бўлган. Қадимги туркий тилга ва айрим ҳозирги туркий тилларга мансуб маълумотлар **оқ** оти асли 'тўғри силлиқ таёқ (ёғоч)' маъносини билдирганини кўрсатади. **Оқ** отининг этимологик маъноси ана шу маъно бўлиб, юқорида таъкидланган маънолар шу маънодан ўсиб чиққан. Бу маъно бугунги кунгача етиб келмагани сабабли **оқ** сўзининг ҳозирги ўзбек тилида бош маъноси деб унинг дастлабги ҳосила маъноларидан бири кўрсатилади. Демак, бу мисолда этимологик маъно юқоридаги икки сўзнинг юзага келиши учун асос бўлиб хизмат қилган.

Хуллас, бугун ҳам, қадимги туркий тилда ҳам туб деб қаралувчи сўзларнинг маълум бир қисмига туркий

тиллер тарихи бўйича сақланган манбаларга, қисман шева маълумотларига суяниб мазмуний этимологик талқин бериш имконияти бор, луғат тузувчи бундай имкониятдан маълум даражада фойдаланди.

3.2. Таркибли сўзларда уларнинг маъноси кўпинча таркибидаги қисмлар маъносининг йиғиндисига тенг бўлади. Бунда таркибли сўз қисмлари тарихан мустақил ишлатилиб, бугунги кунда истеъмолдан чиқиб кетган бўлсагина этимологик талқинга эҳтиёж сезилади. Луғатга киритилган сўзларнинг анчагина қисмида шундай ҳолат мавжуд. Масалан, **идиш** сўзи ҳозирги ўзбек тилида маъноли қисмларга ажратилмайди. Асли бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлган ва 'йиғ-' маъносини англлатган **иди**– феълидан **-ш** қўшимчаси билан ясалган. Ҳозирги ўзбек тилида **иди**– феъли ҳам, нарса оти ясовчи **-ш** қўшимчаси ҳам мустақиллигини йўқотган. **Идиш** сўзининг асли 'нарса солиб қўйиш буюми' маъносини англлатганини қисмлари маъносидан билиб оламиз.

Таркибли сўзларда уларнинг маъноси баъзан қисмлари маъноси йиғиндисига тенг келмай қолади, қандайдир маъно тараққиёти юз бергани сезилади. Масалан, **ипак** сўзи **ип** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ā)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлиб, асли 'кичик (ингичка) ип' маъносини билдирган, амалда эса бу сўз пилла толасининг номи сифатида ишлатилган. Демак, бу ерда янги нарсага (ипакка) ном унинг белгиси (ингичкалиги) асосида аввалдан бор **ип** отига **-(ā)к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган.

Маъно тараққиёти ўта мураккаб жараён бўлиб, ушбу луғатда бундай жараёнга доир талқинлар деярли берилмади, айрим мақолалардагина энг зарур изоҳлар келтирилди.

4. Сўз тилининг тарихий тараққиёти давомида мазмунан ўзгармай, товуш жиҳатидан ўзгарган бўлиши мумкин. Луғат мақолаларида ана шундай товуш ўзгаришлари қадимги туркий тилдан ҳозирги ўзбек тилига қадар қандай воқе бўлгани баён қилинди.

4.1. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сўзларга товуш томонидан этимологик талқин беришда қадимги туркий тилдаги унлиларга қаттиқ–юмшоқлик жиҳатидан хос бўлган зидланиш ҳисобга олинди. Унлиларга хос бу бел-

ги ўзбек тилининг айрим шеваларида ўз кучини қисман сақлаган бўлса ҳам, адабий тилда инобатга олинмайди.

Қадимги туркий тилда, масалан, 'ич томонга торт—' маъносини англатган **оп**— (**ўп**—) феълидан 'бўса ол—' маъносини англатган **оп**— (**ўп**—) феъли, 'ўроқ билан кес—' маъносини англатган **ор**— (**ўр**—) феълидан 'сахн бўйлаб ҳаракатлан—' маъносини англатган **ор**— (**ўр**—) феъли, 'ҳаво бўйлаб ҳаракатлан—' маъносини англатган **уч**— феълидан 'икки билан тўрт оралиғидаги бутун миқдор сон' маъносини англатган **ўч** сўзи, 'майса' маъносини англатган **от** (**ўт**) отидан 'бир жойдан иккинчи жойга ҳаракатлан—' маъносини англатган **от**— феъли унли товушининг юмшоқлиги билан фарқланган.

Бундай қаттиқ—юмшоқлик баъзан бир сўзнинг икки кўринишида ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Э.В.Севортяннинг "Туркий тилларнинг этимологик луғати"да 'дастлабги рангини йўқот—' маъносини англатувчи феъла **оң**— шаклида ҳам, **оң**— шаклида ҳам таъкидланган (лекин унлиларнинг қаттиқ — юмшоқлик белгиси асосан сўзларни фарқлашга хизмат қилган).

4.2. Қадимги туркий тилда (шунингдек ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида) унлиларнинг қисқа—чўзиқлиги ҳам сўзларни ўзаро фарқлашга хизмат қилган. Маълумки, қадимги туркий тилда 'асп (иш ҳайвони)' маъносини англатувчи **ат** (**от**) сўзи билан 'исм' маъносини англатувчи **а:т** сўзи ўзаро унли товушининг қисқа—чўзиқлигида фарқланган; 'ковла—' маъносини англатган **о:й**— феъли 'сакра—' маъносини англатган **ой**— феълидан, 'очиққан' маъносини англатувчи **а:ч** сифати 'очиқ ҳолатга келтир—' маъносини англатувчи **ач**— феълидан унли товушининг чўзиқлиги билан фарқланган.

Манбалардаги маълумотларга қараганда, унлининг қисқа—чўзиқлиги бир сўзнинг икки кўринишида ҳам мавжуд бўлган. Масалан, қадимги туркий тилда сувнинг оқишини англатган **а:p**— феъли **ар**— шаклига ҳам эга бўлган (ЭСТЯ, I, 188), лекин унлининг қисқа—чўзиқлиги асосан сўзларни фарқлашга хизмат қилган.

4.3. Айрим сўзлар орасида фарқ ҳар икки белги — ҳам қаттиқ—юмшоқлик, ҳам қисқа—чўзиқлик жиҳатидан мавжуд бўлган. Масалан, қадимги туркий тилда 'намли' маъносини англатган **о:л** сифати **ол** кўрсатиш олмоши —

дан, таъкидлаш маъносини ифодаловчи **о:з** сўзи 'қувиб ўтиб кет-' маъносини англатган **оз-** феълидан унли товушининг юмшоқ ҳамда чўзиқ эканлиги билан фарқланган.

4.4. Демак, унли товушларнинг қаттиқ-юмшоқлиги ва қисқа-чўзиқлиги асосида қадимги туркий тилда анчагина сўзларнинг шаклан бир хил бўлиб қолиши бартараф қилинган. Шунга қарамай, омонимлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Э.В.Севортяннинг "Туркий тилларнинг этимологик луғати"да 'пастлик' маъносини англатувчи **о:й I** ва 'миядаги фикр' маъносини англлатувчи **о:й II** отлари келтирилган. Э.В.Севортян луғатида феъл отдан кетига чизикча қўйиб фарқланган; бундай сўзлар товуш жиҳатидан бош шаклида тенг келса ҳам, бошқа шаклларида одатда фарқланади, шунга кўра бундай сўзлар омонимлар деб эмас, балки омоформалар деб юритилади. Масалан, 'асп (иш ҳайвони)' маъносини англлатувчи **ат** сўзи билан 'итқит-' маъносини англлатувчи **ат-** сўзи, 'йилнинг ўн икки қисмидан бири' маъносини англлатувчи **ай** оти билан 'гапир-' маъносини англатган **ай-** феъли шулар жумласига киради.

5. Товуш жиҳатидан эътиборни жалб этадиган яна бир хусусият шуки, қадимги туркий тилда сўзларнинг кўпчилиги бир бўғинли бўлган ва уларнинг аксарияти туб бўлган. Лекин қадимги туркий тилга доир маълумотлар бир бўғинли сўзлар орасида ясама сўзлар ҳам мавжудлигини кўрсатади. Э.В.Севортян луғатининг I жилдида таъкидланишича, 'миядаги фикр' маъносини англлатувчи **о:й** оти асли ясама бўлиб, 'фикрла-' маъносини англатган **о:-** феълига от ясовчи **-й** қўшимчасини қўшиб ясалган: **о:- + й > о:й** (429- бет). "Қадимги туркий луғат"да 'тўхта-' маъносини англатган **а-** феъли (I-, 416- бетлар: **qan a-** - 'қон тўхта-'), 'ўсимлик' маъносини англатган **и** оти (216- бет), 'ўйла-' маъносини англатган **о:-** феъли (375- бет), 'туш' маъносини англатган **у** оти (603- бет) ва 'енг-', 'қодир бўл-' маъноларини англатган **у-** феъли (603- бет) келтирилган.

Демак, қадимги туркий тилда бир унли товуш билан ифодаланган сўзлар мавжуд бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида мустақил туркум сўзлари орасида бир унли билан ифодаланадиган сўз йўқ (у олмоши бир унлига

тенг шаклидан кўра унли билан ундошдан иборат шак — лида кўп ишлатилади: ун—).

6. Туркий тилларга, шу жумладан ўзбек тилига ҳам хос товуш қонунларидан бири шуки, сўзлар асосан бир ёки икки бўғинли бўлади, уч бўғинли сўз камдан кам учрайди (Грамматик шакл ҳосил этувчи қисм қўшилиши билан бўғин миқдорининг кўпайиши — бошқа масала).

Тил ҳодисаларини кузатиш кўрсатадики, қўшимча қўшилиши билан бўғин миқдори ортса, қўшилувчи қисм олдидаги бўғинни қисқартиришга интилиш мавжуд. Масалан, **ойин** отига феъл ясовчи —**а** қўшимчаси қўшилиши билан уч бўғинли сўз юзага келади: **ойуна—**. Бўғин миқдорини орттирмаслик талабига биноан бундай сўз таркибидаги у унлиси талаффуз қилинмай, икки бўғинли сўзга айлантирилган: **ойун + а > ойна—, орун + а > орна—, орут— + а > орта** каби. Худди шундай товуш (бўғин) ўзгариши **оғри, айри, айрим, асра—, айна—** сингари сўзларнинг ясалишида ҳам воқе бўлган. Демак, бундай товуш тушиши одатда тор унлиларда юз берган.

Тор унлининг бундай талаффуз қилинмаслиги юқоридаги мисолларда сўз ясовчи қўшилиши билан воқе бўлган бўлса, мана бу мисолда шакл ҳосил этувчи қўшилганида юз беради: **айир— + ил > айрил—**. **Ай— + ит > айт—** каби мисолларда ҳам тор унлининг талаффуз қилинмаслиги шакл ясовчи қўшилганида воқе бўлган. Демак, бу ердаги товуш ўзгариши соф фонетик ҳодиса бўлиб, бўғин миқдорини орттирмаслик талабига биноан рўй беради.

Ҳар қандай қоидадан истисно бўлганидек, бу ерда ҳам қўшимча қўшилиши билан юзага келадиган уч бўғинли ҳолат баъзан сақланади: 'ҳидли бўл' маъносини англатувчи **и:с—** феълига **—(и)р** орттирма қўшимчасини ва **—(и)қ** от ясовчисини қўшиб ясалган **исиріқ** сўзида иккинчи бўғиндаги **и** унлиси сақланиб қолган.

7. Туркий тилларга хос товуш қонунларидан яна бири шуки, бир бўғинли сўзлар асосан ундош билан тугайди; қўшимчаларнинг кўп қисми ҳам ундош билан ифодаланади. Ундош билан тугаган асосга ундош билан ифодаланган қўшимчани бевосита қўшиб бўлмайди, шу сабабли икки ундош ораллиғига унли товуш киритилади; бу унли товуш талаффуз қулайлигини таъминлайди.

Киритма унли вазифасида асосан тор унлилар, баъзан — гина кенг унли келади. Масалан, **оз + ак, оз + ан, ол + ан** сўзларида киритма унли бўлиб **а** унлиси келган.

Киритма унли вазифасида тор унлилардан қай бирининг танланишини қадимги туркий тилда, шунингдек эски ўзбек тилида ҳам асос таркибидаги унлининг табиати белгилаган: асос таркибида лабланган унли мавжуд бўлса, киритма унли сифатида у унлиси қатнашган, лабланмаган унли мавжуд бўлса, **и** унлиси қатнашган. Масалан, **ал- + иш, ан- + иқ, ар- + иқ** сўзларида асос билан қўшимча ораллигига **и** унлиси киритилган; **ой- + ун, ол- + ум, оп- + ур-, ор- + ун, оғ- + ул** сўзларида асос билан қўшимча ораллигига **у** унлиси киритилган. Агар асоснинг ўзи унли билан тугаса, қўшимча ундошдан иборат бўлса, киритма унлига зарурият ўз-ўзидан бўлмаган: **айи- + қ, ачи- + н-, оқ- + и-, ат- + а** каби.

Ундош билан тугаган асосга фақат ундошнинг ўзи билан ифодаланган қўшимчанинг қўшилишида орада келадиган унлининг асос таркибидаги унлига уйғун ҳолда танланиши бу унли қўшимчанинг муқим таркибий қисми эмаслигини, қўшимча бу ерда ундошнинг ўзи билан гавдаланганини, ундан олдин келадиган унли талаффуз қулайлиги учун киритилишини тасдиқлайди.

8. Киритма унли масаласига боғлиқ ва ўзбек тилининг ўзига хос товуш тараққиёти қонунларидан бири шуки, асос таркибидаги лабланган унлига монанд ҳолда тарихан қўшимча олдидан **у** унлисини киритиб ясалган сўзлар ўзбек тили манбаида қисман ўзгариб, бу киритма **у** унлиси маълум ўринларда **и** унлисига алмашди: унлилар орасида воқе бўладиган лабланиш уйғунлиги **у – у** муносабатида (**уз + ун** каби) сақланди—ю, лекин **о – у** муносабатида сақланмади, **о – и** муносабати юзага келди. Бундай ҳолат қуйидаги тур мисолларда очиқ намоён бўлган: **ог- + ут > огит, ор- + ун > орин** каби. Этимологик луғат мақолаларида ана шундай товуш алмашинуви таъкидланди, лекин илмий изоҳ берилмади.

9. Ўзбек тилининг ўзига хос яна бир товуш қонуни шуки, маълум бир ундошнинг таъсирида унинг ёнидаги унли ўзгаради. Унлининг ўзгариши ундошга ўхшаб кетиш томонга бўлади. Бундай ўзгариш **ә, и** унлиси билан тугаган сўзларга асосан **қ, в** ундоши билан ифодаланган

қўшимча қўшилганида юз беради, бу ундошлар таъсирида улар ёнида келган **а** унлиси **â** унлисига, **и** унлиси **у** унлисига алмашади. Бу товуш ўзгаришлари натижа эътибори билан бир хил бўлса ҳам, товуш ўзгаришига олиб келувчи сабаб эътибори билан фарқли.

Унлининг **в** ундоши таъсирида алмашинувига сабаб очиқ кўриниб туради: лаб ундоши ёнидаги лабланмаган унлига таъсир ўтказиб, лабланган унлига алмаштиради: **йайа- + в > йайâв** каби.

Унлининг **қ** ундоши таъсирида алмашинуви бошқача сабабга кўра юз беради: чуқур тил орқа ундоши ёнидаги тил олди унлисига таъсир ўтказиб, уни тил орқа унлисига алмаштиради: **уза- + қ > узâқ** каби.

Луғатда ўзбек тили манбаида содир бўладиган бундай товуш ўзгаришлари ҳам таъкидланди.

10. Ўзбек тилининг ўзига хос яна бир товуш ҳодисаси қадимги туркий тилдаги кенг, сезилар-сезилмас ортқи **а** унлисининг ўзбек тили манбаидаги тадрижий ўзгариши билан боғлиқ. Қадимги туркий **а** унлиси кўпчилик туркий тилларда деярли ўзича сақланиб келгани ҳолда, ўзбек тилида **â** ва **ä** унлиларига айланган. Масалан, **ав, ағ-, айâқ, ақ, ал-, алты, арал, арт** каби кўплаб сўзлар таркибидаги қадимги туркий **а** унлиси ҳозирги ўзбек тилида **â** унлисига айланган: **âв, âғ-** каби; айни вақтда, **айқаш-, арғамчи, ачин-, ағдар-, ағрай-** каби кўплаб сўзлар таркибида **ä** унлисига айланган: **âyқâш-, äрғâmчи** каби. Этимологик луғатда ана шундай товуш ўзгаришларини тўғри акс эттиришга ҳаракат қилинди.

Шу ерда **ä** ва **â** унлиларига боғлиқ яна бир ҳодисани таъкидлаб ўтиш лозим. Имло қоидаларида ҳозиргача **ât** сўзига **-а** қўшимчаси, **ân** сўзига **-ла** қўшимчаси қўшилганида асос таркибидаги **â** унлиси **а** унлисига айланиши таъкидлаб келинади: **ât + а > ата-, ân + ла > аңла-** каби. Агар бундай ясалиш ҳозирги ўзбек тилида воқе бўлса эди, бу фикр ўринли бўлар эди. Ваҳоланки **ата-, аңла-** ясама сўзлари қадимги туркий тилдаёқ мавжуд бўлган, демак, бу ясама сўзлар таркибида **ав-** валдан қадимги туркий **а** унлиси қатнашган, ана шу қадимги туркий **а** унлиси ҳозирги ўзбек тилида **ä** унлисига алмашган. Луғат мақолаларида ана шундай товуш ўзгаришларини тўғри акс эттиришга ҳаракат қилинди.

11. Ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралувчи сўзларнинг анчагина қисми асли ясама экани тарихий-этимологик изланишларда кўп марта таъкидланган. Этимологик луғат яратишда бундай ҳодисага мунтазам равишда ёндашиб, ҳозир туб деб қаралувчи айрим сўзлар асли таркибли бўлгани, камида икки қисмдан таркиб топгани, маълум бир асосга маълум бир қисмнинг (кўпинча қўшимчанинг) қўшилиши билан юзага келгани баён қилинди. Масалан, **ора (ўра)** сўзи ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралади. Туркий тиллар тараққиётига доир манбалар бу сўзнинг ясама эканини кўрсатади. Асли қадимги туркий тилда 'ковла-' маъносини англатган **ор**— феъли бўлган, **ора** сўзи ана шу феълга **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган. Ҳозирги ўзбек тилида **ор**— феъли истеъмолда бўлмагани учун **ора** сўзи маъноли қисмларга ажратилмайди, туб деб қаралади. **Огит, ойин, оғил** сўзларининг ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралишига асосий сабаб ҳам — улар учун яшаш асоси вазифасини ўтаган феълларнинг истеъмолдан чиқиб кетганлиги.

12. Асли ясама бўлган сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралишига турли-туман товуш ўзгаришлари оқибатида ясама сўз маъноли қисмлари **ора**—сидаги чегаранинг хиралашгани ҳам сабаб бўлади. Масалан, 'бир исми' маъносини англатувчи **адаш** ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралади. Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'исм' маъносини англатган **а:т** сўзига **-даш** қўшимчасини қўшиб ясалган: **а:т + даш = а:тдаш**. Кейинчалик **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган: **атдаш**; сўнгра жарангли **д** ундоши таъсирида унинг олдидаги жарангсиз **т** ундош жаранглилашган: **атдаш > аддаш**. Ниҳоят, ёнма—ён келган икки бир хил ундошнинг бири талаффуз қилинмайдиган бўлган: **аддаш > адаш**; охири **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **адаш > әдәш**. Шу қадар кўп поғонали товуш ўзгаришлари оқибатида бу сўз маъноли қисмларга ажралмайдиган ҳолат касб этган.

13. Айрим мисолларда юқорида таъкидланган икки ҳодиса биргаликда намоён бўлади. Масалан, 'аввал ай—тилган, тингловчига маълум' маъносини билдирувчи **оша** олмоши ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралади. Асли бу олмош қадимги туркий тилда 'мана' маъносини

билдирган **ош** кўрсатиш сўзи билан **ол** кўрсатиш ол — мошининг қўшилишидан юзага келган: **ош + ол = ошол**. Ўзбек тилида **о** унлиси иккинчи бўғинда келмаслиги қонунига биноан бу унли **ә** унлисига алмаштирилган: **ошол > ошәл**. Ўзбек тили тарихида **ошал** шаклида қўлланган бу олмош ҳозирги ўзбек тилида **ошә** шаклида ишлатилади: **бул, шул** олмошларида бўлганидек, **ошәл** олмоши охиридаги ундош талаффуз қилинмайдиган бўлган (қўшимча қўшилса, бу ундош **н** товушига ал — машган ҳолда қатнашади: **ошәндәй, ошәнгә** каби). Хуллас, қадимги туркий тилдаги **ош** кўрсатиш сўзининг истеъмодан чиққанлиги ва **ошәл** олмошининг бош шаклида **л** ундошининг талаффуз қилинмай қўйгани бу сўзни қисмларга ажралмайдиган ҳолатга келтирган.

14. Маълумки, туркий тилларда, шу жумладан ўз — бек тилида ҳам сўзнинг (бўғиннинг) бошланишида икки ундош одатда ёнма—ён келмайди. Шунингдек, бўғин охирида ҳам икки ундош одатда ёнма—ён келмайди. Ушбу товуш қонунидан келиб чиқилса, **әлд, әст, уст** каби бир бўғинли сўзлар охирида ёнма—ён келган ун — дошларнинг иккинчиси асли кейин қўшилган қисм бўлиб чиқади, бу ундош асли қўшимчанинг ифода жиҳати экани аён бўлади. Масалан, **айт**— феъли асли қадимги туркий тилдаги 'гапир—' маъносини англаган **ай**— феълидан **—(и)т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган ва 'кимгадир гапир—' маъносини билдирган; кейинчалик бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган: **ай— + ит > айт—**, натижада бўғин охирининг икки ундош билан тугаши юзага келган. Худди шунингдек, **арт**— феъли ҳам қадимги туркий тил — даги 'тоза' маъносини англаган **ар** сифатидан **—(и)т** қўшимчаси билан ясалган ва дастлаб 'тоза қил—' маъносини билдирган. Кейинчалик бу ясама сўзнинг иккинчи бўғинидаги **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган: **ар + ит > арт—**, натижада бўғин охирининг икки ундош билан тугаши юзага келган. Бундай сўзлар охи — рида, **т, д** ундошларидан ташқари, **к, ч** ундошлари ҳам келади. Масалан, 'бошланғич' маъносини англаувчи **илк** сўзи асли 'олд' маъносини англаган **ил** отидан **—и** қўшимчаси билан ясалган **или**— феълига ўрин маъно — сини ифодаловчи **—к** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**ил +**

и) + **к**; кейинчалик иккинчи бўғиндаги **и** унлиси та — лаффуз қилинмай қўйгани туфайли икки ундош ёнма—ён келиб қолган: **илк**. 'Озодлик' маъносини англатувчи **эрк** сўзи қадимги туркий тилда **эрик** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, кейинчалик иккинчи бўғиндаги **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, натижада сўз охирида икки ундош ёнма—ён келиб қолган.

Шунингдек, **ёкинч**, **ётинч** отлари асли **ёкўн—, ётўн—** феълларидан **—(ў)ч** қўшимчаси билан ясалган, натижада уч бўғинли сўз ҳосил бўлган; бўғин миқдорини орттир — маслик қонунига биноан учинчи бўғиндаги **ў** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, натижада икки ундош сўз охирида ёнма—ён келиб қолган.

Мисоллардан кўринишича, **т, д** ундошларининг ишлатилиш шароити билан **к, ч** ундошларининг ишла — тилиш шароити орасида фарқ бор: **к, ч** ундошлари овоздор ундошдан кейин келади, **т, д** ундошларида бун — дай чекланиш йўқ. Демак, **н, р** ундошларига хос овоз — дорлик улардан кейин жарангсиз **к, ч** ундошларининг ишлатилишига йўл очади.

Хуллас, луғатда охири икки ундош билан тугай — диган сўзларга этимологик талқин беришга ҳаракат қилинди.

15. Қадимги туркий тилга хос ҳодисалардан бири — таг маъноси бир хил асоснинг икки сўз сифатида иш — латилиши. Бундай асоснинг ҳам феъл, ҳам от бўлиб, қисман ҳам от, ҳам сифат бўлиб маъно тармоқланиши ҳодисасини қадимги туркий тилга нисбатан семантик синкретизм деб номлаб, омонимлардан фарқлаш тўғри (Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. I, 40). Асли омонимлар деб турли товуш ўзга — ришлари натижасида, сўз ўзлаштириш оқибатида тасо — дифан шаклан бир хил бўлиб қолган сўзларга айтилади. Қадимги туркий тилдаги ҳодиса эса тамоман бошқача табиатга эга бўлиб, икки ҳар хил туркум маъносининг бир асос билан англатилишига тенг. Бу ҳодисани шартли равишдагина семантик омоним деб юритиш мумкин.

Масалан, қадимги туркий тилда 'ковла—' маъно — сини ҳам, 'чуқур' маъносини ҳам **ор** сўзи англатган. Кейинчалик кўпчилик туркий тилларда, шу жумладан ўзбек тилида ҳам **ор—** феъли истеъмолдан чиққан, **ор** оти

эса сақланган. Шунингдек, 'аланга ол-' маъноси от-сўзи билан, 'аланга' маъноси о:т сўзи билан англатилган; кейинчалик от- феъли истеъмождан чиқиб кетган, ҳозирги ўзбек тилида от отигина мавжуд. Юқоридаги жуфтликларда таг маъно бир хил, икки сўз ана шу таг маънонинг гўё тармоқланиши натижасида юзага келган; бундан қатъий назар, биринчи жуфтликда унлилар ора-сида фарқ кўринмаса, иккинчи жуфтликда унлилар қис-қа-чўзиқлик жиҳатидан фарқланган.

Юқоридагича маъно муносабати, феъл билан от орасида бўлганидек, от билан сифат орасида ҳам мавжуд бўлган. Масалан, 'юза, сирт' маъносини англаган **оң** оти сифат ('сўлнинг акси') маъносини ҳам англаган; 'фарзанд' маъносини англаган **оғул** оти сифат ('эр-как') маъносини ҳам англаган; 'ҳарорати меъёрдан юқори' маъносини англаган **ыссық** сифати от ('ҳаро-рат') маъносини ҳам англаган.

Феъл билан от орасидаги бундай маъно муноса-батыда феъл бирламчи экани аниқ, от билан сифат му-носабатыда асосан отни, қисман сифатни бирламчи деб тан олишга тўғри келади.

Хуллас, бу ердаги ҳодиса замирида маъно та-раққиёти ётади. Бундай маъно тараққиёти натижасида бир туркум сўзидан бошқа бир туркум сўзи ўсиб чиқади. Бундай маъно тараққиёти қадимги туркий тилдан то ҳозирги кунгача давом этиб келади. Этимологик лугатда ана шундай жараённи ҳам тўғри акс эттиришга ҳаракат қилинди.

16. Этимологик талқин бериш муносабати билан айрим сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилида асоссиз равишда ўзгартиб ёзиб юборилгани аниқланди. Масалан, "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да **иви**- I ('хўл бўл-) ва **иви**- II ('суюқ ҳолатдан куюқ ҳолатга ўт-') феъллари берилган. Асли бу феъллар қадимги туркий тилда **ығ** ('нам') ва **уғ** ('куюқ нарса') отларидан ясалган, шунга кўра ҳозирги ўзбек тилида ҳам **иви**- ва **уви**- тарзида фарқлаб ёзилиши лозим эди (сўзлашув нутқида бу феъллар шундай фарқлаб талаффуз қилинади).

"Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да 'яйловда боқи-ладиган қўйларнинг йирик тўдаси' маъносини англа-тувчи сўз **отар** шаклида ёзилган, ваҳоланки Э.В.Севор-

тяннинг луғатида ҳам, ҳозирги туркий тилларнинг луғатларида ҳам бу сўз бошланишидаги унли о ҳарфи билан (ўзбекчадаги ў ҳарфи билан), қисман у ҳарфи билан ёзилган. Ҳақиқатда, бу сўз 'майса' маъносини англатувчи **от** (**ўт**) сўзидан ясалган, шунга кўра бу сўзни **ўтар** деб ёзиш тўғри. "Русча–ўзбекча луғат"да (1983) **отара** сўзи ўзбекча **ўтар** сўзи билан тўғри ёзиб таржима қилинган. Асли рус тилига туркий тилдан ўзлашган сўзнинг бошланишини русча ҳарф билан ёзиб юборганимиз нотўғри бўлган.

Қиёслаш кўрсатадики, **уйғон–**, **уйғот–** феълларининг иккинчи бўғинида **â** ёзиш хато. Бу сўзлар охиридаги **н**, **т** қисмининг қўшимча сифатида ажралиши уларни ўзаро алмаштириш мумкинлигидан билиниб турибди; бу қўшимчаларни ажратсак, қолган қисм **уйғо**–шаклига эга бўлиб қолади, ваҳоланки ўзбекча сўзларда иккинчи очиқ бўғинда **â** унлиси келмайди. Ҳақиқатда, **уйғо**– феъли қадимги туркий тилда 'бедор' маъносини англатган **ойуқ** отидан **–а** қўшимчаси билан ясалган ва унга **–н** қўшимчаси қўшилган: (**ойуқ** + **а** > **ойуға–**) + **н** = **ойуған–** > **ойған–** > **уйған–**. Иккинчи сўзнинг ясалиши ҳам худди шундай кечган, фақат **–н** қўшимчаси ўрнига **–т** қўшимчаси қўшилган. Бу икки сўзнинг иккинчи бўғинида **â** унлиси қатнашади дейишга унинг олдидаги **ғ** ундоши асос, сабаб бўла олади деб ўйлаш мумкин, лекин асли шундай эмас, чунки ўзбек тилидаги **қизған–**, **булған–**, **чулған–**, **тўлған–**, **ижирған–**, **тирған–** сўзларида **ғ** ундошидан кейин **а** айтилади ва ёзилади, фақат **уйғон–**, **уйғот–** сўзларидагина **о** ёзиб юборилган.

Хуллас, этимологик луғат тузиш жараёни айрим сўзларни ёзишда гайриихтиёрий йўсинда йўл қўйилган нуқсонларни аниқлаш имконини ҳам берди.

Юқорида ҳозирги ўзбек тили луғатидаги туркий қатламнинг тарихий тараққиётига боғлиқ айрим ҳодисалар юзаки тарзда изоҳланди; бундай ҳодисалар навбатдаги тадқиқот ишларимизда батафсил баён қилинади.

Л У Ф А Т

А

АВАЙЛА– 'эҳтиёт қил–'. *Сени а в а й л а б ўс–тирдим*. Бу феъл асли айрим туркий тилларда, шу жумладан қирғиз тилида мустақил ишлатилиб, 'эҳтиёткорлик' маъносини англатувчи **абай** отидан (КРС, 17) –ла қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида икки унли оралиғидаги **б** ундоши **в** ундошига, **а** унлилари эса **ә** унлиларига алмашган: **абай + ла = абайла– > әвайлә–**.

АВРА– 'ишонтириш, кўндириш мақсадида ёлғоншиқ гаплар гапир–'. *Баққол геҳқонни а в р а й в е р г и*. Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'тинч' маъносини англатувчи **абыр** сифатидан –а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 59); кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида **б** ундоши **в** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **абыр + а = абыра– > абра– > әврә–**.

АДАШ I 'исми бир хил (кишилар)'. *Иккимиз а г а ш м и з*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'исм' маъносини англатувчи **а:т** сўзининг **ат** шаклидан –**даш** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 204), кейинчалик **т** ундоши **д** ундошининг таъсирида **д** ундошига алмашган, сўнгра **дд** ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган (ТРС, 15); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **ат + даш = атдаш > аддаш > адаш > әдәш**.

АДАШ II: **АДАШ БЎЛ**– 'оёқ кийимининг бир пойи бошқа бир оёқ кийимининг бир пойи билан алмашиб қол–'. *Кечаги йиғинда бир пой калишим а г а ш бўлиб қолибди*. Бу сўз **әдәш**– феълнинг эски ўзбек тилидаги исм эши бўлиб, мустақил ишлатилмайди, **әдәш бол**– қўшма сўзи таркибида келади.

АДАШ– 'тўғри йўлни йўқот–', 'янглиш–'. *Қоронғи тушганидан кейин а г а ш и б қ о л г и м*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'тўғри йўлни йўқот–' маъносини англатувчи **а:з**– феълнинг **а:д**– шаклидан 'бироз' маъносини ифодаловчи –(**а**)**ш** қўшимчаси билан

ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 95), кейинроқ **а**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (КРС, 22); бу сўз дастлаб 'тўғри йўлдан бироз четга чиқ-' маъносини англатган. Ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**а**:з- > **а**:д-) + **аш** = **а:даш-** > **адаш-** > **әдәш-**.

АЖРА- 'алоҳида бўл-'. *Шу ерга келиб пога учга а ж р а г и*. Бу сўз **айыр-** феълининг таркибидаги **й** ундоши **ж** ундошига алмашуви билан юзага келган **ажыр-** шаклига кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 93; КРС, 24); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**айыр-** > **ажыр-**) + **а** = **ажыра-** > **ажра-** > **әжрә-**.

АЖРИМ 'икки томонни келиштирув қарори'. *Кечаги иш бўйича ағолатли а ж р и м чиқарилди*. Бу от асли **айыр-** феълининг таркибидаги **й** ундоши **ж** ундошига алмашуви билан юзага келган **ажыр-** шаклига **-(ы)м** қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 24); шундан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**айыр-** > **ажыр-**) + **ым** = **ажырим** > **ажрым** > **әжрим**.

АЖРИҚ 'илдиздан тармоқланиб ер бағирлаб ўсадиган ёввойи ўт'. *Ёмғирдан кейин а ж р и қ тез ўсади*. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'ажрат-', 'фарқла-' маъносини англатган **азыр-** феълдан **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган: шундан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 124); кейинчалик бу сўз таркибидаги **з** ундоши **й** ундошига (Девон, I, 136), **й** ундоши ўз навбатида **ж** ундошига алмашган (КРС, 24); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **азыр-** + **ық** = **азырық** > **айырық** > **ажырық** > **ажрық** > **әжриқ**.

АЙИЛ 'эгарнинг усти билан отнинг қорнидан айлантриб боғланадиган тўқали қайиш'. *Отнинг а й и л и н и бўшатиб қўй*. Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'доира шаклида ҳаракат қил-' маъносини англатган **ай-** феълдан **-(ы)л** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиси -

нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: ай- + ыл = айыл > айил.

АЙИР- 'алоҳида қил-'. *Совлиқларни а й и р*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'алоҳида бўл-' маъносини англаган аз- феълидан -(ы)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 115; ДС, 15); кейинчалик з ундоши й ундошига алмашган (КРС, 36); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: аз- + ыр = азыр- > айыр- > айир-.

АЙИРБОШ: АЙИРБОШ ҚИЛ- 'алмаш-'. *Биз кас-сеталаримизни а й и р б о ш қ и л г и к*. Бу қўшма феъл эски ўзбек тилида айырбаш оти билан қыл-феълнинг қўшилишидан ҳосил бўлган; айырбаш оти эса айыр- феъли ва баш отидан тузилган бўлиб (КРС, 37), кейинчалик бу сўз бошланишидаги а унлиси ä ун-лисига, учинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган; айыр- + баш = айырбаш > айирбâш. Бу қўшма сўз асли 'бошма-бош алмаш-' маъносини билдирган: ҳар икки томон маълум миқдор (маълум бош) нарсани айириб, кейин уларни алмашган.

АЙИРБОШЛА- 'алмаш-'. *Биз кассеталаримизни а й и р б о ш л а г и к*. Бу феъл эски ўзбек тилида айырбош отидан -ла қўшимчаси билан ясалган (КРС, 37); кейинчалик сўз бошланиши ва охиридаги а унли-лари ä унлиларига, учинчи бўғиндаги а унлиси â унли-сига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: айырбаш + ла = айырбашла- > айирбâшла-.

АЙИҚ 'пахмоқ юнгли, йирик, бесўнақай, сут эмизувчи ҳайвон'. *Бу ўрмонда а й и қ йўқ*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'бесўнақай' маъносини англаган айы сифатининг (ЭСТЯ, I, 112) эши бўлган айы-феълидан -ғ қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 112); ўзбек тилида ғ ундоши қ ундошига, а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: айы- + ғ = айығ > айиқ.

АЙЛАН- 'доира шаклида кўп марта, давомли ҳаракат қил-'. *Ой ер атрофида а й л а н а г и*. Бу феъл асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'доира шаклида ҳаракат қил-' маъносини англаган ай- феълига

эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи –ла қўшимчасини ва 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 31); кейин – чалик а унлилари ä унлиларига алмашган: (ай– + ла = айла–) + н = айлан– > äйлән–.

АЙМАШ– 'ўралиб, чирмашиб ўс–'. Печак макка– жўхори поясига *а й м а ш и б к е т и б г и*. Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'доира шаклида ҳаракат қил–' маъносини англатган ай– феълига эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи –ма қўшимчасини ва 'бирга' маъносини ифодаловчи –ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 33); кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: (ай– + ма = айма–) + –ш = аймаш– > äймәш–.

АЙМОҚИ 'дарахтта ўралиб, мингашиб ўсадиган'. Ҳовлидаги *а й м о қ и т о к ў з и т и р м а ш г а н о л м а н и а х и й р и қ у р и т г и*. Бу сифат асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'доира шаклида ҳаракатлан–' маъносини англатган ай– феълига эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи –ма қўшимчасини, сўнгра сифат ясовчи –қы қўшимчасини қўшиб ясалган; сўзнинг бошланишидаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (ай– + ма = айма–) + қы = аймақы > äймәқи.

АЙНА– 'рангини йўқот–', 'ўнг–'. Кўйлагимни юв– сам, *а й н а б к е т г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'алоҳида бўл–' маъносини англатган ай– феълига (ЭСТЯ, I, 115) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(ы)н қўшимчасини ва шундан кейин кучайтириш маъносини ифодаловчи –а қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; сўнгра иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлилари ä унлиларига алмашган: (ай– + ын = айын–) + а = > айына– > айна– > äйнә– (Бу сўз ўзбек тилида äйни– шаклида ҳам ишлатилади).

АЙНИ– қ. айна–

АЙРИ 'иккига тармоқланган'; 'икки шохчали таёқ ёки асбоб'. Меваси мўл шохларга *а й р и қўйдиқ*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ажрат–' маъносини англатган азыр– феълидан (ДС, 15) –ы қўшимчаси билан

ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 146); кейинчалик **з** ундоши **й** ундошига алмашган (КРС, 33), сўнгра ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **азыр-** + **ы** = **азыры** > **азры** > **айры** > **айри**.

АЙРИЛ- 'алоҳида бўл-'. Улар *узоқ кучоқлашиб а й р и л и ш г и*. Бу сўз ўзбек тилида **айир-** феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(и)л** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шакли бўлиб, қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **айир-** + **ил** = **айирил-** > **айрил-**.

АЙРИМ 'алоҳида'. *Институт а й р и м бинога кўчди*. Бу сифат эски ўзбек тилида **айыр-** феълидан **-(ы)м** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 34); кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **айыр-** + **ым** = **айырым** > **айрым** > **айрим**.

АЙРОН 'қаттиққа сув аралаштириб тайёрладиган ичимлик'. *Муздек а й р о н ичдим*. Бу от қадимги туркий тилда **айыр-** феълидан **-(а)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 111; Девон, I, 142); қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **айыр-** + **ан** = **айыран** > **айран** > **айрân**. Бу сўз асли 'сутдан ёғ айириб олинганидан кейин қоладиган суюқлик' маъносини билдирган.

АЙТ- 'фикр-мулоҳазани оғзаки йўсинда билдир-'. *Бетга а й т г а н н и н г захри йўқ*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'гапир-' маъносини англатган **ай-** феълидан (Девон, I, 184; ДС, 25) **-(ы)т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 100; ДС, 29), шунга кўра у 'кимгадир гапир-' маъносини билдиради. Кейинчалик бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **ай-** + **ыт** = **айыт-** > **айт-** > **айт-** (Қадимги ай-феъли ўзбек мумтоз адабиётида ишлатилган: **айди** -

'гапирди'). Сўзлашув нутқида **айт-** феъли кўпинча эт тарзида талаффуз қилинади, бунда **й** ундоши айтил-майди, **ә** унлиси э унлисига алмашади: **айт-** > **әт-** > **эт-** (Шеваларда **әт-** шакли ҳам мавжуд).

АЙҚАШ- 'аралаш-қуралаш бўл-'. *Кун бўйи чарчаган болалар а й қ а ш и б ухлаб ётишар эди.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'доира шаклида ҳаракат қил-' маъносини англатган **ай-** феълига эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчасини ва 'биргалик' маъносини ифодаловчи **-ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 30); кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**ай-** + **қа** = **айқа-**) + **ш** = **айқаш-** > **айқәш-**.

АЙҚИР- 'кучли шовқин чиқар-'. *Тоғ дарёси баҳорда а й қ и р и б оқади.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги баланд товушни ифодаловчи **ай** ундовидан (ДС, 25: **ай VI**) эски ўзбек тилида **-қыр** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 31); кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ай** + **қыр** = **айқыр-** > **айқир-**.

АЙҒИР 'етик эркак от'. *Хўжалигимизда ҳозир зотли а й ғ и р л а р боқилмоқда.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бетоқат бўл-' маъносини англатган **ай-** феълидан (ЭСТЯ, I, 108) **-ғыр** қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб (ЭСТЯ, I, 108; ДС, 28), асли 'бетоқат, гижинг, ўйноқи, қизиққон' маъносини англатган, кейинчалик бу сифат отга кўчиб, шундай хусусиятли эркак отни билдира бошлаган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ай-** + **ғыр** = **айғыр** > **айғир**.

АЙҒОҚЧИ 'одамларнинг иш-амалини, фикр-ўйини пинҳона билиб олиш билан шуғулланувчи шахс, жосус'. *Бир вақтлар а й ғ о қ ч и жуда кўпайиб кетган эди.* Бу сўз эски ўзбек тилида 'фош қилувчи ахборот' маъносини англатган **айғақ** отидан (КРС, 29) **-чы** қўшимчаси билан ясалган. Ҳозирги ўзбек тилида мус-тақил ишлатилмайдиган **айғақ** сўзи асли қадимги туркий тилда 'гапир-' маъносини англатувчи **ай-** феълининг (ЭСТЯ, I, 99) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-қ** от ясов-

чисини қўшиб ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(ай- + га = айга-) + қ = айғақ] + чы = айғақчы > айғāқчи.

АКА 'олдин туғилган ўғил фарзанд'. А к а м гў-даклигигаёқ дунёдан ўтган. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ёши катта бўл-' маъносини англаган ақ-феълдан -а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 122; ДС, 48); ўзбек тилида қ ундоши к ундошига, а унлилари ä унлиларига алмашган: ақ + а = ақа > äкä.

АКИЛДОҚ 'бўлар-бўлмасга тинимсиз акилай-диган'. Кучугимиз а к и л г о қ чиқиб қолди. Бу сифат ўзбек тилида äкиллä- феълдан -қ қўшимчаси билан ясалган; қ ундоши таъсирида унинг олдидаги ä унлиси â унлисига; лл ундошларидан кейингиси д ундошига ал-машган: äкиллä- + қ = äкиллäқ > äкиллäқ > äкилдäқ.

АКИЛЛА- 'тинимсиз 'ак-ак' товуши чиқар-'. Итимиз бўлар-бўлмасга а к и л л а й в е р а г и. Бу феъл итнинг ҳуришини билдирувчи äк (äк-äк) тақлид сўзидан -иллä қўшимчаси билан ясалган.

АКСИР- 'димоф қичиши билан оғиздан кескин товушли ҳаво чиқар-'. Эрталабдан а к с и р и б, кўзларим ёшланиб турибман. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги товушга тақлид ақ сўзидан (ЭСТЯ, I, 194) -сы қўшимчаси билан ясалган феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -р қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик бу сўз таркибидаги қ ундоши к ундошига, сўз бошланишидаги а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (ақ + сы = ақсы-) + р = ақсыр- > äкisir-. Қадимги туркий тилда бу феъл асур- шаклида мавжуд бўлган (Девон, I, 187; ДС, 61). Бу феъл дастлаб аксыр- шаклига эга бўлиб, асур-шакли кейинроқ, к(қ) товушининг талаффуз қилинмаслиги, ы унлисининг у унлисига алмашуви натижасида юзага келган (ЭСТЯ, I, 195).

АЛАҢ-ЖАЛАҢ 'олазарак' (кесимлик сўзи). Бў-табойнинг кўзи а л а н г - ж а л а н г бўлиб қолди (Сайид Аҳмад). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд

бўлиб, 'тарқоқ ҳолатда бўл-' маъносини англатган ал-феълидан **-(а)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 146), ўзбек тилида бу сўз **а** унлилари **ә** унлиларига алмашиб, **әлән-жәлән** такрори тарзида ишлатилади.

АЛАНЛА- 'олазарак бўл-'. *Кампир .. қаёққа бо-ришини билмай тўрт томонга а л а н г л а б қ о л г и* (Ойдин). Бу феъл эски ўзбек тилида 'олазарак' маъносини англатган **алаң** сўздан (КРС, 46) **-ла** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **алаң + ла = алаңла- > әләңлә-**.

АЛДА- 'ёлғон гапириб кўндир-'. *А л г а г а н и бола яхши* (Мақол). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ҳийла-найранг', 'ёлғон' каби маънони англатган **а:л** отидан (ДС, 32) **-ла** қўшимчасининг **-да** шакли билан ясалган (ЭСТЯ, I, 127); кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 271; ДС, 34); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **а:л + да = а:лда- > алда- > әлдә-**.

АЛДАМЧИ 'алдашга уста', 'алдоқчи'. *Энди билсам, сен а л г а м ч и экансан.* Бу сўз эски ўзбек тилида **алда-** феълидан **-м** қўшимчаси билан ясалган отга (КРС, 48) сифат ясовчи **-чы** қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 48); кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**алда- + м = алдам**) + **чы** = **алдамчы > әлдәмчи**. Бу сўз асли сифат бўлиб, от маъносида ҳам ишлатилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида **әлдәм** сўзи мустақил қўлланмайди, **әлдәм-қәлдәм** сўзи таркибида қатнашади.

АЛДОҚЧИ 'алдашга уста', 'алдамчи'. *Энди билсам, сен а л г о қ ч и экансан.* Бу сўз эски ўзбек тилида **алда-** феълидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган отга сифат ясовчи **-чы** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 127); кейинчалик сўз бошланишидаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **ә** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**алда- + қ = алдақ**) + **чы** = **алдақчы > әлдâқчи**. Бу сўз асли сифат бўлиб, от маъносида ҳам ишлатилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида **әлдâқ** сўзи мустақил қўлланмайди.

АЛЖИ– 'мияси гангиб, бўлар–бўлмас гапларни гапир–'. *Нима бало, мастлик қилиб а л ж и б қ ў й– g u н г м и* (Парда Турсун). Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ақлини йўқотган', 'ахмоқ' маъно – сини англаган ал сифатидан –жы қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 145); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ал + жы = алжы– > äлжи–.

АЛЖИРА– 'мияси гангиб, баъзи бўлар–бўлмас гапларни гапир–'. *Сен ўзингдан ўзинг нималар деб а л ж и р а я п с а н ?!* Бу сўз эски ўзбек тилида 'мияси гангиб, бўлар–бўлмас гапларни гапир–' маъносини англаувчи алжы– феълдан 'бироз' маъносини ифода – ловчи –ра қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: алжы– + ра = алжыра– > äлжирä–. Кўринадики, ҳозирги ўзбек тилидаги алжи– ва алжира– сўзларининг маъноси айнан эмас (ЎТИЛ, II, 40).

АЛИШ– 'айирбошла–'. *Биз кассеталаримизни вақтинча а л и ш г и к.* Бу сўз эски ўзбек тилида 'ўз ихтиёрига ўтказ–' маъносини англаувчи ал– феълга 'бирга' маъносини ифодаловчи –(ы)ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, асли 'ниманидир бир–бирдан ол–' маъносини билдирган, кейинчалик 'олди–берди қил–', 'айирбошла–' маъносини англата бошлаган. Бу сўзнинг бошланишидаги а унлиси ä унлисига алмашган, ы ун – лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ал– + ыш = алыш– > äлиш–.

АЛЛА 'гўдакни ухлатиш пайтида куйлаб айтила – диган мисралар'. *Она а л л а с и г а н бебаҳра бўл– ган гўдаклар ҳам бор.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'тинчланиш' маъносини билдирган ала (ала–ала) ундов сўзидан ўсиб чиққан (Девон, I, 118); ўзбек тилида а ун – лилари ä унлиларига алмашган, л ундоши қатланган: ала–ала > алла > äллä. Куйланадиган мисралар охирида келганида бу сўз ундовлик хусусиятини сақлайди, шун – дай мисраларнинг номи сифатида эса отга тенг бўлади.

АЛМАШ– 'айирбошла–'. *Биз кассеталаримизни вақтинча а л м а ш г и к.* Бу сўз эски ўзбек тилида 'ўз

ихтиёрига ўтказ-’ маъносини англаган ал- феълига ‘такрор’ маъносини ифодаловчи –ма қўшимчасини ва ‘бирга’ маъносини ифодаловчи –ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: (ал- + ма = алма-) + ш > = алмаш- > äлмәш-. Бу феъл асли ‘бир неча марта айирбошла-’ маъносини билдирган.

АНАВИ биров нарида кўриниб турган киши ёки нарсани кўрсатиш олмоши. А н а в и *дарахтларнинг таги салқинроқ экан*. Бу сўз ўзбек тилида äнә ва у олмошларининг қўшилишидан юзага келган: аввал икки унли орасига в ундоши орттирилган, сўнгра сўз охири – даги у унлиси и унлисига алмашган: äнә у > äнәву > äнәви.

АНИҚ ‘ноаниқликдан холи’, ‘очиқ-ойдин’. *Мақсадингизни а н и қ айтинг*. Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги ‘очиқ-ойдин бўл-’ маъносини англаган ан- феълидан –(ы)қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 152); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ан- + ық = анық > äниқ.

АНЧА ‘кўпгина’, ‘талайгина’. *Кетганига а н ч а (< а н ч а вақт) бўлди*. Бу равиш қадимги туркий тилда кўрсатиш олмошининг ан шаклига ‘чама’ маъносини ифодаловчи –ча қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 43: анча 2); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: ан + ча = анча > äнчә. Асли –ча қўшимчаси ‘меъеридан кичик’ маъносини англаувчи чағ сўздан ўсиб чиққан (чағ > ча: > –ча), шунга кўра äнчә равиши асли ‘у қадар кўп бўлмаган миқдордаги’ маъносини билдирган.

АНЧАЙИН ‘шунчаки’, ‘арзимас’, ‘аҳамияти йўқ даражадаги’. *Менинг а н ч а й и н айтган гапимга бу қадар жиддий тус берилишини кутмаган эдим*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги кўрсатиш олмошининг ан шаклидан ва ‘меъердан кичик’ маъносини англаувчи чағ отидан иборат бирикмага –(ы)н восита келишиги қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; бунда аввал би-рикма яхлитланган (ДС, 43); ўзбек тилида ғ ундоши й ундошига, а унлилари ä унлиларига алмашган, ы унли-

сининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (ан чағ) + ын = анчағын > әнчәйин. Бу сўз асли 'у даражада' маъно-сини билдирган.

АНҚАЙ- 'маълум муддат оғзи очилиб тўхтаб тур-'. *А н қ а й м а, тез-тез юр, орқадагилар оёғингни босиб олади.* Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'оғзининг очилиш ҳолати' маъносини ифодаловчи аң сўзининг анқ шаклидан (ЭСТЯ, I, 155) -(а)й қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлилари ә унлиларига алмашган: анқ + ай = анқай- > әнқәй-.

АНҚОВ 'гапга тушунмаган ҳолда қараб турувчи'. *Сенга ўхшаган а н қ о в г а н худо асрасин.* Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги 'оғзи очилиш ҳолатида бўл-' маъносини англатган аң- феълнинг анқ- шаклидан -(а)в қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 156; КРС, 59); ўзбек тилида в ундоши олдидаги а унлиси â унли-сига, сўз бошланишидаги а унлиси ä унлисига алмашган: анқ- + ав = анқав > әнқәв.

АҢЛА- 'тушуниб ет-', 'уқ-', 'фаҳмла-'. *Сизга ай-тиб хато қилганимни энди а н г л а г и м.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ақл-идрок' маъносини англатган а:н отидан -ла қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 153); кейинроқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 285; ДС, 47); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: а:н + ла = аңла- > әңлә-.

АҢРАЙ- 'тушуниб етмай оғзи очилиб қараб тур-'. *Нега а н г р а я с а н, берган сўроғимга тушунмадингми?* Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'оғзининг очилиш ҳолати' маъносини билдирган аң сўзининг -(ы)р қўшимчаси билан кенгайган шаклидан -(а)й қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 156); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: (аң+ ыр = аңыр) + ай = аңырай- > аңрай- > әңрәй-. Бу феъл дастлаб 'оғзини очиб қараб тур-' маъносини англатган, 'тушуниб етмаслик', 'ҳайрат' маъно қирралари кейин пайдо бўлган.

АРАЛАШ- 'бир-бирининг орасига кириб, бирлашиб кет-'. *Катта укам жуда киришимли, қаерга бор-*

са, одамлар билан тезга аралашиб кетади. Бу феъл эски ўзбек тилида **ара** отидан (Девон, I, 300) –ла қўшимчаси билан ясалган феълга 'бирга' маъносини ифодаловчи –**ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**ара** + **ла**– = **арала**–) + **ш**– = **аралаш**– > **әрәләш**–.

АРДОҚЛА– 'ортиқ даражада иззат–икром билан парвариш қил–'. *Биз қарияларимизни аргоқлаш и м и з керак.* Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайдиган **ардақ** отидан –**ла** қўшимчаси билан ясалган (**әрдақ**ли сифати ҳам шу сўздан ясалган); ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига, биринчи ва учинчи бўғинлардаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ардақ** + **ла** = **ардақла**– > **әрдақлә**–. **Ардақ** сўзи асли 'меъёрдан ортиқ иззат–икром, парвариш' маъносини англатиб, ўз навбатида қадимги туркий тилдаги 'ортиқ даражада иззат–икром қил–' маъносини англатувчи **арта**– феълдан –**қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, 173); кейинчалик **р** ундоши таъсирида **т** ундоши **д** ундошига алмашган: **арта**– + **қ** = **артақ** > **ардақ**.

АРИ– 'бутунлай холи бўл–' (кўпинча бўлишсиз шаклда ишлатилади). *Дарг танамдан аримага и а р и м а г и.* Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'пок, тоза' маъносини англатган **ар** сифатидан –**ы** қўшимчаси билан ясалган: **ар** + **ы** = **ары**–; бу феъл дастлаб 'поклан–' маъносини англатган (ДС, 51), 'холи бўл–' маъноси кейин ўсиб чиққан; **ары**– феълга –**т** қўшимчасини қўшиб **арыт**– шакли ҳосил қилинган ва 'батамом холи қил–' маъноси билдирилган; ўзбек тилида **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ар** + **ы** = **ары**–) + **т** = **арыт**– > **әрит**–.

АРИТ– қ. **ари**–

АРИҚ 'кичик оқин сув йўли'. *Баҳорда бу ариқларга сув сиғмай кетади.* Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'оқ–' маъносини англатган **а:р**– феълдан –(**ы**)**қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 188); кейинроқ **а:** унлиснинг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 96); ўзбек тилида **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлиси –

нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **а:р-** + **ық** = **а:рық** > **арық** > **әриқ**.

АРО қ. **ора**

АРСЛОН 'мушуксимонлар оиласига мансуб баҳайбат йиртқич сутэмизувчи ҳайвон'. *Ҳайвонот боғимизга яна бир а р с л о н келтирилди.* Бу сўз қадимги туркий тилда **арс** товушга тақлид сўзидан **-ла** қўшимчаси билан ясалган феълга **-н** қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**арс** + **ла**) = **арсла-** + **н** = **арслан** > **әрслân**.

АРТ- 'мато билан ишқаб холи қил-'. *Стол устини ҳўл латта билан а р т и н г.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'поклан-' маъносини англаган **ары-** феълдан (Девон, III, 269; ДС, 51) **-т** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 70); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **ары-** + **т** = **арыт-** > **арт-** > **әрт-**. Бу феъл дастлаб 'пок қил-' маъносини билдирган, 'холи қил-' маъноси кейин ўсиб чиққан.

АРЧ- қ. **арчи-**

АРЧА 'сарвлар оиласига мансуб, игнабаргли, доим яшил дарахт'. *Янги йил байрамига ўрмондан а р ч а кесиб келинади.* Бу от қадимги туркий тилда сарв дарахтининг бир турини англаган **ард** сўзидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-ча** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 182); кейинчалик қатор келган уч ундошдан (**рдч**) орадагиси айтилмайдиган бўлган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **ард** + **ча** = **ардча** > **арча** > **әрчә**.

АРЧИ- 'қобигидан холи қил-'. *Богрингни а р ч и м а с г а н ейиш фойдали.* Бу сўз асли **ары-** феълга 'кичик ҳажмда амалга ошириш' маъносини ифодаловчи **-чы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ары** + **чы** = **арычы-** > **арчы-** > **әрчи-**. Бу феъл сўзлашув нутқида **әрч-** шаклида ҳам ишлатилади.

АРҚОН 'ўсимлик толаларидан эшиб тайёрланган йўғон боғлаш буюми'. *Сигирни ўтлоққа арқон билан боғлаб келдим*. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'эш-', 'бура-' маъносини англаган ар- феълининг (ЭСТЯ, I, 176) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-н** қўшимчасини қўшиб ясалган. Кейинчалик ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундошидан кейинги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (ар- + қа = арқа-) + н = арқан > әрқән. Асли арқа- феъли 'кўп марта бура-' маъносини, шу феъдан ясалган арқан оти эса 'кўп марта бураш билан ҳосил бўлган буюм' маъносини англаган.

АРҚОҚ 'матонинг моки ёрдамида кўндаланг тўқиладиган ипи'. *Бу атласнинг арқоғи ҳам соф ипақдан*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'эш-', 'бура-' маъносини англаган ар- феълининг (ЭСТЯ, I, 176) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-ғ** қўшимчасини қўшиб ясалган (Девон, I, 140). Ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (ар- + қа = арқа-) + қ = арқақ > әрқâқ.

АРҒАМЧИ 'ингичка арқон'. *Кўчқор арғамчи уни узиб кетибди*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'эш-', 'бура-' маъносини англаган ар- феълига (ЭСТЯ, I, 176) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчасининг **-ға** кўринишини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-м** қўшимча билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-ча** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик биринчи, иккинчи бўғинлардаги **а** унлиси **ә** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **и** унлига алмашган: [(ар- + қа = арқа-) + м = арғам] + ча = арғамча > әрғәмчи.

АРҒИМЧОҚ 'учлари йўғон шох ёки иморат ёғочидан ўтказилиб, паст учи туташ боғланган ва тебраниш учун хизмат қиладиган арқон'. *Арғимчоқга мазза қилиб учдик*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'эш-', 'бура-' маъносини англаган ар- феълига 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қы** қўшимчасининг **-ғы** кўри-

нишини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан –м қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш маъносини ифодаловчи –**чақ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **ä** унлисига, **қ** ундоши ол – дидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(ар– + **ғы** = **арғы**–) + **м** = **арғым**] + **чақ** > **арғымчақ** > **әрғимчâқ**. Бу сўз асли 'ингичка арқон' маъносини англатган, кейинчалик шун – дай арқон воситасида ҳосил қилинадиган тебраниш буюмининг англата бошлаган.

АРҒУМОҚ 'зотли чопқир от'. *Пойгага акамнинг а р ғ у м о ғ и маррага биринчи бўлиб келди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'катта тезлик билан югур–' маъносини англатган **арғы**– феълининг (ЭСТЯ, I, 172; КРС, 66) **арғу**– шаклидан –**мақ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 171; КРС, 66); ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **ä** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** ун – лисига алмашган: **арғу** + **мақ** = **арғумақ** > **әрғумâқ**.

АСРА– 'эҳтиёт қил–', 'сақла–'. *Дорини ўз вақтида сепиб, узумни чиришдан а с р а б қ о л д и к*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'авайлаб боқилган, парва – риш қилинган' маъносини англатувчи **асы** сифатидан –**ра** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 194; КРС, 77); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **ä** унлиларига алмашган: **асы** + **ра** = **асыра**– > **асра**– > **äсрä**–. Бу феъл дастлаб 'ўз боқимида ол–' маъносини англатган (**äсрändи** сифати **асра**– феълининг шу маъносидан ясалган: **äсрä** + **нди**).

АСРАҲДИ **қ.** **асра**–

АТА– 'ном бер–'. *Янги асарингизни нима деб а т а г и н г и з?* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'исм' маъносини англатувчи **а:т** отидан –**а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 199); ўша даврдаёқ **а:** унлиси – нинг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 267; ДС, 66); ўзбек тилида **а** унлилари **ä** унлиларига алмашган: **а:т** + **а** = **а:та**– > **ата**– > **ätä**–.

АТАЛА 'унни ёғда қовуриб, кейин сув билан қайнатиб тайёрладиган енгил ҳазм суюқ овқат'. *Кўзи ёриган аёлга а т а л а ичиришади*. Бу от ўзбек ти – лида маъно тараққиёти натижасида 'суюқ нарсани чў –

мич билан тўлға–’ маъносини англлатувчи **әтәлә**– феъли – дан ўсиб чиққан.

АТОҚЛИ ’ном чиқарган’, ’таниқли’. *А т о қ л и ёзувчи Ойбекнинг асарлари кўп тилларга таржима қилинган.* Бу сифат эски ўзбек тилида **ата**– феълидан –қ қўшимчаси билан ясаиб, ’маълум–машҳурлик’ маъно – сини англлатган отга (КРС, 78) –**лы** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **ә** унлисига ал – машган: (**ата**– + **қ** = **атақ**) + **лы** = **атақлы** > **әтәқли**. Бу сифат таркибидаги **әтәқ** қисми ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди, қадимги туркий тилда эса **атағ** шаклида мавжуд бўлиб, ’ном’, ’донг’ маъносини англ – латган (ДС, 66).

АХТАР– ’кўп нарсалар орасидан титиб қидир–’. *Керакли китобни жавондан а х т а р и б топол – мағим.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги ’бир томонга эгил–’ маъносини англлатган **а:ғ**– феълнинг **ах**– шаклига –**тар** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 74); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **ах** + **тар** = **ахтар**– > **әхтәр**–. Асли бу феъл ’кўп нарсаларни ағдар–’ маъносини билдирган, ’қидир–’ маъноси кейин пайдо бўлган.

АЧИ– ’микроорганизмлар таъсирида ўзгариб, нордоннамо таъм ҳосил қил–’. *Вақтидан ўтса, хамир а ч и й г и.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги ’нордон – намо таъм’ маъносини англлатган **а:ч** отидан –**ы** қўшим – часи билан ясалган (ЭСТЯ, I, 92); кейинроқ **а:** унлиси – нинг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 269; ДС, 4); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиси – нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **а:ч**– + **ы** = **а:чы**– > **ачы**– > **әчи**–.

АЧИН– ’афсусланиб куйин–’. *Аҳволини кўриб а ч и н г и м.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **ачы**– феълнинг ’афсусланиб куйиниш ҳолати – да бўл–’ маъносидан ’ўзлик’ маъносини ифодаловчи –**н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 5: **ачын**– II); ўз – бек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ачы**– + **н** = **ачын**– > **әчин**–.

Ачы- феъли ўтимсиз бўлгани сабабли –н қўшимчаси қўшилганидан кейин бу феълнинг маъносида сезиларли ўзгариш бўлмаган ('ўз-ўзича' маъно қирраси кучайган).

АЧЧИҚ 'тилни ловулатадиган, ачитададиган'. Укам а ч ч и қ қалампирни чайнаб еяверади. Бу сўз қадимги туркий тилдаги а:чы- феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 91); ўша даврлардаёқ а: унли – сининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 94; ДС, 4); ўзбек тилида ч ундоши қатланган, а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: а:чы- + қ = а:чық > ачық > аччиқ.

АҒАНА- 'ёнбошга юмала-'. Тупроққа а ғ а н а б ўйнаётган болалар бирдан сув томонга югуриб кет- тишди. Бу сўз қадимги туркий тилда 'бир томонга эгил-' маъносини англатган а:ғ- феълидан –(ы)н қўшим- часи билан ясалган отга –а қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 75; ДС, 18), кейинроқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай, ағна- шакли юзага келган (Девон, I, 284; ДС, 22); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги ы унлиси а унли – сига алмашиб сақланган, кейинчалик а унлилари ä ун – лиларига алмашган: (а:ғ- + ын = а:ғын > ағын) + а = ағына- > ағана- > äғәнä-.

АҒДАР- 'тик ҳолатдан кўндаланг ҳолатга ўтказ-'. Пахса деворни а ғ ғ а р и б, ўрнига гишт девор тикламоқчимиз. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бир томонга эгил-' маъносини англатган а:ғ- феълининг ағ- шаклига –дар орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қи- линган (ЭСТЯ, I, 74); кейинчалик а унлилари ä унли- ларига алмашган: ағ- + дар = ағдар- > äғдәр-. Бу сўз таркибида ағ- феълининг қатнашгани (а унлисининг ä унлисига алмашмагани) унинг қадимги туркий тилдаги шаклда сақланганини кўрсатади (чунки ўзбек тилида ағ- феъли äғ- шаклига ўтган).

АҒНА- қ. ағана-

АҒРАЙ- 'тушуниб етмай оғзи очилиб қараб тур-'. Нимага а ғ р а я с а н, тез-тез юрсанг-чи. Бу сўз äңрәй- феъли таркибидаги ң ундошининг сўзлашув

нутқида **ғ** ундошига алмашуви билан юзага келган:
аңрай- > ағрай-.

Б

БАБАҚ 'жуссаси катта, дуркун' (товуқ, хўроз ҳақида). *Баланг тутган қичқирганда бабақ хўроз..* (Ғафур Ғулом). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'ота', 'отанинг отаси' каби маъноларни англатган баба (< ба:ба) отининг (ДС, 76) 'катта' маъносидан кичрайтириш-эркалаш маъносини ифодаловчи -қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига ал-машган: **баба + қ = бабақ > бәбәқ**.

БАЖАР- 'бўйсунган ҳолда амалга ошир-', 'ижро эт-'. *Бу топширигингизни бажариш осон бўлмади.* Бу сўз асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'амал, фаолият' маъносини англатган бажа отидан -р қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, II, 92); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **бажа + р = бажар- > бәжәр-**.

БАЙРАМ 'тантана, шодлик билан ўтказиладиган кун', 'муборак кун'. *Қизим университетни битирган кун оиламизда байрамга айланиб кетди.* Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'ёйил-', 'яйра-' маъносини англатган баз- феълининг бай- шаклига (ЭСТЯ, II, 35) -(**ы**)р орттирма қўшимчасини ва кучайтириш маъносини ифодаловчи -а қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклдан -м қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: {{{**баз- > бай-**} + **ыр = байыр-**} + **а = байыра-**} + **м = байырам > байрам > бәйрәм**. Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг асли **базрам** тарзида талаффуз қилинишини, ўғизлар **э** ундошини **й** ундошига алмаштириб, **байрам** деб талаффуз қилишини махсус таъкидлаган (Девон, I, 447; III, 191).

БАЙРОҚ 'маълум рангда тайёрланиб, махсус рамзий белгилар туширилган мато'. *Бирлашган Миллатлар Ташкилоти биноси олдида Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи ҳилпираб турибди.* Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'ёйил-' маъносини англ-

латтан **баз-** феълнинг **бай-** шаклига (ЭСТЯ, II, 35) **-(ы)р** орттирма кўшимчасини ва кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-қ** кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 34; Девон, II, 239; III, 199); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида биринчи **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **{[(баз- > бай-) + ыр = байыр-] + а = байыра-}** + **қ** = **байырақ > байрақ > бәйрақ**.

БАЙТАЛ 'қисир қолган урғочи от'. *Қашқа б а й-т а л н и гўштга топшириб юбордиқ*. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'ёйил-' маъносини англатган **баз-** феълнинг **бай-** шаклига (ЭСТЯ, II, 35) **-(ы)т** орттирма кўшимчасини ва кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-л** кўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **{[(баз > бай-) + ыт = байыт-] + а = байыта-}** + **л** = **байытал > байтал > бәйтәл**. А.М.Шербак **байтал** сўзининг этимологияси ноаниқ эканини айтиб, бу сўзни қавслар ичида **бай-та-л** тарзида уч қисмга ажратиб, **бай** қисмини исм, **-та** қисмини феъл ясовчи кўшимча, **-л** қисмини от ясовчи кўшимча дейди (ИРЛТЯ, 89).

БАЛИҚ 'ойқулоқлари билан нафас оладиган, сузгичли сув жонивори'. *Бу йил б а л и қ ови эрта бошланди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'намлик', 'сув' маъносини англатган **ба:л** отининг (ЭСТЯ, II, 60) **бал** шаклига **-ы** кўшимчасини кўшиб ясалган феълдан **-қ** кўшимчаси билан ясалган бўлиб, асли 'сувда яшайдиган жонивор' маъносини англатган (ПДП, 368; Девон, I, 360; ДС, 80); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **{(ба:л > бал) + ы = балы-}** + **қ** = **балық > бәлиқ**.

БАЛИҚЧИ 'балиқ овлаб овқатланадиган қуш', 'қарқара'. *Кўлга б а л и қ ч и учиб келибди*. Бу от асли қадимги туркий тилда **балық** отига 'исташ' маъносини ифодаловчи **-сын** кўшимчасининг **-чын** шаклини кўшиб ҳосил қилинган (Девон, I, 468); кейинчалик ўзбек

тилида балиқчи ('балиқ оловчи киши') сўзи таъсири билан балықчын сўзи охиридаги н ундоши талаффуз қилинмай қўйган; а унлиси ä унлисига алмашган, ы ун — лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: балық + чын = балықчын > бәлиқчин > бәлиқчи.

БАЛЧИҚ 'тупроқнинг суяқ лой ҳолати'. Тупроқ йўл кечаги ёмғирдан кейин б а л ч и қ бўлиб қолибди. Бу от қадимги туркий тилдаги 'намлан-', 'сувлан-' маъносини англатган ба:л— феълининг бал— шаклига кучайтириш маъносини ифодаловчи —чы қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан —қ қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 434); кейинчалик ўзбек тилида а ун — лиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (бал— + чы = балчы—) + қ = балчық > бәлчиқ.

БАЛҚИ— I 'ёрқин нур тарат-', 'порла-', 'ярқира-' (кўтаринки). Уни энди б а л қ и г а н қуёш нурга чулғаб кузатиб қўйди (Эгам Раҳим). Бу феъл қадимги туркий тилдаги ёруғликни ифодаловчи бал тасвир сўзининг —қ қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан (ЭСТЯ, II, 57) —ы қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (бал + қ = балқ) + ы = балқы— > бәлқи—.

БАЛҚИ— II 'кўпчи-', 'кўтарил-'. Чўян эриб, симобдай б а л қ и г и. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'дўнг', 'туртиб чиққан жисм' маъносини англатган бал отидан (ЭСТЯ, II, 53) —қы қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: бал + қы = балқы— > бәлқи—.

БАРИ 'барча', 'ҳамма'. Б а р и гапларингиз тўғри. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'мавжуд' маъносини англатган ба:р сўзига (ЭСТЯ, II, 63) —ы эгалик қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган. Қадимги туркий тилдаёқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 84), ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ба:р + ы = > ба:ры > бары > бәри. Кейинчалик эгалик қўшимчаси бу сўзнинг аж—

ралмас қисмига айланган, шунга кўра зарур ўринда бу сўзга эгалик қўшимчаси қўшиб ишлатила бошлаган: *Галларингизнинг бариси тўғри* каби.

БАРМОҚ 'панжадаги ҳар бир ҳаракатчан думалоқ чўзиқ аъзо'. *Жисмоний иш билан ортиқча шуғуллангани туфайли бармоқлар у зирқираб оғрий бошлагу*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ушла-' маъно-сини англлатувчи **бары-** феълидан (ЭСТЯ, II, 67) –м қўшимчаси билан ясалган ва унга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(а)қ** қўшимчаси қўшилган бўлса керак; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**бары-** + **м** = **барым**) + **ақ** = **барымақ** > **бармақ** > **бәрмâқ**.

БАРЧА 'ҳамма'. *Укам барча юмушларни тартиб билан пухта бажаради*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'мавжуд' маъносини англлатган **ба:р** сўзига **-ы** эгалик қўшимчасини ва 'чама' маъносини ифодаловчи **-ча** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; **-ча** қўшимчаси қўшилганидан кейин **а**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолиб, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ПДП, 368; Девон, I, 394; ДС, 83); ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**ба:р** + **ы** = **бары**) + **ча** = **барыча** > **барча** > **бәрчâ**. Асли бу сўз 'қанча мавжуд бўлса – шунча' маъносини билдирган.

БАҚА 'қурбақа'. *Оёғи остидан сакраб чиққан бақа чўчишиб юборди*. Бу от қадимги туркий тилдаги **ба:ғ** товушга тақлид сўзи асосида юзага келган **бақ-** феълидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 41; Девон, III, 246; ДС, 82); ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **бақ-** + **а** = **бақа** > **бâқâ**.

БАҚАЛОҚ I 'йилқи туёғи устидаги дўмбаийиб турувчи эт парчаси'. *Бек Равшаннинг отга солган давири Тушади Жийроннинг бақалогига* ("Равшан"). Қадимги туркий тилда 'йилқи туёғининг устидаги доира шаклида бўртиб турадиган қисм' маъносини англлатган бу сўз 'туёқ' маъносини англлатувчи **бақан** сўзидан (ЭСТЯ, II, 43) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(а)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, III, 192); ўзбек

тилида **н** ундоши **л** ундошига, биринчи, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олддаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **бақан + ақ = бақанақ > бақалақ > бәқәләқ.**

БАҚАЛОҚ II 'семизлигидан эни бўйига тенглашиб қолган', 'меъёрдан ортиқ семиз'. *Бақалоқ бўлишига қарамай, чаққон ҳаракат қилар эди.* Бу сифат 'думалоқ ва япасқи' маъносини англантиб келган **бақа** сўзига (ЭСТЯ, II, 41) кичрайтириш маъносини ифода – ловчи –**лақ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик биринчи, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **бақа + лақ = бақалақ > бәқәләқ.**

БАҚИР– 'овозининг борича шанғилла–', 'қичқир–'. *Мунча бақирасан, қулоғи кар эмас–ку!* Бу феъл қадимги туркий тилда кучли товушни билдирувчи **ба:ғ** тақлид сўзидан (Бу тақлид сўзи ўзбек тилида **бағ–буғ** шаклида мавжуд) –(**ы**)**р** қўшимчаси билан ясалган; кейинроқ **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган, **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 202); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ба:ғ + ыр = ба:ғыр– > бақыр– > бәқир–.**

БАҚРАЙ– 'кўзни чақчайтириб тикилиб қара–'. *Нега бақрайиб турибсан, сўроғимга аниқ жавоб бер.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'синчковлик билан қара–' маъносини англатган **бақ–** феълидан (Девон, II, 23; ДС, 81) –(**ы**)**р** қўшимчаси билан ясалган отга –(**а**)**й** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**бақ– + ыр = бақыр**) + **ай = бақырай– > бақрай– > бәқрай–.**

БЕЖА– 'зеб бер–', 'кўркам қил–'. *Яп–янги кўк шоёи тўн кийган устод янги тақяга саллани бежа б ўрамоқда* (Ойбек). Бу феъл қадимги туркий тилда безъ–тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 279; ДС, 97); ўзбек тилида **безъ–** феъли сақланган ҳолда, бу феъл таркибидаги **з** ундошининг **ж** ундошига алмашуви билан **бежә–** феъли юзага келган.

БЕЖОҒЛИҚ 'безатилган', 'ясатилган'. *Бег оши б е ж о ғ л и қ*. Бу сўз эски ўзбек тилида бежа– феълига –қ қўшимчасини қўшиб ясалган отдан –лық қўшимчаси билан ясалган; қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига, â унлиси билан л ундоши оралғидаги қ ундоши ғ ундо – шига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (бежа + қ = бежақ) + лық = бажақлық > бежағлиқ. Сўзлашув нутқида бу сўз охиридаги қ ундоши ғ талаф – фуз қилинади.

БЕЗА– 'зеб бер–', 'кўркам қил–'. *Мактаб саҳнидаги ўриқларни оқ , пушти гуллар б е з а г и*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'кўрк берувчи нарса' маъносини англатган без отидан –ă қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 106; Девон, III, 279; ДС, 97): без + ä = безä–.

БЕЗАҒЛА– 'зада бўлгани туфайли бетоқат бўл–', 'безилла–'. *Дори ичишга тўғри келиб қолса, б е з а н г л а й г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'титра–', 'қалтира–' маъносини англатган без– феълидан (Девон, II, 15) эски ўзбек тилида –(ä)ң қўшимчаси билан ясалган отга –lä қўшимчасини қўшиб ясалган: (без– + äң = безан) + lä = безäңlä–.

БЕЗБЕТ 'уят–андишаси, ор–номуси йўқ'. *Сендек б е з б е т болани умримда биринчи марта учратишим*. Бу сифат без бет бирикмасининг бир сўзга бир – лашуви билан юзага келган; бу қўшма сифат таркибидаги без қисми 'таъсирга берилмайдиган', 'қаттиқ' маъноси билан қатнашган: без бет > безбет.

БЕЗГАК 'вақти–вақти билан иситма чиқариб, баданни қалтиратадиган юқумли касаллик'. *Ўзбекистонда б е з г а к тамоман йўқотилди*. Бу от қадимги туркий тилда 'қалтира–' маъносини англатган без– феълининг (Девон, II, 15) 'такрор' маъносини ифодаловчи –гä қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан –к қўшимчаси билан ясалган (Девон, II, 334): (без– + гä = безгä–) + к = безгäк.

БЕЗИЛЛА– 'зада бўлгани туфайли бетоқат бўл–', 'безангла–'. *Дори ичишдан б е з и л л а б қ о л и б м а н*. Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб,

'титроқ' маъносини билдирган без тақлид сўздан –иллә қўшимчаси билан ясалган: **без + иллә = безиллә–**.

БЕЗРАЙ– 'ҳеч нарса бўлмагандай қараб тур–'. *Шунча танбеҳ берилганидан кейин ҳам безрай – й и б турибди*. Бу феъл киши аъзоларидан бирининг номи бўлган без сўзининг 'гап таъсир қилмайдиган' маъносидан –рә қўшимчаси билан ясалган феълга 'бироз' маъносини ифодаловчи –й қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (**без + рә = безрә–**) + **й > безрай–**.

БЕК I 'шаҳар ёки вилоят ҳукмдори', 'юқори мартабали амалдор'. *Азизбек – Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабиб саналган беклариган бири* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда бәг (ПДП, 369), бэғ (Девон, III, 169) тарзида талаффуз қилинган бўлиб, кейинроқ ä | э унлиси е унлисига алмашган (ДС, 91); дастлаб 'катта', 'йирик' каби маъноларни англатган, кейинчалик маъно тараққиёти натижасида бу сифат отга айланган; ўзбек тилида г ундоши к ундошига алмашган: **бег > бек**.

БЕК II 'ёпиқ', 'қулфланган'. *Тортиб кўрсам, эшик бек экан*. Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'мустаҳкам ҳолатда бўл–' маъносини англатган бе– феълдан (ЭСТЯ, II, 120) –к қўшимчаси билан ясалган: **бе– + к = бек**.

БЕКА 'ҳукмдорнинг, юқори мартабали амалдорнинг хотини', 'хонадон соҳибаси'. *Уй бекаси улкан лаганда жаркоп келтирди*. Бу от асли бег отининг бей шаклига (ЭСТЯ, II, 97) кичрайтириш маъносини ифодаловчи –кя қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик й ундоши талаффуз қилинмай қўйган, шунинг ҳисобига е унлиси чўзиқ айтилган; ўзбек тилида бу унлининг чўзиқлик белгиси йўқолган: (**бек > бей**) + **кя = бейка > бе:кя > бекя**. Бу сўз асли 'кичик бек' маъносини англатган.

БЕКАЧ 'ҳукмдорнинг, юқори мартабали амалдорнинг ёш хотини ёки қизи'. *Бо хуго, ўрда бекачи бўлса, ўзига, гедим* (Абдулла Қодирий). Бу сўз бекя отига кичрайтириш–эркалаш маъносини ифодаловчи –ч қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: **бекя + ч = бекяч**.

Бу сўз асли 'ёш бека' маъносини англатган. Девонда **бегӓч, бекӓч** сўзлари 'кичик бек' маъносини англатиши айтилган, бунда **бекӓч** сўзи **бек** сўзидан **-(ӓ)ч** кўшимчаси билан ясалган бўлади (Девон, I, 339).

БЕКИК 'ёпиқ', 'қулфланган'. *Тортиб кўрсам, эшик б е к и к э к а н*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'мустаҳкам' маъносини, англатган **бек** сифатидан **-ў** кўшимчаси билан ясалган **бекў-** феълига (Девон, III, 285) **-к** кўшимчасини кўшиб ясалган, кейинчалик **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: (**бек + ў = бекў-**) + **к = бекўк > бек-кик**. Ўзбек тилида **беки-** феъли мустақил ишлатилмайди.

БЕКИЛ- 'ёпил-', 'қулflan-'. *Эшик зич б е к и л м а г и*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'мустаҳкам' маъносини англатган **бек** сифатидан **-ў** кўшимчаси билан ясалган феълга (Девон, III, 285) **-л** мажҳул нисбат кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: (**бек + ў = бекў-**) + **л = бекўл- > бекил-**.

БЕКИН- 'яширин-', 'панага ўт-'. *Югуриб бориб, гарахт орқасига б е к и н г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги **бек** сифатининг 'ёпиқ' маъносидан **-ў** кўшимчаси билан ясалган феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: (**бек + ў = бекў-**) + **н = бекўн- > бекин-**.

БЕКИТ- 'яшир-', 'қулфла-'. *Қизча ҳўғирчоғини укасидан б е к и т г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги **бек** сифатининг 'ёпиқ' маъносидан **-ў** кўшимчаси билан ясалган феълга (Девон, III, 285) **-т** орттирма кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган (ДС, 93), кейинчалик **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: (**бек + ў = бекў-**) + **т = бекўт- > бекит-**.

БЕЛ 'гавданинг кўкрак қафаси билан бўкса оралиғидаги энг хипча қисми'. *Б е л и оғримаганнинг нон ейишига боқ* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от дастлаб **би:л** тарзида таллаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 136); кейинроқ **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган ва бу унли **е** унлисига алмашган (ДС, 93): **би:л > бил > бел**.

БЕЛА– I 'бешикка оёқбоғ, қўлбоғ билан боғлаб ётқиз–'. *Боласини б е л а б ухлатди*. Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'йўргак' маъносини англлатган бе: отидан –лā қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 112); кейинроқ е: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 286): бе: + лā = бе:лā– > белā–.

БЕЛА– II қ. була–.

БЕЛАНЧАК 'бола ухлатиш учун хизмат қиладиган арғимчоққа ўхшаш тебратиш буюми'. *Боласи ўрик шохига осилган б е л а н ч а к г а ухлаб ётар эди*. Бу сўз белā– феълдан –н қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш–эркалаш маъносини ифодаловчи –чāк қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (белā– + н = белāн–) + чāк = белāнчāк.

БЕЛБОҒ 'белга боғланадиган чорбурчак мато', 'қийик'. *Кимда чорбоғим қолур, кимда б е л б оғ и м қолур?* (Чустий). Бу қўшма от қадимги туркий тилда бел бағи бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган, кейинчалик эгалик қўшимчаси талаффуз этилмай қўйган (ДС, 93); ўзбек тилида а унлиси ā унлисига алмашган: бел бағи > белбағи > белбағ > белбāғ.

БЕЛГИ 'бошқалардан ажратиш учун қўйиладиган аломат', 'тамға'. *Янги қўзиларга ўз подасининг б е л г и с и н и қўйиб чиқди*. Бу от қадимги туркий тилда 'фарқлан–', 'маълум бўл–' маъносини англлатган бел–феълдан (ЭСТЯ, II, 110) –гў қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 403; ДС, 93); ўзбек тилида иккинчи очиқ бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган: бел– + гў = белгў > белги.

БЕЛКУРАК 'ер қазिश, сочилган нарсаларни ердан тўплаб олиш асбоби'. *Ерни кузда кетмон билан чопгандан кўра б е л к у р а к б и л а н ағдарган маъқул*. Бу қўшма сўз ўзбек тилида 'ўрта' маъноси билан қатнашган бел сўзини 'суриб тўплаш асбоби' маъносини англлатувчи курақ сўзига бирлаштириб ҳосил қилинган: бел + курақ = белкурақ.

БЕР– 'ихтиёрига топшир–', 'қўлига тутқаз–'. *Китобингизни менга қачон б е р а с и з?* Қадимги туркий тилда ҳам юқоридаги маънони англлатган бу кўп

маъноли феъл бе:р– тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 115), кейинроқ е: унлисининг чўзиқлик белгиси йў– қолган (Девон, III, 195; ДС, 95): бе:р– > бер–.

БЕРАСИ 'берилиши, қайтарилиши лозим нарса', 'қарз'. *Мен унинг тўйига албатта боришим керак, чунки б е р а с и м бор.* Бу сўз асли бер– феълнинг –äси қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шакли бўлиб, сифатланмишисиз ишлатилиши натижасида отга кўчган: бер– + äси = берäси (берäси нарса → берäси).

БЕРИ 'маълум ўридан ёки пайтдан биров яқин'. *Машина бинодан уч юз метр б е р и г а тўхтади.* Бу сўзнинг ҳосил бўлишини қуйидагича изоҳлаш мумкин: бу: йер бирикмасига жўналиш келишигининг –рў қўшимчаси қўшилган, сўнгра у:й товушлари талаффуз қилинмай, улар кетидаги е унлиси чўзиқлик ҳосил қилган, кейинчалик бу унлининг чўзиқлик белгиси йў– қолган; ёнма–ён келган рр ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган; ниҳоят, сўз охиридаги ў унлиси и ун– лисига алмашган: (бу: йер) + рў = бу:йеррў > б[у:й]еррў > бе:ррў > беррў > бери.

БЕРК 'мустаҳкам ёпилган'. *Бу уйнинг дарвозаси ҳамиша б е р к.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'мустаҳкам бўл–' маъносини англатган бе– феълнинг –р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига (ЭСТЯ, II, 120) –(и)к қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 119; ДС, 95); кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 333; ДС, 96): (бе– + р = бер–) + ик = берик > берк. Маҳмуд Кошғарий: "Асли бек, р ҳарфи ортиқча",– дейди, ваҳоланки бек ва берк сўзларининг таркиби кескин фарқ қилади.

БЕТГАЧОПАР 'андиша қилмайдиган, кўнгилга оғир ботадиган гапни тикка бетга айтадиган'. *Укангиз беан-диша, б е т г а ч о п а р б ў л и б к е т а я п г и.* Бу сўз бетгä чäп– бирикмасига –(ä)р сифатдош қўшимчасини қўшиб ва бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган: (бетгä чäп–) + äр = бетгäчäпäр.

БЕТКАЙ 'қуёш нури тушиб турадиган', 'кунгай'. *Бу хонанинг деразалари кунга б е т к а й бўлгани учун ёзда исиб кетади.* Бу сифат 'юз' маъносини

англатувчи **бет** сўзининг 'сирт', 'юза томон' маъносидан –**кэй** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 122; ҶХШЛ, 51): **бет + кэй = беткэй**.

БЕТЛА– I 'юзма–юз учрашишга, сўзлашишга бо–тин'. *Сиз ниятингизни очиқ айтишга бетламангиз*. Бу феъл **бет** отининг 'уят', 'андиша' маъно–сидан –**лә** қўшимчаси билан ясалган: **бет + лә = бетлә**–.

БЕТЛА– II 'саҳифаларга рақам қўй'–. *Муҳаррир қўлэзгани қайтадан бетлаб чиқарди*. Бу феъл **бет** отининг 'саҳифа' маъносидан –**лә** қўшимчаси билан ясалган: **бет + лә = бетлә**–.

БЕТСИЗ 'уятсиз', андишасиз'. *Шу қадар бетсиз йигитмисан ?!* Бу сифат **бет** отининг 'уят', 'андиша' маъносидан –**сиз** қўшимчаси билан ясалган: **бет + сиз = бетсиз**.

БЕШ 'тўрт билан олти оралиғидаги бутун миқдор–нинг номи'. *Беш кундан кейин ёз фасли бошланади*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз дастлаб **бе:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 126), кейинроқ **е**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 137; ДС, 96): **бе:ш > беш**.

БЕШБАРМОҚ 'асосини гўшт, думба, тўртбурчак шаклида кесилган юпқа хамир ташкил этадиган қуюқ овқат'. *Тушликка бешбармоқ тайёрлагик*. Бу от **беш** бәрмâқ бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил бўлган (ЭСТЯ, II, 127). Ушбу таомга ном уни ис–теъмол қилиш усули асосида берилган: лагандан бар–моқлар билан олиб ейлади.

БЕШИК 'чақалоқни белаб ухлатиш учун ясалган, тебратишга мосланган рўзғор буюми'. *Чақалоғи бешикга ухлаб ётарди*. Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'йўрғак' маъносини англатган **бе**: отига –**ши** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан –**к** қўшим–часи билан ясалган (ЭСТЯ, II, 123); кейинроқ **е**: унлиси –нинг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 386; ДС, 97): (**бе**: + **ши** = **бе:ши**–) + **к** = **бе:шик > бешик**.

БЕШИК–БЕЛИК 'бешик унга доир асбоблар билан бирга'. *Ҳали қизим ҳомиладор пайтидаёқ бешик–белигини ҳозирлаб қўйганман*. Бу жуфт отнинг

биринчи қисми ўзбек тилида мустақил ишлатилади, иккинчи қисми эса мустақил ишлатилмайди. Бу қисм асли **белә**– феълидан –к қўшимчаси билан ясалган, олдинги қисмдаги тор унлилар таъсирида охирги бўғиндаги **ә** унлиси **и** унлисига алмашган: **белә + к = беләк > белик**.

БЕШИККЕРТТИ 'қиз болани чақалоқлигидаёқ унаштириб қўйиш одати'. *Кичик қизини тоғасининг ўғлига б е ш и к к е р т т и қилишган эди*. Бу қўшма от **бешик[ни]** кертди гапани бир сўзга бирлаштириш билан ҳосил қилинган; –ди замон ясовчиси таркибидаги **д** товуши талаффузига биноан **т** ёзилган: **бешиккертди > бешиккертти** (ЎТИЛда негадир бир **т** товуши ташлаб ёзилган: **бешиккертти**).

БЕШИКТЕРВАТАР 'оёқлари узун, тўғри қанотли, тебраниб турувчи ҳашарот'. *Б е ш и к т е р в а т а р н и н г лўст ташлайдиган одати бор*. Бу от **бешик тебрят**– бирикмасига –(я)р сифатдош қўшимчасини қўшиб ва бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган; асли сифатдош бўлган бу қўшма сўз кейинчалик отга кўчган; сўзлашув нутқида **тебрят**– феъли таркибидаги **бр** ундошлари ўрин алмаштириб ва **б** ундошини **в** ундошига алмаштириб айтилади, шу хусусият қўшма сўзда ўз аксини топган: (**бешик тебрят**–) + **яр** = **бешиктебрятяр > бешиктервятяр**.

БЕШКЎТАРАР 'қарта ўйинининг ожиз томон бешта қартани олишга мажбур бўладиган тури'. *Узоқ ўйда зерикмаслик учун б е ш к ў т а р а р ўйнаб кетдик*. Бу қўшма от **беш котяр**– бирикмасига –(я)р сифатдош қўшимчасини қўшиб ва бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган; асли сифатдош бўлган бу сўз кейинчалик отга кўчган: (**беш котяр**–) + **яр** = **бешкотяряр**.

БИБИ қ. буви

БИГИЗ 'пойабзалдўзларнинг игна учли, ёғоч сопли металл асбоби'. *Аввал чармни б и г и з б и л а н тешиб, кейин икки томонидан игна суқиб тикар эди*. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'найза', 'ўтқир нарсаси' маъносини англаган **би** отидан (ДС, 97) –ги қўшимчаси билан ясалган феълга –з қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 131): (**би + ги = биги**–) + **з** = **бигиз**.

БИЖИЛДОҚ 'кўп ва тез гапирадиган'. *Сен жуда б и ж и л д о қ қиз экансан-ку!* Бу сифат асли **бижир-бижир** товушга тақлид сўзидан –**л**а қўшимчасининг –**д**а шакли билан ясалган феълга –**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; **д** ундошининг таъсирида **р** ундоши **л** ундошига, **қ** ундошининг таъсирида **а** унлиси **а** унлисига алмашган: (**бижир + д**а = **бижирд**а–) + **қ** = **бижирд**ақ > **бижилд**ақ > **бижилд**ақ.

БИЗ биринчи шахс кўплик кишилик олмоши. *Б и з н и н г кўчамизда турли касб эгалари тотув яшайди.* Бу олмош асли қадимги туркий тилдаги 'сўзловчи' маъносини билдирган **би** сўзига 'икки' ('кўп') маъносини ифодаловчи –**з** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 130; Девон, I, 314; ПДП, 372; ДС, 104): **би + з = биз**.

БИЛА қ. **билан**

БИЛАГУЗУК 'билакка тақиладиган зийнат буюми'. *Шу пайт хонага қўш б и л а г у з у к таққан аёл кириб келди.* Бу қўшма от эски ўзбек тилида **бил**ақ ўзў-ги бирикмасини бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 144), яхлит талаффуз қилиш натижасида **к** ундоши **г** ундошига алмашган, сўз охиридаги –**и** эгалик қўшимчаси талаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин **г** ундоши **к** ундошига қайтган; **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бил**ақ ўзўги > **бил**ағўзўг > **бил**агузук. Бу сўзни Маҳмуд Кошғарий жумла таркибида **бил**азўк шаклида келтирган (Девон, I, 473), бу ерда ўша давр сўзлашув нутқидаги товуш тушиши акс этган.

БИЛАН 'бирга' маъносини ифодалайдиган кў-макчи. *Қизим ў г л и б и л а н холасиникига кетди.* Бу сўз асли қадимги туркий тилда **бир** сонидан 'бирга' маъносини ифодаловчи –**л**а қўшимчаси билан ҳосил қилинган сўзга қадимги жўналиш келишигининг –**н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 141); кейинроқ **л** ундоши таъсирида **р** ундоши **л** ундошига ал-машган, иккита **л** ундошидан бири талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 99): (**бир + л**а = **бирл**а) + **н** = **бирл**ән > **бил**лән > **бил**ән. Ўзбек тилида **бил**ән кўмакчиси **ил**а шаклида, ҳатто қисқариб, қўшимчага ўхшаб қолган –**л**а шак-

лида ҳам ишлатилади: "Бой и ла хизматчи". Қўла
ла созлаб бўлмайдиган яратган ҳайкалимни (А.С.Пуш-
кин).

БИЛИГ: ЎЗ БИЛГИЧА 'ақли етганича'. Укам ҳеч
кимга маслаҳат солмайдиган, ўз билгича иш ту-
тади. Бу от қадимги туркий тилда 'билим-тажриба
орттир-' маъносини англатган бил- феълидан -(и)г
қўшимчаси билан ясаиб (ЭСТЯ, II, 139); 'билим-
тажриба', 'ақл' маъносини англатган (Девон, I, 367; ДС,
99); ўзбек тилида бу сўз мустақил ишлатилмайди, оз
билгича бирикмаси таркибида келади; билиг сўзига -и,
-ча қўшимчалари қўшилганидан кейин иккинчи бўғин-
даги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (бил + иг =
билиг) + и + ча = билигича > билгича.

БИЛИҚСИ- 'бетартиб ва ифлос ҳолатда бўл-'. Бир
ҳафта қарамаганим учун уй биллиқсиб ке-
т и б г и. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'ифлос,
бетартиб нарса' маъносини англатувчи бул отидан -у
қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, II, 255) эски
ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи -қ
қўшимчасини ва 'мойил' маъносини ифодаловчи -сы
қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик у ун-
лилари и унлиларига алмашган, ы унаисининг қаттиқлик
белгиси йўқолган: [(бул + у = булу-) + қ = булуқ-] + сы
= булуқсы- > биллиқси-.

БИЛЛА қ. бирла

БИЛҚИЛДОҚ 'оёқ ботадиган'. Кечаги кучли ём-
ғирдан кейин тупроқ йўл биллиқилдоқ бўлиб
қолибди. Бу сифат билқ тасвир сўздан -илла қўшимча-
си билан ясалган феълга -қ қўшимчасини қўшиб ясал-
ган; иккита л ундошидан кейингиси д ундошига, қ ун-
доши олдидаги а унаиси â унаисига алмашган: (билқ +
илла = билқилла-) + қ = билқиллақ > билқилдâқ >
билқилдâқ.

БИРАКАЙИГА 'бир вақтда жамланган ҳолда'. Ём-
ғир ҳам ёғмай-ёғмай, биракайига ёғди. Бу сўз
бир сонидан -айқай қўшимчаси билан ясалган бирқай
равишининг -и эгалик қўшимчасини ва -га жўналиш
келишиги қўшимчасини олган шакли бўлиб, шу шаклда

ўзгармас ҳолда яхлитланган, ҳозир унинг таркибидаги бу грамматик қўшимчалар ажратилмайди: (бир + **ақай** = **бир^{ақай}**) + и + **г^а** = **бир^{ақай}г^а**. Бу равиш ҳозирги ўз – бек тилида **бир^{ақай}** шаклида деярли ишлатилмайди.

БИРВАРАКАЙИГА 'бир мартадаёқ', 'биратўласи'. *Ичигаги барча ғам-ҳасратини бир варака йи-га тўқиб солди.* Бу сўз асли **бир** сони ва 'марта' маъносини англатувчи **б^{ар}** сўздан тузилган **бир б^{ар}** бирикмасига –**ақай** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган **бирб^{ар}ақай** равишининг –и эгалик қўшимчасини ва –**г^а** жўналиш келишиги қўшимчасини олган шакли бўлиб, ҳозир унинг таркибидаги бу грамматик қўшимчалар ажратилмайди: [(бир б^{ар}) + **ақай**] + и + **г^а** = **бирб^{ар}ақайг^а**; кейинчалик иккинчи бўғин бошидаги **б** ундоши в ундошига, шу иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **а** унлисига алмашган: **бирб^{ар}ақайг^а** > **бирв^{ар}ақайг^а**.

БИРГА 'биргалиқда', 'жам бўлиб'. *Тантанали йи-ғилишга дўстим билан бирга бордик.* Бу сўз эски ўзбек тилида **бир** сонининг –**г^а** жўналиш келишиги қўшимчасини олган шакли бўлиб, шу шаклида ўзгармас ҳолда равишга кўчган: **бир** + **г^а** = **бирг^а**. Ушбу равиш – нинг **бирг^а** шакли нисбатан янги бўлиб, қадимги туркий тилда **бир** сонига жўналиш келишигининг ўша даврдаги –**г^{ар}ў** шаклини қўшиб ҳосил қилинган: **бирг^{ар}ў** (ЭСТЯ, II, 149, ПДП, 371; ДС, 102).

БИРГАЛИҚДА 'жам бўлиб'. *Тантанали мажлисга ўн киши биргаликга бордик.* Бу сўз **бирг^а** ра – вишидан –**лик** қўшимчаси билан ясалган отнинг ўрин келишиги қўшимчасини олган шакли бўлиб, шу шаклида ўзгармас ҳолда равишга кўчган: (**бирг^а** + **лик** = **бирг^а-лик**) + **д^а** = **бирг^аликд^а**.

БИРДА 'аллақайси куни', 'бирор кунда'. *У киши билан бирга учрашиб, суҳбатларини олганман.* Бу сўз **бир** сонининг –**д^а** ўрин келишиги қўшимчасини олган шакли бўлиб, шу шаклида ўзгармас ҳолда равишга кўчган: **бир** + **д^а** = **бирд^а**. Бу сўзни бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: дастлаб **бир пайт** бирикмаси жўна – лиш келишигида ишлатилган, кейинчалик **пайт** сўзи

ташланиб, келишик қўшимчаси **бир** сўзига қўшиладиган бўлган: **(бир пайт) + дā > бир [пайт] + дā > бирдā.**

БИРДАЙ 'бир хил', 'ўзгаришсиз'. *Ҳамма билан б и р г а й муомала қилади.* Бу сўз **бир** сонининг –**дāй** қўшимчасини олган шакли бўлиб, шу шаклида ўзгармас ҳолда равишга кўчган: **бир + дāй = бирдāй.**

БИРДАН 'кутилмаганда тез', 'қўққисдан'. *Эрталаб б и р г а н кучли шамол қўзғалиб, ёмғир ёғди.* Бу сўз **бир** сонининг –**дāн** чиқиш келишиги қўшимчасини олган шакли бўлиб, шу шаклида ўзгармас ҳолда равишга кўчган: **бир + дāн = бирдāн.** Бу равиш –**и** эгалик қўшимчасини ва –**гā** жўналиш келишиги қўшимчасини олган шаклда ҳам ишлатилади (Бу грамматик қўшимчалар ўзгармайди): **бирдāн + и + гā = бирдāнигā.**

БИРДАНИГА қ. **бирдан**

БИРИК– 'бирлаш–', 'қўшил–', 'туташ–'. *Яхши ни–ятли кишилар б и р и к и б ҳаракат қилса, ишларимиз ўнгланиб кетади.* Бу феъл қадимги туркий тилда **бир** сонидан –(**и**)к қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 148; ПДП, 372; ДС, 102): **бир + ик = бирик–.**

БИРИН–БИРИН 'битталаб тартиб билан'. *Меҳмонлар б и р и н – б и р и н тарқалишди.* Бу сўз **бир** сонининг қадимги жўналиш келишигининг –(**и**)н қўшимчасини олган шаклини такрорлаш билан ҳосил қилинган: **(бир + ин) – (бир + ин) = бирин–бирин.** Ҳозирги ўзбек тилида **бирин** сўзи яқка ўзи мустақил ишлатилмайди.

БИРИН–КЕТИН 'бири кетидан бири', 'кетма–кет'. *Меҳмонлар б и р и н – к е т и н тарқалишди.* Бу жуфт сўз таркибидаги **бирин**, **кетин** қисмлари ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди; **бирин**, **кетин** сўзлари **бир** сонига ва **кет** ўрин отига қадимги жўналиш келишигининг –(**и**)н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: **(бир + ин) – (кет + ин) = бирин–кетин.**

БИРИН–СИРИН 'битталаб тартиб билан'. *Меҳмонлар б и р и н – с и р и н тарқалишди.* Бу сўз **бирин** сўзининг бошланишидаги **б** ундошини **с** ундошига алмаштириб такрорлаш билан ҳосил қилинган, шунга кўра ўзбек тилида **сирин** сўзи йўқ: **бирин–бирин > бирин–сирин.**

БИРИСИ 'эртадан кейинги'. *Эртага, б и р и с и кун уйда бўлмайман, гала ҳовлимга дам оламан.* Бу сўз асли **бир** сонидан **-си** сифат ясовчи қўшимчаси билан ясалган, **рс** ундошларини ёнма-ён талаффуз қилиш ноқулай бўлгани туфайли улар оралиғига **и** унлиси қўшилган: **бир + си > бириси.**

БИРКИТ- 'бириктир-', 'бирлаштир-'. *Мени энг ҳолоқ хўжаликка вакил қилиб б и р к и т и б қ ў й - г и.* Бу сўз қадимги туркий тилда **бир** сонидан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, II, 148; ПДП, 372; ДС, 102) эски ўзбек тилида **-(и)т** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**бир + ик = бирик-**) + **ит = бириkit-** > **бирkit-**. Қадимги туркий тилда **бирик-** феълнинг орттирма шакли **-тўр** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 102).

БИРЛА 'биргалиқда' (эскирган, кўтаринки). *Соҳиби хона бир неча меҳмонлар б и р л а келур* ("Лайли ва Мажнун" операсидан). Бу равиш қадимги туркий тилда **бир** сонидан 'бирга' маъносини ифодаловчи **-лā** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 150; ПДП, 372; Девон, I, 405; ДС, 102): **бир + лā = бирлā.** Сўзлашув нутқида бу равиш **биллā** тарзида талаффуз қилинади (**л** ундошининг таъсирида **р** ундоши **л** ундошига алмашади): **бир + лā > биллā.**

БИРОВ I 'битта'. *Нонимиз бор-у, лекин б и р о - в и ҳам юмшоқ эмас.* Бу сўз **бир** сонига 'дона' маъносини ифодаладиган **-āв** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (кўпинча санажда ишлатилади: **бирāв, иккāв, учāв, тортāв** каби).

БИРОВ II 'кимдир, алаким', 'бегона киши'. *Пичоқни аввал ўзинга ур, оғримаса, б и р о в г а ур* (Мақол). Бу гумон олмоши **бирāв** саноқ сонидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан: 'бир киши' → 'номаълум киши'.

БИРОР 'қандайдир бир'. *Мени б и р о р киши сўраб келса, ярим соатдан кейин келади денг.* Бу сўз асли қадимги туркий тилда **бир** сонига 'айрим' маъносини ифодаловчи **-(а)р** қўшимчасини қўшиб ҳосил

қилинган (ПДП, 371: **бирәр** 'отдельный', 'одинокий'); ўзбек тилида **ä** унлиси **â** унлисига алмашган: **бир + әр = бирәр > бирър**.

БИТ 'одам ёки ҳайвон танасида унинг қонини сўриб яшайдиган паразит ҳашарот'. *Қизчанинг бошига б и т пайдо бўлибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **би:т** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 152), кейинроқ **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 103): **би:т > бит**.

• **БИТ**- I 'туга-', 'тамом бўл-'. *Иши б и т г и, эшаги лойдан ўтди* (Мақол). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган бу феъл асли **бўт**- тарзида талаффуз қилинган, кейинроқ **ў** унлиси **и** унлисига алмашган (ЭСТЯ, II, 153; ДС, 133): **бўт- > бит-**.

БИТ- II 'ўсиб-ун-', 'ҳосил бер-'. *Бу ерларга туруп яхши б и т а г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **бўт**- тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 340; ДС, 133), кейинчалик **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **бўт- > бит-**.

БИТИМ 'ўзаро келишув', 'шартнома'. *Бир қанча давлатлар билан иқтисодий алоқаларни ривожлантириш бўйича б и т и м л а р тузилди*. Бу от 'туга-' маъносини англатувчи **бит**- феълнинг 'яқунлан-' маъносидан **-(и)м** қўшимчаси билан ясалган: **бит- + им = битим**.

БИТЛИҚИ 'битлаб кетган'. *Сочимни сен б и т л и қ и н и н г тароғи билан тарайманми?!* Бу сўз **бит** отидан **-лиқ** қўшимчаси билан ясалган сифатта 'кўп' (кучайтириш) маъносини ифодаловчи **-и** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (**бит + лиқ = битлиқ**) + **и = битлиқи**.

БИТТА 'бир дона'. *Тушликка б и т т а нон билан икки сих кабоб олиб келди*. Бу сўз бир саноқ сонига 'дона' маъносини ифодаловчи **-тә** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; **т** ундошининг таъсирида унинг олдидаги **р** ундоши **т** ундошига алмашган: **бир + тә = биртә > биттә**.

БИЧ- 'матони маълум андоза билан кес-'. *Кўйлакни мен б и ч а м а н, сингилларим тикади*. Бу

феъла қадимги туркий тилда 'ўткир, кесувчан асбоб' маъносини англаган **би** отидан (ДС, 97) –ч қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 159; Девон, II, 11; ДС, 98): **би + ч = бич**–. Бу **феъла** асли 'кес–' маъносини англаган, кейинчалик маънода торайиш, хосланиш юз берган: 'умуман кес–' → 'андоза билан кес–'.

БИЧИМ 'ташқи кўриниш', 'фасон'. *Тикилаётган қўйлақларнинг б и ч и м и бир–биридан фарқ қилади.* Бу от **бич**– феълидан –(и)м қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 160): **бич**– + **им** = **бичим**.

БИЧИҚ 'ташқи кўриниш', 'фасон'. *Тикилаётган қўйлақларнинг б и ч и қ и бошқача.* Бу от **бич**– феълидан –(и)қ қўшимчаси билан ясалган: **бич**– + **иқ** = **бичиқ**.

БИҚИН 'белнинг ичга кириб турадиган суяксиз ён қисми'. *Шу кунларда б и қ и н и м бироз оғриб турибди.* Бу от қадимги туркий тилда 'ичга кириб тур–' маъносини англаган **бық**– феълидан –(ы)н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 305; Девон, I, 380; ДС, 105); кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бық**– + **ын** = **бықын** > **биқин**.

БОБО 'отанинг ёки онанинг отаси', 'бува'. *Ўғлим б о б о с и б и л а н бозорга кетди.* Қадимги туркий тилда **ба:ба** тарзида талаффуз қилинган бу сўз асли 'онанинг отаси' маъносини англаган, кейинчалик маънода кенгайиш воқе бўлиб, 'отанинг отаси' маъносини ҳам англага бошлаган (ЭСТЯ, II, 12); қадимги туркий тилдаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 76), ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **ба:ба** > **баба** > **баба**. Сўзлашув нутқида бу сўз **бува** тарзида айтилади: **баба** > **баба** > **бава** > **бува**.

БОБОЙ ёши улуғ эркак кишига мурожаат қилишда ишлатиладиган сўз. *Баргаммисиз, б о б о й ?* (Ойбек). Бу сўз **баба** отининг 'иззат–икром' маъносини ифодаловчи –й қўшимчасини олган шакли бўлиб, кейинчалик маъно тараққиёти натижасида мурожаат сўзига айланган: *Бизнинг б о б о й га тил тегизманг.*
□ **Б о б о й, баргаммисиз?** каби.

БОДРА- 'ирғиб чиқ-', 'туртиб чиқ-'. ..*томирлари боғраб чиққан, ғадир-будир, озғин қўлини рамка томонга чўзди* (Суннатилла Анорбоев). Бу феъл эски ўзбек тилида 'бўртиқ' маъносини ифодаловчи **бадыр-будыр** тақлид сўзидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 93); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига ал-машган: **бадыр + а = бадыра- > бадра- > бāдрä-**.

БОДРОҚ 'қизитилган қумда қовуриш натижасида лўппи-лўппи очилган жўхори дони'. *Кўча-кўйда боғроқ сотиб юрган йигитлар ҳозир ҳам учрайди*. Бу от **бāдрä-** феълга **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган, **қ** ундоши таъсирида унинг олдидаги **ä** унлиси **â** унлисига алмашган: **бāдрä- + қ = бāдрäқ > бāдрäқ**.

БОЖА 'опа-сингилларнинг эрлари бир-бирларига нисбатан'. *Байрам кун катта божа мизни кигатўпландик*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **ба:жа** тарзида талаффуз қилинган, кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ЭСТЯ, II, 24); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ба:жа > бажа > бāжä**.

БОЙ 'маблағи, мулки ва ҳоказолари меъёрдан ортиқ'. *Мамлакатимиз табиий ҳазилмаларга боё*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **ба:й** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 28), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 367; Девон, III, 173; ДС, 79) ва бу унли ўзбек тилида **â** унлисига алмашган: **ба:й > бай > бāй**.

БОЙА 'бир мунча вақт олдин'. *Боё айтган гап-лингизга сира ишонгим келмаялди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу равиш **байа** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 30; ДС, 79); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **байа > бāйä**.

БОЙИ- 'маблағи, мулки ва ҳоказолари меъёрдан орт-'. *Айрим шахслар кейинги йилларда жуға боё ибетди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **ба:й** сифатининг **бай**

шаклидан –у қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 367; Девон, III, 290; ДС, 79); кейинчалик иккинчи очиқ бўғиндаги у унлиси **ы** унлисига (ЭСТЯ, II, 29), ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бай + у = байу – > байы – > б̂айи –**.

БОЛА 'гўдак', 'фарзанд'. **Б о л а л а р и биринкетин вояга ета бошлади.** Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа маъноларни аңлатган бу от асли **ба:ла** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 48), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 250; ДС, 80); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ба:ла > бала > б̂ала̂.** Девонда **бала** сўзи 'қуш боласи'ни аңлатгани таъкидланган (Девон, III, 250); демак, бу сўзнинг 'гўдак', 'фарзанд' маъноси кейинроқ юзага келган.

БОЛА–БАҚРА 'катта–кичик болалар'. **Майсазор тўла б о л а – б а қ р а, қий–чув** (Асқад Мухтор). Бу жуфт отнинг иккинчи қисми **бақыр–** феълнинг 'йиғла–' маъносидан (ЭСТЯ, II, 20) –а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 22); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлилари **ä** унлиларига алмашган: **бақыр– + а = бақыра > бақра > б̂ақр̂ä.**

БОЛДИЗ 'хотиннинг сингиси' (оз ишлатилади). **Б о л д и з болган ширин** (Мақол). Бу от асли қадимги туркий тилда 'кичик қариндош' маъносини аңлатган **бал** сифатидан –**дыз** қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, II, 54); Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг хотиннинг сингисини аңлатишини махсус таъкидлайди (Девон, I, 426); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бал + дыз = балдыз > б̂алдиз.**

БОЛДИР 'оёқнинг тизза билан тўпиқ оралигидаги қисми'. **Кеча кўп юрганум учун б о л д и р и м оғриялди.** Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони аңлатган бу от асли **балтыр** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 81); кейинчалик **т** ундоши **д** ундошига алмашган (ЭСТЯ, II, 54); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига ал–

машган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **балтыр > балдыр > бълдир.**

БОЛДОҚ 'кўзсиз бўртиқ узук'. Қўлига *болдоқ тақиб олибди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'бўртиқ', 'дўнг' маъносини англаган бал сифатидан (ЭСТЯ, II, 53) –ла қўшимчасининг –да шакли билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган бўлса керак; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ҳам, қ ундоши олдидаги а унлиси ҳам â унлисига алмашган: (бал + да = балда-) + қ = **балдақ > бълдақ.**

БОР 'мавжуд'. *Бор одамларни аниқланг.* □ *Ёнингизда қанча пулингиз бор?* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз асли **ба:р** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 62); кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 161; ДС, 83); ўзбек тилида **а** унлиси â унлисига алмашган: **ба:р > бар > бър.**

БОР– 'бирор томонга ҳаракатлан–'. *Кеча укамни– кига қуда чақирикқа боргу к.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл **ба:р–** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 64); кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 368; Девон, II, 12; ДС, 83); ўзбек тилида **а** унлиси â унлисига алмашган: **ба:р– > бар– > бър–.**

БОРДИЙУ 'агар', 'мабодо' (шарт боғловчиси). *Боргу ю ҳеч ким гапирмаса, шунда сиз сўзга чиқинг.* Шарт маъносини ифодалайдиган бу боғловчи **бър–** феълининг –ди ўтган замон шаклига –йу юклама –сини қўшиб тузилган, кейинчалик юклама бу сўзнинг ажралмас қисмига айланган, шунга кўра қўшиб ёзиш тўғри: **бър + ди + йу > бърдийу.**

БОРДИ–КЕЛДИ 'ўзаро мулоқот', 'бориш–келиш', 'алоқа'. *Илгари қариндошлик йўли билан унча–мунча боргу – келгу бор эди* (Парда Турсун). Бу жуфт от асли **бър– ва кел–** феълларини –ди ўтган замон шаклида жуфтлаб тузилган: (**бър + ди – кел + ди**) = **бърди–келди.**

БОРИ–ЙЎҒИ 'атиғи', 'ҳаммаси бўлиб'. *Мажлисга йигирма ходимдан бори – йўғи етти киши кел–*

ди. Бу сўз **бър** ва **йоқ** сўзларининг III шахс эгалик қўшимчасини олган шаклини жуфтлаб тузилган; бу ерда эгалик қўшимчаси ўзгармайди, шу сўзнинг доимий таркибий қисмига айланган: (**бър + и**) – (**йоқ + и**) > **бъри-йоғи**.

БОРИНГКИ хулосалашни, жамлашни ифодаловчи модал сўз. .. *сизда виждон, инсоф, ваъда, вафо, яхшиликни билиш, б о р и н г к и, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш* (Абдулла Қодирий). Бу сўз **бър**– феълнинг 'давом қил–' маъносидан буйруқ майлининг II шахс қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига **–ки** таъкид юкламасини қўшиб тузилган; сўзловчи билан бево-сита мулоқотда ишлатилгани сабабли II шахс қўшимчаси қатнашган; кейинчалик **–ки** юкламаси бу сўзнинг ажралмас қисмига айланган: (**бър + иң = бъринң**) + **ки = бъринки**.

БОР–ЙЎҒ(И) 'барча нарса(си)'. *Уйига ўғри тушиб, б о р – й ў ғ и н и шилиб кетибди*. **Бър** ва **йоқ** сўзларини жуфтлаб тузилган бу отга нутқ талабига қараб ҳар хил шахс эгалик қўшимчалари қўшилади: **бър-йоғимни, бър-йоғиңни** каби.

БОС– 'оғирлик ёки куч билан сиқ–'. *Қўнғироқ тугмасини б о с и ш и м б и л а н эшик дарҳол очилди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай ва шу каби маъноларни англатган бу феъл асли **ба:с–** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 74); кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 369; ДС, 85); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ба:с– > бас– > бâс–**.

БОСВОЛДИ 'ола пўчоқ, эти юмшоқ қовун'. *Бу йил б о с в о л д и кўп экилибди*. Бу сўз асли **бâсиб** âлди феълининг сўзлашув нутқи шаклида отга кўчиши билан юзага келган: (**ба:с– > бас– > бâс–**) + **иб âлди > бâси-вâлди > бâсвâлди**.

БОСИМ I 'юза бирлигига тўғри келадиган куч' (физика термини). *Унинг қон б о с и м и тез-тез ўзгариб туради*. Бу от **бâс–** феълининг 'оғирлиғи, кучи билан таъсир эт–' маъносидан **–(и)м** қўшимчаси билан ясалган: **бâс– + им = бâсим**.

БОСИМ II 'сурункасига', 'тўхтамай'. *Бир ҳафта б о с и м ишладик*. Бу сўз *бас-* феълининг 'устма-уст фаолият кўрсат-' маъносидан *-(и)м* қўшимчаси билан ясалган: *бас-* + *им* = *бâсим*.

БОСИНҚИРА- 'тушида безовта бўлиб алаҳла-'. *Йўлдошов, б о с и н қ и р а я л с и з м и ? Тинч ётинг* (Назир Сафаров). Бу феъл асли эски ўзбек тилида *бас-* феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи *-(ы)н* қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан (ДС, 85) *-қы* қўшимчаси билан ясалган сифатта (КРС, 116) *-ра* қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги *а* унлиси *â* унлисига, охирги очиқ бўғиндаги *а* унлиси *ä* унлисига алмашган, *ы* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(*бас-* + *ын* = *басын-*) + *қы* = *басын-қы*] + *ра* = *басынқыра-* > *бâсинқирâ-*.

БОСҚОН 'темирчиларнинг катта оғир болғаси'. *Юрагим темирчининг б о с қ о н и г е к гурсиллаб урарди* (Анвар Эшонов). Бу от қадимги туркий тилда *бас-* феълидан *-ған* қўшимчаси билан ясалган (ДС, 652); кейинчалик *ғ* ундоши *қ* ундошига, ўзбек тилида *а* унлилари *â* унлиларига алмашган: *бас-* + *ған* = *басған* > *басқан* > *бâсқân*.

БОТ- 'бир жисм бошқа бир жисм ичига кир-'. *Кўчадан ўтаётганда оёғим сувга б о т г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли 'ботиш' ҳаракатини англатган *ба-* ўзагига *-т* шакл ясовчисини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 80); ўзбек тилида *а* унлиси *â* унлисига алмашган: *ба-* + *т* = *бат-* > *бât-*.

БОТҚОҚ 'оёқ қўйса, ботиб кетадиган нам ер'. *Машинанинг орқа ғилдираги б о т қ о қ қ а ботиб қолди*. Бу сўз қадимги туркий *бат-* феълидан эски ўзбек тилида *-қақ* қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб (ЭСТЯ, II, 80), сифатланмишисиз ишлатилиш оқибатида (*батқақ йер* → *батқақ*) отга айланган; ўзбек тилида *а* унлилари *â* унлиларига алмашган: *бат-* + *қақ* = *батқақ* > *бâtқâқ*.

БОШ 'тананинг бўйиндан юқори (олд) қисмида жойлашган аъзо'. *Укам сувга б о ш и б и л а н*

шўнғиди. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа бир қанча маъноларни англатган бу от асли **ба:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 86), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 369; Де-вон, III, 165; ДС, 86); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ба:ш > баш > bâш**.

БОШАЛАНГ қ. йаланг I

БОШБОЩДОҚЛИК 'қонун-қоидага, тартиб-интизомга бўйсунмаслик'. *Раҳбар қаттиқ қўл бўлмаса, б о ш б о ш г о қ л и к юзага келади*. Бу сўз ўзбек тилида **бâш** сўзининг такрорига –**лâ** қўшимчасининг –**дâ** шаклини қўшиб ясалган феълдан –**қ** қўшимчаси билан ясалган сифатга –**лик** мавҳум от ясовчи қўшимчасини қўшиб ясалган; **қ** ундоши олдидаги **â** унлиси **â** унлисига алмашган: {[(**бâш–бâш**) + **дâ** = **бâшбâшдâ–**] + **қ** = **бâш–бâшдâқ**} + **лик** = **бâшбâшдâқлик > бâшбâшдâқлик**.

БОШВОҚ 'хайвоннинг бошига (шохига) боғланадиган арқон'. *Бузоқнинг б о ш в о г и ечилиб кетибди*. Бу от асли **бâш бâғи** бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан тузилган; аввал эгалик қўшимчаси талаффуз этилмай қўйган, шундан кейин **ғ** ундоши **қ** ундошига, кейинчалик иккинчи қисм бошидаги **б** ундоши **в** ундошига алмашган: **бâш бâғи = бâшбâғи > бâшбâқ > бâшвâқ**.

БОШМАЛДОҚ 'панжадаги биринчи йўғон бармоқ'. *Урушда ўқ б о ш м а л г о г и н и шартта узиб кетган*. ЎТИЛда таъкидланишича, бу сўз **бâш бâрмâқ** бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан тузилган (I, 139), **бâш** сўзи 'энг олдинги', 'биринчи' маъноси билан қатнашган; бу қўшма сўзнинг шаклланиш жараёнида бир неча босқичли товуш ўзгариши воқе бўлган: аввал **бâрмâқ** сўзи бошланишидаги **б** ундоши **м** ундошига, кейин иккинчи бўғин бошидаги **м** ундоши **д** ундошига, сўнгра **р** ундоши **л** ундошига алмашган: **бâш бâрмâқ > бâшмâрдâқ > бâшмâлдâқ**.

БОШОҚ 'дон ўсимлигининг ҳосил берувчи тепа қисми'. *Бу йилги б о ш о қ л а р ҳосил мўл бўлишидан дарак бериб турибди*. Бу сўз асли **баш** сўзи –нинг 'тик нарсанинг тепа қисми' маъносидан кичрай–

тириш маъносини ифодаловчи **-(а)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлиб, дастлаб 'ўқ ва найза учига темир' маъносини англатган (Девон, I, 359), ҳозирги маъноси бу сўзни ўсимликнинг қисмига кўчириш натижа-сида юзага келган; ўзбек тилида а унлилари â унлила-рига алмашган: **баш + ақ = башақ > bâшâқ**.

БОШҚА 'ўзга', 'бўлак'. *Кўчамиздаги бошқа кўшиллар тўйга барвақт чиқишди*. Бу сўзни ўзга сўзи билан қиёслашдан маълум бўладиги, қадимги туркий тилда **баш** сўзи 'алоҳида', 'ажралиб турувчи' маъносини ҳам англатган, **баш** сўзининг ана шу маъносидан **-(ы)қ** қўшимчаси билан феъл ясалган ва бу феълга **-а** қўшимчасини қўшиб сифат ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси ä унлисига алмашган: (**баш + ық = башық-**) + **а** = **башықа > башқа > bâшқä**.

БОШҚАТДАН 'қайта бошдан'. *Ёзган жумлаларини бошқатдан ўқиб, яна бир неча ерини тузатди*. Бу сўз **бâшқä** сифатининг чиқиш келишиги шаклида равишга айланиши билан юзага келган, чиқиш келишиги қўшимчасидан олдин **т** ундоши қўшилган: (**бâшқä + т**) + **дән** = **бâшқäтдән**.

БОШҚАЧА 'ўзгача', 'бўлакча'. *У менга ҳар кунгидан бошқача роқ муомала қилди*. Бу равиш **бâшқä** сифатига 'қиёс' маъносини ифодаловчи **-чä** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: **бâшқä + чä = бâшқäчä**.

БОҚ- 'диққат билан қара-'. *Боққа боқсанг, боғ бўлади, ботмон-даҳсар ёғ бўлади* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа бир қанча маъноларни англатган бу феъл **бақ-** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 368; ДС, 81), ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **бақ-** > **бâқ-**.

БОҒ 'боғлаш учун хизмат қиладиган буюм'; 'тўдалаб, дасталаб боғланган нарса'. *Ёстиқ жилдининг боғи узилиб қолибди*. □ *Икки боғ пиёз, бир боғ кашнич олдим*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'бириктир-' маъносини англатган **ба:-** феълдан (ДС, 76) **-ғ**

қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 16); кейинроқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 166; ДС, 77); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: ба:- + ғ = ба:ғ > бағ > баъ.

БОҒИЧ 'кичик боғлаш буюми'. Ёстиқ жилдининг *б о ғ и ч и* *узалиб кетибди*. Бу сўз баъ отининг 'боғлаш учун хизмат қиладиган буюм' маъносидан кич — райтириш маъносини ифодаловчи **-(и)ч** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **баъ + ич = баъич**.

БУ яқин жойдаги киши ёки нарсани кўрсатиш олмоши. *Б у киши менга доим яхши маслаҳатлар бериб туради*. Бу олмош қадимги туркий тилда бу: тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 226), кейинроқ у: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 374; Девон, II, 223; ДС, 119). ДСнинг 124- бетидаги **бунча** сўзидан кўриниб турибдики, қадимги туркий тилда бу олмош бул шаклида ҳам мавжуд бўлган. ЭСТЯдаги изоҳга кўра бул сўзи бу ва ол олмошларининг бирла — шуви натижасида юзага келган (II, 227). Бу олмош эски ўзбек тилида бу:л тарзида талаффуз қилинган, кейин — чалик унинг бош шаклида л ундоши талаффуз қилинмай қўйган: **бу:л > бул > бу**; бошқа шаклларида бу ундош қатнашади: кўплик шакли бул + ёр тарзида ҳосил қилинади; бошқа қўшимча қўшилса, л ундоши н ундо — шига алмашади: **бун + дйй, бун + чй каби**.

БУВА қ. бобо

БУВИ 'ота-онанинг онаси'. *Б у в и м ҳозир ҳам кўзойнаксиз иш тикади*. Бошқа маънолар қатори 'ота-онанинг онаси' маъносини англатган бу сўз қадимги туркий тилда **биби** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 127); кейинчалик иккинчи бўғиндаги б ундоши в ундошига, шунинг таъсирида биринчи бўғиндаги и унлиси у унлисига алмашган: **биби > буви**. Ҳозирги ўзбек тилида атоқли от таркибида бу сўз **биби** шаклида ҳам қатнашади: **Анабиби, Халбиби** каби.

БУГУН 'сўз бораётган кун'. *Б у г у н сиз билан суҳбатлашгани вақтим бўлмаса керак*. Бу равиш асли бу кўрсатиш олмоши ва 'бир кеча-кундуз' маъносини англатиб қатнашган **кўн** сўзларидан тузилган бирикмани (ДС, 119: **бу кўн** 'сегодня') бир сўзга бирлаштириш

билан ҳосил бўлган (ДС, 132: бўкүн); авваллари кўн сўзи таркибидаги унлининг таъсири билан бу олмоши таркибидаги у унлиси ҳам юмшоқ талаффуз қилинган; кейинчалик ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган; бирикма яхлит талаффуз қилингани сабабли икки унли оралиғидаги к ундоши г ундошига алмашган: **бу кўн > бўкўн > букун > бугун.**

БУЖМАЙ- 'буриш-', 'эгилиб-букил-'. *Қарилик турқи уриб, юзлари б у ж м а й и б қ о л и б д и.* Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'буриш-' маъно-сини англатган бўз- феълдан (ЭСТЯ, II, 294) -(ў)м қўшимчаси билан ясалган отта -(а)й қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик з ундоши ж портловчи ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (бўз- + ўм = бўзўм) + ай = бўзўмай- > бўжмай- > бужмай-.

БУЖУН 'қарағайнинг бир тури'. *Каттакон б у ж у н остидаги қизил дарвозадан.. чиққан мўйса-фиг..* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от қадимги туркий тилдаги 'буриш-' маъносини англатган бўз- феълдан -(ў)н қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик з ундоши ж портловчи ундошига алмашган; ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бўз- + ўн = бўзўн > бўжўн > бужун. Девонда бужын сўзи келтирилиб, 'ҳар хил ўт ўсимлиги' маъносини англатиши айtilган (Девон, I, 379).

БУЖУР 'бурушиқ', 'ажин босган', 'чўтир'. *Эшик олдида юзлари б у ж у р кампир кимнидир кутиб турар эди.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'буриш-' маъносини англатган бўз- феълдан (ЭСТЯ, II, 294) -(ў)р қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик з ундоши ж портловчи ундошига алмашган; ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бўз- + ўр = бўзўр > бўжўр > бужур.

БУЖҒУН 'пистанинг бужмайиб қолган меваси'. *Б у ж ғ у н табобатда дори сифатида ишлатилади.* Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'буриш-' маъносини англатган бўз- феълнинг (ЭСТЯ, II, 294) буж- шаклидан -ғун қўшимчаси билан ясалган: буж- + ғун = бужғун.

БУЗОҚ 'сигир боласи'. *Б у з о қ ечилиб кетиб, экинга оралабди.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ту-ғиш' маъносини англатган буз отидан –а қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 241); ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а ун – лиси â унлисига алмашган: (буз + а = буза–) + қ = бузақ > бузâқ. Бу от асли 'хайвон боласи' маъносини англатган бўлиб, кейинчалик маънода торайиш воқе бўлган: фақат 'сигир боласи'ни англата бошлаган. Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида шундай маънони англатувчи бузағу сўзи келтирилган; бу от буза– феълдан –ғу қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 241).

БУЗУҚИ 'орани бузувчи', 'ғаламис'. *Энди билсам, орага совуқчилик туширишга шу б у з у қ и сабаб бўлган экан.* Бу сифат буз– феълдан (ПДП, 375; Девон, II, 15) –(у)қ қўшимчаси билан ясалган сифатга (Девон, I, 369; ДС, 131) эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи –ы қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 155); кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (буз– + уқ = бузуқ) + ы = бузуқы > бузуқи.

БУЙОН 'маълум вақтдан бошлаб ҳозиргача' (кўмакчи). *Бир ҳафтадан б у ё н ҳар куну "Эртага келинг",– деб жавоб қилади.* Ушбу кўмакчи бу йân бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил бўлган: бу йân > буйân.

БУЙОҚ 'маълум вақтдан бошлаб келгусида' (кўмакчи). *Бугундан б у ё қ доим бирга ишлаймиз.* Ушбу кўмакчи бу йâқ бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил бўлган: бу йâқ > буйâқ.

БУЙРАК 'киши ва ҳайвонда сийдик ажратиб турувчи аъзо'. *Ўғлимизнинг б у й р а г и шамоллабди.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги ббвўр отининг 'жигар' маъносидан (ЭСТЯ, II, 207) –(â)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлиб (ЭСТЯ, II, 206), асли 'кичик жигар' маъносини англатган, 'сийдик ажратувчи аъзо' маъноси кейин юзага келган; ббвўр сўзига –(â)к қўшимчаси қўшилганидан кейин қуйидаги товуш ўзгаришлари воқе бўлган: иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: ббвўр + âк = ббвўрâк > ббврâк; в ундоши олди –

даги **ö** унлиси **ü** унлисига алмашган: **бöврäk** > **бүврäk**; в ундоши **й** ундошига алмашган: **бүврäk** > **бүйрäk**; ўзбек тилида **ü** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бүйрäk** > **буйрäk**.

БУЙРУҚ 'раҳбарнинг бирор ишни бажариш ҳақидаги фармойиши'. *Менинг бетобликдан кейин ишга қайтганим б у й р у қ б и л а н расмийлаштирилди.* Бу от 'фармон қил-' маъносини англатувчи **буйур-** феълидан ўзбек тилида **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **буйур + уқ = буйуруқ > буйруқ.**

БУЙУК 'жуда катта', 'улуғ'. *Алишер Навоий – XV асрнинг б у ю к мутафаккир шоири.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'йирик' маъносини англатган **бий** сифатининг **бүй** шаклидан **-ü** қўшимчаси билан ясалган феълга **-к** сифат ясовчисини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 288); ўзбек тилида **ü** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**бүй + ü = бүйü-**) + **к = бүйүк > буйук.**

БУЙУҚ 'қаттиқ совуқ'. *Кечга яқин Чирчиқ томондан изғирин турғи, бўғотларни ялаб, қорини учирғи. Б у ю қ кучайди* (Ҳамид Фулом). Бу от қадимги туркий тилдаги 'совқот-' маъносини англатган **буйу-** феълидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 243): **буйу- + қ = буйуқ.**

БУК- 'қайир-', 'эг-'. *Қоғозларни текис тахлаб, юқори чап бурчагини б у к и б, тўғнағич билан биркишди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **бүк-** тарзида талаффуз қилинган, ўзбек тилида **ü** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бүк- > бук-**.

БУКЛА- 'қайир-', 'тахла-'. *Қўлидаги қоғозни тўртга б у к л а б, ён чўнтагига солди.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'қайирилган ҳолат' маъносини англатган **бүк** отидан (Девон, I, 321) эски ўзбек тилида **-лә** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ü** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бүк- + лә = бүклә- > буклә-**.

БУКРИ 'нотўғри ўсиш натижасида елкаси туртиб чиққан'. *Бу бола чақалоқлигидан б у к р и туғилган*

эди. Бу сифат қадимги туркий тилда 'қайир-', 'эг-' маъносини англатган **бўк-** феълнинг **-(ў)р** қўшимчаси билан ҳосил қилинган орттирма шаклидан **-и** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 293); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 397; ДС, 132); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**бўк-** + **ўр** = **бўкўр-**) + **и** = **бўкўри** > **бўкри** > **букри**.

БУКУР 'нотўғри ўсиш натижасида бирор қисми дўмбайиб ўсган'. *Б у к у р н и гўр тузатади* (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда 'қайир-', 'эг-' маъносини англатган **бўк-** феълдан **-(ў)р** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 293); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бўк-** + **ўр** = **бўкўр** > **букур**.

БУКЧАЙ- 'елкани чиқариб, кўкрагини ичга олиб энгаш-'. *Б у к ч а й и б ўтирган аёл қаддини рост-лаб, унга тик қаради*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'қайирилган ҳолат' маъносини англатган **бўк** отининг (ЭСТЯ, II, 290) 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи **-чā** қўшимчасини олган шаклидан **-й** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**бўк** + **чā** = **бўкчā**) + **й** = **бўкчāй-** > **букчāй-**. Бу феъл асли 'букилганга ўхшаш ҳолатда бўл-' маъносини билдирган.

БУЛА- 'ҳамма томонига ун, ёғ каби юқадиган нарсани тегиз-'. *Лўла кабобни унга б у л а б, кўрага қўйди*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'юқадиган нарса' маъносини англатган **бул** отидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 255); ўзбек тилида **а** унлиси **ā** унлисига алмашган: **бул** + **а** = **була-** > **булā-**.

БУЛАМИҚ 'сут билан ундан тайёрланадиган ата-ласимон овқат'. *Бир-икки кун сутли овқатлар, б у л а м и қ еб турсинлар* (Мирмуҳсин). Бу от қадимги туркий тилдаги 'қориштир-' маъносини англатувчи **була-** феълдан (ЭСТЯ, II, 254) **-мық** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 259); кейинчалик **а** унлиси **ā** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **була-** + **мық** = **буламық** > **булāмиқ**.

БУЛОҚ 'ер остидан чиқаётган сув манбаи', 'чашма'. Қўй *подаси шу булоқдан сув ичади*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'оқиб чиқ-' маъносини англаган була- феълидан -қ қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, II, 258; ДС, 121); ўзбек тилида қ ундоши таъсирида унинг олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: була- + қ = булақ > булақ.

БУЛУТ 'осмонда гуж бўлиб тўпланган сув буғлари'. *Осмондаги парча-парча булутлар тезда тарқаб кетди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ҳаракатга келтир-' маъносини англаган булы- феълидан -т қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 263); қадимги туркий тилдаёқ биринчи бўғиндаги у унлисининг таъсирида иккинчи бўғиндаги ы унлиси у унлисига алмашган (ДС, 124): булы- + т = булыт > булут.

БУЛҒА- 'ифлос қил-'. Қўлингни *булғамай тур, ҳозир овқат тайёр бўлади*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'юқадиган нарса' маъносини англаган бул отидан -ға қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 255; Девон, III, 303; ДС, 122); ўзбек тилида а унлиси ä унли- сига алмашган: бул + ға = булға- > булғä-.

БУЛҒАНЧИҚ 'бироз булғанган, ифлосланган'. *Қизча булғанчиқ қўли билан кўйлагини ушлагани учун онаси уришиб берди*. Бу сифат булғä- феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -н қўшимчаси қўшилган шаклидан -ч қўшимчаси билан ясалган бўлиб, унга кичрайтириш маъносини ифодаловчи -(и)қ қўшимчаси қўшилган: [(булғä- + н = булғән-) + ч = булғәнч] + иқ = булғәнчиқ.

БУНДАЙ қ. бу

БУНЧА қ. бу

БУРА- 'доира шаклида кўп марта айлантир-'. *Меъэрган ортиқ бураган эканман, сими узилиб кетди*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'доира шаклида айлантир-' маъносини англаган бур- феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи -а қўшимчаси билан ҳосил қилинганлиги эҳтимол тарзида айтилади (ЭСТЯ, II, 265); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига ал- машган: бур- + а = бура- > бурä-.

БУРГУТ 'энг катта йиртқич овчи қуш'. *Б у р г у т ўз ўлжасини чангалига олиб ҳавога кўтарилди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'қайир-', 'бурма ҳосил қил-' маъносини англатган **бўр-** феълининг 'чангали билан ушла-' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи -гў қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига -т қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 300); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**бўр- + гў = бўргў-**) + т = **бўргўт > бургут.**

БУРКА- 'бирор нарса билан ҳар томонини ўра-', 'қопла-'. *Ҳамма ёқни тутун б у р к а б о л г и.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'ёп-', 'ўра-' маъносини англатган **бўр-** феълига кейинчалик кучайтириш маъносини ифодаловчи -кя қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 297; КРС, 168); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бўр- + кя = бўркя- > буркя-**.

БУРНОҒИ 'ўтган', 'аввалги'. *Б у р н о ғ и йил саримсоқлиёз жуда қиммат бўлди.* Бу сифат 'аввал' маъносини англатувчи **бурун** равишидан сифат ясовчи -аки қўшимчасининг -ағи шакли билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **бурун + ағи = бурунағи > бурнағи.**

БУРОВ 'уй ҳайвонларининг тумшуғига солинадиган сиртмоқ'. *Боқувдаги буқача асовлашиб қолибди, б у р о в солмай етаклаб бўлмайди.* Бу от эски ўзбек тилида **бура-** феълидан -в қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 267; КРС, 161); в ундошининг таъсирида унинг олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: **бура- + в = бурав > бурâв.**

БУРУН I 'ҳид билиш аъзоси'. *Б у р н и м н и н г чал катагидаги ўсимта олиб ташланганидан кейин ҳид билмайдиган бўлиб қолдим.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'ҳидла-' маъносини англатган **бур-** феълидан -(у)н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 270): **бур- + ун = бурун.**

БУРУН II 'қуруқликнинг сувга кириб турган чўзинчоқ қисми'. *Шимолий муз океанида Челюскин*

б у р у н и бор. Бу сўз 'ҳид билиш аъзоси' маъносини англатувчи **бурун** отининг 'олд томонга туртиб чиққан' маъноси асосида юзага келган (ЭСТЯ, II, 270): бир нарсанинг (аъзонинг) номи ўхшашлик асосида бошқа бир нарсага (сувга туртиб кирган қуруқликка) кўчирилган.

БУРУН III 'илгари', 'олдин'. Кўчатларнинг аҳволи б у р у н қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Бу сўз 'ҳид билиш аъзоси' маъносини англатувчи **бурун** отининг 'олдинги', 'илгариги' маъноси асосида юзага келган (ЭСТЯ, II, 270): нарсанинг (аъзонинг) номи ўзаро боғлиқлик асосида пайтни ('аввалги') англатишга хизмат қилдирилган.

БУРУНАКИ 'искаб фойдаланиладиган тамаки ёки нос'. Шу вақтда кимдир б у р у н а к и отгандек қайта-қайта апширди (Ойбек). Бу сўз ўзбек тилида **бурун I** отидан **-аки** қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб, кейинчалик сифатланмиши (**тәмәки, нâс**) ишла-тилмай отга кўчган: **бурун + аки = бурунаки**.

БУРУНДИҚ 'қопағон ҳайвоннинг тумшугига кий-дириладиган махсус тўр'. Карвондаги баъзи туяларга б у р у н г и қ тақилган. Бу от қадимги туркий тилда 'ҳид билиш аъзоси' маъносини англатувчи **бурун** отидан **-луқ** қўшимчасининг **-дуқ** шакли билан ясалган (ЭСТЯ, II, 263; Девон, I, 460; ДС, 126); ўзбек тилида учинчи бўғиндаги у унлиси **ы** унлисига алмашган, кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бурун + дуқ = бурундуқ > бурундық > бурундиқ**.

БУРУШ- 'тортишиб, қат-қат бўл-'. **Юзлари б у р у ш и б, пешанасини ажин қоплабди.** Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'қат-қат қил-' маъносини англатган **бўр-феълидан** 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ў)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 295); ўзбек тилида **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бўр- + ўш = бўрўш- > буруш-**.

БУРУҚСА- 'тута-', 'паға-паға тутун чиқар-'. **Хўл ўтин б у р у қ с а б ё т а р э г и.** Бу сўз қадимги туркий тилда 'ҳид тарат-' маъносини англатган **бур-феълининг** (ДС, 125) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи

–(у)қ қўшимчаси қўшилган шаклидан мойиллик маъно – сини ифодаловчи –са қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган: (бур– + уқ = буруқ–) + са = буруқса– > буруқсә–.

БУРЧ 'икки нарса томонининг кесишган жойи'. *Ҳовлининг ичкари чап бурчи га ошхона қурилган.* Бу от 'айлантир–', 'эг–' маъносини англатган бур– феълидан –(у)ч қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ЭСТЯ, II, 274; КРС, 162): бур– + уч = буруч > бурч.

БУРЧАК 'икки нарса томонининг кесишган кичик қисми'. *Ҳовлининг ичкари чап бурчаги га ошхона қурилган.* Бу сўз эски ўзбек тилида бурч отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(а)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 274; КРС, 162); кейин – чалик а унлиси ä унлисига алмашган: бурч + ак = бурчак > бурчәк.

БУРЧОҚ 'бир йиллик дуккакли ўсимлик'. *Ер бўш қолмасин деб бурчоқ эгдик.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'айлантир–' маъносини англатган бур– феълидан (ЭСТЯ, II, 264) –(у)ч қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(а)қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 125); ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган: (бур– + уч = буруч) + ақ = буручақ > бурчақ > бурчәқ.

БУРҚИ– 'аччиқ ҳид тарат–'. *Ўчоқда ҳўл ўтин бурқи б ё т и б г и.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ҳид тарат–' маъносини англатган бур– феълининг (ДС, 125) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(у)қ қўшимчаси қўшилган шаклидан кучайтириш маъносини ифодаловчи –ы қўшимчаси билан ҳосил қилинган; –ы қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (бур– + уқ = буруқ–) + ы = буруқы– > бурқы > бурқи–.

БУРҚИРА– 'бироз аччиқ ҳид тарат–'. *Ўчоқда ҳўл ўтин бурқира б т у р и б г и.* Бу сўз қадимги

туркий тилдаги 'ҳид тарат-' маъносини англлатган бур- феълининг (ДС, 125) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(у)қ қўшимчаси қўшилган шаклидан 'кучсиз' маъно- сини ифодаловчи -ыра қўшимчаси билан ҳосил қилин- ган; -ыра қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; кейин - чалик а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(бур- + уқ = буруқ-) + ыра] = буруқыра- > бурқыра- > бурқирä-

БУРҒИ 'кончиликда ишлатиладиган парма'. *Б у р- г и н и н г айланиши қаттиқ жисмга етганда се- кинлашди*. Бу от 'айлана ҳаракатга келтир-' маъносини англлатувчи бур- феълига -ғу қўшимчасини қўшиб ясал- ган (ЭСТЯ, II, 267; КРС, 160); кейинчалик у унлиси и унлисига алмашган: бур- + ғу = бурғу > бурғи.

БУТ I 'икки оёқ оралиғи', 'чот'. *Олақарғага ета- ман деб чумчуқнинг б у т и йурилибди* (Мақол). Қадимги туркий тилда асли 'оёқ' маъносини англлатган бу от бу:т тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 281); кейинроқ у: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 131; ДС, 129): бу:т > бут. Маъно тараққиёти натижасида бу от ўзбек тилида 'чот' маъносини англата бошлаган.

БУТ II 'бекам-у кўст мавжуд'. *Уй анжомлари б у т*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тугал бўл-' маъносини англлатган бўт- феълининг белги маъносини англлатувчи эши бўлиб (КРС, 169), ўзбек тилида ў унли- сининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бўт- | бўт > бут.

БУТОҚ 'дарахтнинг ён шохи'. *Шотуннинг б у - т о г и кўп бўлади*. Бу от қадимги туркий тилда 'шоҳ- шаббаларни кес-' маъносини англлатувчи бута- феъли- дан (ДС, 129) -қ қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 358); ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а унлиси ä унли- сига алмашган: бута- + қ = бутақ > бутâқ.

БУТУН 'кам-кўсти йўқ'; 'яхлит'. *Кеча келтирил- ган хом гиштнинг б у т у н и г а н сингани кўп*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'тугал бўл-' маъносини англлатган бўт- феълидан -(ў)н қўшимчаси билан ясалган

(ЭСТЯ, II, 303); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бўт- + ўн = бўтўн > бутун.

БУТУНИСИЧА 'бутун ҳолда'. Бу гаплар б у т у н и с и ч а сизга ҳам тааллуқли. Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'тугал бўл-' маъносини англаган бўт- феълининг -(ў)н қўшимчасини олган шаклига -әси сифатдош қўшимчасини қўшиб ва сўнгра -чә қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; олдинги бўғинлардаги ў унлиларининг таъсирида учинчи бўғиндаги ә унлиси и унлисига алмашган, ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: [(бўт- + ўн = бўтўн-) + әси = бўтўнәси] + чә = бўтўнәсичә > бутунисичә.

БУТУНИЧА 'бутун ҳолда'. Арчиб қўйилган тухумни б у т у н и ч а ютиб юборди. Бу равиш бутун сифатига -и эгалик қўшимчасини ва -чә қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: бутун + и + чә = бутуничә.

БУҚОҚ 'қалқонсимон без касаллиги'. Илгари замонларда Қўқонда б у қ о қ кенг тарқалган эди. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'томоқдаги шиш' маъносини англаган буқ отидан (ДС, 124) кичрайтириш маъносини ифодаловчи -(а)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 202); ўзбек тилида қ ундоши таъсирида унинг олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: буқ + ақ = буқақ > буқâқ.

БУҒ 'жисмларнинг иситилгандаги газ ҳолати'. Катта самовардан чиққан б у ғ кичик хонани тўлдирибди. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'газ ҳолатида бўл-' маъносини англаган бу- феълига -ғ қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 230): бу- + ғ = буғ. Девонда бундай маънони бу сўзи англантиши кўрсатилган (Девон, III, 223); демак, қадимги туркий тилда бу- феълининг бу исм эши ҳам мавжуд бўлган.

БЎЖАМА 'ҳуснбузар'. Ўғлинг балоғатга етиб, юзига б ў ж а м а тошибди. Бу от асли безә- феълининг бежә- шаклига (ЭСТЯ, II, 105) -мә қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида е унлиси о унлисига алмашган: бежә- + мә = бежәмә > божәмә.

БЎЙ 'киши ёки нарсанинг тик йўналишдаги кўлами'. Кейинги йилда неварамнинг б ў й и сезиларли

ўсди. Бу от қадимги туркий тилда **бод**, **бой** шаклларида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 177), дастлаб 'кишининг гавдаси' маъносини англаган, 'киши гавдасининг тик йўналиши' маъносини кейинчалик англата бошлаган; ҳозирги ўзбек тилига бу сўз **бой** шаклида етиб келган.

БЎЙА- 'ранг бер-'. *Дарвозани кўкиш рангга б ў-я г и к*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ранг' маъносини англаган **бой** отидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 179); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **бой + а = бойа-** > **бойә-**.

БЎЙИН 'бош билан тана оралиғидаги аъзо'. *Бу кўйлакнинг ёқаси б ў й н и м г а кенг келди*. Бу сўз 'киши ёки нарсанинг тик йўналишдаги кўлами' маъносини англаувчи **бой** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 181; Девон, III, 183); кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бой + ын = бойын** > **бойин**. Қадимги туркий тилда бу сўз **бойун** тарзида ҳам талаффуз қилинган (ДС, 110).

БЎЙИНТУРУҚ 'иш ҳайвони бўйнига кийдириладиган ооч абзали', 'хомут'. *Тарғил ҳўкизнинг б ў-й и н т у р у г и эскириб кетди*. Бу сўз **бойун** отига **-туруқ** қўшимчасини қўшиб ясалган дейлади (ЭСТЯ, II, 182). Асли бу сўз **бойун туруқ** бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил қилинган; **туруқ** оти **тур-** феълдан **-уқ** қўшимчаси билан ясалган: **бойун туруқ = бойунтуруқ**. Ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **у** унлиси и унлисига алмашган: **бойунтуруқ** > **бойинтуруқ**. Девонда бу сўз **бойиндуруқ** шаклида келтирилган (Девон, III, 194), бунда **н** ундошининг таъсири билан **т** ундоши **д** ундошига алмашган.

БЎЙИНЧА 'иш ҳайвони бўйнига хомут остидан кийдириладиган халқа шаклидаги абзал'. *Ҳўснибойнинг дагаси Омонбой б ў й и н ч а тикар эди* (Ғафур Ғулом). Бу сўз **бойин** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлиб, асли 'кичик бўйин' маъносини билдирган, 'хомут остидан кийдириладиган абзал' маъноси шу маъно асосида ўсиб чиққан.

БЎЙЛАБ 'ёқасидан юриб', 'ёқалаб'. Анҳор б ў ў – л а б кетаверсангуз, сув ёйулиб оқадиган жой келади. Бу равиш бой отининг 'қирғоқ' маъносидан –лаб қўшимчаси билан ясалган: **бой + лаб = бойлаб**.

БЎЙОҚ 'ранг бериш учун ишлатиладиган модда'. Бу дўконда хориждан келтирилган турли ранггаги б ў ё қ л а р сотилади. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ранг' маъносини англатган бой отидан –а қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, II, 178) –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а ун – лиси â унлисига алмашган: (**бой + а = бойа–**) + **қ = бойақ > бойâқ**.

БЎЙСУН– 'итоат қил–'. Баъзи ходимлар игора раҳбарининг кўрсатмаларига б ў ў с у н м а й қ ў й – г и. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги бойун су– би – рикмасининг (Девон, III, 266) бир сўзга бирлашуви на – тижасида ҳосил бўлган; бир сўзга бирлашганидан кейин бойун сўзининг ун қисми талаффуз қилинмай қўйган: бойун су– > бойсу–; кейин 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчаси қўшилган: **бойсу– + н = бойсун–** (КРС, 140). Қадимги туркий тилда су– феъли 'бер–' маъносини англатган, шунга кўра бойун су– асли 'бўйин бер–' маъносини англатган ва кўчма маънода 'итоат қил–' маъносини англата бошлаган.

БЎК– 'овқатни меъёрдан ортиқ еб, ҳазм қила ол – май қол–'. Қора кўчқор ечилиб, емни кўп еб қўйиб, б ў к и б қ о л и б г и. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл бёк– тарзида та – лаффуз қилинган (ДС, 117), ўзбек тилида ё унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бёк– > бок–**.

БЎКА 'ҳайвонларнинг териси остида, бурнида, ош – қозонида яшайдиган паразит ҳашарот'. Новвоста б ў – к а тушибди. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'даҳшатли ҳашарот' маъносини англатган бё отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи –кâ қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 213); ўзбек тилида ё унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бё + кâ = бёкâ > бокâ**.

БЎКАЛАК 'бўканинг қурти', 'ўқалоқ'. Бу бузоқ-нинг б ў к а л а г и борга ўхшайди. Бу сўз ббкӓ отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи -лак қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 213); ўзбек тилида ӓ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: ббкӓ + лак = ббкӓлак > бокӓлак.

БЎКИР- 'кучли овоз билан бақир-'. Менга б ў - к и р м а н г, қулоғим яхши эшишади. Бу феъл қадимги туркий тилда кучли товушни ифодаловчи ба:ғ тақлид сўзининг бб:к шаклидан -ир қўшимчаси билан ясалган бўлса керак (ЭСТЯ, II, 20); ўзбек тилида ӓ: ун-лисининг юмшоқлик ва чўзиқлик белгиси йўқолган: бб:к + ир = бб:кир- > бокир-.

БЎЛ- 'бўлақларга ажрат-'. Олмани тенг иккига б ў л и б, бир қисмини укасига берди. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл бб:л-тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 215), кейинроқ ӓ: унлисининг чўзиқлик белгиси (ДС, 117), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: бб:л- > бӓл- > бол-.

БЎЛА I 'опа-сингилнинг болалари бир-бирига нисбатан', 'холавачча'. У б ў л а с и н и н г бугун жуда тумшайиб олганига ҳайрон бўлар эди (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли бӓлӓ тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 218); ўзбек тилида ӓ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бӓлӓ > болӓ.

БЎЛА II 'дуркун', 'ёшига нисбатан йирик'. Нева-рангиз б ў л а бола экан. Бу сифат эски ўзбек тилида бол- феълининг 'униб-ўс-', 'етил-' маъносидан -а қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик а унлиси ӓ унлисига алмашган: бол- + а = бола > болӓ.

БЎЛИҚ 'яхши ривожланган', 'дуркун'. Бу пайкал-нинг ғузалари б ў л и қ. Бу сифат эски ўзбек тилида бол- феълининг 'униб-ўс-', 'етил-' маъносидан -(у)қ қўшимчаси билан ясалган (КРС, 143), кейинчалик у ун-лиси и унлисига алмашган: бол- + уқ = болуқ > болиқ.

БЎРАЛА- 'шамол аралаш шиддат билан ёғ-'. Ярим кеча... Қор б ў р а л а м о қ г а (Иброҳим Раҳим). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'шамол аралаш шиддатли

ёгин' маъносини англатган **бор** отидан –а қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, II, 191) 'такрор' маъносини ифодаловчи –ла қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: (**бор + а = бора–**) + **ла = борала–** > **борäлä–**.

БЎРДОҚИ 'сўйиш учун боқиб семиртирилган'. *Куёв томон чақириққа б ў р г о қ и қўй сўйибди*. Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги 'шиш–', 'семир–' маъносини англатган **бөрүт–** феълнинг (ЭСТЯ, II, 225) **борут–** шаклидан –ақы қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, р ундоши билан а унлиси оралиғидаги т ундоши д ундошига, ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **борут– + ақы = борутақы > бортақы > бордақы > бордäқи**.

БЎРИ 'итсимонлар оиласига мансуб йиртқич ҳайвон'. *Тўдаган айрилганни б ў р и ер* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'кулранг', 'кўкимтир' маъносини англатган **бор** | **боз** сифатининг **бөр** шаклидан –и қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 221; ПДП, 373; Девон, III, 239; ДС, 118); ўзбек тилида ö унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **бөр + и = бөри > бори**. Бу ҳайвонга ном рангига кўра берилган. Бу сўз туркий тилга эроний тилдан ўзлашган бўлиши мумкин дейилади (ЭСТЯ, II, 221).

БЎРИҚ– 'терга бот–'. *Ишчилар то ишган чиққунга қадар "Ҳа бўл , ҳа бўл" билан б ў р и қ и б, жонқоллари қолмайди* (Ойдин). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'терла–' маъносини англатган **бору–** феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 224; КРС, 147); кейинчалик иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: **бору– + қ = боруқ– > бориқ–**.

БЎРК 'бош кийимининг бир тури', 'қалпоқ'. *Бош омон бўлса, б ў р к топилади* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилдаги 'қопла–', 'ёп–' маъносини англатган **бөрү–** феълдан (Девон, II, 164) –ж қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 222); кейинчалик иккинчи бўғиндаги

тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ПДП, 373; Девоп, I, 333; ДС, 118); ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *бõрõ-* + *к* = *бõрõк* > *бõрк* > *борк*.

БЎРОН 'ёғингарчилик билан тўзон аралаш кучли шамол'. *Б ў р о н тобора кучаяр эди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'шамол аралаш кучли ёғин ёғ-' маъно – сини англлатган *бора-* феълидан –*н* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 191); ўзбек тилида *а* унлиси *â* унли – сига алмашган: *бора-* + *н* = *боран* > *борân*.

БЎРСИ- 'бироз димиқ-'. *Иссиқда қолиб, кечаги манти б ў р с и б қ о л и б г у*. Бу сўз қадимги тур – кий тилдаги *бõр-* феълининг 'димиқ-' маъносидан 'мойил' маъносини ифодаловчи –*си* қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *бõр-* + *си* = *бõрси-* > *борси-*.

БЎРСИЛДОҚ 'қабариб чиққан', 'лўппи'. *Жимжи – мадор қилиб ёпилган б ў р с и л г о қ нонларни кў – риб кўзинг қувонади*. Бу сифат ўзбек тилида *борсиллâ-* феълидан –*қ* қўшимчаси билан ясалган, *лл* ундошлари – дан иккинчиси *д* ундошига, *қ* ундоши олдидаги *â* унлиси *â* унлисига алмашган: *борсиллâ-* + *қ* = *борсиллâқ* > *борсилдâқ* > *борсилдâқ*.

БЎРСИЛЛА- 'етилиб кўпчи-', 'семир-'. *Кузда ҳай – даб қўйилган ер б ў р с и л л а б турибди*. Бу феъ – *иллâ* қўшимчаси билан ясалган десак, манбаларда *бõрс* сўзига изоҳ топилмади; кейинги сўз 'семир-', 'шиш-' маъносини англлатган *бõр-* феълидан (ЭСТЯ, II, 225) ясалган десак, –*с* қўшимчасини изоҳлаб бўлмади. Ай – тилганларни ҳисобга олиб, бу сўзни *бõр-* феълига 'мо – йил' маъносини ифодаловчи –*сў* қўшимчасини ва 'так – рор' маъносини ифодаловчи –*лâ* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган деб изоҳладик. Ўзбек тилида *õ* унлиси – нинг юмшоқлик белгиси йўқолган, *ў* унлиси *и* унлисига алмашган, *л* ундоши қатланган: (*бõр-* + *сў* = *бõрсў-*) + *лâ* = *бõрсўлâ-* > *борсилâ-* > *борсиллâ-*.

БЎРСИҚ 'сувсарлар оиласига мансуб йиртқич ҳайвон'. *Б ў р с и қ г а й семириб кетибди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'шиш-', 'семир-' маъносини англлатган *бõр-* феълининг (ЭСТЯ, II, 224) 'мойил'

маъносини ифодаловчи –сў қўшимчасини олган шакли – дан –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида ў унлиси и унлисига алмашган, օ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (бօр– + сў = бօрсў–) + қ = бօрсўқ > бօрсиқ > борсиқ. ДСда бу сўз Маҳмуд Кошғарийга ҳавола билан борсуқ, борсмақ шаклларида берилган (113– бет), Девонда эса (III, 423) бурсумақ, бурсуқ тарзида ёзилган. Бу сўзни ЭСТЯга асосланиб изоҳлашни тўғри деб билдик.

БҮРТ– ’кўкара бошла–’; ’кўтарила бошла–’. Куртаклар б ў р т и б қ о л и б г и. Бу сўз қадимги туркий тилдаги ’шиш–’ маъносини англаган бօрфеълига –(ў)т орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, II, 225); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 153); ўзбек тилида օ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бօр– + ўт = бօрўт– > бօрт– > борт–.

БҮРТИК ’бўртиб, туртиб чиққан’. Оёқларига б ў р т и к томирлари кўкиш тусга кирган. Бу сифат бօрт– феълидан –(и)к қўшимчаси билан ясалган, ўзбек тилида օ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бօрт– + ик = бօртик > бортик. Бу сўз ўзбек тилида бортиқ тарзида ҳам талаффуз қилинади.

БҮРТИҚ қ. бўртик

БЎТА ’туянинг боласи’. Карвондаги туялардан бирининг б ў т а с и бор эди. Бу от қадимги туркий тилда ’бола туғ–’ маъносини англаган бот– феълидан (ЭСТЯ, II, 200) –у қўшимчасининг –а шакли билан ясалган; Девонда (I, 142) ва ДСда (115– бет) бу сўз боту шаклида келтирилган; ўзбек тилида а унлиси օ унлисига алмашган: бот– + а = бота > ботօ. Асли бот– феъли барча ҳайвонларнинг туғишига нисбатан ишлатилган, шунга кўра ботօ оти дастлаб ’ҳайвон боласи’ни англаган, кейинчалик маънода торайиш воқе бўлиб, фақат ’туянинг боласи’ни билдира бошлаган.

БЎТА– ’аралаш–қуралаш ҳолатга келтир–’. Бу ўй яна кўп ўйларни эргаштириб келиб, фикрни б ў т а б ю б о р г и (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, ’қоришиқ’ маъносини англаган

бот сўзидан –а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 201); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: бот + а = бота– > ботä–.

БЎТАЛОҚ 'туянинг ёш боласи'. *Карвондаги туялардан бирининг б ў т а л о қ и бор эди.* Бу сўз ботä отига кичрайтириш–эркалаш маъносини ифодаловчи –лâқ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: ботä + лâқ = ботäлâқ.

БЎТАНА 'лойқа', 'қум, тупроқ аралашган' (сув ҳақида). .. *дарёнинг зилол суви б ў т а н а б ў л и б қирғоқдан оша бошлаган эди* (Одил Ёқубов). Бу сифат ботä– феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчасини олган шаклидан –ä қўшимчаси билан ясалган: (ботä– + н = ботән–) + ä = ботәнä.

БЎТҚА 'бир неча тур донни қайнатиб пиширилган қуюқ овқат'. *Мошхўрда қайнайвериб б ў т қ а г а айланибди.* Бу от эски ўзбек тилидаги 'қориштир–' маъносини англатган бот– феълдан (ЭСТЯ, II, 201) –қа қўшимчаси билан ясалган (КРС, 148); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: бот– + қа = ботқа > ботқä.

БЎХЧА 'кийим–кечак ўралган тугун'. *Навоий б ў х ч а н и ечиб, лоқайд ва камтарона табассум билан амирлик кийимини кийди* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'йўлга чиқишда кийим–кечак жойланадиган рўзгор буюми (жомадон)' маъносини англатган боғ отидан (Девон, III, 140) кичрайтириш маъносини ифодаловчи –ча қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ч ундоши таъсири билан унинг олдидаги ғ ундоши х ундошига, ўзбек тилида сўз охиридаги а унлиси ä унлисига алмашган: боғ + ча = боғча > бохчä. Маҳмуд Кошғарий шундай маънони англатувчи бохтай сўзини келтирган (Девон, III, 258); бу сўз боғ отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи –тай қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Индекснинг 454– бетида нима – гадир бу сўз боғ– феълдан ясалган деб изоҳланган); қизиги шундаки, ўша даврдаёқ ғ ундоши х ундошига алмашган экан.

БЎШАҶ 'гапни, ишни эплай олмайдиган'. *Б ў – ш а н г одам жуда кўп танбеҳ эшитади.* Бу сифат

эски ўзбек тилида 'лаванг', 'ландавур' маъносини англлатган **бош** сифатидан –**а** кўшимчаси билан ясалган феълга –**н** кўшимчасини кўшиб ясалган (КРС, 149); кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: (**бош + а = боша–**) + **н** = **бошән** > **бошән**.

БЎШАШ– 'бироз бўша–'. *Ер етилиб, анча б ў ш а ш и б қ о л и б г и*. Бу сўз **бошә**– феълга 'бироз' маъносини ифодаловчи –**ш** кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган: **бошә– + ш = бошәш–**.

БЎШЛИК Бу сўз асли **бош** эканлик шаклига эга бўлиб, **экан** қисмини талаффуз қилмаслик натижасида юзага келган.

БЎШЛИҚ 'бўш жой', 'фазо'. *Космик б ў ш л и қ г а жуда кўп сунъий йўлдошлар учиб юрибди*. Бу сўз ўзбек тилида 'банда қилинмаган' маъносини англатувчи **бош** сифатидан мавҳум от ясовчи –**лиқ** кўшимчаси билан ясалган: **бош + лиқ = бошлиқ**.

БЎШОҚ 'боғланмаган'. *Бузогинг нега б ў ш о қ юрибди?* Бу сифат эски ўзбек тилида **боша**– феълдан –**қ** кўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **боша– + қ = бошақ** > **бошәқ**.

БЎҒИЗ 'томоқнинг қизилўнгач ва кекирдак бошланадиган ери'. *Махсум ўсиқ тирноқларини Бобоқулнинг б ў ғ з и г а ботиришга чоғлаб хезланиб кела бошлади* (Суннатилла Анорбоев). Бу от қадимги туркий тилда 'қис–' маъносини англатувчи **боғ**– феълдан –(**у**)з кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 168; ПДП, 372; ДС, 110); ўзбек тилида кейинчалик иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **боғ– + уз = боғуз** > **боғиз**.

БЎҒИМ қ. **бўғин**

БЎҒИН 'гавда суюқларининг тоғайлар, пайлар билан бириккан жойи'. *Ҳаво булуш бўлса, б ў ғ и н л а р и м зирқираб оғрийди*. Бу от қадимги туркий тилда 'боғла–' маъносини англатувчи **боғ**– феълдан –(**у**)н кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 171); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **боғ– + ун = боғун** > **боғин**. Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг асли **боғым** шакли тўғри эканлигини таъкидлайди

(Девон, I, 379); ҳозирги ўзбек тилида бу сўз бўғим шаклида ҳам талаффуз қилинади.

БЎҒИҚ 'бўғилиб чиқадиган' (товуш ҳақида). .. *биров ваҳимада б ў г и қ товуш билан нуқул бақирар эди* (Асқад Мухтор). Бу сифат эски ўзбек тилида 'қис-' маъносини англатувчи боғ- феълидан -(у)қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: боғ- + уқ = боғуқ > боғиқ.

БЎҒОВ 'кишан'. *Бандининг бўйнидаги б ў г о в олиб ташланди*. Бу от эски ўзбек тилида 'қис-' маъносини англатувчи боғ- феълидан -(а)в қўшимчаси билан ясалган (КРС, 137); кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: боғ- + ав = боғав > боғâв.

БЎҒОЗ I 'қорнида боласи бор' (ҳайвон ҳақида). *Кеча сўйган совлигимиз б ў г о з э к а н*. Бу от эски ўзбек тилидаги 'боғла-' маъносини англатган боғ- феълидан (ЭСТЯ, II, 166: боғ- II 1 'связывать', 'завязывать') -(а)з қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: боғ- + аз = боғаз > боғâз. Бу сўз дастлаб ҳомиладор аёлга нисбатан ишлатилган; кейинчалик ҳайвонга кўчирилиб, инсонга нисбатан ишлатилмай қўйган (ЭСТЯ, II, 169).

БЎҒОЗ II 'икки сув ҳавзасини туташтирувчи тор сув йўли'. *Абдуллаевнинг взводи ҳам Керчь б ў г о з и г а етиб борди* (Адҳам Раҳмат). Бу от эски ўзбек тилида 'қис-' маъносини англатган боғ- феълидан -(а)з қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: боғ- + аз = боғаз > боғâз.

БЎҒОТ 'томнинг девордан ташқарига чиқиб турган қисми'. *Пешиндан бери ёгаётган ҳўл қор том б ў г о т л а р и н и .. оқартирди* (Ҳамид Фулом). Бу от эски ўзбек тилида боғ- феълнинг 'тўс-', 'беркит-' маъносидан -(а)т қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: боғ- + ат = боғат > боғâт.

В

ВАЙСА- 'бемаъни гапларни кўп гапир-'. *Фолбин узоқ в а й с а г и* (Ойбек). Бу феъл эски ўзбек тилида

вай ундовидан –са қўшимчаси билан ясалган; кейинча –лик а унлилари ä унлиларига алмашган: вай + са = вай–са– > вайсә– (КРС, 175: вайси– южн. 'говорить вздор', 'нести чепуху'). Ҳозирги ўзбек тилида бу ундов сўз кў–пинча вай тарзида, шунга кўра ундан ясалган феъл ҳам вайсә– тарзида талаффуз қилинади.

ВАНФИЛЛА– 'шовқинли баланд товуш чиқар–'. *Самолёт в а н ф и л л а б учиб ўтиб кетди*. Бу феъл ўзбек тилида вәнф товушга тақлид сўзининг –(и)р қў–шимчасини олиб кенгайган шаклидан –лә қўшимчаси билан ясалган; л ундошининг таъсирида унинг олдидаги р ундоши л ундошига алмашган: (вәнф + ир = вәнфир) + лә = вәнфирлә– > вәнфиллә–.

ВАНФИРЛА– қ. ванфилла–

ВАРВАРАК қ. варрак

ВАРРАК 'маълум ҳажмдаги қоғозга қамиш чўпла–рини белгили тартибда ёпиштириб ясалган ва шамолда ип қўйиб учирадиган ўйинчоқ'. *Шамол келмас, кў–тарилмас гака в а р р а г и м* (Ғафур Ғулом). Бу от вяр–вяр товушга тақлид сўзига –(ә)к қўшимчасини қўшиб ясалган, шундан кейин такрорланувчи қисмлар чизиқчасиз ёзилган, охири иккинчи қисм бошланиши–даги вә товушлари талаффуз қилинмай қўйган: (вяр–вяр) + әк > вярвәрәк > вяррәк.

ВИЗИЛДОҚ 'қора чигиртка'. *Далалар в и з и л –д о қ л а р н и н г музикасини тинглагандай жим–жит* (Ойбек). Бу от ўзбек тилида виз товушга тақлид сўздан –иллә қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; иккинчи л ундоши д ун–дошига, қ ундоши олдидаги ä унлиси â унлисига ал–машган: (виз + иллә = визиллә–) + қ = визилләқ > ви–зилдәқ.

ВОЙСА– қ. вайса–.

Г

ГАВДА 'жусса', 'тана'. *Мулла Обиднинг .. шу г а в д а с и г а бу кетмон ҳам кичик* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли гөгде тарзида талаффуз қилинган

(ЭСТЯ, III, 53), кейинчалик **д** ундоши олдидаги **г** ундоши в ундошига алмашган; ўзбек тилида иккинчи ва кейинги бўғинда **е** унлиси келмаслиги туфайли бу унли **ә** унли—сига, иккинчи бўғиндаги **ә** унлиси таъсирида биринчи бўғиндаги **ө** унлиси ҳам **ә** унлисига алмашган: **гөгде** > **гөвде** > **гөвдә** > **гәвдә**; жонли сўзлашувда в ундоши таъсири билан ундан олдинги **ә** унлисини **а** айтиш ҳам мавжуд: **гәвдә** > **гәвдә**.

ГАЛДИР 'телба', 'ишқ савдосига дучор бўлган'. *Шу гўзал қизни деб г а л д и р бўлиб юрган йигитлар озми?* Бу сўз **гәлдир** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, асли чайқалиш ҳаракатини ифодаловчи тасвир сўзига тенг, маъно тараққиёти натижасида сифатга кўчган: 'чайқалиш' → 'ўзини тута олмай безовта', 'ўз хатти-ҳаракатини назорат қила олмайдиган ҳолатда'.

ГАЛДИРА— 'эсанкираб, безовта бўлиб, турли но—тайин хатти-ҳаракатлар қил—'. *Эшон ая ўзини йўқота ёзди; тили гапга келмай, г а л д и р а г и* (Сайид Аҳмад). Бу феъл ўзбек тилида **гәлдир** сифатидан —**а** қўшимчаси билан ясалган: **гәлдир** + **а** = **гәлдирә**—.

ГАЛДИРАКЛА— 'эсанкираш, безовта бўлиш оқибатида турли нотайин сўзларни айт—'. *Мен бечоранинг тилим г а л д и р а к л а б, арзи ҳол қилдимки, мени ҳам .. қаландарбаччаликка қабул қилсалар* (Ғафур Ғулум). Бу феъл ўзбек тилида ҳозир мустақил ишлатил—майдиган **гәлдирәк** отидан —**лә** қўшимчаси билан ясалган; **гәлдирәк** оти ўз навбатида **гәлдирә**— феълидан —**к** қўшимчаси билан ясалган; **гәлдирә**— феъли эса **гәлдир** сифатидан ясалган: [(**гәлдир** + **ә** = **гәлдирә**) + **к** = **гәлдирәк**] + **лә** = **гәлдирәклә**—.

ГАНДИРАКЛА— 'мувозанат сақлай олмай, чайқалиб, энтак—тентак қадам ташла—'. *Турғуной маст кишидек г а н д и р а к л а б борар эди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл асли **гәлдирәклә**— феълидан ажралиб чиққан: **д** ундоши олдидаги **л** ундоши **н** ундошига ал—машган: **гәлдирәклә**— > **гәндирәклә**—; маънода эса то—райиш юз берган: 'умуман хатти-ҳаракат' → 'қадам ташлаш'.

ГАҶИ– 'кутилмаган ҳодиса туфайли эсанкира–', 'саросимага туш–'. *Раис уни даст кўтарди–га, дав–ранинг ўртасига келтириб қўйди. Қурбон ота бир лаҳза г а н г и г и* (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл асли мувозанатни йўқотиш, эсанкираш ҳолатини ифодаловчи **гаң** тасвир сўздан –и қўшимчаси билан ясалган: **гаң** + и = **гаңи**–.

ГАҶИРА– 'мувозанатини кучли даражада йўқот–'. *Боши г а н г и р а б ўрнидан турган бой яна йиқилиб, .. кўчанинг ўртасидаги лойга тушди* (Садриддин Айний). Бу феъл асли мувозанатни йўқотиш, эсанкираш ҳолатини ифодаловчи **гаң** тасвир сўзининг **гаңир** кенгайган шаклидан –а қўшимчаси билан ясалган: (**гаң** + ир = **гаңир**) + а = **гаңира**–. Сўзлашув нутқида иккинчи бўғиндаги и унлисини талаффуз қилмаслик ҳам мавжуд: **гаңира**– > **гаңра**–.

ГАҶРА– қ. **гаңира**–

ГОВДА қ. **гавда**

ГУВИЛЛА– қ. **гувурла**–

ГУВРАН– 'ноаниқ, тушуниб бўлмайдиган товуш чиқар–' *У ичига алланима балоларни г у в р а н а – г у в р а н а аргимчоқни итара бошлагу* (Ойдин). Бу феъл 'ноаниқ товуш'ни ифодаловчи **гувур**–**гувур** тасвир сўздан –а қўшимчаси билан ясалган феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; –а қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, кейин –чалик **а** унлиси **а** унлисига алмашган: (**гувур** + **а** = **гувура**–) + н = **гувуран**– > **гувран**– > **гуврән**–.

ГУВУЛЛА– қ. **гувурла**–

ГУВУРА– 'гувур–гувур этган товуш чиқар–'. *Сой бўйида .. тегирмон г у в у р л а р э г и* (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл ўзбек тилида ноаниқ (бўғиқ) товушни ифодаловчи **гувур**–**гувур** тасвир сўздан –ла қўшимчаси билан ясалган: **гувур** + **лә** = **гувурлә**–. ЎТИЛга бу сўз сўзлашув нутқида хос **гувиллә**– шаклида киритилган (луғат тузувчи бу сўзни **гув** тасвир сўздан –иллә қўшимчаси билан ясалган деб тушунган; шундай тушу–

нилганда ҳам бу сўзнинг иккинчи бўғинида и эмас, у ёзилиши лозим).

ГУЛА I 'тўқимачилик дастгоҳининг бир қисми'. *Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўтирсам, эшикни биров тақиллатди* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилдаги 'оёқ-қўлни боғлаб бирлаштир-' маъно-сини англаган кўл- феълидан (ЭСТЯ, III, 96; Девон, II, 227: кўлтўрди 'боғлаб йиқитмоққа буюрди') -ă қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги к ундоши г ундошига алмашган; ўзбек тилада ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кўл- + ä = кўлә > гўлә > гуля.

ГУЛА II 'намуна', 'андоза', 'ўрнак'. *Исматов ҳам хўжайинидан гула кўтариб, атрофига қариндош-уруғларини тўплагди* ("Муштум"дан). Бу от қадимги туркий тилдаги 'оёқ-қўлни боғлаб бирлаштир-' маъно-сини англаган кўл- феълидан -ă қўшимчаси билан ясалган кўлә отининг гуля (< гўля) шаклидан маъно та-раққиёти асосида юзага келган: 'боғлаш' → 'андоза олиш'.

ГУДДУРОС 'кучли, давомли гулдураран'. *Залда гулгурос қарсақлар бошланди*. Бу сифат кучли товушга тақлидни ифодаловчи гулдуур сўзидан -âс қўшимчаси билан ясалган: гулдуур + âс = гулдураâс.

ГУППА-ГУППА 'йирик ва қалин'. *Қор гулна-гулна ёғаётган эди*. Бу такрор сўз қисмлари асли 'дўмбай-' маъносини англаувчи көп- феълига (ЭСТЯ, III, 52) -ă равишдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: көп- + ä = көпä; маънони кучайтириш мақсадида п ундоши қатланган ва ҳосила такрорлаб ишлатилган; кейинчалик сўз бошланишидаги к ундоши г ундошига, ö унлиси ў унлисига алмашган; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: көп + ä = көпä > көпä-көпä > көппä-көппä > гөппä-гөппä > гүппä-гүппä > гуппä-гуппä.

ГУППИ 'қалин пахтали калта чопон'. *Адолат онаси келтирган қора духоба гупписи ни кийиб олган эди* (Саида Зуннунова). Бу от асли 'дўмбай-' маъносини англаган көп- феълидан -и қўшимчаси

билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин п ундоши қатланган; кейинчалик сўз бошланишидаги к ундоши г ундошига, ӧ унлиси ў унлисига алмашган; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кӧп- + и > кӧппи > гӧппи > гўппи > гуппи.**

ГУПУР- 'жўш ур-'. Бу хушхабарни эшитиб, қизимнинг қалби денгиздек **г у п у р и б**, кўзлари чароқлаб кетди. Бу феъл асли 'дўнг', 'кўтарилган ҳолат' маъносини англатган **кӧп** отидан **-(ў)р** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги к ундоши г ундошига, ӧ унлиси ў унлисига алмашган; ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кӧп + ўр = кӧпўр- > гӧпўр- > гўпўр- > гупур-**.

ГУПЧАК 'ғилдиракнинг марказидаги кегайлар қадаладиган ва ўққа ўрнатиладиган ғўла қисми'. Қўқон арава **г у п ч а г и** устига темир чамбарак тақилган. Бу от асли **гуппи** отига кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чӧк** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли, шу билан бир вақтда иккинчи (орттирма) п ундоши ҳам талаффуз қилинмай қўйган: **гуппи + чӧк = гуппичӧк > гупчӧк.**

ГУРКИРА- 'кучли даражада ривожлан-'. .. **ғўзалар она сутига мириққан боладек г у р к и р а б ўсарди** (Ш.Ғуломов). Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'бўлиқ', 'етилган' каби маъноларни англатган **кўр** сифатидан **-(ў)к** қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, III, 106) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(ў)рӧ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик сўз бошланишидаги к ундоши г ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, учинчи бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **(кўр + ўк = кўрўк-) + ўрӧ = кўрўкўрӧ- > гўрўкўрӧ- > гўркўрӧ- > гўркирӧ- > гуркирӧ-**.

ГУРКУН 'бўлиқ', 'барқ уриб ўсаётган'. **Г у р к у н ғўзалар қийғос шоналай бошлади.** Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги 'бўлиқ', 'етилган' каби маъноларни англатган **кўр** сифатидан **-(ў)к** қўшимчаси билан

ясалган феълга (ЭСТЯ, III, 106) **-(ў)н** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги **к** ун-доши **г** ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **ў** унлилари-нинг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**кўр** + **ўк** = **кўрўк-**) + **ўн** = **кўрўкўн** > **гўрўкўн** > **гўркўн** > **гуркин**.

ГУРСКЕТДИ 'пичоқ тегиши билан гурс ёриладиган қовун'. Бу *пайкалдаги г у р с к е т г и л а р айни етилиб турибди*. Бу от гурс товушга тақлид сўзи билан **кет-** феълнинг ўтган замон шаклини бирлаштириб тузилган: **гурс** + **кетди** = **гурскетди**. Сўзлашув нутқидаги талаффузини ҳисобга олиб бу отни **гурскетти** шаклида ёзиш тўғри бўлади.

ГУРСКЕТТИ қ. **гурскетди**

ГУРУҲ 'қизғин суҳбат', 'гап-сўз'. *Ўз гув-гуви билан гузарни тўлдирган одамлар г у р у н г и ҳам бир зумда тинди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу от қадимги туркий тилдаги **кўр-** феълнинг (ЭСТЯ, III, 106) 'яхши кайфият ҳолатида бўл-' маъносидан **-(ў)н** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; кейинчалик сўз бошланишидаги **к** ундоши **г** ундошига алмашган, ўзбек тилида **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кўр-** + **ўн** = **кўрўн** > **гўрўн** > **гурун**.

ГҲДАК 'кўкрақдан ажралмаган бола'. *Г ў г а к л а р эса бешикда, дарахтлар орасидаги беланчаларда ухлаб ётишади* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилдаги 'калта бўл-' маъносини англаган **кўт-** феълдан **-(ә)к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 59); кейин-чалик сўз бошланишидаги **к** ундоши **г** ундошига, икки унли оралиғидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган; ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кўт-** + **әк** = **кўтәк** > **гөдәк** > **годәк**.

ГҲЗАЛ 'хушрўй', 'ҳусндор'. *Гулсум унинг хаёлида бу ердаги г ў з а л л а р н и н г г ў з а л и бўлиб тура берди* (Парда Турсун). Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги 'назар сол-' маъносини англаган **кўс-** феълдан **-(ә)л** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 63); кейинчалик сўз бошланишидаги **к** ундоши **г** ундошига, унлилар оралиғидаги **с** ундоши **з** ундошига алмашган; ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган:

көс- + әл = көсәл > гөсәл > гөзәл > гозәл. Бу сифат асли 'ўзига эътиборни тортадиган' маъносини англатган бўлиб, 'хушрўй' маъноси шу маъно асосида ўсиб чиққан.

ГҰҢ 'от, мол ахлати'. [Худойқул] *От-молга қарайди, г ў н г курайди, жоди билан пичанлоя қиради* (Парда Турсун). Девонда гөнўз сўзи келтирилиб, 'хароба ўнқир-чўнқирларда туя ва қўйлар қумалоғининг бир-бирига аралашиб, ёпишиб кетгани' маъносини англатиши таъкидланган (Девон, III, 375). Бу сўз тарки-бидаги -(ў)з қисми 'кўп' ('мўл') маъносини ифодаласа керак: унда гөн қисми 'ҳайвонларнинг ахлати' маъносини англатувчи от бўлади. Кўринадики, бу от ҳозирги ўзбек тилига н ундоши ң ундошига алмашиб етиб келган, ӧ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: гөн > гӧң > гоң.

Д

ДАДА 'ота' (норасмий муомалада). *Мен Дургонанинг г а г а с и бўламан*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли дăдă тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 239), сўзлашув нутқида бу сўз ҳозир ҳам шундай талаффуз қилинади. Қадимги туркий тилдаги кўп маъноли бу сўзнинг ушбу шакли ўзбек тилида 'ота' маъносини англатади (дăдă сўзига қиёсланг).

ДАНҒИЛЛАМА 'ҳажми керагидан ортиқ'. .. *бир кун келиб, янги г а н ғ и л л а м а иморатлар солиб*, .. (Абдулла Қаҳҳор). Бу сифат дәнғир товушга тақлид сўзидан -лă қўшимчаси билан ясалган феълга -мă қўшимчасини қўшиб ясалган; л товушининг таъсирида унинг олдидаги р ундоши л ундошига алмашган: (дәнғир + лă = дәнғирлă-) + мă = дәнғирлăмă > дәнғиллăмă. Бу сўзни луғатларга аслига кўра данғирлама шаклида кiritиш тўғри, данғиллама шаклини эса сўзлашув нутқида хос деб белгилаш ўринли.

ДАРДАРАК 'шамолда тебраниб, товуш чиқариши учун варракнинг эгма чўпи ипига ёпиштириладиган шалдироқ қоғозча'. *Шабда варракнинг г а р г а р а г и г а н чиқаётган овозни олиб келади* (Раҳмат Файзий).

Бу от **дәр-дәр** товушга тақлид сўзидан **-(ә)к** қўшимчаси билан ясалган: (**дәр-дәр**) + **әк** = **дәрдәрәк**.

ДЕ- 'айт-'. **Ўғлингиз сизга салом г е г и**. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл бир неча шаклга эга бўлган: Девонда бу сўз **тәд** шаклида келтирилган (III, 265), ПДПда **tä-** (428- бет), **ti-** (429- бет), **di-** (377- бет) шакларида акс эттирилган, ДСга **te-** шаклида киритилиб, жуда кенг талқин берилган (545- бет), ЭСТЯда бу сўз асли **te-** тарзида талаффуз қилингани таъкидланган (III, 224). Қиёслашдан кўринадики, туркий тилларнинг тараққиёти давомида бу сўзнинг бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз асосан **де-** шаклида ишла-тилади, баъзангина **дей-** шакли учрайди (**дейәрли** сўзига қаранг).

ДЕЙАРЛИ 'айтарли', 'деса бўладиган'. **Қўқонган г е я р л и ҳар кун и хабар келиб турар эди** (Абдулла Қодирий). Бу сўз ўзбек тилидаги 'айт-' маъносини англатувчи **де-** феълнинг **дей-** шаклига **-(ә)р** сифатдош қўшимчасини ва **-ли** сифат ясовчисини қўшиб ҳосил қилинган: (**дей-** + **әр** = **дейәр**) + **ли** = **дейәрли**. Бу сўз дастлаб жумланинг охирида кесимдан кейин жойлашар эди, кесимдан олдин келиши кейинчалик воқе бўлган: **ҳар кун и хабар келиб турарди г е я р л и** → **г е я р л и ҳар кун и хабар келиб турарди**.

ДЕМАК 'бундан чиқдики'. **Д е м а к , тушунтириш керак!** (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз асли **де** феълдан ҳаракат номи қўшимчасининг эски ўзбек тилидаги **-мәк** шакли билан ҳосил қилинган бўлиб, нутқда шу шаклида яхлитланиб, кириш сўз вазифасига хосланган (ЭСТЯ, III, 224).

ДЕҢИЗ 'океандан қуруқликка ёриб кирган сув ҳавзаси', 'жуда катта кўл'. **Каспий г е н г и з и г а пароходлар қатнови баҳорга нисбатан кўнайди** (Шухрат). Бу от қадимги туркий тилда **тингиз** (ПДП, 430), **теңиз** (Девон, III, 374; ДС, 552) тарзида талаффуз қилинган. ЭСТЯда таъкидланишича, бу сўз асли **тенгиз** тарзида талаффуз қилиниб, **теңиз** шакли кейинроқ вужудга келган (III, 194). Девонга суяниб **тең** сўзи 'кўл' маъносини англатиши айтилган (ДС, 551); шунга асос-

лансак, теңиз сўзи тең сўзига 'кўп', ('мўл') маъносини ифодаловчи **-(и)з** кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган бўлади (ЭСТЯ, III, 194). Кейинчалик бу сўз бошланиши — даги т ундоши д ундошига алмашган: **тең + из = теңиз > деңиз**.

ДЕПСИ— 'дўқ уриб, инжиқлик қилиб ер тепиб тур—'. *Нима сабабдан г е п с и б турибсан?!* Бу сўз асли 'оёқ билан зарб бер—' маъносини англатувчи **теп-** феълнинг (Девон, II, 9; ДС, 552) бошланишидаги т ун— доши д ундошига алмашган шаклидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-си** кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 197): (**теп— > деп—**) + **си** = **депси—**. Ўзбек тилида бу сўз кўпинча 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** кўшимчасини олган шаклида ишлатилади: **депси— + н = депсин—**.

ДЕПСИН— қ. **депси—**

ДИЙДИЙО 'хотинлар йиғинида ўқиладиган "дий-дийо" радифли тўқима шеър'. *Йиғилган хотинлар узоқ вақт г у й г у й о ўқишди*. Бу сўзнинг феъл қисми 'айт—' маъносини англатувчи **де-** феълга **-й** замон ясовчи кўшимчасини ва III шахснинг **-ди** кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган: (**де— + й**) + **ди** = **дейди**; сўзлашув нутқида **е** унлиси **и** унлисига алмашган: **дейди > дийди**; ана шу феъл шаклига 'таажжуб' маъносини ифодаловчи **-йй** юкламаси кўшилган: **дийди-йй**; кейинчалик юклама таркибидаги **й** унлиси **йй** унлисига алмашган ва юклама феълга кўшилиб кетган: **дийдийй**.

ДИЙДИРА— қ. **дилдира—**

ДИКАҲ—ДИКАҲ тез—тез сакраш ҳаракатини ифо—даловчи тасвир сўзи. *[Болалар] бир пасда г у к а н г — г у к а н г сакраб келиб, қўлларига тутам—тутам бойчечакни ўқитувчисига тақдим қила бошлади* (Парда Турсун). Бу сўз **дик—дик** тасвир сўзи қисмларининг **-йй** кўшимчасини олиб кенгайган шаклига **тенг**: (**дик + йй**) — (**дик + йй**) = **дикйй— дикйй**.

ДИККАЙ— 'тикка тур—', 'тиккай—'. *Башоратнинг сақичдай қора сочи .. ўрғанида г у к к а й и б ту—рар эди* (Асқад Мухтор). Бу феъл **тиккйй** сифатидан **-йй** кўшимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз бошланиши —

даги т ундоши д ундошига алмашган: **тиkkä + й = тиккэй-** > **диккэй-**. Ушбу феъл таркибини бошқача талқин этиш ҳам мумкин: Қадимги туркий тилдаги 'тик ҳолат' маъносини англаган **тиң** сифатининг (Девон, III, 368) **тик** шаклидан **-(ä)й** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **к** ундоши қатланган, сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган: **тик + äй = тикэй-** > **тиkkэй-** > **диккэй-**.

ДИЛДИРА- 'совуқ қотиб титра-'. *Эгни юпун одамлар г и л г и р а б, бошларини икки елка орасига сиқиб чопадилар* (Ойбек). Бу феъл **дир-дир** тасвир сўзидан **-ä** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **д** ундоши олдидаги **р** ундоши **л** ундошига алмашган: (**дир-дир**) + **ä** = **дирдирä-** > **дилдирä-**. Бу феъл **дийдирä-** шаклида ҳам талаффуз қилинади, бунда **р** ундоши **й** ундошига алмашади: **дирдирä-** > **дийдирä-**.

ДИМ 'шамол йўқлигидан нафас қайтарадиган даражада иссиқ ҳолат'. *Ҳаво шу қадар иссиқ, г и м э г и к и, эрталаб ўрилган пичан кечгача шақирлаб қуриб қолди* (Суннатилла Анорбоев). Бу сўз асли 'сокин', 'тинч' маъносини англаган **тым** сифатидан (ЭСТЯ, III, 340) ўсиб чиққан: 'тинч' → 'тинч иссиқ ҳолат' → 'шамолсиз иссиқ ҳолат' → 'дим ҳаво'. Кейинчалик бу сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган (КРС, 205); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тым** > **дым** > **дим**.

ДИМИҚ- 'ҳавоси нафас қайтарадиган даражада оғирлаш-'. *Хонани вақти-вақти билан шамолатмас, қуртлар г и м и қ и б қ о л а г и*. Бу сўз асли 'сокинлик сақла-' маъносини англаган **тым-** феълининг 'нафасни қайтарадиган даражада иссиқ бўл-' маъносидан (ЭСТЯ, III, 340) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган; ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тым-** + **ық** = **тымық-** > **дымық-** > **димйқ-**.

ДИМЛА- 'ҳовури чиқмайдиган қилиб ўраб қуй-'. *Тандир сомса г и м л а б пиширилади*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'намлик' маъносини англаган

дум сўзининг дым шаклидан –ла қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 294); ўзбек тилида а унлиси ä унли – сига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **дым + ла = дымла– > димлә–**.

ДИНФИЛЛА– қ. **динфирла–**

ДИНФИРЛА– 'динг–динг этган товуш чиқар–'. Қа-
ергандир гуторнинг г у н г и р л а г а н товуши эшитилди. Бу феъл ўзбек тилида **дынғ** тақлид сўзининг **дынғыр** кенгайган шаклидан –ла қўшимчаси билан ясалган, а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**дынғ + ыр = дынғыр**) + ла = **дынғырлә– > динфирлә–**.

ДИРДИРА– қ. **дилдира–**

ДИҢИЛЛА– 'ирғишла–', 'шаталоқ от–'. *Арқони ечилган эчки г у н г и л л а б чолиб кетди*. Бу феъл **диң** тақлид сўзининг **диңир** кенгайган шаклидан –лә қўшимчаси билан ясалган; л ундоши таъсирида унинг олдидаги р ундоши л ундошига алмашган: (**диң + ир = диңир**) + лә = **диңирлә– > диңиллә–**. Бу сўзни луғатларга аслига кўра **диңирлә–** шаклида киритиб, **диңиллә–** шаклини эса сўзлашув нутқига хос деб белгилаш тўғри.

ДИҢИРЛА– қ. **диңилла–**

ДОВОН 'тоғ ёки тепаликнинг ошиб ўтса бўладиган жойи'. *Машина г о в о н тепасига кўтарилар экан, геразадан салқин шамол урилди* (Сайид Аҳмад). Бу от эски ўзбек тилида 'тоғдан ошиб ўт–' маъносини англлатган **даба–** феълдан –н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 112; КРС, 180); кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига, а унлилари ä унлиларига алмашган: **даба– + н = дабан > даван > дâvân**.

ДОВУЛ 'кучли, емирувчи бўрон'. *Океан атрофидаги мамлакатларга тез–тез г о в у л бўлиб туради*. Бу от асли қадимги туркий тилда 'ғарбдан эсган шамол' маъносини англлатган **дабур** сўзининг маъно та-
раққиёти натижасида юзага келган: 'ғарбдан шарққа эсган шамол' (Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. Т.: 1954, 78) → 'кучли, емирувчи шамол'; кейинчалик сўз охиридаги **р** ундоши л ундошига, **б** ун–

доши в ундошига, а унлиси â унлисига алмашган: дабур > дабул > давул > давул.

ДОДА 'бобо' (норасмий муомалада). Катта ўғлим *g o g a s i b u l a n* меҳмонга кетди. Қадимги туркий тилда ҳам 'ота', ҳам 'бобо' маъносини англатган бу сўз асли дăдă тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 239). Кейинчалик ўзбек тилида дăдă сўзи фақат 'ота' маъносини англатиб, 'бобо' маъносини дăдă сўзи англата бошлаган. Ана шу дăдă сўзининг таркибини қуйдагича изоҳлаш мумкин: Қадимги туркий тилдаги 'катта' маъносини англатган дай сўзи билан (И с м о и л о в И. Туркий тиллардаги тай ва дайы терминлари ҳақида. ЎТА, 1973, 4, 78) ата сўзи бирлашган; кейинчалик йа товушлари талаффуз қилинмай, уч бўғинли сўз икки бўғинли сўзга айланган, бунда биринчи бўғиндаги а унлиси чўзиқлик ҳосил қилган, сўнгра д ундоши таъсирида т ундоши д ундошига алмашган, охири а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган ва бу унли â унлисига, а унлиси эса ä унлисига алмашган: дай + ата = дайата > да:та > да:да > дада > дăдă.

ДОҲ 'довруқ'. Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам, *g o n g u* чиқмас (Мақол). Бу от қадимги туркий тилдаги кучли товушни ифодаловчи даң сўзининг (Девон, III, 369) маъно тараққиёти натижасида юзага келган: 'кучли товуш' → 'овоза' → 'довруқ'; ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: даң > дăң.

ДУДОҚ 'лаб'. Йўлчининг кучли, эркак нафасини, *g u g o q l a r u g a* унинг бўсасининг жонли оловини бир лаҳза сезди (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилдаги маъноси аниқланмаган ту:т- феълининг (ЭСТЯ, III, 251) 'такрор' маъносини ифодаловчи -а қўшимчаси қўшилган шаклидан -қ қўшимчаси билан ясалган; -а қўшимчаси қўшилганидан кейин у: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган; кейинчалик унлилар оралиғидаги, шунингдек сўз бошланишидаги т ундошлари д ундошларига, ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: (ту:т- + а = ту:та- > тута-) + қ = тутақ > тудақ > дуақ > дудăқ.

ДУДУҚ 'баъзи товушларни аниқ талаффуз эта олмайдиган'. Қўшимизнинг невараси ёшлиғига *g u - g u қ э g u*, кейинчалик тузалиб кетди. Бу сифат қадимги туркий тилдаги маъноси аниқланмаган ту:т-феълидан *-(у)қ* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 287); кейинчалик у: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, икки унли оралифидаги ва сўз бошланишидаги т ундошлари д ундошларига алмашган: *ту:т + уқ = ту:туқ > тутуқ > туауқ > дуауқ*.

ДУККАК 'ловия, мош каби ўсимлик донини ўраб турувчи икки паллали қобиқ'. Думбул ловия *g u к к а - г и g а н осон ажралади*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ёп-', 'қобиқла-' маъносини англаган ту- феълининг (ПДП, 433; Девоп, III, 265; ДС, 584) кучайтириш, 'такрор' маъносини ифодаловчи *-к* қўшимчасини олган шаклидан *-(а)к* қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин к ундоши қатланган; сўз бошланишидаги т ундоши д ундошига, ўзбек тилида а унлиси а унлисига алмашган: *(ту- + к = туқ-) + ак = тукак > туқкак > дуккйк*.

ДУМАЛА- 'айлана ҳаракатлан-'. Ғўла *g u м а л а б к е т g u*. Бу феъл қадимги туркий тилда 'бук-', 'энгаштир-' маъносини англаган дом- феълининг (ЭСТЯ, III, 262) дум- шаклидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи *-(а)л* қўшимчасини ва 'такрор' маъносини ифодаловчи *-а* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида а унлилари а унлиларига алмашган: *(дум- + ал = думал-) + а = думала- > думйла-*.

ДУМАЛОҚ 'шар шаклидаги'. Ер шари *g u м а - л о қ деса, олдин ҳеч ким ишонмас эди*. Бу сифат эски ўзбек тилида думала- феълидан *-қ* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 262); кейинчалик қ ундоши олдидаги а унлиси а унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси а унлисига алмашган: *думала- + қ = думалақ > думйлақ*.

ДУРАГАЙ 'турли нав ўсимлик ёки ҳайвонни чаптиштириб ҳосил қилинган'. Шербек *g u р а г а й қўзининг орқа томонидан сезгирмасдан борди-га, маҳкам ушлади* (Суннатилла Анорбоев). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'янгидан ҳосил қил-' маъносини

англатган **тўр**– феълидан (ЭСТЯ, III, 284) –**ағай** қў– шимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган; ўзбек тилида **ў** унли – сининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўр**– + **ағай** = **тўра**– **гай** > **дўрагай** > **дуррагай**.

ДЎЛ 'юмалоқ муз ҳолатидаги ёғин'. Унинг [**Қуғ**– **ратнинг**] **бетига** **д** **ў** **л** **аралаш** **ёмғир** **уриб** **берди** (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда ҳам шу маънони англатган бу от асли толы тарзида талаффуз қилинган, кейинчалик сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган; ўзбек тилида сўз охиридаги **ы** унлиси та– лаффуз этилмай қўйган: **толы** > **долы** > **дол**.

ДЎЛМА 'ток, карам баргини қийма билан тўлдириб ўраб пишириладиган овқат'. **Катта келинимиз** **д** **ў** **л** – **м** **а** **пиширишга** **жуда** **уста**. Бу от қадимги туркий тилдаги 'бирор бўшлиқни эгалла–' маъносини англатган **то:л**– феълининг (ЭСТЯ, III, 258) кейинроқ юзага келган **тол**– шаклидан (ДС, 572) –**ма** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига, ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: (**то:л**– > **тол**–) + **ма** = **толма** > **долма** > **долма**.

ДЎМБА 'сув ёқасидаги сунъий кўтарма'. **Бульгозер канал ёқасидаги** **д** **ў** **м** **б** **а** **л** **а** **р** **н** **и** **суриб** **текислар** **эди**. Бу от қадимги туркий тилдаги 'дўнг ҳолат ҳосил қил–' маъносини англатган **тõң**– феълидан (ЭСТЯ, III, 280) –**мә** қўшимчаси билан ясалган; сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига, **ң** ундоши таъсирида **м** ундоши **б** ундошига, кейинчалик **б** ундоши таъсирида **ң** ундоши **м** ундошига алмашган; ўзбек тилида **õ** унлисининг юм– шоқлик белгиси йўқолган: **тõң** + **мә** = **тõңмә** > **дõңмә** > **дõңбә** > **дõмбә** > **домбә**.

ДЎМБАЙ– 'қаппай–', 'туртиб чиқиб тур–'. **Энди чўнтагинг** **д** **ў** **м** **б** **а** **й** **и** **б** **қ** **о** **л** **д** **и** **м** **и** **?!** Бу феъл **домбә** отидан –**й** қўшимчаси билан ясалган: **домбә** + **й** = **домбай**–. Бу сўз ўзбек тилида **домпай**– ва **доппай**– тар– зида ҳам талаффуз қилинади; биринчи ҳолатда **м** ун– доши таъсири билан ундан кейинги **б** ундоши **п** ундо– шига алмашади: **домбай**– > **домпай**–; иккинчи ҳолатда

эса п ундоши таъсирида унинг олдидаги м ундоши п ундошига алмашади: **домпай-** > **доппай-**.

ДЎМБАЛОҚ 'бошни ерга тираб бир неча марта думалаш'. *Болалар майса устига г ў м б а л о қ ошиб ўйнайди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'дўнг ҳолат ҳосил қил-' маъносини англатган **тўң-** феълнинг 'такрор' маъносини ифодаловчи **-мәлә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 280); сўз бошланишидаги т ундоши д ундошига, ң ундоши таъсирида м ундоши б ундошига, кейинчалик б ундоши таъсирида ң ундоши м ундошига алмашган; ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **ә** унлиси **â** унлисига алмашган, **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**тўң-** + **мәлә** = **тўңмәлә-**) + **қ** = **тўңмәләқ** > **дўңмәләқ** > **дўңбәләқ** > **дөмбәләқ** > **домбәләқ**.

ДЎМБОҚ 'дўмбайган', 'дўнг бўлиб кўтарилган'. *Саҳнага г ў м б о қ - г ў м б о қ болалар чиқди.* Бу сўз **домбә** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; от маъносини ('кичик дўнг') англатувчи бу сўз кейинчалик белги маъносини англата бошлаган; ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **ә** унлиси **â** унлисига алмашган: **домбә** + **қ** = **домбәқ** > **домбәқ**.

ДЎМПАЙ- қ. **дўмбай-**

ДЎҢ 'тепа', 'умумий сатҳдан юқорига кўтарилган ер'. У *г ў н г н и н г устига чиқиб, атрофга синчиклаб қаради.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тўң** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 280), эски ўзбек тилида сўз бошланишидаги т ундоши д ундошига алмашган (КРС, 199); ҳозирги ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўң** > **дўң** > **доң**.

ДЎҢАЛАК 'ғилдирак'. *Поезингни жилдирган ўтхонаси билан г ў н г а л а г и* (Қўшиқдан). Бу от қадимги туркий тилдаги 'дўнг ҳолат ҳосил қил-' маъносини англатган **тўң-** феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(и)л** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-(ә)к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 282); кейинчалик сўз бошланишидаги т ундоши д ун-

дошига алмашган; ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги и унлиси **ә** унлисига алмашган, **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (т^оң + ил = т^оңил-) + **әк** = т^оңил^{әк} > д^оңил^{әк} > д^оң^{әл}^{әк}.

ДЎҲСА 'пастак тепалик'. *Атрофдаги г ў н г с а л а р текисланиб, экинзорга айлантирилди.* Бу сўз эски ўзбек тилида **д^оң** отидан 'ўхшаш' маъносини ифо-даловчи **-с^ә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 199), кейинчалик **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **д^оң** + **с^ә** = д^оңс^ә > д^оңс^ә.

ДЎППАЙ- қ. **дўмбай-**

ДЎРДАЙ- 'шишиб кўтарил-'. *Ари чаққан лаблари г ў р г а й и б к е т г а н э г и.* Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'пайдо бўл-' маъносини англлатган **т^ор-** феълидан (ЭСТЯ, III, 284) **-(ў)т** қўшимчаси билан ясалган отга **-(ә)й** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган, **-(ә)й** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, сўнгра иккинчи **т** ундоши **д** ундошига алмашган, **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (т^ор- + ўт = т^орўт) + **әй** > т^орўтай- > д^орўтай- > д^орт^{әй}- > д^орд^{әй}- > д^орд^{әй}-.

ДЎРДОҚ 'қалин ва чўччайган'. *Лабинг г ў р г о қ, кўзларинг ғилай, ажина қошиқдек юзларинг бор!* (Ҳамза Ҳакимзода). Бу сифат асли қадимги туркий тилда 'пайдо бўл-' маъносини англлатган **т^ор-** феълининг **-(ў)т** орттирма қўшимчасини олган шаклидан **-(ә)қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги **т** ундоши **д** ундошига алмашган, **-(ә)қ** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, сўнгра иккинчи **т** ундоши **д** ундошига, **қ** ундоши олдидаги **ә** унлиси **â** унлисига алмашган; ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (т^ор- + ўт = т^орўт-) + **әқ** = т^орўт^{әқ} > д^орўт^{әқ} > д^орт^{әқ} > д^орд^{әқ} > д^орд^{әқ}.

ДЎРИЛДОҚ 'дўриллаган, йўғон'. *Софиянинг қулоқлари остида отасининг г ў р и л г о қ .. овози янграгандай бўлди* (Ўткир Ҳошимов). Бу сифат ўзбек

тилида дор товушга тақлид сўзидан –иллә қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; қатор келган л ундошларидан иккинчиси д ундошига, қ ундоши олдидаги ä унлиси â унлисига алмашган: (дор + иллä = дориллә-) + қ = дорилләқ > дорилдäқ.

Ж

ЖАБДУҚ 'от абзаллари'. *Холмирза ака отга ж а б д у қ л а р олиш учун шаҳарга тушиб кетди* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилдаги 'жиҳозла-', 'ҳозирла-' маъносини англатган жабды-феълдан –қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 9); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги ы унлиси у унлисига алмашган: жабды + қ = жабдық > жäбдуқ.

ЖАВДИРОҚ 'илтижо билан термилган'. *Унинг ж а в д и р о қ кўзларига боқиб ҳўрлигим келди*. Бу сифат жäвдир тасвир сўзидан –ä қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; қ ун – дошининг таъсирида унинг олдидаги ä унлиси â унли – сига алмашган: (жäвдир + ä = жäвдирä-) + қ = жäвдирäқ > жäвдирäқ.

ЖАВРА– 'вайса-', 'ҳаддан ортиқ кўп гапир-'. *Ҳар ишдан нуқсон топиб жаврайверасизми?! Бу феъл жäвўр–жўвўр товушга тақлид сўзидан –ä қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: жäвўр + ä = жäвўрä- > жäврä-.*

ЖАР I 'сув ювиб ҳосил бўлган тик чуқурлик'. *Эч–килар ж а р ёнбағрида ўтлаб юрарди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от йа:р тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 17), кейинроқ сўз бошланишидаги й ундоши ж ундошига алмашган (КРС, 232); ўзбек тилида а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган ва бу унли ä унлисига алмашган: йа:р > жар > жäр.

ЖАР II 'баланд товуш билан айтиладиган хабар'. *Эрта билан Хўжаориф бозорига бир жарчи юқоридаги мазмунда ж а р солмоқда эди* (Садриддин Ай–

ний). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **йар** тарзида талаффуз қилинган, кейинчалик сўз бошланишидаги **й** ундоши **ч** ундошига алмашган (ЭСТЯ, IV, 19; Девон, III, 310: **чарла-**), эски ўзбек тилида **ч** ундоши **ж** ундошига (КРС, 232), ҳозирги ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **йар** > **чар** > **жар** > **жәр**.

ЖАРҚАЛДИРҒОЧ 'узунқанотлилар туркумига мансуб, ерда юролмайдиган, лекин тез учадиган қуш'. **Ж а р қ а л ғ и р ғ о ч т и к қ о я л а р г а и н қ у р а г и**. Бу от қадимги туркий тилдаги 'тик чуқурлик' маъносини англатган **йа:р** отининг (ЭСТЯ, IV, 17) ўзбек тилидаги **жәр** шакли билан **қалдирғач** сўзининг бирлашуви натижасида юзага келган: **жәр** + **қалдирғач** = **жәрқалдирғач**.

ЖЕКИР- 'ўдағайлаб гапир-'. **Менга ж е к и р а в е р м а !** Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'қўпол', 'дағал' маъносини ифодаловчи **йек** товушга тақлид сўзидан **-(и)р** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 174); кейинчалик сўз бошланишидаги **й** ундоши **ж** ундошига алмашган: **йек** + **ир** = **йекир-** > **жекир-**.

ЖИЗЗА 'майда тўғралган думбанинг ўз ёғида қовурилгани'. **Онаси ҳам шод бениҳоя, Нонуштага ёнги ж и з з а нон** (Ёнғин Мирза). Бу от **жизз** товушга тақлид сўзидан **-ә** қўшимчаси билан ясалган: **жизз** + **ә** = **жиззә**.

ЖИЗЗАКИ 'салга жаҳли чиқадиган, хуноб бўладиган'. **Кейинги пайтларда укам ж и з з а к и бўлиб қолди**. Бу сифат **жизз** товушга тақлид сўзидан **-әки** қўшимчаси билан ясалган: **жизз** + **әки** = **жиззәки**.

ЖИЗҒИН қ. **жизғинак**

ЖИЗҒИНАК 'куя бошлаган нарса'. **Бу ерларда баҳорда ўт кўкарса ҳам, сал ўтмай қуёшнинг ўткир тиғида ж и з ғ и н а к бўлиб қолади**. Бу сўз **жизғин** отидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(ә)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **жизғин** + **әк** = **жизғинәк**. Асли **жизғин** оти ҳам ясама бўлиб, **-ғин** қўшимчаси билан ясалган, лекин бу ясалишга асос бўлган феълни аниқ айтиш қийин.

ЖИЙАК 'дўппи, тўн каби буюмлар четига тути-
ладиган махсус тасма'. *Дўпписининг ж и я г и сити-
либ кетибди*. Бу сўз 'чет', 'чека' маъносини англатувчи
зий отига кичрайтириш маъносини ифодаловчи -(я)к
қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган бўлса керак; ке-
йинчалик сўз бошланишидаги з ундоши ж ундошига
алмашган: зий + як = зийяк > жийяк.

ЖИЙИР- 'буриштир-', 'чимир-'. *Муносиҳон .. бур-
нини ж и й и р г и* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз асли
қадимги туркий тилдаги 'тўпла-' маъносини англатган
йығ- феълидан -(ы)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил
қилинган (ЭСТЯ, IV, 273): йығ + ыр = йығыр-. Кейин-
чалик сўз бошланишидаги й ундоши ж ундошига ал-
машган: йығыр- > жығыр-; сўнгра ғ ундоши й ундошига
алмашган (КРС, 278): жығыр- > жыйыр-; ўзбек тилида
ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: жыйыр- >
жийир-.

ЖИКИЛДОҚ 'маҳмадоналик қилиб гап қайтараве-
радиган'. *Сен жуда ж и к и л г о қ бола экансан-ку!*
Бу сифат жикиллә- феълидан -қ қўшимчаси билан
ясалган, иккинчи л ундоши д ундошига, қ ундоши
таъсирида ä унлиси â унлисига алмашган: жикиллә + қ =
жикилләқ > жикилдәқ > жикилдәқ.

ЖИКИЛЛА- 'бидирлаб, маҳмадоналик қилиб гап
қайтар-'. *"Ия, тақсир, менинг қайси гапим ҳақ
эмас?!" — ж и к и л л а г и домла* (Ҳамид Фулом). Бу
сўз жик-жик товушга тақлид сўзининг -ир қўшимча-
сини олиб кенгайган шаклидан -лә қўшимчаси билан
ясалган, л ундоши таъсирида р ундоши л ундошига ал-
машган: (жик + ир = жикир) + лә = жикирлә- > жи-
киллә-.

ЖИКИРЛА- қ. жикилла-

ЖИЛ- 'силжи-', 'бироз сурил-'. *Отанг раҳмат-
лик умр бўйи шу ердан бир қадам ж и л г а н э м а с
э г и* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай
маънони англатган бу феъл йыл- тарзида талаффуз
қилинган (ЭСТЯ, IV, 41), кейинчалик сўз бошланишидаги
й ундоши ж ундошига алмашган (КРС, 279); ўзбек ти-

лида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыл-** > **жыл-** > **жил-**.

ЖИЛДИРА- 'оз миқдорда оқиб тур-'. *Самовар жўмрагидан сув ж и л д и р а б оқмоқда.* Бу сўз эски ўзбек тилида 'силжи-' маъносини англатувчи **йыл-** феълининг **жыл-** шаклига **-дыр** орттирма қўшимчасини (КРС, 280) ва 'такрор' маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**йыл-** > **жыл-**) + **дыр** = **жылдыр-**] + **а** = **жылдыра-** > **жилдирә-**.

ЖИЛМАЙ- 'кулимсира-'. *Бу гапдан кейин қиз унга қараб ж и л м а й г и.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'силжи-' маъносини англатувчи **йыл-** феълидан (ЭСТЯ, IV, 41) **-(ы)м** қўшимчаси билан ясалган отга **-(а)й** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик сўз бошла-нишидаги **й** ундоши **ж** ундошига алмашган, **-(а)й** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 281); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йыл-** + **ым** = **йылым**) + **ай** = **йылымай-** > **жылымай-** > **жылай-** > **жилмай-**.

ЖИЛОВ 'юганнинг чарм тизгини'. *Катта тош йўлда елиб келаётган отлиқ "Тисс" деб отнинг ж и л о в и н и тортди* (Мумтоз Муҳамедов). Бу от қадимги туркий тилдаги 'силжи-' маъносини англатган **йыл-** феълининг 'ҳаракатга кел-' маъносидан **-(а)в** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 42); кейинчалик сўз бошланишидаги **й** ундоши **ж** ундошига (КРС, 281), ўзбек тилида **в** ундоши олдидаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыл-** + **ав** = **йылав** > **жылав** > **жилав**.

ЖИЛҒА 'кичик оқин сув'. *Тепадан тушаётган ж и л ғ а л а р бирлашиб, катта сув ҳосил қилади.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'сув' маъносини англатган **йыл** сўзидан (ЭСТЯ, IV, 37) 'кичик' маъносини ифодаловчи **-ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 279), ўзбек тилида сўз бошланишидаги **й** ундоши **ж** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг

қаттиқлик белгиси йўқолган: йыл + ға = йылға > жылға > жылғә.

ЖИМЖИМА 'бурмаси кўп', 'нақшин'. *Дарвозанинг жимжима лари турли рангга бўялган.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бурма' маъносини англатган чим отининг (ДС, 146: чимсиз 'без морщин') такроридан -ă қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ч ундошлари ж ундошларига алмашган: (чим-чим) + ä = чимчимä > жимжимä.

ЖИНГАК 'бужмайган, буришиб-тиришиб қолган'. *Офтобда кўй териси жингак бўлиб қолибди.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'бурма' маъносини англатган чим отидан (ДС, 146: чимсиз 'без морщин') -гä қўшимчаси билан ясалган феълга -к қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик сўз бошланишидаги ч ундоши ж ундошига, м ундоши н ундошига алмашган: (чим + гä = чимгä-) + к = чимгäк > жингäк.

ЖИНГАЛАК 'ҳалқа шаклида буралган'. *Раъно томорқада .. жингалак юнгли кўзичоғига майса юлиб бераётган эди* (Ҳаким Назир). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'бурма' маъносини англатган чим отидан (ДС, 146: чимсиз 'без морщин') -гä қўшимчаси билан ясалган феълга -л қўшимчасини қўшиб ясалган ва унга кичрайтириш маъносини ифодаловчи -(ä)к қўшимчаси қўшилган; кейинчалик ч ундоши ж ундошига, м ундоши н ундошига алмашган: [(чим + гä = чимгä-) + л = чимгäл] + äк = чимгäлäк > жингäлäк.

ЖИРОВ 'бахши'. *Бу ерларда бахшини жиरोв деб аташади.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'қўшиқ' маъносини англатган йыр отидан (Девон, III, 9; ДС, 268) -а қўшимчаси билан ясалган феълга -в қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, IV, 285); кейинчалик сўз бошланишидаги й ундоши ж ундошига, в ундоши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (йыр + а = йира-) + в = йирав > жырав > жыраъв > жирäv. Девонда бу сўз йирағу шаклида келтирилган; демак, бу сўз -ғу сифатдош қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик сўз охиридаги ғу товушлари в ундошига алмашган.

ЖИҚҚА 'ўта даражада'. Унинг .. олача яктаги сувга пишгандай ж и қ қ а ҳў бўлган (Ойбек). Бу сўз 'бутунлай' маъносини англатувчи жиқ сўзига (ЭСТЯ, IV, 40) кучайтириш маъносини ифодаловчи –ă қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин қ ундоши қатланган: жиқ + ä > жиққä.

ЖУН 'баданни қоплаган қалин туклар'. Хотин бошидаги ж у н рўмолини олду–га, бир–икки қоқиб, яна ўради (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от йўн тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 373; ДС, 286; ЭСТЯ, IV, 267); эски ўзбек тилида сўз бошланишидаги й ундоши ж ундошига, сўз охиридаги н ундоши н ундошига ал–машган (КРС, 274), ҳозирги ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўн > жўн > жўн > жун. Ҳозирги ўзбек тилида йуң сўзи ҳам, жун сўзи ҳам ишлатилади.

ЖЎН 'оддий', содда', 'енгил'. Бу иш ҳам хамирган қил суғургандай ж ў н г и н а битди (Ҳамза Ҳаким –зода). Юқоридаги маънони ва яна бир қанча маъноларни англатган бу сўз қадимги туркий тилда йён тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 233); эски ўзбек тилида сўз бошланишидаги й ундоши ж ундошига алмашган (КРС, 264); ҳозирги ўзбек тилида õ унлисининг юм–шоқлик белгиси йўқолган: йён > жон.

ЖЎНА– 'бирор томонга ҳаракатлан–'. Саҳар ту–риб қишлоққа ж ў н а й м а н (Ойбек). Бу феъл қадимги туркий тилдаги йён сўзининг 'томон', 'йўналиш' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 232) –ă қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 233); кейинчалик сўз бошланишидаги й ун–доши ж ундошига алмашган, õ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йён + ä = йёнä– > жонä–.

ЖЎНАКАЙ 'оддий', 'очиқчасига'. Олдин паргали сўзлар билан уришаётган эди, кейин ж ў н а к а й сўкишга ўтди. Бу сўз қадимги туркий тилдаги йён сў–зининг 'тўғри', 'очиқ' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 233) –ăкй қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 234); кейинчалик сўз бошланишидаги й ундоши ж ундошига алмашган, õ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йён + äкй = йёнäкй > жонäкй.

ЖЎНАШ– 'яхшиланиш томонга ўзгар-', 'юриш-'. *Тагбиркор бошлиқ келиб, фабрикадаги ишлар ж ў – н а ш и б к е т г и.* Бу сўз ўзбек тилида 'бирор томонга ҳаракатлан-' маъносини англатувчи жонй– феълига 'бироз' маъносини ифодаловчи –ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: жонй– + ш = жонйш–.

ЖЎНЛА– 'тартибга тушир-', 'тўғрила-'. *Тагбиркор раҳбар оқсаб турган ишларни тез орада ж ў н л а б ю б о р г и.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги йён сўзининг 'тўғри', 'маъқул', 'яхши' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 233) –лā қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 234); кейинчалик сўз бошланишидаги й ундоши ж ундошига алмашган, ё унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йён + лā = йёнлā– > жонлā–.

3

ЗИНФИРЧА қ. зигирча

ЗИРАК 'исирғанинг бир тури'. *Нури кийинишни, безакни севар эди. З и р а к, билагузук, заркокил .. каби буюмлардан қути–қути йиққан* (Ойбек). Бу от тебранишни ифодаловчи зыр тасвир сўзидан (КРС, 294) –а қўшимчаси билан ясалган феълга –к қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик а унлиси ā унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (зыр + а = зыра–) + к = зырак > зирāk.

ЗИРИЛЛА– 'титра-'. *Момақалдироқдан геразалар з и р и л л а г и.* Бу феъл эски ўзбек тилида тебранишни ифодаловчи зыр тасвир сўзидан (КРС, 294) –ылла қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик а унлиси ā унлисига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: зыр + ылла = зырылла– > зириллā–.

ЗИРИҚТИР– 'тумтарақай қил-', 'тириқтир-'. [*Ёр-мат*] *чағир–чуғур қилиб ошиқ ўйновчи маҳалла болаларини з и р и қ т и р и б қувлади* (Ойбек). Бу сўз эски ўзбек тилида 'тез ҳаракатлан-' маъносини англа-тувчи зыр– феълнинг (КРС, 294: зыргы– "стремительно двигаться") 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(ы)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –тыр орттирма

қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (зыр- + ық = зырық-) + тыр = зырықтыр- > зирқиыр-.

ЗИРҚИРА- 'лўқиллаб оғри-'. .. бошим оғриб, та-
нам з и р қ и р а б т у р и б г и (Сайид Аҳмад). Бу феъл эски ўзбек тилида тебранишни ифодаловчи зыр тасвир сўзининг (КРС, 294) -(ы)қ қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан -ыра қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 294); сўнгра а унлиси ä унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (зыр + ық = зырық) + ыра = зырықыра- > зирқирä-.

ЗИРҚИРОҚ 'қақшатувчи оғриқ'. [Элмуроднинг] баданига з и р қ и р о қ югурди, кўз ўнгини туман қолгади (Шуҳрат). Бу от ўзбек тилида зирқирä- феълдан -қ қўшимчаси билан ясалган, қ ундоши таъсирида унинг олдидаги ä унлиси â унлисига алмашган: зирқирä- + қ = зирқирäқ > зирқирâқ.

ЗИФИРДАЙ 'жуда кичкина', 'зиғирча'. Вой, қурт-ни нега ўрайсиз .. З и ф и р г а й нарса диққинафас бўлиб ўлмайдими? (Назир Сафаров). Бу сўз эски ўзбек тилида 'поясидан тола, уруғидан ёғ олинадиган бир йиллик ўсимлик' маъносини англатувчи **зығыр** отининг (КРС, 293) 'шу ўсимликнинг дони' маъносидан ўхшатиш маъносини ифодаловчи -дай қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **зығыр** + дай = зығырдай > зиғирдäй. Асли 'зиғир донидай' маъно-сини англаган бу сўз маъно тараққиёти натижасида 'жуда кичик' маъносини англата бошлаган.

ЗИФИРЧА 'жуда кичик', 'зиғирдай'. [Жўрапошшанинг] рангига з и ф и р ч а қон йўқ, оп-оқариб кетибди (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз эски ўзбек тилида 'поясидан тола, уруғидан ёғ олинадиган бир йиллик ўсимлик' маъносини англатувчи **зығыр** отининг (КРС, 293) 'шу ўсимликнинг дони' маъносидан ўхшатиш-чама маъносини ифодаловчи -ча қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **зығыр** + ча =

зыгырча > **зигирчә**. Асли 'зигир донича' маъносини англатган бу сўз маъно тараққиёти натижасида 'жуда кичик' маъносини англата бошлаган. Сўзлашув нутқида бу сўз **зинфирчә** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

И

ИВИ- I 'хўл бўл-', 'нам тортиб юмша-'. *Ёмғирга кўйлагим роса и в и г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'намлик' маъносини англатган **ЫҒ** отидан **-ы** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 646); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган ва бу унлилар оралиғидаги **ғ** ундоши **в** ундошига алмашган: **-ығ + ы = ығы-** > **иғи-** > **иви-**.

ИВИ- II 'суюқ ҳолатдан қуюқ ҳолатга ўт-'. *Сут совинқираб қолган экан, қатиқ яхши и в и м а б г и*. □ *Эски сут экан, пиширсам, и в и б қ о л г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'қуюқ ҳолатдаги нарса' маъносини англатган **УҒ** отининг **уб** шаклидан **-ы** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 575); ўзбек тилида бу сўз таркибидаги унлилар оралиғида келган **б** ундоши **в** ундошига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**уғ > уб**) + **ы** = **убы-** > **увы-** > **уви-**. Асли бу сўзни **уви-** шаклида ёзиш тўғри; нимагадир ҳозирги ўзбек адабий тилида **иви-** шаклида ёзиш тавсия қилинган, натижада бу феъл **иви-** I феъли билан шаклан тенг келиб қолган. Ўзбек тилида бу феъл **в** ундошини й ундошига алмаштириб, **уйи-** шаклида ҳам ишлатилади: **уви-** > **уйи-** (ЎТИЛ, II, 269).

ИВИРСИ- 1. 'майда-чуйда, аҳамиятсиз иш билан банд бўл-'. 2. 'майда-чуйда рўзгор буюмлари бетартиб ҳолда бўл-'. 1. *И в и р с и м а с г а н тез-тез кийин, кеч қоламиз*. 2. *Ҳовли и в и р с и б ё т и б г и*. Бу феъл асли қадимги туркий тилда товушга тақлидни ифодалаган **ып** сўзидан **-(ы)р** қўшимчаси билан ясаиб (ЭСТЯ, I, 645); 'нокерак майда-чуйда нарсалар, ашқол-дашқол' маъносини англатган отдан 'мойил' маъносини ифодаловчи **-сы** қўшимчаси билан ясалган; **ып** сўзига **-(ы)р** қўшимчаси қўшилганидан кейин **ы** унлилари оралиғидаги жарангсиз **п** ундоши жарангли **б** ундошига, **б**

ундоши в ундошига алмашган; кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ып** + **ыр** = **ыпыр**) + **сы** = **ыпырсы** > **ыбырсы** – > **ивирси**–.

ИВИРСИҚ 'йиғиштирилмаган, тартибга келтирилмаган, ортиқча майда-чуйда нарсалардан холи қилинмаган'. *И в и р с и қ уйга меҳмон келади* (Мақол). Бу сифат **ивирси**– феълнинг (ЎТИЛ, I, 313) иккинчи маъносидан –қ қўшимчаси билан ясалган: **ивирси**– + **қ** = **ивирсиқ**.

ИГНА 'тикиш учун хизмат қиладиган боши найзали, охири кўзли металл асбоб'. *Бувим ҳали ҳам и г н а н и н г кўзидан ҳеч қийналмай ип ўтказаверадилар*. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'ёпиштириб зич тикилган' маъносини англлатган **йиги** сифатидан (Девон, III, 32) –нā қўшимчаси билан ясалган: **йиги** + **нā**. Кейинроқ ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **йигинā** > **йигнā** (Қадимги туркий тилда **г** ундоши **н** ундошига алмашган **йинна** шакли ҳам мавжуд бўлган: Девон, I, 381); сўз бошидаги **й** талаффуз қилинмай қўйган: **йигнā** > **игнā**. Сўзлашув нутқида **йигнā** сўзи таркибидаги **г** ундошини **й** ундошига алмаштириб **йийнā** шаклида, бу сўз бошидаги **й** ундошини **н** ундошига алмаштириб **нийнā** шаклида, бу сўз таркибидаги **й** ундошини ташлаб **нинā** шаклида ишлатиш ҳам мавжуд; **игнā** сўзи таркибидаги **г** ундоши **й** ундошига алмаштирилиб **ийнā** шаклида ҳам ишлатилади.

ИДИШ 'нарса солиб қўйиш буюми'. *Тухум соладиган и д и ш н и олмабман*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'йиғ–' маъносини англлатган **иди**– феълдан (ДС, 203) –ш қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 379; Девон, I, 92; ДС, 203): **иди**– + **ш** = **идиш**; шунга кўра асли 'нарсаларни йиғиштириб солиш буюми' маъносини билдирган.

ИЗ 'бирор нарсадан қолган нишона (ботиқ жой, кир кабилар)'. *Бу ерган юк машинаси ўтганлиги и з и г а н кўриниб турибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли **ыз**: тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 649), ўша даврлардаёқ **ы**: унлисининг аввал чўзиқлик (ДС, 221), кейинроқ қаттиқлик белгиси (ДС, 216) йўқолган: **ыз**: > **ыз** > **из**.

ИЗДОШ 'бирор кишининг ишини давом эттирувчи'. *Моҳир усталарнинг издошлари кўпайиб бормоқда*. Бу сўз ўзбек тилида из отининг 'хатти-ҳаракат' маъносидан (ЎТИЛ, I, 316: из 4) –дâш қўшимчаси билан ясалган: из + дâш = издâш.

ИЗИЛЛА– 'чўзиқ зз товушига ўхшаш товуш чиқар–'. *Шамол изиллаб эсмоқда*. Бу феъл шамол чиқарадиган товушни ифодаловчи изз тақлид сўзидан –иллә қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин чўзиқликни ифодаловчи зз ҳарфларидан биттаси ташланган: изз + иллä > изиллә–.

ИЗЛА– 'ахтар, қидир–'. *Укамни излаб юрибман*. Бу феъл қадимги туркий тилда 'бирор нарсадан қолган нишона (ботиқ жой, кир кабилар)' маъносини англатувчи ы:з отининг (ЭСТЯ, I, 646) из шаклидан –лә қўшимчаси билан ясалган: из + лä = излä– (ДС, 216). Дастлаб 'изидан ахтар–' маъносини англатган, кейинчалик маънода кенгайиш воқе бўлиб, умуман ахтаришни англата бошлаган. Ўзбек тилида бу феъл истä– шаклида ҳам ишлатилади (Укамни *истаб* юрибман), бунда –лә қўшимчасининг –тä шакли қўшилиши билан из сўзи охиридаги з ундоши с ундошига алмашган: из + тä > истä– II.

ИЗМА 'кийим–кечақда тутма учун кесиб ва йўрмаб ҳосил қилинадиган тешик'. *Енгимдаги изма ситилиб кетибди*. Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'йўл ҳосил қил–' маъносини англатган изфеълидан –мä қўшимчаси билан ясалган: из– + мä = измä.

ИЗЧИЛ 'узвий боғланишда'. *Ўғли отасининг ишини изчил давом эттирди*. Бу сифат из отининг 'хатти-ҳаракат', 'фаолият' маъносидан (ЎТИЛ, I, 316: из 4) 'ўта, қатъий рия қилувчи' маъносини ифодалайдиган –чил қўшимчаси билан ясалган; дастлаб 'маълум хатти-ҳаракатга қатъий рия қилувчи' маъносини билдирган: из + чил = изчил.

ИЗФИ– 'турли томонга бориб–келиб юр–'. *Оч бўрилар тоғ-тошда изфиб юрибди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'йўлла–' маъносини англатган

ыз– феълидан (ДС, 217) 'такрор' маъносини ифодаловчи –**фы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, асли 'кўп томонга йўнал–' маъносини билдирган; ўзбек тилида **з** ундоши з ундошига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыз– + фы = ызфы– > изғи–**.

ИЗГИР – 'шиддат билан йўнал–' (шамол ҳақида). *Шамол и з г и р и б эсмоқда*. Бу феъл шамол чиқарадиган товушни ифодаловчи **ызз** тақлид сўздан –**гыр** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 648); қўшимча қўшилганидан кейин **зз** ҳарфларидан биттаси ташланган; ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ызз + гыр > ызгыр– > изғир–**. Бу сўз асли шундай товуш чиқариб йўналишни билдирган.

ИЗГИРИН 'совуқда шиддат билан йўналувчи' (шамол ҳақида). *И з г и р и н шамол қулоқларни кесиб кетгудек эди*. Бу сўз **изғир–** феълидан –(и)н қўшимчаси билан ясалган: **изғир– + ин = изғирин**. Асли сифат бўлиб, сифатланмишсиз ишлатиш натижасида аввал отлашган, кейин отга кўчган: **изғирин шамол > изғирин**. 'Шиддат билан йўналувчи шамол' совуқни кучайтиради, шунга кўра **изғирин** сўзини 'совуқ шамол' деб таърифлаш ҳам мавжуд.

ИЗГИРИҚ 'совуқда шиддат билан йўналувчи шамол'. *И з г и р и қ қулоқларимизни учуриб кетай гер эди*. Бу от **изғир–** феълидан –(и)қ қўшимчаси билан ясалган: **изғир– + иқ = изғириқ**. 'Шиддат билан йўналувчи шамол' совуқни кучайтиргани сабабли **изғириқ** сўзини 'совуқ шамол' деб таърифлаш ҳам мавжуд.

ИЙАК 'пастки жағнинг олдга туртиб чиққан қисми'. *Сен танлаган қизнинг и я г и йўқ-ку?!* Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'юз' маъносини англатган **эң** отидан (ДС, 174) кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(ә)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 285; Девон, I, 154); ўзбек тилида сўз бошланишидаги **э** унлиси и унлисига, икки унли оралиғидаги **ң** ундоши **й** ундошига алмашган: **эң + әк = эңәк > иңәк > ийәк**. Ўзбек тилида, **ийәк** сўзи билан бир қаторда, **эңәк** сўзи ҳам ишлатилади.

ИЙИҚ 'иш ҳайвонининг елкасида пайдо бўладиган оқма яра'. *Тўриқнинг елкасида у й и қ пайдо бўлиб-ди*. Бу от қадимги туркий тилда 'кўп марта уриш, эзиш натижасида юмша-' маъносини англатувчи *ий-* феълидан (ЭСТЯ, I, 336) *-(и)қ* қўшимчаси билан ясалган: *ий-* + *иқ* = *ийиқ*.

ИЙЛА- 'юмшатиш, маромига келтириш учун эзгила-'. *Ишчилар тери у й л а ш б и л а н машгул эди*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'кўп марта уриш, эзиш натижасида юмша-' маъносини англатган *ий-* феълидан (ЭСТЯ, I, 336) 'такрор' маъносини ифодаловчи *-лā* қўшимчаси билан ҳосил қилинган: *ий-* + *лā* = *ийлā-*.

ИЙМАН- 'андиша қилиб тортин-'. *Йўлчи .. пат-нисга кетма-кет қўл узатаверишга у й м а н а р эди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа маъноларни ҳам англатган бу феъл асли *айман-* тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 249; ДС, 30), ўша даврлардаёқ сўз бошланишидаги *а* унлиси *е* унлисига, иккинчи бўғиндаги *а* унлиси *ā* унлисига (ЭСТЯ, I, 249; ДС, 167), ўзбек тилида эса *е* унлиси *и* ун-лисига алмашган. Бу сўз асли маъноси аниқланмаган *ай* сўзидан *-ма* қўшимчаси билан ясалган феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи *-н* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (қиёсланг: ЭСТЯ, I, 250): (*ай* + *ма* = *айма-*) + *н* = *айман-* > *еймāн-* > *иймāн-*.

ИЙНА қ. *игна*

ИККИ 'бир билан уч оралиғидаги бутун саноқ сон'. *Укам у к к и кундан кейин келди*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'кет', 'ён' маъносини англатган *ик* отидан *-и* қўшимчаси билан ясалган: *ик* + *и* = *ики* (ЭСТЯ, I, 339). Қадимги туркий тилдаёқ бу сўз *ики* (Девон, I, 151; ДС, 206) ва *икки* шаклларида (Девон, I, 237; ДС, 207) мавжуд бўлган; *икки* шакли *к* ундошининг қатланиши билан юзага келган. Дастлаб 'кегидаги' маъносини англатувчи сифат бўлган (*и к к и сон*), кейин-чалик ўзи миқдор маъносини англатиб, саноқ сонга айланган: 'бир сонидан кейин келувчи (миқдор)' → 'бир сонидан кейин келувчи миқдор' → 'бирга бирни қўшиш билан ҳосил бўладиган миқдор'.

ИККИЛАН- 'қатъий бир қарорга кела олма-'. Бу-
гунги мажлисга бориш-бормаслигини билмай и к к и-
л а н г и. Бу феъл икки саноқ сонидан –лән қўшимчаси
билан ясалган: икки + лән = иккилән–; асли 'иккига
ажрал–' маъносини билдирган, юқорида таъкидланган
мавҳум маъно шу маъно асосида ўсиб чиққан.

ИККОВ 'икки киши ёки нарса биргалиқда'. И к-
к о в и н г и з бошқа болалардан тез югурар экан-
сиз. Бу сўз ўзбек тилида икки саноқ сонидан жамловчи
сон ясовчи –âв қўшимчаси билан ҳосил қилинган, икки
сўзи охиридаги и унлиси билан қўшимча бошидаги â
унлиси сўз ичида ёнма-ён келиб қолгани сабабли и ун-
лиси талаффуз қилинмай қўйган: икки + âв > иккâв
(худди шундай ҳодиса âлтâв, йеттâв сўзларида ҳам воқе
бўлган).

ИККОВЛОН 'икки киши биргалиқда', 'икковла-
шиб' (оз ишлатилади). Улар и к к о в л о н бошқа-
лардан алоҳида юриб пахта терар эди. Бу сўз ўзбек
тилида иккâв жамловчи сонидан –лән қўшимчаси билан
ҳосил қилинган; кейинчалик иккâв қисми таркибидаги â
унлиси билан в ундошининг таъсирида –лән қўшимчаси
таркибидаги â унлиси â унлисига алмашган: иккâв + лән
= иккâвлән > иккâвлân.

ИККОВОРА 'икки киши баҳам кўришига мўл-
жалланган'. Меҳмонларга патнислар и к к о в о р а
қилиб киритилди. Бу сўз иккâв жамловчи сонига âрâ
сўзини қўшиб тузилган: иккâв + âрâ = иккâвâрâ.

ИЛ- 'учли нарсага биркит-'. Тўнини қозиққа и л-
г и. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони анг-
латган бу сўз таркибидаги унли чўзиқ талаффуз
қилинган (ЭСТЯ, I, 344), ўша даврлардаёқ бу унлининг
чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 379; Девон, I, 180; ДС,
207): и:л- > ил-.

ИЛА 'билан'(китобий). ..жонсиз бир товуш и л а:
"Уятсиз!"– деб қичқирди (Абдулла Қодирий). Бу сўз
қадимги туркий тилда кенг ишлатилиб, ҳозирги ўзбек
тилида деярли қўлланмайдиган бирлâ ёрдамчисининг
(ПДП, 372; Девон, I, 405; ДС, 102: бирлâ) товуш ўзга-
риши оқибатида юзага келган: аввал л ундоши таъси-
рида р ундоши л ундошига алмашган, кейин иккита л

ундошидан бири (ДС, 98: билә), шунингдек сўз боши – даги б ундоши ҳам (ДС, 207: илә), талаффуз қилинмай қўйган: бирлә > биллә > билә > илә. Бу сўзни ил- феълининг –ә қўшимчаси билан ҳосил қилинган ра- вишдош шакли деб талқин этиш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, I, 346): ил- + ä = илә.

ИЛАШ– 'зич бўлмаган ҳолда биркитил–'. *Тўнининг этагига сомон и л а ш и б г и*. Бу сўз ил- феълидан 'бироз' маъносини ифодаловчи –(ä)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 345): ил- + äш = иләш– ('ёрдамлашиш', 'кўп' маъносини ифодаловчи қўшимчалар ил- феълига –(и)ш шаклида қўшилади ва шу билан иләш– сўзидан фарқ қилади: *Сомон и л а ш г и – Улар тўнларини қозиққа и л и ш г и* каби).

ИЛВИРА– 'титилиб ири–', 'илвир ҳолатга кел–'. *Яраси битиш ўрнига и л в и р а б к е т г и*. Бу феъл эски ўзбек тилида ылвыр тасвир сўзидан –а қўшимчаси билан ясалган (КРС, 929); кейинчалик а унлиси ä унли – сига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йў- қолган: ылвыр + а = ылвыра– > илвирä–.

ИЛГАК 'бирор нарсани осиб қўйиш учун хизмат қиладиган мослама'. *Қалпоғингни и л г а к к а илиб қўйдим*. Бу от эски ўзбек тилида ил- феълининг 'так- рор' маъносини ифодаловчи –гä қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан –к қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 345; КРС, 298): (ил- + гä = илгä–) + к = илгäк.

ИЛГАРИ 'аввалги вақтда', 'бурун'. *И л г а р и қишга қор жуда кўп ёғар эди*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'олд' маъносини англлатган ил отига жўналиш келишигининг қадимги –гärү қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 347; ПДП, 380; ДС, 208); кейинчалик бу келишик шакли истеъмождан чиққан ва бу сўз яхлитлигича равишга айланган; сўз охиридаги ү унлиси и унлисига алмашган (КРС, 298): : ил + гärү = илгärү > илгäри.

ИЛДАМ 'олд томонга тез-тез ҳаракат қиладиган'. *У уйдан и л г а м қадамлар ташлаб чиқиб кетди*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'олд' маъносини англ- латган ил отига –дä (< –lä) қўшимчасини қўшиб ясал-

ган феълдан -м қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: (ил + дā = илдā-) + м = илдām; шунга кўра асли 'олдинловчи' маъносини билдирган.

ИЛДИЗ 'ўсимликнинг озуқа ва сув сўриб олувчи ерости қисми'. *Тутнинг майда и л г и з и кўп бўлади.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'қимирлаш', 'жилиш' маъносини англаган йыл || йил отидан -ДЫЗ (-ТЫЗ) қўшимчаси билан ясадиб (ЭСТЯ, I, 350; ПДП, 388: йил-тиз; Девон, III, 47: йылдыз; ДС, 266: йыздыз), асли 'озуқа ва сувни жилдирувчи қисм' маъносини билдирган; ўзбек тилида йыздыз шакли ишлатилиб, кейинча -лик сўз бошланишидаги й ундоши талаффуз қилинмай қўйган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: йыл- + дыз = йылдыз > ылдыз > илдиз.

ИЛЖАЙ- 'бироз ёқимсиз кулимсира-'. *"Йўл бўлсин?" - деб сўрасам, менга қараб и л ж а й г и.* Иржай- феъли билан қиёслашдан кўринадик, бу феъл ил тасвир сўзидан -жāй қўшимчаси билан ясалган: ил + жāй = илжāй-.

ИЛИ- 'бироз иси-'. *Чойнакдаги сув и л и г и.* Бу феъл қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бўлиб, йылы- тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 100); ўша даврлардаёқ бу сўз бошланишидаги й ундоши талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 95: ылығ), ҳозирги ўзбек тилида ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: йылы- > ылы- > или-.

ИЛИГУЗИЛДИ 'аввалги ҳосил емиши тугаб, янги ҳосил емиши пишмаган'. *Рамазон ойи и л и г у з и л - г и пайтга тўғри келиб қолди.* Бу сифат ўзбек тилида Илик узилди гапининг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган; яхлит талаффуз қилиш натижасида и ва у унлилари оралиғидаги к ундоши г ундошига алмашган: Илик узилди > илигузилди.

ИЛИК 'суяк ичидаги ёғсимон модда'. *И л и к к а пиширилган паловнинг мазаси тамоман бошқача бўлади.* Бу от асли қадимги туркий тилда 'қимирла-', 'жил-' маъносини англаган йил- феълидан -(и)к қўшимчаси билан ясалган бўлса керак (Девон, I, 102); кейинроқ сўз бошланишидаги й ундоши талаффуз

қилинмай қўйган (Девон, I, 102): йил- + ик > илик (илон сўзига қиёсланг).

ИЛИН- 'ўзи истеъмолад қилмай, кимгадир атаб сақла-'. Она косадаги овқатнинг ярмини боласига и л и н г и. Бу сўз ил- феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(и)н қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 345; ДС, 208): ил- + ин = илин-; аввал 'жисмонан боғланиш'ни билдириб, кейинчалик 'маънан боғланиш'ни англата бошлаган.

ИЛИНЖ 'рўёбга чиқар деб кутилган нарса'. Бу ишдан менинг ҳеч қандай илинжим йўқ. Бу от қадимги туркий тилда илин- феълидан -ч қўшимчаси билан ясалган, н ундоши таъсирида ч ундоши ж ундошига ал- машган (ДС, 208: илинжсиз): илин- + ч = илинч > илинж.

ИЛИҚ 'бироз иссиқ'. Кеч куз бўлса ҳам, ҳали ҳаво и л и қ. Бу сифат қадимги туркий тилда 'бироз иси-' маъносини англатган йылы- феълидан (Девон, III, 100) -ғ қўшимчаси билан ясалган; қадимги туркий тилдаёқ сўз бошланишидаги й ундоши талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 95); ўзбек тилида ы унларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: йылы- + ғ = йылығ > ылығ > илиғ. Ҳозирги сўзлашув нутқида бу сўз охирида ғ ун- доши талаффуз қилинади, лекин адабий тилда қ ундоши билан ёзиш кўрсатилган: илиғ > илиқ.

ИЛИҚ- 'шаҳвоний ҳирсга берил-'. Шу кунларга бир жононга и л и қ и б юрган эмишсан. Бу сўз ил- феълининг ыл- шаклидан ('боғлан-' маъносида) -(ы)қ 'ўзлик' нисбати қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 218); ўзбек тилида ы унларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ыл- + ық = ылық- > илиқ-. Бу сўз асли қадимги туркий тилда умуман 'бузил-', 'расво бўл-' маъносини билдирган (ДС, 218), кейинчалик маънода то-райиш воқе бўлиб, 'шаҳвоний бузил-' маъносини англата бошлаган.

ИЛИФ қ. илиқ

ИЛК 'олдинги', 'дастлабги', 'бошланғич'. Қуёшнинг и л к нурлари ҳовлининг шу тарафига тушади. Қадимги туркий тилдаги 'олд' маъносини англатган ил

отидан **-и** қўшимчаси билан 'олдга томон ҳаракатлан-' маъносини англаувчи **или-** феъли ясалган ва унга **-к** қўшимчасини қўшиб **илик** сўзи ясалган (ЭСТЯ, I, 350; ПДП, 380: **илик**; ДС, 208: **илик III**); кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 78): (**ил + и = или-**) + **к = илик > илк**.

ИЛМОҚ 'илиб кўтариш учун хизмат қиладиган асбоб', 'илгак'. *Сен ташлаган и л м о қ қ а балиқ яқин йўламайди.* Бу от ўзбек тилида **ил-** феълидан **-моқ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 345): **ил-** + **моқ = илмоқ**. Бу сўз таркибидаги **-моқ** қўшимчаси от ясовчи бўлиб, уни ҳаракат номи ясовчи **-моқ** қўшимчасидан фарқлаш керак: **илмоқ** - 'илгак', **ил + моқ** - **ил-** феълининг ҳаракат номи шакли.

ИЛОН 'узун думалоқ танали, териси ёрдамида судралиб ҳаракатланадиган, кўзларида қовоғи йўқ жо-нивор'. *И л о н офтобга кулча бўлиб ётарди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'қимирла-', 'жил-' маъносини англаган **йыл-** феълидан **-(а)н** қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 36; ДС, 266); ўзбек тилида сўз бош-ланишидаги **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыл-** + **ан = йылан > ылан > илân**.

ИЛГОР 'олдинда борувчи', 'пешқадам'. *И л г о р ишчиларга ҳар ойда мукофот бериб турилди.* Асли қадимги туркий тилда 'олд' маъносини англаган **ил** отининг **ыл** шаклидан **-ға** қўшимчаси билан ясалган **ылға-** ('олдинга бор-') феъли мавжуд бўлиб, **-р** қўшимчасини қўшиб бу феълнинг сифатдош шакли ҳо-сил қилинган ('олдинда борувчи'); бу сифатдош маъно тараққиёти натижасида сифатга айланган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ыл + ға = ылға-**) + **р > ылғар > илғâr**.

ИМ 'ниманидир ифодалаш, кўрсатиш мақсадида бош, кўз, қош билан қилинган билинар-билинемас ҳаракат'. *Бир-бирингга гап қотасан и м б и л а н* ("Равшан"). Қадимги туркий тилда ҳам 'белги', 'ишора' маъносини англаган бу от **им** шаклида ишлатилган бў-

либ (ЭСТЯ, I, 633), **имла**– феъли шу сўздан ясалган (Девон, I, 284); ҳозирги ўзбек тилида **им қил**– феъли таркибида қатнашади.

ИМИЛЛА– 'ўта секин ҳаракатлан-'. *И м и л л а – м а й тез–тез йиғиштирил, кеч қоламиз.* Бу феъл асли **имир** тасвир сўздан –**л**ә қўшимчаси билан ясалган, **л** ундошининг таъсири билан **р** ундоши **л** ундошига ал–машган: **имир** + **л**ә = **имирл**ә– > **имилл**ә–. Аслида **имирсил**ә– сўзи билан бир хилликни сақлаб, бу сўзни **имирл**ә– тарзида ёзиш тўғри.

ИМИРСИЛА– 'атайлаб ўта секин ҳаракатлан-'. *И м и р с и л а м а й тез–тез йиғиштирилсанг–чи!* Бу сўз асли **имир** тасвир сўзига 'исташ' маъносини ифодаловчи –**си** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан 'такрор' маъносини ифодаловчи –**л**ә қўшимчаси билан ҳосил қилинган: (**имир** + **си** = **имирси**–) + **л**ә = **имир–сил**ә–.

ИМЛА– қ. **им**

ИН 'қуш, ҳашарот, ҳайвонларнинг яшаш учун қурган жойи'. *Арининг и н и н и бузиб ташлагик.* Қадимги туркий тилда 'йиртқич ҳайвон уяси' маъносини англатган бу от асли **йин** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (Девон, III, 11), ўша даврлардаёқ сўз бошланиши – даги **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 84; ДС, 209): **йин** > **ин**.

ИН– 1. 'юқоридан пастга ҳаракатлан-'; 2. 'юқоридан пастга ҳаракатланиб бирор сатҳни эгалла-'. *1. Қўйлар қирдан и н г и. 2. Баргларга и н г а н шабнам қуёш нурлари тушиши билан ялтираб кўринди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **и:н**– тарзида талаффуз қилинган бўлиб (ЭСТЯ, I, 353), ўша даврлардаёқ **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 380; Девон, I, 181): **и:н**– > **ин**–.

ИНДАМА– 'товуш чиқарма-'. *Яхши гапирса ҳам, уришса ҳам, и н г а м а г и.* Бу феъл қадимги туркий тилда 'овоз' маъносини англатувчи **ў:н** отининг **ўн** шак – лидан (ПДП, 440; Девон, I, 74; ДС, 625) –**д**ә қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 626; Девон, I, 271; ДС, 625), ўз – бек тилида **ў** унлиси **и** унлисига алмашган (бу феъл

одатда бўлишсиз шаклда ишлатилади): (ўн + дә = ўндә- > индә-) + мә = индәмә-.

ИНДАМАС 'камгап', 'жуда оз гапирадиган'. *Сен жуда у н г а м а с бола экансан.* Бу сўз асли индә-мә- феълининг -с қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида сифатга кўчган: индәмә- + с = индәмәс.

ИНЖИ- қ. инжиқ

ИНЖИҚ 'арзимаган баҳона билан тихирлик қилувчи'. *И н ж и қ одамга гап бовар қилиш қийин.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'хафалик' маъносини англаган **ынч** отидан -ы қўшимчаси билан ясалган **ынчы-** феълидан -қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 657); ўзбек тилида ч ундоши ж ундошига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ынч** + **ы** = **ынчы-**) + **қ** = **ынчық** > **ынжық** > **инжиқ**. Бу сўз асли 'хафа бўладиган' маъносини билдирган бўлиб (ДС, 219), 'тихирлик қиладиган' маъноси кейин ўсиб чиққан.

ИНОН- 'ишон-' (оз ишлатилади). *Гапларингга у н о н г и м.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ишонтир-' маъносини англаган **ына-** феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -н қўшимчаси билан ҳосил қилинган шакли бўлиб (ПДП, 443.; Девон, I, 213; ДС, 218), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ына-** + **н** = **ынан-** > **инân-**.

ИНОҚ 'тотув', 'аҳил'. *Ака-ука жуда у н о қ э г и.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ишонтир-' маъносини англаган **ына-** феълидан -қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 655); ўзбек тилида **қ** ундоши таъсири билан **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ына-** + **қ** = **ынақ** > **инâқ**. Бу сўз асли 'бир-бирига ишонувчи' маъносини билдирган бўлиб, 'тотув' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан. Бу сўз қадимги туркий тилда 'аўст', 'ўртоқ' маъносини ҳам англаган (ПДП, 443).

ИНТИЛ- 'етишишга, эришишга жадал ҳаракат қил-'. *Қўйлар кўчага чиқиши билан сувга томон у н т и л г и.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'олға ҳаракатлан-' маъносини англаувчи **ынты-** феълига

'ўзлик' маъносини ифодаловчи –л қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 654); ўзбек тилида **ы** унлила –рининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ынты– + л = ынтыла– > интил–**.

ИНТИҚ 'орзиқиб кутувчи', 'муштоқ'. *Йўлингга и н т и қ Барчиной* ("Алпомиш"). Бу сўз қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **ынты–** феълининг 'сабрсиз бўлиб кут–' маъносидан (ЭСТЯ, I, 654) –қ қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ынты– + қ = ынтық > интиқ**.

ИНТИҚ– 'етишишга, эришишга интилиш ҳолатида бўл–'. *Мусофирлик жонимга тегги, уйимга кетишга и н т и қ и б т у р и б м а н*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **ынты–** феълининг 'олға ҳаракатлан–' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 654); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ынты– + қ = ынтық– > интиқ–**.

ИНҚИЛЛА– 'оғриқ, алам зўридан инграганга ўхшаш паст товуш чиқар–'. *Бемор кечаси билан и н қ и л л а б ч и қ г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги **ың** тасвир сўзига кучайтириш маъносини ифодаловчи –қ қўшимчасини ва тасвир сўзининг кенгайган шаклини ҳосил қилувчи –(ы)л қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган **ыңқыл** сўзидан –ла қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 658); кейинчалик **ң** ундоши **н** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**ың + қ = ыңқ**) + **ыл = ыңқыл**] + **ла = ыңқылла– > ынқылла– > инқиллә–**.

ИҢИЧКА 'кўндаланг кесими жуда кичик'. *Токнинг и н г и ч к а новдаларини кесиб ташлади*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'кўндаланг кесим' маъносини англатган **иң** отининг (ЭСТЯ, I, 352) кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(и)ч қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан –кә қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 364): (**иң + ич = иңич**) + **кә = иңичкә**. Қадимги туркий тилда шундай маънони **йинчкә** сўзи англатган (ПДП, 388; Девон, III, 390; ДС, 261); бу сўз **иң** отининг **йин** шаклидан (ЭСТЯ, I, 365) –(и)ч, –кә қўшимчалари билан

ясалган, кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (йин + ич = йинич) + кă = йиничкă > йинчкă.

ИҶРА- 'оғриқ-алам таъсирида мунгли товуш чиқар-'. *Бемор туни билан и н г р а б ч и қ д и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги **ың** тасвир сўзининг **ыңыр** кенгайган шаклидан (ЭСТЯ, I, 658), **-а** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ă** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ың** + **ыр** = **ыңыр**) + **а** = **ыңыра-** > **ыңра-** > **иңрă-**.

ИҶРОҚ 1. 'инграган', 'хазин'; 2. 'инграган товуш'.
1. И н г р о қ куй юракларни эзиб юборди. 2. Ўша касалнинг и н г р о қ и ҳеч қулоғимдан кетмайди. Бу сўз ўзбек тилида **иңрă-** феълдан **-қ** қўшимчаси билан ясалган бўлиб, асосан белги маъносини англатади, шунингдек от бўлиб ҳам келади; ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **ă** унлиси **â** унлисига алмашган: **иңрă-** + **қ** = **иңрăқ** > **иңрâқ**.

ИП 'толаларни эшиб тайёрланган ингичка тикиш буюми'. *Оқ и п тамом бўлиб қолибди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **йип** тарзида айtilган бўлиб (Девон, II, 288), эски ўзбек тилида сўз бошланишидаги **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (ТРС, 279): **йип** > **ип**.

ИПАК 'пилладан олинадиган ингичка пишиқ майин тола'. *Хонатлас тоза и п а к г а н тўқилади.* Бу сўз **ип** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ă)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, шунга кўра асли 'ўта ингичка тола' маъносини билдирган, 'пилла толаси' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан: **ип** + **ăк** = **ипăк**.

ИПОР 'мушк', 'иси ўткир атир' (оз ишлатилади). *Келин кириб келиши билан хона и п о р г а тўлди.* Қадимги туркий тилда 'кийик моягидан олиб тайёрланадиган хушбўй модда' маъносини англатган бу от асли **йипар** тарзида айtilган (Девон, III, 34, ДС, 287); ўзбек тилида бу сўз бошланишидаги **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йипар** > **ипâr**.

ИРГАН– ‘ҳазар қил–’. *Ифлос пиёлаган сув ичишга и р г а н г и м*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги ‘терсга бур–’ маъносини англатган **ырға–** феълидан (Девон, I, 280) ‘ўзлик’ маъносини ифодаловчи **–н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 661; Девон, I, 254); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган, шу муносабат билан **ғ** ундоши **г** ундошига, сўнгра **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **ырға– + н = ырган– > иргән–**. Бу сўзнинг ‘ҳазар қил–’ маъноси ‘терсга бурил–’ маъносидан ўсиб чиққан.

ИРЖАЙ– ‘тишларини кўрсатиб хунук кулимсира–’. *Фосих афанди .. қора дулдул устига .. и р ж а й и б ўтирар эди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу феъл эски ўз–бек тилида **ыр** тасвир сўзидан **–жай** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 663; КРС, 937); кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыр + жай = ыржай– > иржай–**.

ИРИ– ‘бузилиб, табиий сифатини йўқот–’. *Анчаги–на олма олиб қўйган эдим, баъзилари и р и й б о ш–л а б г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги ‘бузилиб, табиий сифатини йўқотган нарса’ маъносини англатган **йир** отидан **–и** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 374); кейинчалик сўз бошланишидаги **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 303): **йир + и = йири– > ири–**.

ИРИМ ‘салбий натижанинг олдини олиш мақсади–да қилинадиган хатти–ҳаракат’. *Олибсотарлар и р и м у ч у н гадойга садақа бериб ўтади*. Бу от қадимги туркий тилдаги ‘рўёбга чиқишининг олдини ол–’ маъносини англатган **ыр–** феълидан **–(ы)м** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 666); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыр– + ым = ырым > ирим**.

ИРИН ‘лаб’ (эскирган). *Ярим очиқ и р и н л а р и ичигаги оқ тишлари..* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилда **ерин** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (Девон, I, 106, ДС, 178, КРС, 961), ўзбек тилида **е** унлиси **и** унлисига алмашган: **ерин > ирин**. Бу от қадимги туркий тилдаги ‘теш–’ маъносини англатган **ер–** феълидан (Девон, I, 183) **–(и)н** қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, I, 293).

ИРКИТ 'ирганадиган даражада ифлос'. *Неварангиз жуда и р к и т бола бўлибди-га*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'терсга бур-' маъносини англатган **ырқы-** феълидан (ЭСТЯ, I, 661) –т қўшимчаси билан ясалган: ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган, **қ** ундоши **к** ундошига алмашган: **ырқы-** + **т** = **ырқыт** > **иркит**.

ИРМОҚ 'дарёга қуйилувчи кичик сув йўли'. *Сир-гарёнинг и р м о қ л а р и кўп*. Бу от асли қадимги туркий тилдаги сувнинг оқишини билдирган **ыр-** феълидан (ЭСТЯ, I, 665) –ма қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш маъносини ифодаловчи –**қ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унли-сига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ыр-** + **ма-** = **ырма**) + **қ** = **ырмақ** > **ирмақ** > **ирмақ**.

ИРОҚ қ. **йироқ**

ИРҚИТ қ. **иркит**

ИРҒА- 'бир неча марта қимирлат-'. *Укам бош и р ғ а б кўча томонни кўрсатди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'қимирла-' маъносини англатган **ыр-** феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи –**ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 661; Девон, I, 280); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыр-** + **ға** = **ырға-** > **ирғâ-**.

ИРҒИ- 'ўзини куч билан ҳавога кўтариб, бир ердан бошқа бир ерга ўтказ-'. *Ариқ кенг экан, зўрға и р - ғ и б ўтдим*. Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'куч билан кўтарилиб олға ташлан-' маъносини англатган **ыр-** феълидан 'бир карра' маъносини ифодалайдиган –**ғы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлса керак (ЭСТЯ, I, 662); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыр-** + **ғы** = **ырғы-** > **ирғи-**.

ИС I 'тутун', 'ауд'. *Хазон ёққан эдим, ҳовли и с - г а тўлди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **ыш** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 73; ДС, 220); ўша даврлардаёқ **ш** ундоши **с** ундошига алмашган (ЭСТЯ, I, 380), ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыш** > **ыс** > **ис**.

ИС II 'тутун ёки чанг сабабли ҳосил бўладиган ипир–ипир ёпишқоқ нарса'. *Ёзги ошхонанинг шипидан* и с л а р *осилиб турибди*. Бу от ис I отидан маъно тараққиёти натижасида ажралиб чиққан: 'тутун' → 'одатда тутун билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган нарса'.

ИС III 'ёқимли ҳид', 'бўй'. *Уйни ҳандалак* и с и *тутди*. Бу от асли қадимги туркий тилда **йи:с** шаклига эга бўлиб (ЭСТЯ, I, 381), эски ўзбек тилида **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 304; ТРС, 281), ҳозирги ўзбек адабий тилида **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолиб бормоқда: **йи:с > и:с > ис**.

ИСИ– 'ҳарорати кўтарил–'. *Эшикни бир пас очиб қўйинг, хона ж у г а* и с и б к е т и б г и. Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'иссиқлик' маъно – сини англаган **ис** отидан –**ы** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 670; Девон, III, 270; ДС, 213); ўзбек тилида **ы** унларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ис + ы = ысы– > иси–**.

ИСИРИҚ 'кўп йиллик доривор ўт'. *Қир ён–бағирларида* и с и р и қ *кўп ўсади*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ҳид тарат–' маъносини англаган **ис-** феълининг (ЭСТЯ, I, 381) –(**и**)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –(**и**)қ қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: (**ис– + ир = исир–**) + **иқ = исириқ**.

ИСКА– 'ҳид билиш учун ҳавони бурунга торт–', 'ҳидла–'. *И с к а с а м,* *ялпиз ҳиди келди*. Бу феъл эски ўзбек тилида 'ҳид' маъносини англаувчи **ис** отидан –**кә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 382; КРС, 304): **ис + кә = искә–**.

ИСКАБТОПАР 'чивинга ўхшаш чақадиган ҳаша–рот'. *Қоронғи тушиши билан* и с к а б т о п а р л а р *тинчлик бермайди*. Бу от ўзбек тилида **Искәб тәпәди** гапи таркибидаги –**ди** тусловчисини ташлаб, –**ә** замон ясовчисини –(**ә**)р сифатдош ясовчисига алмаштириб, сўнгра бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган: **Искәб тәпәди > искәб тәпәр > искәбтәпәр**.

ИСКОВУЧ 'искаб топадиган'. *Гиёҳванг модда–ларни* и с к о в у ч *ит ёрдамда осонгина топиб*

оламиз. Бу сўз асли **искā-** феълнинг **-гўчи** қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида сифатга айланган; бу сўз таркиб топишида қуйидагича товуш ўзгаришлари юз берган: аввал **-гўчи** қўшимчаси бошланишидаги **г** ундоши **в** ундошига алмашган, қўшимча охиридаги **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, кейин **в** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **искā-** + **гўчи** = **искāгўчи** > **искāвўч** > **искāвуч**.

ИСЛА- 'дуд билан узоқ ишлов бер-'. Бу **йшл қазини яхшилаб и с л а г и к**. Бу феъл эски ўзбек тилида 'дуд' маъносини англатувчи **ыс** отидан **-ла** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 380); кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыс** + **ла** = **ысла-** > **ислā-**. Бу сўз асли 'дудда сақла-' маъносини билдирган, 'дуд билан узоқ ишлов бер-' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ИСЛАН- 'бузилиб, ёмон ҳид ҳосил қил-', 'саси-'. **Гўшт и с л а н и б қ о л и б г и**. Бу сўз 'ҳид' маъносини англатувчи **ис** отидан ясалган **ислā-** феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига тенг бўлиб (ЭСТЯ, I, 380), асли 'ҳидга эга бўл-' маъносини билдирган, маъно тараққиёти натижасида 'саси-' маъносини англатиб, янги сўзга айланган: (**ис** + **лā** = **ислā-**) + **н** = **ислāн-**.

ИСЛИҚ 'ўтовнинг тепа туйнугини бекитиб турадиган қисми' (оз ишлатилади). **Ўтовнинг и с л и қ и жойидан силжиб қолибди**. Бу от эски ўзбек тилида 'дуд' маъносини англатувчи **ис** отининг **ыс** шаклидан (ЭСТЯ, I, 380) **-лық** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ыс** + **лық** = **ыслық** > **ислиқ**.

ИСЛИҚИ 'ифлосланган'. **Увага, и с л и қ и тўн, чилвир белбоғнинг хумориси тутгандир** (Абдулла Қаҳҳор). Бу сифат ўзбек тилида **ислиқ** отининг 'ифлосланган нарса' маъносидан **-и** қўшимчаси билан ясалган: **ислиқ** + **и** = **ислиқи**.

ИСМАЛОҚ 'барги овқатга солинадиган исли кўкат'. *И с м а л о қ сомсаган тўйиб едим*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ҳид тарат-' маъносини англлатган ис- феълининг (ЭСТЯ, I, 382) эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи -мә, 'такрор' маъносини ифодаловчи -лә қўшимчалари билан ҳосил қилинган шаклидан -қ қўшимчаси билан ясалган бўлиб, 'истаратиб турувчи кўкат' маъносини билдирган; -қ қўшимчаси қўшилиши билан ундан олдинги ä унлиси â унлисига алмашган: [(ис- + мә = исмә-) + лә = исмәлә-] + қ = исмәләқ > исмәләқ.

ИССИҚ I 'ҳарорати маълум меъёрдан юқори'. *Қўларинг мунча и с с и қ ?* Бу сифат қадимги туркий тилда 'ҳарорати кўтарил-' маъносини англлатувчи ысыфеълидан (ЭСТЯ, I, 670) -ғ қўшимчаси билан ясалган (ДС, 220), кейинчалик ўзбек тилида бу сўз таркибидаги с ундоши қатланган, сўз охиридаги ғ ундоши қ ундошига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ысы- + ғ = ысығ > ыссығ > иссиқ.

ИССИҚ II 'ҳарорат'. *Касалнинг и с с и ғ и баяланд эди*. Бу от иссиқ сифатидан маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан: 'белги' → 'шундай белгига эга нарса'.

ИСТА- I 'хоҳла-'. *Шу кунларда кўнглим тинчликни и с т а б қ о л г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'хоҳиш' маъносини англлатган ис отидан -тә қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 384; Девон, I, 270; ДС, 380): ис + тә = истә-.

ИСТА- II қ. изла-

ИСТАК 'хоҳиш'. *Менинг и с т а г и м г а қарши чиқманг*. Бу от қадимги туркий тилда 'хоҳла-' маъносини англлатувчи истә- феълидан -к қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 141): истә- + к = истәк.

ИСҚИРТ 'жуда ифлос'. *Кўйлаги ўиртиқ, оппоқ билаклари и с қ и р т эди* (Ҳамид Фулом). Бу сифат ыс отининг 'ифлос нарса' маъносидан эски ўзбек тилида -қыр қўшимчаси билан ясалган феълга -т қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик ы унлилари-

нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: (ыс + қыр = ысқыр-) + т = ысқырт > исқырт.

ИТ 'қўриқлаш учун, ов қилиш учун сақланадиган уй ҳайвони'. *И т ҳураги, карвон ўтаги* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда ийт шаклида айтилган (Баъзи ўзбек шеваларида ҳозир ҳам шундай айтилади), ўша даврдаёқ й ундоши талаффуз қилинмай қўйган, шунинг ҳисобига и унлиси чўзиқ айтилган, кейинроқ бу чў-зиқлик ҳам йўқолган (Девон, I, 71; ДС, 215, 221): ийт > и:т > ит. Ийт оти асли 'нарига сурувчи', 'нарига қочирувчи' маъносини билдирган бўлиб, қадимги туркий тилда 'нарига сурил-' маъносини англатган ийт- феъли ҳам мавжуд бўлган (ЭСТЯ, I, 386).

ИТАР- 'нари суриш учун куч билан ҳаракат қил-'. *Машинани и т а р и б, кўчанинг чекасига ўтказиб қўйгук*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'нарига сурил-' маъносини англатган ийт- феълининг ит- шаклидан -(ä)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 387; ДС, 215): (ийт- > ит-) + äр = итär-.

ИТЙАЛОҚ қ. йалоқ

ИТОЛҒИ 'лочинсимон йиртқич қуш'. *И т о л ғ и чангалидан тирик қутулиб бўлмайди*. Бу сўз ит[ни] äл- бирикмасига -ғи қўшимчасини қўшиб ясалган сифат бўлиб, асли 'итни ҳам чангалига оладиган' маъносини билдирган, кейин отга кўчган: (ит[ни] äл-) + ғи = итäлғи.

ИТОҒИЗ 'гули итнинг оғзига ўхшаш бир йиллик ўсимлик'. *Ҳовлида и т о ғ и з л а р гуллаб ётибди*. Бу от ит äғзи бирикмаси таркибидаги -и эгалик қўшимчасини ташлаб, äғиз сўзи таркибидаги и унлисини тиклаб, бир сўзга бирлаштириш билан юзага келган: ит äғзи > итäғиз.

ИТПАШША 'кўпинча итда бўладиган қонхўр ҳа-шарот'. *И т п а ш ш а Тарлоннинг бўйнига ёпишиб, қонини сўриб ётган экан*. Бу от ит пāшшāси бирик-маси таркибидаги -си эгалик қўшимчасини ташлаб, бир сўзга бирлаштириш билан юзага келган: ит пāшшāси > итпāшшā.

ИТҚИТ– 'улоқтир–'. *Қўлидаги болтани кучи бо–рича ўзидан нарига и т қ и т г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'нарига сурил–' маъносини англлатган **ийт–** феълининг **ит–** шаклидан (ЭСТЯ, I, 386) кучайти–риш маъносини ифодаловчи **–қи** қўшимчаси ва **–т** орт–тирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган: [(ийт– > ит–) + қи = итқи–] + т = итқит–.

ИХЧАМ 'тузилиши, бичими йиғноқ ва қулай'. *Шу кунларга и х ч а м чамагон кўтариб юриш оғат бўлибди*. Бу сифат эски ўзбек тилида 'тўпла–' маъно–сини англатувчи **йиғ–** феълидан **–(ы)ч** қўшимчаси билан ясалган отга **–а** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан **–м** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз бошланиши–даги **й** ундоши, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ғ** ундоши **х** ундошига, **а** унлиси **ә** ун–лисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(йиғ– + ыч = йиғыч) + а = йиғыча–] + м = йиғычам > ығычам > иғчам > ихчәм.

ИЧАК 'овқат ҳазм қилишга хизмат қиладиган най–симон эластик аъзо'. *Ҳозирги замонда қўйнинг и ч а г и ҳам фалон пул*. Бу сўз **ич** отининг 'қорин', 'қорин–даги аъзолар' маъносидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **–(ә)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 393): **ич** + **әк** = **ичәк**.

ИЧБУРУҒ 'йўғон ичакнинг ялиғланиши касалли–ги'. *Ҳўл меваларни тоза ювиб емагани учун и ч б у р у ғ бўлиб қолибди*. Бу от **Ичи буруқ** гапининг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган; сўзлашув нутқида бу сўз охиридаги **қ** ундоши **ғ** айтилади, шунга кўра **ғ** ёзиш қабул қилинган: **Ичи буруқ** > **Ичи буруғ**; бу гап бир сўзга бирлашуви билан **ичи** сўзининг иккинчи бўғинидаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **Ичи буруғ** > **ичбуруғ**. Бу сўзнинг юзага келишини бошқача талқин этиш ҳам мавжуд: **ич буруғи** бирикмаси бир сўзга бирлашган, шу муносабат билан **–и** эгалик қўшим–часи талаффуз қилинмай қўйган: **ич буруғи** > **ичбуруғ**.

ИЧИК– 'соғиниб беҳол бўл–'. *Ёш бола онасини узоқ вақт кўрмаса и ч и к и б қ о л а г и*. Бу феъл **ич** отининг 'кўнғил', 'ички дунё' маъносидан (ЭСТЯ, I,

389: **ич** 2; ЎТИЛ, I, 341: **ич** 3) **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган: **ич + ик = ичик-**.

ИЧИМЛИК 'шарбат, мусаллас каби ичиладиган суюқлик'. *Столга ҳар хил и ч и м л и к л а р қўйилди.* Бу от **ич-** феълидан **-(и)м** ва **-лик** қўшимчалари билан ясалган. Ўзбек тилида **ичим** сўзи мустақил ишлатил – майди, лекин қадимги туркий тилда **ичим** сўзи (ДС, 255: **йем-ичим**) мавжуд бўлиб, 'ичимлик' маъносини англатган: (**ич-** + **им** = **ичим**) + **лик** = **ичимлик**.

ИЧКАРИ 'ич томонда жойлашган'. *И ч к а р и хонада меҳмонлар ўтиришибди.* Бу сўз қадимги туркий тилда **ич** отига жўналиш келишигининг қадимги **-кәрү** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 390; ДС, 202); кейинчалик бу келишик шакли истеъмолдан чиққан ва бу сўз яхлитлигича сифатга айланган; ўзбек тилида сўз охиридаги **ү** унлиси **и** унлисига алмашган: **ич + кәрү = ичкәрү > ичкәри**.

ИЧКИЛИК 'кайф берадиган ичимлик'. *Куёвим и ч к и л и к н и умуман оғзига олмайди.* Қадимги туркий тилда **ич-** феълидан **-гү** қўшимчасининг **-кү** шакли билан **ичкү** сўзи ясалган бўлиб, асли 'шифо учун ичиладиган ичимлик' маъносини англатган (ЭСТЯ, I, 391; Девон. Индекс, 433); эски ўзбек тилида бу сўздан **-лик** қўшимчаси билан от ясалган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги **ү** унлиси **и** унлисига алмашган: (**ич-** + **кү** = **ичкү**) + **лик** = **ичкүлик > ичкилик**.

ИЧКУЙАР 'чин кўнгилдан ғамхўр'. *Менинг ягона и ч к у я р гўстим – шу.* Бу сифат асли **Ичи куйади** гапи таркибидаги **-ди** тусловчисини ташлаб, **-ä** замон ясовчисини **-(ä)р** сифатдош ясовчисига алмаштириб ва бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **Ичи куйади > ичи куйәр > ичкуйәр**.

ИЧКУЙОВ 'келиннинг (хотинининг) оиласида яшовчи куёв (эр)'. *У и ч к у ё в б ў л и б яшаётган ниган эзиларди.* Бу от **ич куйâв** бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган: **ич куйâв = ич-куйâв**. *Ичик куёв* – кучук куёв мақоли асосида бу сўзни бошқача талқин этиш ҳам мумкин: асли бу сўзнинг би – ринчи қисми **ичик** шаклида бўлиб, **ич-** феълидан **-(и)к**

қўшимчаси билан сифат ясалган ва бу сўз дастлаб 'ўз хоҳиши билан бўйсунувчи' маъносини билдирган дейишга ҳуқуқ беради; бирикма бир сўзга бирлашганидан кейин **ичик** сўзининг **-ик** қисми талаффуз қилинмай қўйган: **ичик куйâв > ичкуйâв**.

ИЧРА 'ичида'. **Сенинггек гўзал жаҳон и ч р а топилмас**. Бу кўмакчи қадимги туркий тилда **ич** отидан қадимги **-рâ** келишиқ қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 390; ПДП, 379; Девон, I, 228; ДС, 202): **ич + рâ = ичрâ**.

ИШ 'меҳнат фаолияти'. **Пахта галаларига и ш қайнайди**. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **и:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 395); ўша даврлардаёқ **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 381; ДС, 214): **и:ш > иш**.

ИШОН- 'ишонч билан муносабатда бўл-', 'гапи, иши айтганидек бўлади деб ўйла-'. **Мен унинг сўзларига и ш о н г и м**. Бу феъл қадимги туркий тилда **ышан-** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 220); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ышан-** > **ишân-**. **Ишân-** феъли охиридаги **-н** қисми 'ўзлик' маъносини ифодаловчи қўшимча экани аниқ (ЭСТЯ, I, 674), лекин манбаларда **иша-** феъли мавжуд бўлгани айтилмаган. Девонда **ишанди** феълига 'суялди' деб изоҳ берилганига асосланиб (I, 210) 'суял-' маъносини англатган **ыша-** феъли мавжуд бўлган дейиш мумкин.

ИШТОН 'тананинг белдан пастига кийиладиган икки почали кийим', 'лозим'. **И ш т о н и ўиртиқ қўйлаги ўиртиқдан кулибди** (Мақол). Бу сўз асли қадимги туркий тилда **ич тон** бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган (ДС, 201; **ич:** **ич тон** 'нижнее бельё', 'штаны'); **тон** сўзи қадимги туркий тилда 'кийим' маъносини англатган (ДС, 574), шунга кўра **ич тон** 'ички кийим'ни билдирган; бирикма бир сўзга бирлашганидан кейин **ч** ундоши **ш** ундошига, **о** унлиси **â** унлисига алмашган: **ич тон > иштân**. Шу сўздан ясалган **ыштонланды** феъли Девонда нимагадир **ы** ҳарфи билан ёзилган (I, 305).

ИШШАЙ– 'тишларини кўрсатиб товушсиз кул–'. У сенга и ш ш а й и б қараб турарди. Бу феъл иш тасвир сўзидан –(ә)й қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин ш ундоши қатланган: иш + ай > ишшай–.

ИШҚА– 'бир нарсани бошқа бир нарсага куч билан сурка–'. Бу кремни ботинкамга яхшилаб и ш қ а г и м. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'сурт–' маъно – сини англаган ыш– феълидан (ЭСТЯ, I, 667) 'такрор' маъносини ифодаловчи –қа қўшимчаси билан эски ўзбек тилида ҳосил қилинган; кейинчалик а унлиси ә унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ыш– + қа > ышқа– > ишқә–.

ИШҚИР– 'ишш'га ўхшаш чўзиқ товуш чиқар–'. Нега менга қараб и ш қ и р а с а н! Бу феъл эски ўзбек тилида ыш тақлид сўзидан –қыр қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 674; КРС, 941); кейинчалик ы унлила – рининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ыш + қыр = ышқыр– > ишқир–.

Й

ЙАЙДОВ қ. йайдоқ

ЙАЙДОҚ 'эгар–жабдуқсиз'. Ярим соатдан кейин ҳалиги йигит я й г о қ от устида ўқдай учиб ўтди (Асқад Мухтор). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'тарқат–', 'холи қил' маъносини англаган йай– феълнинг (ПДП, 383; ДС, 226) кучайтириш маъносини ифодаловчи –ла қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига (ЭСТЯ, IV, 79) –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; кейин – чалик л ундоши д ундошига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига, биринчи бўғиндаги а унлиси й унлисига алмашган: (йай– + ла = йайла–) + қ = йайлақ > йайдақ > йайдақ > йайдақ. Бу от йайдав шаклида ҳам ишлатилади; бунда қ ундоши в ундошига алмашади: йайдақ > йайдав (ЎТИЛ, II, 476).

ЙАЙЛОВ 'чорва ўтлайдиган кенг майдон'. Мисрбойнинг я й л о в г а минглаб зотли йилқиси .. бор (Собир Абдулла). Бу от қадимги туркий тилда 'баҳор', 'ёз' маъноларини (асли 'йилнинг иссиқ қисми' маъно –

сини) англатган **йай** отидан (Девон, III, 175; ДС, 226) –ла қўшимчаси билан ясалган феълга (ПДП, 383; Девон, III, 325; ДС, 226) –ғ қўшимчасини қўшиб ясалган (ПДП, 383, Девон, III, 54; ДС, 227); кейинчалик сўз охиридаги **ғ** ун – доши **в** ундошига алмашган (КРС, 216); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, **в** ундоши ол – дидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**йай** + **ла** = **йай– ла–**) + **ғ** > **йайлағ** > **йайлав** > **йййлâв**.

ЙАЙЛОҚ қ. **йайлов**

ЙАЙОВ 'пиёда'. *Зиёдулланинг тахминича Комил гарёдан ўтган, Қумқушлоқ гузаригача я ё в келган* (Ҳамид Ғулом). Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'юр–' ('ўз оёғи билан ҳаракатлан–') маъносини англатган **йа– да–** || **йаза–** феълидан (ЭСТЯ, IV, 69) –ғ қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 382, Девон, III, 35: **йадағ**; III, 58: **йазағлық**; ДС, 222, 223); кейинчалик **д** || **з** ундоши **й** ундошига, сўз охиридаги **ғ** ундоши **в** ундошига алмашган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, **в** ундоши ол – дидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: [(**йада–** || **йаза–**) + **ғ** = (**йадағ** || **йазағ**) > **йайав** > **йййâв**.

ЙАЙРА– 'ўзини эркин ҳис қилиб, ўйнаб–кулиб дам ол–', 'ёзил–'. *Боёқиш хотинлар ҳам бир я й р а б к е л с и н – г а* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тил – даги кўп маъноли **йа:й–** феълининг 'эркин ҳаракат қил – дир–' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 77) 'ўзлик' маъносини ифо – даловчи **–(ы)р** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига кучайтириш маъносини ифодаловчи **–а** қўшимчасини қў – шиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а:** унлисининг чў – зиклик белгиси йўқолган; ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**йа:й–** + **ыр** = **йа:йыр–**) + **а** = **йа:йыра–** > **йайра–** > **йййрâ–**.

ЙАКАН 'тола–тола бўлиб ўсадиган тўқай ўсимлиги' (одатда ток боғлашда ишлатилади). *Кўлнинг саёз жой– ларига одам бўйи қамишлар, я к а н л а р ўсиб .. ётарди* (Жуманиёз Шарипов). Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'зичла–', 'бирлаштир–' маъносини англатган **йик–** феълидан (Девон, III, 31: **йиги** 'зич') **–(â)н** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **и** унлиси **е** ун –

лисига, бу унли ўз навбатида ä унлисига алмашган: **йик** + **ян** = **йикән** > **йекан** > **йәкән** (ЭСТЯ, IV, 172).

ЙАЛА– 'бирор нарсани тил воситасида оғизга ол–'. *Табиб косадан бармоғига бироз илаштириб я л а г и ва гарров туфлаб ташлади* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тил воситасида оғизга ол–' маъносини англатган **йал**– феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи –**а** кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 88); ўзбек тилида **а** унлилари ä унлиларига алмашган: **йал**– + **а** = **йала**– > **йәлә**–.

• **ЙАЛАМ** 'бармоқ билан бир марта ялашга тенг миқдор'. *Косанинг тағида икки я л а м г и н а қаймоқ қолибди*. Ўлчов маъносини англатувчи бу от **йәлә**– феълидан –**м** кўшимчаси билан ясалган: **йәлә**– + **м** = **йәләм**.

ЙАЛАМА 'ялаб истеъмом қилинадиган'. *Қўйларимга бозордан я л а м а туз олиб келдим*. Бу сифат **йәлә**– феълидан –**мә** кўшимчаси билан ясалган: **йәлә**– + **мә** = **йәләмә**.

ЙАЛАМСИҚ 'еб тўймас', 'очофат'. *Узоқ вақт тўйиб овқат емаган бола я л а м с и қ бўлиб қолар экан*. Бу сифат **йәләм** отидан –**си** кўшимчаси билан ясалган феълга –**қ** кўшимчасини қўшиб ясалган: (**йәләм** + **си** = **йәләмси**–) + **қ** = **йәләмсиқ**.

ЙАЛАНҒОЧ 'кийим киймаган'. *Унинг оёқ яланг, ярим я л а н ғ о ч шўх болалари .. шовқин–сурон билан ўйнашар эди* (Ойбек). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'ҳеч нарсасиз' маъносини англатувчи **йалың** сифатининг **йалаң** шаклидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи –**ғач** кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 106); кўшимча қўшилганидан кейин **ң** ундоши **н** ундошига алмашган; ўзбек тилида **ғ** ундошидан кейинги **а** унлиси **ә** унлисига, биринчи, иккинчи бўғиндаги **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **йалаң** + **ғач** = **йалаңғач** > **йаланғач** > **йәләңғач**.

ЙАЛАҢ I 'ҳеч нарсасиз'. *Ҳамманглар ҳам я л а н ғ галада туғилганмисизлар?!* (Шуҳрат). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'ҳеч нарсаси йўқ бўл–' маъносини англатган **йал**– феълидан –(**ы**)**ң** кўшимчаси билан ясал–

ган (ЭСТЯ, IV, 105; Девон, III, 383; ДС, 229); кейинчалик ы унлиси а унлисига алмашган (ДС, 227); ўзбек тилида а унлилари й унлиларига алмашган: йал- + ың = йалың > йалаң > йӓлӓң.

ЙАЛАҢ II 'нуқул', 'фақат'. *Иккинчи томони — я л а н г қайинзор* (Мумтоз Муҳамедов). Бу равиш қадимги туркий тилдаги 'ҳеч нарса сиз' маъносини англатган йалаң сўзининг 'фақат', 'ёлғиз' маъноси асо — сида юзага келган: 'фақат' → 'нуқул'; ўзбек тилида а унлилари й унлиларига алмашган: йалаң > йӓлӓң.

ЙАЛАҢЛИК 'ҳеч нарса экилмаган, ҳеч нарса қурилмаган, очиқ ер'. *Бу я л а н г л и к стадион қуришга жуда боп экан*. Бу от 'ҳеч нарса сиз' маъно — сини англатувчи йӓлӓң сифатидан —лик қўшимчаси билан ясалган: йӓлӓң + лик = йӓлӓңлик.

ЙАЛАТМА 'жуда юпқа'. *Бозорга тайёрланадиган тўнга кўпинча я л а т м а қилиб пахта соли — шади*. Бу сўз 'бирор нарсани тил воситасида оғизга ол-' маъносини англатувчи йӓлӓ- феълининг —т орттирма қўшимчасини олган шаклидан —мӓ қўшимчаси билан ясалган: (йӓлӓ- + т = йӓлӓт-) + мӓ = йӓлӓтмӓ. Бундай ясалиш йӓлӓ- феъли маъноси таркибидаги "оз миқдор" қирраси асосида воқе бўлган.

ЙАЛИН- 'ўтиниб сўра-'. [*Шоҳосим*] *йиғи аралаш Ёрматга я л и н г и* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'яла-' маъносини англатган йал- феълининг (ЭСТЯ, IV, 88) 'ўтиниб сўра-' маъносидан 'ўзлик' маъно — сини ифодаловчи —(ы)н қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида а унлиси й унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: йал- + ын = йалын- > йӓлин-.

ЙАЛ-ЙАЛ 'мўл-кўл нурланиб'. "*Эртага ҳаво очиқ келар экан*",— *деб қўйди Ҳайитбой ота, я л - я л товланаётган шафаққа тикилиб* (С. Муҳиддинов). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'аланга ол-' маъносини англатган йа- феълидан (ЭСТЯ, IV, 82) —л қўшимчаси билан ясалиб, 'аланга' маъносини англатган йал отини (ЭСТЯ, IV, 107) такрорлаш билан тузилган; ўзбек тилида а унлилари й унлиларига алмашган: йал-йал > йӓл-йӓл.

ЙАЛЛИФ 'аланга', 'ёлқин'. *Лампанинг кучсизгина я л л и ф и шабадада лип-лип этиб, айвон олдини-гина ёришиб турди* (Ҳаким Назир). Бу от қадимги туркий тилдаги 'аланга' маъносини англатган йал отидан (ЭСТЯ, IV, 107) –**ЛЫҒ** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йал + лығ = йаллығ > йәллиғ**.

ЙАЛМОҒИЗ 'дуч келган нарсани еб–ютиб юбора – диган афсонавий махлуқ'. *Бу мугҳиш, машъум базмга ҳалиги я л м о ғ и з фолбиннинг хаста овоз билан вайсаши қўшилди* (Ойбек). Бу сўз йалма ва ағыз сўзларининг бирлашуви натижасида юзага келган деб талқин қилинади (ЭСТЯ, IV, 96). Шундай талқиндан келиб чиқсак, қуйидагича товуш ўзгаришлари ҳақида гапириш мумкин: биринчи сўз охиридаги ва иккинчи сўз бошланишидаги **а** унлилари бир унлига бирлашган ва бу унли **â** унлисига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йалма ағыз = йалмаағыз > йалмағыз > йәлмâғиз**.

Бу сўз асли 'еб тўймас' маъносини англатувчи йал ва маъус сўзларининг бир сўзга бирлашуви натижасида юзага келганлиги ҳам таъкидланган (ЭСТЯ, IV, 96), унда биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, учинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига, **ң** ундоши **ғ** ундошига, **с** ундоши **з** ундошига алмашган бўлади: **йал + маъус = йалмаъус > йәлмâғиз**.

ЙАЛОВ 'туғ', 'байроқ'. *Зафар я л о в и н и олиб келишингизга ишончим комил, дўстим Абдурахмон* (Саъдулла Кароматов). Бу от қадимги туркий тилдаги 'зичла–', 'биркит–' маъносини англатган йала– феълидан –**в** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 99); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига, **в** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йала– + в = йалав > йәләв**. Бу от дастлаб 'ниманингдир белгиси сифатида таёқ учига боғланган нарса' маъносини англатган, 'туғ', 'байроқ' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ЙАЛОҚ 'ит, мушук каби уй ҳайвонларига овқат бериладиган идиш'. *Ҳалиги тўртта ит сурувдан на— рироқда тилларини чапиллатиб я л о қ г а н овқат ичмоқда* (Суннатилла Анорбоев). Бу от эски ўзбек тилида йала— феълидан —қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 90), кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси *я* унлисига, қ ундоши таъсири билан унинг олдидаги а унлиси *а* унлисига алмашган: *йала— + қ = йалақ > йәләқ*. Шундай маъно ҳозирги ўзбек тилида асосан *итйәләқ* сўзи билан англатилади. *Итйалоқ* оти асли *ит йәләғи* бирикмаси таркибидаги —и эгалик қўшимчасини ташлаб, бир сўзга бирлаштириш билан юзага келган; и унлиси ташланганидан кейин ундан олдинги *ғ* ундоши *қ* ундо— шига қайтган: *ит йәләғи > итйәләқ*. Бу сўз *йәләқ* шак— лида ҳам ишлатилади.

ЙАЛОҚИ 'кишиларнинг сарқити билан кун кечи— радиган', 'ювиндихўр'. *Бу муштаҳам я л о қ и л а р— г а н унинг ўлса — ўлиги ортиқ* (Шухрат). Бу сифат *йәлә—* феълидан —қи қўшимчаси билан ясалган, қ ун— доши таъсирида унинг олдидаги *я* унлиси *а* унлисига алмашган: *йәлә— + қи = йәләқи > йәләқи*.

ЙАЛПАЙ— 'энига ва ёнига кенгай—'. *Болға зарби билан темир я л п а й г и*. Бу феъл 'энига ва ёнига кенг' маъносини ифодаловчи *йалп* сўзидан —(а)й қўшим— часи билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 100); ўзбек тилида *а* ун— лилари *я* унлиларига алмашган: *йалп + ай = йалпай— > йәлпай—*.

ЙАЛПИ 'умумий'. *Чигит я л п и униб чиқди*. Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'энига ва ёнига кенг' маъносини ифодалаган *йалп* сўзидан (ЭСТЯ, IV, 101) —ы қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 37); ўзбек тилида *а* унлиси *я* унлисига алмашган, *ы* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: *йалп + ы = йалпы > йәлпи*. Бу сўз дастлаб 'кенг' маъносини англатган бўлиб, 'барчасини қамраб олган', 'умумий' маъноси шу маъно асосида юзага келган.

ЙАЛПОҚ 'энига ва ёнига кенг', 'япалоқ'. *Я л п о қ юзуда кўм—кўк ясама холи бор .. бир хотин сўри та— гуда кир юваётган экан* (Суннатилла Анорбоев). Бу

сифат қадимги туркий тилда 'энига ва ёнига кенг' маъносини ифодаловчи **йалп** сўзидан (ЭСТЯ, IV, 101) –а қўшимчаси билан ясалган феълга –**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**йалп** + **а** = **йалпа**–) + **қ** = **йалпақ** > **йӕлпӕқ**.

ЙАЛТИРОҚ 'ялтирайдиган'. *Элмуроднинг назарига бу я л т и р о қ кўзларга бутун бир алам ёниб турганга ўхшади* (Парда Турсун). Бу сифат қадимги туркий тилда **йалт** тасвир сўзининг –**ыр** қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан –**а** қўшимчаси билан ясалган феълга –**ғ** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, IV, 94); ўзбек тилида сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**йалт** + **ыр** = **йалтыр**) + **а** = **йалтыра**–] + **қ** = **йалтырақ** > **йӕлтирӕқ**.

ЙАЛҚАМСИҚ 'ялқовлик билан иш қиладиган'. *Я л қ а м с и қ одам билан шерик бўлиб қолсак, қилган ишимизнинг унуми бўлмайди*. Бу ерда қадимги туркий тилдаги 'иш қилишни ёқтирмайдиган' маъносини англатган **йал** сифатидан –**қа** қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, IV, 14,15) –**м** қўшимчасини қўшиб ясалган отдан 'истак' маъносини ифодаловчи –**сы** қўшимчаси билан феъл ясалган ва унга –**қ** қўшимчасини қўшиб сифат ясалган, ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: {[(**йал** + **қа**– = **йалқа**–) + **м** = **йалқам**] + **сы** = **йалқамсы**–} + **қ** = **йалқамсық** > **йӕлқӕмсиқ**.

ЙАЛҚОВ 'дангаса', 'ишқамас'. *Я л қ о в ва фирром ё қўли эгри бўлса, силиқлик билан ҳайдайман* (Ойбек). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'иш қилишни ёқтирмайдиган' маъносини англатган **йал** сифатидан –**қа** қўшимчаси билан ясалган феълга –**в** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, IV, 14,15); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **в** ундоши таъсири билан **â** унлисига алмашган: (**йал** + **қа** = **йалқа**–) + **в** = **йалқав** > **йӕлқӕв**.

ЙАМЛА– 'овқатни чайнамай, милк билан эзиб ют–'. "Икки юз таноб!" — дея Полвонга қаради нон я м л а ё т г а н Иброҳим ота (Жуманиёз Шарипов). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'тил воситасида оғизга ол–' маъносини англатган йал– феълига (ЭСТЯ, IV, 88) кучайтириш маъносини ифодаловчи –ма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида лм ундошлари ўрин алмашган, а унлилари ä унлиларига алмашган: йал– + ма = йалма– > йамла– > йәмлә–.

ЙАМОҚ 'бирор нарсанинг йиртилган, тешилган, узилган жойини бутунлаш учун мўлжалланган мато, чарм парчаси'. У отасининг чанг босган бўйнига, чопонининг елкасидаги я м о қ л а р и г а назар солди (Ш.Тошматов). Бу от қадимги туркий тилда 'бирор нарсанинг йиртилган, узилган, тешилган жойини бутунла–' маъносини англатган йама– феълидан (Девон, III, 100) –ғ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 108; Девон, III, 35); ўзбек тилида сўз охиридаги ғ ундоши қ ундошига, биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси қ ундошининг таъсири билан ä унлисига алмашган: йама– + ғ = йамағ = йамақ > йәмâқ.

ЙАМОҚ–ЙАСҚОҚ 'ямалган–чатилган'. Тахмонга я м о қ – я с қ о қ кўрпалар тахлаб қўйилган. Ушбу жуфт сўзнинг иккинчи қисми ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди. Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги йаса– феълининг 'тузат–' маъносидан –қ қўшимчаси билан ясалган оддан кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(а)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги а унлиси талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундошлари таъсирида улар ораси–даги а унлиси ä унлисига алмашган: (йаса– + қ = йасақ) + ақ = йасақақ > йәсқâқ.

ЙАН– 'койи–', 'уриш–', 'дўқ–пўписа қил–'. Сардоров .. комиссия олдида уятга қолдиргани учун раисни я н и б қ ў й г а н (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли йа:н– тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 114); кейинроқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган

(Девон, III, 72); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига ал-машган: **йа:н-** > **йан-** > **йән-**.

ЙАНА 'такроран', 'тагин'. *Ўртоқ Бақоев я н а бир пиёла чой сўради* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилда 'қайт-' маъносини англатган **йан-** феълига –а равишдош ясовчисини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 115; Девон, III, 33; ДС, 231); кейинчалик бу равишдош шакли равишга айланган; ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: **йан-** + **а** = **йана** > **йәнә**.

ЙАНАДА 'яна ҳам'. *Иккинчи кун бу хабар я н а г а бошқача тўн кийди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз ўзбек тилида **йәнә** равиши билан таъкид маъносини ифодаловчи –дә юкламасининг бирлашувидан юзага келган; асли бу сўзни **йәнә-дә** тарзида чизиқча билан ёзиш тўғри (**йәнә ҳам** сўзлари билан қиёсланса, бу за-рурият очик кўринади).

ЙАНТОҚ 'дуккакликларга мансуб тиканли ўт'. *Қуришилган я н т о қ қишда қўйга ҳам жуда яхши озуқа бўлади*. Бу от қадимги туркий тилда 'аланга ол-' маъносини англатган **йан-** феълидан –дақ қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади ((ЭСТЯ, IV, 117). Бу от асли **йан-** феълининг кучайтириш маъносини ифо-даловчи –да (–ла) қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинроқ д ун-доши т ундошига (ДС, 232), ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: [**йан-** + да (< ла) = **йанда-**] + **қ** = **йандақ** > **йантақ** > **йәнたқ**.

ЙАНЧ- 'эзгила-', 'майдала-', 'кукунга айлантир-', 'донни қобиғидан ажрат-'. *Илонни қўйруғидан эмас, бошидан я н ч а г у л а р* (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ёй-', 'соч-' маъносини англатган **йан-** феълига кучайтириш маъносини ифодаловчи –(ы)ч қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 186), кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 231); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: **йан-** + **ыч** = **йаныч-** > **йанч-** > **йәнч-**. Сўзлашув нутқида бу сўз **йенч-** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ЙАҢА 'аканинг хотини'. *Зайнабнинг онаси Моҳира ойим, онаси Хушрўйбиби ва я н г а с и Ҳанифанисолар ҳам келишдилар* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **йаңгә** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 189), ўзбек тилида **г** ундоши талаффуз қилинмайдиган бўлган: **йаңгә** > **йаңә**.

ЙАҢИ 'яқинда бунёд қилинган'. *Бизнинг театр ҳали я н г и — г а* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз **йаңы** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 234), ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йаңы** > **йаңи**.

ЙАҢЛИШ 'ноғўри', 'хато'. *Менинг гапларимдан я н г л и ш жулоса чиқарманг*. Бу от ўзбек тилида **йаңлиш**— феълидан маъно тараққиёти асосида ўсиб чиққан: 'ҳаракат' → 'шундай ҳаракат ҳосиласи'. Қадимги туркий тилда бу маъно **йаңлуқ** сўзи билан англатилган [Девон, III, 395; ДС, 234; ЭСТЯ, IV, 121: **йаңлуқ** < **йаңыл** + (у)қ].

ЙАҢЛИШ— 'тўғри йўлни йўқот-', 'адаш-'. *Бу гапларни я н г л и ш и б айтиб юборибман*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'хато қил-' маъносини англатган **йаң**— феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ы)л** қўшимчасини олган шаклидан (ЭСТЯ, IV, 120; ДС, 234) 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(ы)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; **-(ы)ш** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йаң**— + **ыл** = **йаңыл**—) + **ыш** = **йаңылыш**— > **йаңлыш**— > **йаңлиш**—.

ЙАҢРА— 'жаранглаб эшитил-'. *Залда болаларнинг овозлари я н г р а г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'жаранглаган товуш'ни ифодаловчи **йаң** тасвир сўзининг (ЭСТЯ, IV, 122) **-(ы)р** қўшимчаси билан кенгайган шаклидан **-а** қўшимчаси билан ясалган; **-а** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 234); ўзбек тилида

а унлилари *ä* унлиларига алмашган: (йаң + ыр = йаңыр) + а = йаңыра- > йаңра- > йаңрә-.

ЙАҢРОҚ 'жаранглаб эшитиладиган'. Алиохун .. *я н г р о қ овозини баланг қўйиб бирдан куйлаб юборди* (Ойбек). Бу сифат ўзбек тилида йаңрә- феъли – дан –қ қўшимчаси билан ясалган, қ ундоши таъсирида унинг олдидаги *ä* унлиси *â* унлисига алмашган: йаңрә- + қ > йаңрәқ > йаңрақ.

ЙАПАЛОҚ 'энига ва ёнига кенг'. *Азмигдин Таль-атбекнинг .. я п а л о қ бурнидаги тиф изига, совуқ кўзларига қараб ўйга толди* (Ҳамид Фулом). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'энига ва ёнига кенг' маъносини ифодаловчи йалп тасвир сўздан (ЭСТЯ, IV, 100) –а қўшимчаси билан ясалган феълнинг кучайтириш маъносини ифодаловчи –ла қўшимчаси қўшилган шаклидан –қ қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик л ундоши та-лаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида биринчи, ик-кинчи бўғиндаги а унлилари *ä* унлиларига, қ ундоши олдидаги а унлиси *â* унлисига алмашган: [(йалп + а = йалпа-) + ла = йалпала-] + қ = йалпалақ > йапалақ > йапәләқ.

ЙАПАЛОҚҚУШ 'бойўғли', 'бойқуш'. *Я п а л о қ – қ у ш н и н г сайраши кишига руҳан салбий таъсир қилади*. Бу от ўзбек тилида йапәләқ ва қуш сўзларининг бирлашуви натижасида юзага келган. Бошқа туркий тилларда бу қуш йапалақ сўзининг ўзи билан номланган бўлиб, бу сўзнинг ўзи тарихан йабақу ва қулақ сўзла-ридан таркиб топган; йабақу сўзи 'ўсиқ ва чигал сочли (тукли)' маъносини англатган (ЭСТЯ, IV, 129); бу қуш ёмонликдан дарак берувчи деб қаралганлиги сабабли ўз асл номи ўрнига тасвирий усул билан англатилган. Йа-палақ сўзи йабақу сўзи охиридаги ва қулақ сўзи бошланишидаги қу қисмларининг талаффуз қилинмас-лиги, б ундошининг п ундошига алмашуви билан юзага келган: йабақу қулақ > йапалақ. Ўзбек тилида биринчи, иккинчи бўғиндаги а унлиси *ä* унлисига, қ ундоши ол-дидаги а унлиси *â* унлисига алмашган: йапалақ > йапәләқ.

ЙАПАСҚИ 'бўйи паст ва эни кенг'. .. *чап та- рафдаги ясси тоғлар этагида я п а с қ и битта оқ уй кўринди* (Ғайратий). Бу сифат қадимги туркий тил- даги 'энига ва ёнига кенг' маъносини ифодаловчи йалп тасвир сўзидан –а қўшимчаси билан ясалган феъдан –з қўшимчаси билан ясалган отга –қы қўшимчасини қўшиб ясалган, кейинчалик л ундоши талаффуз қилинмай қўй- ган; ўзбек тилида қ ундоши олдидаги з ундоши с ундо- шига, биринчи, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(йалп + а = йалпа-) + з = йалпаз] + қы = ялпазқы > йапазқы > йәпәсқи.

ЙАПРОҚ 'ўсимликнинг қуёш нури ёрдамида озик- ланиш аъзоси', 'барг'. *Дарахт я проғи билан кўркам, одам — меҳнати билан* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'қопла-' маъносини англатувчи йап- феъ- лининг кучайтириш маъносини ифодаловчи –(у)р қў- шимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –ға қўшимча- сини қўшиб ясалган ва унга кичрайтириш маъносини ифодаловчи –қ қўшимчаси қўшилган; аввал ғ ундоши талаффуз қилинмай қўйган: [(йап- + ур = йапур-) + ға = йапурға] + қ = йапурғақ (Девон, III, 58) > йапурақ; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: йапрақ (ССТН, II, 348); охири ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ун- доши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган: йапрақ > йәпрәқ.

ЙАРА 'танада ҳосил бўладиган жароҳат', 'чиқиқ'. *Қонли кўйлакни Қоратой эҳтиёт билан тилиб, я р а н и очди* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилда ҳам 'бўлақларга ажрат-' маъносини англатиб, йа:р- тарзида талаффуз қилинган феъдан –а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 140); кейинчалик а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ССТН, II, 323); ўзбек ти- лида а унлилари ä унлиларига алмашган: йа:р- + а = йа:ра > йара > йәрә. Бу от асли 'бирор зарба натижа- сида ажралиш'ни билдирган, бошқа маънолари шу маънодан ўсиб чиққан.

ЙАРА– 'яроқли бўл–'. *Дадамни ўзингиз биласиз, оғир ишга я р а м а й г и л а р* (Абдулла Қаҳҳор). Бу феълни туб деб ҳам, ясама деб ҳам қараш мавжуд. Ясама деб қаровчилар фикрича бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлган деб тахмин қилинувчи **йа–** асосига 'бироз' маъносини ифодаловчи **–ра** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 138): **йа– + ра = йара–** (йақ– феъли ҳам шу асосдан ҳосил қилинган дейилади); ўзбек тилида **а** унлилари **я** унлиларига алмашган: **йара– > йәрә–**.

ЙАРАТ– 'вужудга келтир–'. *Насиба ўз бахтини ўзи, ўз қўли билан я р а т а г и* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилда **йара–** феълнинг 'вужудга кел–' маъносидан **–т** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 139; Девон, II, 365; ДС, 240); ўзбек тилида **а** унлилари **я** унлиларига алмашган: **йара– + т = йарат– > йәрәт–**.

ЙАРАШ– I 'маълум даражада монанд кел–', 'мувофиқ бўл–'. *Бу либос сизга жуда ҳам я р а ш и б г и* (Уйғун). Бу феъл қадимги туркий тилда **йара–** феълнинг 'ёқ–', 'мос кел–' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 137; Девон, III, 95; ДС, 239) 'бироз' маъносини ифодаловчи **–ш** қўшимчиси билан ҳосил қилинган (ПДП, 385); ўзбек тилида **а** унлилари **я** унлиларига алмашган: **йара– + ш = йараш– > йәрәш– I**.

ЙАРАШ– II 'ўзаро уруш–жанжални тўхтат–'. *Соли сингиллари билан я р а ш г и. Ўртада узилиб қолган алоқа тикланди* (Ҳалима Носирова). Бу феъл қадимги туркий тилда **йара–** феълнинг 'ёқ–', 'келиш–' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 137) **–ш** биргалик қўшимчиси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 138; Девон, III, 78; ДС, 240); ўзбек тилида **а** унлилари **я** унлиларига алмашган: **йара– + ш = йараш– > йәрәш– II**.

ЙАРАША 'мос келадиган', 'мувофиқ'. *Эшагига я р а ш а тушови* (Мақол). Бу сўз асли **йәрәш– I** феълнинг **–я** қўшимчиси билан ҳосил қилинган ра–вишдош шаклига тенг бўлиб, маъно тараққиёти натижасида алоҳида сўзга айланган.

ЙАРАҚЛА- 'нур сочиб порла-'. *Белоён қор даласи олмос каби я р а қ л а й г и*. Бу феъл **йәрқ** тасвир сўзининг **йәрәқ** шаклидан –**лә** қўшимчаси билан ясалган: **йәрәқ + лә = йәрәқлә-**.

ЙАРИМ 'бирор нарсанинг икки тенг қисмидан бири'. *Ой ҳам қора парда ичига я р и м юзину очиб, ер юзига мўралаб қўйди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'бўлақларга ажрат-' маъносини англатган **йа:р-** феълидан –(ы)**м** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 147), кейинроқ **а:** унлисининг чў–зиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; Девон, III, 26; ДС, 241); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йа:р-** + **ым** = **йа:рым > йарым > йәрим**.

ЙАРИМТА 'бутуннинг қоқ ярми'. *Я р и м т а тарвузну уч киши зўрға едик*. Бу сўз ўзбек тилида **йәрим** сўзига 'дона' маъносини ифодаловчи –**тә** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: **йәрим + тә = йәримтә**.

ЙАРИМТАКИ 'ярми синган'. *Кеча туширилган ғишт орасида я р и м т а к и с и анчагина экан*. Бу сифат ўзбек тилида **йәримтә** миқдор сўзидан –**ки** қўшимчаси билан ясалган: **йәримтә + ки = йәримтәки**.

ЙАРОҚЛИ 'бирор нарсага ёки бирор мақсадда ишлатса бўладиган'. *Текширув натижаси тупроқнинг дамба учун я р о қ л и эканини кўрсатиб турибди* (Жонрид Абдуллахонов). Бу сифат асли қадимги туркий тилда 'яроқли бўл-', 'бирор мақсадга хизмат қил-' маъносини англатувчи **йара-** феълнинг –**ғу** сифатдош қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –**луғ** қўшимчасини қўшиб ясалган (ДС, 239: **йарағулуғ**), кейинроқ учинчи бўғиндаги **у** унлиси талаффуз қилинмай, охириги бўғиндаги **у** унлиси **ы** унлисига алмашиб, **йарағлығ** шакли юзага келган (ДС, 239); ундан кейин иккинчи бўғиндаги **ғ** ундоши **қ** ундошига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, сўнгра сўз охиридаги **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган: (**йара-** + **ғу** = **йарағу**) + **луғ** = **йарағулуғ > йарағлығ > йарақлығ > йәрәқли**.

ЙАРОҚСИЗ 'бирор нарсага ёки бирор мақсадда ишлатиб бўлмайдиган'. *Кўчат вақтида экилмаса, я р о қ с и з бўлиб қолади*. Бу сифат асли қадимги туркий тилда 'яроқли бўл-', 'бирор мақсадга хизмат қил-' маъносини англатувчи **йара-** феълидан **-ғ** қўшимчаси билан ясалган отга (ДС, 239) **-сыз** қўшимчасини қўшиб ясалган (ПДП, 385); кейинчалик **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган, сўнгра биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йара-** + **ғ** = **йарағ**) = **сыз** = **йарағсыз** > **йăрăқсиз**.

ЙАРОҒ 'ҳужум ёки ҳимоя учун ишлатиладиган қурол'. *Посбоннинг я р о ғ и г а садоқат зоҳир* (Ёнгин Мирза). Бу от қадимги туркий тилда 'қаттиқ', 'муштаҳкам' маъносини англатган **йар** сифатига **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан **-қ** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: (**йар** + **а** = **йара-**) + **қ** = **йарақ** (ПДП, 385; ДС, 239); ўзбек тилида сўз охиридаги **қ** ундоши **ғ** ундошига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **ғ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йарақ** > **йарағ** > **йăрăғ**. **Йăрăғ** сўзи асли 'темирдан ясалган ҳимоя анжомини англатган, кейинчалик маъно кенгайиши юз бериб, 'ҳужум қуроли'ни ҳам англата бошлаган.

ЙАРҚИРА- 'нур сочиб порла-'. *Қор қуёш нурида я р қ и р а й г и*. Бу феъл **йăрқ** тасвир сўзидан **-ирă** қўшимчаси билан ясалган: **йăрқ** + **ирă** = **йăрқирă-**.

ЙАРҒОҚ 'ошланган', 'жуни тўкилган' (тери ҳақида). *Шу пайт эгнига я р ғ о қ теридан камзул кийган .. бир паҳлавон йигит келиб, ..* (М.Осим). Бу сифат қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **йа:р-** феълнинг 'айир-', 'холи қил-' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 136) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган ва бу унли **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**йа:р-** + **ға** = **йа:рға-** > **йарға-**) + **қ** = **йарғақ** > **йăрғăқ**.

ЙАСАН– 'ўзига оро бер–', 'безан–'. *Ойша хола менинг я с а н и б о л г а н и м н и пайқади шекилли* (Одил Ёқубов). Бу сўз ўзбек тилида йӓсӓ– феълининг 'беза–', 'чиройли қил–' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчаси билан ҳосил қилинган.

ЙАСАТИФЛИҚ 'оро берилган', 'безалган'. *Кундузлари Тошхон я с а т и ф л и қ уйда ёлғиз қолар эди* (Р.Раҳмонов). Бу сифат ўзбек тилида йӓсӓ– феълининг 'беза–', 'чиройли қил–' маъносидан –т орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –(и)қ қўшимчасини қўшиб ясалган отдан –лиқ қўшимчаси билан ясалган; –лиқ қўшимчаси қўшилганидан кейин унинг олдидаги қ ундоши ғ ундошига алмашган: [(йӓсӓ– + т = йӓсӓт–) + иқ = йӓсӓтиқ] + лиқ = йӓсӓтиқлиқ > йӓсӓтиғлиқ.

ЙАСЛАН– 'оёқ–қўлни узатиб, чўзилиб ёт–'. *Отабек ҳордиқ чиқариб я с л а н г и* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'сатҳи ёйиқ', 'текис' маъносини англатувчи йасы сифатидан (Девон, III, 31) –ла қўшимчаси билан ясалган феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қўшимчалар қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлилари ӓ унлиларига алмашган: (йасы + ла = йасыла–) + н = йасылан– > йаслан– > йӓслӓн–. Бу сўз ўзбек тилида йӓстӓн– шаклида ҳам ишлатилади, бунда –лӓ қўшимчасининг –тӓ шакли қўшилган бўлади.

ЙАСМИҚ 'дуккаклилар оиласига мансуб ўсимлик ва унинг дони'. *Онам бугун й а с м и қ шавла пишрибди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'сатҳи ёйил–' маъносини англатган йас– феълидан –муқ қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлиси ӓ унлисига, иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: йас– + муқ = йасмуқ > йӓсмиқ.

ЙАСОҒЛИҚ 'ноз–неъматлар қўйилган'. *Хизматкор чол дарҳол дастурхон ёзиб, даҳлиздан я с о ғ л и қ баркаш олиб кирди* (М.Осим). Бу сифат қадимги туркий тилда 'туз–', 'тартибга келдир–' маъносини англатувчи йаса– феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган

отга (ЭСТЯ, IV, 151) ўзбек тилида **-лық** қўшимчасини қўшиб ясалган; **-лық** қўшимчаси қўшилганидан кейин унинг олдидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йаса-** + **қ** = **йасақ**) + **лық** = **йасақлық** > **йәсағлиқ**.

ЙАССИ 'сатҳи ёйиқ', 'текис'. [*Йигитнинг*] кенг юзи *захил, кўзлари нурсиз, бурни я с с и, ..* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат **йасы** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 31); ўзбек тилида **с** ундоши қатланган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йасы** > **йәсси**.

ЙАСТАН– қ. **йаслан**–

ЙАХШИ 'ижобий сифатга эга', 'кишига ёқадиган, маъқул бўладиган'. *Яхши сўз – жон озиғи, ёмон сўз – бош қозиғи* (Мақол). Бу сифат қадимги туркий тилда ҳам 'дидга, хоҳишга мос туш–, маъқул бўл–' маъносини англатган **йақ**– феълининг (ЭСТЯ, IV, 64) 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(ы)ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-ы** қўшимчаси билан ясалган; **-ы** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ш** ундоши таъсирида унинг олдидаги **қ** ундоши **х** ундошига алмашган (Девон, III, 39); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йақ**– + **ыш** = **йақыш**–) + **ы** = **йақышы** > **йақши** > **йахшы** > **йәхши**.

ЙАША– 'умр кўр–', 'ҳаёт кечир–'. *Кўп яшаган билмас, кўпни кўрган билар* (Мақол). Бу феъл қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **йа:ш** сифатининг 'бир йилга тенг умр' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 162) **-а** қўшимчаси билан ясалган, кейинроқ **а**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 98; ДС, 246); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **йа:ш** + **а** = **йа:ша**– > **йәшә**–.

ЙАШАР киши ва ҳайвоннинг ёшини билдиришда ишлатиладиган сўз. *Бу гапни етти яшар га н етмиш яшар га ч а ҳамма билади*. Бу сўз ўзбек

тилида **йāшā**– феълнинг –р қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида алоҳида сўзга айланган: 'яшаган' → 'ёшга эга'.

ЙАШАР– 'ёш бўлиб кўрин–'; 'яшна–'. *Ўз элига содиқ киши яшар агу* (Қўшиқдан). Бу феъл қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **йа:ш** сифатининг 'навқирон' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 162) –(а)р қўшимчаси билан ясалган, кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган; ўзбек тилида **а** унлилари **ā** унлиларига алмашган: **йа:ш + ар = йа:шар– > йашар– > йāшār–**. Бу феълнинг **ЎТИЛ**га **йāшār–** шаклида ҳам киритилгани ўринли бўлмаган.

ЙАШИЛ 'барг рангидаги'. *Чап томонда — тоғ этаклари, ўнг томонда — яш и л пахтазор, ўртада — қишлоқ* (Иброҳим Раҳим). Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'барг рангига эга бўл–' маъносини англаган **йа:ш–** феълидан –(ы)л қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 164), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; Девон, III, 26; ДС, 246); ўзбек тилида **а** унлиси **ā** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йа:ш– + ыл = йа:шыл > йашыл > йāшил**.

ЙАШИН 'чақмоқ'. *Бу хабар яш и н тезлигида тарқади*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ярақла–' маъносини англаган **йашы–** феълидан –н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 28; ДС, 246); ўзбек тилида **а** унлиси **ā** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йашы– + н = йашын > йāшин**.

ЙАШИР– 'ўзга кўрмайдиган, топа олмайдиган жойга кўй–'. *Қушбеги .. мактубни олиб, кўрпача остига яш и р гу* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ўзгалар назаридан холи бўл–' маъносини англаган **йаш–** феълидан (ДС, 246; ЭСТЯ, IV, 160) –(у)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 161; ПДП, 386; Девон, III, 75; ДС, 247); ўзбек тилида **а** унлиси **ā** унлисига, **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **йаш– + ур = йашур– > йāшир–**.

ЙАШИРИН 'ўзгаларга билдирмай', 'махфий'. Бу ер *я ш и р и н ўлдириладиган бандилар кушхонаси эди* (Садриддин Айний). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ўзга кўрмайдиган жойга қўй-' маъносини англаган йашур-феълидан 'ҳолат' маъносини ифодаловчи -у қўшимчасини ва қадимги восита келишигининг -н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 161); ўзбек тилида а унлиси *ә* унлисига, у унлилари и унлиларига алмашган: (йашур- + у = йашуру) + н = йашурун > йаширин.

ЙАШИҚ қ. йолғон-йашиқ

ЙАШНА- 'чақна-'; 'барқ уриб ўс-'. *Гулхан я ш - н а б к е т г и*. Бу феъл қадимги туркий тилда йашын отидан (Девон, III, 28; ДС, 246) -а қўшимчаси билан ясалган (ДС, 246), -а қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 246); ўзбек тилида а унлилари *ә* унлиларига ал-машган: йашын + а = йашына- > йашна- > йәшнә-. Бу феъл дастлаб 'ярқира-' маъносини англаган бўлиб, 'барқ уриб ўс-' маъноси ва бошқа маънолари шу маънодан ўсиб чиққан.

ЙАШНОҚ 'яшнаб турган'. *Сурма тортилган чақноқ кўзлари, гулгун я ш н о қ юзлари, ..* (Жонрид Абдуллахонов). Бу сифат ўзбек тилида йәшнә- феълидан -қ қўшимчаси билан ясалган, қ ундошининг таъсири билан *ә* унлиси *ә* унлисига алмашган: йәшнә- + қ = йәшнәқ > йәшнәқ.

ЙАШШАМАГУР 'ўлгур' (аёллар қарғиши). "*Қоч! Я ш ш а м а г у р, қоч!*" — *деб такрорлади келинойиси* (Парда Турсун). Бу сўз ўзбек тилида йәшә- феълнинг бўлишсизлик маъносини ифодаловчи -мә қўшимчаси билан ва 'истак' маъносини ифодаловчи -гўр қўшимчаси билан ҳосил қилинган шакли бўлиб, маънони кучайтириш учун ш ундоши қатланган, кейинчалик ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йәшә + мә + гўр = йәшәмәгўр > йәшшәмәгўр.

ЙАҚИН 'унча узоқ бўлмаган'. *Шаҳарга я қ и н бир қишлоқда яшаймиз*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'томон' маъносини англаувчи йа:қ отидан (ЭСТЯ, IV, 82) қадимги восита келишигининг -(ы)н қўшимчаси

билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 84); кейинроқ **а**: ун-лисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 384; Девон, III, 29; ДС, 237); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига ал-машган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йа:қ** + **ын** = **йа:қын** > **йақын** > **йәқин**.

ЙАҒИР 'иш ҳайвонида юқдан эзилиши оқибатида пайдо бўладиган йирингли яра'. *Ёли қуюқ эшакдан яғир бўлган от яхши* (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ўй-', 'чуқурча ҳосил қил-' маъносини англатган **йағ-** феълининг **-(ы)р** қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шакли бўлса керак (Девон, III, 16; ЭСТЯ, IV, 65); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йағ-** + **ыр** = **йағыр** > **йәғир**. Сифатланмишсиз ишлатилиш натижасида бу сўз белги маъносини англа-тишдан нарсa маъносини англа-тишга кўчган: **йәғир жай** → **йәғир**.

ЙАҒРИН 'тананинг курак суяклари жойлашган қисми'. *Кун қизиқ. Офтоб яғрини уриб турибди* (Ғафур Ғулом). Бу от қадимги туркий тилдаги 'ажрат-' маъносини англатувчи **йа:р-** феълининг **йар-** шаклидан **-ғын** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 67); кейинчалик **рғ** ундошлари ўрин алмашган (Девон, III, 355: **йағрынлады**); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йар-** + **ғын** = **йарғын** > **йағрын** > **йәғрин**.

ЙЕ- 'истеъмол қил-', 'овқатлан-'. *Дарахтнинг мўртини қурт ейди* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл аввал **йи-** (ПДП, 387), кейинроқ **йе-** (Девон, III, 74; ДС, 252) шаклларига эга бўлиб, ўзбек тилида худди шу шакллари сақланган, лекин адабий тил учун **йе-** шакли танланган, жонли сўзлашувда эса кўпинча **йи-** шакли ишлатилади. Бу феълнинг дастлабги шакли **йей-** (< **йий-**) бўлиб (ЭСТЯ, I, 334), кейинчалик сўз охиридаги **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (Бу ундош айрим сўзлар таркибида кўринади: **йейишли**, **йейимли** сўзлари изоҳига қаранг).

ЙЕБТЎЙМАС 'ҳар қанча кўп еса ҳам, тўймайди-ган', 'мечкай'. *Шу ебтўймас боланг билан*

кимникига сизгасан?! Бу сўз йеб тоймайд гапининг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган, бунда **-й** замон ясовчиси **-с** сифатдош ясовчисига алмаштирилган, **-ди** шахс-сон қўшимчаси ташланган: **йеб тойма** + **й** + **ди** > **йеб тойма** + **с** > **йебтоймас**.

ЙЕГУЛИК 'истеъмол қилишга мўлжалланган'. *Халтамга егулик нарса солдим-у, йўлга тушдим*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'овқат' маъносини англлатган **йегу** сўздан (ДС, 253) **-лик** қўшимчаси билан ясалган; **йегу** сўзи 'истеъмол қил-' маъносини англлатувчи **йе-** феълининг **-гу** сифатдош қўшимчасини олган шаклига тенг; ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**йе-** + **гу** = **йегу**) + **лик** = **йегулик** > **йегулик**.

ЙЕЙИМЛИ 'иштаҳа билан ейиладиган' (мол овқати ҳақида). *Кўлигида қуришилган янтоқ қишда қўйга ейимли озуқа бўлади*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'истеъмол қил-' маъносини англлатувчи **йе-** феълининг **йей-** шаклидан (ЭСТЯ, I, 334) **-(и)м** қўшимчаси билан ясалган отта (ДС, 253: **йейим** 'пища', 'корм') **-ли** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**йей-** + **им** = **йейим**) + **ли** = **йейимли**.

ЙЕЙИШЛИ 'иштаҳа билан ейиладиган'. *Бугун тайёрланган тандиркабоб жуда ейишли бўлибди*. Бу сифат 'истеъмол қил-' маъносини англлатувчи **йе-** феълининг **йей-** шаклидан (ЭСТЯ, I, 334) **-(и)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган ҳаракат номи шаклига **-ли** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**йей-** + **иш** = **йейиш**) + **ли** = **йейишли**.

ЙЕЛВИЗАК 'ҳаво оқимининг тор оралиқ бўйлаб бир томондан қарши томонга уриб туриши'. *Кеча елвизакга узоқ ўтириб қолиб шамоллабман*. Бу от 'шамол' маъносини англлатувчи **йел** отидан ва **виз** товушга тақлид сўзига **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган **виза**- феълдан таркиб топган, унга от ясовчи **-к** қўшимчаси қўшилган: [(**йел**) + (**виз** + **а** = **виза**-) = **йелвиза**-] + **к** = **йелвизак**.

ЙЕЛИК- 'чири-', 'емирил-' (милкка, тишга нисбатан). *Укамнинг милки еликлибди*. Бу феъл

'чириш, емирилиш касаллиги' маъносини англлатувчи **йел** отидан (ЎТИЛ, I, 245: ел II) **-ик** қўшимчаси билан ясалган: **йел + ик = йелик-**.

ЙЕЛИМШАК 'елимга ўхшаш ёпишқоқ'. *Баъзи ўрикнинг баргаги е л и м ш а к б ў л а г и*. Бу сифат **йелим** отидан (Девон, III, 27) **-шă** қўшимчаси билан ясалган феълга **-к** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**йелим + шă = йелимшă-**) + **к = йелимшăк**.

ЙЕЛИН 'хайвонда сут тўпланадиган аъзо'. *Югуриб бориб, сигурнинг е л и н и н и ушласам, жуда пучайиб қолибди* (Ҳамид Фулом). Бу от қадимги туркий тилдаги 'шиш-' маъносини англлатган **йел-** феълдан (ЭСТЯ, IV, 180) **-(и)н** қўшимчаси билан ясалган: **йел- + ин = йелин**. Бу сўз асли 'шишадиган аъзо' маъносини билдирган бўлиб, 'сут тўпланадиган аъзо' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ЙЕЛКА 'гавданнинг бўйиндан қўлгача қисми'. *Биринчи ҳокимнинг чап е л к а с и г а, иккинчиси ўнг е л к а с и г а қимматбаҳо оғир тўнларни илди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **йе:л** (< **йа:л**) отининг 'ёл битадиган жой' маъносидан (Девон, III, 175) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-кă** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 86); кейинчалик **е:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган: **йе:л + кă > йелкă**.

ЙЕЛКАН 'кемада шамол келиб урилиши учун хизмат қиладиган катта чодир'. *Қадимда кемалар эшкак ва е л к а н ёрдамда ҳаракатга келтирилар эди*. Бу от 'шамол' маъносини англлатувчи **йел** отидан **-кă** қўшимчаси билан ясалган феълга **-н** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**йел + кă = йелкă-**) + **н = йелкăн**. Бу сўз таркибининг **йел** отидан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган феълга **-(ă)н** қўшимчасини қўшиб ясалган деб талқин этиш ҳам мавжуд (Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узб. языка. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Ташкент: 1955, 29). Бунда қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган бўлади: (**йел + ик = йелик-**) + **йн = йеликăн > йелкăн**.

ЙЕЛПИ– 'бирор нарса воситасида шабада ҳосил қил–'. *Зайнаб шу ҳолда узоқ фурсат эрини е л п и г и* (Абдулла Қодирий). Бу феълни Э.В.Севортян қадимги туркий тилда **йелп** тасвир сўзидан –и қўшимчаси билан ясалган деб талқин қилади (Аффиксы глаголообразова– ния.. М: 1962, 234): **йелп + и = йелпи–**. Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳлашига кўра (**йелпинди**: 'ел касаллиги тег– ди', 'шамолни йўлади') бу сўз **йел** отидан –**пи** қўшим– часи билан ясалган (Девон, III, 118): **йел + пи = йелпи–**.

ЙЕМ 'ҳайвонларга бериладиган дон'. *Жуман ота отининг е м тўрвасига икки ҳовуч арпа солиб тур– ганга ..* (Сайид Аҳмад). Бу сўз қадимги туркий тилда **йе–** феълнинг **йей–** шаклидан –(**и**)м қўшимчаси билан ясал– ган (ДС, 253); кейинчалик **йи** товушлари талаффуз қи– линмай қўйган: **йей– + им = йейим > йе[йи]м > йем** (ДС, 255). Иккинчи тур изоҳга кўра бу от **йе–** феълига тўғ– ридан тўғри –**м** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 334): **йе– + м = йем**. Бу от асли 'ейиладиган нарса' маъ– носини англатган (ДС, 253, 255), ҳозирги маъноси маънода торайиш воқе бўлиши билан юзага келган.

ЙЕМАК 'егулик нарса'. *Кечки е м а к к а чақа топш учун зарурият сезди* (Ойбек). Туркий тиллар– нинг бир қисмида мавжуд бўлиб, юқоридаги маънони англатувчи бу от **йе–** феълидан –**мак** қўшимчаси билан ясалган дейилади (ЭСТЯ, I, 335): **йе– + мак = йемак**. Бу сўзни **йем** отига кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(**а**)к қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган деб талқин этиш ҳам мумкин: **йем + ак = йемак**.

ЙЕМАКХОНА 'овқат пишириб сотиладиган жой'. *Кўча–кўйда нима кўп — е м а к х о н а кўп*. Бу сўз **йемак** отига **хәнә** сўзини қўшиб тузилган: **йемак + хәнә = йемакхәнә**. ЎТИЛда бу сўз эскирганлиги, шу маъно ҳозир **ашхәнә** сўзи билан англатилиши таъкидланган. Бу "эскирган сўз"ни ҳозир кўп хонали хонадонлардаги 'овқатланиш хонаси' маъноси учун ишлатиш ўринли бўлар эди (**йâтақхәнә**, **меҳмânхәнә** сўзлари қатори бу сўзни ҳам янгича маъно билан истеъмолга киритиш мумкин).

ЙЕМИР– 'нурат–', 'барбод қил–'. *Сув соҳилни е м и р а г и, алам – гулни* (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'нурат–', 'ағдарил–' маъно–сини англатган **йем–** феълига **–(и)р** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 183; Девон, III, 63: **йемўргән**; ДС, 255: **йемир–**): **йем– + ир = йемир–**.

ЙЕМИШ 'ейдиган нарса', 'овқат'. *Молга берсанг соз е м и ш, боқар сени ёз–у қиш* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'истеъмол қил–' маъносини англатган **йе–** феълидан **–миш** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 334): **йе– + миш = йемиш**. Бу от асли 'мевачева'ни билдирган (ПДП, 289; Девон, III, 19; ДС, 255), 'овқат' маъноси кейинчалик юзага келган. Ушбу таъкидга асосланиб, бу сўзни **йем** отидан 'бироз', 'маълум даражада' маъносини ифодаловчи **–(и)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган деб талқин қилиш ҳам мумкин: **йем + иш = йемиш**.

ЙЕНЧ– қ. **йанч**

ЙЕҢИЛ 'вазни кам', 'вазмин эмас'. *Юки е н г и л эшак ётагон бўлади* (Мақол). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'вазни кам бўл–' маъносини англатган **йеңи–** феълидан **–л** қўшимчаси билан ясалган: **йеңи– + л = йеңил** (ЭСТЯ, IV, 189); **йеңи–** феъли эса 'вазни кам ҳолат' маъносини англатган **йең** сўзидан **–и** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 184): **йең + и = йеңи–**.

ЙЕҢИЛТАК 'жиддий ёндашмайдиган', 'одоб қодалари билан ҳисоблашмайдиган'. *У Ҳожи хола сингари е н г и л т а к қиз–жувонларни ахтарар эди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз **йеңил** сифатидан 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи **–тāk** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **йеңил + тāk = йеңилтāk**.

ЙЕТАК 'кишини қўлидан ушлаб, ҳайвонни арқон билан боғлаб, бирор томонга ҳаракат қилдириш'. *Бит–таган отни е т а к к а олиб икки отлиқ орқасига қайтди* (Йўлдош Шамшаров). Бу от қадимги туркий тилдаги 'ўзи билан бирга ҳаракатлантир–' маъносини англатган **йе:т–** феълининг (ЭСТЯ, I, 387) **йет–** шаклидан (Девон, II, 364; ДС, 258) **–(ä)к** қўшимчаси билан ясалган: **йет– + äк = йетāk**.

ЙЕТАР 'бас', 'тўхта, бўлди'. *Кўкаргу майса, сочилди ерга дон — ҳалигача қиш. .. "Бас энди, бўлди, е т а р !"* — *деб қилай садо шекилли* (Ғафур Ғулом). Бу сўз асли 'маълум бир манзилга бориб ол-' маъносини англатувчи **йет-** феълнинг **-(ā)р** қўшимчаси билан ҳосил қилинган ҳозирги-келаси замондаги III шахс шакли бўлиб, ҳозир шу шаклида ўзгармас ҳолга келиб, ундовга айланган. ЎТИЛда бу сўз **етар** сўзининг иккинчи маъноси деб берилган, ваҳоланки мустақил сўз сифатида берилиши лозим эди (Шу луғатда **етар I етмоқ** феълнинг равишдош шакли деб хато таъкидланган).

ЙЕТИК 'камолотга эришган'. *Кейинги йилларга ёзувчиларимиз бир неча е т и к асарлар яратдилар.* Бу сифат қадимги туркий тилда 'маълум бир манзилга бориб ол-' маъносини англатувчи **йет-** феълдан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган: **йет-** + **ик** = **йетик** (Девон, III, 25: **йетик**). Бу сўзнинг иккинчи бўғинида ҳозирги туркий тилларда ҳам **и** айтилиши ва ёзилиши таъкидланган (ЭСТЯ, IV, 194). ЎТИЛда бу сўзнинг **етук** тарзида ёзилгани хато; шу хато **етуклик** сўзига ҳам кўчиб ўтган.

ЙЕТМИШ 'етгинчи ўнлик'. *Акам бир кам е т м и ш ёшга кирди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу сўз 'олти билан саккиз оралиғидаги бутун миқдор'ни билдирган **йети** сонига **-миш** қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **йети** + **миш** = **йетимиш** > **йетмиш**. Бу сўз таркибидаги **миш** қисми асли 'ўн' маъносини билдирувчи сўз бўлган деб тахмин қилинади; баъзи туркий тилларда бу миқдор сонининг **йетон** (< **йети** + **он**) шаклида мавжудлиги шундай фикр юритиш тўғри эканини тасдиқлайди.

ЙЕТТИ 'олти билан саккиз оралиғидаги бутун миқдор'. *Е т т и ўлчаб, бир кес* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шу маънони билдирган бу сўз 'маълум бир манзилга бориб ол-' маъносини англатган **йет-** феълдан **-и** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 168; ПДП, 388; ДС, 259), бу сўз таркибидаги **т** товуши кейинчалик қатланган: **йет-** + **и** = **йети** > **йетти**.

ЙЕТТОВ 'етти киши ёки нарса биргаликда'. *Е т – т о в и м и з пога ҳайдаб қирга чиқиб кетдик*. Бу сўз ўзбек тилида **йетти** саноқ сонидан –**âв** жамловчи сон қўшимчаси билан ҳосил қилинган; **йетти** сўзи охиридаги **и** унлиси билан қўшимча бошланишидаги **â** унлиси сўз ичида ёнма-ён келиб қолгани сабабли **и** унлиси талаф–фуз қилинмай қўйган: **йетти + âв > йеттâв**.

ЙЕТТОВЛОН 'етти киши биргаликда', 'еттовлашиб'. *Улар е т т о в л о н бошқалардан алоҳида юриб пахта терар эди*. Бу сўз ўзбек тилида **йеттâв** жамловчи сонидан –**лâн** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик **â** унлиси билан **в** ундоши таъсирида учинчи бўғиндаги **â** унлиси **â** унлисига алмашган: **йеттâв + лâн > йеттâвлâн**.

ЙЕТУК қ. **йетик**

ЙЕТУКЛИК қ. **йетик**

ЙИГ 'дук'. *Жун пайпоқ тўқиш учун ип й и г г а пишитилади*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'эш–' маъносини англатган **йий–** феълдан –(**и**)**к** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик сўз ичидаги **йи** товушлари талаффуз қилинмай қўйган (ЭСТЯ, I, 230), бунинг эвазига **и** унлиси чўзиқлик ҳосил қилган, сўнгра бу унлининг чўзиқлик белгиси ҳам йўқолган, охири **к** ундоши **г** ундошига алмашган (Девон, III, 158): **йий– + ик– = йийик > йи:к > йик > йиг**. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз **йиг** ва **йик** шакларида ишлатилади.

ЙИГИР– '(толани) эш–'. *Ҳар сменада қанча ипак й и г и р и л а г и?* Бу феъл 'дук' маъносини англатувчи **йиг** отидан –(**и**)**р** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 230): **йиг + ир = йигир–**.

ЙИЛ 'Ернинг Қуёш атрофида бир марта айланиб чиқиш муддати'. *"Яна икки й и л кут дейсизми?" – дегу тутқиб хотини* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда асли 'ҳайвонлар номи билан аталувчи ўн икки ойлик муддат' маъносини англатган бу от **йыл** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 391; Девон, III, 10; ДС, 266), ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыл > йил**.

ЙИЛТИРОҚ ‘нур қайтариб турадиган’. *Саиғ афанди ў и л т и р о қ кўзларини ўйнатиб, қўл учига чапак чалиб қўйди* (Ҳамид Фулом). Бу сифат йилт тақлид сўзининг **-(и)р** қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан **-ā** қўшимчаси билан ясалган феълга **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; **қ** ундоши олдидаги **ā** унлиси **ā** унлисига алмашган: [(йилт + ир = йилтир) + ā = йилтирā-] + қ = йилтирāқ > йилтирāқ (йалтирāқ сўзига қаранг).

ЙИЛҚИ ‘отлар подаси’. *Барчин .. отасининг тўқсон тўқай ў и л қ и с и г а н ўн отни сайлаб олди* ("Алпомиш"). Бу от қадимги туркий тилдаги ‘бир жойга тўпла-’ маъносини англаган **йыл-** феълдан **-қы** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 282; ДС, 267); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыл-** + **қы** = **йылқы** > **йилқи**. Бу от асли ‘кенг ўтлоқда эркин ҳаракатланиб юрувчи ҳайвонлар’ маъносини англаган; маънода торайиш воқе бўлиб, ‘отлар подаси’ маъносини англата бошлаган.

ЙИР- ‘куч билан орасини оч-’, ‘кер-’. *Бола қушнинг оғзига донни тумшугини ў и р и б солди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа маъноларни англаган бу феъл асли **йыр-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 203); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыр-** > **йир-**.

ЙИРИК ‘ҳажми, ўлчами нисбатан катта’. [*Қизнинг*] *нон илинжуда чақнаган ў и р и к кўзлари маъюс юмилди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу кўп маъноли сифат **и:ри** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 371), кейин – чалик **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (КРС, 303: **ири** I). Айрим туркий тилларда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам бу сўз **йирик** шаклида мавжуд бўлиб, сўз бошланишига **й** ундоши орттирилган ва охирига **-к** қўшимчаси қўшилган (ЭСТЯ, I, 371). Ушбу сўзни **ачы-** → **аччық**, **ысы** → **ыссық**, **кичи-** → **кичик** каби сўзлар билан қиёслашдан кўринадики, **к** қўшимчаси **ири** сифатининг қадимги туркий тилда мавжуд бўлган феъл

эшига қўшилган, кейинчалик сўз бошланишига й ун – доши орттирилган: **ири-** + **к** = **ирик** > **йирик**.

ЙИРИҢ 'тўқималарнинг яллиғланиб бузилишидан ҳосил бўладиган ёмон ҳидли модда', 'фасод'. *Яра й и р и н г боғлаб қолган эди*. Бу от қадимги туркий тилда 'бузилиб, табиий сифатини йўқот-' маъносини англа – тувчи **ири-** феълининг **йири-** шаклидан **-ң** қўшимчаси билан ясалган: **йири-** + **ң** = **йириң** (ПДП, 388: **йириңлик** 'гнойный'; ДС, 263). Девонда бу феълнинг **ири-** шакли – дан ясалган **ириң** сўзи келтирилган (Девон, I, 154).

ЙИРОҚ 'узоқ', 'олис'. *Осмон й и р о қ , ер қаттиқ* (Мақол). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'узоқлаш-' маъносини англаган **йыра-** феълидан (ПДП, 391; ДС, 268) **-қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 226); ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унли – сига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыра-** + **қ** = **йырақ** > **йирақ**. Қадимги туркий тилдаёқ сўз бошланишидаги **й** ундоши талаффуз қилинмай, бу сўзнинг **ыроқ** шакли юзага келган (ПДП, 443; ДС, 219), ўзбек тилида содир бўлган товуш ўзга – ришлари натижасида бу сўз **ирақ** тарзида талаффуз қилинадиган бўлган.

ЙИРТ– 'газмол, қоғоз кабиларни куч билан қисм – ларга ажрат-'. *У бинтнинг учини й и р т а р э к а н, офицерга қараб бир нима геди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилда 'куч билан орасини оч-', 'кер-' маъносини англаувчи **йыр-** феълига (ЭСТЯ, IV, 203) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-т** қўшимчаси – ни қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыр-** + **т** = **йырт-** > **йирт-**.

ЙИТИМ 'тириклайин абадий йўқотиш'. *Ҳар нарса бўлса бўлсин, ў л и м – й и т и м бўлмасин*. Бу сўз асосан **ўлим-йитим** жуфт оти таркибида келиб, асли қадимги туркий тилдаги 'ғойиб бўл-' маъносини англа – латган **йит-** феълидан (ПДП, 388; ДС, 263; ЭСТЯ, IV, 204) эски ўзбек тилида **-(и)м** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 255: **өлүм – житим**): **йит-** + **им** = **йитим**.

ЙИҚ– 'қулат-', 'ағдар-' (эскирган). *Билаги зўр бирни й и қ а р , билими зўр мингни й и қ а р* (Ма-

қол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йық**– тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 391; Девон, III, 70; ДС, 268); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йық**– > **йиқ**–. Ҳозирги ўзбек тилида **йиқ**– феълидан кўра унга кучайтириш маъносини ифодаловчи **–(и)т** кўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган **йиқит**– сўзи кўп ишлатилади [**йиқил**– сўзи эса **йиқ**– сўзига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **–(и)л** кўшимчасини қўшиб ясалган].

ЙИҚИЛ– қ. **йиқ**–

ЙИҚИТ– қ. **йиқ**–

ЙИҒ– 'тўпла–'. *Ўзим ҳам сизларни й и ғ и б, укки оғиз гаплашмоқчи эдим* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йығ**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 69; ДС, 265), ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йығ**– > **йиғ**–.

ЙИҒИ 'кўз ёши тўкиш ҳолати'. *Ҳовлидан чиқаётган й и ғ и овозини эшитиб, сесканиб кетди* (Адҳам Раҳмат). Бу от қадимги туркий тилда 'йиғлаш' маъносини англатган **йығ** отига (ЭСТЯ, I, 79) кучайтириш маъносини ифодаловчи **–ы** кўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 265); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йығ** + **ы** = **йығы** > **йиғи**.

ЙИҒИМ 'халқдан ҳокимият фойдасига олинадиган пул ёки буюм'. *Беш йилдан бери ўлпонни бермайсан, солиқни тўламайсан, й и ғ и м геса, жонинг бўғзингга келади, ўлакса!* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'тўпла–' маъносини англатган **йығ**– феълидан **–(ы)м** кўшимчаси билан ясалган. Маҳмуд Кошғарий бу сўзда: "н м га алмашгандир", – дейди (Девон, III, 27); унда **–м** кўшимчаси **–н** кўшимчасининг варианты бўлади. Ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йығ**– + **ым** = **йығым** > **йиғим**. Асли бу сўз белги маъносини англатган бўлиб (**йығым тупрақ** каби ишлатилиб), кейинчалик ўзбек тилида отга айланган.

ЙИҒИН 'йиғилиш', 'мажлис'. *Ниёз қушбеги сўзлаб, й и ғ и н н и н г мақсади билан аҳли мажлисни*

таништира борди (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'тўпла-' маъносини англаган **йығ-** феълидан **-(ы)н** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 55; III, 29); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йығ-** + **ын** = **йығын** > **йиғин**. Асли бу сўз белги маъносини англаган бўлиб (**йығын тупрақ** каби ишлатилиб), кейинчалик ўзбек тилида отга айланган.

ЙИГИНДИ 'нарсаларнинг тўплами'; 'бир неча соннинг қўшилиши билан ҳосил бўлган сон'. **Қонунлар й и г и н г и с и алоҳида китоб бўлиб чиқди**. □ **Уч, олти ва ўн бир сонларининг й и г и н г и с и йиғирма бўлади**. Бу сўз ўзбек тилида 'тўпла-' маъносини англаувчи **йиғ-** феълининг **-(и)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига қадимги сифатдош ясовчи **-ди** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик бу сўз отга кўчган: (**йиғ-** + **ин** = **йиғин-**) + **ди** = **йиғинди**.

ЙИГЛА- 'кўз ёши тўк-'. **Бола ҳануз чирқираб й и г л а р э г и** (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'кўз ёши тўкиш ҳолати' маъносини англаган **йығ** отидан **-ла** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 80; Девон, III, 324; ДС, 266); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган, а унлиси **а** унлисига алмашган: **йығ** + **ла** = **йыгла-** > **йиглә-**.

ЙИГЛОҚ қ. **йиғлоқи**

ЙИГЛОҚИ 'бўлар-бўлмасга йиғлайверадиған'.

Улар [болалар] ялқов , й и г л о қ и ва серуйқу эдилар (Парда Турсун). Бу сифат ўзбек тилида **йиглә-** феълидан **-қи** қўшимчаси билан ясалган; **қ** ундоши таъсирида унинг олдидаги **а** унлиси **а** унлисига алмашган: **йиглә-** + **қи** = **йигләқи** > **йигләқи**. Бу сифатни **йигләқи** шаклида ишлатиш ҳам мавжуд; лекин тўғриси **-йигләқи** шакли (бу фикрни **йигләқилик** сўзининг **йигләқи** сўзидан ясалганлиги тасдиқлайди).

ЙОБИ 'насли паст от'. **Бу сўзларинг, Айноқ, бекор экандир, Ё б у гема, шу от тулпор экандир** ("Равшан"). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'сифатсиз бўл-' маъносини англаувчи **йаб-** феълининг **-у** равишдош қўшимчаси билан ҳосил қилинган шакли бўлиб (ЭСТЯ, IV, 47), маъно тараққиёти натижасида отга

кўчган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига, **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **йаб-** + **у** = **йабу** > **йâби**.

ЙОВ 'қарши киши', 'душман'. *Ё в н и аяган яра ер, калтагини сара ер* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **йағы** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 383; Девон, III, 31; ТРС, 659); кейинчалик **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (ССТТН, II, 332), **ғ** ундоши **в** ундошига (ЭСТЯ, IV, 55), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йағы** > **йағ** > **йав** > **йâв**.

ЙОВВОЙИ 'қўлга ўргатилмаган', 'инсон қўли билан бунёд этилмаган'. *Бу заминсиз ё в в о й и йўларнинг ўзига хос ажойиб ҳаёти бор* (Асқад Мухтор). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'саҳро' маъносини англатган **йаба** отидан **-ы** қўшимчасининг **-йы** шакли билан ясалган бўлиб, асли 'ўз-ўзича яшайдиган, ўз-ўзича ўсадиган' маъносини англатган (ЭСТЯ, IV, 46); ўзбек тилида **б** ундоши **в** ундошига алмашган ва қатланган, **в** ундоши олдидаги ҳамда кетидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йаба** + **йы** = **йабайы** > **йаввайи** > **йâввâйи**.

ЙОВВОШ қ. **йувовш**

ЙОВУЗ 'шафқатсиз'. *Энди ё в у з аждар бизларни ютар* ("Нигор ва Замон"). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'шафқатсизлик қил-' маъносини англатган **йаб-** феълининг **йав-** шаклидан **-(у)з** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 48; ДС, 250; ПДП, 382); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йаб-** → **йав-** + **уз** = **йавуз** > **йâвуз**.

ЙОВУҚ 'яқин'(эскирган). *Бу вақтда ё в у қ г а н милтиқ овози эшитилиб, ..* (Садриддин Айний). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'яқин жой' маъносини англатган **йағ** отидан **-у** қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, IV, 62; ДС, 225; Девон, III, 98) **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, IV, 63; ДС, 225; Девон, III, 36), кейинроқ **ғ** ундоши **в** ундошига (ДС, 249), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**йағ** + **у** = **йағу-**) + **қ** = **йағуқ** > **йавуқ** > **йâвуқ**. Ҳозирги ўзбек тилида бу си-

фат асосан **йирақ-йâвуқ** жуфт сўзи таркибида ишла – тилади.

ЙОВШАН 'мураккаб гуллиларга мансуб бўлиб, ем-хашак сифатида ишлатиладиган кўп йиллик ўсимлик'. **Молларга қиш учун етарли ё в ш а н жамғариб кўйдик.** Бу от қадимги туркий тилдаги 'илақиш-' маъносини англатган **йабы-** феълнинг **-ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган иш оти шаклидан **-чан** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига алмашган: (**йабы + ш = йабыш**) + **чан = йабышчан > йавышчан**; сўнгра **шч** ундошларидан кейингиси талаффуз қилинмай қўйган: **йавышчан > йавышан**; охири иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **йавышан > йавшан**; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йавшан > йâвшân.** Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг **йавшан**, **йапчан** шакларини келтиради (Девон, III, 44); бунда **йавышчан** шаклидаги **ыш** товушлари талаффуз қилинмаган бўлади, иккинчи сўзда эса **в** ундоши **п** ундошига алмашади.

ЙОВФОН 'гўшт-ёғсиз тайёрланган овқат'. **Миннатли паловдан миннатсиз ё в ф о н яхши** (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **йав-** (**йаб-**) феълнинг 'сифати паст бўл-' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 51) **-ған** қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 44); ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **йав- + ған = йавған > йâвгân.**

ЙОЗ 'баҳор билан куз оралиғидаги фасл'. **Ё з ёпинчигингни қўйма, қишга ўзинг биласан** (Мақол). Қадимги туркий тилда асли 'йилнинг иссиқ ярми' маъносини (асосан 'баҳор' маъносини) англатган бу сўз **ўз** – бек тилида юқорида таърифланган маънони англатади; бу от асли **йа:з** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 71), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; Девон, III, 174; ДС, 250); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:з > йаз > йâз.** Бу от асли **йâз- I** ('йой-') феълнинг 'куртак (барг) чиқар-' маъносидан ўсиб чиққан бўлса керак.

ЙОЗ– I 'ўроғлиқ, тахлоғлиқ ҳолатдан ёйиқ ҳолатга ўтказ–'. *Бостирмада Зиёдаҳон супра ё з и б, ун элаб ўтирар эди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл ўша даврда мавжуд бўлган **йа** сўзидан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, IV, 71); ўзбек тилида **йаз**– I феъли таркибидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йаз**– I > **йâз**– I.

ЙОЗ– II 'товушларни маълум шакллар билан қоғозда ёки бошқа бир нарсада акс эттир–'. *Бу гал хатини нимагадир қалам билан ё з и б г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл **йаз**– тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 386; Девон, III, 66; ДС, 250); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йаз**– II > **йâз**– II.

ЙОЗ– III 'хато қил–'. *Мен нима ё з и б м а н к и, бошимга бу кулфатларни солмаса?!* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл **йа:з**– тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 72), кейинроқ **а**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; Девон, III, 67; ДС, 250); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:з**– > **йаз**– > **йâз**– III.

ЙОЗИН–ҚИШИН 'йил бўйи'. *Бу йигит ё з и н – қ и ш и н бошаланг юради*. Бу жуфт равиш **йаз**, **қыш** отларини қадимги восита келишиги қўшичасини олган шаклида бирлаштириб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 71), кейинчалик **а**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолиб, **â** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йаз** + **ын** – **қыш** + **ын** = **йазын–қышын** > **йâзин–қишин**. Бу жуфт сўз таркибидаги **йâзин**, **қишин** қисмлари ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди.

ЙОЗИҚ I 'ёйилган ҳолатда'. *Опамизнинг гас–турхони доим ё з и қ*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'ўроғлиқ, тахлоғлиқ нарсани ёйиқ ҳолатга ўтказ–' маъносини англаган **йаз**– I феълидан (ЭСТЯ, IV, 69; Девон, III, 66; ДС, 250) **–(у)қ** қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 23; ДС, 252); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унли – сига, **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **йаз**– + **уқ** = **йазуқ** > **йâзиқ**.

ЙОЗИҚ II 'гуноҳ'. *Ажалингнинг етиши қилган ё з и ғ и н г г а н э м а с, бек акангнинг қонсираши!* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилдаги 'хато қил-', 'гуноҳ қил-' маъносини англаган **йаз-** феълининг (ПДП, 386; Девон, III, 67; ДС, 250) **йаз-** шаклидан (ПДП, 387; Девон, III, 24; ДС, 251) **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 72); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига, **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **йаз-** + **уқ** = **йазуқ** > **йâзиқ**.

ЙОЗЛОҚ 'ёз фаслида яшайдиган жой' (оз ишла-тилади). *Ҳали ё з л о қ қ а кўчганимиз йўқ*. Бу от қадимги туркий тилда 'йилнинг иссиқ қисми' маъносини англаган **йаз** сўзидан **-ла** қўшимчаси билан ясалган феълга (Девон, II, 410: **йазлатты**) **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**йаз-** + **ла** = **йазла-**) + **қ** = **йазлақ** > **йâзлâқ**. Асли бу сўзга **қишлâқ** сўзи антоним бўлиб ('ёзда яшайдиган жой' ↔ 'қишда яшайдиган жой'), ҳозир бундай маъно муносабати сезилмас бўлиб қолган.

ЙОЗМИШ 'гуноҳ' (оз ишлатилади). *Айбгор ўз ё з м и ш л а р и г а яраша жазо олди*. Бу от эски ўзбек тилида 'хато қил-', 'гуноҳ қил-' маъносини англаган **йаз-** феълдан **-мыш** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 71); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йаз-** + **мыш** = **йазмыш** > **йâзмиш**.

ЙОЗФИР-I 'бироз гина қилиб, шикоят қилиб гапир-'. *Ахир, опам эшитса, ё з ғ и р м а й г и м и? Унинг ҳурмати йўқми?* (Ҳаким Назир). Бу сўз эски ўзбек тилида **йаз-** I феълнинг 'гина қил-' маъносидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-ғыр** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йаз-** + **ғыр** = **йазғыр-** > **йâзғир-**.

ЙОЗФИР-II 'маълум даражада гуноҳ иш қил-'. *Мен нима ё з ғ и р г и м к и, мени жазога тортиш керак?* Бу сўз эски ўзбек тилида 'гуноҳ иш қил-' маъносини англаувчи **йаз-** феълдан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-ғыр** қўшимчаси билан ҳосил

қилинган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йаз-** + **ғыр** = **йазғыр-** > **йâзғыр-**. ЎТИЛда бу сўз хато равишда **йâзғыр-** I сўзининг иккинчи маъноси деб берилган.

ЙОЙ 'қаттиқ ёғочнинг икки учидан тортиб, ярим доира шаклида эгиб ясалган ва найза отишга хизмат қиладиган қадимги қурол'. *Ҳақимбек ўн тўрт ботмон ё й н и қўлига ушлаб кўтариб тортди* ("Алпомиш"). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **йа:** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 382; ДС, 221), **й** ундоши кейинроқ қўшилган (ЭСТЯ, IV, 75), шундан кейин **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган; ўзбек тилида **а** унлиси â унлисига алмашган: **йа:** + **й** = **йа:й** > **йай** > **йâй**. Асли бу сўз 'эгилган' маъносини англатган бўлса керак.

ЙОЙ- 'кенгайтир-', 'тарқоқ ҳолатга келтир-'. *Келини келганда кўр, сепини ё й г а н г а кўр* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йа:й-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 76), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 226); ўзбек тилида **а** унлиси â унлисига алмашган: **йа:й-** > **йай-** > **йâй-**.

ЙОЙЛОҚ қ. **йайлов**

ЙОЛ I 'ҳайвон бўйнидаги узун туклар'. *Ё л и қуюқ эшакдан яғир бўлган от яхши* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **йа:л** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 86), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 175; ДС, 227); ўзбек тилида **а** унлиси â унлисига алмашган: **йа:л** > **йал** > **йâl**.

ЙОЛ II 'сайр', 'дам' (оз ишлатилади). *Яшил ўрмон бўлур ҳали кўл айланаси, Ёз кунлари ё л этгали қушлар панаси* (Миртемир). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **йал** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 85); ўзбек тилида **а** унлиси â унлисига алмашган: **йал** > **йâl**.

ЙОЛБОР қ. **йолвор-**

ЙОЛВОР- 'ўта даражада ўтиниб сўра-', 'илтижо қил-'. *"Мени ёлғиз ташлаб кетманг", — деди Қумри Қамчига ё л в о р и б* (Ҳамид Фулом). Бу сўз қадимги

туркий тилдаги 'ўтиниб сўрат-' маъносини англатган **йал-** феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ба** қўшимчаси қўшилган шаклидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-р** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 93), кейинроқ **б** ундоши **в** ундошига алмашган (Девон, III, 109; ДС, 230); ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**йал-** + **ба** = **йалба-**) + **р** = **йалбар-** > **йалвар-** > **йълвâr-**.

ЙОЛЛА- 'маълум шарт билан бирор ишни бажа-ришга жалб эт-'. *Баҳорда ниёз экишга одам ё л л а г и к.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ҳақ тўлаб ишлатиш' маъносини англатган **йал** отидан **-ла** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 85); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **йал** + **ла** = **йалла-** > **йъллâ-**.

ЙОЛЧИ- 'маълум даражада таъминлан-'. *Шошган қиз эрга ё л ч и м а с* (Мақол). Айрим туркий тиллардагина мавжуд бўлган бу феъл асли **йалчы-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 102), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йалчы-** > **йълчи-**. Бу феъл таркибида **-чы** қўшимчаси борлиги аниқ, лекин яшаш асосини аниқлаш қийин. Баъзи олимлар бу асосни қадимги туркий тилдаги 'ишҳақи', 'мукофот' маъносини англатган **йал** отига боғлайди (ЭСТЯ, IV, 102). Бизнингча, бу ерда яшаш асоси вазифасини қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'таъминлан-' маъносини англатган **йал-** феъли бажарган бўлиши керак, шунда **-чы** қисми 'бироз' маъносини ифодаловчи қўшимча бўлиб чиқади.

ЙОЛҚИН 'аланга', 'йаллиғ'. *Шох ўтиннинг .. й о л қ и н и қорайган кўчага шуъла сочмоқда* (Парда Турсун). Бу от қадимги туркий тилдаги 'ён-', 'аланга ол-' маъносини англатган **йал-** феълининг (Девон, III, 70) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-қы** қўшимчасини олган шаклидан **-н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 107); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йал-** + **қы** = **йалқы-**) + **н** = **йалқын** > **йълқин**.

ЙОЛФИЗ 'бир ўзи', 'якка', 'танҳо'. *Шубҳали ё л – ғ и з йўловчи кетганича кўринмади–қўйди* (Ҳамид Фулом). Бу сўз қадимги туркий тилдаги кўп маъноли **йалың** сифатининг 'якка', 'бошқалардан холи' маъно – сидан (ЭСТЯ, IV, 105) кучайтириш маъносини ифода – ловчи **–(у)з** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 98), қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 229), сўнгра **ң** ундоши **ғ** ундошига алмашган (ДС, 228); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига, **у** унлиси **ы** унлисига алмашган, охири **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йалың + уз = йалыңуз > йалңуз > йалғуз > йълғиз**.

ЙОЛҒОН 'ҳақиқатга тўғри келмайдиган', 'чин бўлмаган'. *Қайси ноинсоф топиб келди сизга бу ё л ғ о н гапни?* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'адам–қалдам гаплар' маъносини англлатган **йал** отидан (ЭСТЯ, IV, 92) **–ға** қўшимчаси билан ясалган феълга **–н** қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**йал + га = йалға–**) + **н = йалған > йълғân**.

ЙОЛҒОНДАКАМ 'ҳақиқий бўлмаган', 'сохта'. *У ўзини ё л ғ о н ғ а к а м уйқуга солиб мудрагандай ўтирган экан* (Ойбек). Бу сўз ўзбек тилида **йълғân** сифатининг 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи **–дәкә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **–м** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (**йълғân + дәкә = йълғândәкә**) + **м = йълғândәкәм**.

ЙОЛҒОН–ЙАШИҚ 'сохта ва яширин'. *[Отабек] Зайнабнинг ё л ғ о н – я ш и қ гаплар билан Кумуш юрагига ўт ёққанини пайқади* (Абдулла Қодирий). Бу жуфт сифатнинг иккинчи қисми ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'ўзгалар назаридан холи бўл–' маъносини англлатган **йаш** феълдан (Девон, III, 68; ДС, 246) **–(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йаш– + ық = йашық > йъшиқ**.

ЙОМОН 'сифати паст', 'салбий белги–хусусияти бор'. *Ё м о н отга ёл битмас* (Мақол). Қадимги тур –

кий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли йаман тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 384; Девон, III, 36; ДС, 230); ўзбек тилида а унлилари â унлиларига ал-машган: йаман > йâмân.

ЙОМФИР 'томчи ҳолатидаги ёғин'. *Ўтган булут—ган ё м ғ и р кутма* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'осмондан ёғин шаклида тушиб тур—' маъносини англатган йағ— феълидан (ПДП, 383; Девон, III, 68; ДС, 223) —мур қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 57); қадимги туркий тилдаёқ ғм ундошлари ўрин алмашган (Девон, III, 45), ўзбек тилида а унлиси â унлисига, у унлиси и унлисига алмашган: йағ— + мур = йағмур > йамғур > йâмғир. Ўзбек тилининг айрим шеваларида бу сўз йâғмур, йânғир тарзида ҳам талаффуз қилинади; йâғмур тарзида талаффуз қилишда ундошлар ўрин ал-машмайди; йânғир тарзида талаффуз қилишда эса ғм ундошлари ўрин алмашиб, м ундоши н ундошига ал-машади.

ЙОН 'гавданинг ўнг ёки чап томони'. [*Отабек*] *ўнг ё н и н и босиб кўрпага бурканди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда 'сон суяги' маъносини англатиб (Девон, III, 175), кейинчалик 'тараф', 'томон' маъносини англата бошлаган бу от (ДС, 231) асли йа:н тарзида талаффуз қилинган, кейинроқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 231), ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: йа:н > йан > йân. Бу сўз йâқ сўзига қиёсланиб, —н, —қ қисми қўшимча экани таъкидланади, лекин йâ (< йа:) қисмининг маъноси изоҳланмайди.

ЙОН— 'ўт ол—'. *Қуруқ ўтин бир зумда ловулаб ё н и б к е т ғ и* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл йан— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 72); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: йан— > йân—. Бу сўзни йâқ— сўзига қиёслаб, улар охиридаги —н, —қ қисмлари қўшимча экани таъкидланади (ЭСТЯ, IV, 112); (—н қўшимчаси ўзлик маъносини, —қ қўшимчаси орт-тирма маъносини ифодалашга хизмат қилади).

ЙОНБОШ 'гавданинг ўнг ёки чап томонининг бошланиш қисми'. *Нумагадир бугун ё н б о ш и м оғриб турибди*. Бу от йân отига 'бошланиш' маъносини англапти келган bâш сўзини қўшиб тузилган (ЭСТЯ, IV, 117): йân + bâш = йânбâш.

ЙОНДАМАСИГА 'ёни билан', 'кўндалангига'. *"Универсал" эгатларни ё н г а м а с и г а кеса кетди* (Ш. Фуломов). Бу равиш ўзбек тилида йân отига -дâ (< -лâ) қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан -мâ қўшимчаси билан ясалган отта -си эгалик қўшимчасини ва -гâ жўналиш келишиги қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: [(йân + дâ = йândâ-) + мâ = йândâмâ] + си + гâ = йândâмасигâ.

ЙОНДАШ- 'бироз яқинига кел-', 'яқинлаш-'. *Яхшига ё н г а ш, ёмондан қоч* (Мақол). Бу сўз ўзбек тилида йân отидан -дâ (< -лâ) қўшимчаси билан ясалган феълга 'бироз' маъносини ифодаловчи -ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (йân + дâ = йândâ-) + ш = йândâш-. Бу феълни йândâш сифати таъсирида йândâш-деб хато талаффуз қилиш ва ёзиш учрайди.

ЙОНДОШ 'ёнма-ён жой олган'. *Йўлга ё н г о ш анҳор шовулаб оқиб ётарди* (Шукур Холмирзаев). Бу сифат ўзбек тилида йân отидан -дâш қўшимчаси билан ясалган: йân + дâш = йândâш.

ЙОНДОШ- қ. йондаш-

ЙОНИ-ВЕРИ 'яқин атроф'. *Ёни-веримга қарасам, бизниклар йўқ, ҳамма кетиб қолибди* (Шухрат). Жуфт сўз шаклида ёзиш одат тусига кирган бу сўзнинг биринчи қисми йân оти ва -у боғловчисидан иборат бўлиб, асли йân-у тарзида ёзиш лозим; бу ўринда -у боғловчиси -и талаффуз қилина бошлаганидан кейин йân сўзига қўшилиб кетган. Бу жуфт сўзнинг иккинчи қисми бери сўзи бўлиб, бу сўз бошланишидаги б ундоши в ундошига алмашган: йân-у бери > йâни-бери > йâни-вери. ЎТИЛга бу сўз ёни-вер шаклида хато киритилган (Луғат тузувчи вери қисми охиридаги и ун-лисини эгалик қўшимчаси деб тушуниб, ташлаб юборган).

ЙОНИЛҒИ 'суюқ ёқилғи'. *Дмитрий гушманнинг иккита ё н и л ғ и базасини портлатган* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от **йân**– феълининг **–(и)л** мажҳул нисбат қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **–ғи** қўшимчаси билан ясалган: (**йân**– + **ил** = **йâнил**–) + **ғи** = **йâнилғи**. Асли ўтимсиз бўлган **йân**– феълига мажҳул нисбат қўшимчаси қўшилмайди; бу ердаги ҳолат **йâқилғи** сўзидан андоза олингани сабабли воқе бўлган.

ЙОНОҚ 'юзнинг бўртиқ қисми'. [*Башоратнинг*] .. *қошлари қуюқ, қалин; юм–юмалоқ ё н о қ л а р и ҳамиша қизил* (Асқад Мухтор). Бу сўз 'тараф' маъно–сини англатган **йан** сўзига кичрайтириш маъносини ифодаловчи **–(а)қ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган деб изоҳланади (ЭСТЯ, IV, 123): **йан** + **ақ**. Девонда бу сўз **йанақ** шаклида берилиб, 'ҳар нарсанинг ёни' маъносини англатиши таъкидланган (Девон, III, 386). Қадимги туркий тил луғатида эса бу сўз 'юзнинг бўртиқ қисми' деб таърифланган (ДС, 233). Маъно таърифларидаги ҳар хилликдан қатъий назар, **йаң** сўзи охиридаги **ң** товуши **н** товушига айланганини изоҳлаш қийин (Балки қадимги туркий тилда бу от **йан** шаклида ҳам мавжуд бўлгандир).

ЙОНЧИҚ 'ҳамён', 'халтача' (оз ишлатилади). *Ҳо–миг ё н ч и ғ и н и чиқариб, бир қўлидан иккинчи қўлига олтинларни санаб тушира берди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'гавданинг ўнг ёки чап томони' маъносини англатган **йан** отидан кич–райтириш маъносини ифодаловчи **–чуқ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 118; Девон, III, 52); қадимги туркий тилдаёқ бу сўз **йанчық** тарзида ҳам талаффуз қилинган (ДС, 232); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йан** + **чуқ** = **йанчуқ** > **йанчық** > **йâнчиқ**.

ЙОНҒОҚ 'меваси юмалоқ қаттиқ қобикқа ўралган кўп йиллик дарахт'. *Ағолат чироқларни ёқиб юбориб, ё н ғ о қ тағудаги супага жой қилди* (Ибраҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **йағақ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 36). Бу сўз 'мой' маъносини англатувчи **йағ** отидан 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи **–(а)қ** қўшимчаси

билан ҳосил қилинган деб талқин этилади (ЭСТЯ, IV, 59): **йағ + ақ = йағақ**. Бу сўзни **йағ** отидан **-а** қўшимчаси билан феъл ясалган ва ундан **-қ** қўшимчаси билан от ясалган деб талқин этиш ҳам мумкин: (**йағ + а = йаға-**) + **қ = йағақ**. Ўзбек тилидаги **йânғâқ** сўзида асли **йағ** отидан **-на** қўшимчаси билан феъл ясалган ва ундан **-қ** қўшимчаси билан от ясалган деб изоҳлаш мумкин; кейинчалик **ғн** ундошлари ўрин алмашган, **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**йағ + на = йағна-**) + **қ = йағнақ > йанғақ > йânғâқ**.

ЙОНФИР қ. **йомғир**

ЙОП- I 'беркит-'. [*Қутигор*] *дарвозани ё п и б, шилдир-шилдир занжирларини боғлай бошлади* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу кўп маъноли феъл **йап-** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 384; ЭСТЯ, IV, 127); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йап-** I > **йâп-** I.

ЙОП- II 'тандирда пишир-'. *У қайроқ бугдой унудан ёғлиқ патир, сомса ё п г и, қатлама пиширди* (Иброҳим Раҳим). Бу феъл қадимги туркий тилда, бошқа маънолар қатори, 'ёпиштир-' маъносини англатган (Девон, III, 65), 'тандирда пишир-' маъноси кейин ўсиб чиққан; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йап-** II > **йâп-** II.

ЙОПИНЧИҚ 'ёпиниб юриладиган буюм'. *Ёз ё п и н ч и қ и н г н и қўйма, қишда ўзинг биласан* (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'беркит-' маъносини англатувчи **йап-** I феълидан (Девон, III, 65; ДС, 235) **-(ы)н** қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чық** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йап-** + **ын = йапын**) + **чық = йапынчық > йâпинчиқ**. Бу сўз **йâпинчâқ** шаклида ҳам ишлатилади.

ЙОПИНЧОҚ қ. **йопинчиқ**

ЙОПИРИЛ- 'ташлан-'. *Болалар қулупнайга ё п и р и л г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ёпиштир-' маъносини англатган **йап-** III феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(у)р** қўшимчасини ва 'ўзлик'

маъносини ифодаловчи **-(у)л** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДСда бу қўшимчалар орттирма ва мажҳул нисбат қўшимчалари деб нотўғри талқин қилинган: 236-бет); қадимги туркий тилда иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **йапрулды** (Девон, III, 117); ўзбек тилида бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги унли сақланган, а унлиси **â** унлисига, у унлилари **и** унлила-рига алмашган: **(йап- + ур = йапур-) + ул = йапурул- > йâпирил-**.

ЙОПИШ- 'елимлаш-', 'тирмаш-', 'бир-бирига зич тегиб тур-'. *Йигит бирган .. орқаси билан деворга ё н у ш г у* (Асқад Мухтор). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ёпиштир-' маъносини англатган **йап-** III феълига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(у)ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 237); қадимги туркий тилдаёқ бу сўз **йапыш-** тарзида ҳам талаффуз қилинган (Девон, III, 77); ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йап- + уш = йапуш- > йапыш- > йâпиш-**.

ЙОПИҚ I 'берк', 'ёпилган'. *Кечаси .. Марғилон гарвозаси ё н у қ б ў л а г у* (Абдулла Қодирий). Бу сўз эски ўзбек тилида 'беркит-' маъносини англатувчи **йап-** феълидан сифат ясовчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 128; КРС, 209); ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йап- + ық = йапық > йâпиқ**.

ЙОПИҚ II 'иш ҳайвони устига ёпиладиган мато'. *Сайслар .. отлар устидаги ё н у қ л а р н и ва тўқимларни олиб, ҳалиги тол дарахти остига ёзганлар* (Садриддин Айний). Бу сўз асли **йап-** I феълидан от ясовчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 128); ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йап- + ық = йапық > йâпиқ**.

ЙОР- 'кесиб, чопиб бўлақларга ажрат-', 'бўл-'. *Кимдир қарс-қарс ўтин ё р а г у* (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **йа:р-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 135), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган

(ПДП, 385; Девон, III, 65; ДС, 239); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:р-** > **йар-** > **йâr-**.

ЙОРИ- 'ёруғ ҳолатга кел-'. *Шам нуридан хона ичи ё р и г и*. Бу феъл қадимги туркий тилда нурла-нишни ифодалаган **йар** тасвир сўзидан **-ы** қўшимчасининг **-у** шакли билан ясалган (ДС, 243), кейинроқ **у** унлиси **ы** унлисига (ЭСТЯ, IV, 134), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йар + у = йару-** > **йары-** > **йâри-**.

ЙОРИҚ 'ёрилган', 'дарз кетган'. *Бозорда ё р и қ қовунларни ярим баҳосига сотиб юборишади*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'ажрат-' маъносини англатган **йа:р-** феълининг **йар-** шаклидан **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 385: **йар-уқ**; Девон, III, 22), кейинчалик **у** унлиси **ы** унлисига (ЭСТЯ, IV, 136), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йар- + уқ = йаруқ** > **йарық** > **йâриқ**.

ЙОрЛАҚА- 'меҳр-шафқат кўрсат-', 'гуноҳини кечир-'. *Сиз менинг бу хатимни ўқиб, гуноҳларимни ё р л а қ а б т у р г а н кезларингизда ..* (Абдулла Қодирий). Бу феъл қадимги туркий тилда 'ваколат ҳужжати', 'кўрсатма' маъносини англатувчи **йарлығ** отининг **йарлық** шаклидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 20; ДС, 242); кейинчалик иккинчи бўғиндаги **ы** унлиси **а** унлисига (ДС, 242), ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, кейинги бўғиндаги **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **йарлық + а = йарлықа-** > **йарлақа-** > **йâрләқâ-**.

ЙОрЛИҚ 'ваколат ҳужжати', 'бирор нарса ҳақида маълумот берувчи ҳужжат'. *Тўранинг хондан икки юз таноб ерга ё р л и қ олгани бежиз эмас* (Жуманиёз Жабборов). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'хабар' маъносини англатган **йар** отидан (ЭСТЯ, IV, 18) **-лығ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 19), кейинроқ **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган (ПДП, 385; КРС, 235); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йар + лығ = йарлығ** > **йарлық** > **йâрлық**.

ЙОРТИ 'ярим'. Ёмонган ё р т и қошиқ (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ажрат-' маъносини англатган **йа:р-** феълидан **-ты** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 145), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 54: **йар-** + **ты** + **м**; КРС, 236); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йа:р-** + **ты** = **йа:рты** > **йарты** > **йърти**. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида кўпинча **йърим-йърти** жуфт сўзи таркибида ишлатилади.

ЙОРУҒ I 'нур', 'ёғду'. Фуломжон ўчоқдаги ўт ё р у ғ и ғ а қомаши хирагина кўриниб турган гўс-тини қучоқлади (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ёруғ ҳолатга кел-' маъносини англатган **йару-** феълидан (ДС, 243) от ясовчи **-қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 135; ПДП, 385: **йару-қ**; Девон, III, 22; ДС, 244); кейинчалик **қ** ундоши **ғ** ундошига, ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йару-** + **қ** = **йаруқ** > **йаруғ** > **йъруғ**.

ЙОРУҒ II 'нурли'. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши й о р у ғ (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ёруғ ҳолатга кел-' маъносини англатган **йару-** феълидан (ДС, 243) сифат ясовчи **-қ** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **қ** ундоши **ғ** ундошига, ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йару-** + **қ** = **йаруқ** > **йаруғ** > **йъруғ**. Девонда бу сифат келтирилмаган, ДСда эса 'нур' маъносини англатувчи **йаруқ** сўзининг иккинчи маъноси сифатида берилган (ДС, 244).

ЙОРҚИН 'очиқ нурли', 'равшан'. Қуёш чиқиб, анҳор ёқасидаги толларни олтинлатган, тоза, ё р қ и н ҳаво кўзни қамаштиради (Ойбек). Бу сифат эски ўзбек тилида нурланишни ифодалаган **йарқ** тасвир сўзидан **-ы** қўшимчаси билан ясалган феълга (КРС, 235) **-н** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, IV, 135; КРС, 235); кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йарқ** + **ы** = **йарқы-**) + **н** = **йарқын** > **йърқин**.

ЙОРҒУЧОҚ 'дон янчиш, ун тортиш учун хизмат қиладиган хонаки асбоб', 'қўл тегирмон'. [Ниёзмурог] кунни бўйи ё р ғ у ч о қ айлантирди (Мирмуҳсин). Бу

сўз эски ўзбек тилида 'бўлақларга ажрат-' маъносини англатувчи **йар-** феълдан **-ғу** қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чақ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**йар-** + **ғу** = **йарғу**) + **чақ** = **йарғучақ** > **йârғучâқ**.

ЙОСТИҚ 'бош остига, ёнбошга қўйиб ётиш учун хизмат қиладиган юмшоқ буюм'. У *ё с т и қ қ а су-янганича анча вақт сукунатга кетди* (Ҳамид Фулом). Бу от қадимги туркий тилда 'узала туш-' маъносини англатувчи **йат-** феълнинг 'мойиллик', 'исташ' маъносини ифодаловчи **-сы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклдан **-қ** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **тс** ундошларининг ўрни алмашган (ЭСТЯ, IV, 155), **қ** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **ы** унлиси **у** унлисига (Девон, III, 50), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**йат-** + **сы** = **йатсы-**) + **қ** = **йатсық** > **йастық** > **йастуқ** > **йâстиқ**.

ЙОТ 'бегона'. *Қадр билмас қариндошдан қадр билган ё т яхши* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **йа:т** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 158), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; Девон, III, 174; ДС, 247); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:т** > **йат** > **йât**. Бу сўзни **йав** сўзига қиёслаб, улар охиридаги **-в**, **-т** қисмлари қўшимча бўлса керак дейилади (ЭСТЯ, IV, 158), лекин **йа:-** қисми қандай маъно англатиши аниқ айтилмайди (Бу қисм 'қарши томонда бўл-' маъносини англатган феъл бўлса керак).

ЙОТ- 'ер бағирлаб чўзил-', 'узала туш-'. *Ҳасанали секингина гарича остига ё т и б , ҳужра ичига қулоқ солди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йат-** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 386; Девон, II, 362; ДС, 247); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йат-** > **йât-**. Бу феълни **йай-** феълга қиёслаб, улар охиридаги **-т**, **-й** қисмлари қўшимчага тенг деган фикр айтилади (ЭСТЯ, IV, 157), лекин уларнинг ва улар қўшилган асоснинг маъноси аниқ таърифланмайди (**йа-** қисми 'йўнал-')

маъносини англатган бўлиб, –т қисми 'юқоридан пастга', –й қисми 'енга' йўналишни ифодалаган бўлса керак).

ЙОШ I 'қайғу ёки севинч таъсирида кўз безлари –дан ажралиб чиқадиган тиниқ суюқлик'. *Ҳаётнинг ўнг ёноғига бир томчи иссиқ ёш тўкилди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **йа:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 162), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; Девон, III, 174; ДС, 246); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:ш** > **йаш** > **йâш**. Бу сўз асли 'нам' маъносини англатган: **кўз йашы** ('кўзнинг нами') → **йаш** ('кўздан ажралиб чиқадиган суюқлик').

ЙОШ II 'яқинда вужудга келган', 'ҳали кўп яша –маган'. .. *ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олар эдилар* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат **йа:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 162), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; ДС, 245); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:ш** > **йаш** > **йâш**.

ЙОШ III 'бир йилга тенг умр'. *Мен йигирма уч ёш умга уйландим*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **йа:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 162), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 386; Девон, I, 307; ДС, 245); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:ш** > **йаш** > **йâш**.

ЙОШАР қ. **йашар**

ЙОҚ 'томон'. *Майин тонг шабадаси ранг-баранг гулларни секин тебратиб, атирларини ҳар ёққа сепад* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **йа:қ** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 82), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 237); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:қ** > **йақ** > **йâқ**. Бу сўз **йân** сўзига қиёсланиб, улар охиридаги **-қ**, **-н** қисмлари қўшимча экани таъкидланади (ЭСТЯ, IV, 82), лекин **йа** қисмининг маъноси изоҳланмайди.

ЙОҚ– I 'аланга ҳосил қил–'. *Ҳовлига олов ё қ и б, чилдирмангни қизит* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йа**-асосига **-қ** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган дейилади (ЭСТЯ, IV, 82); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа**- + **қ** = **йақ**- > **йâқ**-.

ЙОҚ– II 'дидга, таъбга маъқул туш–'. *Қуруқ гап қулоққа ё қ м а с* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йа**-асосига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-қ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган дейилади (ЭСТЯ, IV, 81); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа**- + **қ** = **йақ**- > **йâқ**-. Бу феъл асли 'яқин бўл–' маъносини англатган, 'дидга, таъбга маъқул туш–' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ЙОҚА I 'қирғоқ', 'бўй', 'соҳил'. *Элгелди қамишзорни оралаб кўл ё қ а с и г а чиқди* (Асқад Мухтор). Бу от қадимги туркий тилдаги 'яқинлаш–' маъносини англатган **йақ**- феълидан (ПДП, 384; Девон, III, 70, ДС, 237) **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 83); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **йақ**- + **а** = **йақа** > **йâқä**.

ЙОҚА II 'кийимнинг бўйин атрофида жойлашган қисми'. *[Қори] ё қ а с и н и катта очиб, кўкрагига уч марта туфлади* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от қадимги туркий тилдаги 'яқинлаш–' маъносини англатган **йақ**-феълидан (ПДП, 384; Девон, III, 70, ДС, 237) **-а** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 384; ДС, 237); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **йақ**- + **а** = **йақа** > **йâқä**. Маҳмуд Кошғарий луғатида бу сўз келтирилган-у, лекин 'қирғоқ' маъносини англатувчи сўз келтирилмаган. Ҳозирги ўзбек тилида икки сўз деб қаралаётган **йâқä** I ва **йâқä** II асли бир сўзнинг маънолари бўлиб чиқса керак.

ЙОҚАЛАШ– 'ёқа бўғиш–', 'мушглаш–'. .. *баъзан болалар бир-бирларининг гўшларини егудек ё қ а – л а ш с а л а р ҳам, ҳеч ким билмайди* (Ойбек). Бу феъл ўзбек тилида 'кийимнинг бўйин атрофида жой–

лашган қисми' маъносини англатувчи **йâқä** отидан –**lä** қўшимчаси билан ясалган феълга биргалик маъносини ифодаловчи –**ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (**йâқä** + **lä** = **йâқälä**) + **ш** = **йâқäläш**–.

ЙОҚИЛҒИ 'ёқиладиган модда, жисм'. *Биз мате-риалларни, ё қ и л ғ и н и, вақтни тежаш билан жуда кўп маблағ тўплашимиз мумкин* (Асқад Мухтор). Бу от ўзбек тилида 'аланга ҳосил қил–' маъносини анг-латувчи **йâқ**– феълнинг –(**и**)**л** мажҳул нисбат қўшимча-сини олган шаклидан –**ғи** қўшимчаси билан ясалган: (**йâқ**– + **ил** = **йâқил**–) + **ғи** = **йâқилғи**.

ЙОҚИМЛИ 'истараси иссиқ', 'кишини ўзига тор-тадиган', 'дидга ёқадиган'. *Кичик неварангиз ё қ и м л и бола бўлибди*. Бу сифат эски ўзбек тилида 'дидга, таъбга маъқул туш–' маъносини англатувчи **йâқ**– феъли-дан –(**и**)**м** қўшимчаси билан ясалган отга –**ли** қўшимча-сини қўшиб ясалган: (**йâқ**– + **им** = **йâқим**) + **ли** = **йâқимли**. Худди шундай тузилишли **тойимли**, **йуқумли** каби баъзи сўзларда бўлганидек, **йâқимли** сўзида ҳам **йâқим** қисми мустақил ишлатилмайди; **йâқимли** сўзини **йâқимтâй** сўзи билан қиёслаганда **йâқим** қисми аниқ ажралади.

ЙОҚИМТОЙ 'истараси иссиққина', 'жозибали'. [*Расмда*] *..бири биридан ё қ и м т о й уч бола бегубор кулиб турарди*. Бу сифат ўзбек тилида 'дидга, таъбга маъқул туш–' маъносини англатувчи **йâқ**– феъ-лидан –(**и**)**м** қўшимчаси билан ясалган отга 'илиқ му-носабат' маъносини ифодаловчи –**тâй** қисмини қўшиб ҳосил қилинган: (**йâқ**– + **им** = **йâқим**) + **тâй** = **йâқимтâй**.

ЙОҚЛА– 'тарафини ол–', 'қувватла–'. *У мажлисда директорнинг фикрини ё қ л а б гапирди*. Бу феъл ўзбек тилида 'томон' маъносини англатувчи **йâқ** отидан –**lä** қўшимчаси билан ясалган: **йâқ** + **lä** = **йâқlä**–.

ЙОҒ 'мой модда'. *Хотин–қизлар кув пишиб, ё ғ ажратмоқда* (Садриддин Айний). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **йа:ғ** тарзида та-лаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 59), кейинроқ **а:** унлиси-нинг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 175; ДС, 223); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йа:ғ** >

йағ > **йâғ**. Бу сўз асли 'мой ажрат-' маъносини англатган **йа:**- феълидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган дейилади (ЭСТЯ, IV, 59).

ЙОҒ- 'томчи ёки зарра ҳолатида ҳаводан узлуксиз тушиб тур-'. *Қор кучли ё г а р г и* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йағ**- тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 383; Девон, III, 68; ДС, 223); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йағ**- > **йâғ**-.

ЙОҒДУ 'ёруғлик', 'нур' (кўтаринки). *Кўтарилиб келаётган қуёшнинг ё г г у с и .. зумрад водийни зарга кўма бошладу* (Назир Сафаров). Бу от эски ўзбек тилида 'аланга ҳосил қил-' маъносини англатувчи **йақ**- феълидан (ЭСТЯ, IV, 82) **-ду** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 62); **д** ундоши таъсирида **қ** ундоши **г** ундошига, кейинроқ **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йақ**- + **ду** = **йақду** > **йағду** > **йâғду**.

ЙОҒИН 'булутдан ёмғир, қор, дўл тарзида туша - диган намлик'. *Сўри остигаги супанинг четлари ё г и н б и л а н нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилган эди* (Абдулла Қодирий). Бу от эски ўзбек тилида 'томчи ёки зарра ҳолатида ҳаводан узлуксиз тушиб тур-' маъносини англатган **йағ**- феълидан **-(ы)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 57); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йағ**- + **ын** = **йағын** > **йâғин**.

ЙОҒЛОҒИ 'чўмичга ўхшаш, лекин ундан каттароқ рўзгор буюми'. *[Раъно] .. ўртаси хинадай сарғайиб кетган галстукни ё г л о г и г а г и сувга тиқиб, акасига айбдорларча қаради* (Ҳаким Назир). Бу сўз ўзбек тилида **йâғ** оти билан 'қиздирилган' маъносини англатувчи **дâғ** сўзининг бирлашувидан юзага келган, бирлашув **-и** эгалик қўшимчасини қўшиш билан ту- галланган; кейинчалик **д** ундоши **л** ундошига алмашган: (**йâғ** + **дâғ** = **йағдâғ**) + **и** = **йағдâғи** > **йâғдâғи**. Бу сўзни **йâғ** отидан **-лâ** қўшимчаси билан ясалган феълдан **-ғи** қўшимчаси билан ясалган, **â** унлиси **â** унлисига алмашган деб изоҳлаш ҳам мумкин: (**йâғ** + **лâ** = **йâғлâ**-) + **ғи** = **йâғлâғи** > **йâғлâғи**.

ЙОҒМИР қ. йомғир

ЙОҒОЧ 'кесилган дарахтнинг танаси'. Эсимда Анҳорнинг ёғоч кўприги, Бу ерни азалдан дейишган Ўрда (Мақсуд Шайхзода). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ўсимлик' маъносини англатган **ы** отидан (ДС, 216) 'катта' маъносини ифодаловчи **ғач** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 72), кейинроқ сўз бошланишига **й** ундоши қўшилган (Девон, III, 15; ДС, 265), сўнгра айрим туркий тилларда **й** ундошидан кейинги **ы** унлиси **а** унлисига алмашган (ПДП, 283), ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **ы + ғач = ығач > йығач > йағач > йâғач**.

ЙУБОР- 'наrsa ёки кимсани бирор жойга йўлла-'. Укангни бувимдан хабар олиб келишга юборди м. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'орқама-орқа юр-' маъносини англатган **ий-** феълнинг (ДС, 205; ЭСТЯ, I, 332) **-е** (**< -а**) равишдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига ҳаракатнинг кетма-кет бажарилишини билдирувчи **бар-** || **бер-** ёрдамчи феълни қўшиб тузилган (ЭСТЯ, I, 323); кейинчалик **е** унлиси талаффуз қилинмай қўйган; сўз бошланишидаги **ий** товушлари ўрин алмашган (ПДП, 387; ДС, 260); ўзбек тилида **б** ундошининг таъсири билан **а** унлиси **â** унлисига, **и** унлиси **у** унлисига алмашган: (**ий-** + **е** = **ийе**) + **бар** = **ийебар-** > **ийбар-** > **йибар-** > **йубар-** > **йубар-**.

ЙУВ- 'сув билан ишқаб тоза қил-'. Ҳаёт қозонни ювди - ю, қолқоғини ёпиб, кириб кетди (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **йу-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 238), кейинроқ **у:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 74; ДС, 277); ўзбек тилида **йу-** очиқ бўғини **в** ундоши билан ёпиқ бўғинга айлантирилган: **йу-** > **йу-** > **йув-**.

ЙУВОШ 'шўхлик қилмайдиган', 'мўмин-қобил'. Дадам жуда ювош, ширин сўз чол эди (Ойбек). Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'тинчлантир-' маъносини англатган **йава-** феълдан (ДС, 248: **йава** + **л** 'успакаиваться') **-ш** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 52; Девон, III, 18; ДС, 248); ўзбек тилида **в**

ундошининг таъсири билан биринчи бўғиндаги а унлиси у унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига ал — машган: **йава-** + **ш** = **йаваш** > **йувâш**. Сўзлашув нутқида бу сўз **йâввâш** тарзида талаффуз қилинади, бунда **в** ун — доши қатланади, **а** унлилари **â** унлиларига алмашади: **йава-** + **ш** = **йаваш** > **йавваш** > **йâввâш**.

ЙУВУНДИ 'идиш-товоқни ювганда овқат қолдиқ-лари аралаш ҳосил бўладиган ифлос сув'. .. **бойнинг ичкарисидан салқит, ю в у н д и ва бошқа нарсалар чиқиб туради** (Ғафур Ғулом). Бу сўз эски ўзбек тилида **йув-** феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(у)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан сифатдош ясовчи **-ды** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейин — чалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йув-** + **ун** = **йувун-**) + **ды** = **йувунды** > **йувунди**; маъно та — раққиёти натижасида бу сифатдош отга кўчган.

ЙУВУҚЧИ қ. **ЮВҒУЧИ**

ЙУВҒУЧИ 'мурдани ювиб, кафанлайдиган киши'. **Унинг ҳайратга очик қолган оғиз ва кўзларини ю в — ғ у ч и тахтага юмди** (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида **йув-** феълининг **-ғу** қўшимчаси билан ҳо — сил қилинган сифатдош шаклидан шахс оти ясовчи **-чы** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йув-** + **ғу** = **йувғу**) + **чы** = **йувғучы** > **йувғучи**. Сўзлашув нутқида бу сўз **ювуқчи** тарзида айтилади, бунда **ғу** товушлари ўрин алмашиб, **ғ** ундоши **ч** ундошининг таъсири билан **қ** ундошига ал — машади: **йувғучи** > **йувуғчи** > **йувуқчи**. **Йувуқчи** сўзини бошқача талқин этиш ҳам мумкин: **йув-** феълдан **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган отга шахс оти ясовчи **-чи** қўшимчаси қўшилган: (**йув-** + **уқ** = **йувуқ**) + **чи** = **йувуқчи**.

ЙУГАН 'иш ҳайвонини бошқариш учун бошига солинадиган, сувлик, тизгин, қайиш тасмалардан иборат абзал'. **Унинг кўли ю г а н д а, кўзлари ерга, отага қараёлмас эди** (Ҳамид Ғулом). Бу от қадимги туркий тилдаги 'бирлаштир-', 'йиғ-' маъносини англаган **йўк-** феълдан (ДС, 285) **-(ў)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 577), қўшимча қўшилганидан кейин икки

унли ораллиғидаги к ундоши г ундошига (Девон, III, 377), ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги ў унлиси ä унлисига алмашган, биринчи бўғиндаги ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўк- + ўн = йўкўн > йўгўн > йўгән > йугән.

ЙУГУР- 'чоп-', 'ирғишлаб бирор йўналишда тез ҳаракат қил-'. *Бузоқнинг югургани сомонхонагача* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл йўгўр- тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 390; Девон, III, 76; ДС, 284); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўгўр- > йугур-. Маҳмуд Кошғарий бу феъл 'қаттиқ чоп-' маъносини англатишини таъкидлайди (Девон, III, 76).

ЙУГУРДАК 'ҳар хил юмушларни югуриб-елиб бажариб турадиган одам'. *У сўрамаса ҳам, чойхоначининг югургани чой кўйиб кетди* (Ойбек). Бу от ўзбек тилида йугур- феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи -дä (-lä) кўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан -к кўшимчаси билан ясалган: (йугур- + дä = йугурдä-) + к = йугурдäк.

ЙУГУРИК 'тез чопадиган', 'чопқир'. *Келак еган от югурик бўлмас* (Мақол). Бу сифат қадимги туркий тилда йўгўр- феълдан -(ў)к кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 258; ДС, 285); ўзбек тилида учинчи бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган, ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўгўр- + ўк = йўгўрўк > йўгўрик > йугурик. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни йўгўрүк тарзида келтиради (Девон, III, 52), бунда иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмаган бўлади.

ЙУЗ I 'бошнинг бурун, оғиз жойлашган олд қисми', 'афт'. *Қизгин бўғувчи ҳаво юзга уради* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу кўп маъноли от дастлаб йў:з тарзида талаффуз қилинган (ДС, 288), кейинроқ ў: унлисининг чўзиқлик белгиси (Девон, III, 156; ДС, 287), ўзбек тилида юмшоқлик белгиси йўқолган: йў:з > йўз > йуз.

ЙУЗ II 'ўнта ўнликка тенг миқдор'. *Элик сўмлик пулларимни юз сўмликларга алмаштириб олдим*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу

от дастлаб йўз тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 260), кейинроқ ў: унлисининг чўзиқлик белгиси (Девон, I, 109; ДС, 288), ўзбек тилида юмшоқлик белгиси йўқолган: йўз > йўз > йуз.

ЙУЗ– қ. суз–

ЙУЗА 'сирт', 'сатҳ', 'устки қисм'. *Икки қуда ҳовли ю з а с и г а тушганда Кумуш саҳн бўйлаб юриб турар эди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда йўз отининг 'ташқи томон' маъносидан (ЭСТЯ, IV, 259) –*а* қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; кейинроқ ў: унлисининг чўзиқлик белгиси, ўзбек тилида юмшоқлик белгиси йўқолган: йўз + *а* = йўз*а* > йўз*а* > йуз*а*.

ЙУЗАКИ 'асосли бўлмаган', 'чуқур ўрганилмаган'. *Масалага ю з а к и ёндашиб хулоса чиқарилган*. Бу сифат эски ўзбек тилида йўз отининг 'сирт', 'ташқи томон' маъносидан –*аки* қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўз + *аки* = йўз*аки* > йуз*аки*. Бу сўзни йўз*а* отига –*ки* қўшимчасини қўшиб ясалган деб талқин этиш ҳам мумкин: йўз*а* + *ки* = йўз*аки* > йуз*аки*.

ЙУЗАЛАБ 'усти бўйлаб'. *Оқчорлоқ галалари сув ю з а л а б безовта қийқириб учишди* (Асқад Мухтор). Бу сўз ўзбек тилида йуз*а* отидан –*ла* қўшимчаси билан ясалган феълнинг –*б* равишдош қўшимчасини олган шаклига тенг бўлиб, шу шаклида равишга кўчган; кейинчалик –*ла* ва –*б* қўшимчалари яхлитланиб, равиш ясовчисига айланган, шунга кўра бундай тузилишда сўзлар ҳозирги ўзбек тилида қисмларга йуз*а* + *лаб* тарзида ажратила бошлаган.

ЙУЗУК қ. узук

ЙУК 'ташиб борилиши лозим нарсалар йиғими'. *Бой шаҳарга бироз ю к туширган эди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от йўк тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 10; ДС, 285); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўк > йук. Бу сўз қадимги туркий тилда 'тўпла–', 'йиғ–' маъносини англатган йў– феълдан –*к* қўшимчаси билан ясалган деб изоҳлаш мавжуд (ЭСТЯ, IV, 263).

ЙУКСАК 'балаңд', 'юқори', 'олий'. *Ўз меҳнати билан ю к с а к мукофотга сазовор бўлди.* Бу сифат қадимги туркий тилда 'тўпла-' маъносини англлатувчи йўк- феълининг (ДС, 285) исм эши бўлган йўк отидан (ЭСТЯ, IV, 264) 'истак' маъносини ифодаловчи -сә қўшимчасини қўшиб ясалган феълга (Девон, III, 321; ДС, 285) -к қўшимчасини қўшиб ясалган (Девон, III, 53; ЭСТЯ, IV, 264); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (йўк + сә = йўксә-) + к = йўксәк > йуксәк.

ЙУКСАЛ- 'балаңд кўтарил-', 'тараққиётда юқори даражага ет-'. *Саноатимиз кундан кунга ю к с а л м о қ г а.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'тўпла-' маъно- сини англлатувчи йўк- феълининг (ДС, 285) исм эши бўлган йўк отидан (ЭСТЯ, IV, 264) -сә қўшимчаси билан ясалган феълининг (Девон, III, 321; ДС, 285) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -л қўшимчасини олган шаклига тенг (ЭСТЯ, IV, 264); ўзбек тилида ў унлисининг юм- шоқлик белгиси йўқолган: (йўк + сә = йўксә-) + л = йўксәл- > йуксәл-.

ЙУКУН- 'таъзим қил-', 'сажда қил-', 'илтижо қил-'. *Шаҳзодалар бориб, ю к у н и б, айри-айри кўриш- дилар* (Ойбек). Бу феъл қадимги туркий тилда 'тўпла-' маъносини англлатган йўк- феълининг (ДС, 285) 'бук-' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(ў)н қўшим- часи билан ҳосил қилинган бўлса керак; ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўк- + ўн = йўкўн- > йукун-.

ЙУЛ- 'силтов билан тортиб, узиб, суғуриб ол-'. *Ота .. семиз, бўяб қўйгандай қизил ўтти ю л и б о л г и* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу кўп маъноли феъл йул- (ДС, 277) ва йўл- (Девон, III, 99: йўлиди) тарзида талаффуз қилинган, ҳозирги ўзбек тилига йул- талаф- фуз шакли етиб келган.

ЙУЛДУЗ 'кечаси осмонда нур сочувчи нуқта бўлиб кўринадиган коинот жисми'. *Бугун ҳаво очиқ, ю л г у з тўла осмон.* Бу от қадимги туркий тилда нурла- нишни (ялтирашни) ифодаловчи йалт, йулт тасвир сў-

зидан ы қўшимчасининг –у шакли билан ясалган феълга –з қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, IV, 280; ПДП, 390); қўшимча қўшилганидан кейин т ундоши д ундо–шига алмашган (Девон, III, 47; ДС, 278): (йулт + у = йулту–) + з = йултуз > йулдуз.

ЙУЛҚИ– ‘куч билан узиб ол–’. *Ҳовузда қандайдир плакат сузарди, шамол ю л қ и б учирган бўлса керак* (Асқад Мухтор). Бу сўз ‘силтов билан тортиб, узиб, суғуриб ол–’ маъносини англатувчи йул– феълининг (ДС, 277) кучайтириш маъносини ифодаловчи –қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига (Девон, III, 441) эски ўзбек тилида ‘такрор’ маъносини ифодаловчи –ы қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (йул– + қ = йулқ–) + ы = йулқы– > йулқи–.

ЙУЛҚИЛА– ‘куч билан такрор–такрор узиб ол–’. *Камолитдин нарироқда карракларнинг учини ю л – қ и л а б олаётган нор туяга .. тикилади* (С. Нуров). Бу сўз ўзбек тилида ‘куч билан узиб, юлиб ол–’ маъносини англатувчи йулқи– феълига ‘такрор’ маъносини ифодаловчи –лā қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: йулқи– + лā = йулқилā–. Кўринадики, йулқи– феъли таркибидаги –и қўшимчасининг маъноси (‘такрор’) уқилмай кетгани худди шундай маънони ифодаловчи –лā қўшимчасини қўшишга йўл очган.

ЙУМ– ‘кўз милқларини, лабларни бир–бирига тегиш–’. *Домла дуони қироат билан кўзларини ю м и б узоқ ўқиди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл йум– ва йўм– тарзида талаффуз қилинган (ДС, 279, 286), ҳозирги ўзбек тилига йум– талаффуз шакли етиб келган.

ЙУМАЛА– ‘доира шаклида айлан–’. *Бир чойшаб анор ҳар томонга ю м а л а б кетди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилдаги ‘доира шаклида ҳаракат қил–’ маъносини англатган йум– феълидан (ЭСТЯ, IV, 247) кучайтириш маъносини ифодаловчи –а ва ‘такрор’ маъносини ифодаловчи –ла қўшимчалари билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида а унлилари ā ун–

диларига алмашган: (йум- + а = йума-) + ла = йумала- > йумәлә-.

ЙУМАЛОҚ 'доира шаклидаги'. [Эшикдан] ёш бо- ланинг .. ю м а л о қ боши кўринди (Суннатилла Анорбоев). Бу сифат эски ўзбек тилида йумала- феълидан -қ қўшимчаси билан ясалган; иккинчи бўғин- даги а унлиси ё унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: йумала- + қ = йумалақ > йумәләқ.

ЙУМДАЛА- 'чанг солиб тирна-'. Ширмонхон чорпоядан сакраб тушиб, Аголатни ю м д а л а й к е т г и (Саида Зуннунова). Бу сўз эски ўзбек тилида 'силтов билан тортиб, узиб, суғуриб ол-' маъносини англ- латувчи йул- феълидан кучайтириш маъносини ифода - ловчи -ма ва 'такрор' маъносини ифодаловчи -ла қў- шимчаларини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 268); кейин - чалик лм ундошлари ўрин алмашган ва учинчи бўғин- даги л ундошининг таъсири билан иккинчи бўғиндаги л ундоши д ундошига, охири а унлилари ё унлиларига алмашган: (йул- + ма = йулма-) + ла = йулмала- > йумдала- > йумдәлә-.

ЙУМРОНҚОЗИҚ 'ер остида ин қуриб яшаб, экин- ларга зарар келтирадиган кемирувчи сутэмизувчи ҳай- вон'. Чайламиз ёнида ю м р о н қ о з и қ н и н г уни пайдо бўлиб қолди. Бу қўшма от йумрән ва қазик сўзларидан тузилган. Йумрән оти қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'беркит-' маъносини англатган йум- феълининг (ДС, 279) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(у)р қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига -(а)н қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а ун- лиси â унлисига алмашган: (йум- + ур = йумур-) + ан = йумуран > йумран > йумрән. Бу қўшма сўз таркибидаги қазик қисми асли қадимги туркий тилда 'ковла-' маъносини англлатувчи қаз- феълидан (ДС, 439) -(у)қ қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб (Девон, I, 363), ўзбек тилида а унлиси â унлисига, у унлиси и унлисига алмашган: қаз- + уқ = қазуқ > қазик; натижада 'қазувчи' маъносини англлатувчи бу сифат 'қоқиб кири-

тиладиган ёғоч ёки темир' маъносини англлатувчи қазик
оти билан шаклдош бўлиб қолган.

ЙУМУШ 'топшириқ', 'вазифа', 'хизмат'. *Оиланинг
ҳар бир аъзоси ўз иши, ю м у ш и билан машғул*
(Ҳамид Фулом). Бу сўз қадимги туркий тилда 'бирор
ишни бажаришга даъват қил-' маъносини англлатган
йум- феълидан (ЭСТЯ, IV, 251) -(у)ш қўшимчаси билан
ясалган (Девон, III, 19; ДС, 280): йум- + уш = йумуш.

ЙУМША- 'юмшоқ ҳолатга кел-'. *Азот билан
ўғитланган ер ю м ш а й г и*. Бу феъл қадимги тур-
кий тилда мавжуд бўлиб, 'осонгина эзиладиган', 'қўл
ботадаган' маъносини англлатган йум сифатидан -ша
қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ,
IV, 252); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган:
йум + ша = йумша- > йумшä-.

ЙУМШОҚ 'қўл ботадаган', 'осон эзиладиган'. *У
беухтиёр тўшакдай ю м ш о қ майсазорга ўтириб
қолди* (Суннатилла Анорбоев). Бу сифат қадимги туркий
тилда 'юмшоқ ҳолатга кел-' маъносини англлатувчи йум-
ша- феълидан (ПДП, 390; Девон, III, 321; ДС, 279) -қ
қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 390; Девон, III, 51; ДС,
279); ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а унлиси ä унли-
сига алмашган: йумша- + қ = йумшақ > йумшäқ.

ЙУЎ қ. жун

ЙУПАН- 'овун-', 'таскин топ-'. *Холмурод бу
одамлар орасида бироз ю п а н г и* (Парда Турсун).
Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'эътибор бермай қўй-'
маъносини англлатган йуба- феълига 'ўзлик' маъносини
ифодаловчи -н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган
(ЭСТЯ, IV, 240; Девон, III, 91); кейинчалик б ундоши п
ундошига, ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган:
йуба- + н = йубан- > йупан- > йупән-. Ҳозирги ўзбек
тилида йупä- феъли мустақил ишлатилмайди, лекин
йупät- феъли билан қиёслаганда -т, -н қўшимчалари
аниқ ажралади.

ЙУПАНЧИҚ 'бироз юпатувчи', 'овунчоқ'. *Бола -
унинг бирданбир ю п а н ч и ғ и*. Бу сўз ўзбек тилида
йупән- феълидан -ч қўшимчаси билан ясалган отта кич-
райтириш маъносини ифодаловчи -(и)қ қўшимчасини

қўшиб ҳосил қилинган: (йупән- + ч = йупәнч) + иқ = йупәнчиқ.

ЙУПАТ- 'овут-', 'таскин топтир-'. *Мени ғалаба ва халқимизнинг бахти юпатаги* (Уйғун). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'эйтибор бермай қўй-' маъно – сини англаган йуба- феълига (ДС, 277) орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 240; ДС, 277); кейинчалик б ундоши п ундошига, ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: йуба- + т = йубат- > йупат- > йупät-. Ҳозирги ўзбек тилида йупä- феъли мустақил ишлатилмайди, лекин йупән- феъли билан қиёсланганда –н, –т қўшимчалари аниқ ажралади.

ЙУПУН 'танани совуқдан сақламайдиган', 'енгил-елпи' (кийим ҳақида). *[Камолнинг] соқол-мўйлови ўсган, кийим-боши юпунгина* (Ҳаким Назир). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'ён кўламини ингичка қилиб ёй-' маъносини англаган йуб- феълидан (ЭСТЯ, IV, 242) –(у)н қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; кейинчалик б ундоши п ундошига алмашган: йуб- + ун = йубун > йупун.

ЙУПҚА I 'ён кўламини ингичка'. .. *кеча тунда ариқдаги сув юпқагина муз билан қопланди* (Ҳамид Фулом). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'ён кўламини ингичка қилиб ёй-' маъносини англаган йуб- феълидан (ЭСТЯ, IV, 242) –қа қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 242; Девон, III, 41); кейинчалик қ ундоши таъсирида б ундоши п ундошига, ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: йуб- + қа = йубқа > йупқä.

ЙУПҚА II 'хамирни юпқа ёйиб, қиздирилган қозонда ҳар икки томонини ағдариб пишириб, сўнг ичига қиймали пиёздоғ солиб, тўрт бурчак шаклида тахлаб тайёрланадиган овқат'. *Ўқишда толиқиб қолмасин деб доим сомсами, уч-тўртта юпқами пишириб қўяман* (Ойдин). Бу от маъно тараққиёти нати – жасида йупқа I сифатидан ўсиб чиққан: 'белги' → 'шундай белгига эга нарса'.

ЙУР- 'бир жойдан бошқа бир жойга ҳаракатлан-'. *Мен ана у сўқмоқдан юрсам ҳам бўлади* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони

англатган бу феъл асли **йоры**– тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 389; ДС, 274), кейинроқ **йуры**– шаклида (Девон, III, 96), шунингдек **йўри**–, **йўрў**– шаклларида ҳам (ДС, 286) талаффуз қилинган, сўнгра сўз охиридаги унли талаффуз қилинмай қўйган: **йоры**– > **йуры**– > **йур**–.

ЙУРАК 'қон айланиш аъзоси'. [*Кумушнинг*] *ҳарорати кучли, ю р а к уриши фавқулотга тез эди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ҳаракатлан–' маъносини англатувчи **йўри**– феълининг (ДС, 286) **йўр**– шаклидан **–(й)к** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 391; Девон, III, 25; ДС, 286); ўзбек тилида ў унли – сининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**йўри**– > **йўр**–) + **йк** = **йўрйк** > **йўрйк**.

ЙУРТ 'аҳоли яшаб турган жой, ўлка'. *Ўзга ю р т г а шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'бир жойдан иккинчи бир жойга ҳаракатлан–' маъносини англатувчи **йоры**– феълининг **йуры**– шаклидан (Девон, III, 96) –т қўшимчаси билан ясалган, қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 282): **йуры**– + **т** > **йурыт** > **йурт**. Бу сўз асли 'кўчманчи қабилага қарашли ерлар' маъносини англатган бўлиб, 'аҳоли яшайдиган жой' маъноси ўтроқ ҳаёт кечириш бошланганидан кейин юзага келган.

ЙУТ 'чорва очарчилиги', 'чорва ўлати'. *Увоқ моллар кўтарам бўлиб, ю т бошланди* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли 'ёгингарчилик кўп бўлиб, қаттиқ совуқ оқибатида ер муз билан қопланган ҳолат' маъносини англатган (Девон, III, 156; ДС, 282); ана шундай ҳолатда чорва моллари емишсиз қолиб, очарчилик натижасида қирилган; кейинчалик бу сўз умуман 'очарчилик' маъносини англата бошлаган.

ЙУТ– I 'бўғиз мускуллари кўмагида оғиздаги нарсани томоқдан ичга ўтказ–'. *Ю т г а н и м – ўзимники, чайнаганим – гумон* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **йу:т**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 363; ДС, 282),

кейинроқ у: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган:
йут- > **йут-**.

ЙУТ- II 'муваффақият қозон-', 'ютуққа эриш-'.
Укам эркин курашда барча рақибларини ютди.
Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу
феъл асли **ут-** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 439;
Девон, I, 181; ДС, 617; КРС, 809); ўзбек тилида бу сўз
бошланишига й ундоши қўшиб айтиладиган бўлган: **ут-**
> **й + ут-** = **йут-**.

ЙУТОҚ қ. **йутоқи**

ЙУТОҚ- 'ғоят очқа-', 'ғоят сувса-'. *Умига ..*
қўлидаги зоғора нонни ютоқиб кавшарди
(Шукур Холмирзаев). Бу сўз қадимги туркий тилда
'очарчилик' маъносини англаувчи **йут** отидан (Девон,
III, 156; ДС, 282) –а қўшимчаси билан ясалган феълга
(ЭСТЯ, IV, 257; КРС, 270) эски ўзбек тилида 'ўзлик'
маъносини ифодаловчи –қ қўшимчаси қўшиб ҳосил
қилинган; ҳозирги ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а
унлиси â унлисига алмашган: (**йут + а = йута-**) + **қ =**
йутақ- > **йутақ-**.

ЙУТОҚИ 'еб тўймас'; 'ғоят чанқоқ'. *У .. бир*
вақтлардаги ютоқиб сангин чўлга тикилиб ту-
рарди (Султон Акбарий). Бу сифат эски ўзбек тилида
йутақ- феълдан –ы қўшимчаси билан ясалган; кейин –
чалик а унлиси â унлисига алмашган, **ы** унлисининг
қаттиқлик белгиси йўқолган: **йутақ-** + **ы = йутақы** >
йутақи. Сўзлашув нутқида бу сўз охиридаги **и** унлиси
кўпинча талаффуз қилинмайди: **йутақи** > **йутақ**.

ЙУҚ 'бирор нарсадан ёпишиб қолган қолдиқ'.
Аҳмаднинг афт-ангори кир, қўллари – мой юқа
(Ҳаким Назир). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бирор
нарсадан қолдиқ сифатида ёпиш-' маъносини англаган
йуқ- феълдан (Девон, III, 70) маъно тараққиёти нати-
жасида ўсиб чиққан (Девон, III, 9): 'ҳаракат' → 'шундай
ҳаракат натижасидаги ҳосила'.

ЙУҚ- 'бирор нарсадан қолдиқ сифатида ёпиш-'.
Қозонга яқин юрсанг, қароси юқа, *ёмонга яқин*
юрсанг, балоси юқар (Мақол). Бу сўз қадимги туркий
тилдаги 'қолдиқ сифатида ёпиш-' маъносини англаган

йу– феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи –қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, IV, 211; ПДП, 390; Девон, III, 70; ДС, 281): йу– + қ = йуқ–.

ЙУҚОРИ 'тепа томонда жойлашган', 'устки'. Қори .. *битта–битта қадам босиб, ю қ о р и г а чиқиб кетди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'баландда жойлашган' маъносини англатувчи йуқ си–фатига (Девон, III, 10) жўналиш келишигининг қадимги –қару қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик ёнма–ён келган қ ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган, қ ундоши кетидаги а унлиси â унлисига, сўз охиридаги у унлиси и унлисига алмашган: йуқ + қару = йуққару > йуқару > йуқари.

ЙЎЙ– 'ўзича маъно бер–', 'шундай бўлса керак деб ўйла–'. *Сувонжон чолнинг жим бўлиб қолганини жаҳдан тушдига й ў й и б: "Ўтоғаси, қўчқорларни ҳайгаб кетаверайми?" — деб сўради секин* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган бу феъл асли йор– тарзида (ДС, 274) ва йбр– тарзида (ДС, 276) талаффуз қилинган, кейинчалик йор– шакли охиридаги р ундоши й ундошига алмашган: йор– > йой–. Бу феъл дастлаб 'еч–' маъносини англатган бўлиб, 'изоҳла–', 'тушунтир–' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан (ЭСТЯ, IV, 224).

ЙЎЛ 'қатнов учун хизмат қиладиган сатҳ'. [*Кампир*] *ёлғизоёқ й ў л г а н битта–битта юриб кетди* (Ўлмас Умарбеков). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу кўп маъноли от асли йо:л тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 217), кейинроқ о: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 389; ДС, 270; Девон, I, 97). Йо:н– феълига қиёслаб, йо:л сўзи асли йо:– асосидан –л қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, IV, 218).

ЙЎЛА– 'яқинига кел–'. *Низомжон қизлар звеносига й ў л а м а й қ ў й г и*. (Сайид Аҳмад). Бу феъл қадимги туркий тилда йол отидан –а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 29), ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: йол + а = йола– > йолӓ–.

ЙЎЛАК 'ташқари ҳовлидан ичкари ҳовлига ўти — ладиган тор йўл'. *У эшикдан й ў л а к к а киргани ҳам йўқ эди, ичкаридан чақалоқ бола товуши келди* (Ойдин). Бу сўз ўзбек тилида йол отига кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ә)к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: **йол + әк = йоләк**. Девонга **йолақ** сўзи кири — тилиб, 'юришга яроқсиз, кичик йўл' маъносини англа — тиши таъкидланган (Девон, III, 25).

ЙЎЛАКАЙ 'бирор ерга кета туриб, бирор ишни қила туриб, қўшимча равишда'. [*Ҳамшира*] *Қудратга қуллуқ қилиб ташқари чиқаркан, й ў л а к а й радио қулоғини бураб қўйди* (З.Фатхуллин). Бу равиш ўзбек тилида йол отига **-әкай** қўшимчасини қўшиб ясалган: **йол + әкай = йоләкай**.

ЙЎЛБАРС 'мушуксимонлар оиласига мансуб йирик ва кучли йиртқич ҳайвон'. *Ҳайвонот боғига янги й ў л б а р с келтирилди*. Бу сўз қадимги туркий тилда кўп маъноли **йол** сўзини 'узун чизик' маъноси билан қатнашган ҳолда **барс** сўзига бирлаштириб тузилган (ЭСТЯ, IV, 219; ДС, 271); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унли — сига алмашган: **йол + барс = йолбарс > йолбәрс**.

ЙЎЛИҚ— 'учраш—', 'дуч кел—'. *Иш кунининг охи— рига раҳбаримизга й ў л и қ г и м*. Бу феъл қадимги туркий тилда **йол** отидан **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 218; ДС, 272); ўзбек тилида **у** унлиси **и** унли — сига алмашган: **йол + уқ = йолуқ— > йолиқ—**.

ЙЎЛКА 'кўчанинг пиёдалар учун бироз баланд қилиб қурилган чети'. *Катта йўлга тош ётқизилиб, й ў л к а л а р асфальт қилинган эди* (Шароф Раши — дов). Бу сўз ўзбек тилида **йол** отидан 'кичик' маъносини ифодаловчи **-кә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **йол + кә = йолкә**.

ЙЎЛОВЧИ 'йўлда кетаётган киши'. *Кўчаларга й ў л о в ч и л а р сийраклашди* (Суннатилла Анор — боев). Бу сўз ўзбек тилида **йол** отидан **-а** қўшимчаси билан ясалган феълнинг **-в** қўшимчаси билан ҳосил қилинган ҳаракат номи шаклига шахс оти ясовчи **-чи** қўшимчасини қўшиб ясалган; **в** ундошининг таъсири

билан а унлиси â унлисига алмашган: [(йол + а = йола-) + в = йолав] + чи = йолавчи > йолâвчи.

ЙЎЛЧИ 'йўлда кетаётган киши'. *Якка й ў л ч и манзилга етолмайди* (Сайид Аҳмад). Бу сўз қадимги туркий тилда 'қатнов учун хизмат қиладиган сатҳ' маъносини англатувчи йол сўзига шахс оти ясовчи -чы қўшимчасини қўшиб ясалган (ДС, 271); ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: йол + чы = йолчы > йолчи. Бу сўз асли 'йўл кўрсатувчи' маъносини англатади (ДС, 271), 'йўлда кетувчи' маъносини англатиш учун ишлатилиши ўринли эмас (ЎТИЛ, I, 354), чунки бундай маънони йолâвчи сўзи, 'йўл қурувчи' маъносини эса йолсâз сўзи англатади.

ЙЎН- 'юпқа қилиб кес-', 'тарашла-'. *Полвон .. бир тошни танлаб олди-га, яхшилаб артишга ва бир томонини й ў н и ш г а буюрди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл йо:н- тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 221), кейинроқ о: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 389): йо:н- > йон-. Бу феъл асли йо:- асосига -н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган дейилади (ЭСТЯ, IV, 222).

ЙЎНАЛ- 'бирор томонга йўл ол-'. *Йигит гапини айтолмай, бўшашиб эшик томон й ў н а л г и* (Сайид Аҳмад). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'томон' маъносини англатган йён отидан (ЭСТЯ, IV, 233) -ã қўшимчаси билан ясалган феълга (жўна- сўзи мақоласига қаранг) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -л қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, IV, 233); ўзбек тилида õ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (йён + ä = йёнä-) + л = йөнäl- > йонäl-.

ЙЎНГИЧҚА 'беданинг бир тури'. *Яна шўр ер чопдик, й ў н г и ч қ а н и н г илдизини сугурдик* (Ойдин). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от йурынчга (Девон, III, 439), йорынчқа тарзида талаффуз қилинган (ДС, 275), ўзбек тилига кейинги шакли қуйидаги товуш ўзгаришлари билан етиб келган: қатор келган уч нчқ ундошларини айтишга қулайлик яратиш учун нч ундошлари оралиғига ы ун-

лиси киритилган, кейин **ры** товушлари талаффуз этилмай қўйган, **н** ундоши **ң** ундошига, **ң** ундоши ўз навба-тида **нғ** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йорынчқа** > **йорыңычқа** > **йоңычқа** > **йонғычқа** > **йонғичқә**.

ЙЎРГАК 'чақалоқни ўрайдиган кичик чойшаб'. *Болани доим озога, й ў р г а к л а р и н и қуруқ ту-тиш керак.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'ўра-' маъносини англатган **йөр-** феълининг 'такрор' маъно-сини ифодаловчи **-гә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 234; ДС, 276); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**йөр-** + **гә** = **йөргә-**) + **к** = **йөргәк** > **йоргәк**.

ЙЎРИҚ 'бирор ишнинг бажарилиш усули, йўли'. *Бу ишнинг ўз й ў р и қ и бор.* Бу от қадимги туркий тилда 'талқин қил-' маъносини англатган **йор-** феълидан **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 224; ДС, 274); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йор-** + **ық** = **йорық** > **йориқ**. Бу сўз кўпинча **йол-йориқ** жуфт сўзи таркибида ишлатилади.

ЙЎРМА 'игнани санчиш ва қайтариб чиқариш усули билан йирик тикиш'. *Каштачиликда й ў р м а усулида тикиш кенг қўлланилади.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ўра-' маъносини англатган **йөр-** феълидан **-мә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 236); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **йөр-** + **мә** = **йөрмә** > **йормә**.

ЙЎРТ- 'йирик қадам ташлаб тез ҳаракатлан-'. *От бошини силкиб .. й ў р т и б кетмоқда* (Сайид Аҳмад). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'маълум сатҳ бўйлаб ҳаракатлан-' маъносини англатган **йор-** феълига кучайтириш маъносини ифодаловчи **-т** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, III, 440): **йор-** + **т** = **йорт-**. Бу сўзни **-т** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган деб изоҳлаш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, IV, 227; ДС, 275).

ЙЎРТМАЧОҚ 'ҳар томонга юриб кетаверадиган' (юра бошлаган гўдак ҳақида). *Шу кунларда гўдагинг жуда й ў р т м а ч о қ бўлибди.* Бу сифат ўзбек ти-лида **йорт-** феълидан **-мә** қўшимчаси билан ясалиб, унга

кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чақ** қўшимчаси қўшилган: (**йорт-** + **мә** = **йортмә**) + **чақ** = **йортмәчақ**.

ЙЎРТОҚИ 'йирик қадам ташлаб тез ҳаракатлана — диган'. [*Қорасоч*] .. *йўрға тугул, й ў р т о қ и бўлса ҳам, от миниб дала кезишни ор билмас эди* (С.Сулаймон). Бу сифат эски ўзбек тилида **йорт-** феълидан **-(а)қ** қўшимчаси билан ясалиб, унга кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ы** қўшимчаси қўшилган; **қ** ундоши олди — даги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**йорт-** + **ақ** = **йортақ**) + **ы** = **йортақы** > **йортâқи**.

ЙЎРҒА 'майда қадам ташлаб тез юрадиган (от)'. *Қобил қора й ў р ғ а н и эгарлаб, бойваччани эшик олдида кутиб турарди* (Ҳамид Фулом). Бу сўз қадимги туркий тилда 'сатҳ бўйлаб ҳаракатлан-' маъносини англатувчи **йоры-** феълидан (ДС, 274) **-ға** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 225; Девон, III, 189; ДС, 274); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 261), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **йоры-** + **ға** = **йорыға** > **йорғâ**.

ЙЎСИН I 'усул', 'тарз', 'тариқа'. *Бой .. аввалги й ў с и н г а, лекин оҳистароқ гапира бошлади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз **йосун** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 275), ўзбек тилида **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **йосун** > **йосин**. Бу сўз туркий ва мўғил тилларига муштарак деб қаралади, лекин таркиби аниқ изоҳланмайди (ЭСТЯ, IV, 32). Бу сўз охиридаги **-(у)н** қисми от ясовчи қўшимча экани кўриниб турибди, бироқ ясаш асоси аниқ эмас (Ясаш асоси бўлиб 'йўл-йўриқ кўрсат-' маъносини англатган феъл хизмат қилган бўлса керак).

ЙЎСИН II 'зах ер, тош, дарахт устида ўсадиган илдизсиз майда ўсимлик'. *Катта тош устини й ў с и н қоплабди*. Бу сўз асли **йосун** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 231), ўзбек тилида **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **йосун** > **йосин**. Бу сўз таркибида от ясовчи **-(у)н** қўшимчаси мавжудлиги кўриниб турибди, лекин ясаш асоси бўлиб келган сўз (феъл) аниқ эмас (Бу сўз 'нам ҳолатда бўл-' маъносини англатган феъл бўлса керак, чунки бу ўсимлик нам жойда пайдо бўлади).

ЙЎТАЛ 'нафас олиш аъзоларининг касаллангани натижасида ҳаво оқимининг куч билан бўлиниб-бўлиниб чиқиши'. *Домла йўталди ва й ў т а л н и н г зўридан қизариб кетди* (Парда Турсун). Бу от қадимги туркий тилда маъно тараққиёти натижасида йōтāl- феълидан ўсиб чиққан бўлса керак: 'ҳаракат' → 'шундай ҳаракат ҳосиласи'. Бу сўзни қадимги туркий тилда 'йўтал-' маъносини англаган йōт- феълидан -(ў)л қўшимчаси билан ясалган деб талқин этиш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, I, 557); кейинчалик ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги ў унлиси ä унлисига алмашган, ö унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: йōт- + ўл = йōтўл > йōтāl > йотāl.

ЙЎТАЛ- 'нафас олиш аъзолари касаллангани натижасида ҳаво оқимини куч билан бўлиб-бўлиб чиқар-'. *Домла й ў т а л д и ва йўталнинг зўридан қизариб кетди* (Парда Турсун). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'турли товуш ҳосил қил-' маъносини англаган öт- феълига (ДС, 391) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(ў)л қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 557), кейинчалик сўз бошланишига й ундоши қўшилган (ДС, 277); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги ў унлиси ä унли- сига алмашган, ö унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (öт- + ўл = öтўл- > й + öтўл- = йöтўл- > йöтāl- > йотāl-.

ЙЎҚ 'мавжуд эмас'. *Ҳунари й ў қ кишининг мазаси й ў қ ишининг* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз йо:қ тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, IV, 212; ДС, 273); кейинроқ о: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 289; Де- вон, III, 157; ДС, 272): йо:қ > йоқ. Инкор маъносини англаувчи бу сўз асли 'йўқ қил-', 'емир-' маъносини билдирган йо:- феълидан -қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 212): йо:- + қ = йо:қ > йоқ.

ЙЎҚЛА- 'бирор муносабат билан сўраб-суриш- тир-'. *Келинг, кимни й ў қ л а б келдингиз бу ерга?* (Ойбек). Бу феъл эски ўзбек тилида 'мавжуд эмас' маъносини англаган йоқ сўзидан -ла қўшимчаси билан ясалган (КРС, 257), кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган: йоқ +ла = йоқла- > йоқлә-. Қадимги туркий

тилда **йоғла**– феъли мавжуд бўлиб, 'ўлган кишига атаб хотирлаш маросими ўтказ–' маъносини англаган (Девон, III, 324; ДС, 270); бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ўлган кишини хотирлаш маросими' маъносини англаган **йоғ** отидан (ДС, 269) –ла қўшимчаси билан ясалган.

ЙЎҚЛАМА 'ким бор–йўқлигини рўйхат бўйича чақириб аниқлаш'. .. *шу вақт роталарнинг бирида кечки й ў қ л а м а бўлаётган эди* (З.Фатхуллин). Бу от ўзбек тилида **йоқла**– феълининг 'бор–йўқлигини аниқла–' маъносидан –мā қўшимчаси билан ясалган: **йоқла**– + мā = **йоқла**мā.

ЙЎҚОЛ– 'мавжуд бўлмай қол–', 'кўздан ғойиб бўл–'. *Фолбин уй бурчагида оқариб кўринган чодир ичига й ў қ о л г и* (Ойбек). Бу феъл **йоқ** сўзидан –(а)л қўшимчаси билан ясалган дейилади: **йоқ** + **ал** > **йоқал**– (ЭСТЯ, IV, 212). Бу феълни **йоқ** сўзи билан бол–феълининг бирлашуви натижасида юзага келган деб тушунтириш ҳам мавжуд: **йоқ** + **бол**– > **йоқ[б]ол**– > **йоқол**– > **йоқал**–. Бизнингча, қадимги туркий тилда **йоқ** сўзидан аввал –а қўшимчаси билан феъл ясалган ва унга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –л қўшимчаси қўшилган (ДС, 273), кейинчалик ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: (**йоқ** + **а** = **йоқа**–) + **л** = **йоқал**– > **йоқал**–.

ЙЎҚОТ– 'йўқ ҳолатга келтир–'. [*Йўлчи*] *этикни турмага й ў қ о т г а н* (Ойбек). Бу феълни **йоқ** сўзи билан 'қил–' маъносини англаувчи **эт**– феълининг бирлашуви натижасида юзага келган деб тушунтириш мавжуд: **йоқ** + **эт**– = **йоқэт**– > **йоқят**– > **йоқат**–. Бизнингча, қадимги туркий тилда **йоқ** сўзидан аввал –а қўшимчаси билан феъл ясалган ва унга –т орттирма қўшимчаси қўшилган (ДС, 273), кейинчалик ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: (**йоқ** + **а** = **йоқа**–) + **т** = **йоқат**– > **йоқат**–.

ЙЎҚСА 'акс ҳолда', 'бўлмаса'. *Тезроқ юринг, й ў қ с а кечикиб қоламиз*. Бу сўз қадимги туркий тилда шундай маънони ифодалаган **йоқ** ерсā бирикмаси (ДС, 272) таркибидаги **ер** товушларининг талаффуз

қилинмаслиги натижасида юзага келган: **йоқ ерсä** > **йоқ[ер]сä** > **йоқсä**.

ЙЎФОН 'кўндаланг кесими одатдагидан катта', 'семиз'. *Бундай қаҳатчиликда й ў р о н чўзилади, ингичка узилади.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'қалин', 'зич', 'семиз' маъносини англлатган **йоғ** сифати — дан (ТРС, 677) —а қўшимчаси билан ясалган феълга —н қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, IV, 209; ПДП, 389); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: (**йоғ + а = йоға-**) + н = **йоған** > **йоған**.

К

КАБИ 'сингари', 'ўхшаш'. *Бахтли онлар умр тунуда юлдузлар к а б и чақнайди* (Ойбек). Бу кў — макчи асли қадимги туркий тилдаги 'ўхшаш' маъносини англлатган **киб** отига —и эгалик қўшимчасини қўшиб ҳо — сил қилинган (Девон, III, 131: **киб**; **аниң киб**); эски ўз — бек тилида ҳам **киби** шаклида талаффуз қилинган (ССТТН, II, 113). Ҳозирги ўзбек тилида эса биринчи бўғиндаги **и** унлиси ä унлисига алмашган: **киб + и = киб** > **кäби**.

КАВШ : 'чайнаш'. *Сигир ётган жойида к а в ш қайтарар эди.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'чайна-' маъносини англлатган **кев-** феълдан (Девон, II, 23; **кевди**; ДС, 304: **кев-** II 'грызть', 'жевать') ҳаракат номи ясовчи —(**и**)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган. Қадим — ги туркий тилдаёқ бу феъл таркибидаги унли ä талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 6): (**кев-** || **кäv-**) + **иш** = **кävиш**. Ўзбек тили шеваларида бу сўз **кävуш** тарзида талаффуз қилинади, адабий тилда эса **кавш** шаклида ёзиш рас — мийлаштирилган (иккинчи бўғиндаги тор унли ёзилмай қўйган). Ўзбек тилида бу сўз якка ўзи ишлатилмайди, **кävш қайтәр** — бирикмаси таркибида келади.

КАВША- 'чайна-' (одатда ҳайвонга нисбатан иш — латилади). *Элмурог ўйчан бир ҳолда нон к а в ш а б чой учар экан,..* (Парда Турсун). Бу феъл қадимги тур — кий тилда 'чайна-' маъносини англлатган **кев-** || **кäv-** феълдан (Девон, II, 23; ДС, 304; ЭСТЯ, III, 6) ҳаракат номи ясовчи —(**и**)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган сўзга —ä қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, III, 6); —ä

қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**кāv-** + **иш** = **кāvиш**) + **ā** = **кāvишā-** > **кāvшā-**.

Бу сўз таркибини қуйидагича талқин қилиш ҳам мумкин: қадимги туркий тилдаги 'чайна-' маъносини англаган **кев-** || **кāv-** феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-шā** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **кāv-** + **шā** = **кāvшā-**.

Ўзбек тили шеваларида бу сўз таркибидаги биринчи унли товуш **ā** тарзида ҳам талаффуз қилинади: **кāvшā-** > **кāvшā-**.

КАККУ 'ўзи ин қурмай, тухумини бошқа қушларнинг уясига қўядиган ўрмон қуши'. *Аҳён-аҳёнда к а к к у н и н г сайраши эшитилади*. Бу от қадимги туркий тилда товушга тақлид **кāk-кўк** сўзи асосида юзага келган: қушга ном унинг сайрашига қараб берилган. Қадимги туркий тилда бу сўзнинг қисмлари бирлашиб, сўз ичидаги **кк** ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган: **кāk-кўк** > **кākўк**; (ПДП, 392). Девонда бу сўз **кэкўк** шаклида ёзилган (Девон, II, 331). Ўзбек тилида эса биринчи бўғиндаги **ā** унлиси, сўз ичидаги **кк** ундошлари сақланган, сўз охиридаги **к** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кāk-кўк** = **кākкўк** > **кākкў** > **кākку**.

КАКРА 'ғалла экинлари орасида ўсадиган тахир, талха ўсимлик'. *Ариқнинг нариги ёнида к а к р а, супурги, .. яна алақандай ёввойи ўтлар ғовлаб ётар эди* (Асқад Мухтор). Бу от қадимги туркий тилда **кекрā** (ДС, 295), **кэкрā** (Девон, I, 398) тарзида талаффуз қилинган; ўзбек тилида **е** унлиси **ā** унлисига алмашган: **кекрā** > **кākрā**.

КАПАЛАК 'учганида нозик қанотлари елпиниб юқорига кўтариладиган ҳашарот'. *К а п а л а к гулли соғинар, булбул куйини* (Мақол). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'юқорига кўтарил-' маъносини англаган **кōп-** феълидан (ЭСТЯ, III, 52: **кōп-** 'пухнуть, увеличиваться в объеме') **-(ā)л** қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ā)к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **ā** унлиларининг таъсирида биринчи бўғиндаги **ō** унлиси ҳам **ā** ун-

лисига алмашган: (көп– + әл = көпәл) + әк = көпәләк > кәпәләк.

Девонда бу җашарот кепәли деб аталиши кўрса–тилган (Девон, I, 419). Бу сўз көп– феълининг кеп–шаклидан –(ә)л кўшимчаси билан ясалган ва унга –ли кўшимчаси кўшилган, кейинчалик қатор келган лл ун–дошларидан бири талаффуз қилинмай кўйган: (кеп– + әл = кепәл) + ли = кепәлли > кепәли.

КЕЗ– 'айланиб юр–', 'турли томонга юр–'. *Ўк–там ариқ буйида аста кезиб, Комилани ўйлади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли кәз– | кәз– тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 393; Девон, II, 17), кейинчалик ә | э ун–лиси е унлисига алмашган (ДС, 305): кәз– | кәз– > кез–.

КЕЙИН 'маълум вақт ўтгач', 'сўнг'. *Ерга тушган чироқ бир–икки липиллади–ю, аввал кўк, кезиб ун қизғиш аланга кўтарилди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу равиш қадимги туркий тилда 'охир', 'тугаш қисми' маъносини англатган кид отидан –(и)н кўшимчаси билан ясалган (ПДП, 394: кидин), кейинчалик и унлиси е ун–лисига (Девон, I, 230: кәдин); охири д ундоши й ундо–шига алмашган: кид + ин = кидин > кедин > кейин. Қадимги туркий тилдаёқ кид оти кед, кет тарзида ҳам ишлатилган (ДС, 292). Ўзбек тили шеваларидаги кетин равиши бу отнинг кет шаклидан ясалган, адабий тилда бу равиш бирин–кетин жуфт сўзи таркибида ишлатилади. Кейин равишидан кейин кўмакчиси ўсиб чиққан.

КЕКИР– 'ошқозонда тўпланган җавони кекирдак орқали чиқар–'. *Тўлаган .. дон тиқилган товухдай буйинини чўзиб кекирди* (Абдулла Қодирий). Бу феъл қадимги туркий тилда товушга тақлидни ифода–ловчи кәк сўзидан –(и)р кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 37), кейинчалик ә унлиси е унлисига ал–машган (Девон, II, 88): кәк + ир = кәкир– > кекир–.

КЕКИРДАК 'қизилўнгачнинг бошланиш қисми'. *.. лаблари гўрдайиб, кўзлари ола–кула бўлиб, кекирди гаги томирлари бўртиб чиқиб кетган эди* (Иброҳим Раҳим). Бу от қадимги туркий тилда 'ошқозонда тўпланган җавони қизилўнгач орқали чиқар–' маъносини англатувчи кекир– феълидан (Девон,

II, 88) —дӱк кўшимчаси билан ясалган (Девон. Индекс: —дӱк — от ясовчи): **кекир— + дӱк = кекирдӱк**.

Бу сўзнинг таркибини бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: **кекир—** феълига 'такрор' маъносини ифодаловчи —лӱ кўшимчасининг —дӱ шакли кўшилган ва бу сўздан —к кўшимчаси билан от ясалган: (**кекир— + дӱ = кекирдӱ—**) + **к = кекирдӱк**.

КЕКИРИК 'ошқозонда тўпланган ҳавонинг кекирдак орқали товуш билан чиқиши'. *К е к и р и к т у т и ш и билан ташқарига чиқиб кетди*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'ошқозонда тўпланган ҳавони кекирдак орқали чиқар—' маъносини англатувчи **кекир—** феълидан (Девон, II, 88) —(и)к кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 37): **кекир— + ик = кекирик**.

КЕЛ— 'бошқа жойдан яқинлашиш томонга ҳаракатлан—'. *Ёз фаслари геҳқончилик қилади, саҳар кетиб, кеч к е л а г и* (Мирзакалон Исмоилий). Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай маънони ва яна бир қанча маъноларни англатувчи бу феъл қадимги туркий тилда асли **кил—** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 394); кейинчалик **и** унлиси **е** унлисига алмашган: **кил— > кел—**.

Бу феълни **кет—, кеч—, кез—** феъллари билан қийслаб, ушбу феълларнинг ўзаги асли **ке—** (< **ки—**) бўлган деб фараз қилинади (ЭСТЯ, III, 16). Агар бу фикрни тан олсак, **кел—, кет—** феъллари охиридаги **л, т** қисмлари 'яқинлашиш', 'узоқлашиш' маъносини ифодаловчи кўшимча бўлиб чиқади (Унда **ч** қисми 'ботиб', **з** қисми 'турли йўналиш' маъносини ифодалаган бўлиб чиқади).

КЕЛГИНДИ 'бошқа юртдан келган'. *Бош суқма элнинг эзгу ишига, к е л г и н г и!* (Асқад Мухтор). Бу сўз асли қадимги туркий тилда ҳам 'бошқа жойдан яқинлашиш томонга ҳаракатлан—' маъносини англатувчи **кил— > кел—** феълига дастлаб кучайтириш ('давомли') маъносини ифодаловчи —(и)к кўшимчасини, кейин 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(и)н кўшимчасини, сўнгра —ди сифатдош кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай кўйган, **л** ундошидан кейинги **к** ундоши **г** ундошига алмашган: [(**кел— + ик = келик—**) + **ин = келикин—**] + **ди = келикинди > келкинди > келгинди**.

КЕЛИН 'турмушга чиқётган ёки яқинда чиққан аёл'. *Куёв билан келин менинг олдимга, ҳозир боради* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'бошқа жойдан яқинлашиш томонга ҳаракатлан-' маъносини англатувчи *кел-* феълидан от ясовчи **-(и)н** қўшимчаси билан ясалган дейилади (Девон. Индекс, 428: **-in** – от: **kelin**): *кел-* + **ин** = **келин**. Бу қўшимчани сифатдош ясовчиси деб изоҳлаш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, III, 17); унда бу сўз асли белги маъносини англатиб (*келин бола* бирикмасидаги каби), кейинчаликкина отга айланган бўлади.

КЕЛИШ– I 'маълум даражада муносиб, монанд бўл-'. *Стул, стул келушар Солижоннинг бўйига* (Қуддус Муҳаммадий). Бу сўз қадимги туркий тилда *кел-* феълининг 'мос бўл-' маъносидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(и)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: *кел-* + **иш** = **келиш**– I. Ўзбек тилидаги **келишган** сўзи ана шу **келиш**– I феълидан **-ган** сифатдош қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлиб, маъно тараққиёти натижасида сифатга айланган.

КЕЛИШ– II 'ҳар икки томонни қаноатлантирувчи ечимни топиб, ўзаро рози бўл-'. *Олдин нарҳини келушиб олаёлик*. Бу сўз *кел-* феълидан биргалик маъносини ифодаловчи **-(и)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: *кел-* + **иш** = **келиш**– II. Бунда асли ҳар икки томоннинг бир-бирига қарата ён босиб ҳаракатланиши назарда тутилади. Ўзбек тилидаги **келишик** сўзи асли ана шу **келиш**– II феълидан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган.

КЕЛИШГАН қ. **келиш**– I

КЕЛИШИК қ. **келиш**– II

КЕМА 'сувда сузиш учун хизмат қиладиган қурилма'. *Кемага тушганинг жони бир* (Мақол). Бу сўз ЎТИЛда форсча деб кўрсатилган (I, 378). ДСда бу сўз **кемә**, **кемі** шаклларида (297– бет), ПДПда **кәмі** шаклида (393– бет), Девонда **кәмі** шаклида (III, 253) келтирилган. Унлиларнинг бу қадар алмашинуви ушбу сўзнинг туркий эканини тасдиқлаб турибди. Асли бу от қадимги туркий тилдаги 'ғажил-', 'кемирил-' маъносини англатган **кем-** феълидан (ЭСТЯ, III, 19) **-ә** қўшимчаси билан ясалган: **кем-** + **ә** = **кемә**. Дастлаб **кема** ҳажман қайиққа

тенг бўлиб, йўғон дарахт танасининг бир палласи ичини ковлаб тайёрланган.

КЕМИР— 'қаттиқ нарсани ғажи—, кертиб е—'. *Уч—тўрт яшар сап—сарик қизча пўсти арчилган сабзину к е м и р и б т у р и б г и* (Парда Турсун). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ғажил—', 'кертил—' маъносини англатган кем— феълидан **-(ў)р** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, II, 90), кейин — чалик **ў** унлиси и унлисига алмашган (ЭСТЯ, III, 19): кем— + **ўр** = кемўр— > кемир—.

КЕМИРЧАК 'суякка ўхшаш, лекин эгилувчан тўқима'. *Томдан йиқилганида бурун к е м и р ч а г и синиб, қийшиқ битиб қолган экан.* Бу от асли 'ғажи—', 'кертиб е—' маъносини англатувчи кемир— феълининг (ЭСТЯ, III, 19) 'такрор' маъносини ифодаловчи **—чи** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **—к** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик учинчи бўғиндаги и унлиси **ә** унлисига алмашган: (кемир— + **чи** = кемирчи) + **к** = кемирчик > кемирчак. Бу сўзни кемир— феълидан **—чак** қўшимчаси билан ясалган деб қараш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, III, 20).

КЕМТИК 'нарсанинг учган, кертилган жойи'. *Суна четигаги ўчоқда .. жўмраги к е м т и к қумғон қолқоғини кўтариб бақир—бақир қайнард* (Ш.Тошматов). Бу сифат қадимги туркий тилда 'ғажил—', 'кертил—' маъносини англатган кем— феълининг (ЭСТЯ, III, 19) **-(и)т** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (кем— + **ит** = кемит—) + **ик** = кемитик > кемтик.

КЕМШИК 'олд тишлари кертилиб, тушиб, ўрни бўшаб қолган'. *[Кампир] .. ерга чўкка тушди, кир рўмолининг учини к е м ш и к оғзига солди* (Асқад Мухтор). Бу сифат қадимги туркий тилда 'ғажил—', 'кертил—' маъносини англатган кем— феълининг (ЭСТЯ, III, 19) 'бир неча' маъносини ифодаловчи **-(и)ш** қўшимчасини олган шаклидан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли та — лаффуз қилинмай қўйган: (кем— + **иш** = кемиш—) + **ик** = кемишик > кемшик.

КЕНЖА 'энг кейин туғилган (фарзанд)'. *Дўстим к е н ж а ўғлини ҳали уйлантиргани йўқ*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'охир', 'тугаш қисми' маъно — сини англатган **кед** отидан (ДС, 292) —(и)н қўшимчаси билан ясалган равишга (Девон, I, 230) —чи қўшимчасини қўшиб ясалган; аввал **д** ундоши **й** ундошига алмашган, сўнгра **йи** товушлари талаффуз қилинмай қўйган; овоз — дор **н** ундоши таъсири билан **ч** жарангсиз ундоши **ж** ундошига, иккинчи бўғиндаги **и** унлиси **я** унлисига ал — машган: (**кед** + **ин** = **кедин**) + **чи** = **кединчи** > **кейинчи** > **кенчи** > **кенжи** > **кенжя**.

КЕҢ 'кўндаланг ўлчами катта', 'энли', 'сербар'. *Орасида қўқонарава бемалол юрадиган к е н г*, узун ишқомлар икки танобдан кўпроқ ерни ишғол этган (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат дастлаб **кяң**, **кэң** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 393, Девон, III, 370), кейинчалик **я** || **э** унлиси **е** унлисига алмашган (ДС, 298): **кяң**, **кэң** > **кең**. Ўзбек тилидаги **кеңай**— феъли **кең** сифатидан —(я)й қўшимчаси билан ясалган.

КЕҢАЙ— қ. **кең**

КЕҢАШ 'маслаҳатлашиш йиғини', 'маслаҳат'. *Кишининг бошига бир иш тушдими, гарров бировдан к е н г а ш ва ёрдам сўрайди* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилда **киңяш** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 394), кейинчалик **и** унлиси **е** унлисига алмашган (Девон, III, 376; ДС, 299). **Кеңяш** оти қадимги туркий тилдаги 'маслаҳат сол—' маъносини англатган **кеңя**— феълидан (ДС, 298) —ш қўшимчаси билан ясалган: **кеңя**— + **ш** = **кеңяш**.

КЕҢАШ— 'фикрлаш—', 'маслаҳатлаш—'. *Жамоа вакиллари к е н г а ш и б, табиий офат оқибатларини бартараф этиш бўйича амалий тағбирлар белгилашди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'маслаҳат сол—' маъносини англатган **кеңя**— феълидан (ДС, 298) 'бирга' маъносини ифодаловчи —ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **кеңя**— + **ш** = **кеңяш**—. (ПДП, 394: **киңяш**—; Девон, III, 403: **кэңяшди**; ДС, 299: **кеңяш**—).

КЕПАК 'доннинг ун қилинганда ажраладиган устки қобиғи'. *Ивишилган сомонга к е п а к қўшиб*

терт қорғу. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'қолип' маъносини англатган **кип** отининг (Девон, III, 131) **кеп** шаклидан (ДС, 299) кичрайтириш маъносини ифода – ловчи –(ä)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **кеп** + **äк** = **кепäк**.

КЕР– 'орасини оч'. [*Чол*] *ҳатто бесўнақай қўлининг панжасини к е р и б, ҳарбийча салом ҳам бериб қўйди* (Шухрат). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли 'ораси очил–' маъносини англатган **кий–** феълидан –(и)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган [ССТТН, II, 175: **kiur–tek** .. (пон. форма от **киймек**)]; кейинчалик **йи** то – вушлари талаффуз қилинмай қўйган, **и** унлиси **е** унли – сига алмашган (Девон, II, 15): **кий–** + **ир** = **кийир–** > **кир–** > **кер–**.

КЕРАГА 'ўтовнинг гардишга ўхшаш девори'. .. *Шерали ўтурган ўтов .. к е р а г а л а р и зорла–наётгандай гижирлар эги* (Суннатилла Анорбоев). Бу от қадимги туркий тилда 'орасини оч–' маъносини англатувчи **кир–** феълидан (ССТТН, II, 175) кучайтириш маъносини ифодаловчи –ä қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –кў қўшимчасини қўшиб ясалган (ПДП, 393); кейинчалик **и** унлиси **е** унлисига, учинчи бўғиндаги **к** ундоши **г** ундошига (ЭСТЯ, III, 25), ўзбек тилида **ў** ун – лиси **ä** унлисига алмашган: (**кир–** + **ä** = **кирä–**) > + **кў** = **кирäкў** > **керäгў** > **керäгä**.

КЕРАК 'даркор', 'талаб–эҳтиёж бор'. *Бу ишга .. муҳокама ва моҳирлик к е р а к* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'муносиб бўл–', 'мос бўл–' маъносини англатган **кирä–** феълидан –к қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 394), кейинчалик **и** унли **е** унлисига алмашган (Девон, I, 371; ДС, 300; ЭСТЯ, III, 26): **кирä–** + **к** = **кирäк** > **керäк**.

КЕРК– 'бироз шиш–'. *Уйқудан қовоғи к е р к и б турғу*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги **кир–** > **кер–** феълининг 'кенгай–' маъносидан 'бироз' маъносини ифодаловчи –(и)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**кир–** > **кер–**) + **ик** = **керик–** > **керк–**.

КЕРТ– 'майдалаб кес-', 'қирқ-'. *Отга бега кертиб солди*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги **кир-** > **кер-** феълнинг 'бир-биридан ажрат-' маъносидан (Девон, II, 15; ЭСТЯ, III, 23; **гер-** 3) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-(и)т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**кир-** > **кер-**) + **ит** = **керит-** > **керт-**.

КЕСАК 'қотган ер парчаси'. .. *қиз девордан кесак кўчириб олиб, мулла Норқўзига ўқталди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'қисм', 'бўлак' маъносини англаган кес отидан (Девон, I, 317) 'кичик' маъносини ифодаловчи **-(ә)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **кес** + **әк** = **кесәк** (Девон, I, 372). Бу сўз дастлаб умуман 'бўлак', 'парча' маъносини англаган, 'қотган ер парчаси' маъноси кейин, маъно тараққиёти натижасида юзага келган.

КЕТ– 'маълум жойдан узоқлашиш томонга ҳаракатлан-'. *Бугун ишга барвақт кетгани*. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай ва яна бир қанча маънони англаувчи бу феъл қадимги туркий тилда асли **кят-** (ПДП, 393), **кит-** (ПДП, 394) тарзида талаффуз қилинган, кейинчалик **ә** || **и** унлиси е унлисига алмашган (ДС, 303): **кят-** || **кит-** > **кет-**.

Бу феълни **кел-**, **кеч-**, **кез-** феъллари билан қиёслаб, ушбу феълларнинг ўзаги асли **ке-** (< **кя-**, **ки-**) бўлган деб фараз қилинади. Агар бу фикрни тан олсак, **кет-**, **кел-** феъллари охиридаги **т**, **л** қисмлари 'узоқлашиш', 'яқинлашиш' маъносини ифодаловчи қўшимча бўлиб чиқади (Унда **ч** қисми 'ботиб', **з** қисми 'турли йўналиш' маъносини ифодалаган бўлиб чиқади).

КЕТМОН 'махсус тузилишли ер чопиш қуроли'. *Кузда томорқани кетмон билан чопгандан кўра белкурак билан ағдарган маъқул*. Бу от қадимги туркий тилдаги **кир-** > **кер-** феълнинг 'бир-биридан ажрат-' маъносидан (Девон, II, 15; ЭСТЯ, III, 23; **гер-** 3) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-(и)т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-мән** қўшимчасини (Девон. Индекс, 440) қўшиб ясалган, кейинчалик қатор келган уч ундощдан (**р**тм) биринчиси талаффуз қилинмай қўйган

(Девон, I, 416); ўзбек тилида ä унлиси â унлисига ал-
машган: (кир- > кер-) + ит = керит-> керт- + мән =
кертмән > кетмән = кетмән.

КЕЧ I 'белгиланган муддатдан анча кейин'. *Сал
к е ч келса, чироқ ўчирмай кутиб ўтиради* (Шухрат).
Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу
равиш асли **ке:ч** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III,
50), кейинроқ **е:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган
(Девон, III, 132; ДС, 290): **ке:ч** > **кеч**. 'Кечқурун'
маъносини англаувчи **кеч II** пайт маъносини англаувчи
кеч I равишидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб
чиққан.

КЕЧ II қ. **кеч I**

КЕЧ- 'суyoқлик, масса бўйлаб ҳаракатланиб ўт-'.
Улар катта йўлдан қор к е ч и б бордилар (Парда
Турсун). Қадимги туркий тилда дастлаб 'умуман ўт-'
маъносини, кейинчалик 'оёғи билан ботиб ўт-' ва
бошқа маънони англаган бу феъл асли **кяч-** | **кэч-**
тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 392; ЭСТЯ, III, 34;
Девон, II, 11); кейинроқ ä унлиси е унлисига алмашган
(ДС, 290): **кяч-** | **кэч-** > **кеч-**.

КЕЧА I 'сутканинг қуёш ботгандан қуёш чиққунча
бўлган қисми', 'тун'. *Разведкачиларимиз .. узоқ к е -
ч а н и мизғимай ўтказдилар* (Шароф Рашидов). Бу от
қадимги туркий тилда 'белгиланган муддатдан анча
кейин' маъносини англаган **кя:ч** равишидан (ЭСТЯ, III,
50) –ä қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 392), кейинроқ
биринчи бўғиндаги ä: унлисининг чўзиқлик белгиси
йўқолган, сўнгра бу унли е унлисига алмашган (Девон,
III, 238; ДС, 291): **кя:ч** + ä = **кя:чä** > **кячä** > **кечä**.

КЕЧА II 'бутундан олдинги кун'. *Аҳмаджон .. к е -
ч а институтда Азиз кандидатлик диссертацияси
ёқлаган вақтда қизиб кетган баҳсни эслаб кетди*
(Ҳамид Фулом). Бу равиш қадимги туркий тилда ясалган
кеча I отидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиқ-
қан: пайт оти → пайт равиши.

КЕЧИК 'сувдан кўприксиз кечиб ўтиладиган саёз
жой'. *Биров сув тополмайди ичгани, биров к е ч и к
тополмайди кечгани* (Мақол). Бу от қадимги туркий
тилдаги 'ўт-', 'суyoқлик бўйлаб ботиб ўт-' маъносини

англатувчи **кӑч**— феълининг (ПДП, 392; ЭСТЯ, III, 34) **кеч**— шаклидан (Девон, II, 156; ДС, 290) —(и)к қўшимчаси билан ясалган: **кеч**— + **ик** > **кечик** (Девон, I, 371). ДСда бу сўз асосан **кечиг** шаклида ишлатилгани таъкидланган (291— бет).

КЕЧИК— 'белгиланган муддатдан кеч қол—'. У *Азизни шу ерда кутишга, агар у к е ч и к к у г а й б ў л с а, .. Дилдорнинг уйига боришга қарор қилди* (Ҳамид Фулом). Бу феъл 'белгиланган муддатдан анча кейин' маъносини англатувчи **кеч I** равишидан —(и)к қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 51): **кеч I** + **ик** = **кечик**—.

КЕЧИНМА 'ҳис—туйғуга бой ўй—хаёл, хотиралар'. *Гулнор .. чиройли туш каби енгил ва тотли к е — ч и н м а л а р г а, ўйларга берилиб ўтирди* (Ойбек). Мавҳум тушунча англатувчи бу от —мӑ қўшимчаси билан ясалгани аниқ: **кечин**— + **мӑ** = **кечинмӑ**. Қизиги шуки, ўзбек тилида **кечин**— феъли йўқ. Бу феъл асли 'ўт—' маъносини англатувчи **кеч**— феълига (Девон, II, 156; ДС, 290) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(и)н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 34); **кечин**— феъли озарбайжон тилида ва бошқа баъзи тилларда мавжуд.

КЕЧИР— I 'ўтказ—'. *Кеча бўлиб ўтган воқиа—ларни хаёлидан бирма—бир к е ч и р г и*. Бу феъл ўзбек тилидаги **кеч**— феълининг 'ўт—' маъносидан —(и)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **кеч**— + **ир** = **кечир**— I. Бу феъл одатда **бошидан кечир**—, **хаёлидан кечир**— каби иборалар таркибида ишлатилади.

КЕЧИР— II 'гуноҳидан ўт—'. *Агар ўз сўзларим билан кўнглингизга озор берган бўлсам, мени к е ч и р и н г*. Бу феъл ўзбек тилида **кеч**— феъли 'ўт—' маъноси билан қатнашган **воз кеч**— бирикмасидан ўсиб чиққан. **Бир қошиқ қонидан кеч**—, **гуноҳидан кеч**— каби бирикмалар таркибидаги бу феъл ўзи мустақил ишла—тила бошлаганидан кейингина унга —(и)р қўшимчаси қўшилган. **Кечиринг**, **Кечирасиз** кабилар шу феълининг мурожаат шакллари сифатида кейинчалик юзага келган.

КЕЧИРАСИЗ қ. **кечир**— II

КЕЧИРИНГ қ. **кечир**— II

КЕЧКИР— 'қоронғи бўла бошла—'. *Бугун қолинг, кун к е ч к и р г и, эртага ўзим арава топиб жўна—*

таман (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз ўзбек тилида **Кеч кирди** гапининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил бўлган: **Кеч кирди** > **кечкирди** > **кечқир**-. Бу феълни **кун** сўзи билан боғлаб ишлатишга **кечқир**- яхлит сўзга айланганидан кейингина йўл очилган.

КЕЧҚУРУН 'кундуз тугаб, тун бошланган пайт', 'оқшом'. *Ағолат ҳар кун к е ч қ у р у н Усмон-жонни кўриш орзусига уйига ошиқар эди* (Саида Зуннунова). Бу пайт оти асли **кеч I** равиши билан 'вақт' маъносини англлатувчи **қур** отидан тузилган бирикмага қадимги восита келишигининг **-(у)н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, қўшимча қўшилганидан кейин бу қурилма бир сўзга айланган: (**кеч I** + **қур**) + **ун** = **кечқурун**.

КИГИЗ 'юнгни бостириб тайёрланадиган қалин палос'. .. **к и г и з устига солинган кўрпачага** .. **чо й ҳўлаб ўтирибди** (Парда Турсун). Бу от қадимги туркий тилда 'қопла-' маъносини англатган **кид**- | **киз**- феълдан **-(и)з** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 306); Девонда бу сўз **кизиз** шаклида 'зол' ҳарфи билан ёзилган (I, 347); кейинчалик **д з** ундоши **й** ундошига алмашган: **кид**- || **киз**- + **из** = **кизиз** > **кийиз**; ҳозирги ўзбек адабий тилида **й** ундошини эмас, **г** ундошини ай-тиш ва ёзиш қойдалаштирилган: **кийиз** > **кигиз** (Шеваларда бу от **кийиз** тарзида ҳам талаффуз қилинади).

КИЙ- 'баданни бирор мато билан қопла-'. *Ғулумжон апил-тапил кийимларини к и й г и* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **кӓз**- тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 445), сўнгра **кей**- шакли юзага келган (ДС, 294); кейинчалик **е** унлиси **и** унлисига ал-машган: **кӓз**- > **кей**- > **кий**-. Асли бу феъл 'қопла-' 'ёп-' маъносини англатган; ҳозирги маъносини кейин-чалик, маънода торайиш, хосланиш воқе бўлганидан кейин англата бошлаган.

КИЙИК 'оҳу'. *Тоғ чўққисига ўтлаб юрган к и - й и к шарпани эшитиб, бош ирғатгандай бўлди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган от асли **кӓдик** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 392), кейинчалик **ӓ** унлиси **е** унлисига, **д** ундоши **з** ундошига (ДС, 294) ва бу ундош **й** ундошига

(Девон, III, 182), охири е унлиси и унлисига алмашган: **кăдик** > **кăзик** > **кезик** > **кейик** > **кийик**. Қадимги тур – кий тилда, 'оҳу' маъносини англатувчи **кейик** сўздан ташқари, 'ёввойи' маъносини англатувчи **кăйик** сўзи ҳам мавжуд бўлган (ПДП, 392) ва бу сўз ҳам кейинчалик **кийик** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 394); Девонда бу сўз **кăйик** шаклида келтирилган; натижада 'оҳу' маъносини англатувчи от билан 'ёввойи' маъносини англатувчи сифат Девонда бир хил ёзилиб қолган.

КИЙИМ 'баданни беркитиш учун кийиладиган, махсус тикилган мато'. ..*бир йигит к и й и м и г а ўтирган чанг–тўзонни қоқар эди* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилда 'баданни мато билан қопла–' маъносини англатган **кăз**– феълидан (Девон, III, 445) –(и)м қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 392), кейинчалик **й** унлиси е унлисига (ДС, 295) ва бу унли ўз навбатида **и** унлисига, **з** ундоши **й** ундошига алмашган: **кăз** + **им** = **кăзим** > **кейим** > **кийим**.

КИМСА 'қандайдир бир одам'. Бу *номаълум к и м с а оёқ учи билан юриб келди–га, мўралаб ай–вонга қаради* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **ким** ерсă шаклида ишлатилган (ДС, 307); бир сўзга бирлашиш жараёнида **кимирсă** шаклига ўтган (ПДП, 394), охири иккинчи бўғиндаги **ир** товушлари талаффуз қилинмай қўйган: **ким ерсă** > **кимирсă** > **кимсă**.

КИНДИК 'қориндаги болани она танаси билан боғлаб турувчи ичакнинг боши'. *Киши қариганидан кейин к и н д и к қони тўкилган жойини қўмсаб қоларкан* (Б.Раҳмонов). Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, кейин истеъмолдан чиққан, асли 'туташтир–', 'бирлаштир–' маъносини англатган **кин**– феълидан –ди қўшимчаси билан ясалган отга (асли сифат–дошга) кичрайтириш маъносини ифодаловчи –к қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган бўлса керак: (**кин**– + **ди** = **кинди**) + **к** = **киндик** (ДС, 308).

КИПРИК 'кўз қовоқлари четига қатор жойлашган туклар'. *Раънонинг кўзлари ёшланиб, ўсиқ к и п р и – г и жуфтланди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'кўп тикан' маъносини англатган **кирпи**

отидан (Девон, I, 393; ДС, 309) кичрайтириш маъносини ифодаловчи —к қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, I, 443; ДС, 309), кейинчалик рп ундошлари ўрин алмаштирилган (ССТН, II, 121): **кирпи** + **к** = **кирпик** > **киприк**.

КИР— 'ташқи томондан ичкари томон ҳаракатлан—'. *Калтакесақлар ўқдай отилиб ковақларга, тош ораларига к и р и б к е т а г и* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа маъноларни ҳам англлатган бу феъл асли **ки:р**— тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 47), кейинроқ **и** унлиси—нинг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 394; Девон, II, 15; ДС, 308): **ки:р**— > **кир**—.

КИРКА 'қаттиқ жисмларни ёриш, синдириш асбоби'. *Дарё бўйида уймалашиб, лом ва к и р к а л а р билан тош кўчираётган оғамларнинг кийимларини шамол юлқийди* (Ш.Тошматов). Бу от асли қадимги туркий тилда 'орасини оч—' маъносини англлатувчи **кер**— феълидан (Девон, II, 15; ДС, 300) —**ки** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 405; ДС, 301) **кер**— + **ки** = **керки**. Ҳо—зирги ўзбек тилидаги **кирка** сўзи эса туркий **керки** сўзининг рус тилида товуш жиҳатдан ўзгаргандан кейин ўзбек тилига қайта кириб келган шаклига тенг.

КИРКИК 'овда беданани чақирадиган ҳуштак'. *Сидиқбой ҳатто к и р к и к н и ҳам синдириб ташлади* (Йўлдош Шамшаров). Бу от **кирк** товушга тақлид сўзидан —(**и**)**к** қўшимчаси билан ясалган: **кирк** + **ик** = **киркик**.

КИРПИ 'типратикан'. *К и р п и заҳарли илонларга қирон келтиради*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган ва талаффуз қилинган бу от ҳозирги ўзбек тилида шева сўзи деб қаралади; адабий тилда эса бу маъно **типрәтикән** сўзи билан англатилади. Асли **кирпи** сўзи (Девон, I, 393; ДС, 309) 'кўп тикан' маъносини англлатган бўлиши керак; унда **кирпи** сўзи охиридаги —**и** 'кўп' маъносини ифодаловчи қўшимча бўлиб чиқади: **кирп** + **и** = **кирпи**. Бу сўзнинг **кирп** қисми ҳам аслида ясама бўлгани аниқ: **кир**— + **п**; лекин **п** қисмини изоҳлаш имкони йўқ.

Кирпи сўзини **кир**— феълидан —**пи** қўшимчаси билан ясалган деб талқин қилиш ҳам мумкин, лекин

адабиётларда —**пи** қўшимчасининг мавжуд бўлгани кўрсатилмаган.

КИЧИК 'ҳажми, ўлчами меъёрдан оз'. *К и ч и к — к и ч и к станцияларда ҳам унинг [поезднинг] йўлига қизил фонарь кўндаланг бўлаверади* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат дастлаб **кичиг** (ПДП, 394; ДС, 306), **кичўт** (ДС, 306) тарзида, кейинчалик **кичик** тарзида (Девон, I, 371) та—лаффуз қилинган; ҳозирги ўзбек тилида **кичик** тарзида, шеваларда **кичий** тарзида ҳам талаффуз қилинади, бунда **г—к—й** товуш алмашуви воқе бўлади. Баъзи туркий тилларда бу сўз охирги ундошсиз **кичи** тарзида ҳам талаффуз қилинади (ССТТН, II, 174). Аслида **кичик** сифати **кичи**— феълидан —**к** қўшимчаси билан ясалганига шубҳа йўқ, лекин манбаларда **кичи**— феъли ўз аксини топмаган.

КИЧКИНА 'ҳажми, ўлчами меъёрга нисбатан оз'. *Уй к и ч к и н а, лекин ёруғ ва тоза эди* (Ойбек). Бу сўз ўзбек тилида **кичик** сифатига 'ижобий муносабат' маъносини ифодаловчи —**кинә** (< —**гинә**) қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги **ик** товушлари талаффуз қилинмай қўйган: **кичик** + **кинә** = **кичиккинә** > **кичкинә**.

КИШАН 'оёқ, қўлларни эркин ҳаракат қила ол—майдиган қилиб солинадиган бўғов'. *Бояги эркак маҳ—бусларнинг қўлларидоғи к и ш а н л а р н и очди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу от қадимги туркий тилдаги 'икки аъзони (оёқни) бир—бирига қисқа оралиқ билан боғла—' маъносини англатган **кишә**— феълидан (ПДП, 394; Девон, III, 283; ДС, 310) —**н** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 394; ДС, 310): **кишә**— + **н** = **кишән**.

КИШТ паррандаларни ҳайдаш учун ишлатиладиган ундов сўз. *"Кишт, кишт!" — деб ҳайдаса ҳам, товуқлар қайта—қайта яқинлашаверди*. Бу сўз асли 'ҳай—даш' маъносини ифодаловчи **киш**—**киш** ундовидан ку—чайтириш маъносини ифодаловчи —**т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган. Кейинчалик бу ундов шахмат ўйинида шоҳга ҳужум эълон қилишни билдириш учун ҳам иш—латиладиган бўлган.

КОВАЛА— 'ўйиб, чуқур ҳосил қил—', 'қазил—'. *Ўзинг к о в л а г а н гўрга ўзинг кир!* (Назир Сафаров). Бу

сўз қадимги туркий тилдаги 'чайна-' маъносини англ-латтан **кев-** феълнинг (Девон, II, 23; ССТТН, II, 163; ЭСТЯ, III, 6) 'ўй-' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-лӓ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **в** ундошининг таъсири билан **е** унлиси **ӓ** унли-сига алмашган: **кев-** + **лӓ** = **кевлӓ-** > **кӓвлӓ-**.

КОВУШ ҚАЙТАР- қ. **кавш**

КОВША- қ. **кавш**

КУВРАК 'пишиб, шарбат тўплаш даражасига ет-маган'. У *шакарпалакнинг сал кувракроғини танлабди* (Ҳ.Иброҳимов). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'заифла-', 'бўшаштир-' маъносини англатган **кев-** феълнинг (ДС, 304: **кев-** I) 'бироз' маъносини ифодаловчи **-рӓ** қўшимчасини олган шаклидан **-к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 8), кейинчалик **е** унлиси **ў** унлисига алмашган; ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**кев-** + **рӓ** = **кеврӓ-**) + **к** = **кеврӓк** > **кўврӓк** > **куврӓк**.

КУЗ 'ёз билан қиш оралиғидаги фасл'. *Жўжани кузга санайдилар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **кў:з** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 95), кейинроқ **ў**: унлиси-нинг чўзиқлик белгиси (ПДП, 398; Девон, I, 316; ДС, 331), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси ҳам йўқолган: **кў:з** > **кўз** > **куз**.

КУЗАК 'кузнинг охирлари'. *Даладан шаҳар ҳовлига кеч кузакга қайтдик*. Бу сўз ўзбек тилида **куз** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ӓ)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **куз** + **ӓк** = **кузӓк**.

КУЗАТ- 'кетаётган кишига маълум ергача ҳамроҳ бўл-'. *Комил билан Бўронбек Зиёдуллани кузат-тиб қўйиш учун галага чиқишди* (Ҳамид Фулом). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'назорат қил-' маъносини англатган **кў-** феълдан (ДС, 322) **-з** қўшимчаси билан ясалган отга (ДС, 668; ЭСТЯ, III, 65) **-ӓ** қўшимчасини қўшиб ясалган феълнинг (ЭСТЯ, III, 65) **-т** орттирма қўшимчасини олган шакли бўлиб, дастлаб 'қўриқла-', 'назорат қил-' маъноларини англатган (ДС, 331; ЭСТЯ, III, 64); ҳозирги ўзбек тилидаги маъноси ана шу маънодан ўсиб чиққан; ўзбек тилида **ў** унлиси-

нинг юмшоқлик белгиси йўқолган: [(кў- + з = кўз) + ä = кўзä-] + т = кўзät- > кузät-.

КУЙ 'оҳанг'. *Йўлчи бир нафас тарагдуғланиб, бошқа бир к у й н и чалди-га, ..* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа маъноларни англаган бу от асли **көг** тарзида [Девон, III, 144: **көг** (юмшоқ **к** билан) 'шеърнинг вазни, ўлчови; **көг** 'ашулада овозни баланд-паст қилиш' ..] талаффуз қилинган, кейинчалик **г** ундоши **й** ундошига, **ө** унлиси **ў** унлисига алмашган (ССТН, II, 170); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **көг** > **кўй** > **куй**. Маҳмуд Кошғарий кўп маъноли сўз (ҳатто бир неча сўз) сифатида талқин қилган **көг** сўзи ДСда нимагадир хитойча деб таъкидланган (311-бет).

КУЙ- 'аланга (иссиқ) таъсирида ёниб, истеъmolга яроқсиз (кўмир) ҳолатига ет-'. *Олов баланд бўлганидан ноннинг юзи к у й и б г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **көй-** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 312), ўша даврлардаёқ **ө** унлиси **ў** унлисига алмашган (Девон, III, 264); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **көй-** > **кўй-** > **куй-**.

КУЙА I 'юнгли матолар билан овқатланадиган кичкина капалак ва унинг қурти'. *Вақтида қарамаган экан, пальтосини к у я еб ташлабди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от дастлаб **кўбä** тарзида талаффуз қилинган, кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига, **в** ундоши **ўз** навбатида **г** ундошига, **г** ундоши эса **й** ундошига алмашган (ЭСТЯ, III, 94; Девон, III, 185); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кўбä** > **кўвä** > **кўгä** > **кўйä** > **куйä**.

КУЙА II 'куйиш натижасида ҳосил бўладиган қора заррачалар', 'қоракуя'. *Қозонга яқин юрсанг, к у я с и юқар* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'аланга (иссиқ) таъсирида куйиб, истеъmolга яроқсиз (кўмир) ҳолига ет-' маъносини англаган **көй-** феълнинг **кўй-** шаклидан (ПДП, 397; Девон, III, 264) -ä қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**көй-** > **кўй-**) + ä = **кўйä** > **куйä**.

КУЙИК— қ. куйук—

КУЙОВ 'қизининг эри (ота—онага ва унинг қариндошларига нисбатан)'. [*Салимбойвачча*] *синглицидан аҳвол сўраб, к у ё в н и н г қўлини сиқди* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилдаги 'қизининг эри' маъносини англатган *кўд* || *кўз* отидан —*ă* қўшимчаси билан ясалган феълга иш оти шаклини ясовчи —*гў* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 45; ПДП, 397; Девон, III, 18; ДС, 324: *кўдăгў, кўзăгў*) кейинчалик *д* || *з* ундоши *й* ун—дошига алмашган (ЭСТЯ, III, 45), сўнгра сўз охиридаги *ў* унлиси талаффуз қилинмай қўйган, шунинг оқибатида сўз охирида *г* ундоши *в* ундошига алмашган (ССТТН, II, 170), ўзбек тилида *в* ундоши таъсири билан *ă* унлиси *â* унлисига алмашган, *ў* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (*кўд* || *кўз* + *ă* = *кўзă*—) + *гў* = *кўзăгў* > *кўйăгў* > *кўйăв* > *кўйăв* > *куйăв*.

КУЙУК 'пиширилаётган нарсанинг куйиш оқибатида ҳосил бўлган қисми'. *Ноннинг к у ю г и қорин оғритади*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'аланга (иссиқ) таъсирида куйиб, истеъмолга яроқсиз (кўмир) ҳолига ет—' маъносини англатган *кўй*— феълдан (ДС, 312) —(*ў*)*к* қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 183); кейинчалик *б* унлиси *ў* унлисига алмашган (КРС, 461); ўзбек тилида *ў* унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *кўй*— + *ўк* = *кўйўк* > *кўйўк* > *куйук*. Бу сифат сифатланмишсиз ишлатилиши оқибатида отга айланган.

КУЙУК— 'жинсий фаолик кўрсат—' (урғочи ҳайвон ҳақида). *Сигиримиз бу йил бемаврид к у ю к г и*. Бу феъл 'оҳанг', 'овоз' маъносини англатувчи *кўг* отининг товуш ўзгаришлари натижасида юзага келган *кўй* шаклидан эски ўзбек тилида —(*ў*)*к* қўшимчаси билан ясалган (КРС, 461: *кўйўк*— II 4); кейинчалик *ў* унлилари—нинг юмшоқлик белгиси йўқолган: *кўй* + *ўк* = *кўйўк*— > *куйук*—. Бу феъл ЎТИЛда нимагадир *куйик*— шаклида берилган.

КУЛ 'бирор нарсанинг ёниб—куйиши оқибатида ҳосил бўладиган чангсимон минерал қолдиқ'. *Ўчоқнинг к у л и н и олиб, кейин ўтин қалади*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли *кўл*

тарзида талаффуз қилинган (ДС, 325), ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кўл** > **кул**.

КУЛ— 'хурсандлик, завқ-шавқ ҳолатини ифода — ловчи овозлар чиқар—'. *Уйдагилар кулгага ай— вондагилар илжайибди* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **кўл**— тар— зида талаффуз қилинган (ПДП, 397; ДС, 325; ЭСТЯ, III, 99); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кўл**— > **кул**— .

КУЛАЛА: **КУЛАЛА БЎЛИБ** 'оёқ—қўлини йиғишти— риб, гужанак бўлиб'. ..*бир тўда лашталар орасига кула ла бўлиб ҳикоямизнинг қаҳрамони Мама— жон ётар эди* (Фафур Гулом). Бу сўз асли қадимги тур— кий тилдаги 'йиқитиб боғла—' маъносини англатган **кўл**— феълнинг (Девон, II, 227: **кўлтўрдн** — 'оёқларини боғлаб йиқитмоққа буюрди'; ЭСТЯ, III, 96) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(ў)л қўшимчасини олган шак— лига —ă равишдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги ў унлиси ä унлисига ал— машган, ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**кўл**— + **ўл** = **кўлўл**—) + ä = **кўлўлә** > **кўләлә** > **куләлә**.

КУЛАҒОН 'кўп куладиган'. *Кичкинанигиз жуда кулагон экан—ку!* Бу сўз асли "хурсандлик, завқ— шавқ ҳолатини ифодаловчи овозлар чиқар—' маъносини англатувчи **кўл**— феълнинг кучайтириш ('такрор') маъносини ифодаловчи —ă қўшимчасини олган шаклидан —гән қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шак— лига тенг: (**кўл**— + ä = **кўлә**—) + гән = **кўләгән**. Кейинча— лик ўзбек тилида —ă қўшимчаси мустақил ишлатил— майдиган бўлган, биринчи бўғиндаги унлининг юм— шоқлик белгиси йўқолган, учинчи бўғиндаги г ундоши ғ ундошига, ä унлиси â унлисига алмашган: **кўләгән** > **куләгән**. Ҳозирги ўзбек тилида бундай тузилишли сўз таркиби **кул—агән** тарзида ажратилади.

КУЛГИ 'хурсандлик, завқ—шавқ ҳолатини ифода — ловчи овозлар'. *Сиддиқжон кимнингдир қаттиқ кул— ги си га н уйганиб кетди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от қадимги туркий тилда 'хурсандлик, завқ—шавқ ҳолатини ифодаловчи овозлар чиқар—' маъносини англатувчи **кўл**— феълдан —гў қўшимчаси билан ясалган (Девон, I,

405; ЭСТЯ, III, 100); ўзбек тилида ў унлиларининг юм—шоқлик белгиси йўқолган, иккинчи очиқ бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: кўл— + гў = кўлгў > кулгу > кулги.

КУЛИМСИ[Н]— 'кулаётганга ўхшаш ҳолатда бўл—'. *Моҳлар ойим к у л и м с и г и* (Абдулла Қодирий). Бу сўз асли 'хурсандлик, завқ—шавқ ҳолатини ифодаловчи овозлар чиқар—' маъносини англатувчи кўл— феълидан —(ў)м қўшимчаси билан ясалган ҳолат отига 'мойиллик (истак)' маъносини ифодаловчи —си қўшимчасини қўшиб ясалган феъл бўлиб, кейинчалик унга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —н қўшимчаси ҳам қўшилган (Девон, II, 302; ЭСТЯ, III, 100); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: [(кўл— + ўм = кўлўм) + си = кўлўмси—] + н = кўлўмсин— > кулимсин—. Ҳозирги ўзбек тилида бу тур сўзлар қисмларга кулимсин тарзида ажратилади.

КУЛИМСИРА— 'енгилгина кулиш ҳолатида бўл—'. *"Келинг, уста Қудрат"*, — *дегу Тешабой ўтирган ерида к у л и м с и р а б* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз асли 'хурсандлик, завқ—шавқ ҳолатини ифодаловчи овозлар чиқар—' маъносини англатувчи кўл— феълидан —(ў)м қўшимчаси билан ясалган ҳолат отига 'мойиллик (истак)' маъносини ифодаловчи —си қўшимчасини қўшиб ясалган феълнинг 'бироз' маъносини ифода—ловчи —рә қўшимчаси қўшилган шаклига тенг (ЭСТЯ, III, 99); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган, кейин иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: [(кўл— + ўм = кўлўм) + си = кўлўмси—] + рә = кўлўмсира— > кулимсира—. Ҳозирги ўзбек тилида бу тур сўзлар қисмларга кул—имсира тарзида ажратилади.

КУЛУ: КУЛУ ҚИЛ— 'ҳайвоннинг уч оёғини тў—пигидан бирлаштириб боғла—'. *Қассоб сотиб олган қўйини к у л у қ и л и б, "Жигули"нинг юкхонасига жойлади*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'йиқитиб боғла—' маъносини англатган кўл— феълига —ў иш оти ясовчисини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 96), кейинчалик ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган:

кўл- + ў = кўлў > кулу. Бу сўз ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди, кулу қил- феъли таркибида қатнашади.

КУМУШ 'оқ-кўкиш рангли қимматбаҳо маъдан'. *Кузги қатиқ, к у м у ш қошиқ – куёвларга бергули* (Матал). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли кўмўш тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 397; Девон, I, 351; ДС, 326), ўзбек тилида ў ун-лиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кўмўш > кумуш. Бу от ўзбек тилининг айрим шеваларида комиш (кўмиш) тарзида бузиб талаффуз қилинади.

КУН I 'ерга иссиқлик ва нур таратиб турувчи планета', 'қуёш'. *Ой чиқса ҳам, шунга чиқсин, к у н чиқса ҳам, шунга чиқсин* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли кўн тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 397; Девон, I, 327; ЭСТЯ, III, 101), ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кўн > кун.

КУН II 'сутканинг қуёш чиқишидан ботишигача бўлган (ёруғ) қисми'. *Шундай жазирама к у н л а р – г а кўнгил далани кўмсайди* (Ҳамид Фулом). Бу от қадимги туркий тилда 'қуёш' маъносини англатувчи кўн I отидан маъно тараққиёти асосида ўсиб чиққан (ДС, 326: кўн I 2; ЭСТЯ, III, 101: кўн 1); кейинчалик ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кўн I > кўн II > кун II.

КУНБОТАР 'ғарб'. *"Б" қишлоғининг к у н б о – т а р томонидаги пастгина кулбадан .. бир чол чиқди* (Адҳам Раҳмат). Бу сўз ўзбек тилида Кун бѳтѳди гапи таркибидаги –ди тусловчисини ташлаб, –ѳ замон қўшимчасини –(ѳ)р сифатдош қўшимчасига алмаштириш билан юзага келган трансформани бир сўзга бирлаш-тириб ҳосил қилинган: Кун бѳтѳди > кунбѳтѳр. Қадимги туркий тилда бу маъно кўнbatuŝ, кўнbatsiq сўзлари билан англатилган (ДС, 327).

КУНГАБОҚАР 'меваси сариқ, тўпгулли, одатда мой олиш учун экиладиган йирик баргли ўсимлик'. *Шу кунларда к у н г а б о қ а р г а н ишлаб чиқарилган ѳғ турлари кўнайиб кетди*. Бу от асли кунгѳ бѳқ-феъл бирикмасининг –(ѳ)р сифатдош қўшимчасини олган шакли бўлиб, бир сўзга бирлашган; бу ўсимлик ўз

меvasини қуёш томонга буриб туришига қараб шундай номланган: (кунгә бәқ-) + әр = кунгәбәқәр.

КУНГАЙ 'қуёшнинг ҳаракатланиш йўлида ўринлашган'. *Кўчаларнинг к у н г а й томонига лоё қуриб, ҳавасга юрадиган юмшоқ қайроқдай йилтироқ сўқмоқ йўл тушди* (Асқад Мухтор). Бу сифат қадимги туркий тилда ҳам 'қуёш' маъносини англатган кўн I отидан (ДС, 326: кўн I 1) –гәй қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 102), кейинчалик ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кўн I + гәй = кўнгәй > кунгәй.

КУНДОШ 'бир эрнинг хотинлари бир-бирига нисбатан'. *Эшикдан к у н г о ш кирса, тешикдан уриш кираси* (Мақол). Бу ерда асли қадимги туркий тилдаги 'қизған-', 'ғайирлик қил-' маъносини англатган кўн– феълидан –и қўшимчаси билан кўни оти (ДС, 327: кўни I), унга –дә (< –лә) қўшимчасини қўшиб кўнидә– феъли (ЭСТЯ, III, 105) ва ниҳоят, –ш қўшимчасини қўшиб кўнидәш оти ясалган (ЭСТЯ, III, 105); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, ә унлиси â унлисига алмашган: [(кўн– + и = кўни) + дә (< лә) = кўнидә–] + ш = кўнидәш > кўндәш > кундәш.

КУНДУЗ 'сутканинг ёруғ қисми'. *Шу булузлар тунда йиғилиб, к у н г у з тарқалиб турибди* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли кўндўз, кўнтўз тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 397; ДС, 327,328), кейинчалик ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолиб, кундуз шакли сақланган. Бу сўзнинг кўн қисми 'қуёш' маъносини англатувчи сўз экани шубҳасиз, лекин –дўз қисми қўшимча ёки сўзга тенг экани ва ифодалаган маъноси ноаниқ. Бу қисмнинг баъзи тилларда унлилар уйғунлигига бўйсунмай –диз (–тиз) шаклида ишлатилиши (ЭСТЯ, III, 103) уни сўзга тенг дейиш учун ҳуқуқ беради ('қисм' маъносини англатувчи от бўлса керак).

КУНЧИ 'ғайир', 'рашк қилувчи'. *Маждигун к у н ч и эрлардан бўлса ҳам, лекин бу хабар уни жуда қувонтирди* (Ойбек). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'қизған-', 'ғайирлик қил-' маъносини анг-

латган кўн— феълидан (ЭСТЯ, III, 105) —и қўшимчаси билан ясалган отта (ДС, 327: кўни I) —чи қўшимчасини қўшиб ясалган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (кўн— + и = кўни) + чи = кўничи > кўнчи > кунчи.

КУНЧИҚАР 'шарқ'. *Итларнинг қишлоқнинг кунчиқар томонидан бошланган акиллашлари секин—аста қишлоқнинг кунботар томонига келмоқда эди* (Садриддин Айний). Бу сўз ўзбек тилида Кун чиқәди гапи таркибидаги —ди тусловчисини ташлаб, —ә замон қўшимчасини —(ä)р сифатдош қўшимчасига ал— маштириш билан юзага келган трансформани бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган: Кун чиқәди > кунчиқәр. Бу маъно қадимги туркий тилда күнтоусуқ, күнтоуёш сўзлари билан англантилган (ДС, 327, 328).

КУРА— 'курак билан сидир—', 'сур—'. *Қор к у — р а н г, самоварчиларга сув ташинг* (Ойбек). Бу феъл Девонда кўриді шаклида берилган (III, 279), ДСда эса кўгә— шаклида ҳам келтирилган, лекин асосий шакл кўгі— экани мисоллардан кўриниб турибди (328—, 329—бетлар). Охирги унлининг и, ä шаклида бўлиши унинг қўшимчага тенг эканини кўрсатади; агар шу фикрга рози бўлсак, унда бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'сидир—' маъносини англатган кўр— феълидан (ЭСТЯ, III, 81) 'такрор' маъносини ифодаловчи —и (—ä) қўшим—часи билан ҳосил қилинган бўлиб чиқади; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кўр— + и (ä) = кўрә— > курә—.

КУРАК 'нарсаларни сидириб, кураб тўплайдиган асбоб'. *Йўлчи к у р а к ва супурги олиб, отхонани тозалай бошладу* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тил—даги 'сидир—' маъносини англатган кўр— феълининг (ЭСТЯ, III, 81) 'такрор' маъносини ифодаловчи —гә қў—шимчасини олган шаклидан —к қўшимчаси билан ясалган (Девон, II, 335); кейинчалик г ундоши талаффуз қилинмай қўйган, ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (кўр— + гә = кўргә—) + к = кўргәк > кўрәк > курақ.

КУРАШ 'бир-бирини йиқитиш бўйича куч си-
нашиш мусобақаси'. Бу ерда к у р а ш бошланган
бўлиб, Давлатёр билан Маъмуржон бел олишмоқда
эди (Парда Турсун). Бу от қадимги туркий тилдаги
кўрәш- феълидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб
чиққан: кўрәш- (ҳаракат) → кўрәш (шундай ҳаракатнинг
номи); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси
йўқолган: кўрәш → кураш.

КУРАШ- 'бир-бирини йиқитиш бўйича куч си-
наш-'. Полвонлар бир-бирларининг белбоғларидан
маҳкам ушлаб узоқ к у р а ш г и л а р. Бу сўз қадимги
туркий тилдаги 'сидир-' маъносини англаган кўр-
феълининг (ЭСТЯ, III, 81) 'чалиб йиқит-' маъносидан
биргалик маъносини ифодаловчи -(ә)ш қўшимчаси
билан ҳосил қилинган (ДС, 328; ЭСТЯ, III, 80); ўзбек
тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кўр-
+ әш = кўрәш- > кураш-.

КУТ- 'кимнинг ёки ниманинг келишини пойла-'.
Аҳмаджон .. немис пиёда аскарларининг яқинроқ ке-
лишини к у т г и (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий
тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли
'назорат қил-' маъносини англаган кў:- феълининг (ДС,
322; ЭСТЯ, III, 108) -т орттирма қўшимчаси билан ҳосил
қилинган шаклига тенг бўлиб (ЭСТЯ, III, 108), қадимги
туркий тилдаёқ ў: унлисининг чўзиқлик белгиси (ПДП,
397; ДС, 328), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси ҳам
йўқолган: кў:т- > кўт- > кут-.

КУТКИЛА- 'такрор-такрор тежаб-тергаб, танбеҳ
бер-'. Шайхлар уни к у т к и л а й б е р и б т и н-
читмагандан сўнг қори бошқа йўл - муслимларга
хизмат қилишга киришди (Сайид Аҳмад). Бу сўзда асли
қадимги туркий тилдаги 'назорат қил-' маъносини
англаган кў- (< кў:-) феълининг -т орттирма қўшим-
часини олган шаклидан (ЭСТЯ, III, 108) -кў қўшимчаси
билан (Девон, Индекс, 433) от ясалган ва ундан -лә
қўшимчаси билан феъл ясалган; ўзбек тилида биринчи
бўғиндаги ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган,
иккинчи бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган: [(кў-
+ т = кўт-) + кў = кўткў] + лә = кўткўлә- > куткилә-.

КУЧ 'жисмоний ҳаракат қилиш қобилияти', 'қувват'. *Эсинг борига эл тани, кучи нг борига ер тани* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли кўч тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 97), кейинроқ ў: унлиснинг чў-зиқлик белгиси (ПДП, 396; Девон, III, 132; ДС, 322), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси ҳам йўқолган: кўч > кўч > куч.

КУЧАН— 'ортиқча куч билан ҳаракат қил—'. *Ҳомиг хануз қўлини бўшатишга кучанар эгу* (Абдулла Қодирий). Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'қувват' маъносини англатувчи кўч отидан (Девон, III, 132; ДС, 322) —ă қўшимчаси билан ясалган феълга (Девон, III, 274; ДС, 323) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, II, 183; ДС, 323); ўзбек тилида ў унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: (кўч + ä = кўчä-) + н = кўчән- > кучән-.

КУЧЛАНИШ 'маълум куч таъсирида воқе бўла-диган ҳолат'. *Бу сим токнинг юқори кучланаши га бардош бермайди*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'қувват' маъносини англатувчи кўч отидан (Девон, III, 132; ДС, 322) —лән қўшимчаси билан ясалган феълнинг (Девон, II, 293) ҳозирги ўзбек тилидаги кучлән- шаклига —(и)ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (кўч + лән = кўчлән- > кучлән-) + иш = кучләниш.

КУЧЛИ 'куч-қуввати бошқаларникига нисбатан ортиқ', 'бақувват'. *Мутал кучли эгу, аммо Отабек ундан ҳам кучли эгу* (Абдулла Қодирий). Бу сифат асли қадимги туркий тилда 'қувват' маъносини англатган кўч отидан —лўг қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 397; Девон, III, 132; ДС, 323); кейинчалик сўз охиридаги г ундоши талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида иккинчи очиқ бўғиндаги ў унлиси и унли-сига алмашган; биринчи бўғиндаги ў унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: (кўч + лўг = кўчлўг > кўчлў > кўчли > кучли).

КЎЗ 'кўриш аъзоси'. *Аяган кўзга чўп тушар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли кёз тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 60), кейинроқ ё: унлиснинг чўзиқлик бел-

гиси (ПДП, 396; ДС, 320), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси ҳам йўқолган: **кө:з > көз > коз**.

КЎЗАНАК 'кўзга ўхшаш катакча'. *Асалари уни к ў з а н а к л а р и бу йил баҳорда ярмига ҳам тўлмади*. Бу сўз асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'қара-' маъносини англаган **көз-** феълидан (ЭСТЯ, III, 61) **-(ä)н** қўшимчаси билан ясалган отга (ЭСТЯ, III, 62) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ä)к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**көз-** + **ән = көзән**) + **äk = көзәнäk > козәнäk**.

КЎЗГУ 'қаршисидагини акс эттириб кўрсатадиган ойна'. [*Секретарь*] ..*дераза ёнидаги бўй баравар келадиган к ў з г у олдига келди* (Сами Абдуқаҳор). Бу от асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'қара-' маъносини англаган **көз-** феълнинг (ЭСТЯ, III, 61) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ў)н** қўшимчасини олган шаклидан (ПДП, 396; Девон, II, 184; ДС, 321) **-гў** қўшимчаси билан ясалган; дастлаб **нг** ундошлари бир **ң** ундошига бирлашган (ДС, 321), сўнгра иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, III, 389); кейинчалик ўзбек тилида **ң** ундоши **г** ундошига алмашган, **ö**, **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**көз-** + **ўн = көзўн-**) + **гў = көзўнгў > көзўнў > көзнў > көзгў > козгу**.

КЎЗИК- 'кўз тегиши натижасида касалга чалин-'. *Келиним к ў з и к и б қолганга ўхшайди*. Бу феъл ўзбек тилида **коз** отининг 'ёмон таъсир кўрсатувчи қараш' маъносидан (ЎТИЛ, I, 411: **кўз теги**) **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган: **коз + ик = козик-**.

КЎЗЛА- I 'бирор мақсадга эришишни назарда тутиб ҳаракат қил-'. *Кўпчилик биринчи галда ўз шахсий манфаатини к ў з л а й г и*. Бу феъл ўзбек тилида **коз** отининг 'мақсад', 'нуқтайи назар' маъносидан (ЎТИЛ, I, 411: **кўз ети**) **-лә** қўшимчаси билан ясалган: **коз + лә = козлә-**.

Қадимги туркий тилда шундай ясалган **көзлә-** феъли мавжуд бўлиб, 'назорат қил-' каби маънони англаган (ДС, 321) ва бу сўз ҳозирги ўзбек тилига етиб келмаган.

КЎЗЛА— II 'мўлжалга ол—'. *Пала—партиш ота—вермай, к ў з л а б от.* Бу феъл асли 'ўқ отиш куролида нишонга олиш мосламаси', 'қоровул' маъно—сини англатган кез отидан (ЭСТЯ, III, 12) —лә қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 314); кейинчалик е унлиси ӧ унлисига алмашган, ўзбек тилида бу унлининг юм—шоқлик белгиси йўқолган: кез + лә = кезлә-> кӧзлә— > козлә—.

ЎТИЛДА бу феъл хато равишда 'бирор мақсадга эришишни назарда тутиб ҳаракат қил—' маъносини англатувчи феълнинг иккинчи маъноси сифатида берилган (I, 412), ваҳоланки яшаш асоси тамоман бошқа бўлган бу феъллар ҳозирги ўзбек тилида омоним деб қаралиши лозим.

КЎЙЛАК 'яланг қават юпқа кийим'. *Қизингизга атлас к ў й л а к жуга ярашибди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли кӧңләк тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 394); ўзбек тилида ң ундоши й ундошига алмашган, ӧ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кӧңләк > кӧйләк > койләк. Ўзбек тили шеваларида бу сўз койнәк тарзида ҳам талаффуз қилинади.

КЎЙНАК қ. кўйлак

КЎК 'мовий', 'зангори'. .. *ҳовузнинг жумир—жумир тебранаётган к ў м — к ў к сатҳига .. бир неча дақиқа қараб турди—га, ..* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда шундай маънони ва бошқа маъноларни англатган бу сифат асли кӧк тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 67), кейинроқ ӧ: унлисининг чўзиқлик белгиси (ПДП, 395; Девон, III, 146; ДС, 312: кӧк VI), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: кӧк > кӧк > кок.

КЎКАНАК 'кичкина боғлағич'. *Кўзга — к ў к а — н а к, оёққа — тиканак* (Мақол). Бу сўз 'ҳайвон боласи оёқларини боғлаш учун хизмат қиладиган арқон (чилвир)' маъносини англатувчи кӧкән отидан (Девон, I, 393) кичрайтириш маъносини ифодаловчи —(ә)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик ӧ унлисининг юм—шоқлик белгиси йўқолган: кӧкән + әк = кӧкәнәк > кокәнәк.

КЎКАР— I 'кўк тусга кир—'. *К ў к а р и б к е т — г а н оёқни кўриб, Полвоннинг раҳми келди* (Жуманиёз Шарипов). Бу феъл 'мовий', 'зангори' маъносини англатувчи **кө:к** сифатидан (ЭСТЯ, III, 67) қадимги туркий тилда **-(ä)р** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 68); кейинроқ **ө**: унлисининг чўзиқлик белгиси (Девон, II, 88), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: **кө:к + әр = кө:кәр— > көкәр— > кокәр—**.

КЎКАР— II 'униб—ўс—', 'кўкла—'. .. *эски уйларнинг томлари четига майсалар к ў к а р д и* (Ойбек). Бу феъл 'мовий', 'зангори' маъносини англатувчи **кок** сифатидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан **кок** ('ўт—ўлан', 'майса') отига ўзбек тилида **-(ä)р** қўшимчасини қўшиб ясалган: **кок + әр = кокәр—**.

КЎКАТ 'ўсиб турган ўт—ўлан'. *Хушбўй мевалар, айниқса к ў к а т л а р, турли нав сабзавотлар жуда мўл ёғилди* (Ойбек). Бу от ўзбек тилида 'кашнич, укроп, барра пиёз каби ўсимлик' маъносини англатувчи **кок** отидан **-ä** қўшимчаси билан ясалган феълга **-т** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**кок + ä = кокä—**) + **т = кокät**. Бу сўзни **кок** от сўзларидан таркиб топган, бу сўзлар бир сўзга бирлашганидан кейин иккинчи бўғиндаги **о** унлиси **ä** унлисига алмашган деб талқин қилиш ҳам мавжуд.

КЎКЛА— I 'униб—ўс—', 'кўкар—'. *Кузда экилган ниҳоллар баҳорда беҳато к ў к л а г и*. Бу феъл 'мовий', 'зангори' маъносини англатувчи **кок** сифатидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан **кок** ('ўт—ўлан', 'майса') отига **-lä** қўшимчасини қўшиб ясалган: **кок + lä = коклä— I**.

КЎКЛА— II 'матони йирик—йирик қилиб омонат тик—', 'йўрма—'. *Тўннинг енгини олдин қўлда к ў к — л а б о л и б, кейин машинада тикди*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'илдиз', 'асос' маъносини англатган **көк** отининг (ПДП, 395; Девон, II, 328; ДС, 312: **көк II**) 'туташтириш ўрни' маъносидан **-lä** қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 315); кейинчалик **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **көк + lä = көклä— > коклä— II**.

КЎКЛАМ 'баҳор'. *К ў к л а м келиши билан гала ишлари қизиб кетади.* Бу от 'униб-ўс-', 'кў-кар-' маъносини англатувчи **кокля-** I феълидан –м қўшимчаси билан ясалган: **кокля-** I + **м** = **коклям**.

КЎКРАК 'аёл кўксидаги эмизиш аъзоси', 'кўкс'. .. *ҳўл сочиқ билан к ў к р а к, бўйин ва яғринларини обдан ишқалаб,* .. (Шуҳрат). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'эм-' маъносини англатган **көк-** феълининг (ЭСТЯ, III, 55) –(ў)р орттирма қўшимчасини олган шак –лидан –(ә)к қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ик –кинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**көк-** + **ўр** = **көкўр-**) + **әк** = **көкўрәк** > **көкрәк** > **кокрәк**.

КЎКС 'тананинг елкадан қорингача олд қисми', 'кўкрак'. *Хонанинг тўридаги пўстак устига оппоқ соқоли к ў к с и г а тушган, катта саллали, ола чопонли домла ўтирибди* (Парда Турсун). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'эм-' маъносини англатган **көк-** феълидан –(ў)з қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 55), кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли та –лаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин **к** ундоши таъсирида **з** ундоши с ундошига алмашган; ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **көк-** + **ўз** = **көкўз** > **көкз** > **көкс** > **кокс**.

КЎКЧА 'сертўр, чўзиқ кўкиш қовун'. *Катта қишлоқнинг эртапишар қовунлари – амири, к ў к ч а, оқуруғлари қадим замонлардан бери машҳур* (Иброҳим Раҳим). Бу сўз ўзбек тилида 'мовий', 'зангори' маъносини англатувчи **кок** сифатидан 'ўхшаш' маъно – сини ифодаловчи –**чә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **кок** + **чә** = **кокчә**.

КЎЛ 'атрофи қуруқлик билан ўралган, ҳажми денгиздан кичик сув ҳавзаси'. *Чўлда юрган қўнғир гоз к ў л қадрини не билур* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **көл** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 395; Девон, III, 149; ДС, 313), ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **көл** > **кол**. Бу от дастлаб ҳар қандай сув ҳавзасини англатган (ЭСТЯ, III, 69), кейинчалик маънода торайиш воқе бўлиб, дарё, денгизларни англатмай қўйган.

КЎЛАГА қ. кўланка

КЎЛАНКА 'офтоб нури тушмайдиган жой', 'соя'.

Машина теракларнинг қуюқ к ў л а н к а с и о с т и д а у ч и б б о р а р к а н , .. (З.Фатхуллин). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'соя бўл-' маъносини англатган **кӧлӧ-** феълидан (ДС, 314) —**ң** қўшимчаси билан ясалган отта кучайтириш маъносини ифодаловчи —**ӓ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик **ң** ундоши **нк** ун— дошларига, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **ӓ** унлисига ал— машган, **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**кӧлӧ-** + **ң** = **кӧлӧң**) + **ӓ** = **кӧлӧңӓ** > **кӧлӧнкӓ** > **кӧлӧнкӓ** > **колӧнкӓ**.

ЎТИЛГА бу маънони англатувчи **кўлага**, **кўлка** сўзлари ҳам киритилган. Девонда **кӧлик** сўзи 'соя' маъносини (I, 387), **кӧликӓ** сўзи 'қуюқ соя' маъносини (III, 189) англатиши таъкидланган. **Кўлка** сўзи қадимги туркий тилдаги **кӧликӓ** сўзининг иккинчи бўғинидаги **и** унлиси талаффуз қилинмагани натижасида юзага келган, ўзбек тилида эса **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кӧликӓ** > **кӧлкӓ** > **колкӓ**. Девонда **кӧликӓ** шак— лида берилган сўз ДСга **кӧлӓгӓ**, **кӧлигӓ** шакларида киритилган (ДС, 314), бу ерда икки унли орасидаги **к** жангисиз ундоши **г** жарангли эшига, иккинчи бўғиндаги **и** унлиси эса **ӓ** унлисига алмашган: **кӧликӓ** > **кӧлигӓ** > **кӧлӓгӓ**.

КЎЛКА қ. кўланка

КЎЛЛА- '(сув) оқмай, маълум жойда ёйилиб, тўпланиб қол-'. *Сув эса эгатларнинг бир жойидан югуриб ўтаялди, бир жойида к ў л л а б қ о л а я п г и* (Ф. Нуруллаев). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'сув тўплан-' маъносини англатган **кӧл-** феълидан (ЭСТЯ, III, 69) кучайтириш маъносини ифодаловчи —**лӓ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, ўзбек тилида **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кӧл-** + **лӓ** = **кӧллӓ-** > **коллӓ-**.

КЎЛМАК 'ёгин—сочиндан тўпланиб қолган сув'. *Ҳар қадамда халқоб бўлиб ётган к ў л м а к л а р е р г а с и н г и б , а р и қ л а р д а г и л о й қ а л а р т и н а б о ш л а д и* (Ҳаким Назир). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'сув тўплан-' маъносини англатган **кӧл-** феълидан (ЭСТЯ, III, 69) —**мӓ** қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш

маъносини ифодаловчи —к қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (*кõл*— + *мã* = *кõлмã*) + *к* = *кõлмãк* > *колмãк*.

КЎМ— 'чуқурга жойлаб, устини тупроқ билан беркит—'. *Шолини кечаси отхонадан олиб, бошқа ерга к ў м и н г* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва баъзи бошқа маъноларни ҳам англатган бу феъл асли *кõм*— тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 35; ДС, 314), ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *кõм*— > *ком*—. Бу феъл дастлаб 'ерни ковла—' маъносини англатган (ПДП, 395), юқорида таърифланган маъно кейинчалик юзага келган.

КЎМАЧ 'чўғнинг иссиқ кулига кўмиб пиширилган нон'. *Ҳар ким кулни ўз к ў м а ч и г а тортади* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'чуқурга жойлаб, устини тупроқ билан беркит—' маъносини англатувчи *кõм*— феълидан —(*ã*)*ч* қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 51); ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *кõм*— + *ãч* = *кõмãч* > *комãч*.

Одатда қўшимча олдидан орттирилган унли асос — даги унлига уйғун равишда танланади, шунга кўра *кõм*— феълига —*ч* қўшимчаси —*ўч* шаклида қўшилиши лозим эди, лекин —*ãч* шаклида қўшилган. Бундай ҳодисанинг воқе бўлишига қадимги туркий тилда бу сўздан аввал 'хазина', 'кўмилган бойлик' маъносини англатган *кõмўч* сўзининг ясалгани (Девон, I, 341) сабаб бўлгандир: бу икки сўзни фарқлашга *ў* ва *ã* унлилари воситасида эришилгандир.

КЎМИР 'ёғочни кўмиб ёндириш усули билан тайёрланган ёқилғи'. *Қадим замонларга к ў м и р ёғочни ёндириб тайёрланган*. Бу от қадимги туркий тилда 'чуқурга жойлаб, устини тупроқ билан беркит—' маъносини англатувчи *кõм*— феълидан (Девон, II, 35; ДС, 314) —(*ў*)*р* қўшимчаси билан ясалган (ДС, 314); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги *ў* унлиси и унлисига ал — машган, *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *кõм*— + *ўр* = *кõмўр* > *кõмир* > *комир*.

'Ердан қазиб олинадиган қаттиқ ёнилғи' ўзлаш — тирилгандан кейин икки турли кўмирни фарқлаш учун биринчиси **писта кўмир**, иккинчиси **тош кўмир** деб

атала бошлаган (ҳозир бу бирикмалар бир сўзга яхлитланган: **пистакўмир, тошкўмир**).

КЎМИШ қ. кумуш

КЎН 'ошланган тери', 'чарм'. *Умурзоқ ота баланд қоматини эгиб, к ў н этигининг учини аста-секин босиб болалар тепасига борди* (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда дастлаб 'ошланмаган (хом) тери' маъносини (Девон, III, 154), кейинчалик 'ошланган тери' маъносини англатган бу от (ЭСТЯ, III, 72) асли **кб:н** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 73), кейинроқ **б:** унлисининг чўзиқлик белгиси (ДС, 314), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: **кб:н > кбн > кон**.

КЎН— 'рози бўл-', 'уна-'. *Уни ташлаб бир туя билан кетишга туячилар к ў н м а г и* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда 'тўғрилан-', 'тўғри йўлга туш-' маънолари билан бирга 'рози бўл-', 'уна-' маъносини ҳам англатган бу феъл (Девон, II, 38) асли **кб:н**— тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 75), кейинчалик **б:** унлисининг чўзиқлик белгиси, ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси ҳам йўқолган: **кб:н— > кбн— > кон—**. Давр ўтиши билан бу феълнинг маъно мундарижаси торайиб, ҳозирги ўзбек тилида фақат 'рози бўл-' маъносини англатади.

КЎНИК— 'маълум даражада рози бўл-'. *Қизим тўрт-беш кун йиғлаб-сиқтаб к ў н и к и б ҳ а м қ о л а г и* (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий). Бу сўз ўзбек тилида 'рози бўл-', 'уна-' маъносини англатувчи **кон**— феълидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(и)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **кон— + ик = коник—**.

КЎНИЛ 'инсоннинг ҳис-туйғу, кечинмалар олами', 'дил', 'қалб'. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'ҳис-туйғуга берил-' маъносини англатган **кбн**— феълидан **-(ў)л** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 77); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган, **б** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кбн— + ўл = кбнўл > кбнил > коңил**.

КЎП 'миқдори меъёрдан ортиқ'. *Болалик кунларимда, уйқусиз тунларимда К ў п эртак эшитгандим* (Ҳамид Олимжон). Қадимги туркий тилда ҳам шундай

маънони англатган бу сўз асли **кѳп** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 396; Девон, III, 130; ДС, 317), ўзбек тилида **ѳ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кѳп** > **коп**.

КЎП– қ. **кўпик**

КЎПИК 'бирор таъсир натижасида суyoқлик юза – сига шишиб чиқадиган моддалар'. *Қайнатма шўрванинг аввал к ў л и г и н и олиб ташлаб, кейин бир неча марта чўмич билан шопириш керак*. Бу от қадимги туркий тилда 'шиш–', 'кўтарил–' маъносини англатувчи **кѳп**– феълидан (ЭСТЯ, III, 52) –(ў)к қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 396; Девон, I, 371; ДС, 317); кейинроқ иккинчи бўғиндаги ў унлиси **и** унлисига алмашган, ўзбек тилида **ѳ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кѳп**– + **ўк** = **кѳпўк** > **кѳпик** > **копик**. **Кѳп**– феъли ўзбек тили шеваларида сақланган (ЎТИЛ, I, 418).

КЎПИР– 'кўпик ҳосил қил–', 'кўпик чиқар–'. *Ўқтам эса к ў л и р г а н , ўқирган сувда бўйнигача ботиб ҳансираб ишлар эди* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилда 'шиш–', 'кўтарил–' маъносини англатувчи **кѳп**– феълидан (ЭСТЯ, III, 52) кучайтириш маъносини ифодаловчи –(ў)р қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, II, 75); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги ў унлиси **и** унлисига алмашган, **ѳ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кѳп**– + **ўр** = **кѳпўр**– > **кѳпир**– > **копир**–.

КЎППАК 'қўриқловчи итларнинг хашаки зоти'. *Ҳа ноинсоф, ҳа к ў л п а к !* – *Қоратой бойни сўка бошлади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **кѳпăк** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 317), кейинчалик **п** ундоши қатланган, ўзбек тилида **ѳ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кѳпăк** > **кѳппăк** > **коппăк**.

КЎПРИК 'оқар сув ёки жарликнинг қирғоқларини бир–бири билан боғловчи қурилма'. *К ў л р и к йўқ экан, дарёдан ўтай деб қайиқчини чақурибди* (Иброҳим Раҳим). Бу от қадимги туркий тилда 'шиш–', 'кўтарил–' маъносини англатувчи **кѳп**– феълидан (ЭСТЯ, III, 52) –(ў)р қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(ў)к қўшимчасини қўшиб ҳосил

қилинган, кейинчалик бу қўшимчанинг маъноси сўнган; иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 443; ДС, 317), ўзбек тилида ў унлиси и унли – сига алмашган, ӧ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (кӧп– + ўр = кӧпўр) + ўк = кӧпўрўк > кӧпрўк > кӧприк > коприк. Кўприклар дастлаб ўртасига томон кўтарилса борадиган дўнг шаклида қурилган.

КЎПЧИ– 'бироз шиш–', 'бўрт–'. *Курашаётганда кўзлари ҳам қизариб қолганини, қовоғи оғатдагидан к ў п ч и б р о қ т у р г а н и н и кўрди* (Пиримқул Қодиров). Бу сўз 'шиш–', 'кўтарил–' маъносини англлатувчи кӧп– феълидан 'бироз', 'маълум даражада' маъносини ифодаловчи –чи қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик ӧ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кӧп– + чи = кӧпчи– > копчи–.

КЎР– 'қара–', 'назари туш–'. *Мен бунга ўз кўзим билан к ў р г а н м а н* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъласли кӧр– тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 396; Девон, II, 15; ДС, 317; ЭСТЯ, III, 79), ўзбек тилида ӧ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кӧр– > кор–.

КЎРА 'биноан', 'мувофиқ'; 'нисбатан', 'қараганда'. *Ҳакамлар берган балларга к ў р а биринчи ўринни эгалладик.* □ *Бунга сиз мендан к ў р а яхшироқ биласиз.* Бу сўз асли 'қара–', 'назари туш–' маъносини англлатувчи кӧр– феълининг (ПДП, 396) –ӧ қўшимчасини олган равишдош шакли бўлиб, қадимги туркий тилдаёқ маъно тараққиёти натижасида кўмакчига айланган (ДС, 317); ўзбек тилида ӧ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: кӧр– + ӧ = кӧрӧ > корӧ. ДСда 'биноан', 'мувофиқ' маъносини кӧрӧ сўзи, 'нисбатан', 'қараганда' маъносини эса кӧрў сўзи ифодалашга таъкидланган (317–, 318– бетлар); ҳозирги ўзбек тилида бу икки маъно кўра сўзи билан ифодаланади.

КЎРК 'ҳусн', 'чирой'. *Тоғларнинг беткай томонларида энди гуллаган жийдалар боғларнинг к ў р к и г а к ў р к қўшарди* (Одил Ёқубов). Бу от қадимги туркий тилда 'қара–', 'назари туш–' маъносини англлатувчи кӧр– феълидан –(ў)к қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз

қилинмай қўйган (ЭСТЯ, III, 81; ПДП, 396; Девон, I, 336; ДС, 317); ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кõр– + ўк = кõрўк > кõрк > корк**. Бу от дастлаб 'кўриниш' маъносини англлатган бўлиб, 'ҳусн' маъноси шу маъно асосида юзага келган (ЭСТЯ, III, 82).

КЎРКАМ 'чиройли', 'гўзал'. *Шаҳрисабз – республикамизнинг обод ва к ў р к а м шаҳарларидан бири* (Газетадан). Бу сифат эски ўзбек тилида 'ҳусн' маъносини англлатувчи **кõрк** отидан –*ă* қўшимчаси билан ясалган феълга –*м* қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, III, 82; ССТТН, II, 148); ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**кõрк + ă = кõркă–**) + **м = кõркăм > коркăм**.

КЎТАР– 'юқорига ҳаракатлантир–'. .. *Нормат унинг белидан маҳкам қучоқлади–га, даст к ў т а – р и б, уни айвон супасига чиқариб қўйди* (Иброҳим Раҳим). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'юқорига ҳаракатлан–' маъносини англлатган **кõти–** феълга (ДС, 319) –*р* ортгирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 87; ДС, 320), бунда иккинчи бўғиндаги **и** унлиси *ў* унлисига (ПДП, 396), бу унли *ўз* навбатида *ă* унлисига (ПДП, 396) алмашган, ўзбек тилида *õ* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кõти– + р = кõтир– > кõтўр– > кõтăр– > котăр–**.

КЎТАРА 'улгуржи'. *Бу дўконда фақат к ў т а – р а савдо қилинади*. Бу сўз ўзбек тилида **котăр–** феълга –*ă* равишдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; дастлаб феълнинг равишдош шакли бўлган бу сўз кейинчалик маъно тараққиёти натижасида равишга айланган: **котăр– + ă = котăрă**.

КЎТАРИНКИ 'ижобий ҳис–туйғули'. *Бу галги ялпи йиғилиш к ў т а р и н к и вазиятда ўтди*. Бу сифат ўзбек тилида **котăр–** феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(**и**)**н** қўшимчасини олган шаклидан –**ки** қўшимчаси билан ясалган: (**котăр– + ин = котăрин–**) + **ки = котăринки**.

КЎХЛИ[К] 'кўриниши ёқимли', 'чиройли'. *"Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, – деди, – шундоқ к ў х л и к к и, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас деб ўйлайман"* (Абдулла Қодирий). Бу сифат қадимги тур –

кий тилда 'ҳусн' маъносини англаувчи **көрк** отидан —**лўг** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 82; ПДП, 396; ДС, 318), кейинроқ сўз охиридаги **г** ундоши **к** ундошига алмашган (Девон, I, 336); ўзбек тилида аввал **р** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, кейин биринчи бўғин охиридаги **к** ундоши **х** ундошига, **ў** унлиси **и** унлисига алмашган, сўнгра **ё** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **көрк** + **лўг** = **көрклўг** > **көрклўк** > **кёклўк** > **кёхлўк** > **кёхлик** > **кохлик**. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўзни негадир **кўҳлик** тарзида ёзиш расмийлаштирилган.

Кўч 'бир жойдан бошқа жойга олиб бориладиган рўзғор буюмлари'. *К ў ч ортган араваларимиз билчиллаган лой йўлдан чуқур из қолдириб боради* (Сами Абдуқаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа маъноларни ҳам англаган бу от **кёч**—**феъ**лининг исм эши бўлиб (ЭСТЯ, III, 90), ўзбек тилида **ё** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кёч** > **коч**.

Кўч— 'бир жойдан бошқа жойга жўна—'. *Бу ердан ҳеч қачон к ў ч м а й м а н, сен ҳам к ў ч м а й с а н* (Шароф Рашидов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа маъноларни англаган бу **феъл** асли **кёч**— тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 395; ДС 311), ўзбек тилида **ё** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кёч**— > **коч**—.

Кўчат 'бошқа жойга кўчириб ўтқазиладиган ўсимлик ниҳоли'. *Мана шу анжирнинг к ў ч а т и н и Оққўрғондан олдириб келди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от эски ўзбек тилида **кёч** отидан —**я** қўшимчаси билан ясалган **феълга** —**т** қўшимчасини қўшиб ясалган, кейин—**чалик** **ё** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**кёч** + **я** = **кёчя**—) + **т** = **кёчят** > **кочят**.

Кўчки 'тоғдан нураб тушадиган тош, тупроқ, қор уюми'. *Хумсон қишлоғи атрофида тоғ к ў ч к и л а р и юз бериб туради* (Газетадан). Бу сўз асли **кёч**—**феъл**идан — (**й**)**к** қўшимчаси билан ясалган отга кучай—тириш маъносини ифодаловчи —**и** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган бўлса керак; ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ё** унли—

сининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (кӧч- + ўк = кӧчўк) + н = кӧчўки > кӧчки > кочки.

КЎЧМАНЧИ 'кўчиб юриб ҳаёт кечирадиган' ('ўтроқ'нинг акси). Бу сифат асли кӧч- феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи -мӧ қўшимчасини ва 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -н қўшимчасини олган шаклидан -чи қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ӧ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: [(кӧч- + мӧ = кӧчмӧ-) + н = кӧчмӧн-] + чи = кӧчмӧнчи > кочмӧнчи.

КЎҲЛИК қ. кўхлик

Л

ЛАГАН 'қуюқ овқат солинадиган катта ясси идиш'. Анвар ўртага *гастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда 'ёғочни ўйиб ясалган идиш' маъносини англатган лагун сўзи мавжуд бўлиб (Девон, I, 389), ҳо-зирги ўзбек тилига маъноси ўзгариб етиб келган; товуш жиҳатидан эса дастлаб ғ ундоши г ундошига алмашган, шундан кейин биринчи бўғиндаги а унлиси ӧ унлисига, сўнгра иккинчи бўғиндаги у унлиси ҳам ӧ унлисига ал-машган: лагун > лагун > лӧгун > лӧган.

ЛАЙЧА 'кичкина, бўйи паст хонаки ит'. Бу кўпқаватли уйда турувчилар ҳар куни саҳарлаб бири бульдогини, бири лайча сину сайрга олиб чиқади. Бу сўз 'кучук' маъносини англатган лӧй отидан (ЎХШЛ, 170) 'кичик' маъносини ифодаловчи -чӧ қўшимчаси билан ҳосил қилинган: лӧй + чӧ = лӧйчӧ.

ЛАКЛУК 'юмшоқ танглайнинг пастга осилиб турадиган охирги ҳаракатчан қисми', 'тилча'. Нутқ аъзоси сифатида л а к л у к жуда муҳим вазифани бажаради. Бу от асли лӧк-лўк тасвир сўзининг маъно тараққиёти билан юзага келган, кейинчалик такрор сўз бир сўзга яхлитланган: лӧк-лўк > лӧклўк. Оғиз бўшлиғидаги бу аъзога ном унинг ҳаракатчанлиги асосида берилган.

ЛАЛАЙ- 'бўшаш-', 'шалвира-'. Ҳожимат бува: .. "Мана шу л а л а й г а н, ландаворни айтаяп-ман!" - деб бурчакда ўтирган тракторчи Турсунбойни кўрсатди (Мумтоз Муҳамедов). Бу феъл асли

'лавандлик' маъносини англатувчи лал отидан -(ä)й қўшимчаси билан ясалган бўлса керак (ЎХШЛ, 171: лаллуғ - 'анқов'): лал + йй = лаллай-. Имло луғатида лалаймоқ шаклида берилган бу феъл ЎТИЛга лаллай-моқ шаклида киритилган.

ЛАЛЛАЙ- қ. лалай-

ЛАПАҢЛА- 'икки ёнга чайқал-'. *От оёқларини зўрға кўтариб ташлар, устидаги оғир юки секин-аста л а п а н г л а р э г и* (Парда Турсун). Бу феъл ләп-ләп тасвир сўзининг -(ä)ң қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан -лә қўшимчаси билан ясалган: (ләп + äң = ләпәң) + лә = ләпәңлә-.

ЛАПАҢ-ЛАПАҢ қ. лапаңла-

ЛАТТАЧАЙНАР 'бир гапни такрорлайверадиган', 'эзма'. *Мана шундай л а т т а ч а й н а р одамни кўрса, Назар ота гилпа бўғилади-ю, ..* (Сайид Аҳмад). Бу сифат ўзбек тилида ләттә чәйнә- бирикмасининг -р қўшимчасини олган сифатдош шакли бўлиб, кейинчалик бу бирикма бир сўзга бирлашган: (ләттә чәйнә-) + р > ләттәчәйнәр.

ЛАҚИЛЛАТ- 'осонликча алдаб, ишонтир-'. *Э, ҳали сен ошпазмидинг?.. Давронни паққос л а қ и л л а т и б с а н - г а аттестатим бор деб!* (Пиримқул Қодиров). Бу сўз асли 'алданиш' маъносини англатган ләқ отидан -иллә қўшимчаси билан ясалган феълнинг -т орттирма қўшимчасини олган шаклига тенг: (ләқ + иллә = ләқиллә-) + т = ләқилләт-.

ЛАҚМА 'осонликча аданаверадиган, ишонаве-радиган'. .. *Ҳовлиқма, л а қ м а, енгил Лутфинисо бунга чиндан ишонар .. эди* (Ойбек). Бу сифат асли 'алданиш' маъносини англатган ләқ отидан -мә қўшимчаси билан ясалган: ләқ + мә = ләқмә. Ўзбек тилининг айрим шеваларида шундай маъно ләққи сўзи билан ҳам англатилади: л а қ қ и одам; (ЎТИЛ, I, 429); бу сифат асли ләқ отидан -қи қўшимчаси билан ясалган: ләқ + қи = ләққи.

ЛАҚҚА 'сира суришгирмай, ўйлаб кўрмай'. *Аҳ-моқ бўлмасам, шуларнинг ҳийласига л а қ қ а ту-шармидим, Акрамнинг домига илинармидим?* (Одил Ёқубов). Бу сўз асли 'алданиш' маъносини англатган

лӑқ сўзига кучайтириш маъносини ифодаловчи –ӑ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин қ ундоши қатланган: лӑқ + ӑ = лӑқӑ > лӑққӑ.

ЛАҚҚИ қ. лақма

ЛИКАҢЛА– 'ост–уст томонга ликиллаб, қимирлаб тур–'. *Кўприк тахтаси юрганга л и к а н г л а б т у р а р э к а н*. Бу феъл лик–лик тасвир сўзининг –(ӑ)ң қўшимчаси билан кенгайган шаклидан –лӑ қўшимчаси билан ясалган: (лик + ӑң = ликӑн) + лӑ = ликӑнлӑ–.

ЛИКАҢ–ЛИКАҢ қ. ликаңла–

ЛИКИЛДОҚ 'ликиллаб, қимирлаб турадиган'. *Ер нотекисми ёки ўриндигим л и к и л г о қ м и – би–лолмадим*. Бу сифат асли лик–лик тасвир сўзидан –иллӑ қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; ёнма–ён келган лл ундошларининг ик–кинчиси д ундошига, қ ундоши олдидаги ӑ унлиси ӑ ун–лисига алмашган: (лик + иллӑ = ликиллӑ–) + қ = ликиллӑқ > ликилдӑқ > ликилдӑқ. Бу сифат лиқилдӑқ тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ЛИҚИЛДОҚ қ. ликилдоқ

ЛОРСИЛДОҚ 'тандирдан янги узилган қабарик' (нон ҳақида). *Бозордаги сотувчилар л о р с и л г о қ нонларини кўз–кўз қиладилар*. Бу сифат асли дир–киллаш ҳолатини билдирувчи лӑрс–лӑрс тасвир сўзидан –иллӑ қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; қатор келган лл ундошларидан иккин–чиси д ундошига, қ ундоши олдидаги ӑ унлиси ӑ унли–сига алмашган: (лӑрс + иллӑ = лӑрсиллӑ–) + қ = лӑрсиллӑқ > лӑрсилдӑқ > лӑрсилдӑқ.

ЛОЧИН 'ов қилишга ўргатиладиган йиртқич қуш'. *Овчи қўлидаги л о ч и н ўлжасига томон ўқдай учиб кетди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от дастлаб лачун тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 398), кейинроқ иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига (Девон, I, 388), ўзбек тилида а унлиси ӑ унли–сига алмашган: лачун > лачин > лӑчин.

М

МА бевосита бераётганини таъкидловчи сўз. *М а, бир пиёла чой учиб ол*. Бу сўз қадимги туркий тилда

ҳам таъкид маъносини ифодалаган (Девон, III, 231). Ўз – бек тилида а унлиси ä унлисига алмашган. Бу сўз доим II шахсга мурожаатда ишлатилгани сабабли унга шу шахснинг тусловчиси қўшилади: **Мä + ң** каби.

МАЙИШ- 'бироз эгил-', 'бироз букил-'. *Амакиси унинг елкасидан маҳкам тутди, Фотима елкасига тош тушгандай м а й и ш г и* (Парда Турсун). Бу сўзни **майыл** сифати билан (Девон, III, 183) қиёслашдан кўринадики, бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'эзил-' маъносини англатган **май-** феълидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(ы)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, III, 206); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **май-** + **ыш** = **майыш-** > **мәйиш-**.

МАЙМОҚ 'оёғи, қўли эгри'. *Ерни м а й м о қ оёғим гуллашиб турибди, хўжайин* (Ойбек). Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'эгил-', 'эзил-' каби маънони англатган **май-** феълининг 'такрор' (кучайтириш) маъносини ифодаловчи **-ма** қўшимчасини олган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 511); кейинчалик биринчи **а** унлиси ä унлисига, иккинчи **а** унлиси қ ундоши таъсирида ä унлисига алмашган: (**май-** + **ма** = **майма-**) + **қ** = **маймақ** > **мәймақ**.

МАЙРИЛ- 'букил-', 'муккай-'. *Энди сўзни Равшанжоннинг энасидан, .. юраги куйиб, м а й р и л и б қ о л г а н кампирдан эшитинг* ("Равшан"). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'эгил-' каби маънони англатган **май-** феълига **-(ы)р** орттирма қўшимчасини ва 'ўзлик' маъносини ифодоловчи **-(ы)л** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлиси ä унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**май-** + **ыр** = **майыр-**) + **ыл** = **майырил-** > **майрыл-** > **мәйрил-**.

МАЙРИҚ 'майрилган', 'мункайган'. *Менгек м а й р и қ кампирга раҳминг келсин, болам*. Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'эгил-' каби маънони англатган **май-** феълининг **-(ы)р** орттирма қўшимчасини олган шаклидан **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли та-

лаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** ун-
лисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йў-
қолган: (**май-** + **ыр** = **майыр-**) + **ық** = **майырық** >
майрық > **мәйриқ**.

МАН қ. **мен**

МАНГУ 'абадий'. *Сен менинг жонажоним, азиз
ватаним, Гўзал умрим баҳори, м а н г у чаманим*
(Файратий). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб,
'абадият' маъносини англатган **бәң** отининг **мәң** шак-
лидан **-и** қўшимчаси билан ясалган феълга **-гү** қўшимча-
сини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 114); кейинчалик иккинчи
бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ПДП,
399); ўзбек тилида **ң** ундоши **н** ундошига алмашган, **ү**
унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**мәң** + **и** =
мәңи-) + **гү** = **мәңигү** > **мәңгү** > **мәнгү** > **мәнгү**. Бу сўз
таркибини **мәң** отидан **-ү** (< **-и**) қўшимчаси билан
ясалган деб таққин қилиш ҳам мумкин (ЭСТЯ, II, 114).

МАНМАН 'ўзини катта оладиган', 'такаббур'.
М а н м а н г а - завол, камтарга - камол (Мақол).
Бу сўз **мен** олмошининг сўзлашув нутқида хос **мән**
шаклини ўзаро қўшиб тузилган: **мән**, **мән** > **мәнмән**. Ўз
нутқида **мән** сўзини кўп ишлатадиган кишини билдирган
бу сўз кейинчалик маъно тараққиёти натижасида
'такаббур' маъносини англата бошлаган.

МАҚТА- 'яхши деб таърифла-'. *Нонвойлар ..
нонларини сўлқиллатиб м а қ т а й г и л а р*
(Мирзакалон Исмоилий). Бу феъл қадимги туркий тил-
даги 'мақтов' маъносини англатган **мағ** отидан (ДС,
335) **-ла** қўшимчасининг **-та** шакли билан ясалган; ке-
йинчалик **т** ундошининг таъсирида **ғ** ундоши **қ** ундошига
алмашган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига ал-
машган: **мағ** + **та** = **мағта-** > **мақта-** **мәқтә-**.

МЕН биринчи шахс бирлик кишилик олмоши.
М е н г а н кешгунча, эгасига етгунча (Ибора). Бу
олмош асли қадимги туркий тилдаги 'сўзловчи' маъно-
сини билдирган **би** сўзига бирлик ('якка') маъносини
ифодаловчи **-н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган
(ЭСТЯ, II, 130); кейинчалик **б** ундоши **м** ундошига, **и**
унлиси **э** унлисига алмашган (Девон, I, 327): **би** + **н** = **бин**
> **мин** > **мен**. Сўзлашув нутқида бу олмош **мән** тарзида

талаффуз қилинади (Қадимги туркий тилда бу олмош —нинг **бӕн** шакли ҳам мавжуд бўлган: ПДП, 370).

МЕНСИ- 'назар—писанд қил—'. *Ҳокимлар олдида тилининг узун бўлганига тўла ишонган эликбоши фуқарони сира м е н с и м а й г и* (Ойбек). Бу феъл мен олмошидан 'истак', 'хоҳиш' маъносини ифода—ловчи **-си** қўшимчаси билан ясалган: **мен + си = менси-**. Бу феъл асосан бўлишсиз шаклда ишлатилади, *Менсидингми, Менсиса* каби тузилса, бўлишли шаклда ҳам келади.

МЕРТИК 'чети эзилган, учган'. *Нусратилла .. м е р т и к к о с а т у р г а н б у р ч а к к а э м а к л а д и* (Асқад Мухтор). Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'савала-', 'ур-' маъносини англатган **бӕр-** || **бер-** феълнинг **-(и)т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган орт-тирма шаклидан (ЭСТЯ, II, 71; ДС, 96; Девон, II, 276: **бӕртинди**) **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **б** ундоши **м** ундошига алмашган: (**бӕр-** || **бер-** + **ит = берит-**) + **ик = беритик > бертик > мертик**.

МИЖИ- 'ғижимла-', 'эз-'. *Эҳтиёт бўлмаган экан, станок бармоғини м и ж и б о л и б г и*. Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги ғижимланган ҳолатни билдирган **мыж** тасвир сўзидан **-ы** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 545); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **мыж + ы = мыжы-** > **мижи-**. Бошқа туркий тиллар луғатида мустақил сўз сифатида тасвирланган бу феъл нимагадир ЎТИЛга ҳам, имло луғатига ҳам киритилмаган. Бу луғатларда **мужи-** феъли берилиб, 'кемир-' маъносини англатиши айtilган (Бу феъл асли **мижи** феълнинг ўзгарган шакли бўлса керак).

МИЖИҚ 'ғижимланган'. *Полда ётган м и ж и қ қоғозни олиб, унда ёзилган хатни қизиқиб ўқиди*. Бу сифат **мижи-** феълдан **-қ** қўшимчаси билан ясалган: **мижи-** + **қ = мижиқ**. Бу сифат ЎТИЛга **мижиф** шаклида киритиб юборилган (I, 463).

МИЖИФ қ. **мижиқ**

МИЖФИЛА- 'кўп марта мижи-'. *Қўлидаги қоғозни м и ж ф и л а б с а в а т г а т а ш л а д и*. Бу сўз эски ўзбек тилида **мыжы-** феълдан 'такрор' маъносини

ифодаловчи —**ғыла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 545: **мыжығыла**—); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси **ә** унли—сига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **мыжы**— + **ғыла** = **мыжығыла**— > **мижғилә**—. Асли —**ғыла** қўшимчаси —**ғы** (—**ғу**) ва —**ла** қўшимчаларидан таркиб топган; бу ерда —**ғы** қўшимчаси кучайтириш маъносини, —**ла** қўшимчаси эса 'такрор' маъносини ифодалайди.

МИЖГОВ 'дадиллик билан иш қилмайдиган', 'майда—чуйда нарсани рўкач қилаверадиган', 'мужмал'. *Астойдил ишласанг, м и ж г о в бўлмасанг, сен билан яхши муомалада бўлади.* Бу сўз **мижи**— феъли—нинг кучайтириш маъносини ифодаловчи —**ға**(< **ғи**) қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —**в** сифат ясовчисини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; а унлиси **в** ундо—шининг таъсирида **ә** унлисига алмашган: (**мижи**— + **ға** = **мижиға**—) + **в** = **мижиғав** > **мижғав** > **мижғâв**.

МИЙА 'асаб тизимининг бош косасида жой—лашган қисми', 'фикрлаш аъзоси'. *Жапақнинг м и я с и г а гўё ҳеч қандай ўй, фикр йўқ эди* (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони аңлатган бу сўз асосан **меңи** (Девон, III, 413: **меңиләди**; ДС, 342), **меңä** (ДС, 341) тарзида талаффуз қилинган, шу билан бирга **мейи** (ДС, 340), ҳатто **миңä** шакли мавжуд бўлган (ДС, 345). Ўзбек тилидаги **мийа** сўзи қадимги **миңä** шакли таркибидаги **ң** ундошининг **й** ундошига алмашуви билан юзага келган: **миңä** > **мийä**.

МИЙИҚ 'мўйлов'. *Кашанга Тожигдин Қосим .. қол—қора йилтираган м и й и ғ и н и силаб .. сўради* (Ойбек). Бу от асли қадимги туркий тилда **бызық** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 359); кейинроқ **з** ундоши **й** ундошига, сўз бошланишидаги **б** ундоши **м** ундошига алмашган (ЭСТЯ, II, 304); ўзбек тилида **ы** унларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бызық** > **мыйық** > **мийиқ**.

МИН— оёқларни икки ёнга солинтириб ниманингдир устига ўтир—'. *Бўтабой азим туп ёнғоққа турмашиб, боғ деворига м и н г и* (Сайид Аҳмад).

Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **бин**– (ПДП, 371; ДС, 100), **мин**– (ПДП, 400; ДС, 344), **мўн**– (ПДП, 402; ДС, 353) тарзида талаффуз қилинган, Девонда **мўнди** (III, 192) ва **мунды** (II, 39) шаклида келтирилган. Ҳозирги ўзбек тилига бу феъл **мин**– шаклида етиб келган.

МИНГАШ– 'нимагадир миниб турган кишининг орқасидан мин'–. *Давлатёр Элмуродни эгарга миндириб, ўзи мингашган ҳолда жўнамоқчи бўлиб турган эди*, .. (Парда Турсун). Бу сўз қадимги туркий тилда 'оёқларини икки ёнга солиштириб ниманингдир устига ўтир'– маъносини англатувчи **мин**– феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **–гә** қўшимчасини ва 'бирга' маъносини ифодаловчи **–ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, III, 408): (**мин**– + **гә** = **мингә**–) + **ш** = **мингәш**–. Бу сўз таркибидаги **н** ва **г** товушлари сўзнинг бошқа–бошқа маъноли қисминики, демак, икки товушга тенг; лекин қадимги туркий тил акс этган ман–бада – Девонда бу сўз **миңашди** тарзида бир товуш сифатида ёзилган. Бу ҳодиса тилимизда **ң** ундошининг пайдо бўлиш йўлини изоҳлашда ёрдам беради.

МИНГАЙ– 'қовоқни сол'–, 'лаб–лунжни осилтир'–. *Қараса, ўғилчаси ҳовлининг бир бурчига мингайиб ўтирибди*. Бу феъл норозилик ҳолатини билдирувчи **минг** тасвир сўзидан **–(а)й** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **минг** + **ай** = **мингай**– > **мингай**–. Шеваларда бу феъл **мунгай**– тарзида ҳам талаффуз қилинади.

МИҢ 'ўнта юзликка тенг миқдор'. *Бирнику мингга, мингнику туманга* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу сўз дастлаб **биң** (ПДП, 371; ДС, 101), **бың** (ДС, 105) тарзида, кейинроқ **б** ундоши **м** ундошига алмашиб, **миң** (ПДП, 400; ДС, 344), **мың** (Девон, III, 372), ҳатто **минг** (ДС, 344) тарзида талаффуз қилинган, ҳозирги ўзбек тилига **миң** шаклида етиб келган.

МУГУЗ 'ҳайвон шохи'. *Йуриқ гавгалари, ҳайбатли мугузлари демасангиз, қўчқорлар танбаллик билан кавш қайтарардилар* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз охиридаги **–(ў)з** қисми 'икки' ('жуфт')

маъносини ифодаловчи қўшимчага тенг дейилади; унда бу қўшимча қўшилган қисм 'ҳайвон шохи' маъносини англатган бўлиб чиқади. Бу сўз асосан мўнўз тарзида талаффуз қилиниб (ДС, 354), кейинчалик ң ундоши г ундошига алмашган (ДС, 352); ўзбек тилида ў уналиси — нинг юмшоқлик белгиси йўқолган: мўн + ўз = мўнўз > мўгўз > мугуз.

МУЖИ— қ. **мижи**—

МУЗ 'сувнинг ноль ва ундан паст даражада со— вуқдан қотган ҳолати'. *Қаҳратон қишда ялангоёқ м у з босиб .. обдан пишган бизнинг йиғитни ҳам .. кун хийла бетоқат қилган эги* (Ойбек). Қадимги тур— кий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от дастлаб **бу:з** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, II, 238), кейин— роқ **у:** уналисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 375; Девон, III, 134), сўнгра сўз бошланишидаги **б** ун— доши **м** ундошига алмашган (ДС, 352): **бу:з** > **буз** > **муз**.

МУККА 'оёқларни букиб, бошни ергача эгиш ҳолати'. *Тожиддин Қосим оёқларига м у к к а тушиб ялинган, нола қилган* (Ойбек). Бу равиш қадимги тур— кий тилдаги 'гавданинг эгилган ҳолати'ни англатувчи **мўк** отидан (Девон, I, 322) —**ä** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин **к** ундоши қатланган; ўз— бек тилида ў уналисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **мўк** + **ä** > **мўккä** > **муккä**.

МУККАЙ— 'мук тушган ҳолатда бўл—'. *Баъзилар м у к к а й и б , тошларнинг гадир—будур бетини ойнадай силлиқлаб, ярқиратиш билан машғул* (Ойбек). Бу феъл қадимги туркий тилда 'гавданинг эгилган ҳолати' маъносини англатган **мўк** отидан —(**ä**)й қўшим— часи билан ясалган (ЭСТЯ, II, 292); қўшимча қўшил— ганидан кейин **к** ундоши қатланган; ўзбек тилида ў ун— лисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **мўк** + **äй** > **мўккäй**— > **муккäй**—.

МУНКАЙ— 'букчай—', 'қомати эгил—'. *Парнихў— жа ёғчи .. чоллар каби икки қўлини орқа белига қўйиб, бироз м у н к а й и б ичқари уйга кириб кетди* (Ойбек). Бу феъл гавданинг эгик ҳолатини билдирувчи **мунк** тасвир сўзидан —(**ä**)й қўшимчаси билан ясалган: **мунк** + **äй** = **мункäй**—.

МУНКИ— 'олд томонга юз тубан эгил—'. *Қудрат қўлидаги сувли челақ билан м у н к и г и*, лекин *йиқилмади* (Мирзакалон Исмоилий). Бу феъл гавданинг эгик ҳолатини билдирувчи мунк тасвир сўздан —и қўшимчаси билан ясалган: мунк + и = мунки—.

МУНКИЛЛА— 'қариб, букчайиб юрадиган бўлиб қол—'. *У ҳар галгидек қадрдон институтига бориб, м у н к и л л а б қ о л г а н профессорини кўриб чиқди* (Мирмуҳсин). Бу феъл гавданинг эгик ҳолатини билдирувчи мунк тасвир сўздан —илла қўшимчаси билан ясалган: мунк + илла = мункилла—.

МУНЧА 'бу миқдорда', 'бу даражада'. *М у н ч а ҳам чиройлисан, азиз ватаним* (Ғафур Ғулом). Бу сўз қадимги туркий тилда бул кўрсатиш олмошининг бун шаклидан —ча қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 374; ДС, 124), кейинроқ б ундоши м ундошига (ПДП, 400; ДС, 348), ўзбек тилида эса а унлиси ä унлисига ал—машган: бун + ча = бунча > мунча > мунча.

МУНЧОҚ 'ишга тизилган, асосан бўйинга тақила—диган зийнат буюми'. *Бўйнига шиша м у н ч о қ тақиб олибди*. Бу сўз асли қадимги туркий тилда бойун отининг мойун шаклидан —чуқ қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинроқ йу товушлари талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 346), сўнгра о унлиси у унлисига (Девон, I, 440), шундан кейин иккинчи бўғиндаги у унлиси а ун—лисига (ДС, 348), охири ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган: (бойун > мойун) + чуқ = мойунчуқ > мончуқ > мунчуқ > мунчақ > мунчақ.

МУНҒАЙ— қ. минғай—

МУҶРАЙ— 'маъюслан—'. *Ўйнаб—қулиб ўтирган синглиси отасининг аччиқ—тиззиқ гапларидан кейин м у н г р а й и б қ о л г и*. Бу феъл қадимги туркий тилда 'ҳазинлик', 'маъюслик' маъносини англатувчи буң отининг (ПДП, 374; ДС, 124) муң шаклидан (ПДП, 401; ДС, 350) —ра қўшимчаси билан ясалган ва унга 'бироз' маъносини ифодаловчи —й қўшимчаси қўшил—ган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: [(буң > муң) + ра = муңра—] + й = муңрай— > муңрай—. Бу феъл ЎТИЛДА мунғай— || минғай— феъли билан айнан деб таъкидланган, ваҳоланки бу сўзларнинг асоси ва

қўшимчаси фарқли (мингай— сўзига берилган изоҳ билан қиёсланг).

МЎЛЖАЛ 'олдиндан чамаланган режа'. Бу йилги **м ў л ж а л** — *гектаридан 45 центнердан*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'чамала—' маъносини англаган **болжа—** феълидан —**л** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 189); кейинчалик ўзбек тилида сўз бошланишидаги **б** ундоши **м** ундошига, **а** унлиси **я** унлисига алмашган: **болжа— + л = болжал > молжал > молжял**. Бу сўз ўзбек тили шеваларида **монжял** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

МЎНЖАЛ қ. **мўлжал**

Н

НАГА қ. **нега**

НАЙЛАЙ[ИН] 'нима қилай[ин]'. *Кун тушмаган соя келдим, н а й л а й и н* ("Равшан"). Бу сўз **няйляй[ин]** бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил бўлган, натижада ёнма—ён келган **яя** унлилари **я**: унлисига айланган, кейинчалик бу унлининг чўзиқлик белгиси йўқолган: **няйляй[ин] > ня:йлай[ин] > нйяйляй[ин]**.

НАРИ 'маълум ўриндан кейин', 'маълум пайдан кейин'. [*Қизлар*] *энди "н а р и ёт, бери ёт"* билан .. *кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда бу сўз **нару** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 402; ДС, 355). Бу сўзни **бери** сўзига қиёслаш кўрсатадики, унинг охиридаги —**ру** қисми қадимги жўналиш келишигининг шаклига, **на** қисми эса қадимги туркий тилдаги **не** сўроқ олмошига тенг (Девон, III, 233; ДС, 356). **Бери** сўзида бўлганидек, **нари** сўзи ҳам асли **не йер** бирикмасига —**рў** келишиқ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, сўнгра **йе** товушлари талаффуз қилинмай қўйган, улар олдидаги **е** унлиси чўзиқлик ҳосил қилган, кейинчалик бу унлининг чўзиқлик белгиси йўқолган ва **я** унлисига алмашган; ёнма—ён келган **рр** ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган; ниҳоят, сўз охиридаги очиқ бўғиннинг **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: (**не йер**) + **рў** = **нейеррў** >

не[йе]ррў > не:ррў > нӳррў > нӳрў > нӳри. Бу сўз дастлаб ўрин маъносини ифодалаган, кейинчалик пайт маъно – сини ҳам ифодалай бошлаган.

НАРЙОҚ 'нариги томон'. "Бувимлар келишди-ми?" Ҳаёт калласи билан "ҳа" ишорасини қилди-ю, н а р ё қ қ а ўтирилиб олди (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз нӳри йӳқ бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил бўлган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: нӳри йӳқ = нӳрийӳқ > нӳрийӳқ.

НАРСА 'ҳар қандай ашё, ҳодиса'. Хотиннинг бериб кетган н а р с а с и уч-тўрт букланган бир қоғоз эди (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда нӳрсӳ тарзида талаффуз қилинган бу сўз асли 'нимадир' маъносини билдирган (ПДП, 402), 'ашё, ҳо – диса' маъноси кейин пайдо бўлган. Бу сўз ДСга нерсӳ шаклида киритилиб, не ерсӳ бирикмасининг бир сўзга бирлашуви натижасида ҳосил бўлгани кўрсатилган (358-бет). Демак, қадимги туркий тилда ёнма-ён келган ее унлиларидан бири талаффуз қилинмай қўйган, е унлиси кейинчалик ӳ унлисига алмашган бўлади: не ерсӳ = не-ерсӳ > не:рсӳ > нерсӳ > нӳрсӳ.

НЕГА 'нима учун', 'нима сабабли'. Қани, ростини айт-чи, н е г а қўнимсизсан? (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу олмош асли қадимги туркий тилда не олмошига жў – налиш келишигининг –кӳ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 357); кейинчалик икки унли оралиғидаги к ундоши г ундошига алмашган: не + кӳ = некӳ > негӳ; бу сўз ўзбек тилининг шеваларида нӳгӳ шаклида ҳам талаффуз қилинади.

НЕТАЙ 'нима қилай'. Азиз дўстлар, н е т а й, бахти қаро бўлганга йиғлайман (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий). Бу сўз не етӳй бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан ҳосил бўлган, натижада ёнма-ён келган ее унлиларидан бири талаффуз қилинмай қўйган: не етӳй = неетӳй > нетӳй.

НЕЧА 'қанча'. Кўришмаганимизга н е ч а ҳафта бўлди? Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу олмош асли не сўроқ олмошидан 'чама'

маъносини ифодаловчи —**ч** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, III, 239; ДС, 356): **не + ч** = **неч**.

НЕЧИК 'қандай'. *Қулоқ солгин, ногон қўзим, сўзимга, Н е ч и к энди айш—у ишрат айлайин?* ("Равшан"). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу олмош асли **н**чўк, **ни**чўк (ПДП, 402), **не**чўк (Девон, I, 373; ДС, 357) шаклларида талаффуз қилинган; ўзбек тилида **не**чўк шаклининг иккинчи бўғинидаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **н**чўк > **не**чўк > **не**чик. Ўзбек тили шеваларида бу олмош **нучук** тарзида ҳам талаффуз қилинади. Бу сўзнинг бош қисми **н** (**не**) олмоши экани аниқ, лекин —**ч** қисмига изоҳ йўқ.

НЕЧОВ 'неча киши биргалиқда'. *От суриб бу майдон ичра турарман, Сендай не ч о в л а р н и н г додин берарман* ("Ширин билан Шакар"). Бу сўз **не**ч^я олмошидан —**а**в жамловчи сон қўшимчаси билан ҳосил қилинган, **не**ч^я сўзи охиридаги **я** унлиси билан қўшимча бошидаги **а** унлиси ёнма—ён келиб қолгани сабабли **я** унлиси талаффуз қилинмай қўйган: **не**ч^я + **а**в > **не**ч^яав.

НЕЧТА 'неча дона', 'қанча'. *Не ч т а арава борди?* (Абдулла Қаҳҳор). Бу олмош асли қадимги туркий тилда **не**ч^я олмошидан 'дона' маъносини ифодаловчи —**т**я қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 356), кейинчалик иккинчи бўғиндаги **я** унлиси талаффуз қилинмай қўйган: **не**ч^я + **т**я = **не**ч^ят^я > **не**ч^тя.

НЕЧУК қ. **не**чик

НЕЧУН 'нима учун', 'нима сабабдан'. *Моҳир тадбиркор бўлатуриб не ч у н бу сафар гафлатга қолдинг?* Бу сўз қадимги туркий тилда **не** олмоши билан **ў**чўн кўмакчисининг бирлашуви натижасида ҳосил бўлган, кейинчалик **ў**чўн кўмакчисининг бошланишидаги **ў** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **не** ўчўн = **не**ўчўн > **не**чўн > **не**чун. Ўзбек тили шеваларида бу олмош **нучук** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

НИМА нарса, ҳодиса ҳақидаги сўроқ олмоши. *Тошкентдан н и м а л а р келтирдигиниз, бек ака?* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда **н**я олмоши билан (ПДП, 402), 'нарсаси' маъносини англатган **м**я (< **ма**) сўзидан (ДС, 398) таркиб топган бўлса керак

(ГДП, 402); дастлаб биринчи бўғиндаги **ä** унлиси **e** унлисига (ДС, 358), бу унли ўз навбатида **и** унлисига алмашган: **нä + мä = нäмä > немä > нимä**. Бу сўз асли 'нарса' маъносини англатган, маъно тараққиёти натижасида нарса ҳақидаги сўроқ олмошига айланган.

НИНА қ. **игна**

НУЧУК қ. **нечик**

О

ОББА ҳайратланишни ифодаловчи ундов сўз. *О б а қизим, имтиҳонни топшириб келдим дегин!* Бу ундов сўз қадимги туркий тилдаги 'алҳазар' маъносини ифодаловчи **аба** ундов сўзидан (ДС, 1: **аба V**) маъно тараққиёти билан юзага келган (Бунда у ундалма вазифасидаги от олдида келади). Ўзбек тилида бу сўз таркибидаги ундош қатланган (шу усул билан маъно кучайтирилган), сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **аба > âббä**.

ОББО ташвишланишни, ачинишни ифодаловчи ундов сўз. *О б б о, бу ишим ҳам ўнгидан келмади-я.* Ушбу ундов сўз ўзи мустақил ҳолда ундалма вазифасида келади. Қадимги туркий тилда бу ундов сўз **аба** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, гапдан кейин жой олган (... **қачгыл аба** каби – ДС, 1: **аба V**). Ўзбек тилида бу сўз таркибидаги ундош қатланган, **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **аба > âббä**.

ОБДИРА– 'ганги–', 'довдира–'. *Нега о б г и р а б қ о л г и н г ?!* *Бор гапни шартта айтавер.* Бу феъл қадимги туркий тилда 'иккиланиш ҳолати'ни ифодаловчи **аб** тақлид сўзининг **–дыр** қўшилиб кенгайган шаклидан **–а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 58); ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**аб + дыр = абдыр**) + **а** = **абдыра– > âбдирä–**.

ОБОҒА 'амаки' (оз ишлатилади). *Обрўли о б о – ғ а л а р и .. ҳам бирин–сирин мавқеларини йўқотдилар* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилда 'ота' маъносини англатган **аба** сўзи билан (Девон, I, 113; ДС, 1)

'ака' маъносини англаган ага сўзидан тузилган (ЭСТЯ, I, 65); икки сўз оралиғидаги а унлилари ўзаро сингишиб, бир унлига айланган; ўзбек тилида бу сўзнинг биринчи, иккинчи бўғинидаги а унлилари â унлиларига, учинчи бўғинидаги а унлиси ä унлисига алмашган: **аба + ага > абага > âbâgâ**. Бу сўз изоҳли луғатга **авага** шаклида ки – ритилиб, нотўғри изоҳланган (ЎТИЛ, I, 23). **Абага** сўзи асли 'отанинг акаси' маъносини англаган, кейинчалик маънода кенгайиш воқе бўлиб, 'отанинг ака ва укаси ҳамда уларнинг ўғли' маъносини англата бошлаган.

ОВ 'қуш, балиқ, ҳайвонни турли воситалар билан қўлга киритиш жараёни'. **Яқинда бедана о в и бош– ланагу**. Бу от қадимги туркий тилда асли **а:ғ** тарзида, шунингдек **а:в** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 63), кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 68). Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг асли **ав** тарзида талаффуз қилинганлигини алоҳида таъкидлаган (Девон, I, 68). Ўзбек тилида **а** унлиси â унлисига алмашган: **а:ғ > а:в > âв**. Бу сўз дастлаб 'қуш, балиқ, ҳайвонни тутиш қуроли'ни билдирган, кейинчалик 'тутиш жараёни'ни англата бошлаган.

ОВЛОҚ 'ов қилинадиган жой'; 'кимсасиз, чет'. **Бу киши билан о в л о қ г а учрашиб қолганимдан чў– чигим**. Бу сўз қадимги туркий тилда **а:в** отига –ла қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан (Девон, I, 283; ДС, 70) –қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 64); қадимги туркий тилдаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган; ўзбек тилида **а** унлилари â унлиларига ал– машган: (**а:в + ла = а:вла– > авла–**) + **қ = авлақ > âвлâқ**. Бу сўз асли от бўлиб, сифат маъносини кейинчалик англата бошлаган.

ОВУЛ 'кўчманчи чорвадорларнинг йиғилиб яшай – диган жойи'. **Қулунли бия о в у л г а сизмас** (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'тўпла–' маъносини англ– латган **а:ғ–** феълнинг **а:в–** шаклидан (Девон, I, 301; ДС, 69) 'жой' маъносини ифодаловчи –(у)л қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 65); ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а:** унлиси â унлисига алмашган: **а:в– + ул = а:вул > âвул**.

ОВУН– 'юпан–', 'йиғлашдан тўхта–'. **Невараси билан о в у н и б, кўнгли бироз ёзилди**. Бу сўз қадимги

туркий тилдаги 'тинчи-' маъносини англлатган аб-
феълининг ав- шаклидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи
-(ы)н қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 66);
ўзбек тилида сўз бошланишидаги а унлиси â унлисига,
иккинчи бўғиндаги ы унлиси у унлисига алмашган
(Девон, I, 210; ДС, 69): ав- + ын = авын- > âвун-.

ОВУНЧ 'юпаниш ҳисси' (оз ишлатилади). Унинг
қалбига қандайдир о в у н ч пайдо бўлди. Бу от
қадимги туркий тилдаги 'юпан-' маъносини англлатган
авын- феълидан -ч қўшимчаси билан ясалган (Девон, I,
152; ДС; 69); ўзбек тилида сўз бошланишидаги а унлиси
â унлисига, иккинчи бўғиндаги ы унлиси у унлисига
алмашган: авын- + ч = авынч > âвунч.

ОВУНЧОҚ 'юпатишга хизмат қиладиган иш, нарса,
киши'. Ҳозирги кунда о в у н ч о ғ и м кундалиқ
дафтарларимни варақлаб, эсдалиқ ёзиш бўлиб қолди.
Бу сўз ўзбек тилида âвунч отидан 'кичик' маъносини
ифодаловчи -(â)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган:
âвунч + âқ = âвунчâқ.

ОВУТ- 'юпантир-', 'йиғлашдан тўхтат-'. Ўғлининг
охирги сўзлари уни бироз о в у т ғ и. Бу сўз қадимги
туркий тилдаги 'тинчи-' маъносини англлатган аб-
феълининг ав- шаклидан (ЭСТЯ, I, 66) -(у)т орттирма
қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида сўз
бошланишидаги а унлиси â унлисига алмашган: ав- + ут
= авут- > âвут-.

ОДИМ 'оёқни ердан узиб, олд томон силжитишга
тенг масофа'. О ғ и м и н ғ н и тезлаштир. Бу от
қадимги туркий тилдаги 'қадамла-' маъносини англлатган
а:д- феълидан -(ы)м қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I,
88); ўзбек тилида а: унлиси â унлисига алмашган, ы ун-
лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: а:д- + ым =
а:дым > âдим.

ОДОҚ 'тамом', 'охир' (оз ишлатилади). Шу билан
ҳикоя о ғ о ғ и ғ а етди. Бу от қадимги туркий тилда-
ги 'қадамла-' маъносини англлатган а:д- феълидан -(а)қ
қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 88); ўзбек тилида а:,
а унлилари â унлилариға алмашган: а:д- + ақ = а:дақ >
âдâқ.

ОЗ 'кам'. *О з сўзла, кўп ўйла* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли а:з тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 93), ўша даврлардаёқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 105; ДС, 71); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: а:з > аз > âз.

ОЗ– I 'ориқла–'. *Парҳез овқатларни еб, анча о з и б с и з*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз ар– тарзида талаффуз қилинган феълнинг аз– шаклига тенг бўлиб (ЭСТЯ, I, 161), ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: (ар– > аз–) > âз–.

ОЗ– II 'тўғри, ижобий ҳолатини йўқот–' (оз ишла – тилади). *Кенгаш қилган эл о з м а с, кенг бичилган тўн тўзмас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли а:з– тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 94), кейинроқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 72); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: а:з– > аз– > âз–.

ОЗИҚ 'емиш'. *Ўсимликка ўз вақтида қўшимча о з и қ бериб туриш керак*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'чайна–' маъносини англатган азы– феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 98); шу билан бирга азы– феълнинг азу– шаклидан ясалган азуқ оти ҳам мавжуд бўлган (ДС, 73); ўзбек тилида а унлиси â унли – сига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: азы– + қ = азық > âзиқ. Бу сўз ўзбек тилида кўпинча âзиқ–âвқат жуфт сўзи таркибида қатнашади. Якка ўзи одатда âзуқâ шаклида ишлатилади, бунда у азы– феълнинг азу– шаклидан –қа қўшимчаси билан ясалган бўлади (ЭСТЯ, I, 98); ўзбек тилида сўз охиридаги а ун – лиси â унлисига алмашган: азу– + қа = азуқа > âзуқâ.

ОЗМУНЧА 'анчагина' (асосан сўроқ гапда ишла – тилади). *Тошкент билан Қўқон ораси о з м у н ч а йўлми?!* Бу сўз âз равишига мунчâ равишини қўшиб тузилган: âз + мунчâ = âзмунчâ; мунчâ сўзи эса бул кўрсатиш олмошига 'чама' маъносини ифодаловчи –чâ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик б ун –

доши м ундошига, л ундоши н ундошига алмашган: бул + чă = булчă > бунчă > мунчă.

ОЙ 'Ернинг йўлдоши'; 'йилнинг ўн иккидан бир қисми'. *Улфатлар ҳар о й н и н г учинчи шанбасида тўпланишади.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от а:й тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 98), ўша даврлардаёқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 355; ДС, 24); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: а:й > ай > ай.

ОЙОҚ I 'гавданнинг таяниб туриши ва ҳаракатла — ниши учун хизмат қиладиган аъзо'. *Ҳаво айнийдиган бўлса, гарров о ё р и м оғрий бошлайди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'қадамла-' маъносини англатган а:д- феълининг ай- шаклидан -(а)қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 103; ПДП, 356; Девон, I, 112; ДС, 27); ўзбек тилида а унлилари â унлиларига алмашган: ай- + ақ = айақ > айâқ.

ОЙОҚ II 'суюқлик қуйиб ичиладиган каттагина идиш' (оз ишлатилади). .. *ширингина таом қилиб бе— раман, бир-икки о ё қ бўза ҳам келтираман* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилдаги 'ўйилган жой' маъносини англатган ағ отининг ай шаклидан (ЭСТЯ, I, 82) 'кичик' маъносини ифодаловчи -(а)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлса керак (ЭСТЯ, I, 104; Девон, I, 112; ДС, 27); ўзбек тилида а унлилари â унлиларига алмашган: ай + ақ = айақ > айâқ. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида идиш— айâқ жуфт сўзи таркибида ишлатилади.

ОЙОҚЛА- 'охирига ет-'. *Бу пайкал ариқларига кечқурун сув очиб қўйсам, эрталабгача о ё қ л а б қ о л а г и.* Бу феъл айâқ I отининг 'охир' маъносидан (ЎТИЛ, I, 522: оёқ 3) -лâ қўшимчаси билан ясалган: айâқ + лâ = айâқлâ-.

ОЛ- 'қўлга кирит-'. *Йўлчи кетмонни о л и б ишига жўнади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли ал- тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 356; Девон, I, 180; ДС, 32); ҳозирги ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: ал- > âл-.

ОЛАЙ- 'катта очилиб чақчай-'. *Катта акам менга о л а й и б қаради.* Бу феъл ўзбек тилида 'ҳар хил

тусли' маъносини англатувчи **âlä** сифатидан **-й** қўшимчаси билан ясалган, лекин 'ҳар хил тусга кир-' маъносини эмас, 'чақчай-' маъносини англатади: **âlä + й = âläй-**.

ОЛАПАР 'ола тусли' (итга тусига қараб бериладиган исм). *О л а п а р фақат нотаниш кишига воуллайди.* Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'ҳар хил тусли' маъносини англатган **ала** сифатига 'белги', 'нишона' маъносини англатган **пар** сўзини қўшиб тузилган бўлса керак; ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи, учинчи бўғинлардаги **а** унлилари **ä** унлиларига алмашган: **ала + пар = алапар > âläпär.**

ОЛАЧА 'йўл-йўл мато'. *Бу ерларга о л а ч а чопон кийиш расм бўлган.* Бу от эски ўзбек тилида 'ҳар хил тусли' маъносини англатган **ала** сифатидан **-ча** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи, учинчи бўғинлардаги **а** унлилари **ä** унлиларига алмашган: **ала + ча = алача > âläчä.** Бу сўз К.К.Юдахин луғатида эронча деб белгиланган (КРС, 46).

ОЛАЧАЛПОҚ 'турли кўринишдаги парча-парча'. *Дарахт шоҳлари о л а ч а л п о қ соя ташлаб турар эди.* Бу сўз **âlä** ва **чäлпâқ** сўзларидан тузилган; **чäлпâқ** сўзи ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди. Бу сўз қадимги туркий тилда **чалбақ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, 436); асли 'парчала-' маъносини англатган **чал-** феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи **-па** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига, **қ** ундоши олдидagi **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**чал-** + **па = чалпа-**) + **қ = чалпақ > чäлпâқ.**

ОЛД 'юз томон'. *Теримчилар о л д и л а р и г а этак боғлаб олишди.* Бу сўз эски ўзбек тилида 'пеш' маъносини англатган **ал** (< **а:л**) отидан 'жой' маъносини ифодаловчи **-д** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 125; КРС, 48); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ал + д = алд > âлд.**

ОЛДИН 'илгари'. *О л д и н таом, баъгаз калом* (Мақол). Бу сўз 'юз томон' маъносини англатган алд отининг алт шаклига қадимги **-(ы)н** келишиқ кўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, I, 133; ДС, 40); кейинчалиқ бу от шакли равишга кўчган; ўзбек тилида **т** ундош **д** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **алт + ын = алтын > алдын > âлдин**.

ОЛИБСОТАР 'чайқовчи'. *Яқин вақтда о л и б с о т а р л а р г а қарши кураш бошланади*. Бу сўз асли отга кўчган сифатдош бўлиб, **âлиб сâтâди** кесими таркибидаги **-ди** тусловчисини ташлаб, **-â** замон ясовчисини **-(â)р** сифатдош ясовчисига алмаштириб, икки сўзни бир сўзга бирлаштириб ҳосил қилинган: **âлиб сâтâди > âлибсâтâр**.

ОЛМОШ 'бирор сўз ўрнига қўлланадиган сўз'. *Сўроқ о л м о ш л а р и жуда ранг-баранг*. Бу сўз асли 'қўлга ол-', 'ўзиники қил-' маъносини англатувчи **ал-** феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ма** кўшимчаси қўшилган **алма-** шаклидан (ЭСТЯ, I, 138) **-ш** ҳаракат номи кўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалиқ ҳаракат номи шаклидаги феъл отга кўчган; ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**ал-** + **ма** = **алма-**) + **ш** = **алмаш > âлмâш**.

ОЛТИ 'беш билан етти оралиғидаги бутун миқдор сон'. *Бир танишим о л т и хонали уй қурибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай миқдорни билдирган бу сўз **алты** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 357; ДС, 39); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **алты > âлти**. Бу сўз қадимда **алт** отидан сифат ясовчи **-ы** кўшимчаси билан ясалган деб ('бешнинг олдидаги миқдор' маъносини билдирган деб) тахмин қилинади (ЭСТЯ, I, 142).

ОЛТМИШ 'олтинчи ўнлик'. *Укам бир кам о л т м и ш ёшга кирди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай миқдорни билдирган бу сўз асли **алты** сонига **-мыш** қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 141), кейинчалиқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ПДП, 357; ДС, 40); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига

алмашган, учинчи бўғиндаги **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **алты + мыш = алтымыш > алтмыш > âлтмиш**. Бу сўз таркибидаги **мыш** қисми асли 'ўн' маъносини билдирувчи сўз бўлган деб тахмин қилинади; баъзи туркий тилларда бу миқдор сони **алтон (алты + он)** шаклида мавжудлиги шундай фикр юритиш тўғри эканлигини тасдиқлайди.

ОЛТОВ 'олти киши ёки нарса биргалиқда'. *О л – т о в и н г и з эртага эрталаб келингиз*. Бу сўз ўзбек тилида **âлти** санок сонидан жамловчи сон ясовчи **-âв** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; **âлти** сўзи охиридаги **и** унлиси билан қўшимча бошланишидаги **â** унлиси сўз ичида ёнма-ён келиб қолгани сабабли **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган: **âлти + âв > âлтâв**.

ОЛТОВЛОН 'олти киши биргалиқда', 'олтовлашиб' (оз ишлатилади). *Улар о л т о в л о н бошқалардан алоҳида юриб пахта терар эди*. Бу сўз ўзбек тилида **âлтâв** жамловчи сонидан **-лâн** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **â** унлиларининг ва **в** ундошининг таъсирида **â** унлиси **â** унлисига алмашган: **âлтâв + лâн = âлтâвлâн > âлтâвлâн**.

ОЛЧОҚ 'разил', 'ёвуз'. *Отам баъзи о л ч о қ кишиларнинг ишларидан шикоят қилиб гапирар эди*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'айёрлик', 'ёлгон' каби маъноларни англатган **а:л** отидан (ЭСТЯ, I, 126) белги маъносини ифодаловчи **-чақ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 144); ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 34); ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **а:л + чақ = а:лчақ > алчақ > âлчâқ**.

ОЛҚА 'омонлик, омад, бахт тила-' (оз ишлатиларди). *Ботирларни о л қ а й г и, ҳурматлайди бу диёр* (З.Диёр). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'хурсанд қил-', 'мақта-' маъноларини англатган **ал-** феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 137; ДС, 38); ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ал- + қа = алқа- > âлқâ-**.

ОЛҚИНДИ 'кўп ишлатиш натижасида юпқалашган, ейилиб кетган'. *Тонг қоронғисига кир қўйганимча олшита совундан ол қ и н г и ҳам қолмади* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'тугат-', 'йўқ қил-' маъносини англатган ал- феълининг (ЭСТЯ, I, 145) кучайтириш маъносини ифодаловчи -қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган алқ- шаклига (Девон, III, 449; ДС, 37) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(ы)н қўшимчасини (Девон, I, 255; ДС, 38) ва -ды сифатдош қўшимчасини (КРС, 51) қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(ал- + қ = алқ-) + ын = алқын-] + ды = алқынды > âлқинди.

ОЛҚИШ 'қўллаб-қувватлашни, мамнунликни билдирувчи қарсак'. *Йиғилганлар уни ол қ и ш билан қарши олди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'хурсанд қил-', 'мақта-' маъноларини англатган ал- феълига 'такрор' маъносини ифодаловчи -қа қўшимчасининг -қы шаклини ва -ш ҳаракат номи қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 137; Девон, I, 123; ДС, 38); маъно та- раққиёти натижасида ҳаракат номи отга кўчган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (ал- + қы = алқы-) + ш = алқыш > âлқиш.

ОЛҒА 'олд томонга'. *Жангчилар доим ол ғ а интилар эди*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'пешана', 'олд қисм' маъносини англатган ал (< а:л) отининг (ЭСТЯ, I, 125) -ға жўналиш келишиги қўшимчасини олган шакли бўлиб, кейинчалик равишга кўчган (Ҳозирги ўзбек тилида жўналиш келишигининг қўшимчаси -ға шаклида ишлатилмайди, шунга кўра алға сўзи таркибидаги -ға қисми келишик қўшимчаси деб қаралмайди); ўзбек тилида сўз бошланишидаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига ал- машган: (а:л > ал) + ға = алға > âлғä.

ОНА 'хотин киши ўз туққан боласига нисбатан'. *О н а доим боласининг ташвиши билан яшайди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз ана тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 279; Девон,

I, 119; ДС, 43); ўзбек тилида бу сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, сўз охиридаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ана** > **ânä**.

ОҲ 'кишининг фикрлаш қобилияти'. **Мактаб ўқувчиларининг онгини ўстиришга қаратилган махсус машғулотлар ўтказилади**. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **а:ң** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 153); ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 35); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **а:ң** > **аң** > **âң**.

ОПА 'қиз фарзанд кейин туғилган фарзандларга нисбатан'. **Менинг тўртта о п а м, иккита акам бор**. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ёши катта бўл-' маъносини англатган **аб-** феълидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 56, 159, ДС, 47: **аба** сўзи ўзбек тилининг баъзи шеваларида ҳозир ҳам мавжуд), кейинчалик **б** ундоши **п** ундошига, сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, сўз охиридаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **аб-** + **а** = **аба** > **апа** > **âпä**.

ОПИЧ- 'кимнидир орқасига миндир-'. **Онамнинг қушдек енгил бўлиб қолганини о п и ч г а н и м г а билдим**. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'юқорига кўтарил-' маъносини англатган **ағ-** феълининг **ав-** шаклидан (ЭСТЯ, I, 69) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)ч** [**< -(ы)ш**] қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик **в** ундоши **п** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ағ-** > **ав-**) + **ыч** = **авыч-** > **апыч-** > **âпич-**.

ОПОЙИ қ. **опоғойи**

ОПОҚИ қ. **опоғойи**

ОПОҒОЙИ ёши катта аёлга ҳурмат билан мурожаат қилишда ишлатиладиган сўз. **О п о ғ о й и, ўғлингиз қачон келадилар?** Бу от **âпâқ** сифати ва **âйи** отидан тузилган бирикманинг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган, икки унли оралиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган: **âпâқ** + **âйи** > **âпâғâйи**. Бу сўз ўзбек тилида **âпâйи** шаклида ҳам мавжуд бўлиб, бунда **âпâғ** сўзи охиридаги **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, шунинг натижасида ёнма-ён келиб қолган **â** унлилари сингишиб,

бир унлига бирлашган: **âpâġâġii** > **âpââii** > **âpâii**. Бу сўз **âpâġi** шаклида ҳам ишлатилади, бунда **âpâġ** сўзи аслини сақлайди, **âii** сўзининг **âi** қисми талаффуз қилинмайди: **âpâġ** + **âii** > **âpâġi**.

ОРА 'бир нуқтадан иккинчи нуқтагача бўлган ма — софа'. *Ангижон билан Тошкент о р а с и г а тез- юрар поезд қатнайди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'маълум нуқтадан узоқла—' маъносини англаган ар- феълидан (ДС, 50: ar— III) —а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 163); ўзбек тилида сўз бошланишидаги а ун — лиси **â** унлисига, сўз охиридаги а унлиси **â** унлисига алмашган: ар— + а = ара > **ârâ**. Ўзбек тилида бу сўзнинг **ârâ** шакли ҳам мавжуд бўлиб, унлиларни бундай ал — маштириб ишлатиш дастлаб шеър (вазн) талабига кўра юзага келган (*Чўзилди узилмай жанглр а р о с и.* Шайхзода), кейинчалик насрий нутқда ҳам (қўшма сўз тузишда) ишлатила бошлаган (**хâлġârâ**, **дâвлâтлârârâ** каби).

ОРИҚ 'этлик даражаси меъёрдан паст', 'озгин'. *О р и қ отга чанг юқар* (Мақол). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'оз—' маъносини англаган ар- феълидан (ДС, 50: ar— II 2) —(ы)қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 161; Девон, I, 97; ДС, 52); ўзбек тилида а унлиси **â** ун — лисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: ар— + ық = арық > **âriġ**. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида кўпинча **ârriġ** (шеваларда **ârriġ**) тарзида та — лаффуз қилинади (р ундошининг қатланиши маънони кучайтиришга хизмат қилади).

ОРОЛ 'атрофи сув билан ўралган қуруқлик'. *Кўл ўртасидаги о р о л г а дам олиш маскани қурилган.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'ажрат—' маъносини англаган ар- феълидан (ДС, 50: ar— III) —(а)л қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 167); ўзбек тилида а унлилари **â** унлиларига алмашган: ар— + ал = арал > **ârâl**.

ОРИҚ қ. ориқ

ОРТ 'орқа томон'. *Юк машиналари о р т г а қолди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'орқа қисм' маъносини англаган ар отидан ўрин маъносини ифо — даловчи —т қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I,

180; Дево́н, I, 77); ўзбек тилида а унлиси â унлисига ал-
машган: **ар + т = арт > âрт**.

ОРТ- I 'транспорт воситасига юкла-'. *Вагонларга пахта тойларини о р т г и к*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'елка' маъносини англатган **ар** отидан **-(ы)т** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 180); кейинроқ **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (Дево́н, I, 234: **артышды**); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **ар + ыт = арыт- > арт- > âрт-**.

ОРТ- II 'меъёрдан кўп бўл-'. *Дехқончилик маҳсулотлари йилдан йилга о р т и б б о р м о қ г а*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ортиқ бўл-' маъносини англатган **ар-** феълдан **-(ы)т** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 182); кейинроқ **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (Дево́н, III, 430; ДС, 55); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **ар- + ыт = арыт- > арт- > âрт-**.

ОРТИҚ I 'маълум меъёрдан кўп', 'зиёд'. *Шамоллаш бир ҳафтадан о р т и қ давом этди*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'меъёрдан кўп бўл-' маъносини англатган **арт-** феълдан (Дево́н, III, 430; ДС, 55) **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган (Дево́н, I, 124; ДС, 57), ўша даврлардаёқ **у** унлиси **ы** унлисига алмашган (ДС, 57); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, **ы** унлиси-нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **арт- + уқ = артуқ > артық > âртиқ**.

ОРТИҚ II 'баданда, бирор аъзода одатдагидан ташқари ўсимта'. *Укамнинг чап қулоғида о р т и ф и бор*. Бу от ўзбек тилида **âртиқ** I сифатидан маъно тараққиёти асосида ўсиб чиққан: 'белги'→ 'шундай белги деб қараладиган жисм'.

ОРҚА 'орт томон'. *О р қ а г а н кимнингдир овози эшитилди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'орқа қисм' маъносини англатган **ар** отидан ўрин маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган ((ЭСТЯ, I, 175; Дево́н, I, 148; ДС, 53); ўзбек тилида сўз бошланишидаги а унлиси â унлисига, сўз охиридаги а унлиси ä унлисига алмашган: **ар + қа = арқа > âрқä**.

ОС– 'бирор ерга биркит–'. Қўйни ҳам ўз оёғиган *о с а г и л а р*, эчкини ҳам ўз оёғиган *о с а г и л а р* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли *ас*– тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 360; Девон, I, 205; ДС, 59); ҳозирги ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: *ас*– > *âс*–.

ОСТ 'пастдаги сатҳ', 'таг', 'туб'. *Дарахтларнинг о с т и г а қуёш нури деярли тушмас эди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'паст', 'таг' маъносини англатган *ас* отидан ўрин маъносини ифодаловчи –т қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 195; ПДП, 361); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: *ас + т = аст > âст*.

ОСТИН–УСТИН 'ағдар–тўнтар'. *Кеча тузган режаларимиз о с т и н – у с т и н б ў л и б к е т г и*. Ўзбек тилида мустақил ишлатилмайдиган астын ва устын сўзларидан таркиб топган бу жуфт сўз қисмлари асли *аст* ва *уст* отларига қадимги ўрин келишиги қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (*аст + ын*)–(*уст + ын*) > *âстин–устин*.

ОТ I 'исм'. *Укангнинг о т и нима?* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз *ат* тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 198; Девон, I, 107), ўша даврлардаёқ *а*: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 361; ДС, 64); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: *ат > âт*.

ОТ II 'йирик иш–улов ҳайвони'. *Яхши о т г а бир қамчи, ёмон о т г а минг қамчи* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз *ат* тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 361; ДС, 65); Маҳмуд Кошғарий бу сўзни "қаттиқ талаффуз қилинадиган алиф билан" деб алоҳида таъкидлайди (Девон, I, 70); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: *ат > âт*.

ОТ– 'улоқтир–'. *Таншибойвачча кўрпачага бемалол ўтириб, гўлписини бир чеккага о т г и* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли *ат*– тарзида талаффуз қилинган

(Девон, I, 181; ДС, 65); ҳозирги ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ат-** > **ât-**.

ОТА 'эркак киши ўз фарзандига нисбатан'. *От а-н и н г кўнгли — болага, боланинг кўнгли — галага* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз **ата** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 200; ПДП, 361; Девон, I, 114; ДС, 65); ўзбек тилида бу сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, охиридаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ата** > **âtä**.

ОТАР 'яйловда боқиладиган қўйларнинг йирик тўдаси'. *Бизнинг от а р г а иккитаган қўзи беради—ган совлиқлар кўп*. Қадимги туркий тилда 'ердан ўзи кўкариб чиқиб, чорвага емиш бўладиган бир йиллик яшил ўсимлик' маъносини англатган **от** отига **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган **ота-** феъли мавжуд бўлган ва 'ўт е-' маъносини англатган (кейинчалик бу феъл истеъмождан чиққан), шу феълга **-р** қўшимчасини қўшиб **отар** сифатдоши ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 488), бу сифатдош асли 'ўтлайдиган' маъносини англатган, кейинчалик отлашиб, 'ўтлоқ', 'яйлов' маъносини, сўнгра 'ўтловчи ҳайвонлар' маъносини англата бошлаган; ўзбек тилида **о** унлиси **â** унлисига, **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**от + а = ота-**) + **р** = **отар** > **âtär** (Асли бу сўзни **отär**, яъни **ўтар** тарзида ёзиш тўғри). Бу сўзни **от** отидан **-га** қўшимчаси билан ясалган феълга **-р** қўшимчасини қўшиб ясалган **от** деб ҳам талқин этиш мумкин; кейинчалик ўзбек тилида **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган: (**от + га = отга-**) + **р** = **отғар** > **отар** > **отär**.

ОЧ 'овқат тусаб қолган'. *Қорни тўқнинг қорни о ч г а н хабари йўқ* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат **а:ч** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 208; Девон, I, 108), ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 353; ДС, 3); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **а:ч** > **ач** > **âч**.

ОЧ- 'очиқ ҳолатта келтир-'. *Қори тугунчани о ч и б, ўриқдан иккитасини Сигдиқжонга узатди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **ач-** тарзида талаффуз

қилинган (ПДП, 353; Девон, I, 176; ДС, 3); ҳозирги ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: ач- > âч-.

ОЧАРЧИЛИК 'озик-овқат етишмаслиги оқибатида юз берадиган ҳолат'. *Ўттизинчи йиллардаги очарчилик ҳануз эсимда*. Бу от эски ўзбек тилида ач- (< а:ч-) феълининг (ЭСТЯ, I, 208; ДС, 4) кучайтириш, 'такрор' маъносини ифодаловчи -а қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан -р қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклига -чылық қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 82); кейинчалик сўз бошланишидаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, сўз охиридаги қ ундоши к ундошига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(ач- + а = ача-) + р = ачар] + чылық = ачарчылық > âчәрчилик.

ОЧАТҚИ 'оч қолдирилгани туфайли озиб кетган'. *Сенинг бу очатқи қўйларинг кимга керак?!* Бу сифат эски ўзбек тилида ач- феълининг кучайтириш, 'такрор' маъносини ифодаловчи -а қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига -т орттирма қўшимчаси қўшилган шаклидан -қы қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик сўз бошланишидаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(ач- + а = ача-) + т = ачат-] + қы = ачатқы > âчätқи.

ОЧИН-ТЎҚИН 'гоҳ оч, гоҳ тўқ ҳолатда', 'тўйиб овқат емай'. *Бу йилги қишдан очин-тўқин чиқиб олдиқ*. Бу жуфт равишнинг қисмлари ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди; ачын (ДС, 5), тоқын сўзлари ач, тоқ сифатларидан ҳолат маъносини ифодаловчи -ын қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (ач- + ын)-(тоқ- + ын) = ачын-тоқын > âчин-тоқин.

ОЧИНҚИРА- 'очқаганини сеза бошла-'. *Шу тобда очинқираб турибман*. Бу сўз ўзбек тилида âч- феълидан -инқира қўшимчаси билан ҳосил қилинган деб қаралади. Асли бу сўз эски ўзбек тилида ач- феълига аввал 'гўё' маъносини ифодаловчи -ын

қўшимчасини, кейин 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи **-қыра** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, охиридаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **(ач- + ын = ачын-)** + **қыра** = **ачын-қыра** > **âчинқирä-**.

ОЧИҚ- 'овқат ейишни ўта даражада иста-'. **О ч и қ и б келган экан, ўзини овқатга урди.** Бу сўз қадимги туркий тилда 'овқат ейишни иста-' маъносини англаувчи **ач-** (< **а:ч-**) феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 209; Девон, I, 199); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ач- + ық = ачық-** > **âчиқ-**.

ОЧИФИ 'тўғриси'. **О ч и ф и н и айтинг, кўнглингиз нимани истайди.** Бу сўз гапнинг **âчиғи** бирикмаси таркибидаги гапнинг сўзини ишлатмаслик оқиба-тида мустақиллик кашф этган; асли эгалик қўшимчаси олган бу сўз эндиликда бундай қисмларга ажратилмайди.

ОЧҚА- 'овқат ейишни ўта даражада иста-'. **О ч қ а б келган экан, ўзини овқатга урди.** Бу сўз эски ўзбек тилида 'овқат ейишни иста-' маъносини англаган **ач-** феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, сўз охиридаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ач- + қа = ачқа-** > **âчқä-**.

ОШ- 'маълум баландликдан ўт-', 'маълум режадан ўт-'. **Шу тепаликдан о ш с а к, у ёғи-текис йўл.** □ **Қўйларим ўнтадан о ш г и.** Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл **а:ш-** тарзида та-лаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 212; Девон, I, 184), ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 277; ДС, 62); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унли-сига алмашган: **а:ш-** > **аш-** > **âш-**.

ОШИҚ I 'оёқнинг тиззагача ва тиззадан кейинги суякларини туташтириб турувчи суякча'. **Туянинг о ш и ф и г а н соққа қилиб олибди.** Бу от қадимги туркий тилда 'маълум даражадан кўтарил-' маъносини англаган **а:ш-** феълининг **аш-** шаклидан от ясовчи **-(у)қ**

қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 216; Девон, I, 97); ўзбек тилида а унлиси â унлисига, у унлиси и унлисига алмашган: аш- + уқ = ашүқ > âшиқ.

ОШИҚ II 'ортиқ'. *Ушбу асарни ёзишга беш йилдан о ш и қ вақт кетди.* Бу сифат 'маълум режадан ўт-' маъносини англатган аш- феълидан эски ўзбек тилида сифат ясовчи -(ы)қ қўшимчаси билан ясалган (КРС, 85); кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: аш- + ық = ашық > âшиқ.

ОШИҚ- 'шошилиб ҳаракат қил-'. *Ҳар қанча о ш и қ с а м ҳам, сизни қувиб ета олмадим.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'маълум режадан ўт-' маъносини англатган а:ш- феълининг аш- шаклидан кучайтириш маъносини ифодаловчи -(у)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 217; Девон, I, 199); ўзбек тилида а унлиси â унлисига, у унлиси и унлисига алмашган: аш- + уқ = ашүқ- > âшиқ-.

ОШЛА- 'хом терига ишлов бер-'. *Шогирдлар терини о ш л а ш г а киришди.* Бу феъл ўзбек тилида 'терига ишлов беришда ишлатиладиган модда' маъносини англатувчи âш отидан (ЎТИЛ, I, 554) -лâ қўшимчаси билан ясалган (ЎТИЛ, I, 556): âш + лâ = âшлâ-.

ОҚ 'қор, сут рангидаги'. *Бир ўрам о қ қоғоз соптиб олдим.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат а:қ тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 116; Девон, I, 109), ўша даврлардаёқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 48); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: а:қ > ақ > âқ.

ОҚ- 'нишаб томонга сурункасига ҳаракатлан-' (суюқлик ҳақида). *Олдинган о қ қ а н сувнинг қадри йўқ* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл ақ- тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 118; ПДП, 359; Девон, I, 121; ДС, 48); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: ақ- > âқ-.

ОҚИМ 'бир томонга йўналган жараён'. *Биз қа-йиқда сувнинг о қ и м и г а қараб суздик.* Бу от қадимги туркий тилда 'нишаб томонга сурункасига ҳаракатлан-' маъносини англатган ақ- феълидан -(ы)м

қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 119; Девон, I, 104); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлиси —нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ақ-** + **ым** = **ақым** > **âқим**.

ОҚИН 'тўхтамай оқиб турадиган'. *О қ и н сув бўлмаса, бу далаларни сугориб бўлмайди.* Бу сифат қадимги туркий тилда 'нишаб томонга сурункасига ҳа — ракатлан-' маъносини англатган **ақ-** феълидан **-(ы)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 119); бу сўз қадимги туркий тилда 'сел' маъносини англатган (Девон, I, 106), ҳозирги маъноси кейин юзага келган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ақ-** + **ын** = **ақын** > **âқин**.

ОҚИНДИ 'чиқинди сув'. *Бу корхона о қ и н г и — л а р и н и шу анҳорга оқизар эди.* Бу от қадимги туркий тилда 'нишаб томонга сурункасига ҳаракатлан-' маъносини англатган **ақ-** феълидан **-ынды** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига ал — машган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ақ-** + **ынды** = **ақынды** > **âқинди**.

ОҚИШОҚ 'гуручнинг майдалангани'. *Гуручни ош — га сақлаб, бошқа овқатларга о қ и ш о қ ишлатдик.* Бу от эски ўзбек тилида **ақ** сифатининг 'тоза' маъно — сидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(ы)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган феъдан **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейин — чалик **а** унлилари **â** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**ақ** + **ыш** = **ақыш**) + **а** = **ақыша-**] + **қ** = **ақышақ** > **âқишақ**.

ОҚПАР 'оққа мойил', 'оқ аралашган'. *О қ п а р чойга тўлган кўк чойнак Менга азиз чин армуғондек* (Шайхзода). Бу сифат қадимги туркий тилда 'сут ранги — даги' маъносини англатган **ақ** сифатига 'белги', 'нишо — на' маъносини англатган **пар** сўзини қўшиб тузилган бўлса керак; ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ã** унлисига ал — машган: **ақ** + **пар** = **ақпар** > **âқпãр**.

ОҚСА— 'бир оёғи калталиги туфайли чайқалиб юр-'. *Кейинги операция оқибатида о қ с а й г и г а н*

б ў л и б қ о л г и. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бирор томонга эгил-' маъносини англаган **а:ғ-** феълидан (ЭСТЯ, I, 69) 'мойил' маъносини ифодаловчи **-са** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 76); ўша даврлар — даёқ **а:** унлиснинг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 23: **ағсағ**); ўзбек тилида **ғ** ундоши **қ** ундошига, сўз бошла — нишидаги **а** унлиси **â** унлисига, сўз охиридаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **а:ғ-** + **са** = **а:ғса-** > **ағса-** > **ақса-** > **âқсâ-**. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни **ахса-** шаклида келтирган (Девон, I, 274), демак қадимги туркий тилда бу сўз таркибидаги **ғ** ундоши **х** ундошига алмашган; ўзбек тили шеваларида бу сўзни шундай талаффуз қилиш ҳам мавжуд.

ОҚСОҚ 'оқсаб юрадиган'. *Узоқдан о қ с о қ кишининг шошилиб келаётганини кўрди.* Бу сифат қадимги туркий тилда **ақса-** феълидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган **бўлиб**, **ақсақ** (ДС, 49), **ахсақ** (Девон, I, 71) тарзида талаффуз қилинган; ўзбек тилида **ақсақ** шакли таркибидаги **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **ақса-** + **қ** = **ақсақ** > **âқсâқ**. Бу сўз ўзбек тили шеваларида **âхсâқ** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ОҒ 'иштон, шимнинг икки почаси қўшиладиган жой'. *Шимининг о ғ и ситилиб кетибди.* Қадимги туркий тилда 'чов', 'чот' маъносини англаган бу от **а:ғ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 109), кейинроқ **а:** унлиснинг чўзиқлик белгиси йўқолган ва бу унли ўзбек тилида **â** унлисига алмашган: **а:ғ** > **ағ** > **âғ**. Бу сўзнинг ҳозирги маъноси гавдадан кийимга кўчириш асосида юзага келган.

ОҒ- 'бирор томонга эгил-'. *Меваси кўплигидан олманинг шохлари о ғ и б к е т и б г и.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл **а:ғ-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 69); кейинроқ **а:** унлиснинг чўзиқлик белгиси йўқолган ва бу унли ўзбек тилида **â** унлисига алмашган: **а:ғ-** > **ағ-** > **âғ-**.

ОҒА 'энг катта ака'. *Бу киши менинг о ғ а м бўлагилар.* Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'узоқ яша-' маъносини англаган **ақ-** феълидан (ЭСТЯ, I, 122) **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 70; ДС, 48): **ақ-** + **а** = **ақа** (**ақа** сўзи ўзбек тилида ҳозир ҳам ёш болалар

нутқида ишлатилади); кейинчалик икки унли оралиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган (КРС, 20); ўзбек тилида сўз бошланишидаги **а** унлиси **â** унлисига, сўз охиридаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ақа** > **аға** > **âgä**.

ОФАЙНИ 'ошна', 'биродар' (тенгдош эркак кишига нисбатан ишлатилади). *Кўпган бери кўришмаган оғайним йўқлаб келибди*. Бу сўз ўзбек тилида **âgä** ва **ини** сўзларидан тузилган **âgä-ини** жуфт сўзининг яхлитланиши билан юзага келган, яхлитлаб талаффуз қилиш муносабати билан **ини** қисми бошланишидаги **и** унлиси **й** ундошига алмашган: **âgä-ини** > **âgäйни**.

ОҒЗАКИ 'талаффуз ҳолатидаги' ('ёзманинг акси'). *Оғзаки нутқда агабий тил мезонларига риоя этмаслик учраб туради*. Бу сифат ўзбек тилида **âғиз** отидан **-âки** қўшимчаси билан ясалган, қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **âғиз** + **âки** > **âғзâки**.

ОҒИЗ I 'икки лаб оралиғидаги тешик', 'жағлар оралиғидаги бўшлиқ'. *Эл оғзи га элак тутиб бўлмайди* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилдаги 'тешик' маъносини англатган **ағ** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)з** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 82; ПДП, 355; Девон, I, 89; ДС, 21); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ағ** + **ыз** = **ағыз** > **âғиз** I.

ОҒИЗ II 'янги туққан сигирнинг 3-4 кунлик сутини йиғиб пиширилган пишлоқсимон сарғиш таом'. *Қўшимизнинг сигири туққан экан, оғуз тарқатиб юрибди*. Бу от қадимги туркий тилда 'увиб туш-', 'қуюқлаш-' маъносини англатган **ағ-** феълидан **-(у)з** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 406; ДС, 24); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига, **у** унлиси **и** унлисига алмашган, натижада **âғиз** I сўзи билан шаклан тенг келиб қолган: **ағ** + **уз** = **ағуз** > **âғиз** II.

ОҒИЛ 'уй ҳайвонларини сақлашга хизмат қиладиган қурилма'. *Оғилни эшигини беркитиб қўйинг*. Бу от қадимги туркий тилда 'ўра-' маъносини англатган **а:ғ-** феълидан **-(ы)л** қўшимчаси билан ясалган

(ЭСТЯ, I, 84), ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 103; ДС, 18); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **а:ғ-** + **ыл** = **а:ғыл** > **ағыл** > **âғил**.

ОҒИР 'вазни катта', 'вазмин'. *Бели касал, оғир юк кўтариши мумкин эмас.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'бирор томонга эгил-' маъносини англатган **а:ғ-** феълидан (ЭСТЯ, I, 69) **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалган; ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ЭСТЯ, I, 86; Девон, I, 87; ДС, 18); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **а:ғ-** + **ыр** = **а:ғыр** > **ағыр** > **âғир**.

ОҒИШМАЙ 'иккиланмай', 'изчилик билан'. *Мажлис қарорини оғишмай амалга оширишимиз лозим.* Бу сўз асли **âғ-** феълига 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(и)ш** қўшимчасини, кейин 'бўлишсиз' маъносини ифодаловчи **-мâ** қўшимчасини ва охири **-й** равишдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; асли равишдошга тенг бу сўз маъно тараққиёти натижасида равишга кўчган: **âғ-** + **иш** + **мâ** + **й** = **âғишмай**.

ОҒРИ- 'касал бўл-', 'дардга чалин-'. *Кўзинг оғри с а, қўлингни тий, ичинг оғри с а, нафсингни тий* (Мақол). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'оғриқ сез-' маъносини англатган **а:ғ-** феълидан **-(ы)р** қўшимчаси билан ясаиб, 'касалланиш ҳолати' маъносини англатган **а:ғыр** отига **-ы** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 86; ДС, 19: **ағыры-**), ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, **-ы** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 22); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **(а:ғ-** + **ыр** = **а:ғыр**) + **ы** = **а:ғыры-** > **ағыры-** > **ағры-** > **âғри-**.

ОҒРИН- 'ўзига оғир олиб ранжи-'. *Қарз сўрасам, оғриниб берди.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'касал бўл-' маъносини англатган **ағыр-** феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ы)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлиб, асли 'касалан-' маъносини билдирган, маъно тараққиёти натижасида 'ранжи-' маъно-

сини англата бошлаган; ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси â унли – сига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ағыр– + ын = ағырын– > агрын– > âгрин–**.

ОҒУ 'заҳар'. *Қабиҳ фалак оғу қўшди ошима* ("Алпомиш"). Бу от қадимги туркий тилдаги 'заҳарла–' маъносини англатган **а:ғ–** феълидан **–ы** қўшимчасининг **–у** шакли билан ясалган (ЭСТЯ, I, 67; Девон, I, 116; ДС, 24), ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **а:ғ– + у = а:ғу > ағу > âғу**.

П

ПАҚИР I 'челак'. *Боған бир пақир анор узиб чиқди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'мис' маъносини англатган **бақыр** сўздан (Девон, I, 341; ДС, 82) маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан: 'мис' → 'мисдан ясалган идиш' (ЭСТЯ, II, 46). Ҳозирги ўзбек тилига бу сўз қуйидаги товуш ўзгаришлари билан етиб келган: **б** ундоши **п** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бақыр > пақыр > пāқыр > пāқир**.

ПАҚИР II 'икки тийин'. *Сўзимга ишон, бошқа бир пақир ҳам пулим йўқ* (И. Акрам). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'мис' маъносини англатган **бақыр** сўздан (Девон, I, 341; ДС, 82) маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан: 'мис' → 'мисдан ясалган чақа пул' (ЭСТЯ, II, 45). Ҳозирги ўзбек тилига бу сўз қуйидаги товуш ўзгаришлари билан етиб келган: **б** ундоши **п** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **бақыр > пақыр > пāқыр > пāқир**.

ПИРИЛДОҚ 'ўз ўқи атрофида тез айлантирила– диган ўйинчоқ'. *Байрам куну неварасига пирлидоқ олиб берди*. Бу от **пир–пир** тақлид сўздан **–илла** қўшимчаси билан ясалган феълга **–қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; иккинчи **л** ундоши **д** ундошига, **қ** ундоши олдидаги **â** унлиси **â** унлисига алмашган: (**пир +**

иллә = пириллә-) + қ = пирилләқ > пирилдәқ > пирилдәқ.

ПИРПИРА- 'тез-тез силкин-', 'ҳилпира-'. *Ойнинг дастлабги шуъласи тўғоннинг тепасига п и р п и р а б турган байроққа тушди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл **пир-пир** тақлид сўзидан -**ә** қўшимчаси билан ясалган, қўшимча қўшилганидан кейин **пир-пир** такрор сўзи қўшиб ёзилган; (**пир-пир**) + **ә** > **пирпирә-**.

ПИС- 'ўзини панага ол-', 'бекин-'. *Одамлар тарқагунча гарахт панасига п и с и б ўтирди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **бус-** (ЭСТЯ, II, 278), **пус-** (Девон, II, 18; ДС, 398), **пўс-** (ПДП, 409) тарзида талаффуз қилинган; ўзбек тилида бу феълнинг **пўс-** шакли таркибидаги **ў** унлиси и унлисига алмашган: **пўс-** > **пис-**. Айрим шеваларда бу феъл **пўс-** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ПИСМИҚ 'ишини пинҳона амалга оширадиган', 'сир бой бермайдиган'. *Согда сирли тилида, п и с м и қ сақлар гулида* (Мақол). Бу сифат **пис-** феълдан -(и)м қўшимчаси билан ясалган отга -(и)қ қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**пис-** + **им** = **писим**) + **иқ** = **писимиқ** > **писмиқ**.

ПИТРАК 'серҳаракат', 'уринчоқ'. *Қунгуз ёш бўлса ҳам, жуда п и т р а к қиз* (Ойдин). Бу сифат асли **питир-питир** тақлид сўзидан -**ә** қўшимчаси билан ясалган феълга -**к** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейин-чалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**питир** + **ә** = **питирә-**) + **к** = **питирәк** > **пित्रәк**.

ПИЧА 'бироз', 'озгина'. *Иккита оқ пиёзни майда тўғради, унга п и ч а мурч сепди* (Ойдин). Бу равиш асли қадимги туркий тилда **бичә** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, 'кичкина' маъносини англатган (ПДП, 371; ДС, 98); ҳозирги маъноси ана шу маънодан ўсиб чиққан; бу сўз асли 'кес-', 'қирқ-' маъносини англатган **бич-** феълдан (Девон, II, ДС, 98) -**ә** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик сўз бошланиши даги **б** ундоши **п** ундошига алмашган: **бич-** + **ә** = **бичә** > **пичә**.

ПИЧАН 'ўриб қуритилган ўт', 'хашак'. *Жанг-чиларнинг кўли .. қалин п и ч а н устига юмалаб ухлаб қолишди* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилда 'кес-', 'ўр-' маъносини англатган бич- феълидан (Девон, II, 11; ДС, 98) -(а)н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 161); кейинчалик б ундоши п ундошига ал- машган: бич- + а́н = бича́н > пича́н.

ПИЧОҚ 'кесишга хизмат қиладиган асбоб'. *Яхши гап билан илон униган чиқади, ёмон гап билан п и - ч о қ қиниган чиқади* (Мақол). Бу от қадимги туркий манбаларда бича́к (Девон, I, 366; ДС, 98), бычақ (ДС, 104) шакларида келтирилган. Шуларга кўра бу сўзнинг таркиби икки хил талқин қилинади: 1) Қадимги туркий тилдаги 'ўткир, кесувчан асбоб' маъносини англатган би отидан (ДС, 97) кичрайтириш маъносини ифодаловчи -ча́к қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 160): би + ча́к = бича́к; 2) Қадимги туркий тилдаги 'кес-' маъносини англатган быч- феълидан (ДС, 104) -(а)қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 160): быч- + ақ = бычақ; кейинчалик сўз бошланишидаги б ундоши п ундошига, ўзбек тилида пычақ сўзи охиридаги қ ундоши таъсири билан а унлиси а́ унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: быч- + ақ = бычақ > пычақ > пича́қ.

ПИШ- 'истеъмол қилиш учун тайёр ҳолга кел-'. *Бермаснинг оши п и ш м а с , п и ш с а ҳам, қозондан тушмас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли быш- тарзида талаффуз қилинган (ДС, 105), кейинроқ сўз бошланишидаги б ундоши п ундошига алмашган (Девон, II, 19). Ўзбек тилига пыш- шакли таркибидаги ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган кўриниши етиб келган (ПДП, 408: пишўр-): быш- > пыш- > пиш-.

ПИШИ- 'чиниқ-'. *Утеген жанг оғирликларини кўрган сайин п и ш и г и* (Ж. Ташенов). Бу сўз пиш- феълининг 'етил-' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи -и қўшимчаси билан ҳосил қилинган: пиш- + и = пиши-.

ПИШИҚ 'чиниққан', 'мустаҳкам'. *У энди турмушнинг оғир кулфатларини енгиб, п и ш и қ йигит*

бўлиб етишган эги (Парда Турсун). Бу сифат 'чиниқ-' маъносини англлатувчи **пиши-** феълидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган: **пиши-** + **қ** = **пишиқ**. Маънони кучайтириш мақсадида бу сўзни **пишиқ** тарзида талаффуз қилиш ҳам мавжуд.

ПИШИФ 'пишган', 'пишиб етилган'. .. *хом гемай, пишиг гемай, кўзга кўринган нарсани еверасанми?* (Садриддин Айний). Бу сўз қадимги туркий тилда 'истеъмол қилиш учун тайёр ҳолга кел-' маъносини англлатувчи **быш-** феълидан (ДС, 105) **-(ы)ф** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 164; Девоп, I, 360), кейинроқ сўз бошланишидаги **б** ундоши **п** ундошига алмашган (ЭСТЯ, II, 162; Девоп, III, 348). Маҳмуд Кошғарий ўз луғатида бу сўзнинг икки шакли: **бышығ (пышығ)** ва **бышық (пышық)** шакллари мавжуд эканлигини алоҳида таъкидлайди (Девоп, III, 30). Ҳозирги ўзбек тилида 'пишган' маъноси учун **пишиғ** шаклини, 'чиниққан' маъноси учун **пишиқ** шаклини танлаш тўғри: шунда омоним юзага келмайди. Бу икки сўзни **пишиқ** ва **пишиғ** шаклида ёзиш тўғри эканини улардан ясалган сўзлар ҳам тасдиқлайди: **пишиқлиги қара**, лекин **пишиғлиги қара** каби. Агар ҳар икки сўзни **пишиқ** тарзида ёзсак, унда луғатга **пишиқ I** ва **пишиқ II** деб омоним сифатида киритиш лозим бўлади, чунки бу сўзларда яшаш асоси фарқли: (**быш-** || **пыш-**) + (**ығ** || **ық**) > **пишиқ I**; **пиши** + **қ** = **пишиқ II**.

ПИШКАК 'кув дастаси'. .. *узун сочлари олдиға тушиб, пишкәкка ўралар ва халал берарди* (Садриддин Айний). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'чайқа-' маъносини англлатган **быш-** феълининг (ЭСТЯ, II, 309) **пиш-** кўринишидан (ЎТИЛ, I, 591) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-и** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига **-кәк** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, II, 310); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**пиш-** + **и** = **пиши-**) + **кәк** = **пишикәк** > **пишкәк**.

ПИШШИҚ қ. **пишиқ**

ПОЙГА 'ким ўзди мусобақаси'. *Ҳамма пойгага маррага етай деб қолган чавандознинг ҳаяжони билан яшайди* (Сайид Аҳмад). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'отда ким ўздига югур-' маъносини англ-

латган **бай**– феълидан –**га** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 32); кейинчалик сўз бошланишидаги **б** ундоши **п** ундошига (КРС, 604), ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **бай**– + **га** = **байга** > **пайга** > **пайгä**. УТИЛда **пойга** сўзи форсча деб таъкидланган; бундай изоҳлашга бу сўзнинг **пой** қисми форсча **пой** ('оёқ') сўзи билан ўхшаш экани сабаб бўлгандир.

ПОРЛОҚ 'нурдек равшан', 'равнақли'. *Ўзбекис-тоннинг келажаги* **п о р л о қ**. Бу сифат ўзбек тилида **пâрлâ**– феълидан –**қ** қўшимчаси билан ясалган, **қ** ундоши таъсирида унинг олдидаги **â** унлиси **â** унлисига алмашган: **пâрлâ**– + **қ** = **пâрлâқ** > **пâрлâқ**. Асли **пâрлâ**– феъли ҳам ясама: –**лâ** қисми феъл ясовчи қўшимчага тенг, лекин **пâр** (< **пар**) қисмининг маъносини аниқлаб бўлмади.

ПОҒОНА 'пиллапоя', 'зинапоя', 'босқич'. *Мир-закаримбойнинг хотини .. нарвончанинг ҳар п о ғ о н а с и г а қадам қўйганда "бисмилло"ни тақрорлаб аравага ўтирди* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилдаги 'ёғоч устунни қоқ–' маъносини англаган **бақан**– феълидан –**а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 42); кейинчалик икки унли оралиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига, сўз бошланишидаги **б** ундоши **п** ундошига алмашган; ўзбек тилида биринчи, иккинчи бўғиндаги **а** унлилари **â** унлиларига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **бақан**– + **а** = **бақана** > **бағана** > **пағана** > **пâғанä**. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни **бағна** шаклида келтирган (Девон, I, 408); бунда **баған**– феълига –**а** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги **а** унлиси талаффуз қилинмай қўйган бўлиб чиқади: **баған**– + **а** > **бағна**.

ПУК 'ошиқнинг дўмбоқ томони'. *Товва п у к н и ейди, олчи чикни ейди гегандек, ..* (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз **бўк** тарзида талаффуз қилинган, асли 'қайрилган', 'эгилган' маъносини англаган сифат бўлиб (ЭСТЯ, II, 291), сифатланмишсиз (**бўк таман** → **бўк**) ишлатилиши натижасида 'дўнг томон' маъносини англата бошлаган (отга кўчган). Бу сўз КРСнинг 150– бетида **ббк** тарзида

ёзилган, ДСда Девондан олинган мисол ҳам ббк тарзида ёзилган (117– бет); Девоннинг ўзида (III, 144) арабча ёзув б билан бошланган–у, ёнидаги изоҳ нимагадир п ҳарфи билан ёзилган: пўк. Кўринадики, бу сўзнинг бошланишида асли б жарангли ундоши қатнашган ва бу ундош кейинчалик п жарангсиз эшига алмашган. Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бўк > пўк > пук.

ПУККА 'ошиқнинг дўнг томони тепага қараган ҳолати'. *Ошиқ думалайди п у к к а м и, чикка* (Султон Акбарий). Бу сифат қадимги туркий тилда ҳам мавжуд бўлиб, 'ошиқнинг дўмбоқ томони' маъносини англатган бўк отидан (ЭСТЯ, II, 291; Девон, III, 144) эски ўзбек тилида –ă қўшимчаси билан ясалган (КРС, 149); қўшимча қўшилганидан кейин к ундоши қатланган, кейинчалик сўз бошланишидаги б ундоши п жарангсиз эшига алмашган, охири ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: бўк + ä = бўкă > бўккă > пуккă.

ПУС– қ. пис–

ПУЧУҚ 'ясси', 'ёпишган' (бурун ҳақида). *Ра–ҳимжон .. жуда хунук эди: қил–қизил гўшт, п у ч у қ бурнида доғлар, бошида тук* (Асқад Мухтор). Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги 'кес–' маъносини англатган быч– феълидан (Девон, II, 11) –(ы)қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, II, 284); кейинчалик қ ундошининг таъсирида унинг олдидаги ы унлиси у унлисига, сўз бошланишидаги б ундоши п ундошига алмашган, сўнгра иккинчи бўғиндаги у унлисининг таъсирида биринчи бўғиндаги ы унлиси ҳам у унлисига алмашган: быч– + ық = бычық > бычуқ > пычуқ > пучуқ.

ПЎКОН 'йўғон ичак'. "*П ў к о н и г а н е л ўт–маганларнинг гапи–га бу*", – *gedu аёлнинг гапига кекса бир сувчи* (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу отнинг биринчи бўғинидаги унли Девондаги арабча ёзувда (I, 380) замма белгиси билан кўрсатилган, кириллча ёзувда эса 6 ҳарфи билан ифодаланган; ДСда худди шу манбага ҳавола берилиб, бу унли ў ҳарфи билан ёзилган (132– бет). Демак, бу сўз асли бўкăн тарзида талаффуз қилинган, кейин–чалик сўз бошланишидаги б ундоши жарангсиз п эшига,

ў унлиси ö унлисига алмашган, ҳозирги ўзбек тилида бу унлининг юмшоқлик белгиси йўқолган, ä унлиси â ун-лисига алмашган: бўкән > пўкән > пökән > покән.

С

САВА– 'савағич билан уриб тит–, юмшат–' ..
*яшил гўза тупларини жала худди юнг с а в а г а н –
г а й қаттиқ савалаётганини кўриш мумкин эди*
(Ҳаким Назир). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'юнг титадиган кўш чивик' маъносини англаган сағ отидан (Девон, III, 168) –а кўшимчаси билан ясалган; ўша даврлардаёқ ғ ундоши в ундошига (Девон, II, 112), ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: сағ + а = саға– > сава– > сāvā–.

САЙЛА– 'овоз бериш йўли билан бирор лавозим ёки вазифага тайинла–', 'ёқлаб овоз бер–'. *Сизни жамоамизга раҳбар қилиб с а й л а м о қ ч и м и з.* Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'сўз', 'нутқ', 'хабар' маъносини англаган сав отидан (ПДП, 420; Девон, III, 168; ДС, 491) –ла кўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 312); кейинчалик в ундоши й ундошига, ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: сав + ла = савла– > сайла– > сәйлә–.

САЙРА– 'ёқимли оҳангдор овоз чиқар–' (куш ҳақида). *Арчанинг орасида яна каклик с а й р а г и* (Суннатилла Анорбоев). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'овоз', 'сўз' каби маъноларни англаган сав отидан (ПДП, 420; Девон, III, 168; ДС, 491) –(ы)р кўшимчаси билан ясалган феълга 'такрор' маъносини ифодаловчи –а кўшимчасини кўшиб ҳосил қилинган (Девон, III, 325); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай кўйган, в ундоши й ундошига, ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: (сав + ыр = савыр–) + а = савыра– > савра– > сайра– > сәйрә–.

САЙРОҚИ 'кўп сайрайдиган'. *Ўтган ҳафта тутган беданам с а й р о қ и чиқиб қолди.* Бу сифат ўзбек тилида сәйрә– феълдан –қи кўшимчаси билан ясалган, қ ундошининг таъсирида унинг олдидаги ä ун-лиси â унлисига алмашган: сәйрә– + қи = сәйрәқи > сәйрәқи.

САККИЗ 'етти билан тўққиз оралиғидаги бутун миқдор'. *С а к к и з меҳмон ичига иккитаси бениҳоя семиз эди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай миқдорни билдирган бу сўз асли сәкиз (ПДП, 420), **секиз** (Девон, I, 345; ДС, 494) тарзида талаффуз қилинган. Ҳозирги ўзбек тилига сәкиз шакли к ундоши қатланган ҳолда етиб келган: сәкиз > сәккиз.

САКРА— 'юқорига тез ирғи—', 'бир жойдан иккинчи жойга ирғиб ўт—' *Халқ бундай отларни булутга с а к р а й г и г а н от дейди* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тез ирғи—' маъносини англаган сәкфезлининг (ПДП, 420) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(и)р қўшимчаси** билан ҳосил қилинган шаклига (Девон, III, 437: **секиритти**) 'такрор' (кучайтириш) маъносини ифодаловчи **-ä қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган**. Қадимги туркий тилда сәк— феъли таркибидаги ä унлиси е унлисига алмашган (ДС, 494), **секир—** шаклига **-ä қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, е унлисининг таъсирида ä унлиси ҳам и унлисига алмашган: сәкpidi** (Девон, III, 296). Ҳозирги ўзбек тилига бу феълнинг ä унлиси қатнашган энг қадимги шакли етиб келган: (сәк— + ир = сәкир—) + ä = сәкира— > сәкрä—.

САКСОН 'етмиш билан тўқсон оралиғидаги ўнлик миқдор'. *Бир юз ўн беш сўм с а к с о н тийин берсанг бўлади* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда бундай миқдор **секиз, он** сўзларини қўшиб билдирилган (Девон, I, 410). Кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, к ундоши таъсирида з ундоши с ундошига алмашган, о унлисида юмшоқлик белгиси пайдо бўлган: **секизон > секзон > сексон > сексөн** (Девон, I, 410). Ўзбек тилига етиб келган сўзнинг биринчи қисми сифатида сәкиз сўзи қатнашган, иккинчи қисмдаги о унлиси ä унлисига алмашган: сәкиз он = сәкизон > сәкзон > сәксон > сәксән.

САН қ. сен

САНА— 'миқдорини аниқла—', 'ҳисобла—'. *Ерган топиб олсанг ҳам, с а н а б о л* (Мақол). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ҳисобла—' маъносини англаган са— феълидан (ПДП, 418, Девон, III, 265; ДС, 478) —н

қўшимчаси билан ясалиб, 'адад', 'миқдор' маъносини англатган сан отига (ПДП, 419; Девон, III, 172; ДС, 483) —а қўшимчасини қўшиб ясалган (ПДП, 419; Девон, III, 290; ДС, 483); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: сан + а = сана— > сәнә—.

САНОҚ 'битталаб санаш', 'ҳисоб'. Пул *гесанг* с а н о г и йўқ. *Санаб тамом қилиб бўлмайдиги* (Мирзакалон Исмоилий). Бу от эски ўзбек тилида сәнә— феълидан —қ қўшимчаси билан ясалган (КРС, 632), кейин— чалик қ ундошининг таъсирида унинг олдидаги ä унлиси ä унлисига алмашган: сәнә— + қ = сәнәқ > сәнәқ.

САНЧ— қ. санчиқ

САНЧИ— қ. санчиқ

САНЧИҚ 'нимадир ўқтин—ўқтин санчилаётгандек бўлиб туйиладиган оғриқ'. "Кўкрагимнинг с а н ч и г и сира қолмайди", — жавоб берди она оҳиста товуш билан (Ойбек). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'учи ўткир нарсани куч билан киргиз—' маъносини англа— тувчи санч— феълидан —ы қўшимчаси билан ясалган отга (ТРС, 518) эски ўзбек тилида 'кичрайтириш' маъносини ифодаловчи —қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлиси— нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: (санч— + ы = санчы) + қ = санчық > сәнчиқ. Эски ўзбек тилида бир марта санчиш ҳаракатини англаувчи санч— феълидан ташқари кўп марта санчиш ҳаракатини англаувчи санчи— феъли ҳам мавжуд бўлган (ТРС, 518); нимагадир ЎТИЛда сан— чи— феъли келтирилмаган.

САПЧИ— 'кескин ҳаракат қил—'. *Фосиҳ афанди ўрнидан с а п ч и б туриб кетди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'силкин—' маъносини англатган сапы— феълидан (Девон, III, 273) эски ўзбек тилида кучайтириш маъно— сини ифодаловчи —чы қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига ал— машган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сапы— + чы = сапычы— > сапчы— > сәпчи—.

САРИ 'томон', 'тараф'. *Одамлар шошиб—пишиб шаҳар с а р и йўл олдилар* (Ё.Хаимов, М.Раҳмон).

Қадимги туркий тилда 'томон', 'йўналиш' маъносини англлатган бу сўз асли от туркумига мансуб бўлиб, **сары** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 488; ССТТН, I, 613); туркий тилларнинг кейинги тараққиёти давомида кў—макчига айланган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сары** > **сәри**. **ЎТИЛ**да **сари** сўзи негадир форсча деб таъкидланган.

САРИЙОҒ қ. **сарйоғ**

САРИМСОҚ 'пиёзсимон кўпйиллик ўсимлик'.

Бултур с а р и м с о қ н и н г нархи кўтарилиб кетди. Бу ерда қадимги туркий тилдаги 'ўра—' маъно—сини англлатган **сару—** феълидан (Девон, III, 278) —м қўшимчаси билан от ясалган ва ундан —**са** қўшимчаси билан феъл ясалган, кейин бу феълдан —**қ** қўшимчаси билан яна от ясалган; эски ўзбек тилида **у** унлиси **ы** унлисига алмашган (КРС, 637); кейинчалик **ы** унлиси—нинг қаттиқлик белгиси йўқолган, биринчи **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **ә** унлисига ал—машган: [(**сару—** + **м** = **сарум**) + **са** = **сарумса—**] + **қ** = **сарумсақ** > **сарымсақ** > **сәримсәқ**. Қадимги туркий тилда бу сўзнинг товуш жиҳатдан ўзгарган **сармусақ**, **самурсақ** шакллари мавжуд бўлган (Девон, I, 480). Бу шаклларнинг биринчисида **ум** товушлари, иккинчисида **р** ва **м** товушлари ўрин алмашган. Ўзбек тилига бу сўзнинг юқоридагича товуш алмашувларига учрамаган илк шакли етиб келган.

САРИҚ 'сомон рангли'. **Дарахтлардаги с а р и қ барглар тўкилиб тугаган** (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу сифат **сарығ** тарзида (ПДП, 420; Девон, I, 355; ДС, 488) та—лаффуз қилинган. Ўзбек тилида **ғ** ундоши **қ** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сарығ** > **сарық** > **сәриқ**. Бу сўз охи—ридаги —**қ**(—**иқ**) қисми — сифат ясовчи қўшимча, лекин **сари—** (**сар—**) қисмининг маъносини изоҳлаш қийин. Бу қисм 'сариқ ҳолатга айлан—' маъносини англлатувчи феъл бўлса керак. Кўпчилик туркий тилларда бу сифатнинг **сары** шаклида мавжудлиги юқоридаги фикрни қувватлайди. **Сары** сўзи **сарығ** сўзи охиридаги **ғ** ундо—

шини ташлаб ҳосил қилинган деб изоҳлаш тўғри бўлмайди. Асли **сары** сифати **-ы** қўшимчаси билан ясалган деб изоҳлаш тўғрироқ. Унда **сар-** қисми феълга тенг бўлиб чиқади (Бу қисмининг маъносини, **сарйоғ** сўзи мақоласида айтганимиздек, тахминан изоҳлаш мумкин).

САРИОҒ 'мол сутидан ажратиб олинадиган ёғ'. Бу *ерга [бригагада] илгари салқинда с а р ё ғ, офтобда қаймоқ ейишга одатланиб қолган аъзолар ҳам энди ишга чиқа бошлаган* (А.Муҳиддин). Бу қўшма сўз сари ва **йағ** қисмларидан таркиб топган дейилади. Бу сўздаги **йағ** қисми 'мой' маъносини англатувчи сўз экани аниқ, лекин **сари** қисми изоҳлашга муҳтож. Ушбу қўшма сўз таркибидаги **сари** қисмини ранг маъносини англатувчи **сариқ** сўзининг сўзлашув нутқиға хос кўриниши деб тушунтириш мавжуд. Бундай тушуниш ЎТИЛдаги **сари II** сўзига бағишланган мақолада ўз аксини топган (II, 23). Асли мол сутидан олинадиган ёғ сариқ эмас, оқ бўлади, демак, бу қўшма сўз таркибида ранг билдирувчи **сариқ** сифати эмас, балки бошқа бир сўз қатнашади. ЎТИЛда келтирилган **сари III** сўзига берилган изоҳ таъсирида (II, 23) бу қўшма сўзнинг биринчи қисми бўлиб 'сархил' маъносини англатувчи **сара** сўзи **сари** шаклида қатнашган деб ҳам ўйлаш мумкин. Девондаги **саруды** (III, 278), **сарылды** (II, 140), **сарлады** (III, 311) каби сўзлардан кўриниб турибдики, қадимги туркий тилда 'айлантир-' маъносини англатган **сары-** (**сару-**) феъли мавжуд бўлган. Девондаги **сармалды I** сўзи ҳам (II, 271) асли **сары-** феълдан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ма** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **сары-** + **ма** = **сарыма-** > **сарма-**. Бу феъл 'сузиб ол-' маъносини англатган (ДС, 489).

Асли **сары-** феъли ясама бўлиб, **-ы** қўшимчаси билан ясалган. Бу қўшимча одатда от ёки сифатдан феъл ясайди. Унда **сар** сўзи 'айлантириш', 'сузиш' маъносини англатган сўз бўлиб чиқади. Демак, бу қўшма сўз асли 'сузиш', 'сузилган' маъносини англатган **сар** сўзи билан 'мой' маъносини англатувчи **йағ** сўзларидан таркиб топган; ўзбек тилида **сарйағ** сўзи таркибидаги биринчи **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи **а** унлиси **ғ** ундошининг таъсирида **â** унлисига алмашган: **сар** + **йағ** > **сарйағ**.

САРҚИТ 'қолдиқ' (одатда овқат). *Ўзи тўймаганнинг с а р қ и т и қорин оғритади* (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'томчила-' маъносини англаган сарқ- феълидан (Девон, III, 427) эски ўзбек тилида **-(ы)т** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик а унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сарқ- + ыт = сарқыт > сәрқит.

САРҒАЙ – 'сарик тус ол-'. *Эшик салгина очилиб, холанинг с а р ғ а й ғ а н озгин юзи кўринди* (Ш.Тошматов). Бу феъл ўзбек тилида сәриқ сифатидан **-(ä)й** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин икки унли ораллиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: сәриқ + әй > сәриғай- > сәрғай-. Қадимги туркий тилда бундай феъл сарығ сифатидан **-(а)р** қўшимчаси билан ясалган, бу ерда ҳам иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: сарығ + ар > сарғар- (Девон, II, 218; ДС, 488).

САРҒИШ 'сарғимтир'. *Узоқ-узоқларга .. с а р ғ и ш тўзон ойнадай мусаффо осмонга қараб сузиб борарди* (Шароф Рашидов). Бу сўз ўзбек тилида сәриқ сифатидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(и)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: сәриқ + иш > сәриғиш > сәрғиш.

САСИ- 'ёқимсиз, қўланса ҳид чиқар-'. *Асал айнимас, сарёғ с а с и м а с* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл сасы- тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 281); ўзбек тилида а унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сасы- > сәси-. Асли бу сўз охиридаги **-и** қисми феъл ясовчи қўшимчага тенг. Унда сас қисми қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ёқимсиз ҳид' маъносини англаган от бўлиб чиқади.

САССИҚ 'ҳиди ёқимсиз, қўланса'. *Жангчилар этик, ботинкаларига ёпишган с а с с и қ балчиқни қирғоққа чиқиб ювар .. эди* (Шуҳрат). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ёқимсиз, қўланса ҳид чиқар-' маъносини англаувчи сасы- феълидан **-ғ** қўшимчаси билан ясал-

ган: сасы– + ғ = сасығ (ДС, 490). Кейинчалик сўз охи – ридаги ғ ундоши қ ундошига алмашган (КРС, 637); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган, иккинчи с ундоши қатланган: сасығ > сасық > сәсиқ > сәссиқ. Бу сифат айрим туркий тилларда сасы шаклида мавжуд (ТРС, 521). Бундай шаклдаги сўз 'ёқимсиз ҳид' маъносини англатган сас отидан –ы қўшимчаси билан ясалган бўлиб чиқади.

САЧОҚ 'матодан тикилган буюм зийига тутила – диган попук'. Эшик *гарпаргасига са чо қ тутилмабди*. Қадимги туркий тилда шундай маънони сачу сўзи англатган (Девон, III, 238); бу от 'тарқат-', 'тара-' маъносини англатувчи сач– феълидан –у қўшимчаси билан ясалган. Сачақ сўзи эса сач– феълидан –(а)қ қўшимчаси билан ясалган (ТРС, 509); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: сач– + ақ = сачақ > сәчақ. Сўзлашув нутқида бу сўз сәчақ тарзида ҳам талаффуз қилинади (ЎТИЛ, II, 71). Ўзбек тилига хос фонетик қонуниятга кўра асли шундай талаффуз қилиш ва сочоқ шаклида ёзиш тўғри.

САЧРА– 'парчаланиб отил-', 'томчилаб сочил-' (суюқ нарса ҳақида). Терак *бўйи баландган .. тушаётган сув харсанг тошларга урилиб са ч ра й ги* (Суннатилла Анорбоев). Бу сўз қадимги туркий тилда 'тарқатиб ташла-' маъносини англатувчи сач– феълнинг (ПДП, 418; Девон, II, 11; ДС, 479) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(ы)р қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан кучайтириш ('такрор') маъносини ифодаловчи –а қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 479); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, II, 383); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: (сач– + ыр = сачыр–) + а = сачыра– > сачра– > сәчрә–.

САҚЛА– 'эҳтиёткорлик билан асра-'. Мана, *ўша нафис гулингни Китобимда са қ ла ги м бир йил* (Туроб Тўла). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'эҳтиёткор', 'сергак' маъносини англатган сақ сифатидан (ПДП, 419; ДС, 485) –ла қўшимчаси билан ясалган (ПДП,

419; ДС, 487); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: сақ + ла = сақла- > сәқлә-.

СЕВ- 'муҳаббат боғла-', 'яхши кўр-', 'ёқтир-'. У мени туғишган опаган афзал с е в а г и (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл асли сәб-, сāv- (ПДП, 421), себ- (ДС, 493), сāv- (Девон, II, 23), сев- (ДС, 497) тарзида талаффуз қилинган. Кўринадики, дастлаб бу феъл таркибида ä | э унлиси бўлиб, кейинчалик бу унли е унлисига алмашган; сўз охирида эса дастлаб б ундоши бўлиб, кейинчалик в ундошига алмашган: сәб- | сāv- > себ- > сев-. Бу феъл сўзлашув нутқида суй- шаклида ҳам ишлатилиб, 'ёқтир-' маъносини англатади.

СЕВИКЛИ 'кўнгиш қўйган'. Зебо с е в и к л и - с и н и н г хаёли билангина яшашни истамас, унга севимли бўлиш ва севишгина кифоя эмас эди (Шуҳрат). Бу сифат асли 'муҳаббат боғла-', 'ёқтир-' маъносини англлатган сев- феълидан қадимги туркий тилда -(и)г қўшимчаси билан ясалган отта -лиг қўшимчасини қўшиб ясалган (ДС, 497: севиғ 2; севиғлиг); кейинчалик биринчи г ундоши к ундошига алмашган, -лиг қўшимчаси таркибидаги г ундоши й ундошига алмашиб, бо-ра-бора талаффуз қилинмай қўйган: (сев- + иг = севиғ) + лиг = севиғлиг > севиқлик > севиқлий > севиқли. Бу сифат суйуқли шаклида ҳам ишлатилади.

Қадимги туркий тилда 'севиқли' маъносини англлатувчи севиғ сўзи қаторида севўг сўзи ҳам мавжуд бўлган (ДС, 498). Девонда бу сўз севўк шаклида ҳам келтирилган (I, 370). 'Севги' маъносини қадимги туркий тилда севиғ (ДС, 497), севўглўк (ДС, 498), севўклўк (Девон, II, 199) сўзлари англлатган, демак, севги сўзи кейинчалик ўзбек тилида ясалган.

СЕВИМЛИ 'кимдир хуш кўрадиган, ёқтирадиган'. У [Зебо] севиб, с е в и м л и бўлганидан мамнун эди, бахтиёр эди (Шуҳрат). Бу сифат эски ўзбек тилида 'муҳаббат боғла-', 'ёқтир-' маъносини англлатувчи сев- феълидан -(и)м қўшимчаси билан ясалган отта -ли қўшимчасини қўшиб ясалган: (сев- + им = севим) + ли = севимли.

СЕВИНЧ 'шодлик', 'қувонч'. *Ойқизнинг кўзларига севинч ўтлари чақнаб кетди* (Шароф Рашидов). Бу от қадимги туркий тилда сāv- > сев- феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(и)н қўшимчасини олган шаклидан -ч қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 421; Девон, I, 51; ДС, 497): (сев- + ин = севин-) + ч = севинч. Ушбу ясама сўздан сезилиб турибдики, сāv- > сев- феъли асли 'муҳаббат боғла-' маъносини эмас, балки 'шодлик ҳиссини намоён қил-' маъносини англатган, 'муҳаббат боғла-' маъноси шу маъно асосида юзага келган.

СЕВИНЧИ 'хушxabар учун бериладиган совға'. *Агар сен Йўлчининг боласи бўлсанг эди, мен унга аллақачон сендан хабар берар, ундан севинчи олиб қувонар эдим* (Ойбек). Бу сўз асли ўзбек тилида севинч отидан -и қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб, маъно тараққиёти натижасида отга айланган: севинч + и = севинчи. Бу сўз кўпинча суйинчи, сойинчи шаклида ишлатилади.

СЕЛКИЛЛА- 'ҳар томонга чайқал-', 'тебран-'. *Қўшоқнинг бу киноясига Жаниш селкиллаб кулди* (Ҳусайн Шамс). Бу феъл тебраниш ҳаракатини билдирувчи селк тақлид сўзидан (КРС, 642) -иллә қўшимчаси билан ясалган: селк + иллә = селкиллә-.

СЕМИЗ 'эт қўйиб тўлишган'. *Саккиз меҳмон ичига иккиси бениҳоя семиз эди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шу шаклда мавжуд бўлиб, худди шундай маънони англатган бу сўзни семир- феъли билан қиёслашдан кўриниб турибдики, -(и)з қисми - сифат ясовчи. Бу ясовчи қўшилган қисм феъл бўлиб, 'тўлиш-' маъносини англатган, лекин қадимги туркий тил акс этган манбаларда бундай феъл таъкидланмаган. Бу сифат ПДПда сәмиз шаклида (421- бет), Девонда сэмиз шаклида (I, 346), ДСда семиз шаклида (495- бет) келтирилган, демак, бу сифатнинг биринчи бўғинида асли ä || э унлиси бўлган, кейинчалик е унли- сига алмашган.

СЕМИР- 'эт олиб тўлиш-'. *Бир терининг ичига қўй неча марта семир иб, неча марта озади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўзни семиз сифати билан қиёслашдан

кўриниб турибдики, **-(и)р** қисми – қўшимча. Бу қўшимча қўшилган қисм асли 'тўлиш–' маъносини англатган **сām**– феъли бўлса керак, унга 'ўзлик' маъносини ифо – даловчи **-(и)р** қўшимчаси қўшилган; кейинчалик **ā** ун – лиси **е** унлисига алмашган: **сām**– + **ир** > **семир**–. Қадимги туркий тил акс этган манбаларда бу феъл **сāmри(т)**– (ПДП 495), **семри**– (ДС, 495), **сэмри**– (Девон, III, 296; ДС, 495) шакларида келтирилган. Бу ерда асли **семир**– сў – зига кучайтириш маъносини ифодаловчи **-и** қўшимчаси қўшилган, шундан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **семир**– + **и** = **семири**– > **семри**–. Ҳозирги ўзбек тилига бу феъл **-и** қўшимчасини олмаган **семир**– шаклида етиб келган.

СЕН иккинчи шахс бирлик кишилик олмоши. *С е н в а з и ф а н г н и б а ж а р а в е р, қ ў р қ м а. С е н г а ҳ е ч қ а н д а й ш и к а с т е т м а й д и* (Абдулла Қаҳҳор). Сиз сўзи билан қиёслашдан кўринадики, **сен** олмоши асли қадимги туркий тилда 'тингловчи' маъносини бил – дирган **си** сўзига 'якка' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ПДП, 421); ўша даврлардаёқ **и** унлиси **е** унлисига алмашган (Девон, III, 153; ДС, 495): **си** + **н** = **син** > **сен**. Сўзлашув нутқида бу олмош **сән** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

СЕП 'қизнинг келин бўлишида бериш учун йиғилган мол'. *К е л и н н и к е л г а н д а к ў р, с е п и н и ё й г а н д а к ў р* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **себ** тарзида талаффуз қилин – ган, ўша даврлардаёқ **б** ундоши **п** ундошига алмашган (Девон, II, 212): **себ** > **сеп**.

СЕПКИЛ 'юзда, баъзан баданда бўладиган хол – симон сариқ доғлар'. *Ю з и н и м а й д а с е п к и л б о с г а н б и р а ё л к е н г е н г л а р и н и ҳ и л п и л л а т и б ў й и н г а т у ш и б к е т д и* (Парда Турсун). Бу от эски ўзбек тилида 'суюқликни соч–' маъносини англаторувчи **сеп**– феъли – нинг кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ки** қўшимча – си билан ҳосил қилинган шаклига **-л** қўшимчасини қў – шиб ясалган (КРС, 644): (**сеп**– + **ки** = **сепки**–) + **л** = **сепкил**.

СЕРГАК 'ҳушёр', 'сезгир'. *К и й и к г е к с е р – г а к – у ҳ у ш ё р ч а в а н г о з* (Ҳабибий). Бу сифат асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ҳаракатланмай

тек тур—' маъносини англатган сер— феълининг (ПДП, 421: *sär*—; ДС, 496: *ser*— 2) кучайтириш маъносини ифо—даловчи —*gä* қўшимчасини олган шаклдан —*к* қўшим—часи билан ясалган: (сер— + *gä* = *sergä*—) + *к* = *sergäk*.

СЕРПА— 'зарб билан силта—'. *Қилич билан с е р п а б урғи*. Бу сўз эски ўзбек тилида 'силта—', 'куч билан кескин торт—' маъносини англатувчи серп— феъ—лига (КРС, 645) кучайтириш маъносини ифодаловчи —*ä* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: серп— + *ä* = *serpä*—.

СЕРРАЙ— 'донг қот—', 'кеккай—'. *Низомжон ни—ма қилишини билмай с е р р а й и б туриб қолди* (Сайид Аҳмад). Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'ҳаракатланмай тек тур—' маъносини англатган сер—феълининг 'қимирламай туриш ҳолати' маъносини англатган эши — *сер* отидан эски ўзбек тилида —(*ä*)й қўшимчаси билан ясалган (КРС, 645); кейинчалик маънони кучайтириш мақсади билан *р* ундоши қатлан—ган: *сер* + *äй* = *seräй*— > *serräй*—.

СЕСКАН— 'бир дақиқа руҳан кескин таъсирлан—'. *Асаг қори бир нарса чақиб олгандай с е с к а н и б т у ш ғ и* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ҳис қил—' маъносини англатувчи *сәз*— > *сез*— феълининг (ДС, 498) кучайтириш маъносини ифо—даловчи —(*н*)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган шакли—дан (ДС, 499) эски ўзбек тилида 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(*ä*)н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 640); —(*ä*)н қўшимчаси қўшилганидан кейин ик—кинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин *к* ундошининг таъсирида унинг олдидаги *з* ундоши *с* ундошига алмашган: (*сез*— + *ик* = *сезик*—) + *ән* = *сезикән*— > *сезкән*— > *сескән*—.

СИБИЗГА 'най' (чолғу асбоби). *С и б и з ғ а чалишни ўрганиб олдим*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли *сыбызғу* тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 450); эски ўзбек тилида учинчи бўғиндаги *у* унлиси *а* унлисига алмашган, кейин—чалик биринчи, иккинчи бўғиндаги унлиларнинг қат—тиқлик белгиси йўқолган, *а* унлиси *ä* унлисига алмашган: *сыбызғу* > *сыбызға* > *сибизға* > *сибизғä*. Асли бу сўз

охиридаги **-ғу (-ға)** қисми – феълдан от (ёки сифатдош шакли) ясовчи қўшимча; унда **сыбыз-** қисми 'ингичка товуш чиқар-' маъносини англатган феъл бўлиб чиқади.

СИГИР 'урғочи қорамол'. *Келиним с и г и р н и бугун эртароқ соғибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **сығыр** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 344). Ўзбек тилида **ы ун-** лиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган, **ғ** ундоши **г** ундошига алмашган: **сығыр > сигир**.

СИЗ II шахс кўплик, II шахс бирликка ҳурмат кишилик олмоши. *С и з билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик* (Абдулла Қаҳҳор). Бу олмош асли қадимги туркий тилдаги 'тингловчи' маъносини билдирган **си** сўзига 'икки' ('кўп') маъносини ифодалаган **-з** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: **си + з = сиз** (**биз** олмошига қиёсланг). Қадимги туркий тилдаёқ бу олмош асосан II шахс бирликка ҳурмат билан муружаат қилишда ишлатилган (Девон, III, 136); иккинчи шахснинг кўплиги учун эса **силӓр, сизлӓр** сўзлари ишлатилган (ДС, 500). **Силӓр** сўзида шахс маъноси **си** қисми билан, сон ('кўп') маъноси **-лӓр** қўшимчаси билан ифодаланган. Сўзлашув нутқида ишлатиладиган **сила** шакли асли **силӓр** шакли охиридаги **р** ундошини талаффуз қилмаслик натижасида пайдо бўлган; демак, **силӓ** сўзини **сизлар** сўзининг товуш ўзгариши натижасида юзага келган деб тушуниш тўғри эмас.

СИЗ- 'бирор нарсадан милдираб, томчилаб ўт-' (суюқлик ҳақида). *Асаг қори энди бўзарди, зах ердан с и з и б чиққан сув сингари ичигаги гашлик юзига чиқди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **сыз-** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 198); ўзбек тилида **ы ун-** лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сыз- > сиз-**.

СИЗФИ- 'бир нарсадан мўл-кўл сизиб ўт-'. [*Норбувининг*] *ёнбошидан оққан қон с и з ф и б сувга тушган ва ариқни қип-қизил қонга бўяган* (Ҳусайн Шамс). Бу сўз 'бирор нарсадан милдираб, томчилаб ўт-' маъносини англатувчи **сиз-** феълидан ўзбек тилида

кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ғи** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **сиз**– + **ғи** = **сизғи**–.

СИЙ– 'қовуқни бўшат–'. *Отлиқ отини тўхта–тиб, унган тушди, от с и й г а н г а унган узоқлашиб турди* (Садриддин Айний). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **сиз**– тарзида талаффуз қилинган. Бу феъл Девонда **сиз**– (III, 444), **сит**– (II, 341) шаклларида, ДСда **сиз**–, **сид**– (499), **сит**– (501) шаклларида келтирилган. Кўриниб турибдики, **сит**– шакли **сид**– шакли охиридаги **д** ундошининг жа – рангсизлашуви натижасида юзага келган, **сид**– шакли таркибидаги **д** ундоши эса **з** ундошидан урчиб чиққан: **з** = **дз** > **д**; **сий**– шакли ҳам **з** ундошининг урчиши асосида аввал **сиз**– шаклига, кейинчалик **з** ундоши **й** ундошига алмашуви билан **сий**– шаклига ўтган.

СИЙДИК 'буйрақда ажратилиб, таносил аъзолари орқали чиқариладиган суюқлик'. *Тиббий кўрикдан ўтиш муносабати билан анализ учун албатта с и й д и к топшириш шарт*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **сидўк** (Девон, I, 369), **сизўк** (Девон, III, 334) шаклларида талаффуз қилинган. Кўринадики, бу сўзлар қадимги туркий тилда 'қовуқни бўшат–' маъносини англатган феълнинг **сид**–, **сиз**– шаклларида **–(ў)к** қўшимчаси билан ясалган: **сид**– + **ўк** = **сидўк**, **сиз**– + **ўк** = **сизўк**. Турк тилида бу сўз **сидик** шаклида мавжуд (ТРС, 533). Шу нуқтайи назардан ёндашсак, ўзбек тилидаги **сийдик** сўзи таркибидаги **й** ундоши орттирма товуш бўлиб чиқади. Бу ундош балки **сий**– феълга тақлид қилиб қўшилгандир.

СИЙЛА– 'иззат–икром қил–'. *Ҳали қудаларимизни мугдаогагидек с и й л а й ол г а н и м и з й ў қ* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'совға', 'мукофот' маъносини англатган **сий** отидан эски ўзбек тилида **–ла** қўшимчаси билан ясалган (**сий** оти, масалан, қирғиз тилида ҳозир ҳам мавжуд: КРС, 676); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган, **а** унлиси **я** унлисига алмашган: **сий** + **ла** = **сийла**– > **сийла**–.

СИЙҒОҚ 'қовуғи бўш бўлгани сабабли сийдигини узоқ тутиб тура олмайдиган'. *Боланг с и й ғ о қ б ў л*–

с а, қовуғини *гаволат*. Бу сифат қадимги туркий тил — даги сиз— феълнинг кейинчалик юзага келган сий— шаклидан эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифо— даловчи —ға қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —қ қўшимчасини қўшиб ясалган; қ ундошининг таъси— рида унинг олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: [(сиз— > сий—) + ға = сийға—] + қ = сийғақ > сийғâқ.

СИЛКИ— 'бир неча марта тебрат—'. *Шукуржон флягани оғзини пастга қилиб с и л к и г а н э г и, ичидан ингичка қилиб ўралган бир қоғоз тушди* (Одил Ёқубов). Бу сўз 'силта—' маъносини англатган силк— феълдан (Девон, III, 428; ДС, 500) эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи —и қўшимчаси билан ҳосил қилинган: силк— + и = силки— (Ҳозирги ўзбек тилига етиб келмаган силк— феъли, масалан, қирғиз тилида мавжуд; КРС, 647).

СИМИР— 'икки лаб орасидан сурункасига ичга тортиб ич—'. *Низомжон ёнидан пул чиқариб столга ташлади—га, стакандаги винони с и м и р и б чиқиб кетди* (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда ҳам шун— дай маънони англатган бу феъл симўр— тарзида талаф— фуз қилинган бўлиб (Девон, II, 90), ўзбек тилида ик— кинчи бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган: симўр— > сими́р—. Бу феъл ўзбек тилида сўз бошланишидаги с ундошини ш ундошига алмаштириб, *шими́р*— тарзида ҳам талаффуз қилинади.

СИН— 'бўлақларга ажрал—', 'парчалан—'. *Кўза кунда с и н м а й г и, кунда с и н а г и* (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда 'бўлақларга ажрат—', 'парчала—' маъносини англатган сы— (ПДП, 423; Девон, III, 266; ДС, 502) феълдан 'ўзлик' маъносини ифода— ловчи —н қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 424; Девон, II, 37; ДС, 503); ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сы— + н = сын— > син—.

СИНА— 'бирор йўсинда синовдан ўтказ—'. *То— ҳиржон киноя билан жилмайди: "Барча дориларни с и н а г и м. Меники бегаво дарг"* (Ойбек). Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'синаш' маъно— сини англатган сын отидан —а қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 424; Девон, III, 289; ДС, 504); ўзбек тилида а ун— лиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик

белгиси йўқолган: **сын + а = сынә-** (Ҳозирги ўзбек тилига етиб келмаган **сын** оти ҳозирги қирғиз тилида мавжуд: КРС, 679).

СЕНИҚ 'бирор ери учган ёки дарз кетган'. *Тўтибу алақаерда чанг босиб ётган с и н и қ дуторни олиб чиқиб артаётганида Тожибой кириб келди* (Саида Зуннунова). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат **сын-** феълидан (ПДП, 424; Девон, II, 37; ДС, 503) **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 424; Девон, III, 376; ДС, 504); кейинчалик у унлиси **ы** унлисига алмашган; ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сын-** + **уқ = сынуқ > сынық > синиқ**.

СЕНИҚ- 'ўзини олдириб қўй-'. *..Унсин тоқчадаги ойнага қараб, бир кунда шунчалик с и н и қ қ а н и г а н ўзи ҳам ҳайрон бўлди* (Ойбек). Бу сўз эски ўзбек тилида **сын-** феълининг 'ожиз ҳолатга туш-' маъносидан (КРС, 680) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 681); кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган; **сын-** + **ық = сынық-** > **синиқ-**.

СИНЧИ 'отларнинг (ҳайвонларнинг) зотини, феъл-атворини яхши биладиган киши'. *[Шербек] отнинг тилини Йўлдош новчадай биладиган с и н ч и йўқлигига иқрор бўлса-да, ..* (Суннатилла Анорбоев). Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'синаш', 'билиш' маъносини англатган **сын** отидан (КРС, 679) **-чы** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 681), ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сын + чы = сынчы > синчи**.

СИНЧИКЛА- 'майда-чуйдасигача эътибор бер-'. Бу феъл ўзбек тилида 'сина-', 'текшир-' маъносини англатган **син-** (< **сын-**) феълининг кичрайтириш ('майда') маъносини ифодолавчи **-чи** қўшимчаси қўшилган шаклидан **-к** қўшимчаси билан ясалган отга **-лā** қўшимчасини қўшиб ясалган: [(**син-** + **чи = синчи-**) + **к = синчик**] + **лā = синчиклā-**.

СИНЧКОВ 'майда-чуйдасигача эътибор берадиган'. *Нашриётимизга сиздек с и н ч к о в муҳаррир жуда зарур*. Бу сифат ўзбек тилида 'сина-', 'текшир-'

маъносини англатган **син-** (< **сын-**) феълнинг кичрай – тириш ('майда') маъносини ифодаловчи **-чи** қўшимчаси қўшилган шаклдан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-(а)в** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **в** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: [(**син-** + **чи** = **синчи-**) + **к** = **синчик-**] + **ав** = **синчикав** > **синчкав** > **синчкâв**.

СИПИР- қ. **супур-**

СИР 'буюм бетини қоплаш учун суртиладиган ялтироқ бўёқ'. *Унинг баланд ва с и р и кўчиб кетган эски устунли айвонига уч-тўртта намозхон бужмайиб ўтиришибди* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **сыр** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 313; КРС, 682), ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сыр** > **сир**.

СИР- 'мато билан таранг қилиб ёпиштириб қопла-'. .. *шоҳи кўйлак устидан с и р и б тугмаланган беқасам нимчаси* .. (Ойбек). Қадимги туркий тилда 'зич қилиб, пишиқлаб тик-' маъносини англатган бу феъл асли **сыры-** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 278); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сыры-** > **сыр-** > **сир-**.

СИРПАН- 'силлиқ сатҳда сурил-'. [*Аголатнинг*] *бошидан с и р п а н и б кетган паранжиси оёқларига ўралашиб қолди* (Саида Зуннунова). Бу сўзни **сирғән-** сўзига қиёслашдан кўринадики, улар охиридаги **-н** қисми 'ўзлик' маъносини ифодаловчи қўшимчага, **-пă**, **-ғă** қисмлари 'такрор', кучайтириш маъноларини ифодаловчи қўшимчаларга тенг. Бу сўзлар таркибидаги **сир-** қисми феъл экани аниқ, лекин бу сўз манбаларда мустақил келтирилмаган (Асли 'силлиқ сатҳда сур-' маъносини англатган бўлса керак): (**сир-** + **пă** = **сирпă-**) + **н** = **сирпән-**.

СИРТ 'ташқи томон', 'дўнглик'. *Башорат ручка ушлаган қўлининг с и р т и б и л а н пешанасини артди* (Асқад Мухтор). Бу от қадимги туркий тилдаги

'ташқарига чиқар—' маъносини англлатган **сыры**— феълидан (Девон, III, 278) —т қўшимчаси билан ясалган; кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 328: **сырт 2**; КРС, 683); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сыры**— + **т** = **сырыт** > **сырт** > **сирт**.

СИРТАЛОН 'жуни қўпол, бўйнида ўсиқ ёли бор сутэмизувчи йиртқич ҳайвон'. *Ҳозир с и р т л о н н и фақат ҳайвонот боғида кўриш мумкин*. Бу от қадимги туркий тилда 'дағал жун' маъносини англлатган **сырт** отидан (Девон, I, 328: **сырт**; ДС, 505: **sirt II**) —ла қўшимчаси билан ясалган феълга (ДС, 505) —н қўшимчасини қўшиб ясалган (ТРС, 542; КРС, 683); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**сырт** + **ла** = **сыртла**—) + **н** = **сыртлан** > **сиртлân**.

СИРТМОҚ 'учидан тортса, сурилиб, сиқиладиган қилиб боғланган бўйинбоғ'. .. *қўли орқасига қайириб боғланган, бўйнига чилвирдан с и р т м о қ солинган бир кишини олиб кирди* (Садриддин Айний). Бу от эски ўзбек тилида 'таранг қилиб ёпиштир—' маъносини англлатувчи **сыры**— феълнинг кучайтириш маъносини ифодаловчи —т қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан —мақ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**сыры**— + **т** = **сырыт**—) + **мақ** = **сырытмақ** > **сыртмақ** > **сиртмақ**.

СИРҒА 'қулоққа тақиладиган безак буюми'. *Ҳар оқшом фируза каби Зардан қулоғига с и р ғ а тақади* (Уйғун). Бу от қадимги туркий тилдаги 'зич қилиб, пишиқлаб тик—' маъносини англлатган **сыры**— феълнинг (Девон, III, 278) 'зичлаб ёпиштир—', 'тешиб ос—' маъноси асосида кучайтириш маъносини ифодаловчи —қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан —а қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик икки унли оралиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 682); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы**

унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (сыры– + қ = сырық–) + а = сырықа > сырыға > сырға > сирғә.

СИРҒАН– 'силлиқ сатҳда сурил–'. *Шербек ич-карига с и р ғ а н и б тушди-га, девор тагига бекина қолди* (Суннатилла Анорбоев). Бу сўзни сирпән–сўзига қиёслашдан кўринадики, улар охиридаги –н қисми 'ўзлик' маъносини ифодаловчи қўшимчага, –ға, –пә қисмлари 'такрор', кучайтириш маъноларини ифодаловчи қўшимчаларга тенг. Бу сўзлар таркибидаги сыр–қисми феъл экани аниқ, лекин бу сўз манбаларда мустақил келтирилмаган (Асли 'силлиқ сатҳда сур–' маъносини англатган бўлса керак). Ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (сыр– + ға = сырға–) + н = сырған– > сирғән– (КРС, 682: сырғана–).

СИРҒОҚ 'серёгин вақт'. *С и р ғ о қ бошланмасдан ҳосилни йиғиб олишимиз керак*. Бу от эски ўзбек тилида 'суюқлик чиқар–' маъносини англатган сыры– феълнинг (ДС, 505) кучайтириш ('такрор') маъносини ифодаловчи –ға қўшимчаси қўшилган шаклидан –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, қ ундошининг таъсирида унинг олдидаги а унлиси â унлисига алмашган, биринчи бўғиндаги ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (сыры– + ға = сырыға–) + қ = сырығақ > сырғақ > сирғâқ.

СИТ– 'ичидагини сиқиб чиқар–'. *Бу ярани с и т и б б ў л м а й д и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли сыт– тарзида талаффуз қилинган (ДС, 506), ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сыт– > сит–.

СИЧҚОН 'каламушдан кичик кемирувчи сутэмизувчи ҳайвон'. *С и ч қ о н сиғмас унига, галвир боғлар гумига* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от сычған тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 411); кейинроқ ғ ундоши қ ундошига алмашган (ДС, 502); ўзбек тилида қ ундошининг таъсирида унинг кетидаги а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сычған > сычқан > сичқân.

СИҚ— 'атрофини ўраб эз—', 'қис—'. *Тошни с и қ қ а н билан сув чиқмас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **сық**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 26; ДС, 504); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сық**— > **сиқ**—.

СИҚИМ 'бармоқларнинг кафтга томон эгилган ҳолати', 'кафтга олинган нарса ўлчами', 'қисим'. *Қозонга с и қ и м и н и тўлдириб туз солди*. Бу от ўзбек тилида 'атрофини ўраб эз—' маъносини англатувчи **сиқ**— феълидан **-(и)м** қўшимчаси билан ясалган: **сиқ**— + **им** = **сиқим**.

СИҚТА— 'кучли даражада нола қил—'. *Ҳожи хола индамади эмас, бошда йиғлади, с и қ т а г и, қаршилиқ қилган чоғлари ҳам бўлди* (Мирзакалон Исмоилий). Ҳозирги ўзбек тилида деярли мустақил ишла—тилмайдиган бу феъл асли қадимги туркий тилда 'кучли нола қил—' маъносини англатган **сығ**— феълидан **-(ы)т** қўшимчаси билан ясалган отга (Девон, I, 388: **сығыт** = **сығ** + **ыт**) —**а** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **т** ундоши таъсирида **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган (КРС, 678); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**сығ**— + **ыт** = **сығыт**) + **а** = **сығыта** > **сығта**— > **сықта**— > **сиқтә**—.

СИҒ— 'жо бўл—', 'жойлаш—'. *Шодлигим кўкка с и ғ м а с, Битмас бахтим бор маним* (Ҳамид Олимжон). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **сығ**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 23); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сығ**— > **сиғ**—.

СОВИ— 'ҳарорати пасай—'. *Уй с о в и б к е т — г а н чоғларга қурт овқатга қарамай қўяди* (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **соғы**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 284; ДС, 507); ўзбек тилида **ғ** ундоши **в** ундошига, **о** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **соғы**— > **совы**— > **сâви**—. Асли **соғы**— сўзи охиридаги **ы** қисми — феъл ясовчи қўшимча, лекин манбаларда **соғ** сўзи ўз аксини топмаган.

СОВЛИҚ 'урғочи қўй'. *С о в л и қ кичик бўлишига қарамай тахтакачдек: бозорда мунчалик биққи қўй йўқ деса бўлади* (Собир Абдулла). Қадимги туркий тилда 'эмчақдан сутни чиқариб ол-' маъносини англлатган сағ- феълидан (Девон, II, 22; ДС, 480) -лық қўшимчаси билан ясалган бу сўз (Девон, I, 437; ДС, 481) асли 'соғиладиган ҳайвон' маъносини англлатган, 'урғочи қўй' маъноси шу маъно асосида юзага келган; кейинчалик **ғ** ундоши **в** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сағ- + лық = сағлық > савлық > сâвлиқ.

СОВРИН 'улоқ, пойга каби мусобақада ғолибларга мукофот тарзида бериладиган нарса'. Бу от совур- феълидан ('беҳуда сарфла-' маъносидан) -(у)н қўшимчаси билан ясалган, қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, учинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига, о унлиси â унлисига алмашган: совур- + ун = совурун > соврун > соврин > сâврин. Бу от дастлаб 'ҳарбий юришда ёки овда қўлга киритилган ўлжа ҳайвонларнинг бир қисмидан уй олдада учраган кишига бериладиган инъом' маъносини англлатган (КРС, 655), ҳозирги маъноси ана шу маъно асосида юзага келган.

СОВУР- 'шамолда шопириб тозала-'. *Кун қизиб турган пайтларда .. янчиқ янчибди, кечки шамолда буғдой с о в у р и б г и* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл савур- тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 86), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: савур- > сâвур-.

СОВУҚ I 'ҳарорати паст'. *Барак с о в у қ, ге-разалар яхлаб қолибди* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу сифат 'ҳарорати пасай-' маъносини англлатувчи соғы- феълидан (Девон, III, 284; ДС, 507) -қ қўшимчаси билан ясалган: соғы- + қ = соғық. Бу сўзнинг иккинчи бўғинида **ы** унлиси сақланган, шу усул билан бу сифат соғуқ отидан фарқланган (ДС, 507). Афсуски, бундай фарқлаш кейинчалик давом эттирилмаган: от билан сифат соғуқ тарзида бир хил ёзилаверган (ТРС, 544). Ўзбек

тилида **ғ** ундоши **в** ундошига, **о** унлиси **â** унлисига, **ы** унлиси **у** унлисига алмашган: **соғы-** + **қ** = **соғық** > **совық** > **сâвуқ**.

СОВУҚ II 'паст ҳарорат'. *Куз ҳавосининг суякларни зирқиратувчи с о в у ғ и г а қарамай гузарда чойхўр кўп эди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от 'ҳарорати пасай-' маъносини англатувчи **соғы-** феълидан (Девон, III, 284; ДС, 507) **-қ** қўшимчаси билан ясалган; қадимги туркий тилдаёқ бу сўзнинг иккинчи бўғинида у унлиси талаффуз қилинган: **соғы-** + **қ** > **соғуқ** (Девон, III, 284; ДС, 507), шундай усул билан бу от **соғық** сифатидан фарқланган. Афсуски, бундай фарқлаш кейинчалик давом эттирилмаган: бу от билан сифат **соғуқ** тарзида бир хил ёзилаверган (ТРС, 544). Ўзбек тилида **ғ** ундоши **в** ундошига, **о** унлиси **â** унлисига алмашган: **соғуқ** > **сâвуқ**.

СОВЧИ 'куёв томондан қиз томоннинг розилигини олиш учун вакил қилинган шахс'. *Мулла Абдурахмон хотинлар сўзига ишонмай Солиҳ маҳдумнинг ўз олдига маҳаллаган бир-иккита кексани с о в ч и қилиб юборди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'хабар', 'нутқ' маъносини англатган **сав** отидан (Девон, III, 168; ДС, 491) **-чы** қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 445); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сав** + **чы** = **савчы** > **сâвчи**.

СОВҚОТ- 'баданига совуқ кучли таъсир қил-'. *У боягина тўрвадаги балиғини кўтариб қишлоқ йўлидан изғиринга юзма-юз келаётганида танаси бунчалик с о в қ о т м а г а н э г и* (Ҳамид Фулом). Бу сўз ўзбек тилида **сâвуққâ қât-** бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан юзага келган, **сâвуққâ** сўзи талаффузда қисқариб, **сâв** қисми сақланган: **сâвуққâ қât-** = **сâв[уққа]қât-** > **сâвқât-**.

СОЙ 'икки адир оралиғидаги сув оқадиган пастлик', 'шундай пастликда оқадиган сув'. *Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, с о й л а р .. чечаклар билан устларини бежаб, ошиқларга янги ҳаёт, янги умид бе-*

рагилар (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда бу от асли **сай** тарзида талаффуз қилинган; ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган: **сай** > **сâй**. Бу сўз асли 'тошлоқ текислик' маъносини англлатган бўлиб (ДС, 481), ҳозирги маъноси кейин юзага келган.

СОЛ 'ходоаларни бирлаштириб ясалган сувда сузиш мосламаси'. *Сиргарёда юрибди с о л ҳам қайиқ, ёр-ёр, Қишлоғингизда борми бизга лойиқ, ёр-ёр* (Қўшиқдан). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли **сал** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 171); ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган: **сал** > **сâл**.

СОЛ— 'бирор нарсани бошқа бир нарсанинг ичига қўй—'. *Бозорбой яна бир хокандоз чўғ келтириб, ўчоққа с о л г и* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл асли **сал** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 482); ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган: **сал**— > **сâл**—.

СОЛИНЧАК 'қулоқнинг пастки юмшоқ қисми'. *Қўшни кампир неварамнинг с о л и н ч а г и н и тешиб, чой чўпи тиқиб қўйибди*. Бу сўз эски ўзбек тилида **сал**— феълнинг 'осилтир—' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **—(ы)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **—(ы)ч** қўшимчасини қўшиб ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **—(а)к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик учинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, охирги бўғиндаги **а** унли **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**сал**— + **ын** = **салын**—) + **ыч** = **салыныч**] + **ак** = **салынычак** > **салынчак** > **сâлинчâк**.

СОЛИҚ I 'аҳолидан давлат фойдасига тўплана— диган маблағ'. *Даромаддан олинадиган с о л и қ секин—аста камайтириб борилади*. Бу от қадимги туркий тилда 'чиқар—' маъносини англлатган **сал**— феълдан (Девон, II, 32) **—(ы)ғ** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 419; ДС, 482); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига, **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сал**— + **ығ** = **салығ** > **салық** > **сâлиқ**.

СОЛИҚ II 'осилган', 'қуйига тушган'. Қовоғи *с о л и қ оғам билан суҳбатдош бўлиб қолсам, юрагим сиқилиб кетади*. Бу сифат эски ўзбек тилида сал-феълидан ('пастга тушир-' маъносидан) **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 629); кейинчалик а унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сал-** + **ық** = **салық** > **сâлиқ**.

СОЛЛАН— 'кучли даражада осилиб тур-'. Қор босган *дарахт шохлари с о л л а н и б т у р и б д и* (З.Дўстматов). Бу сўз **сал-** феълининг ('пастга тушир-' маъносидан) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унли **â** унлисига алмашган: (**сал-** + **ла** = **салла-**) + **н** = **саллан-** > **сâллâн-**.

СОЛҚА 'таранг тортилмай, ўрта қисми осилиб турган'. *Ипни таранг тортмасанг, кир ёйганда с о л қ а б ў л и б қ о л а д и*. Бу сўз **сал-** феълининг ('осилтир-' маъносидан) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-а** равишдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, маъно тараққиёти натижасида бу равишдош равишга (сифатга) айланган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, охириги бўғиндаги **а** унли **â** унлисига алмашган: (**сал-** + **ық** = **салық-**) + **а** = **салықа** > **салқа** > **сâлқâ**. Шеваларда бу сўз **сâлқи** тарзида ҳам талаффуз қилинади, шунга кўра бу сўзни **сал-** феълининг **салық-** шаклига **-ы** қўшимчасини қўшиб ясалган деб изоҳлаш тўғри бўлади; бу сўзлар охиридаги **и**, **â** унлилари бир қўшимчанинг икки талаффуз кўриниши бўлиб чиқади.

СОЛҚИ қ. солқа.

СОЛҚИ— 'таранг тортилмай, ўртаси осилиб туш-'. *Тўла юзининг с о л қ и г а н и н и, ажинлари кўпайганини.. пайқамаган экан* (Ойбек). Бу феъл эски ўзбек тилида **сал-** феълидан **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган сифатга (КРС, 629) **-ы** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **â** унлисига алмашган,

ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (сал- + ық = салық) + н = салықы- > салқы > сâlқи-.

СОМОН 'буғдой, арпа, шоли янчилганда пояла-рининг майдаланишидан пайдо бўладиган ҳосила'. У *ярим ойган бери пичан тайёрлаш, бега ўриш, с о м о н ҳозирлаш билан банг* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли саман тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 392; ДС, 483); ўзбек тилида а унлилари â унлиларига алмашган: саман > сâмân.

СОН I 'адад', 'миқдор'. *Мактабнинг очилганига икки ҳафта бўлмай ўқувчиларнинг с о н и ўттизган ошиб кетди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу от қадимги туркий тилдаги 'сана-' маъносини англатган са-феълидан (ПДП, 418; Девон, III, 265; ДС, 478) -н қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 419; Девон, III, 172; ДС, 483); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: са- + н = сан > сân.

СОН II 'оёқнинг тизза билан тос оралиғидаги қисми'. *"Шундоқ деган бўлсам, ажаб қилибман, хўб қилибман!" - деди икки кўлини с о н и г а уриб* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли сан тарзида талаффуз қилинган (ДС, 483); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: сан > сân.

СОН-САНОҚСИЗ 'беҳисоб кўп'. *Ҳаво очиқ, кўк-да с о н - с а н о қ с и з юлдузлар чарақлаган* (Сайид Аҳмад). Бу сўз ўзбек тилида сân-сânâқ жуфт отига -сиз қўшимчасини қўшиб ясалган: (сân-сânâқ) + сиз = сân-сânâқсиз. Тилимизда мустақил ишлатиладиган сânâқсиз сўзи бор, лекин бу ерда жуфт сўзнинг иккинчи қисми сânâқсиз сўзи билан эмас, балки сânâқ сўзи билан ифодаланган; инкор маъносини ифодаловчи -сиз қўшимчаси сânâқ сўзининг таркибига мансуб эмас, балки сân-сânâқ жуфт сўзига қўшилган. Тилимиздаги сâнсиз-сânâқсиз жуфт сўзи ҳақиқатда сâнсиз ва сânâқсиз сўзларидан тузилган.

Сâнсиз-сânâқсиз жуфт сўзи таркибидаги сâнсиз қисми қадимги туркий тилдаёқ ясалган бўлиб (ПДП, 419;

ДС, 485: сансыз), ҳозирги ўзбек тилида мустақил ҳолда деярли ишлатилмайди. **Сансиз–санақсиз** жуфт сўзи таркибида қатнашувчи бу сўз қадимги туркий тилдан ҳозирги ўзбек тилига қуйидаги товуш ўзгаришлари билан етиб келган: **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сан + сыз = сансыз > санақсиз**.

СОПСИЗ–САНОҚСИЗ қ. сон–саноқсиз

СОП 'баъзи асбобларнинг қўл билан ушланадиган қисми', 'даста'. **Йўқолган пичоқнинг сопи олтин** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **саб** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 159). Бу от асли 'туташтир–', 'бирлаштир–' маъносини англатган **саб–** феълининг (Девон, II, 10) исми эши бўлган. **Саб** оти, шунингдек **саб–** феъли таркибидаги **б** ундоши қадимги туркий тилдаёқ **п** ундошига алмашган (ДС, 485); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган; **саб > сап > сâп**.

СОПҚОН 'ичига тош солиб отиладиган қадимги содда қурол'. **Йигитлар сопқон отиб, ёвни шунча думалатиб турсалар ҳам, у газангалар борган сари кўпая берибди** (Ойдин). Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, бошқа маънолар қатори 'ўра–', 'қис–' маъносини ҳам англатган **саб–** феълидан (ДС, 485: **сар–** 2) **–қан** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **б** ундоши **п** ундошига, **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **саб– + қан = сабқан > сапқан > сâпқân**.

СОТ– 'пул эвазига бер–'. **Қўшимиз ҳовлисини анча арзонга сотибди**. Қадимги туркий тилда дастлаб 'ниманингдир эвазига бер–' маъносини англатиб, пул пайдо бўлгандан кейингина 'пул эвазига бер–' маъносини англата бошлаган бу феъл асли **сат–** (< **сад–**) тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 420; Девон, II, 341; ДС, 490); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **сат– > сâт–**.

СОТИҚ 'савдо муомаласи', 'сотув'. **Тошкент халқи эркин нафас олди, савдо– сотиқ, экин–тикин ва касбкор кўтарилди бошлади** (Абдулла Қодирий). Ҳозирги ўзбек тилида ёлғиз ўзи ишлатилмайдиган бу от асли қадимги туркий тилда **сат–** феълидан **–(ы)ғ** қўшим–

часи билан ясалган (ПДП, 420; Девон, I, 355; ДС, 491); кейинчалик сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сат-** + **ығ** = **сатығ** > **сатық** > **сâтиқ**.

СОТУВЧИ 'сотиш амали билан шуғулланувчи'. Бу *дўхонда навбат билан иккитадан с о т у в ч и ишлайдиги*. Қадимги туркий тилда 'пул эвазига бер-' маъносини англатувчи **сат-** феълининг **-ғу** қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклига **-чы** қўшимчасини қўшиб ясалган сўз бўлган: (**сат-** + **ғу**) + **чы** = **сатғучы** (Девон, II, 342). ДСда (491- бет) худди шундай маъно **сатығчы** сўзи билан англатилгани акс эттирилган, бу сўз 'савдо' маъносини англатувчи **сатығ** отидан **-чы** қўшимчаси билан ясалган. Ўзбек тилидаги **сâтувчи** сўзи бу икки қадимги сўзнинг қайси бири асосида юзага келган? Адабиётларда **-(у)вчи** қўшимчаси ҳақида ва унинг **-ғувчи** қўшимчаси асосида юзага келгани ҳақида гапирилади. Унда **сатғучы** сўзида **ғу** товушлари ўрин алмаштирилган ва кейинчалик **ғ** ундоши **в** ундошига алмашган бўлиб чиқади: **сатғучи** > **сатуғчи** > **сâтувчи**. Агар **сâтувчи** сўзи қадимги туркий тилдаги **сатығчи** сўзи асосида юзага келган десак, товуш ўзгариши соддароқ воқе бўлганини кўрамиз : **ғ** ундоши **в** ундошига, **в** ундошининг таъсирида унинг олдидаги **ы** унлиси **у** унлисига алмашган : **сатығчы** > **сатывчы** > **сâтувчи**. Ҳар икки ҳолда ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган.

СОЧ 'бошда ўсадиган қил толалар қопламаси'. .. *иккита йўгон с о ч ўрими кифтларига тушган қиз шахдам-шахдам қадам босиб келиб, болаларга қўшилди* (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **сач** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 418; Девон, I, 311; ДС, 479); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган : **сач** > **сâч**. Сўзлашув нутқида бу от **чâч** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

СОЧ- 'ҳар томон тарқатиб ташла-', 'сеп-'. *Бир кун бурун с о ч с а н г, ҳафта бурун ўрасан* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **сач-** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 418; Девон,

II, 11; ДС, 479); ўзбек тилида а унлиси â унлисига ал-
машган : сач- > сâч-.

СОЧИҚ I 'ҳар томонга тарқатиб ташланган',
'сочилган'. Олимжон боғ кўчадан борар эди қишлоққа,
кўзи тушди беш-ўн чоғ йўлда с о ч и қ ёнғоққа
(Қуддус Муҳаммадий). Бу сифат қадимги туркий тилда
'ҳар томонга тарқатиб ташла-' маъносини англлатувчи
сач- феълидан -(у)қ кўшимчаси билан ясалган (Девон, I,
362; ДС, 480); ўзбек тилида а унлиси â унлисига, у ун-
лиси и унлисига алмашган: сач- + уқ = сачуқ > сâчиқ.

СОЧИҚ II 'куёв ёки тўйбола бошидан сочиладиган
ширинлик, пул'. Куёв бошидан мўл-кўл с о ч и қ л а р
сочилди (Ойбек). Бундай от қадимги туркий тилда 'ҳар
томонга тарқатиб ташла-' маъносини англлатган сач-
феълидан -(ы)ғ кўшимчаси билан ясадиб (сачығ: сачығ
сач- : ДС, 479), дастлаб 'қурбонлик маросимида сочи-
ладиган нарсалар' маъносини англлатган, ҳозирги ўзбек
тилидаги маъноси кейинчалик шу маъно асосида юзага
келган; ўзбек тилида ғ ундоши қ ундошига, а унлиси â
унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси
йўқолган: сач- + ығ = сачығ > сачық > сâчиқ. Бу от
ЎТИЛда хато равишда сочиқ I сифатининг иккинчи
маъноси тарзида берилган. Шуниси қизиқки, бу сўзнинг
асосий (изоҳланган) шакли сифатида сўзлашув нутқида-
ги чочиқ шакли танланган, ваҳоланки адабий тилдаги
шакли деб сочиқ танланиши лозим эди, чунки чочиқ
сўзида сўз бошланишидаги с ундоши иккинчи бўғиндаги
ч ундоши таъсирида ч ундошига айланган, демак, чочиқ
шакли бу сўзнинг сўзлашув нутқида хос бўлган икки-
ламчи кўринишига тенг.

СОЧОҚ қ. сачоқ

СОҚОЛ 'ияқда ўсадиган туклар қопламаси'. Ўт-
кир қуруқ совуқ! .. С о қ о л л а р г а, мўйловларга,
киприкларга қиров (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам
шундай маънони англлатган бу от асли сақал тарзида
талаффуз қилинган (ПДП, 419; Девон, I, 109; ДС, 486);
ўзбек тилида а унлилари â унлиларига алмашган: сақал
> сâқâl. Бу сўзни қадимги туркий тилдаги 'энгак'
маъносини англлатган сақақ сўзи билан (Девон, I, 279)
қиёслаш кўрсатадики, бу сўзлар охиридаги -(а)л, -(а)қ

қисмлари от ясовчи қўшимчага тенг. Бу қўшимчалар феълдан от ясайди. Демак, қадимги туркий тилда тах—минан 'пастга томон йўнал—' маъносини англатган сақ—феъли мавжуд бўлган бўлиши керак. Қадимги туркий тилдаги 'тоғ этаги' маъносини англатган сақа сўзи ҳам (Девон, III, 246; ДС, 486) —а қўшимчаси билан шу феълдан ясалган.

СОҚЧИ 'қуролланган қўриқчи', 'посбон'. *Сурук ўз соқчиларига тўла ишонч билан пиш—пиш мудармоқда* (Суннатилла Анорбоев). Бу от қадимги туркий тилда 'эҳтиёткор', 'сергак' маъносини англатган сақ сифатидан (ДС, 485; Девон, I, 437: сақлық) —чы қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: сақ + чы = сақчы > сâқчи.

СОҒ 'касали йўқ', 'соғлом'. *Ўшанган бери бир кун соғ бўлсалар, уч кун касал* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли сағ тарзида талаффуз қилинган (ДС, 480; ПДП, 419; Девон, III, 168); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: сағ > сâғ.

СОҒ— 'елиндан сутни чиқариб ол—'. *[Гулсумбиби] усти кўк сирли кашта челақни олиб, сигир соққан и оғилхона томон кетди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли сағ—тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 22; ДС, 480); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: сағ— > сâғ—.

СОҒИН 'сут бераётган', 'соғилаётган'. *Кап—капта рўзгор, соғин сигир, бир нечта қўй келинга қолади* (Р.Раҳмон). Бу сифат ўзбек тилида сâғ— феълидан —(и)н қўшимчаси билан ясалган: сâғ— + ин = сâғин.

СОҒИН— 'кўришни истаб ғамгин бўл—', 'соғинч ҳис эт—'. *Сизни ва отамни жуга соғингим* (Абдулла Қодирий). Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'бирор киши ҳақида қайғур—' маъносини англатган сақы— феълдан (ДС, 486: сақы— I) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —н қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 419; ДС, 486); қадимги туркий тилдаёқ икки унли оралиғидаги қ ундоши ғ ундошига алмашган (Девон, II, 178); ўзбек тилида а унлиси â унлисига ал—

машган, **Ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сақы-** + **н** = **сақын-** > **сағын-** > **сăғин-**.

СОФИНЧ 'соғиниб қайғуриш ҳисси'. *Ҳафиза онаси бағрида кўзига андак ёш олди, бу соғинч ёшлари эди* (Мирмуҳсин). Қадимги туркий тилда 'бирор киши ҳақида қайғур-' маъносини англатган **сақы-** феълининг (ДС, 486: **сақы-** I) 'ўзлик' маъносини ифода — ловчи **-н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан (ПДП, 419; ДС, 486) **-ч** қўшимчаси билан ясалган бу от (ПДП, 419; Девон, I, 160; ДС, 386), 'ўй', 'хаёл' маъноси билан бирга, 'қайғуриш ҳисси' маъносини ҳам англатган. Бу от қадимги туркий тилда **сақынч** тарзида талаффуз қилинган; кейинчалик икки унли ораллиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига (КРС, 620), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **Ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**сақы-** + **н** = **сақын-**) + **ч** = **сақынч** > **сағынч** > **сăғинч**.

СОҒЛОМ 'дард-қасаддан холи'. *Соғлом гавда, ёш кучим-ла югурайин, ишлайин* (Ғайратий). Бу сифат эски ўзбек тилида 'қасали йўқ' маъносини англатувчи **сағ** сифатидан (ДС, 480) **-ла** қўшимчаси билан ясалган феълга (ТРС, 511) **-м** қўшимчасини қўшиб ясалган (ТРС, 511), **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**сағ** + **ла** = **сағла-**) + **м** = **сағлам** > **сăғлăм**.

СУВ 'водород билан кислороднинг кимёвий бирикувидан иборат туссиз шаффоф суюқлик'. *Ҳамма сув деб талпинар, ҳамма сувга интилар эди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **суб** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 422; ДС, 512); кейинроқ **б** ундоши **в** ундошига алмашган (Девон, III, 142; ДС, 515), ҳатто **в** ундоши талаффуз қилинмаган ҳам (ПДП, 422; ТРС, 550): **суб** > **сув** [> **су**].

СУВА- 'лой, алебастр кабилар билан силлиқ қилиб қошла-'. *Бўтабой .. баҳор ёмғурида нураган ўчоқни яхшилаб сув агу* (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда 'юзасига суртиб қошла-' маъносини англатган бу феъл **сува-** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 515); ҳозирги маъноси кейинчалик юзага келган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **сува-** > **сувâ-**. Бу феъл сўзлашув нутқида **с** ундошини **ш** ундошига алмаштириб

ҳам талаффуз қилинади: **сувӓ**– > **шувӓ**–. Асли 'бирор нарсанинг устини суюқ нарса билан қошла–' маъносини англаган бу феъл **сув** отидан –а қўшимчаси билан ясалган бўлса керак.

СУВОҚ 'лой, алебастр кабилар билан силлиқ қилиб қошлаш'. *Тепанинг талай қисми .. янги биноларнинг хом гишти, с у в о қ и каби бинокорлик эҳтиёжларига ишлатилиб, ..* (Абдулла Қодирий). Бу от ўзбек тилида **сувӓ**– феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган, қ ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **ӓ** унлиси **ӓ** унлисига алмашган: **сувӓ**– + **қ** = **сувӓқ** > **сувӓқ**. Бу от сўзлашув нутқида с ундошини **ш** ундошига алмаштириб ҳам талаффуз қилинади: **сувӓқ** > **шувӓқ**.

СУВСОҚ 'сувга ташна', 'чанқоқ'. [Тўғонбек] *Осиё чўлларининг жаҳаннам ёнғинига, қум тўлқинларига чидаш бериб, оч, с у в с о қ кезишни машаққат ҳисобламас эди* (Ойбек). Бу сифат эски ўзбек тилида **сув** отига 'исташ' маъносини ифодаловчи –са қўшимчасини қўшиб ясалган феъдан (КРС, 668) –қ қўшимчаси билан ясалган (ТРС, 552); қ ундошининг таъсири билан **а** унлиси **ӓ** унлисига алмашган: (**сув** + **са** = **сувса**–) + **қ** = **сувсақ** > **сувсӓқ**.

СУЗ– I 'суюқ нарсани сузгичдан ўтказиб, керакли қисмини ажратиб ол–'. *Вақтида с у з м а с а н г и з, мусалас эмас, сиркага эга бўласиз*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **сўз**– тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 423; Девон, II, 16; ДС, 519); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **сўз**– > **суз**–.

СУЗ– II 'шохи билан ур–'. *Эшакка мугуз битса, эгасини с у з а г и* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **сўс**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 338); эски ўзбек тилида бу феъл охиридаги с ундоши з ундошига алмашган (КРС, 669); кейинчалик **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **сўс**– > **сўз**– > **суз**–.

СУЗ– III 'сувда бирор томонга ҳаракатлан–'. *Дарёдан с у з и б ўтамиз* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **йўз**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 67; ДС, 288; ТРС,

684); кейинчалик ўзбек тилида сўз бошланишидаги й ундоши с ундошига алмашган, ў унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: йўз- > сўз- > суз-.

СУЗ- IV 'овқатни идишларга тақсимлаб сол-'. *Гулноз ош с у з и ш г а чиқиб кетди* (Ҳамид Фулом). Бу феъл аслида ҳам суз- тарзида талаффуз қилинган бўлиб (КРС, 662), ҳозирги ўзбек тилига шу шаклида етиб келган. Бу феъл асли 'бирор нарсани чўмичлаб ол-' маъносини англатган; ҳозирги маъноси маънонинг торайиши, хосланиши асосида юзага келган: 'бирор нарсани тақсимлаб сол-' → 'овқатни тақсимлаб сол-'. Бундай маънони англатувчи суз- феъли ЎТИЛда 'суюқ нарсани сузгичдан ўтказиб, керакли қисмини ажратиб ол-' маъносини англатувчи суз- I феълнинг иккинчи маъноси сифатида берилгани хато, чунки суз- I феъл асли сўз- шаклига эга бўлган.

СУЗАФОН 'сузонгич'. *Сутсиз сигир с у з а г о н б ў л а г и* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'шохи билан ур-' маъносини англатувчи сўс- феълнинг (Девон, II, 338) 'такрор' маъносини ифодаловчи -ă қўшимчасини олган шаклидан -гән қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклига тенг бўлиб (Девон, III, 375), кейинчалик иккинчи с ундоши з ундошига алмашган, ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, г ундоши ғ ундошига, ғ ундошининг таъсири билан унинг кетидаги ä унлиси ä унлисига алмашган: (сўс- + ä = сўсä-) + гән = сўсägән > сўзägән > сузägән > сузägән.

СУЗГИЧ I 'суюқликни турли аралашмалардан тозаловчи мослама'. *Сутни бидонларга с у з г и ч г а н ўтказиб қуямиз*. Бу от эски ўзбек тилида 'суюқ нарсани сузгичдан ўтказиб, керакли қисмини ажратиб ол-' маъносини англатувчи суз- феълдан (ЎТИЛ, II, 82) -гу қўшимчаси билан ясалган отга (КРС, 662) кичрайтириш маъносини ифодаловчи -ч қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик у унлиси и унлисига алмашган: (суз- + гу = сузгу) + ч = сузгуч > сузгич.

СУЗГИЧ II 'сувга чўкмай, юзида қалқиб турувчи буюм'. *С у з г и ч бир-икки қимирлаши билан қармоқни юқорига тортасан*. Бу от ўзбек тилида 'сувда

бирор томон ҳаракатлан-’ маъносини англлатувчи суз-
феълидан —гич қўшимчаси билан ясалган: суз- + гич =
сузгич.

СУЗГИЧ III 'сув сатҳида жуда тез ҳаракатланади-
ган қўнғизсимон жонивор'. *Сув ниҳоятда соф; .. кич-
кина балиқлар сайр қилади, гир-гир с у з г и ч л а р
айланади* (Ҳ.Аҳмар). Бу от асли эски ўзбек тилида 'сув-
да бирор томон ҳаракатлан-’ маъносини англлатувчи йўз-
феълининг (Девон, III, 67; ДС, 288; ТРС, 684) кучайтириш
маъносини ифодаловчи —ги қўшимчасини олган шакли —
дан —ч қўшимчаси билан ясалган (ТРС, 684); кейинчалик
сўз бошланишидаги й ундоши с ундошига алмашган, ў
унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (йўз- + ги =
йўзги) + ч = йўзгич > сузгич.

СУЗМА 'қатикни халтага солиб, суви чиқарилган-
дан кейин ҳосил бўладиган маҳсулот'. .. *[қушларга]
тушлик нонуштаси учун с у з м а бермоқчи эдим, ..*
(Ғафур Ғулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маъ-
нони англлатган бу от 'суюқ нарсани сузгичдан ўтказиб,
керакли қисмини ажратиб ол-’ маъносини англлатувчи
сўз- феълидан (ДС, 519) —мā қўшимчаси билан ясалган
(Девон, I, 407); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик
белгиси йўқолган: сўз- + мā = сўзмā > сузмā.

СУЗОНҒИЧ 'сузағон'. *Илғари ювошгина кўзи
эди, аскарликка борди-ю, айниб, с у з о н ғ и ч
кўчқор бўлиб қайтибди* (Суннатилла Анорбоев). Бу
сифат ўзбек тилида 'шохи билан ур-’ маъносини ан-
гллатувчи суз- феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи
—(â)н қўшимчасини олган шаклидан —ғич қўшимчаси
билан ясалган: (суз- + âн = сузâн-) + ғич = сузâнғич.

Бу сўз таркибини бошқача талқин қилиш ҳам мум-
кин: суз- феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи
—(â)н қўшимчасини олган шаклидан —ғу қўшимчаси
билан сифатдош шакли ясалган ва унга —чи қўшим-
часини қўшиб сифат ясалган; кейинчалик сўз охиридаги
н унлиси талаффуз қилинмай қўйган, учинчи бўғиндаги
у унлиси н унлисига алмашган: [(суз- + âн = сузâн-) +
ғу = сузâнғу] + чи = сузâнғучи > сузâнғуч > сузâнғич.

СУЗУК 'хумор, ноз-ишва билан ярим юмилган'
(кўз ҳақида). *"Вой, эсим қурсин!" — деди [Лобар],*

эрига с у з у к шаҳло кўзлари билан кулиб қараркан (Ҳамид Фулом). Бу сифат ўзбек тилида *суз*– II феъли–нинг 'ноз–ишва ифодаловчи ҳаракат қил–' маъносидан (ЎТИЛ, II, 83) *–(у)к қўшимчаси билан ясалган: суз– + ук = сузук.*

СУЙ– қ. *сев*–

СУЙАК 'тана скелетини ҳосил қилувчи аъзолар–нинг ҳар бири', 'сўнгак'. *Ботирали ҳаддан ташқари толган, юз с у я к л а р и бўртиб чиқиб, кўзлари ич–ичига кириб кетибди* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли *сўнўк* тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 422; Девон, III, 378; ДС, 511); кейинчалик иккинчи бўғиндаги ў унлиси ё унлисига, *н* ундоши *й* ундошига, *ё* унлиси *ў* унлисига алмашган, охири *ў* унлисининг юмшоқлик белгиси *йў*–қолган: *сўнўк > сўнăк > сўйăк > сўйăк > суйăк.*

СУЙКА– қ. *сурка*–

СУЙУКЛИ қ. *севикли*

СУЙУЛ– 'суюқлик даражаси меъёрдан орт–'. *Лойга сувни қуяверманг, с у ю л и б к е т а г и.* Бу сўз эски ўзбек тилидаги 'суюқ ҳолатга ўт–' маъносини англаган *суйу*– феълидан (ТРС, 553) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи *–л* қўшимчаси билан ҳосил қилинган: *суйу– + л = суйул–.*

СУЙУНЧИ қ. *севинчи*

СУЙУҚ 'суюлтирилган ҳолатдаги', 'суви меъёрдан ортиқ'. *Яна бир кетмон урганда ажриқзордан билқиллаб с у ю қ лой чиқди–га, ..* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сифат асли 'истеъмол учун ишлатиладиган туссиз шаффоф суюқлик' маъносини англаувчи *сув* отидан *у* қўшимчаси билан ясалган феълга *–қ* қўшимчасини қўшиб ясалган (Девон, III, 179); кейинчалик *в* ундоши *й* ундошига (ТРС, 553) алмашган: (*сув + у = суву–*) + *қ = сувуқ > суйуқ.*

СУЛАЙ– 'ҳолдан тойиб шалпайиб қол–'. .. *ишбоши қилиб белгиланган саркорлар .. [улар] с у л а – й и б йиқилмагунча кетмонни ташлатмас эди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз эски ўзбек тилидаги 'чўзилиб ётиб қол–' маъносини англаган *сула*– феълининг 'ҳолдан той–' маъносидан (КРС, 663) 'ўзлик' маъносини

ифодаловчи –й қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: сула– + й = сулай– > суляй–.

СУМАК 'бешикка беланган чақалоқнинг сийди – гини тувакка йўналтирувчи найсимон асбоб'. *Карима бешик асбобларини қовузлоқдан то с у м а к к а ч а .. бир–бир кўздан кечириб қоқди* (Мирмуҳсин). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли сибāk тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 369); кейинчалик б ундоши таъсири билан и унлиси у унли – сига, шундан кейин б ундоши м ундошига алмашган: сибāk > субāk > сумāk. Бу от асли 'ичи ковак нарса' маъносини англаган (Девон, I, 369), ҳозирги маъноси маънода торайиш, хосланиш натижасида юзага келган.

СУМАЛАК 'ундириб янчилган буғдойдан тайёр – ланадиган овқат'. *С у м а л а к пишириш ҳамма маҳалларда одат тусига кирди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ивитилган буғдой' маъносини англаган сума отидан (Девон, III, 253) эски ўзбек тилида кичрайтириш маъносини ифодаловчи –лак қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига ал – машган: сума + лак = сумалак > сумälāk. Бу сўз асли 'оз миқдорда ивитилган буғдой' маъносини англаган, ҳозирги маъноси шу маъно асосида юзага келган.

СУМБАТ 'келишган ташқи кўриниш', 'қад–қо – мат'. *Ўртамиён, нозиккина с у м б а т и, Ишда филдан зиёд қуввати* (Ямин Қурбон). Бу от асли сым – бат тарзида талаффуз қилинган; ўзбек тилида ы унлиси у унлисига, а унлиси ä унлисига алмашган: сымбат > сумбāt. КРСнинг 679– бетида келтирилган сымбат ('стройность', 'статность'), сымпай– ('быть стройным, статным') сўзларидан кўриниб турибдики, сўз охиридаги –т – от ясовчи қўшимча; бу от ясовчи қўшилган қисм феъл эканига шубҳа йўқ, лекин бундай феъл манбаларда қайд этилмаган; асли бу сўз 'чиройли кўринишга эга бўл–' маъносини англаган бўлса керак. Шу нуқтайи назарни давом эттирсак, сымба– феъли асли туркий тилдаги 'қомат' маъносини англаган сын отидан (Девон, III, 152) –ба қўшимчаси билан ясалган бўлиб чиқади; кейинчалик б ундоши таъсирида н ундоши м

ундошига алмашган бўлади (сын + ба = сынба-) + т = сынбат > сымбат > сумбат. Кўринадики, бу сўзни ЎТИЛга сунбат шаклида эмас, синбат шаклида киритиш тўғри.

ДСнинг 107-, 503- бетларида келтирилган бод сын мисоли бошқача фикр юритишга ҳам асос бўлади: қадимги туркий тилда 'қад-қомат' маъносини англатган бу икки сўз биргаликда жуфт сўз сифатида ишлатилган, кейинчалик бу сўзлар ўрин алмаштирилган, охири д ундоши т ундошига, иккинчи бўғиндаги о унлиси а ун-лисига, ўзбек тилида бу а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: бод сын > сын бод > сынбод > сынбот > сынбат > синбат.

СУПУР- 'чанг-тўзон, ахлат кабиларни супурги билан тўплаб тозала-'. *Жуда кўп хазон с у л у р и б, қанорларга жойлагик* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли сўбўр- тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 90); кейинчалик б ундоши п ундошига алмашган, ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: сўбўр- > сўпўр- > супур-. Бу сўз охиридаги -ур қисми қўшимчага тенг экани шубҳасиз, лекин манбаларда суб (суп) сўзи таъкидланмаган; асли бу сўз 'тоза' маъносини англатган сифат бўлса керак. Сўпўр- сўзи қадимги туркий тилда сипир- тарзида ҳам талаффуз қилинган (ДС, 501), бундай талаффуз шакли ҳам ҳозирги ўзбек сўзлашув нутқида мавжуд.

СУПУРГИ 'супуруш учун хизмат қиладиган рўзгор буюми'. *Раҳматжон отаси боғлаган чиройли бурган с у л у р г и б и л а н е р н и б и р з у м д а т о з а л а д и* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли сўбўр- феълидан -гў қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 452); кейинчалик б ундоши п ундошига, ўзбек тилида охириги очиқ бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган, ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: сўбўр + гў = сўбўргў > сўпўргў > сўпўрги > супурги.

СУПУРИНДИ 'супуриб тўпланган чиқинди'. *Бу ерга ёзда с у л у р и н д и, қишда қор ташлайдилар* (Ойдин). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли сўбўр- феълининг 'ўзлик' маъно-

сини ифодаловчи **-(ў)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-ди** сифатдош қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, I, 454); маъно тараққиёти натижасида бу сифатдош отга айланган; қадимги туркий тилда **б** ундоши **п** ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилига эса бу унли сақланган шакли етиб келган, учинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган, биринчи, иккинчи бўғиндаги **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (сўбўр- + ўн = сўбўрўн-) + ди = сўбўрўнди > сўпўрўнди > супуринди.

СУР- 'бир жойдан бошқа жойга итариб ўтказ-', 'силжит-'. *Столни девор томонга с у р и б қ ў й - г и* (Ҳусайн Шамс). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва яна бир неча маънони англатган бу феъл асли сўр- тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 423; ДС, 517); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: сўр- > сур-.

СУРГА- 'сатҳдан узмай куч билан силжит-'. *Кампир .. чурук паранжисининг этакларини ерга с у р - г а г а н ҳолда чиқиб кетди* (Ойбек). Бу сўз эски ўзбек тилида 'бир жойдан бошқа жойга итариб ўтказ-' маъносини англатган сўр- феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-гā** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: сўр- + гā- = сўргā- > сургā-.

СУРГУН 'жазо тариқасида ўзга юртга у ердан бошқа ерга эркин кўчмайдиган қилиб юбориш', 'бадарга'. *Бу одам .. варақа тарқатгани учун Сибирга с у р г у н қилинган экан* (Сайид Аҳмад). Бу от эски ўзбек тилида сўр- феълининг 'ҳайда-' маъносидан **-гўн** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 673; ТРС, 555); кейинчалик **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: сўр- + гўн = сўргўн > сургун.

СУРКА- 'бир нарсани бошқа бир нарсанинг юзасига бир неча марта сур-'. *[Унсин] ичкари уйда ўтириб, маҳсиларга шон қоқади, шондан туширади, пардозлайди, қора гул, лак с у р к а й г и* (Ойбек). Бу сўз ўзбек тилида сур- феълининг 'бирор юзага суртиб ёпиштир-' маъносидан 'такрор' маъносини ифода-

ловчи —кӓ қўшимчаси билан ҳосил қилинган: сур— + кӓ = суркӓ—.

СУРОН 'кучли шовқин', 'говур—ғувур'. *Жанг с у р о н л а р и тинган хушхаво ўтлоқларда яна кўзи—қулунлар ўйноқлаб, қушлар сайрай бошлабди* (Асқад Мухтор). Бу от асли эски ўзбек тилида сўр— феълнинг 'қувла—' маъносидан (ДС, 517) —(ӓ)н қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ӓ унлиси ӓ унлисига ал—машган, ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: сўр— + ӓн = сўрӓн > сурӓн. Бу сўз асли 'улоқ чопишдаги кучли қий—чув' маъносини англатган (КРС, 673), кейин—чалик маънода кенгайиш воқе бўлиб, 'ҳар қандай кучли шовқин'ни англата бошлаган.

СУРТ— 'бир нарсани бошқа бир нарсанинг юза—сига бир неча марта сур—'. [*Магамин*] *бармоқларини маҳси қўнжиги с у р т а ё т и б атрофга қараб олди* (Парда Турсун). Бу сўз қадимги туркий тилда сўр— феълнинг 'бирор юзага суркаб ёпишгир—' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи —(ў)т қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, III, 432; ДС, 518); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: сўр— + ўт = сўрўт— > сўрт— > сурт—.

СУРУВ 'қўй—эчки подаси'. *Ақли бўрибосарлар с у р у в л а р н и бўйлаб олдинга чопиб борадилар—да, ..* (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли сўрўг тарзида (ДС, 518) талаффуз қилинган; кейинроқ сўз охиридаги г ундоши к ундошига (Девон, I, 370), ундан кейин к ундоши в ун—дошига алмашган; ўзбек тилида ў унлиларининг юм—шоқлик белгиси йўқолган: сўрўг > сўрўк > сўрўв > сурув. Сўз охиридаги г—к—в товуш алмашинуви бу қисмнинг қўшимчага тенг эканини кўрсатиб турибди, лекин бу қўшимча қўшилган қисм ҳақида манбаларда маълумот топилмади; бу қисм 'тўдала—' маъносини англатган феъл бўлса керак.

СУРУНКА қ. **сурункали**

СУРУНКАЛИ 'бетўхтов', 'узлуксиз'. *Уч кун да—вомида с у р у н к а л и ёмғир ёғди*. Бу сўз эски ўз—бек тилида сўр— феълнинг 'ўзлик' маъносини ифода—

ловчи –(ў)н қўшимчасини олган шаклидан (ТРС, 556) –кә қўшимчаси билан ясалган отга –ли қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: [(сўр– + ўн = сўрўн–) + кә = сўрўнкә] + ли = сўрўнкәли > сурункәли. Бу сўз ўрнига баъзан сурункә сўзини ишлатиш ҳам учрайди.

СУРУНКАСИГА 'мутгасил равишда', 'узлуксиз'. *Жанг сурункасига етти кун давом этди* (Назир Сафаров). Бу сўз эски ўзбек тилида сўрўнкә отининг –си эгалик қўшимчасини ва –гә келишик қўшимчасини олган шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижа –сида равишга айланган; кейинчалик ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (сўрўнкә + си = сўрўнкәси) + гә = сўрўнкәсигә > сурункәсигә.

СУРҒУЧ 'тез эриб, тез қотадиган смола ва мум қоришмаси'. *Полвон этигининг қўнжидан пичоқ олиб, унинг сопи билан бутилка учудаги сурғучни уриб туширди* (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда *сурқач* тарзида талаффуз қилинган бу от асли 'лук да –рахтининг шираси' маъносини англатган (Девон, I, 423); ҳозирги маъноси ана шу маъно асосида юзага келган; қадимги туркий тилдаёқ иккинчи бўғиндаги а унлиси у унлисига (ДС, 514: *сурқучла–*), ўзбек тилида р ундоши –нинг таъсири билан қ ундоши ғ ундошига алмашган: *сурқач > сурқуч > сурғуч*.

СУРҒУЧЛА– 'сурғуч билан тамға бос–', 'сурғучдан қопқоқ қилиб, тамға бос–'. *Жўнатиладиган посылкаларни сурғучлаб қўйди* м. Бу феъл қадимги туркий тилда *сурқач* отининг *сурқуч* шаклидан –ла қўшимчаси билан ясалган ва 'сурғуч билан ишлов бер–' маъносини англатган (ДС, 514), ҳозирги маъноси ана шу маъно асосида юзага келган; кейинчалик а унлиси ä унлисига, р ундоши таъсирида қ ундоши ғ ундошига алмашган: *сурқуч + ла = сурқучла– > сурғучла–*.

СУТ 'елин безларидан ажралиб чиқадиган оқ суюқлик'. *Сутга н оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичади* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли сўт тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 423; Девон, III, 132; ДС, 518); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *сўт > сут*.

СУЧУК қ. чучук

СУҚ 'ўзганинг овқатига олиб ейиш истаги билан тикилувчи', 'очкўз'. *С у қ тўймас, ўғри боймас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат дастлаб **соқ** тарзида (ПДП, 422; ДС, 508), кейинроқ **суқ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 143); ўзбек тилига кейинги талаффуз шакли етиб келган: **соқ** > **суқ**.

СУҚ— 'куч билан бирор нарсани киргиз—', 'тиқ—'. *Кўнглим биров пичоқ с у қ қ а н г а й ёниб, ўртаниб кетаётибди* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл дастлаб **соқ**— тарзида (ПДП, 422; ДС, 508), кейинроқ **суқ**— тарзида (Девон, II, 26: **суқдум**) талаффуз қилинган; ҳозирги ўзбек тилига кейинги талаффуз шаклида етиб келган: **соқ**— > **суқ**—.

СУҒОР— 'ўсимликка сув қўй—', 'ҳайвонга сув бер—'. *Йиғлаб—йиғлаб марза олсанг, кулиб—кулиб с у ф о р а с а н* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **сувғар**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 218). Девон бўйича тузилган Индексга илова қилинган грамматик кўрсаткичда бу феъл **сув** отидан —**ғар** қўшимчаси билан ясалганлиги таъкидланган (473— бет). Асли бу сўз **сув** отидан —**ға** қўшимчаси билан ясалган феълга кучайтириш маъносини ифодаловчи —**р** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **в** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (турк тилида эса **ф** ундоши талаффуз қилинмай қўйган: ТРС, 553: **сувармак**), **ғ** ундоши кетидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**сув** + **ға** = **сувға**—) + **р** = **сувғар**— > **суғар**— > **суғар**—.

СЎГАЛ 'қўл—оёқда, баъзан баданда бўладиган қаттиқ думалоқ ўсимта'. *Укамнинг чап қўлида с ў г а л и бор*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **сөгўл** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 316), ўзбек тилида **ў** унлиси **â** унлисига алмашган, **ô** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **сөгўл** > **соғъл**.

СЎЗ 'ниманидир англатиш, кўрсатиш, ифодалаш учун хизмат қиладиган энг кичик нутқ бирлиги'. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **сōз** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 422; Де—

вон, III, 136; ДС, 511); ўзбек тилида *o* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *сoз* > *соз*.

СЎЗЛА- 'оғзаки равишда фикр баён қил-'. *Кўп билган оз с ў з л а р, оз с ў з л а с а ҳам, соз с ў з л а р* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл *сoз* отидан —*лā* кўшимчаси билан ясалган (ПДП, 422; Девон, III, 312; ДС, 512); ўзбек тилида *o* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *сoз* + *лā* = *сoзлā*— > *созлā*—. Сўзлашув нутқида бу феъл *сойлā*— тарзида ҳам талаффуз қилинади, бунда *з* ундоши *й* ундошига алмашади.

СЎЙ- 'бўғзини кес-', 'бўғизла-'. *Чумчуқ с ў й — с а ҳам, қассоб с ў й с и н* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам *сой*— тарзида талаффуз қилинган бу феъл дастлаб 'хайвон терисини шил-' маъносини англаган (Девон, III, 262), ҳозирги маъноси ана шу маъно асосида юзага келган (КРС, 650).

СЎЙИНЧИ қ. **севинчи**

СЎЙЛА- қ. **сўзла-**

СЎК 'тозаланган тариқ'. *С ў к ошига сурнай* (Мақол). Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англаган бу от *сoк* тарзида талаффуз қилинган (КРС, 659); ҳозирги ўзбек тилида *o* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *сoк* > *сок*.

СЎК- I 'ёмон сўзлар айтиб уриш-'. *Сиз у деб с ў к а с и з, бу деб с ў к а с и з, бас-га шунча хўрлаганингиз* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли *сoк*— тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 422; Девон, III, 201; ДС, 510); ўзбек тилида *o* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *сoк*— > *сок*—.

СЎК- II 'чокнинг ипини олиб ташла-'. *Опам шимимни с ў к и б, почасини торайтириб берди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли *сoк*— тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 29; ДС, 510); ўзбек тилида *o* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *сoк*— > *сок*—.

СЎКОНФИЧ 'кўп сўкинадиган', 'бўлар—бўлмасга сўкинаверадиган'. *Сен жуда с ў к о н ф и ч бола экансан—ху!* Бу сифат ўзбек тилида 'ёмон сўзлар айтиб

уриш-’ маъносини англатувчи **сок-** феъланинг ‘ўзлик’ маъносини ифодаловчи **-(â)н** қўшимчасини олган шак- лидан **-ғич** қўшимчаси билан ясалган: (**сок-** + **âн** = **сокân-**) + **ғич** = **сокânғич**.

Бу сўз таркибини бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: **сок-** феъланинг ‘ўзлик’ маъносини ифода- ловчи **-(â)н** қўшимчасини олган шаклидан **-ғу** қўшимча- си билан сифатдош шакли ҳосил қилинган ва унга **-чи** қўшимчасини қўшиб сифат ясалган; кейинчалик сўз охиридаги **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, учинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: [(**сок-** + **âн** = **сокân-**) + **ғу** = **сокânғу**] + **чи** = **сокânғучи** > **сокânғуч** > **сокânғич**.

СЎЛ- ‘чанқаб шалпай-’, ‘узилганидан кейин на- ми қочиб бужмай-’ (ўсимлик ҳақида). *Райҳонлар сув- сираб с ў л и б қ о л и б г и*. □ *Олмалар узоқ туриб қолгани учун с ў л и б қ о л и б г и*. Қадимги туркий тилда ҳам **сол-** тарзида талаффуз қилинган бу феъл (ДС, 508) асли ‘кичрай-’ маъносини англатган, ҳозирги маънолари ана шу маъно асосида юзага келган (Девон, II, 122: **солушды**; КРС, 654: **соол-**, ‘иссякнуть’).

СЎЛИ- ‘ортиқ даражада сўл-’. *Шу с ў л и г а н гулни кўтариб келишга уялмадингизми!* Бу сўз ‘чан- қаб шалпай-’ маъносини англатган **сол-** феълдан эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 653): **солу-**; кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **сол-** + **ы** = **солы-** > **соли-**.

СЎЛҚИЛДОҚ ‘дўмбоқ’, ‘лўппи’. *Мурзин унга синчиклаб разм солди: .. с ў л қ и л г о қ ва бўйдор- гина қиз* (Шуҳрат). Бу сифат эски ўзбек тилида **солқ** тасвир сўзига **-ылла** қўшимчасини қўшиб ясалган феъл- дан **-қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик қатор кел- ган **лл** ундошларидан иккинчиси **д** ундошига (КРС, 652), **қ** ундоши таъсирида унинг олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**солқ** + **ылла** = **солқылла-**) + **қ** = **солқыллақ** > **солқилдâқ**.

СЎМ I ‘юз тийинга тенг пул бирлиги’. *Тийин ҳам пул, юз минг с ў м ҳам пул* (Мақол). Ҳозирги ўзбек тилида ҳам **сом** тарзида талаффуз қилинадиган бу сўз,

КРСда таъкидланишича, дастлаб 'металл парчаси' маъносини англлатган, 'пул бирлиги' маъноси кейин пайдо бўлган (КРС, 653). ТРСда сом сўзи маънолари орасида 'қўйма' маъноси келтирилган, лекин 'пул бирлиги' маъноси таъкидланмаган (ТРС, 545).

СЎМ II 'суяксиз ва ёғсиз' (гўшт ҳақида). Бу сафар с ў м гўшт олмай, қовурға олдим. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам сом тарзида талаффуз қилинадиган бу сўз асли 'яхлит' маъносини англлатган (КРС, 653; ТРС, 545), 'суяксиз ва ёғсиз' маъноси кейинчалик шу маъно асо—сида юзага келган.

СЎН— 'олдинги кучи, шиддати озай—', 'пасай—', 'сусай—'. Юсуфжон қизиқ тўқсон ёшга кирган бўлишига қарамай ҳали унда ёшлик ҳарорати, шижоати с ў н г а н э м а с (Т.Обидов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл асли сөн— тарзида талаффуз қилинган (ДС, 511); ўзбек тилида о ун—лиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: сөн— > сон—. Юқорида таърифланган маъно ЎТИЛда нимагадир иккинчи, кўчма маъно сифатида тақдим қилинган, ваҳоланки биринчи маъно сифатида келтирилган 'ёруғлик, иссиқлик бермай қўй—', 'нурсизлан—' маъноси кўчма маъно сифатида кейинроқ юзага келган. Турк тили луғатида бу икки маъно бошқа—бошқа феълга мансуб деб талқин қилинган: сон— — 'олдинги ҳолатни йўқот—' (ТРС, 546), сөн— — 'ёруғлик бермай қўй—' (ТРС, 548).

СЎҲАК 'тана скелетининг ҳар бир аъзоси', 'суяк'. Салимбой сўфи кушхонадан с ў н г а к олиб келиб, қайнатиб, ёғини олиб тирикчилик қилар эди (Ғафур Ғулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли сөнўк тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 422; Девон, III, 378; ДС, 511). Девонда бу сўз сўнўк шаклида ҳам учрайди (II, 260). Кўриниб турибдики, иккинчи сўз биринчи сўздаги о унлиснинг ў унлисига алмашуви натижасида юзага келган. Ўзбек тилидаги сөнҳак сўзи қадимги туркий тилдаги сөнўк сўзи таркибидаги ў унлисини ә унлисига алмаштириш билан юзага келган; бундан ташқари, о унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: сөнўк > сөнҳак > сонҳак.

СЎҲРА 'кейин', 'шундан кейин'. Олдин бир нарсага тушуниб олинг, с ў н г р а аччиқ қилсангиз

мумкин (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'охир' маъносини англатувчи **соң** отидан (ПДП, 422; Девон, III, 369; ДС, 508) жўналиш келишигининг **–ра** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 422; ДС, 508; ТРС, 546); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **соң** + **ра** = **соңра** > **соңра**.

СЎППАЙ– 'ёлғиз хунуқдан хунуқ қаққайиб тур–'. *Турли шака ва қиёфада с ў п п а й г а н азамат тошлардан бўлак бойлиги бўлмаган жилға ҳар қачонгидек жимжит эди* (Парда Турсун). Бу феъл эски ўзбек тилида сийрақ ишлатилиб, 'ҳеч нарчасиз', 'ёлғиз' маъносини англатган **соп** сифатидан (КРС, 655: **соп III**) **–(а)й** қўшимчаси билан ясалган; маънони кучайтириш учун **п** ундоши қатланган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **соп** + **ай** = **сопай**– > **соппай**– > **соппай**–.

СЎРА– 'сўроқ билан мурожаат қил–'. *Кўп юрганган с ў р а м а, кўп кўрганган с ў р а* (Мақол). Бу сўз 'сўроқ билан мурожаат қил–' маъносини англатувчи **сор**– феълдан (ПДП, 422; Девон, III, 197; ДС, 509) эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи **–а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 655: **сура**–) кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **сор**– + **а** = **сора**– > **сорә**–.

СЎРРАЙ– 'озиб, чўп бўлиб қол–'. *Йигитнинг .. чўзинчоқ юзи с ў р р а й и б қ о л г и* (Суннатилла Анорбоев). Қирғиз тилида бундай феъл **сорой**– тарзида талаффуз қилиниб, 'бирор сатҳдан юқорига чўзилиб тур–' маъносини англатади (КРС, 655), ўзбек тилидаги маъно ана шундай маъно асосида юзага келган. Бу феъл асли ясама бўлиб, **–(а)й** қўшимчаси билан ясалган, лекин манбаларда **сор** сўзи ўз аксини топмаган; ўзбек тилида маънони кучайтириш учун **р** ундоши қатланган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **сор** + **ай** = **сорай**– > **соррай**– > **соррай**–.

СЎҚМОҚ 'одамлар қатнови натижасида ўз–ўзидан юзага келган ёлғизоёқ йўл'. *..ўнг томондаги с ў қ м о қ яйлов томон қиялашиб кетган* (Ҳаким Назир). Бу от эски ўзбек тилида 'ур–' маъносини англатувчи **соқ**– феълнинг 'такрор' маъносини ифодаловчи **–ма** қў-

шимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 651); **қ** ундоши таъсири билан унинг олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**соқ-** + **ма** = **соқма-**) + **қ** = **соқмақ** > **соқмаъ**.

СЎҚҚА 'ҳеч кими йўқ', 'ёлғиз'. **Ўзинг с ў қ қ а жонингни боқолмайсан-у, тўқлини қандай қилиб боқасан?** (Фафур Фулом). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ёлғиз' маъносини англатган **соқ** сифатидан (Девон, I, 321; КРС, 650) эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин **қ** ундоши қатланган, кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **соқ** + **а** = **соқа** > **соққа** > **соққâ**.

Т

ТАЙА- 'нарсани бирор ҳолатда тутиб туриш учун унга бошқа бир нарсани тира-'. **Турсакларини тиззаларига т а я г а н ҳолда букчайиб ўтирган Элмурод юзидан қўлларини олмай сўради: "Нима қилай?"** (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тайа-** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 290; ЭСТЯ, III, 126); ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **тайа-** > **тâйâ-**. Асли бу феъл **-а** қўшимчаси билан ясалган бўлиши керак, лекин манбаларда **тай** қисми ҳақида маълумот йўқ.

ТАЙАНЧ 'таяниш учун хизмат қиладиган нарса'. **Душман мудофаасининг т а я н ч нуқтаси штурм билан эгалланди** (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от 'нарсани бирор ҳолатда тутиб туриш учун унга бошқа бир нарсани тира-' маъносини англатган **тайа-** феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан (ПДП, 425; Девон, III, 208; ДС, 527) **-(ы)ч** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 127; ДС, 527); кейинчалик **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**тайа-** + **н** = **тайан-**) + **ыч** = **тайаныч** > **тайанч** > **тâйâнч**.

ТАЙАНЧИҚ 'кичик ҳажмдаги таянч воситаси'. **Наимий креслонинг т а я н ч и ф и н и чангаллаб ўрнидан турди** (Асқад Мухтор). Бу сўз эски ўзбек ти-

лида 'таяниш учун хизмат қиладиган нарсa' маъносини англатувчи **тайанч** отидан (ДС, 527) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тайанч + ық = тайанчық > тәйәнчиқ**. ЭСТЯда бу сўз **тайан-** феълига **-чық** қўшимчасини қўшиб ясалган дейилган (III, 127).

ТАЙОҚ 'дарахт шохининг унчалик йўғон бўлмаган қисмидан кесиб олинган калтак'. *Саёқ юрган т а ё қ ер* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'нарсани бирор ҳолатда тутиб туриш учун унга бошқа бир нарсани тира-' маъносини англатган **тайа-** феълидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тайа-** + **қ** = **тайақ > тәйâқ** (ЭСТЯ, III, 126). Бу от асли 'суянчиқ' маъносини англатган, 'калтак' маъноси маънода кенгайиш бўлгани натижасида юзага келган. Девонда (III, 181) 'таёқ', 'суянчиқ' маънолари бир сўзнинг маънолари сифатида берилган, ҳатто 'таёқ' маъноси биринчи ўринда келтирилган; ДСга эса (527-бетда) омоним тарзида киритилиб, **тайақ I** 'палка', 'посох', **тайақ II** 'опора', 'основа' тарзида берилган, демак, бу луғатда ҳам **тайа-** асосидан англашиладиган бирламчи маъно тўғри ҳисобга олинмаган.

ТАЙПОҚ 'энига ва ёнига ёйилган', 'ясси'. *Сенинг т а й п о қ оёғинга тўғри келадиган этик топилармикан?* КРСнинг 690- бетида бир хил маъно англатувчи деб таъкидланган **тайпак**, **тайпан** сўзларидан кўриниб турибдики, **тайпақ** сўзи охиридаги **-қ** қисми сифат ясовчи қўшимчага, ундан олдинги **-па** қисми эса феъл ясовчи қўшимчага тенг; **тай** қисми қандай маънони англатувчи сўз экани манбаларда таъкидланмаган (асли 'текис' маъносини англатган сўз бўлса керак); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**тай + па = тайпа-**) + **қ** = **тайпақ > тәйпâқ**.

ТАК қ. тек

ТАКИЛЛА- 'так-так товуш чиқар-'. *Қаердагир .. ора-сира пулемётлар асабий т а к и л л а б қ ў я г и* (Ойбек). Бу феъл ўзбек тилида **тâк** тақлид сўзининг **-ир**

қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан –**л**а қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **л** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **р** ундоши **л** ундошига алмашган: (**т**ақ + **ир** = **т**ақир) + **л**а = **т**ақирла– > **т**ақилла–.

ТАКИРЛА– қ. **такилла**–

ТАЛА– 'тишлаш учун ҳужум қил–' (йиртқич ҳай – вон, ит ҳақида), 'чақиш учун кўплашиб ҳужум қил–' (ари ҳақида)'. *Ит хўп иштаҳа билан ҳурмоқчи ва т а л а м о қ ч и б ў л и б ўрнудан турган эди*, .. (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган феъл асли **талы**– тарзида талаффуз қилинган; қадимги туркий тилдаги 'зўрлик билан тортиб ол–' маъносини англатган **тала**– феъли таъсирида **талы**– феъли ҳам **тала**– тарзида талаффуз қилина бошлаган. Қадимги туркий тилдаги **талым** 'хищный' сўздан (ПДП, 425; ДС, 529) кўриниб турибдики, бу сифат **талы**– феълидан –**м** қўшимчаси билан ясалган. Худди шу манбаларда **талы**– феъли мустақил келтирилмаган, балки 'зўрлик билан тортиб ол–' маъносини англатувчи **тала**– феъли келтирилган (ПДП, 425; ДС, 528). Асли икки сўзга тенг бу феъллар кейинчалик бир сўзга бирлашиб кетган (ЭСТЯ, III, 136). Ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **тала**– > **тәлә**–. Бу феъллар асли **тал** || **дал** отидан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, III, 137), лекин манбаларда бу сўз ҳақида маълумот йўқ.

ТАЛАЙ 'анча'. *Домла т а л а й вақтгача ухлай олмади* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўзни қадимги туркий тилдаги **тәлим** (ПДП, 428), **телим** (ДС, 550; Девон, I. 377) сўзлари билан қиёслашдан кўриниб турибдики, улар **тәл** асосига қадимги туркий тилда –(**и**)**м** қўшимчасини, эски ўзбек тилида –(**ә**)**й** қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 181). Бу қўшимчалар феълдан сифат ясайди, лекин манбаларда **тәл**– феъли ҳақида маълумот йўқ (Бу сўз 'миқдори кўп бўл–' маъносини англатган феъл бўлса керак): **тәл**– + **әй** = **тәләй**.

ТАЛАШ– 'ниманидир бир–биридан зўрлик билан тортиб олишга ҳаракат қил–', 'довлаш–'. *Нега подшолар урушади? Ер–сув т а л а ш и б урушади* (Парда Турсун). Шундай маънони англатувчи бу феъл қадимги туркий тилда 'зўрлик билан тортиб ол–' маъносини

англатган тала- феълидан биргалик маъносини ифода – ловчи –ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 528); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: тала- + ш = талаш- > тәләш-.

ТАЛОН 'бўлақларга ажратиб, ўз ихтиёрига ўтқа – зиш'. *Юрт эгаси Қосим отам ўлдими? Отам ўлиб, юрти т а л о н б ў л г и м и?* ("Ширин билан Шакар"). Бу от эски ўзбек тилида 'зўрлик билан тортиб ол-' маъносини англатувчи тала- феълидан –н қўшимчаси билан ясалган (КРС, 695); кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига алмашган: тала- + н = талан > тәлән.

ТАЛОҚ 'организмда қон зарраларини ишлаб берувчи аъзо', 'қоражигар'. *Ҳасинга т а л о қ ҳам солинади.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли талақ тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 390); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси қ ундошининг таъсири билан â унлисига алмашган: талақ > тәләқ. Асли бу сўз ясама бўлиб, қадимги туркий тилда 'қоражигар' маъносини англатган тал отидан (ДС, 528) кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(а)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган: тал + ақ > талақ. Бу сўзнинг таркибини бундай тушунтириш ноўрин экани Э.В.Севортян томонидан таъкидланган, 'қоражигар' маъносини англатувчи тал отига кичрайтириш маъносини ифодаловчи қўшимча қўшишга эҳтиёж йўқлиги айтилган (ЭСТЯ, III, 137). Шу таъкидни ҳисобга олиб, бошқачароқ талқин беришга уриндик: –(а)қ қўшимчаси 'кичик' маъносини ифодалашига шубҳа йўқ, демак, унда тал оти асли 'қоражигар' маъносини эмас, балки бошқа бир маънони англатган, бошқа бир аъзонинг номи бўлган (балки 'жигар' маъносини англатгандир).

ТАМБА 'эшик ичкарасига очилмаслиги учун тираб қўйиладиган нарса'. *Эшикни бехитдиқ, орқасига катта бир харсангни олиб келиб, т а м б а қўйдик* (Ғафур Ғулом). Девонда худди шундай маъно там сўзи билан англатилгани кўрсатилган (Девон, I, 324). Шунга кўра тамба сўзи таркибидаги –ба қисми қўшимча бўлиб чиқади; бу қўшимча асли –ма шаклида ишлатилиб,

феълдан от ясайди. Демак, **тамба** сўзи таркибида **там** оти эмас, балки 'ичкарига очилмайдиган қил-' маъно – сини англатган феъл қатнашган бўлиб чиқади. Кўрина – дики, **там**– феълдан –**ма** қўшимчаси билан от ясалган, кейинчалик қатор келган мм ундошларидан иккинчиси б ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **там**– + **ма** = **тамма** > **тамба** > **тәмбә**.

ТАМФА 'ажратиш, кимга тегишли эканини кўрсатиш учун қўйиладиган белги'. *Қулоғидаги т а м ф а – с и г а н бу қўйлар бошқа сурувдан қўшилиб қолгани маълум бўлди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'боғла-', 'ёпиштир-' маъносини англатган **тақ**– феълдан –**ма** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **м** ундоши таъсири билан **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган, сўнгра **ғм** ундошлари ўрин алмашган (ЭСТЯ, III, 144), охири **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **тақ**– + **ма** = **тақма** > **тағма** > **тамға** > **тәмғә**.

ТАНДА 'мато тўқиш учун узунасига тортилган ип', 'ўриш'. *Этаги олисларга чўзилиб кетган чўл тўқувчи дастгоҳидаги т а н г а г а .. ўшарғи* (Сайид Аҳмад). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'тўқи-', 'боғла-' маъносини англатувчи **таң**– феълнинг (Девон, I, 399; ЭСТЯ, III, 146; КРС, 702) –(**ы**)т орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –**а** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин **ң** ундоши таъсири билан **т** ундоши **д** ундошига, сўнгра **ң** ундоши **н** ундошига, охири **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**таң**– + **ыт** = **таңыт**–) + **а** = **таңыта** > **таңта** > **таңда** > **танда** > **тәндә**.

ТАНИ– 'таниш эканини англа-', 'бирор белгисига.кўра ажрат-' . *Нуринисони яқиндан т а н и г а н – л а р у билан ҳар вақт жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилар эдилар* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **таны**– тарзида талаффуз қилинган (ДС, 531); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **таны**– > **тәни**–.

ТАНЛА— 'кўп нарса орасидан хоҳлаганини бел— гила—'. *Ўроқчининг ёмони ўроқ т а н л а р* (Мақол). Бу феъл асли **таны**— феълнинг 'бирор белгисига кўра ажрат—' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи —**ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшил— ганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **таны**— + **ла** = **таныла**— > **танла**— > **тәнлә**—.

ТАНТИҚ 'ортиқ даражада талтайтириб юборил— ган', 'бўлмағур қилиқлар қиладиган'. [*Сайиғолимхон*] *ўлгудек т а н т и қ* (Ойдин). Бу сифат асли туркий тилларда 'беҳуда гапларни гапир—' маъносини англа— тувчи **танты**— феълдан (КРС, 701) —**қ** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **танты**— + **қ** = **тантық** > **тәнтиқ**.

ТАНҒИ— 'сиқиб боғла—'. *Умар шойи қийиқ билан пешанасини т а н ғ и б, каравотга ётди* (Иброҳим Раҳим). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'сиқиб ўра—' маъносини англаган **таң**— феълдан (ДС, 532; ЭСТЯ, III, 146) кучайтириш маъносини ифодаловчи —**ы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **ң** ундоши **нғ** ун— дошларига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **таң**— + **ы** = **таңы**— > **танғы**— > **тәнғи**—.

ТАҢЛАЙ 'оғиз бўшлиғининг тепа томони'. [*Қуд— ратнинг*] *лаблари қовжирган, т а н г л а й и қуриган, ранглари ўчган эди* (З.Фатхуллин). Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'юқори', 'тепа' маъносини англаган **тән** сўзидан (ДС, 552: **теңи**— 'подниматься') эски ўзбек тилида —**лә** қўшимчаси билан ясалган феълга —**й** қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 702): (**тән** + **лә** = **тәнлә**—) + **й** = **тәнлай**.

ТАППАК 'чорва моллари гўнгидан ялоқ шаклда қуритилган ёқилғи', 'тезак', 'таппи'. *Кунгай девор— ларга т а п п а к ёлиб ташланган*. Бу от **тәп** товушга тақлид сўзидан (Девон, III, 159) —(**ә**)**к** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин **п** ундоши қат— ланган: **тәп** + **әк** = **тәпәк** > **тәппәк**.

ТАППИ 'чорва моллари гўнгидан ялпоқ шаклда қуритилган ёқилғи', 'тезак'. .. *т а л л и* ёпиб ташланган баланд деворлар билан уч томондан ўралган ҳовли.. (Асқад Мухтор). Бу от *тāп* товушга тақлид сўзидан (Девон, III, 159) *-и* қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин *п* ундоши қатланган: *тāп + и = тāпи > тāппи*.

ТАРА- 'соч доналарини ва шунга ўхшаш нарсаларни тартиблаш учун тароқ юрғиз-'. *Йигит наридан бери сочларини т а р а г и* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли 'тарқат-', 'ажрат-', 'бўлак-бўлак қил-' маъноларини англатган *тар-* феълдан (Девон, III, 196) 'такрор' маъносини ифодаловчи *-а* қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, III, 276); ўзбек тилида *а* унлилари *ā* унлиларига алмашган: *тар-* + *а* = *тара-* > *тāрā-*.

ТАРИҚ 'донини оқлаб, сўк олинадиган бошоқли ўсимлик'. *Чумчуқдан қўрққан т а р и қ экмас* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'экин майдони' маъносини англатган *тар* отидан *-ы* қўшимчаси билан яса-либ, 'экин эк-' маъносини англатган феълга *-ғ* қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, III, 158; Девон, I, 354); кейинчалик ўзбек тилида сўз охиридаги *ғ* ундоши *қ* ундошига, *а* унлиси *ā* унлисига алмашган, *ы* унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: (*тар + ы = тары-*) + *ғ* = *тарығ > тāриқ*. Бу от дастлаб доннинг барча турларини билдирган, кейинчалик маънода торайиш, хосланиш воқе бўлиб, дон экиннинг фақат шу бир турини англата бошлаган.

ТАРЛОН 'ола-була', 'хол-хол', 'чавкар'. *Т а р л о н бия Бойчибарнинг энаси Чибарнинг товушин тўқайда билди* ("Алпомиш"). Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги 'соч-' маъносини англатган *тар-* феълнинг (Девон, II, 419) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи *-(ы)л* қўшимчасини олган шаклидан *-(а)н* қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; биринчи бўғиндаги *а* унлиси *ā* унлисига, иккинчи бўғиндаги *а* унлиси *ā* унлисига алмашган: (*тар-* + *ыл = тарыл-*) + *ан* = *тарылан > тарлан > тāрлāн*.

ТАРМАШ— 'маҳкам ушла—', 'ёпиш—'. "Ана, опанг келди",— *gedu Muҳammadjon, etagiga t a r m a ш - г а н болаларнинг бир-бир бошини силаб* (Назир Сафаров). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тирна—' маъносини англатган тарма— феълидан (Девон, II, 419) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: тарма— + ш = тармаш— > тәрмәш—. ЎТИЛда бу сўз тирмаш— феълининг иккиламчи шакли сифатида берилган (II, 127). Дарҳақиқат, Девонда бу сўз тырмаш— ды шаклида ҳам келтирилган (II, 241). Кўринадики, бу сўз асли 'тирноқ билан юз терисини тил—' маъносини англатган тыр— феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи ма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қадимги туркий тилдаёқ биринчи бўғиндаги ы унлиси а унлисига алмашган: (тыр— + ма = тырма—) > тарма— + ш = тармаш—.

Асли 'тирна—' маъносини англатган бу феълда маъно тараққиёти (маънода кенгайиш) воқе бўлиб, ўзбек тилида 'маҳкам ёпиш—' маъносини англата бошлаган: 'тирнаб ёпиш—' → 'маҳкам ёпиш—'.

ТАРМОҚ 'ниманингдир таркибидаги алоҳида шохобча', 'бўлинма'. *Пахтачилик — Ўзбекистон Республикасининг асосий хўжалик т а р м о қ л а р и г а н бири*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ажрат—', 'бўлак—бўлак қил—' маъносини англатган тар— феълидан (ДС, 536) эски ўзбек тилида —мақ қўшимчаси билан ясалган (КРС, 708); кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: тар— + мақ = тармақ > тәрмәқ.

ТАРОҚ 'соч—соқолни тараш буюми'. *Нима бало, бир ҳафтадан бери сочингга т а р о қ тегмаганга ўхшайди!* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатувчи от асли 'ажрат—', 'бўлак—бўлак қил—' маъносини англатган тар— феълининг (ДС, 536) 'такрор' маъносини ифодаловчи —ға қўшимчасини олган шаклидан —қ қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 434); кейин—чалик ғ ундоши талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 706, 707), ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ä унли—

сига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: (тар– + га = тарға–) + қ = тарғақ > тарақ > тӳрӳқ.

ТАРҚА– 'ажралиб, турли томонга кет–'. Низо–мигдинов қанча ўйламасин, ўйининг охири тутунга ўхшаб т а р қ а б к е т а в е р г и (Сайид Аҳмад). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'соч–' маъносини англатган тар– феълининг (ДС, 536) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(ы)қ қўшимчасини олган шаклига 'такрор' маъносини ифодаловчи –а қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 707); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: (тар– + ық = тарық–) + а = тарықа– > тарқа– > тӳрқӳ–.

ТАРҒИЛ 'йўл–йўл сарғиш ва қорамтир рангли'. Сигир олсанг, таниб ол, таний олмасанг, т а р ғ и л ол (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат (Девон, I, 446) асли 'тарқат–', 'бўлак–бўлак қил–' маъносини англатган тар– феълининг (ДС, 536) 'такрор' маъносини ифодаловчи –ғы қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –л қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (тар– + ғы = тарғы–) + л = тарғыл > тӳрғил.

ТАТИ– 'таъм–маза кирит–', 'таъсир қил–', 'кифоя қил–'. Қатиқ мошхўрдага яхши т а т и ў г и. Бу феъл қадимги туркий тилда 'таъм–маза' маъносини англатувчи та:т отидан (ЭСТЯ, III, 162) –ы қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 164); қадимги туркий тилдаёқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолиб, ўзбек тилида ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: та:т + ы = та:ты– > таты– > тӳти–.

ЎТИЛда бу феълнинг биринчи маъноси тот– феълнинг биринчи маъносига айнан деб таъкидланган; тати– I учун келтирилган мисолларда асли тот– феъли қатнашаётгани очиқ кўриниб турибди, луғат тузувчини бу мисолларда тот– ўрнига тат– ёзилгани чалғитган.

ТАТИН– қ. тот–

ТАШ 'ташқи томон', 'сирт'. Мол оласи – т а – ш и г а, одам оласи – ичуга (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли таш

тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 427; Девон, III, 166; ДС, 539); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: **таш > täш.**

ТАШИ— 'нарсани бир жойдан бошқа бир жойга олиб бор—'. *Тўйбека ичкари билан ташқарига югуриб, дастурхон янгилар, чой т а ш и р э г и* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли 'сирт' маъносини англатувчи **таш** отидан (ПДП, 427; Девон, III, 166; ДС, 539) —у қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 171; Девон, III, 282); кейинчалик ўзбек тилида а унлиси ä унлисига, сўз охиридаги у унлиси и унлисига алмашган **таш + у = ташу— > täши—.**

ТАШЛА— 'қўлдаги нарсани пастга йўналтир—'. *Гуломжон супургини т а ш л а б, қўлларини қоқди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу феъл қадимги туркий тилда 'сирт' маъносини англатган **таш** отидан (ПДП, 427; Девон, III, 166; ДС, 539) —ла қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 309); кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: **таш + ла = ташла— > täшlä—.** Бу сўз асли 'сиртта чиқар—' 'ўзга юртга кет—' маъносини англатиш учун хизмат қилган (Девон, III, 309), ҳозирги маъноси ана шу маънонинг тараққиёти натижасида юзага келган.

ТАШИМАЛА— 'такрор—такрор олиб кет—'. *Қизини узатганига йилдан ошди—ю, ҳали ҳам ота—онасиникидан т а ш м а л а й г и.* Бу сўз ўзбек тилида **täши**—феълидан —мәлә қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **täши— + мәлә = täшимәлә— > täшмәлә—.** Асли —мәлә қўшимчаси икки қўшимчадан таркиб топган бўлиб, —мә қисми кучайтириш маъносини, —лә қисми 'такрор' маъносини ифодалайди.

ТАШҚАРИ 'ҳовли, хона кабилардан сиртда жойлашган'. *Дарвоза очилди, т а ш қ а р и г а н саман отини етаклаб Ҳасанали кирди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'сирт' маъносини англатувчи **таш** отидан (ПДП, 427; Девон, III, 166; ДС, 539) жўналиш келишигининг қадимги —қару қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 166); кейинчалик бу ке—

лишиқ шакли истеъмождан чиққан ва бу сўз яхлитли — гича сифатга айланган; ўзбек тилида а унлилари **ә** унлиларига, сўз охиридаги у унлиси **и** унлисига алмашган: **таш + қару = ташқару > ташқари**.

Бу сўз таркибини бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: Қадимги туркий тилда 'сирт' маъносини англлатган **таш** отидан —**қар** қўшимчаси билан ясалган феълга (ДС, 540) —у қўшимчасини қўшиб ясалган (ПДП, 427; ДС, 540); ўзбек тилида юқорида таъкидланган товуш ўзгаришлари воқе бўлган: (**таш + қар = ташқар—**) + **у = ташқару > ташқари**.

ТАҚ— 'биркит—', 'қада—', 'ос—'. *Гунафшалар очилди, чаккангга т а қ , чаккангга* (Зафар Диёр). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл асли **тақ—** тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 24); ўзбек тилида а унлиси **ә** унлисига алмашган: **тақ— > тәқ—**.

ТАҚА 'от туёғи остига михланадиган ярим доира шаклидаги металл буюм'. .. *т а қ а л а р н и н г тошларга урилишидан чиққан ялт—ялт чақмоқ дам ўтмай узоқлашди* (Суннатилла Анорбоев). Бу от эски ўзбек тилида 'биркит—' маъносини англлатувчи **тақ—** феълдан —а қўшимчаси билан ясалган (КРС, 691), кейинчалик а унлилари **ә** унлиларига алмашган **тақ— + а = тақа > тәқә**.

ТАҚА— 'зич қилиб ўрнаштир—'. *Нури ўз юзини йигитнинг юзига т а қ а г и* (Ойбек). Бу сўз ўзбек тилида 'биркит—' маъносини англлатувчи **тақ—** феълдан кучайтириш маъносини ифодаловчи —а қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 691), кейинчалик а унлилари **ә** унлиларига алмашган: **тақ— + а = тақа— > тәқә—**.

ТАҚИМ 'оёқнинг тиззадан букиладиган жойи'. .. *мен ўйловдимки, улоқни т а қ и м г а босиб келасиз, бу ерда қозон осамиз деб ..* (Ойбек). Бу от эски ўзбек тилида 'биркит—' маъносини англлатувчи **тақ—** феълнинг 'эгиб қис—' маъносидан —(ы)м қўшимчаси билан ясалган (КРС, 693; ЭСТЯ, III, 130), кейинчалик а унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тақ— + ым = тақым > тәқим**.

ТАҚИНЧОҚ 'қулоқ, бўйин, бармоққа тақиладиган безак буюми'. *Келиним т а қ и н ч о қ л а р г а ўч: зирак, маржон, узуклари сон—саноқсиз*. Бу сўз ўзбек тилида 'биркит—' маъносини англатувчи **тăқ**— феълига **—(и)н** қўшимчасини қўшиб ясалган отдан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **—чăқ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: (**тăқ**— + **ин** = **тăқин**) + **чăқ** = **тăқинчăқ**.

ТАҒИН 'бунинг устига', 'бундан ташқари'. *Қўйинг—э, эскиларимни шу кияди, салқитимни шу ейди. Тағин нима керак унга?! (Парда Турсун)*. Бу сўз асли қадимги туркий тилда шундай маънони англатган **тақы** сўзига (ПДП, 426; Девон, III, 246; ДС, 536) восита келишигининг **—н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 124), маъно тараққиёти натижасида бу сўз равишга айланган; ўзбек тилида **қ** ундоши **ғ** ундошига, **а** унлиси **я** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тақы** + **н** = **тақын** > **тағын** > **тăғин**. Ўзбек тили шеваларида бу сўзнинг **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган қадимги **тағи** шакли ҳам сақланган (ЎТИЛ, II, 148).

ТЕБРАН— 'қимирла—', 'чайқал—'. *Шифтга осиглиқ беланчак бир текис т е б р а н а р к а н , токчадаги чироқ ҳовли юзига узун—узун соя ташлаб ўтарди (Сайид Аҳмад)*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'ҳаракатга кел—', 'қимирла—' маъносини англатган **тебрă**— феълининг (Девон, III, 292; ДС, 546) 'ўзлик' маъно—сини ифодаловчи **—н** қўшимчасини олган шаклига тенг (Девон, II, 279). Ўзбек тилида мустақил ишлатилмайдиган **тебрă**— феъли асли **теб** тақлид сўзининг **—(и)р** қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан **—я** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 113); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**теб** + **ир** = **тебир**) + **я** = **тебирă**— > **тебрă**—. **Тебрăн**—, **тебрăт**— сўзлари ана шу **тебрă**— феълидан **—н**, **—т** қўшимчалари билан ҳосил қилинган.

ТЕБРАТ— қ. **тебран**—

ТЕВАРАК 'кўриниб турган ҳамма жой', 'атроф'. *Т е в а р а к к а кўз югуртирар экан, Олимовнинг ҳам пешанаси тиришиб кетди (Ҳаким Назир)*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'айлан—' маъносини англатган

тегир– феълидан (Девон, I, 452: **тегирмā нең**) эски ўзбек тилида **–(ā)к** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 718); кейинчалик **г** ундоши **в** ундошига, **и** унлиси **ā** унлисига алмашган: **тегир**– + **āk** = **тегирāk** > **тевирāk** > **тевārāk**.

ТЕГ– 'тақал–', 'зичлан–'. *Кеккайганга кеккайгин бошинг кўкка етгунча, энкайганга энкайгин бошинг ерга т е к к у н ч а* (Мақол). Қадимги туркий тилда шундай маънони ва бошқа бир қанча маъноларни англатган бу феъл асли **тāг**– | **тēг**– тарзида талаффуз қилинган; кейинроқ **ā** | **э** унлиси **е** унлисига алмашган (ДС, 546): **тāг**– | **тēг**– > **тег**–.

ТЕГИРМОН 'ғаллани ун қилиб, шolini оқлаб гуруч қилиб берадиган қурилма'. *Сой бўйида беҳисоб дарахтлар орасига хўмилган т е г и р м о н гувулар эди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от қадимги туркий тилда 'айлан–' маъносини англатган **тегир**– феълидан (Девон, I, 452: **тегирмā нең**) –**мāн** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 177; Девон, I, 350); ўзбек тилида учинчи бўғиндаги **ā** унлиси **ā** унлисига алмашган: **тегир**– + **мāн** = **тегирмāн** > **тегирмāн**.

ТЕГРА 'теварак', 'атроф' (оз ишлатилади). *Кўклам либосини кийибди дара, Гулар очилибди т е г р а н г г а қийғос* (М.Икром). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'айлан–' маъносини англатган **тегир**– феълидан (Девон, I, 452: **тегирмā нең**) –**ā** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 179; ПДП, 428; ДС, 548); кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 397): **тегир**– + **ā** = **тегирā** > **тегрā**.

ТЕК 'ҳеч нарса қилмай', 'жим'. *Ҳамма бир лаҳза т е к қолиб, бирдан кулги кўтарилди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **тāk**, **тēк** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 428; Девон, I, 321); кейинроқ **ā** | **э** унлиси **е** унлисига алмашган (ДС, 550): **тāk** | **тēк** > **тек**. Отни жим туришга ундовчи **тāk** сўзи асли **тек** сўзининг энг қадимги талаффуз шаклига тенг.

ТЕКИН 'эвазига ҳеч нарса талаб қилинмайдиган', 'бепул'. *Узоқ сафарга пул керак. Т е к и н қимиз, эт қайда* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай

маънони англлатган бу сифат асли **текўн**, **текин** тарзида талаффуз қилинган; **текўн** сўзи 'эвазига ҳеч нима талаб қилинмайдиган' маъносини, **текин** сўзи эса 'бекорга' маъносини англлатган (ДС, 550). Ўзбек тилига **текўн** сўзи **текин** шаклида етиб келган.

ТЕЛБА 'ақддан озган', 'жинни'. У *бетлари юм-даланган, оппоқ сочлари юлинган бу телба хотинни ўзининг қирқ йиллик умр йўлдошига ўхшата олмади* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу сифат асли 'ақддан оз-' маъносини англлатган **тāl**— феълидан —**бā** кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 216). Қадимги туркий тилда бу сифат **тāлвā** (ПДП, 429), **телвā** (Девон, I, 402; ДС, 551) тарзида талаффуз қилинган; ўзбек тилига эса **тāлбā** шакли биринчи бўғинидаги **ā** унлиси **е** унлисига алмашиб етиб келган: **тāл**— + **бā** = **тāлбā** > **телбā**. Ше—валарда бу сифат **телвā** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ТЕЛВА қ. **телба**

ТЕЛМИР— қ. **термил**—

ТЕМИР 'қорамтир кумуш рангли оғир металл'. Унинг *ўн уч яшар ўғли дам босиб, кичик болга билан т е м и р н и уриб, дадасига ёрдамлашарди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли **тāмир** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 429), кейинроқ **темўр**, **темир** шакллари юзага келган (Девон, I, 342, 464; ДС, 554): **тāмир** > **темўр** > **темир**.

ТЕМИРАТКИ 'шўралаган ёки қўтирсимон тери касаллиги'. Эчкининг *сути т е м и р а т к и г а гори бўлармиш* (Сайид Аҳмад). Шундай маънони англлатган сўз Маҳмуд Кошғарий луғатида **тэмрākū** шаклида (Девон, I, 453), худди шу манбадан олинган сўз ДСнинг 551— бетида **темрāгū** шаклида келтирилган. Э.В.Севортян луғатида (ЭСТЯ, III, 190) кўпчилик туркий тилларда бу сўз **темрегū**, **темирāткū** шаклида, ўзбек тилида **темирāтки** шаклида ишлатилиши таъкидланган. Бу сўз охиридаги —**ки** қисми от ясовчи кўшимча экани аниқ; иккинчи бўғиндаги **и** унлиси кейин кўшилган деб ҳукм чиқариш мумкин; **темрāт**— қисми охиридаги —**т** ортгирма шакли кўшимчасига тенг; демак, қадимги туркий тилда **темрā**— феъли мавжуд бўлган, лекин у қандай маънони

англатгани ноаниқ. Асли **темпра**— сўзи ҳам туб эмас, балки бу феъл —**ра** кўшимчаси билан ясалган бўлса керак; унда **тем** қисми от ёки сифатга тенг бўлиб чиқади, лекин бундай сўз манбаларда таъкидланмаган (шўралаш касаллигини англатган от бўлса керак).

Девоннинг ўзбекча таржимасида **темпракў** сўзининг **темирўтки** сўзи билан изоҳланиши бу сўзни **темир ўтки** бирикмасининг бир сўзга бирлашувидан юзага келган деб тушунишнинг ("сохта этимология" лашнинг) натижаси бўлса керак. К.К.Юдахин луратида (КРС, 723) бу сўзнинг **темирўткў** шакли келтирилган, лекин асосий шакл **темиретки** экани таъкидланган.

ТЕҲ 'ўлчами, ҳажми, миқдори каби жиҳатлари баравар'. Унинг учун **оламга ўзига т е н г одам йўқ** (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **тәң** | **тэң** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 193; Девон, III, 366); кейинроқ **ә** | **э** унлиси е унлисига алмашган (ДС, 551): **тәң** | **тэң** > **тең**.

ТЕҲ—ТУШ || ТЕҲ—У ТУШ 'тенгур'. **Менга мотам тутиб, қора боғламанг, Т е н г — у т у ш и м нозик бағрин доғламанг** (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий). Қадимги туркий тилда таркиб топган бу жуфт сўзнинг иккинчи аъзоси 'тенгош' маъносини англатган сўз бўлиб, асли **тўш** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 138, 366; ДС, 551); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тең—тўш** > **тең—туш**.

ТЕҲҚУР 'ёши тенг', 'тенгош'. **Т е н г қ у р л а р и м — б е ш й и л б и р а у д и т о р и я д а ў қ и г а н қ а д р д о н л а р и м тўда—тўда бўлиб сафарга отланишарди** (Ҳаким Назир). Бу кўшма сўз асли 'баравар' маъносини англатувчи **тең** сўзи билан қадимги туркий тилдаги 'қуршовчи' маъносини англатган **қур** сўзидан (Девон, I, 314) таркиб топган: **тең + қур = теңқур**.

ТЕП— 'оёқ билан зарб бер—'. **Итти қолмас деб бўлмас, отни т е п м а с деб бўлмас** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл дастлаб **тип**— (ПДП, 430) тарзида талаффуз қилинган; кейинроқ **и** унлиси е унлисига алмашган (Девон, II, 9; ДС, 552): **тип**— > **теп**—.

ТЕПА 'дўнг жой'. *Т е п а г а н қараган кишига бу ариқча илон изидек .. кўринар эди* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **төпә**, **төпү** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 580); ўзбек тилида **ө** унлиси **е** унлисига алмашган: **төпә** > **тепә**. Бу сўз охиридаги **ә**, **ү** қисми асли лексема ясовчи қўшимча, лекин манбаларда **төп**- феъли ўз аксини топмаган.

ТЕПАФОН 'тепонғич'. *Туёғуда оласи бор от т е п а ф о н бўлади*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'оёқ билан зарб бер-' маъносини англатувчи **тип**- || **теп**- феълининг (Девон, II, 9; ДС, 552) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ә** қўшимчасини олган шаклидан **-гән** қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклига тенг бўлиб, кейинчалик сифатта айланган; ўзбек тилида **г** ундоши **ғ** ундошига, **ғ** ундошининг таъсири билан ундан кейинги **ә** унлиси **â** унлисига алмашган: [(**тип**- || **теп**-) + **ә** = **тепә**-] + **гән** = **тепәгән** > **тепәгән**.

ТЕР 'тери остидаги махсус безлар ажратадиган сувсимон шаффоф суюқлик'. *Уйнинг димлигиданми ёки оғриқ азобиданми, унинг пешанасида майда т е р томчилари ялтирарди* (Саида Зуннунова). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тәр** | **тёр** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 429; ЭСТЯ, III, 203; Девон, I, 191); кейинроқ **ә** | **э** унлиси **е** унлисига алмашган (ДС, 553): **тәр** | **тёр** > **тер**.

ТЕР- 'сочилиб ётган нарсаларни қўл билан бир-ма-бир йиғиб ол-'. *Ғуломжон отхонага кириб, тўкилган бедаларни охурга т е р и б солди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл дастлаб **тир**- тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 430); кейинроқ **и** унлиси **е** унлисига алмашган (Девон, III, 196; ДС, 553): **тир**- > **тер**-.

ТЕРИ 'тананинг ташқи қопламаси', 'чарм'. *Бир т е р и н и н г ичига қўй неча бор семириб, неча бор озади* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от дастлаб **тәри** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 429); кейинроқ **ә** унлиси **е** унлисига алмашган (Девон, III, 240): **тәри** > **тери**.

ТЕРМИЛ– 'умид билан суқланиб қара–', 'жовдираб узоқ қараб тур–'. *Чол ўғлининг ўйчан кўзларига термилиб Ботиралидан гапира кетди* (Ҳамид Ғулум). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **телмир**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 208; ДС, 550); ўзбек тилида **р, л** ун–дошлари ўрин алмашган: **телмир**– > **термил**– (ЭСТЯ, III, 186). Бу сўз асли 'ўнг ва чап томонга қара–' маъносини англатган (Девон, II, 208), ҳозирги маъноси кейин юзага келган. ЎТИЛдаги таъкиддан маълум бўладикки, сўзлашув нутқида бу сўз **телмир**–, **телмўр**– шаклларида ҳам талаффуз қилинади. Асли адабий тил учун қадимги **телмир**– шаклини танлаш, **термил**– шаклини сўзлашув нутқида хос деб таъкидлаш тўғри.

ТЕРС 'қарама–қарши', 'чаппа', 'тескари'. *Алоиддин Машҳадий кўзларини сал очиб, юзини терс ўгирди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **търс** | **търс** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 429; Девон, I, 332); кейинроқ **ә** | **э** унлиси **е** унлисига алмашган (ДС, 255): **търс** | **търс** > **терс**.

ТЕРСКАЙ 'қуёш нури тушмайдиган'. *Унга Шербек анови терскай, қор ётган қирнинг ортидан ҳали замон от ўйнатиб чиқиб қоладигандай туйуларди* (Суннатилла Анорбоев). Бу сифат 'тескари томон' маъносини англатувчи **терс** отидан –**кай** қўшимчаси билан ясалган: **терс** + **кай** = **терскай**.

ТЕРТ 'ивитилган сомонга майда кунжара, кепак аралаштириб тайёрланадиган ем'. *Молнинг палови – силос, ҳозирча кепак сепиб, терт қориб беринглар, болам* (А.Мираҳмедов). Бу от 'сочишиб ётган нарсаларни йиғ–' маъносини англатувчи **тер**– феълидан –(**и**)**т** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **тер**– + **ит** = **терит** > **терт**.

ТЕСКАРИ 'ўнгнинг зидди', 'терс'. *Қўлимга тушганда юзига куя суриб, эшакка тескари миндирар эдим–ку, ..* (Парда Турсун). Бу сўз асли эски ўзбек тилида **терс** сифатидан жўналиш келишигининг қадимги –**каръ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик бу келишик шакли ишлатилмай қўйган ва бу сўз

яхлитлигича сифатга айланган; сўнгра қатор келган уч ундошдан (рск) р ундоши талаффуз қилинмай қўйган, охирги очиқ бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган (КРС, 729): **терс + кәрү = терскәрү > тескәрү > тескәри**.

Бу сўз таркибини бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: **терс** сўзидан **-кәр** қўшимчаси билан феъл ясалган ва ундан **-ү** қўшимчаси билан сифат ясалган; ўзбек тилида юқорида таъкидланган товуш ўзгаришлари воқе бўлган (**терс + кәр = терскәр**) + **ү** = **терскәрү > тескәрү > тескәри**.

ТЕТИК 'куч-қувватини йўқотмаган', 'бардам'. *Раҳима хола тўқсонга кирган бўлса ҳам, ҳали т е - т и к*. Қадимги туркий тилда 'англаш, фикрлаш қобилиятига эга' маъносини англатган бу сифат асли **тәтик** (ПДП, 429), **тетиг**, **тетик** (ДС, 556) тарзида талаффуз қилинган. КРСнинг 730- бетида келтирилган **тетик**, **тетил**- сўзларидан кўринадики, **тетик** сифати қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'англаш, фикрлаш қобилиятини намоён қил-' маъносини англатган **теги**- феълдан **-к** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 556): **теги-** + **к = тетик**.

ТЕШ- 'бирор нарса воситасида тешик ҳосил қил-'. *Сув тўғонни т е ш и б ўтибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тә:ш-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 210); ўша даврлардаёқ **ә:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган ва бу унли **е** унлисига алмашган (Девон, II, 146: **тешилди**; ДС, 555): **тә:ш-** > **тәш-** > **теш-**.

ТЕШИК 'тешиш натижасида ҳосил бўлган жой'. *Йигитча .. эшик ва бўғот т е ш и к л а р и г а н гуркираб тутун чиқаётган уйни кўрсатди* (Парда Турсун). Шундай маънони англатган бу от қадимги туркий тилда 'бирор нарса воситасида тешик ҳосил қил-' маъносини англатган **теш-** феълдан **-(ў)к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 211; ДС, 555); кейинроқ **ў** унлиси **и** унлисига алмашган (Девон, I, 368): **теш-** + **ўк = тешўк > тешик**. Қадимги туркий тилда 'ебтўймас' маъносини англатган **теши** сўзидан кич-райтириш маъносини ифодаловчи **-к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган **тешик** сўзи ҳам мавжуд бўлган (Девон, I,

368) ва у 'очкўз' маъносини англлатган; балки ана шу сўздан фарқлаш мақсадида 'тешиш натижасида ҳосил бўлган жой' маъносини англлатувчи сўз **тешўк** шаклида ишлатилгандир. 'Очкўз' маъносини англлатган **тешик** сўзи ишлатилмай қўйгандан кейин **тешўк** сўзини **тешик** шаклида ишлатишга йўл очилган.

ТИЗ 'оёқнинг болдир билан сон боғланадиган жойи'. *Т и з букиб, таъзим этиб, иззат қилолмайдоғман* (Муқимий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от 'кетма-кет боғла-' маъносини англлатган **тиз**- феълидан маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан (ПДП, 431; Девон, II, 16, III, 135; ДС, 564): **тиз**- → **тиз**.

ТИЗГИН 'иш ҳайвонини бошқариш учун хизмат қиладиган чизимча', 'жилов'. *Оғамнинг т и з г и н и - ақл* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли 'юргиз-' маъносини англлатган **тиз**- феълининг (ПДП, 431) 'такрор' маъносини ифода - ловчи **-ги** қўшимчаси олган шаклидан **-н** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 431; Девон, I, 326; ЭСТЯ, III, 221): (**тиз**- + **ги** = **тизги**-) + **н** = **тизгин**.

ТИЗЗА 'оёқнинг болдир билан сон боғланадиган жойи'. *Турсунбой қамиш қапа олдида т и з з а с и - н и қучоқлаб дарвиш қиёфасида ўтирарди* (Сайид Аҳмад). Бу от асли 'кетма-кет боғла-' маъносини англлатган **тиз**- феълидан (ПДП, 431; Девон, II, 16; ДС, 564) эски ўзбек тилида **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 337; КРС, 732); кейинчалик **з** ундоши қатланган: **тиз**- + **а** = **тизә** > **тиззә**.

ТИЙ- 'бирор фаолиятни амалга оширишдан сақла-'. *Жаҳли чиқса, ўзини т и ё л м а й г и, сўкина бошлайди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл дастлаб **тиз**- тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 444); кейинроқ **з** ундоши **й** ундошига алмашган (Девон, III, 262; КРС, 789); ўзбек тилида **ы** ун - лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тиз**- > **тый**- > **тий**-.

ТИЙИН 'бир сўмнинг юздан бирига тенг пул (чақа)'. *Даромад тақсимотида ҳар бир меҳнат кунига .. бир сўм-у қирқ етти т и й и н г а н пул*

тушду (Абдулла Қаҳҳор). Асли **тейиң** тарзида талаффуз қилинган бу сўз қадимги туркий тилда 'олмахон' маъносини англатган (ЭСТЯ, III, 180); натура билан савдо қилинган вақтларда айирбошланадиган нарсанинг қиймати неча дона тейиң (олмахон) териси эвазига алмаштирилиши билан белгиланган, шу асосда **тейиң** сўзининг юқорида таърифланган маъноси юзага келган; кейинчалик сўз охиридаги **ң** ундоши **н** ундошига, биринчи бўғиндаги **е** унлиси **и** унлисига алмашган: **тейиң** > **тейин** > **тийин**. Қадимги туркий тилдаёқ бу сўз товуш жиҳатидан қисқариб, **тин** тарзида ҳам талаффуз қилинган (ПДП, 430: *tin* – 'копейка', 'грош'); худди шундай талаффуз ҳозир ўзбек сўзлашув нутқида ҳам мавжуд.

ТИК 'вертикал ҳолатта эга'. *Бобоқул отанинг назари т у к қоя лабига турган оқ улоққа тушди* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **тиң** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 368), кейинчалик **ң** ундоши **к** ундошига алмашган (КРС, 733; ЭСТЯ, III, 225): **тиң** > **тик**.

ТИК– 'игна билан чоклаб бириктир–'. *Даҳлизда Ҳасанали узилган от асбобларини улаб т у к а р э г и* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай талаффуз қилинган бу феъл 'бир нарсани бошқа нарсага кирит–', 'қада–' маъносини англатган **тик**– феълдан (ДС, 558: **тик**– III) маъно тараққиёти (маънода торайиш, хосланиш) натижасида ажралиб чиққан: **тик**– I (ЭСТЯ, III, 226: 'умуман кирит–', 'тиқ–') → **тик**– II (ЭСТЯ, III, 228: 'игна тиқиб, ип билан бирлаштир–').

ТИКАН 'ўсимликнинг, ҳайвоннинг ингичка учли, игнага ўхшаб санчиладиган аъзоси'. *Т у к а н бўлиб оёққа қадалгунча гул бўлиб кўкракка санчил* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'санч–', 'кирит–' маъносини англатган **тик**– феълдан (ДС, 558: **тик**– III) –(а)н қўшимчаси билан ясалган (ДС, 558): **тик**– + **ән** = **тикән**. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни **тик**– феълга –**кән** қўшимчасини қўшиб сифат ясалган, қоидага кўра бу сўз **тиккән** бўлиши керак эди деб изоҳлайди (Девон, I, 381); тушунтиришидан кўриниб турибдики, Маҳмуд Кошғарий

сифат ясашни феълнинг сифатдош шаклини ҳосил қилишдан фарқламаган.

ТИКАНАК 'тиканли ўсимлик'. *Чўққининг ўрта ерига .. т и к а н а к ва арча чўқиртакларидан гулхан ёқилгач болаларнинг қувончи яна қанотланди* (Ҳаким Назир). Бу сўз асли **тикән** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ә)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **тикән + әк = тикәнәк**.

ТИККА 'бурилмай, оғмай', 'тўппа-тўғри'. *Мас-тон иланг-биланг йўлни қолдириб, мўлжалланган тепаликка т и к к а йўл солди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида **тик** сифатидан кучайтириш маъно-сини ифодаловчи **-ә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 225); қўшимча қўшилганидан кейин **к** ундоши қатланган (бу усул билан маъно яна ҳам кучайтирилган): **тик + ә > тиккә**.

ТИЛ 'оғиз бўшлиғида пастки жағга ёпишган, таъм-маза билишга, нутқ товушларини ҳосил қилишга хизмат қиладиган аъзо'. *Айтсам, т и л и м куяди, айтмасам - гулим* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'гапир-' маъно-сини англатган **ти-** феълдан (ПДП, 429) **-л** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 229): **ти- + л = тил**.

ТИЛА- 'истак-хоҳиш билдир-'. *Бировга ўлим т и л а г у н ч а ўзингга умр т и л а* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл 'таъм-маза билиш, нутқ товушларини ҳосил қилиш аъзоси' маъносини англатувчи **тил** отидан **-ә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 232): **тил- + ә = тилә-**. Дастлаб 'гапир-', 'изҳор қил-' маъносини англатган бу феъл (Девон, III, 286) кейинчалик 'истак-хоҳиш билдир-' маъносини англата бошлаган (Девон, III, 287): маънода торайиш, хосланиш воқе бўлган.

ТИЛКА: ТИЛКА-ТИЛКА ҚИЛ-, ТИЛКА-ТИЛКА БЎЛ- 'узунасига бўлакларга кес-'. *Унинг қўл-оёқлари кишанланган, сочлари юлинган, кийимлари т и л к а - т и л к а қ и л и н г а н э г и* (Ойдин). Бу сўз қадимги туркий тилда 'узунасига бўлакларга кес-' маъносини англатган **тил-** феълдан **-кә** қўшимчаси билан ясалган от бўлиб (Девон, I, 404; КРС, 736), ўзбек тилида

якка ўзи деярли ишлатилмайди; **тилка–тилка** такрори эса ҳолат маъносини англатади ва ундан **қил–**, **бўл–** ёрдамчилари билан феъл ясалган: **тилкә–тилкә қил–** каби.

ТИМ 'ўта', 'бутунлай' (кучайтирувчи сўз). *Май–да ўрилган т и м қора сочлари белидан настга ту–шиб турибди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу сўз асли **тўм** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 324); кейинчалик **ў** унлиси **и** унли–сига алмашган: **тўм** > **тим**. Бу сўз дастлаб отларнинг ту–сини билдирувчи сифатлар билан (**тўм торуғ**, **тўм қарә** каби) ишлатилиб, кейинчалик фақат **қарә** сифати билангина ишлатиладиган бўлган, лекин **тим қарә** сифатининг боғланиш доираси кенгайган: **тим қарә** → **тим қарә а́т**, **са́ч**, **қа́ш**, **коз**, **то́н**, **туфли**, ...

ТИМДАЛА– 'тирноқ ёки ўткир учли нарса билан юза ҳолатда бир неча марта тил–', 'тирна–'. "*Ҳорма, яхши келдингми?*" – *деди Шукур чаноқлар бироз т и м г а л а г а н қўлини узатиб* (Н. Орифжонов). Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'тирноқ билан юз терисини тил–' маъносини англатган **тыр–** феълнинг (ЭСТЯ, III, 347) кучайтириш маъносини ифодаловчи –ма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига (ДС, 569) эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи –ла қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 794), кейин–чалик **рм** ундошлари ўрин алмашган, **р** ундоши **д** ун–дошига, **а** унлилари **я** унлиларига алмашган, **ы** унлиси–нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**тыр–** + **ма** = **тырма–**) + **ла** = **тырмала–** > **тымрала–** > **тимдәлә–**.

ТИН 'нафас' (оз ишлатилади). *Бўғизига тиқилиб т и н и Нури сари қилди ишора, Зайнаб учун бу бўлди чора* (Ҳамид Олимжон). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тын** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 436; Девон, I, 326; ДС, 567); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тын** > **тин**.

ТИН– 'тўхта–', 'тинчи–'. *Кун бўйи давом этган шигдатли жала кечга бориб т и н г и* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тын–** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 436;

Девон, II, 36); ўзбек тилида **ы** унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тын**— > **тин**—. Бу феъл дастлаб 'нафасни ростла—' маъносини англатган, 'тўхта—', 'тинчи—' маъноси ана шу маъно асосида юзага келган (ДС, 567). Буни **тын**— феълнинг 'нафас' маъносини англатувчи **тын** исм эшидан билиш мумкин.

ТИНЧ 'ташвишдан, хатардан холи', 'осойишта'. **Қўшнинг т и н ч — сен т и н ч** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **тын**— феълнинг 'ҳаракат—фаолиятдан тўхта—' маъносидан (ДС, 567: **тын**— 4) эски ўзбек тилида **—(ы)ч** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 344); кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 791; ТРС, 622), **ы** унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тын**— + **ыч** = **тыныч** > **тынч** > **тинч**.

ТИНФИЛЛАТ— қ. **тинфирлат**—

ТИНФИРЛАТ— 'чолғу асбобининг торини черт—'.

Мухторжон тоқчадаги дуторни олиб, т и н ф и р — л а т г и (Ҳамид Фулом). Бу феъл ўзбек тилида **тинфир** товушга тақлид сўзидан **—лӓ** қўшимчаси билан ясалган феълга **—т** ортгирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (**тинфир** + **лӓ** = **тинфирлӓ**) + **т** = **тинфирлӓт**—. **ЎТИЛ**га бу феъл **тинф** товушга тақлид сўзидан **—илӓ** қўшимчаси билан ясалган деб ўйлаб, хато равишда **тинфиллӓт**— шаклида киритилган.

ТИҶЛА— 'қулоқ сол—'. **Шогирдлар муаллиманинг сўзини т и н г л а р э к а н, дам Михайловга, дам унинг станогига тикилар эдилар** (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл 'қулоқ солиш' маъносини англатган **тың** отидан (ДС, 568: **тың** II) **—ла** қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 412; ДС, 568; ЭСТЯ, III, 236); ўзбек тилида **а** унлиси **ӓ** унлисига алмашган, **ы** унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тың** + **ла** = **тыңла**— > **тиңлӓ**—.

ТИПРАТИКАН 'усти тиканлар билан қопланган сутэмизувчи кичкина ҳайвон'. **Т и п р а т и к а н заҳарли илонларга қирон келтиради**. Бу сўз асли 'кўп тикан' маъносини англатган **кирпи** оти билан **тикӓн** отидан таркиб топган жуфт сўз бўлиб, кейинчалик бир сўзга яхлитланган: **кирпи—тикӓн** > **кирпитикӓн**; сўнгра

рп ундошлари ўрин алмашган, **кирпи** сўзи бошланиши — даги к ундоши т ундошига, охиридаги и унлиси ä унли — сига алмашган: **кирпитикән** > **кипритикән** > **типрә-тикән**.

ТИРА— 'бир нарсани бошқа нарсага тая—'. [*Гуломжон*] *узангиларга оёқларини т и р а б қаддини бироз кўтарди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл 'хода', 'таёқ' маъносини англатган **тир** отидан —ä қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 238; Девон, III, 278): **тир** + ä = **тирә**—. Бу феъл дастлаб 'тирговуч қўй—' маъносини англатган, 'тая—' маъноси ана шу маънонинг кенгайиши билан юзага келган; **тирәк** оти (**тирә**— + к — 'тирговуч') бу феълнинг дастлабги маъносидан ясалган.

ТИРАГИЧ қ. **тирговуч**

ТИРАК қ. **тира**—

ТИРГАК қ. **тирка**—

ТИРГИЗ— 'тирик ҳолатга қайтар—'. *Ғамли кетган Муқимийни т и р г и з г и н г, Озоғ халқнинг қаторига киргиздинг* (Ҳабибий). Бу сўз қадимги туркий тилда 'яша—', 'ҳаёт кечир—' маъносини англатган **ти:р**— феълдан —гўз орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 562); ўша даврлардаёқ и: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, кейинчалик ў унлиси и унлисига алмашган: **ти:р**— + гўз = **ти:ргўз**— > **тиргўз**— > **тиргиз**—. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида кам қўлланади, чунки шундай маъно **тирилтир**— сўзи билан ифодаланадиган бўлган.

ТИРГОВУЧ 'кўтариб, суяб туриши учун қўйиладиган таёқ ёки шундай вазифани бажарадиган нарса'. *Ер қатлами силжиб шитирлайди, йўғон т и р г о в у ч л а р қисирлаб синади* (Сайид Аҳмад). Бу от қадимги туркий тилдаги 'хода', 'таёқ' маъносини англатган **тир** отидан (ЭСТЯ, III, 238) ўзбек тилида —гә қўшимчаси билан ясалган феълга —гўч қўшимчасини қўшиб ясалган; дастлаб —гўч қўшимчаси бошланишидаги г ундоши в ундошига, сўнгра в ундоши таъсири билан унинг олди — даги ä унлиси ä унлисига алмашган, ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**тир** + гә = **тиргә**—) + гўч = **тиргәгўч** > **тиргәвуч**. Худди шундай маънони англатувчи

тирәгич оти **тирә**— феълидан —**гич** кўшимчаси билан ясалган: **тирә**— + **гич** = **тирәгич**.

ТИРИК 'яшаб турган', 'ўлмаган'. *Балиқ сув билан т у р и к* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат 'яша—', 'ҳаёт ке—чир—' маъносини англатган **ти:р**— феълидан —(**и**)г кўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 239; ПДП, 430; Девон, I, 367; ДС, 562); ўша даврлардаёқ **и**: унлиснинг чўзиқлик белгиси йўқолган, кейинчалик сўз охиридаги **г** ундоши **к** ундошига алмашган: **ти:р**— + **иг** = **ти:риг** > **тириг** > **тирик**.

ТИРИЛ— 'тирик ҳолатга қайт—'. *Мана шу салла—лилардан бири бориб, бир марта "суф" геса, унинг онаси т и р и л и б к е т а г и* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз **ти:р**— феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(**и**)л кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 430; Девон, II, 144; ДС, 562), ўша даврлардаёқ **и**: унлиснинг чўзиқлик белгиси йўқолган: **ти:р**— + **ил** = **ти:рил**— > **тирил**—.

ТИРКА— 'бир нарсани бошқа бир нарсага бирик—тир—'. *Қаторга т и р к а г и к лўк билан норча, Устига юкладик қирмизи парча* ("Алпомиш"). Қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда қайд этилмаган бу сўз асли 'хода', 'таёқ' маъносини англатган **тир** отидан (ЭСТЯ, III, 238) ўзбек тилида —**кә** кўшимчаси билан ясалган: **тир** + **кә** = **тиркә**—. Шу феълдан ясалган **тиргәк**, **тиргәвич** отлари **тиркә**— феъли таркибида асли —**кә** кўшимчасининг —**гә** шакли қатнашганини кўрсатади: (**тир** + **гә** = **тиргә**—) + **к** = **тиргәк**.

ТИРМАЛА— қ. **тимдала**—

ТИРМАШ— 'маҳкам ушла—', 'ёпиш—'. .. *ранги қув ўчган, титраб турган Анвар унинг иккинчи оёғига т и р м а ш г и* (Ҳ.Аҳмар). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тирна—' маъносини англатган **тырма**— феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —**ш** кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 345; Девон, II, 241); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиснинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тырма**— + **ш** = **тырмаш**— > **тирмәш**—. Асли 'тирна—' маъносини англатган бу сўзда маъно тараққиёти (маънода кенгайиш) воқе бўлиб, ўзбек

тилида 'маҳкам ёпиш-' маъносини англата бошлаган: 'тирнаб ёпиш-' → 'маҳкам ёпиш-'.

ТИРНА- 'юза ҳолатда тил-'. *Мушук боласи қўлини т и р н а б о л г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли 'тирноқ билан юз терисини тил-' маъносини англатган **тыр-** феълидан **-(ы)ң** қўшимчаси билан ясалган сифатга (отга) **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, III, 347); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ң** ундоши **н** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**тыр-** + **ың** = **тырың**) + **а** = **тырыңа-** > **тырңа-** > **тырна-** > **тирнә-**.

ТИРНОҚ 'бармоқлар учининг устидаги мугузси-мон қоплама'. *Махсум ўсиқ т и р н о қ л а р и н и Бобоқулнинг бўғизига ботиришга чоғлаб хезланиб кела бошлагу* (Суннатилла Анорбоев). Бу от қадимги туркий тилда 'тирноқ билан юз терисини тил-' маъносини англатган **тыр-** феълидан **-(ы)ң** қўшимчаси билан ясалган сифатга (отга) **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан **-қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 347); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, III, 393), **ң** ундоши **н** ундошига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**тыр-** + **ың** = **тырың**) + **а** = **тырыңа**] + **қ** = **тырыңақ** > **тырңақ** > **тырнақ** > **тирнәқ**.

ТИРСАК 'қўлнинг билак суюги букиладиган жойи'. *Карим т и р с а г и б и л а н Ойтўтини секингина туртиб қўйди* (Ойдин). Бу от қадимги туркий тилда асли 'йиғ-', 'букла-' маъносини англатган **тир-** феълининг (ЭСТЯ, III, 205; Девон, I, 441: **тирнәк**) 'мойил' маъносини ифодаловчи **-си** қўшимчасини олган шаклидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-гә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-к** қўшимчасини қўшиб ясалган; ўша даврлардаёқ иккинчи бўғиндаги тор унли (Девон, III, 430), сўнгра **г** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 563): [(**тир-** + **си** = **тирси-**) + **гә** = **тирсигә-**] + **к** = **тирсигәк** > **тирсгәк** > **тирсәк**.

ТИТ– 'кўп нарса орасидан ниманидир ахтариб ковла–'. *Қоғозларни қанча т и т с а м ҳам, лаъна–ти гафтар сира–сира топилмади* (Шароф Рашидов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **ты:т–** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 321); ўша даврлардаёқ **ы:** унлисининг чўзиқлик белгиси (ПДП, 430; Девон, III, 337), кейинчалик қаттиқлик белгиси йўқолган: **ты:т– > тыт– > тит–**.

ТИТРА– 'совуқдан, ҳаяжонланишдан бадани сил–кин–', 'қалтира–'. *Ҳаёт пиқ–пиқ йиғлар, елкалари дур–дур т и т р а р э г и* (Мирзакалон Исмоилий). Бу феъл силкиниш ҳолатини билдирувчи **титир–титир** тақлид сўзидан –**ä** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 564), кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 564): **титир + ä = титирä– > титрä–**.

ТИТРАК қ. **титроқ**

ТИТРОҚ 'совуқдан ёки бошқа бир сабабдан қалтираш, титраш ҳолати'. [*Сидиқжоннинг*] *телеграмма қоғозини тутиб турган қўли титради*. Бу **т и т – р о қ аста–секин вужудини қамраб олди** (Э.Усмонов). Бу от асли қадимги туркий тилда **титрä–** феълдан –к қўшимчаси билан ясалган (ДС, 564: **титрäкчи**). ЎТИЛда **титрäк** сўзи оз қўлланилиши таъкидланган. Таркибидаги ҳар икки унли юмшоқ талаффуз қилинадиган **титрä–** феълга қўшимчанинг –к шакли қўшилиши тўғри, лекин ҳозирги ўзбек тилида бу қўшимчанинг –қ шакли талаффуз қилинадиган бўлган, натижада **ä** унлиси ҳам **ä** унлисига алмашган: **титрä– + к = титрäк > титрäқ**.

ТИШ 'чайнаш учун хизмат қиладиган суяқсимон аъзо'. *Жувон елкаси оша Сидиқжонга қараб, оппоқ, маржондек тизилган т и ш л а р и н и ярқиратиб илжайди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **ты:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 243), ўша даврлардаёқ **ы:** унлисининг чўзиқлик белгиси (Девон, III, 138; ДС, 563), ўзбек тилида эса қаттиқлик белгиси йўқолган: **ты:ш > тыш > тиш**.

ТИШЛА– 'тишлар орасига олиб қис–'. *Тилини т и ш л а б о л г а н одам тишини суғуриб таш–*

ламайди (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл қадимги туркий тилда **тыш** отидан –ла қўшимчаси билан ясалган (ДС, 563; Девон, II, 396); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тыш + ла = тышла- > тишля-**.

ТИҚ- 'бир нарсани бошқа нарсага киргиз-'. *Муҳиддин ака телпагининг орқасидан қўлини т и – қ и б, бошини қашлади* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли 'тўс-' маъносини англатган **ту-** феълидан (Девон, III, 265; ДС, 584) кучайтириш маъносини ифодаловчи –қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган дейилади (ЭСТЯ, III, 339); кейинчалик у унлиси **ы** унлисига алмашган (Девон, II, 24; ДС, 569), ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ту- + қ = туқ- > тық- > тиқ-**.

ТИФИЗ 'бир-бирига жуда зич жойлашган'. *Тутқин сасни тополмадим Т и ф и з ўрмонларга ҳам* (Мақсуд Шайхзода). Бу сифат асли эски ўзбек тилида **тық-** феълининг 'зич қилиб жойла-' маъносидан –(ы)з қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 339; КРС, 790); кейинчалик икки унли оралиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тық – + ыз = тықыз > тығыз > тифиз**.

ТОБОҚ 'ўн олти саҳифага теңг матн'. *Ҳар йили 10 т о б о қ д а н иборат илмий мақолалар тўп-лами нашр қилинар эди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'бос-', 'эз-' маъносини англатган **та:па-** феълидан (ЭСТЯ, III, 112) эски ўзбек тилида –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, икки унли оралиғидаги **п** ундоши **б** ундошига (КРС, 686), сўнгра **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **та:па- + қ = та:пақ > тапақ > табақ > тâбâқ**.

ТОВАР 'айирбошлаш, сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот'. *Бу дўконда ноёб т о в а р л а р б и – л а н савдо қилинади*. Бу от қадимги туркий тилда **та-вар** тарзида талаффуз қилинган; (ДС, 542); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **тавар > тâvâr**. Бу сўз дастлаб 'уй ҳайвонлари', 'мол-ҳол' маъносини англатган (ЭСТЯ, III, 115; Девон, I, 343), кейинчалик

'бойлик' маъноси юзага келган ва у ҳозирги илмий термин маъноси учун замин бўлиб хизмат қилган.

ТОВОН 'оёқ кифтининг орқа ост қисми'. *Роҳиланинг товонига тикан санчилгандек бўлди* (А.Муҳиддин, Ҳ.Тожибоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'бос-', 'эз-' маъносини англатган **та:па-** феълидан **-н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 111); кейинроқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолиб, икки унли оралиғидаги **п** ундоши **б** ундошига (Девон, I, 380), ўзбек тилида **б** ундоши ўз навбатида **в** ундошига, **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **та:па-** + **н** = **та:пан** > **тапан** > **табан** > **таван** > **таъан**.

ТОВУШ 'садо'. *Отабек товуш эгасини таниди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **тавуш**, **тавыш** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 542, 543); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тавуш** > **таъуш** (сўзлашув нутқида **тавыш** > **таъиш** тарзида ҳам талаффуз қилинади; бунда **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси ҳам йўқолади).

ТОВУҚ 'гўшти, пати, тухуми учун боқиладиган урғочи уй паррандаси'. *Бир товуққа ҳам сув керак, ҳам дон керак* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тақуқ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 330; ДС, 536); кейинчалик ўзбек тилида биринчи **қ** ундоши **ғ** ундошига, **ғ** ундоши ўз навбатида **в** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тақуқ** > **тағуқ** > **тавуқ** > **таъуқ**.

ТОЗ 'бошнинг сочсиз тақир қисми', 'кал'. *Тоз таралгунча тўй тарқайди* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **та:з** тарзида талаффуз қилинган; (ЭСТЯ, III, 124), ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 162; ДС, 543) ва бу унли ўзбек тилида **â** унлисига алмашган: **та:з** > **таз** > **таъз**. Бу сўз сўзлашув нутқида **таъз** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ТОЙ 'отнинг икки яшардан кичик боласи'. *Кун ҳисобин ой олар, бегов ўрнин той олар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тай** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 173;

ДС, 527); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тай** > **тâй**.

ТОЙ– 'силлиқ сатҳда сирганиб кет–'. У *сирпаниб, т о й и б хизматкорхонага жўнади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тай**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 262; ДС, 527); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тай**– > **тâй**–.

ТОЙҒАН– 'силлиқ сатҳда бир неча марта сирганиб кет–'. *Йўлка юпқа муз билан қопланган экан, т о й ғ а н и б йиқилди*. Бу сўз эски ўзбек тилида 'силлиқ сатҳда сирганиб кет–' маъносини англатувчи **тай**– феълига 'такрор' маъносини ифодаловчи **–ға** қўшимчасини ва 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **–н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**тай**– + **ға** = **тайға**–) + **н** = **тайған**– > **тâйгâн**–.

ТОЙҒОҚ 'тойиб кетилдиган'. *Йўлка юпқа муз билан қопланиб, т о й ғ о қ бўлиб қолибди*. Бу сифат эски ўзбек тилида 'силлиқ сатҳда сирганиб кет–' маъносини англатувчи **тай**– феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи **–ға** қўшимчасини олган шаклдан **–қ** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 689); кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси, сўнгра **қ** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**тай**– + **ға** = **тайға**–) + **қ** = **тайғақ** > **тâйгâқ**.

ТОЛ 'ингичка узун баргли мевасиз дарахт'. *Ёмон арида бол бўлмас, сувсиз ерда т о л бўлмас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тал** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 425; Девон, III, 171; ДС, 528); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тал** > **тâл**.

ТОЛ– 'чарча–', 'хори–'. *Бектемир гўдақни ерга қўйиб, т о л ғ а н билагини уқалади* (Ойбек). Бу феъл қадимги туркий тилда **та:л**– тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 133), ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 425; ДС, 528; Девон, II, 201: **талмурды**); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **та:л**– > **тал**– > **тâл**–. Бу феъл асли

'хушсизлан—' маъносини англатган, 'чарча—' маъноси кейинчалик юзага келган.

ТОЛИҚ— 'ўта даражада чарча—'. *Меҳмон йўл юриб келган. Т о л и қ қ а н* (Шуҳрат). Бу сўз эски ўзбек тилида 'чарча—', 'хори—' маъносини англатувчи тал— феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи —(ы)қ кўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 134; КРС, 697); кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: тал— + иқ = талық— > тâлиқ—.

· ТОЛҚОН 'қовурилган донни туйиб тайёрланадиган емиш', 'туйилган нарса'. *Эрталаб Тозагул меҳмон опани .. ўғирдан иссиққина чиққан оқишоқ т о л қ о н б и л а н сийлаги* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган бу от тал— феълининг 'янч—' маъносидан (ЭСТЯ, III, 135: I.1.A: 'колоть') 'такрор' маъносини ифодаловчи —қа кўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —н кўшимчасини кўшиб ясалган (Девон, I, 412; ДС, 529); ўзбек тилида а унлилари â унлиларига алмашган: (тал— + қа = талқа—) + н = талқан > тâлқân.

ТОМ 'бинонинг устини бекитиб турувчи қисми'. *Мингбоши т о м г а г и карнайчиларга "бас" ишорасини қилди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу от қадимги туркий тилда там тарзида талаффуз қилинган (ДС, 529); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: там > тâм. Бу сўз асли 'девор' маъносини англатган (Девон, I, 299; II, 206; III, 172). Маҳмуд Кошғарий бу сўзни уй сўзи билан ҳам таржима қилган (Девон, III, 151). Тâм сўзини 'уй' маъносида ишлатиш ўзбек тили шеваларида ҳозир ҳам мавжуд. ДСда қайд этилишича, қадимги туркий тилда 'бинонинг устини бекитиб турувчи қисми' маъноси тағам сўзи билан англатилган (526— бет); кейинчалик бу сўз таркибидаги ға товушлари талаффуз қилинмай қўйган бўлса керак: тағам > там > тâм.

ТОМ— 'томчи ҳолатида туш—'. *Совуқ томчилар унинг юзига, бўйнига т о м и б, ғашини келтирарди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли там— тарзида талаффуз қилинган

(ПДП, 425; Девон, II, 34; ДС, 529); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **там-** > **тâм-**.

ТОМИР 'қон ҳаракатланадиган найчалар'. Унинг **чакка т о м и р л а р и б ўртми** (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **тамар** (ДС, 529), **тамур** (Девон, I, 343; ДС. 531), **тамыр** (ПДП, 426; Девон, I, 456; ДС, 530) шакларида ишла-тилган. Кўриниб турибдики, **-(а)р, -(у)р, -(ы)р** қисм-лари айтиб бир қўшимчага тенг; бу қўшимча феъдан от ясашга хизмат қилади, лекин **там-** феъли қандай маънони англатганини аниқ айтиш қийин; бу феъл 'томчи ҳолатида туш-' маъносини англатган бўлса ке-рак деган фикр мавжуд (ЭСТЯ, III, 144). Бу отнинг асо-сий шаклини **тамыр** деб белгиласак, ўзбек тилида а ун-лиси â унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган бўлиб чиқади: **там-** + **ыр** = **тамыр** > **тâмир**.

ТОМОН 'тароф'. **Кўчанинг ўнг т о м о н и г а юк машинаси турар эди**. Бу сўз қадимги туркий тил-даги 'йўналиш' маъносини англатган **таба** || **тапа** оти-дан (ПДП, 425, 426; ДС, 525, 533) жўналиш келишиги-нинг қадимги **-н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **б** ундоши ўзбек тилида **м** ундошига, **а** ун-лилари â унлиларига алмашган: **таба** || **тапа** + **н** = **тапан** > **табан** > **таман** > **тâмân**.

ТОМОҚ 'қизилўнғачнинг бошланғич қисми', 'бў-ғиз'. Унинг **бадани қизгин, т о м о қ и қақраган, юраги шиддатли уради** (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тамғақ** тар-зида талаффуз қилинган. (Девон, I, 435; ДС, 535; ПДП, 426), кейинчалик **ғ** ундоши талаффуз қилинмаслиги на-тижасида **тамақ** шакли юзага келган (Девон, I, 69); **Тамғақ** оти асли 'томчи ҳолатида туш-' маъносини англатувчи **там-** феълнинг 'такрор' маъносини ифо-даловчи **-ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган, ўзбек тилида **а** унлилари â унлиларига алмашган: (**там-** + **ға** = **тамға-**) + **қ** = **тамғақ** > **тамақ** > **тâмâқ**.

ТОМЧИ 'суюқликнинг томиб тушадиган бўла-ги'. **Бир т о м ч и сув чумолига дарё кўринади**

(Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, томиш ҳаракатини англатган **там** отининг кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чу** қўшимчасини олган шаклига тенг (ЭСТЯ, III, 140); Девонда шу сўздан ясалган **там-чур**— феъли келтирилган: (II, 203, 233). Ўзбек тилида **тамчу** сўзи таркибидаги **а** унлиси **â** унлисига, **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **там + чу = тамчу > тãмчи**.

ТОН— 'инкор эт—', бўйинга олма—. *Айтгингиз, айтгингиз, нега т о н а с и з ?* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тан**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 201); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тан— > тãн—**.

ТОҢ 'кун чиқиш пайти', 'саҳар'. *Хўрозлар ҳам уйғониб, Бердилар т о н г г а н хабар* (Файратий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **таң** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 426; Девон, III, 367; ДС, 532); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **таң > тãң**.

ТОҢЛА 'тонг оттач', 'келгуси кун'. *Бугун дегани т о н г л а г а тўғри келмайди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу равиш асли 'кун чиқиш пайти' маъносини англатувчи **таң** отидан 'бирга' маъносини ифодаловчи **-ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 144; ПДП, 426); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **таң + ла = таңла > тãңlä**.

ТОНОТАР 'кун чиқиш пайти'. *Тошкент т о н г о т а р и нақадар гўзал* (Файратий). Бу сўз асли ўзбек тилида **Тãң âтãди** гапи таркибидаги **-ди** тусловчисини ташлаб, **-ä** замон қўшимчасини **-(ä)р** сифатдош қўшимчасига алмаштириб, бир сўзга бирлаштириш билан юзага келган: **[(Тãң âт) + ä] + ди > (тãң âт) + äр > тãңâтär**.

ТОП— 'қидирган нарса ёки кишини аниқла—'. *Мақоланинг керакли жойини гарров т о п г и м*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тап**— тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 426;

Девон, II, 9; ДС, 533); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: тап- > tâп-.

ТОПИН- 'сифин-', 'сажда қил-'. У [Зумраг] .. маъшуқининг ақлига, қалб гўзаллигига, инсоний ғурурига т о п и н а г и (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли 'хизматни бажо келтир-' маъносини англатган тап- феълдан ўзлик маъносини ифодаловчи -(ы)н қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 426; Девон, II, 161; ДС, 534); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: тап- + ын = тапын- > tâпин-.

ТОПТА- 'оёқ билан бос-', 'поймол қил-'. Бизни, сени қўриқлайман деб урушга кетган эрингинг соф муҳаббатини т о п т а ш г а қандай кўнглинг бўлди? (Саида Зуннунова). Бу феъл асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'босиш', 'поймол қилиш' маъно-сини англатган тап отидан -ла қўшимчасининг -та шакли билан ясалган (ЭСТЯ, III, 112); ўзбек тилида би-ринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғин-даги а унлиси ä унлисига алмашган: тап + та (< ла) = тапта- > tâптă-.

ТОПШИР- 'ихтиёрига бер-'; 'зиммасига юкла-'. Юра қол, қизим, ман сани кампиримга т о п ш и - р и б чиқай (Ойбек). Қадимги туркий тилда бу феъл 'кимсанинг зиммасига юкланадиган вазифа, бурч' маъ-носини англатган тапыш отидан (ДС, 534) -(у)р қўшим-часи билан ясалган (ПДП, 426; ДС, 535); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига, у унлиси и унлисига алмашган: тапыш + ур = тапышур- > тапшур- > tâпшир-.

ТОР 'эни меъёрдан кичик'. Қоратой турди, т о р ва дам ҳовлида бўғилган каби эски, йиртиқ кўйлаги билан елпинди (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли та:р тар-зида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 146); ўша даврлар-даёқ а: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, ўзбек тилида бу унли â унлисига алмашган: та:р > тар > tâр.

ТОРТ– 'ўзига томон сур–'. *Анзираш кампир.. Башоратнинг ёнига келиб, унинг бошини кўкрагига т о р т г и* (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли 'ажрат–' маъно – сини англатган **тар–** феълидан (Девон, III, 196) кучай– тириш маъносини ифодаловчи **–(ы)т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 537); кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, III, 431; ДС, 538); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **тар– + ыт = тарыт– > тарт– > tâрт–**.

ТОРТИҚ 'совға', 'инъом', 'меҳмондорчиликка атаб олиб келинган таом'. *Дехқонбой, сизнинг т о р – т и г и н г и з н и г а с т у р х о н г а қўйй десам, жой ҳам йўқ* (Назир Сафаров). Бу от эски ўзбек тилида **тарт–** феълининг 'меҳмонларга овқат тарқат–' маъносидан (ЭСТЯ, III, 155: **тарт– 7**) **–(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 156); кейинчалик а унлиси â унлисига ал– машган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тарт– + ық = тартық > tâртиқ**.

ТОС қ. **тоз**

ТОТ 'таъм–маза'. *Мақтанчоқнинг моти чиқар, жом қозоннинг т о т и чиқар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **та:т** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 162); ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 80: **татлығ**); ўзбек тилида бу унли â унлисига алмашган: **та:т > тат > tâт**.

ТОТ– 'мазасини билиш учун озгина еб–ичиб кўр–'. *Мусалас сузгандан кейин қангоқ қилиб чи– дайди, т о т и б ҳам кўрасан–да* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **та:т–** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 162); ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 427; ДС, 541); бу унли ўзбек тилида â унлисига алмашган: **та:т– тат– > tâт–**. Бу феълнинг ҳо– зирги ўзбек тилидаги 'ўзлик' маъносини ифодаловчи қўшимчани олган **тâтин–** шакли ЎТИЛга янглишиб **та– тин–** шаклида киритилган.

ТОТИН– қ. **тот–**

ТОТЛИ 'таъми яхши', 'мазали'. *Молинг зотли бўлса, емишинг т о т л и бўлар* (Мақол). Бу сифат қадимги туркий тилда 'таъм—маза' маъносини англатувчи **та:т** отининг **тат** талаффуз шаклидан —**ЛЫҒ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 163; Девон, I, 80); ўзбек тилида сўз охиридаги **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тат** + **лығ** > **татлы** > **тâтли**.

ТОШ 'қаттиқ тоғ жисм'. *Сув кетар — т о ш қолар, ўсма кетар — қош қолар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **та:ш** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 168); ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 427; Девон, III, 166; ДС, 539), ўзбек тилида бу унли **â** унлисига алмашган: **та:ш** > **таш** > **тâш**.

ТОШ— 'четидан ошиб тўкил—', 'қирғоқдан ошиб атрофга ёйил—'. *Ер ислоҳотидан кейин бир йил гарё т о ш и б, экинзорларнинг ярмидан кўпи нобуг бўлди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **та:ш—** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 170); ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 427; Девон, II, 20; ДС, 540), ўзбек тилида бу унли **â** унлисига алмашган: **та:ш—** > **таш—** > **тâш—**.

ТОШЛОҚ 'тош босган', 'тоши кўп'. *Машина сойдаги т о ш л о қ г а н ўзига йўл очиб кета бошлади* (Суннатилла Анорбоев). Бу от 'қаттиқ тоғ жисм' маъносини англатган **таш** отидан эски ўзбек тилида ўрин маъносини ифодаловчи —**лақ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, 169; КРС, 716); кейинчалик **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **таш** + **лақ** = **ташлақ** > **тâшлақ**.

ТОҒ 'ер сатҳининг тепаликка нисбатан анча баланд кўтарилган қисми'. *Узоқдан қорайиб кўриниб турган т о ғ н и н г ўркачига тўлин ой миниб олди* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **та:ғ** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 118); ўша даврлардаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ЭСТЯ, III, 425; Девон,

III, 167), ўзбек тилида бу унли **â** унлисига алмашган: **та:ғ** > **тағ** > **та̂ғ**.

ТОҒА 'онанинг ака-укаси (унинг болаларига нисбатан)'. *Т о ғ а с и н и н г ҳ о л и д а н х а б а р с и з Раҳмат сўзига давом этди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'она' маъносини англатган **тай** оти билан асли 'ака' маъносини англатган **аға** отининг бирлашуви натижасида юзага келган, бунда аввал **й** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, шунинг ҳисобига биринчи бўғиндаги **а** унлиси чўзиқлик кашф этган, кейинчалик ёнма-ён келган **а:а** унлилари бир чўзиқ унлига бирлашган, сўнгра бу унлининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ЭСТЯ, III, 128); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **тай** + **аға** = **тайаға** > **та:аға** > **та:ға** > **таға** > **та̂ға**. Девонда бу сўз **тағай** шаклида келтирилган (Девон, III, 256). Бу сўз охиридаги **-й** қўшимчаси 'муурожаат', 'эркалаш' маъноларини ифодалайди. "Девону луғотит турк"нинг ўзбекча таржимасида **тағай** сўзининг 'амаки' деб изоҳланиши хато бўлса керак, чунки **амаки** сўзи 'отанинг ака-укаси' маъносини англатади.

ТУБ 'таг', 'ост'. *Боғнинг этак томони — чуқур жарлик. Унинг т у б и г а .. бир тегирмонча сув қишин-ёзин тўхтамай оқиб ётади* (М.Осим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тўп** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 435; Девон, III, 130); ўзбек тилида **п** ундоши **б** ундошига алмашган, **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўп** > **тўб** > **туб**.

ТУБАН 'қуйи', 'паст'. *Кема т у б а н оқиб боради. Бўрон уни қирга олади* (Эгам Раҳим). Л.З.Будагов луғатида бу сўз туркий экани таъкидланиб, биринчи бўғиндаги унли юмшоқ талаффуз қилиниши кўрсатилган; асосий маъноси сифатида 'низ, нижняя часть, низкость, опущенный вниз, опрокинутый' маънолари келтирилган (ССТТН, I том, 393). Бу сўз эски ўзбек тилида **тўб** отига қадимги жўналиш келишигининг **-(ä)н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 319), кейинчалик келишик қўшимчаси уқилмайдиган бўлиб кетган, **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўб** +

ән = түбән > тубән. Бу сүз охиридаги –н қисмини си – фат ясовчи қўшимча деб тушуниш ҳам мумкин, унда аввал түп отидан –ә қўшимчаси билан феъл ясалган ва ундан –н қўшимчаси билан сифат ясалган бўлади; –ә қўшимчаси қўшилганидан кейин п ундоши б ундошига алмашган, ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (түп + ә = түпә– > түбә–) + н = түбән > тубән.

ТУВОҚ 'қозон қопқоғи'. *Т у в о ғ и ёпиқ дек– чадан буғ кўтарилади* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда 'сувни тоза сақлаш учун идиш оғзини бекитишга мўлжаллаб ҳозирланган ёғоч' маъносини англатган бу сүз асли **туғақлық** (Девон, I, 461), **туқақлық** (Девон, I, 463) тарзида талаффуз қилинган; ДСда (584– бетда) асосий шакл деб **туғақлық** шакли кўрсатилган. Бу сүз охиридаги 'хос', 'аталган' маъно – сини ифодаловчи –лық қўшимчаси ташланса, **туғақ** оти қолади. Бу от асли ясама бўлиб, қадимги туркий тилда 'ёп–', 'тўс–' маъносини англатган **ту–** феълсининг (ПДП, 433; ДС, 584) 'такрор' маъносини ифодаловчи –ға қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ғ ундоши в ун – дошига алмашган; ўзбек тилида қ ундоши олдидеги а унлиси â унлисига алмашган; (ту– + ға = туға–) + қ = **туғақ** > **тувақ** > **тувâқ**.

ТУГ– 'тугун сол–', 'тугун солиб боғла–'. *Эсингиз жойида бўлмаса, рўмолчангизнинг учини т у г и б қ ў й и н г*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тўг–** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 435; Девон, II, 28; ДС, 595); ўзбек тилида ў унли – сининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўг–** > **туг–**.

ТУГА– 'охирига ет–', 'тамом бўл–'. *Ўқиш т у – г а р м и г и ? Ўла–ўлгунча ўқиш керак* (Уйғун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тўкә–** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 435; ДС, 595); кейинроқ икки унли оралиғидаги к ундоши г ундошига алмашган (Девон, III, 285); ўзбек тилида ў ун – лисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўкә–** > **тўгә–** > **тугә–**.

ТУГАЛ 'охирига етказилган', 'чала ери йўқ', 'тў– лик'. *Бу қўлёмани т у г а л асар деб бўлмайди*.

Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз асли 'охирига ет-' маъносини англаган **тўкя**-феълидан (ПДП, 435; ДС, 595) –**л** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 435; ДС, 595); кейинроқ икки унли ора – лифидаги **к** ундоши **г** ундошига алмашган (Девон, II, 259); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўкя**– + **л** = **тўкял** > **тўгял** > **тугял**.

ТУГМА 'кийим қисмларини бирлаштириш учун хизмат қиладиган, одатда думалоқ шаклда ясаладиган буюм'. *Кўйлагимнинг т у г м а с и зўрға илиниб турибди*. Бу от қадимги туркий тилда 'тугун солиб боғла-' маъносини англаган **тўг**- феълидан (ПДП, 435; Девон, II, 28) –**мә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 307; ПДП, 435; Девон, I, 406); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўг**- + **мә** = **тўгмә** > **тугма**. Бу от асли 'боғич' маъносини англаган, ҳозирги маъноси тугма кашф қилингандан кейин юзага келган.

ТУГУЛ 'у ёқда тур(син), ҳатто' (зидлаш юклама – си). *Яроқ т у г у л , қўлимда йўқ таёғим* ("Нигор ва Замон"). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ифодалаган бу сўз асли **тўгял** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 435; ДС, 595); ўзбек тилида **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўгял** > **тугул**. Бу сўз асли ясама (**төке**– + **л**), ҳатто қўшма (**тәк** + **ол**) деб билдирилган изоҳлар ишонарли эмас (ЭСТЯ, III, 214).

ТУГУН 'нарсанинг тугилган ери'; 'ўраб тугилган нарса'. *Кир ёядиган илга т у г у н тушиб қолибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от 'тугун сол-' маъносини англаган **тўг**- феълидан (ПДП, 435; Девон, II, 28) –(**ў**)**н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 308; Девон, I, 380; ДС, 595); ўзбек тилида **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўг**- + **ўн** = **тўгўн** > **тугун**.

ТУГУНАК қ. **туйнак**.

ТУЗ I 'овқатга намагини ростлаш учун солина – диган оқ кристалл модда, натрий хлорид'. *Таом т у з билан, т у з ўлчови билан* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от дастлаб **ту:з** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 288), ўша давр –

лардаёқ у: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 435; Девон, III, 308: **тузлады**; ДС, 594): **ту:з** > **туз**.

ТУЗ II 'текис ер', 'текислик'. *Туганмас кони— миздир тоғ билан т у з* (Ҳабибий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **тўз** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 436; Девон, I, 314; III, 135); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўз** > **туз**.

ТУЗ— 'қисмларни маълум тартибда яхлитла—', 'тартибга солиб ярат—'. *Эртанги ишга бугун режа т у з* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тўз**— тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 436; Девон, I, 16; ДС. 602); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўз**— > **туз**—.

ТУЗУК I 'қонун—қоидалар тўплами', 'низом'. *Ҳали кўпчилик Амир Темур т у з у к л а р и н и ях— ши билмайди*. Бу от эски ўзбек тилида 'тартибга сол—' маъносини англатган **тўз**— феълидан **—(ў)к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 312); кейинчалик ў унлилари— нинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўз**— + **ўк** = **тўзўк** > **тузук**.

ТУЗУК II 'бузилган ери, камчилиги, дард—касали йўқ', 'дуруст'. *Ўзи т у з у к шоир, бироқ танқидни кўтармагани ёмон* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда 'дуруст', 'тўғри' маъносини англатган бу сифат асли **тўзўк** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 603); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўзўк** > **тузук**. Бу сифат асли 'тартибга сол—' маъносини англатувчи **тўз**— феълидан **—(ў)к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 313, 314): **тўз**— + **ўк** = **тўзўк**.

ТУЙ— 'янч—', 'пўстидан тозала—'. *Ҳа, ширин толқон, Тўлқинжон, шинни қўшиб т у й г и м* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда 'янч—' маъносини англатган бу феъл асли **тўг**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 200); кейинроқ **г** ундоши **й** ундошига ал— машган (Юқорида таъкидланган саҳифадаги 203— изоҳга қаранг); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўг**— > **тўй**— > **туй**—. Бу феълнинг маъносида кенгайиш воқе бўлиб, 'янч—' маъносидан ташқари,

'пўстидан тозала-' ('оқла-') маъносини ҳам англата бошлаган (Юқорида таъкидланган изоҳга қаранг).

ТУЙА 'ўркакчи йирик сутэмизувчи иш ҳайвони'.
Т у я чўкса, жой топилагу (Мақол). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган сўз ПДПда *tābā* (428–бетда), *tivā* (431–бетда) шакларида, Девонда *māwā* (III, 153), *gewā* (III, 245), *māwi* (III, 153), *māwāj* шакларида келтирилган (III, 227). Э.В.Севортян луғатида бу сўзнинг айрим туркий тилларда *tövā*, *tügā* каби бир қанча шакларда мавжуд экани саналган (ЭСТЯ, III, 313, 314). Кўринадики, бу сўз таркибидаги барча товушлар тур – лича ўзгаришларга учраган. Ҳозирги ўзбек тилига бу сўзнинг бошланишидаги ундош **т** тарзида, биринчи бўғиндаги унли **у** тарзида, иккинчи бўғин бошидаги ун – дош **й** тарзида талаффуз этиладиган шакли етиб келган.

ТУЙНАК 'янги тугилган, ҳали етилмаган қовун'.
[Бозорда] қовун туширадиганларга ёргамлашаман, сапча, т у й н а к беришагу (Ғафур Фулом). Бу сўз **тўгўнāk** сўзининг товуш жиҳатдан ўзгарган шакли бўлиб, аввал иккинчи бўғиндаги тор унлиси талаффуз қилинмай қўйган, кейин **г** ундоши **й** ундошига алмашган: **тўгўнāk** > **тўгнāk** > **тўйнāk**. **Тўгўнāk** сўзи эса эски ўзбек тилида **тўгўн** отидан (Девон, I, 380) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **–(ā)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, **тўгўн** оти эса **тўг–** феълидан (Девон, II, 28; ДС, 595) **–(ў)н** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**тўг–** + **ўн** = **тўгўн**) + **āk** = **тўгўнāk** > **тугунāk**.

ТУЙНУК 'эски замон уйларида ёруғ тушиши, тутун чиқиб кетиши учун хизмат қиладиган тешик'. *Шу уйнинг т у й н у г и г а н тутун чиқар, Бизга ёғлиқ патир бутун чиқар* (Рамазон қўшиғидан). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'кечаси' маъносини англатувчи **тўн** отидан **–лўк** қўшимчаси билан ясалиб, **тўнлўк** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 394); кейинчалик **ң** || **н** ундоши **й** ундошига, шундан кейин **л** ундоши **н** ундошига алмашган; охири **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўн** || **тўн** + **лўк** = **тўнлўк** || **тўнлўк** > **тўйлўк** > **тўйнўк** > **туйнук**.

ТУЙОҚ 'ҳайвоннинг оёқ учидаги шохсимон таянч аъзоси'. .. *мол т у ё қ л а р и г а н ҳосил бўлган чуқурчаларни лиммолим тўлдирган сарғиш зардоблар* .. (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **туйағ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 180); ўзбек тилида **ғ** ундоши **қ** ундошига, **қ** ундошининг олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **туйағ** > **туйақ** > **туйâқ**. Девондаги **тујуқ қапуф** (ёпиқ эшик) мисоли асосида (III, 181) **туйақ** сўзини қадимги туркий тилдаги 'ёп-', 'қопла-' маъносини англатган **туй-** феълидан **-(а)ғ** қўшимчаси билан ясалган деб изоҳлаш мумкин: **туй-** + **ағ** = **туйағ** > **туйақ** > **туйâқ**.

ТУЙУҚ 'сўз ўйинига, шаклдош сўзлар қофиясига асосланадиган тўрт сатр шеър'. *Навоий т у ю қ л а р и алоҳида китоб сифатида нашр қилинган*. Бу от эски ўзбек тилида 'сез-', 'ҳис қил-' маъносини англатган **туй-** феълидан (Девон, III, 262; ДС, 584) **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган: **туй-** + **уқ** = **туйуқ**.

ТУЙҒУ 'ташқи таъсирни сезиш, ҳис этиш қобилияти', 'сезги'. *Мавж уриб янги каналлардан мусаффо сув келур, Ҳар кўнгул ойнасига ранг-баранг т у й ғ у келур* (Ҳабибий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от 'сез-', 'ҳис эт-' маъносини англатган **туй-** феълидан (Девон, III, 262; ДС, 584) **-ғу** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 292): **туй-** + **ғу** = **туйғу**.

ТУЙҒУН 'тез фаҳмлайдиган', 'сезгир'. *Йигитнинг т у й ғ у н и н кўрдим, бувишим* ("Кунтуғмиш"). Бу сифат эски ўзбек тилида 'сез-', 'ҳис эт-' маъносини англатган **туй-** феълидан **-ғун** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 763): **туй-** + **ғун** = **туйғун**.

ТУК 'баданни қошлаб турувчи қил толалари', 'қош, киприк толалари'. *Сочининг ҳар бир толаси, қошидаги ҳар бир т у к , мижжасидаги ҳар бир киприк кўз ўнгимда турибди* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли тўг тарзида талаффуз қилиниб, ўша даврлардаёқ сўз охиридаги **г** ундоши **к** ундошига алмашган (ДС, 595); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўг** > **тўк** > **тук**. Қадимги туркий тилда шундай маъно

асли тў сўзи билан англантилган (ДС, 594). Девоннинг III томидаги 224– бетда берилган 226– изоҳда тўк – тў ҳолати сўзлардаги тўлиқ–қисқалик хусусияти деб тушунтирилган, бу ҳолат сўзлар этимологиясини очиб беришга хизмат қилувчи ҳодиса деб таъкидланган.

Маҳмуд Кошғарий ўз лугатида фақат тў сўзини келтирган, тўг сўзи эса "Девон" тузилгандан кейинги давр манбаларида акс этган. Демак, тў, тўг сўзларини бир сўзнинг тўлиқ–қисқа шакллари деб изоҳлаш тўғри эмас. ДСда тў I сўзининг 'волос' деб (594– бет), тўг сўзининг эса 'волосы' деб (595– бетда) изоҳланиши кейинги сўз охиридаги –г қисми 'кўп' маъносини ифодаловчи қўшимча эканидан дарак беради (**келдик** сўзи охиридаги –к қўшимчаси ҳам 'кўп' маъносини ифодалаши билан қиёсланг).

ТУЛКИ 'итлар туркумига мансуб, тумшуғи узун, думи майин узун жунли йиртқич сутэмизувчи ҳайвон'. *Тулки тумшуғидан улинар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от тўрт хил талаффуз қилинган: **тилки, тилкў, тўлки, тўлкў**; ўзбек тилига **тўлки** шакли таркибидаги ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолиб етиб келган. Тўрт шаклнинг иккитасида унлилар уйғунлиги мавжуд: **тилки, тўлкў**; иккитасида бундай уйғунлик йўқ: **тилкў, тўлки**. Демак, товуш жиҳатидан бу сўз икки қисмга ажралаётир: **тил** || **тўл** қисмига ва –**ки** || – **кў** қисмига. Бу сўзнинг иккинчи қисмини от (сифат) ясовчи қўшимча деб айтиш мумкин; унда **тил**– || **тўл**– қисми феъл бўлиб чиқади, лекин бу сўзнинг маъносини аниқлаб бўлмади. А.М.Щербак ўз асарида В.Бангнинг бу сўз таркибида метатеза воқе бўлгани, **тўлки** сўзи асли **тўк** ('соч', 'қил') отидан –**ли** қўшимчаси билан ясалгани ҳақидаги фикрини келтирган (ИРЛТЯ. М.: 1961, 135): **тўк + ли = тўкли > тўлки**.

ТУЛЛА– 'юнгни, патни ташлаб, янгисини чиқар–' (ҳайвон, парранда ҳақида). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тўл**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 286); ўзбек тилида л ундоши қатланган, ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўл**– > **тўлл**– > **тулл**–.

ТУЛЛАК 'бултурги (бир ёшдан ошган) бедана'. *Тожибой юриб кета туриб т у л л а к н и н г о в о — зиган завқланарди* (Мирмуҳсин). Қадимги туркий тилда 'туллаган' маъносини англатган бу сўз асли тўла— феълдан —к қўшимчаси билан ясалган: тўла— + к = тўлак (Девон, I, 390); ўзбек тилида л ундоши қатланган, ў ун— лисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: тўлак > тўллак > туллак.

ТУМАН I 'атмосферанинг қуйи қатламларида юзага келадиган майда сув зарралари'. *Ҳаво т у м а н бўлганидан ўрмон кўринмас эди* (Мумтоз Муҳамедов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли туман тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 433; Девон, I, 392; ДС, 585); ўзбек тилида а унлиси ё унлисига алмашган: туман > тумән. Бу сўз таркиби ҳақида ай— тилган фикрлар ишонарли эмас: тум — 'совуқ' + ан, тум— —'йум—' + ан, ту— —'ёп—' + ман каби. Нисбатан ҳақиқатга яқин деб ду — 'намлик' + ман ('қалин', 'ғуж') каби талқинни келтириш мумкин (ЭСТЯ, III, 295, 296). Бизнингча бу сўзни тум ('намлик') отидан —а қўшимчаси билан феъл ясалган ва ундан —н қўшимчаси билан от ясалган деб изоҳлаш тўғрироқ: (тум + а = тума—) + н = туман > тумән.

ТУМАН II 'ўн минг'. *Бирники — мингта, минг—ники — т у м а н г а* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай миқдорни билдирган бу сўз асли тўмән тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 435; Девон, I, 382; ДС, 596); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: тўмән > тумән. Маъмурий—территориал бў— линишни англатувчи туман III сўзи туман II сўзи асо— сида юзага келган: 'ўнг минг' → 'ўн минг аҳолиси бор саҳн'.

ТУМАН III қ. туман II

ТУМОВ 'бурундан сув, назла оқиш касаллиги'. *Боланг шамоллаб, т у м о в бўлиб қолибди*. Қадимги туркий тилда шундай маънони тумағу оти англатган (Девон, I, 418; ДС, 585); бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'намлик' маъносини англатган тум оти— дан —а қўшимчаси билан ясалган феълга —ғу қўшимча— сини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, III, 326); кейинчалик сўз

охиридаги у унлиси талаффуз қилинмай қўйган (ТРС, 629), ўзбек тилида **ғ** ундоши **в** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**тум** + **а** = **тума-**) + **ғу** = **тумағу** > **тумағ** > **тумав** > **тумâв**.

ТУН 'сутканинг кун ботишдан кун чиқишгача қисми'. *Очил ярим т у н г а ч а кўчаларга тентираб юрди* (Пиримқул Қодиров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тўн** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 435; Девон, I, 325; ДС, 597); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўн** > **тун**.

ТУП 'ўсимликнинг ҳар бир донаси'. *Салкам миллион т у п дарахти бор Тошкентда нима кўп серсоя жойлар кўп* (Пиримқул Қодиров). Қадимги туркий тилда 'асос', 'илдиз' маъносини англатган бу от асли **тўп** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 435; Девон, III, 130; ДС, 598); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўп** > **туп**. Бу отнинг ҳозирги маъносининг 'илдиз' маъносидан ўсиб чиққан.

ТУПЛА- 'оғиздан тупук, сўлакай, балғам кабиларни куч билан чиқариб ташла-'. *Эликбоши .. лой ва қон аралаш т у п л а й г и* (Ойбек). Бу феъл ўзбек тилида **туф** товушга тақлид сўзидан **-лâ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ф** ундоши **п** ундошига алмашган: **туф** + **лâ** = **туфлâ-** > **туплâ-**. Бу феъл ҳозирги ўзбек тилида **туфлâ-** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ТУПРОҚ 'ернинг майда кунун ҳолати'. *Т у п р о қ олсанг, олтин бўласин* (Дуо). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **топрақ** (**топрағ**) (ПДП, 432; ДС, 575), **тупрақ** (Девон, I, 133, 434; III, 29) тарзида талаффуз қилинган. Ўзбек тилида бу сўзнинг биринчи шакли таркибидаги **о** унлиси **у** унлисига, **қ** (**ғ**) ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **тупрақ** (**тупрағ**) > **тупрâқ** (**тупрâғ**). ДСдаги **топурғон** (576- бет), КРСдаги **топурак** (732- бет) сўзларидан кўриниб турибдики, **топурак** оти қадимги туркий тилдаги 'кукун ҳолатига келтир-' маъносини англатган **топур-** феълдан (ДС, 575: **топрай-**, **топраш-**) **-(а)қ** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги **тор** унли талаффуз қилинмагани натижасида

топрақ шакли юзага келган: **топур-** + **ақ** = **топурақ** > **топрақ**. Бу от сўзлашув нутқида **турпâқ** тарзида ҳам талаффуз қилинади, бунда **пр** ундошлари ўрин алмашади: **тупрâқ** > **турпâқ**.

ТУПУК 'оғиз бўшлиғида сўлак безлари ишлаб чиқарадиган суюқлик'. *Туп десангиз, т у п у г и н г и з музлайди* (Ойдин). Бу от эски ўзбек тилида туфлаш ҳаракатини ифодаловчи **туф** товушга тақлид сўзидан **-(у)р** қўшимчаси билан ясалган феълга **-(у)к** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **ф** ундоши **п** ундошига алмашган, **ур** товушлари талаффуз қилинмай қўйган: (**туф** + **ур** = **туфур-**) + **ук** = **туфурук** > **тупурук** > **туп[ур]ук** > **тупук**. Ҳозирги ўзбек тилида **тупурук** сўзи учинчи бўғинидаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган ҳолда баъзан ишлатилади.

ТУПУР- 'оғиздан тупук, сўлакай, балғам кабиларни куч билан чиқариб ташла-'. *Осмонга т у п у р - с а н г, бетингга тушар* (Мақол). Бу феъл эски ўзбек тилида туфлаш ҳаракатини ифодаловчи **туф** товушга тақлид сўзидан **-(у)р** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ф** ундоши **п** ундошига алмашган: **туф** + **ур** = **туфур-** > **тупур-**.

ТУПУРИК қ. тупук

ТУР 'хил', 'кўриниш'. *Республикамиз ёшлари орасидан спортнинг шахмат т у р и бўйича жаҳон чемпиони етишиб чиқди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **тўр** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 441: **тўрлўк**; ЭСТЯ, III, 328); ўзбек тилида ў унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўр** > **тур**.

ТУРЛИ 'бир-бирига ўхшамаган', 'ҳар хил'. *Жамоамизда т у р л и миллатларнинг вакиллари бор*. Шундай маънони англатган сифат қадимги туркий тилда **тўрлўг** (ПДП, 436; Девон, I, 141; ДС, 599), **тўрлўк** (ПДП, 436; Девон, I, 441) шакларида талаффуз қилинган. Кўринадики, бу сифат қадимги туркий тилда 'хил' маъносини англатувчи **тўр** отидан **-лўг** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 328); бу қўшимча охиридаги **г** ундоши **к** ундошига алмашиб ҳам талаффуз қилинган: **тўр** + **лўг** = **тўрлўг** > **тўрлўк**; кейинчалик сўз охиридаги **к** ундоши **й**

ундошига алмашган, сўнгра бу ундош талаффуз қилинмай қўйган, ниҳоят, охирги очиқ бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўрлўк > тўрлўй > тўрлў > тўрли > турли.**

ТУРПОҚ қ. **тупроқ**

ТУТА- 'тутун чиқар-', 'буруқси-'. **Ўчоқдаги ҳўл ўтин ҳали ҳам т у т а б ё т и б г и.** Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тутун чиқар-' маъносини англаган **тўт-** феълидан (ДС, 601; ТРС, 633) эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ā** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 785); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўт- + ā = тўтā- > тутā-**.

ТУТАМ 'сиқимга олиш мумкин бўлган миқдорга тенг'. **Робия хола бир т у т а м печак ўтни жўякка ташлаб,** .. (Саида Зуннунова). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз 'қўл билан ушла-' маъносини англаувчи **тут-** феълидан (ПДП, 434; ДС, 591) **-(а)м** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 591): ўзбек тилида **а** унлиси **ā** унлисига алмашган: **тут- + ам = тутам > тутām.**

ТУТУН 'бирор нарса ёнганда ажралиб чиқадиган газсимон моддалар'. **Уйларнинг мўрисидан т у т у н чиқар буралиб** (Уйғун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от 'тутун чиқар-' маъносини англаган **тўт-** феълидан (ДС, 601) **-(ў)н** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 380; ДС, 601); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўт- + ўн = тўтўн > тутун.**

ТУТҚАЛОҚ 'тўсатдан тутиб қолиб, кишини акашак қилиб қўядиган асаб касаллиги', 'қуёнчиқ', 'эпилепсия'. **Соҳиблар миробга: "Т у т қ а л о қ и тутғи итваччанинг", - деб кулғи** (Жуманиёз Шарипов). Бу от асли эски ўзбек тилида 'ушла-' маъносини англаувчи **тут-** феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи **-қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ā** унлисига,

қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: [(тут- + қа = тутқа-) + ла = тутқала-] + қ = тутқалақ > тутқалақ. ҶТИЛда бу сўз шевага, тутқаноқ шакли эса адабий тилга мансуб деб таъкидланган (II, 235); ваҳо-ланки тутқаноқ сўзи шева талаффузини акс эттиради: л ундоши ўрнига н ундоши талаффуз қилинади.

ҶТИЛда тутқоқ сўзи ҳам келтирилиб, бу сўз тутқалоқ сўзига айнан тенг экани тўғри кўрсатилган. Тутқақ сўзи қадимги туркий тилда 'ушла-' маъносини англатувчи тут- феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи -ға қўшимчаси билан ҳосил қилинган шак-лидан -қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ғ ун-доши қ ундошига, а унлиси â унлисига алмашган: (тут- + ға = тутға-) + қ = тутғақ > тутқақ > тутқâқ (ДС, 592).

ТУТҚАНОҚ қ. тутқалоқ

ТУТҚИЧ 'нарсанинг қўл билан ушлаш учун хизмат қиладиган қисми'. *Паранжи ёлунган аёллар .. бўялган эшикнинг ялтироқ чиройли шиша т у т қ и ч л а - р и н и авайлабгина ушлаб қўйишарди* (Парда Тур-сун). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ушла-' маъносини англатувчи тут- феълидан -қы қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи -ч қўшимча-сини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (тут- + қи = тутқы-) + ч = тутқыч > тутқич.

ТУТҚОҚ қ. тутқалоқ

ТУТҚУН 'асир', 'банди'. *Фарзандим, ёлғизим, ганимларга т у т қ у н бўлиб қолмагин* ("Равшан"). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'ушла-' маъносини англатувчи тут- феълидан -ғун қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 411); кейин-чалик ғ ундоши қ ундошига алмашган: тут- + ғун = тутғун > тутқун.

ТУФЛА- қ. тупла-

ТУШ I 'уйқуда кўриладиган нарсалар'. *Т у ш г а кўрдим дилбаримни, эй сабо, уйғотмагил* (Эркин Во-ҳидов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли тў:ш тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 324); ўша даврдаёқ; ў: унлисининг чўзиқлик

белгиси (ПДП, 436; Девоп, III, 138; ДС, 599), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўш** > **тўш** > **туш**.

ТУШ II 'куёш қоқ тепага келган (пайт)', 'пешин'. *Т у ш пайти таълимдан қайтдим бемажол* (Туйғун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **тўш** тарзида талаффуз қилинган (Девоп, III, 138); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўш** > **туш**. Бу от асли **тўш**— феълнинг 'дам олиш учун тўхта—' маъноси асосида (ДС, 600: **тўш**— 3) юзага келган.

ТУШ III қ. **тенг—туш**

ТУШ— 'юқоридан пастга ҳаракатлан—'. *Бу киши отдан т у ш с а ҳам, эгардан т у ш м а й г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **тўш**— тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 436; Девоп, II, 20; ДС, 600); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тўш**— > **туш**—.

ТУШАК қ. **тўшак**

ТУШОВ 'от—уловнинг олдинги оёқларини маташ— тириб боғлайдиган арқон (мослама)'. *Эшагидан т у ш о в и қиммат* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз асли 'боғлам' маъносини англаувчи **туш** отидан —а қўшимчаси билан ясалган феълга (ДС, 590) —ғ қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, III, 306); кейинчалик **ғ** ундоши **в** ундошига, ўзбек тилида **в** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**туш** + **а** = **туша**—) + **ғ** = **тушағ** > **тушав** > **тушâв**.

ТУҒ— 'болани дунёга келтир—'. *Ғанижоннинг хотини т у ғ м а й юриб—юриб, бирганига қўчқордай ўғил т у ғ и б б е р г и* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **тоғ**— тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 431; ДС, 570; ЭСТЯ, III, 246); кейинроқ **о** унлиси **у** унлисига алмашган (Девоп, II, 22): **тоғ**— > **туғ**—.

ТУҒУРУҚ 'туғиш вақти'. *Т у ғ у р у қ бошланганини пайқаган қайнанаси гарров "тез ёрдам" машинасини чақирди*. Бу от қадимги туркий тилда 'болани дунёга келтир—' маъносини англаувчи **тоғ**— феълнинг **туғ**— шаклига —(у)р орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан (Девоп, II, 84; ДС, 572) эски

ўзбек тилида **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган: **[(тоғ- > туғ-) + ур = туғур-] + уқ = туғуруқ**.

ТЎГАРАК 'думалоқ', 'доира шаклидаги'. У *ерга т ў г а р а к зални кесиб ўтиб, зинадан чиқиб бо-риш керак* (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда 'думалоқ' маъносини **teğirmä, teğirmi** сўзлари англатган (ДС, 548). Ўзбек тилидаги **тўғарäk** сўзи шу сўзларнинг асоси бўлган **тегир-** феълидан (ДС, 548) эски ўзбек тилида **-(ä)к** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **е** унлиси **ö** унлисига, иккинчи бўғиндаги **и** унлиси **ä** унлисига алмашган, сўнгра **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тегир-** + **äk** = **тегирäk** > **тўғарäk** > **тоғарäk**.

ТЎЗИ- 'ҳар ёнга сочил-, уч-'. *Уларнинг юз-ҳўзлари чанг, ранглари заҳил, сочлари т ў з и г а н э г и* (Иброҳим Раҳим). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'осмонга кўтарил-' маъносини англатган **тоз-** феълидан (ДС, 579; Девон, II, 353; **тозутгы**) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тоз-** + **ы** = **тозы-** > **този-**.

ТЎЗИМ 'чидам', 'бардош'. *Охурига қагар куттишга куч ва т ў з и м сезмади ўзига* (Ойбек). Қадимги туркий тилдаги 'чидамли', 'бардошли', 'улуғвор' маъносини англатган **төзүн** сифатидан (ДС, 583) кўриниб турибдики, қадимги туркий тилда 'чида-', 'бардош бер-' маъносини англатган **төз-** феъли мавжуд бўлган (ЭСТЯ, III, 273); **төзим** оти ана шу феълга эски ўзбек тилида **-(и)м** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **төз-** + **им** = **төзим** > **тозим**.

ТЎЗОН 'майда хас-чўп аралаш осмонга кўтарилган чанг'. *Учоқ бошига қумғон шарақлаб қайнаб, чўғ устига тўқилди, буғ ва кул т ў з о н и кўтарилди* (Асқад Мухтор). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'чанг', 'кукун' маъносини англатган **тоз** отидан (Девон, III, 134) эски ўзбек тилида 'кўп' маъносини ифодаловчи **-(а)н** қўшимчаси билан (ДС, 650; Девон. Индекс, 407) ҳосил қилинган (КРС, 741); кейинчалик **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **тоз** + **ан** = **тозан** > **тозän**.

ТЎЗФИ— 'ҳар ёнга бир неча марта сочил—'. *Кучли шамол туриб, тўплаб қўйилган хазон т ў з ф и б к е т г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'осмонга кўтарил—' маъносини англатган тоз— феълидан (ДС, 579; Девоп, II, 353) эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи —**фы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: тоз— + **фы**— = тоз**фы**— > тоз**фи**—.

ТЎЗФОҚ I 'баъзи ўсимликларнинг тўзғувчан по — пуги'. *Қизчалар қоқи ўтининг т ў з ф о ф и н и узиб олиб, пуфлаб ўйнаб юришибди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'осмонга кўтарил—' маъносини англатган тоз— феълининг (ДС, 579; Девоп, II, 353) эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи —**фа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан от ясовчи —**қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (тоз— + **фа** = тоз**фа**—) + **қ** = тоз**фақ** > тоз**фâқ**.

ТЎЗФОҚ II 'тўзғиган'. *Зарралар т ў з ф о қ ҳолда бўлса, қуруқ тупроқ дейиладу* (М.Баҳодиров). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'осмонга кўтарил—' маъносини англатган тоз— феълининг (ДС, 579; Девоп, II, 353) эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи —**фа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан сифат ясовчи —**қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **қ** ун — доши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (тоз— + **фа** = тоз**фа**—) + **қ** = тоз**фақ** > тоз**фâқ**.

ТЎЙ 'зиёфат, ўйин—кулги билан ўтказиладиган маросим'. *Ҳомигбой бўлса: "Бугун унашсаларинг, эр — тага т ў й н и бошлаймиз", — гегу* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони анг — латган бу от асли 'овқатга бўлган талабни қондир—' маъносини англатувчи той— феълининг исм эши бўлган. То— + **қ** = то**қ** сўзи билан қиёслаб, той оти асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'маълум бир бўшлиқни эгалла(т)—' маъносини англатган то— феълидан —**й** қў — шимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади: то— + **й** = той.

ТЎЙ— 'овқатга бўлган талабни қондир—', 'қониб еб—ич—'. *Еб т ў й м а г а н ялаб т ў й м а с* (Ма — қол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони анг —

латган бу феъл, Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, асли **тоз**— тарзида талаффуз қилинган бўлиб, ўша даврлардаёқ з ундоши й ундошига алмашган: **тоз**— > **той**— (Девон, III, 262). Бу феълни **тол**— феълга, **тоқ** сифатига қиёслаб, улар охиридаги **—з** (> **—й**), **—л**, **—қ** қисмлари қўшимчага тенг деб қаралади; унда **тоз**— (**той**—) феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'еб—ичиб қониқиш ҳолати' маъносини англатган **то** отидан **—з** (> **—й**) қўшимчаси билан ясалган бўлиб чиқади (ЭСТЯ, III, 252).

ТЎК— 'суюқ, сочилувчи нарсани идишдан тушир—'. *Шўрвани косаларга т ў к м а с г а н сол.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тök**— тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 433; Девон, II, 27; ДС, 579; ЭСТЯ, III, 274); ўзбек тилида **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тök**— > **ток**—.

ТЎЛ 'қўзилаш мавсуми'. *Келаси т ў л г а мен ҳам қўзини ҳозиргидан кўпроқ олишга сўз бераман* (Пиримкул Қодиров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **төл** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 579); ўзбек тилида **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **төл** > **тол**. Асли бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'чиқ—', 'туғил—' маъносини англатган **тö**— феълдан **—л** қўшимчаси билан ясалган дейилади (ЭСТЯ, III, 275).

ТЎЛ— 'бўш жойи қолмай эгаллан—'. *Ҳовуз сувга т ў л г и.* Қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, шундай маънони англатган бу феъл асли 'маълум бир бўшлиқни эгала(т)—' маъносини англатган **то**— феълдан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **—л** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 258): **то**— + **л** = **тол**—.

ТЎЛА 'ҳажми тўлиқ эгалланган'. *Курси устига дастурхон ёзилиб, мева—чева т ў л а патнис қўйилди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган сифат **толу** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 431; Девон, III, 251; ДС, 573). ДСнинг 572— бетида акс этган **толала**— ('наполнять') феълдан кўриниб туриб—дики, қадимги туркий тилда бу сифатнинг **тола** шакли мавжуд бўлган, ўзбек тилига ана шу шакли етиб келган, фақат **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **тола** > **толä**. Асли **тола** сифати 'маълум бир бўшлиқни эгала(т)—' маъно—

сини англатувчи **тол**– феълидан –а қўшимчаси билан ясалган.

ТЎЛА– 'бирор нарса эвазига пул бер–'. *Электр энергиясидан фойдаланганлик учун ҳақни ҳар ойда т ў л а б т у р и ш к е р а к*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **тōlä**– тарзида талаффуз қилинган (ДС, 579); ўзбек тилида **ō** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тōlä**– > **толā**–.

ТЎЛИН 'тўлиқ гардиш шаклига кирган' (ой ҳақида). *Т ў л и н о й г а р б г а т о м о н о т г а н* (Жуманиёз Ша–рипов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат 'бўш жойи қолмай эгалла–' маъно–сини англатган **тол**– феълидан (ПДП, 431; ДС, 572) –(у)н қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 432; Девон, I, 381; ДС, 574); ўзбек тилида у унлиси и унлисига алмашган: **тол**– + **ун** = **толун** > **толин**.

ТЎЛҚИН 'сув сатҳининг чайқалиб, кўтарилиб, тушиб туриши'. *Денгиз, мунча ҳовлиқасан, Қайиқларни иргитасан, Тоғдай–тоғдай т ў л қ и н л а р н и Соҳилларга сен отасан* (Ғайратий). Бу от асли –қин қўшимчаси билан ясалгани аниқ, лекин бу сўзнинг **тол**–қисмини аниқ изоҳлаш қийин. **Толға**– сўзи билан қиёслашдан кўриниб турибдики (ДС, 573), қадимги туркий тилда 'айлантир–', 'бура–' маъносини англатган **тол**–феъли мавжуд бўлган; **толқин** сўзи ана шу феълдан ясалган бўлса керак: **тол**– + **қун** = **толқун** > **толқин**.

ТЎЛҒОҚ 'туғиш олдидан тутадиган кучли оғриқ'. *Султон бўзчининг хотини Ойшабибини т ў л ғ о қ тутиб ётганда кўча эшигини биров қоқди* (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда 'қоринда пайдо бўлиб, гўё бураб–бураб тур–' маъносини англатган **толға**–феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган **толғақ** оти мавжуд бўлиб, 'қоринда пайдо бўладиган оғриқ' маъносини англатган (ДС, 573). Ўзбек тилида бу сўз таркиби–даги **а** унлиси **қ** ундоши таъсири билан **â** унлисига ал–машган: **толға**– + **қ** = **толғақ** > **толғâқ**. Бу сўзнинг ҳо–зирги ўзбек тилидаги маъноси қадимги туркий тилдаги маъно асосида юзага келган: 'қориндаги оғриқ' → 'туғиш олдидаги оғриқ'.

Асли **толға**– феълени **толқин** оти билан қиёслаш–дан кўриниб турибдики, бу сўз таркибидаги –ға қисми

'такрор' маъносини ифодаловчи қўшимчага тенг; лекин тол— феълнинг маъносига изоҳ топилмади (Бу сўз асли 'айлангир—', 'бура—' маъносини англатган феъл бўлса керак).

ТЎМПАЙ— қ. дўмбай—

ТЎН 'олди очиқ узун устки миллий кийим', 'чопон'. **Т ў н кимники — кийганники** (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда **то:н** тарзида талаффуз қилиниб (ЭСТЯ, III, 264), ўша даврлардаёқ **о:** унлисининг чў—зиқлик белгиси йўқолган (ДС, 574): **то:н > тон.** Қадимги туркий тилда бу сўз умуман 'кийим' маъносини англатган, ҳозирги маъноси маънода торайиш, хосланиш натижасида юзага келган: 'кийим' → 'устки миллий кийим'.

ТЎНГАК 'дарахтнинг ер сатҳидан бироз юқориродан кесилган пастки қисми', 'кунда'. **Серилгуз дарахтнинг т ў н г а г и н и ковлаб олиш — жуда машаққатли иш.** Бу сўз қадимги туркий тилда 'баландлик', 'дўнг' маъносини англатган **тōң** отидан эски ўзбек тилида кичрайтириш маъносини ифодаловчи **—(ä)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 280); кейинчалик **ң** ундоши **нг** ундошларига урчиган, **ō** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тōң + äк = тōңäк > тōнгäк > тонгäк.**

ТЎНКА 'дарахтнинг ер сатҳидан бироз юқориродан кесилган пастки қисми', 'кунда'. **Т ў н к а л а р жуда кўп, ҳам бир—бирига жуда яқин** (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилда 'баландлик', 'дўнг' маъносини англатган **тōң** отидан эски ўзбек тилида кичрайтириш маъносини ифодаловчи **—гä** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 280); кейинчалик **ң** ундоши **н** ундошига, **г** ундоши **к** ундошига алмашган, **ō** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тōң + гä = тōңгä > тōнгä > тонкä.**

ТЎНКАР— 'устини остига қилиб қўй—', 'ағдар—'. **Кучли тўлқин қайиқни т ў н к а р и б ю б о р г и.** Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'усти остига ағдарил—' маъносини англатган **тōң—** феълдан **—гäр** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 758); кейинчалик **ң** ундоши **н** ундошига, **г** ундоши **к** ундошига

алмашган, **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тöң-** + **гär** = **тöңгär-** > **тöнгär-** > **тöнкär-** > **тонкär-**. ЎТИЛда **тўнкар-** феъли сўзлашув нутқиға мансуб деб баҳоланган; чамаси, бу феъл **тўнтар-** феълининг товуш жиҳатдан ўзгарган шакли деб хато тушунилган.

ТЎНТАР- 'устини остиға қилиб қўй-', 'ағдар-'. *Йўлчи .. бир пиёлани т ў н т а р и б, унинг устиға шамни ўтқазди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган сўз **тöңдär-** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 406); ўзбек тилида **ң** ундоши **н** ун-дошиға, **д** ундоши **т** ундошиға алмашган, **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **тöңдär-** > **тöнтär-** > **тонтär-**. Бу сўз асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'усти остиға ағдарил-' маъносини англатган **тöң-** феълдан **-дär** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 277).

ТЎНФИЗ 'ёввойи чўчқа'. *Эшак иши билан, т ў н ф и з тиши билан* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **тоңуз** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 432; ДС, 575; Девон, III, 374); Э.В. Севортяннинг этимологик луғатида (III, 268) бу сўз охиридаги **-уз** қисми қўшимчаға тенг дейилган-у, лекин қандай маънони ифодалаш и айтилмаган; ўша ерда бу сўзнинг **тоң** қисми 'йирик, кучли' маъносини англатувчи сўз бўлгани ҳақидаги фикр ҳам келтирилган. Ўйлашимизча, бу йиртқич ҳайвонға ном унинг олдинға ва икки томонға туртиб чиқиб турадиган қозиқ тишлари асосида берилган бўлса керак, шунға кўра **тоң** қисми 'қозиқ тиш' маъносини англатган бўлиб, унға 'икки' ('кўп') маъносини ифодаловчи **-(у)з** қўшимчаси қўшилган. Ўзбек тилида бу сўз таркибидаги **ң** ундоши **нф** ун-дошларига урчиган, иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисиға алмашган: **тоңуз** > **тонғуз** > **тонғиз**.

ТЎНФИЧ 'энг олдин туғилган (фарзанд)'. *Моҳира-бонудан икки ўғил ва икки қиз дунёға келиб, т ў н ф и ч и Азизбек, .. тўртинчиси бизнинг Зайнаб эди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда шундай маънони **тон** сўзи англатган (Девон, III, 151); **тонғич** сифати эски ўзбек тилида 'энг олдин туғил-' маъносини англатган **тон-** феълдан **-ғуч** қўшимчаси билан ясалган

бўлса керак; кейинчалик у унлиси **и** унлисига алмашган: **тон-** + **ғуч** = **тонғуч** > **тонғич**.

ТЎП 'копток'. *Зарб билан тепилган т ў п н и дарвозабон қайтара олмади.* Қадимги туркий тилда шундай маъно, Маҳмуд Кошғарий таъкидлашича, **топық** сўзи билан англатилган, **топ** сўзи **топық** сўзининг қисқарган шаклига тенг дейилган (Девон, III, 130). Аслида **топ** сўзи қадимги туркий тилда мустақил ишлатилган ва 'думалоқ нарса' маъносини англатган; **топиқ** сўзи эса 'кичик тўп' маъносини билдириб, **топ** сўздан кичрай — тириш маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган деб изоҳлаш тўғрироқ. Девоннинг бошқа ерида (Девон, I, 360) бу сўз **тобық** шаклида келтирилиб, 'човгон билан уриладиган копток' деб изоҳланган. Кўринадики, бу сўз асли **топ** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик **п** ундоши **б** ундошига алмашган.

ТЎПАЛАНГ қ. **тўполон**

ТЎПИҚ 'болдир суягининг пастидаги ён томонга туртиб чиққан дўмбоқ қисми'. *Бувинг сенга ёмонни топадими? Ҳали тирноғидан тортиб т ў п и ғ и - г а ч а тоза синчиклаб текширамиз* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, шундай маънони англатган бу сўз асли 'думалоқ нарса' маъносини англатган **тоб** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 431; Девон, I, 198); ўша даврлардаёқ аввал **б** ундоши **п** ундошига (Девон, III, 130) алмашган; кейин ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **тоб** + **ық** = **тобық** > **топық** > **топиқ**. Кўринадики, қадимги туркий тилда **тобық** ('кичик копток') ва **тобуқ** ('болдир суягининг пастидаги ён томонга туртиб чиққан дўмбоқ қисми') сўзлари айна бир асосдан айна бир қўшимча билан ясалган бўлиб, иккинчи бўғиндаги **ы** ва **у** унлилари билан фарқланган (шу усул билан омонимия — шаклошлик бартараф қилинган); лекин кейинчалик бундай усул билан фарқлаш давом этмаган: ҳар икки сўзнинг иккинчи бўғинида **ы** айтиш ва ёзишга ўтилган.

ТЎПОЛОН 'уриш-жанжал', 'бетартиб ҳаракат'. *Шербек Оқсойга тўрт кун деганга т ў п о л о н*

устига етиб келди (Суннатилла Анорбоев). Бу от қадимги туркий тилдаги 'тепа қисм' маъносини англаган **төпү** отидан –**лә** қўшимчаси билан ясалган феълга (ДС, 580) эски ўзбек тилида –**ң** қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 751); кейинчалик **ў** унлиси **ө** унлисига, сўнгра бу унли ҳам, **ә** унлиси ҳам **а** унлисига, **ң** ундоши **н** ундошига алмашган, **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**төпү** + **лә** = **төпүлә**–) + **ң** = **төпүләң** > **төпөләң** > **топалаң**. Бу сўз сўзлашув нутқида **топалаң** тарзида талаффуз қилинади; бунда иккинчи бўғиндаги **ө** унлиси **ә** унлисига алмашади, **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолади: (**төпү** + **лә** = **төпүлә**–) + **н** = **төпүлән** > **топалаң**.

ТҮППАЙ– қ. **дўмбай**–

ТҮР I 'балиқ овлаш, қуш тутиш учун ишлатила – диган катак–катак кўзли ип тўқима', 'матрап'. .. **қайси бир балиқчи т ў р и г а тушган лаққани ташлабди** (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **то:р** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 578); ўша даврлардаёқ **о:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 133; ДС, 578): **то:р** > **тор**.

ТҮР II 'пойгакка қарама–қарши томондаги жой'. **Полвон тик туриб, отасининг т ў р г а ўтиришини кутди** (Жуманиёз Шарипов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **төр** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 433; Девон, III, 133; ДС, 580); кейинчалик **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **төр** > **тор**. Маҳмуд Кошғарий **төр** сўзини **төрә** сўзининг шакли деб таъкидлаган, лекин таркибини изоҳламаган (Девон, III, 240).

ТҮРВА 'қопчиқ', 'халта'. **Ҳар хил асбоб–ускуналар солинган т ў р в а с и н и катта темирга илиб,** .. (Парда Турсун). Э.В.Севортян лугатида йўл–йўлакай берилган изоҳга кўра (ЭСТЯ, III, 216) 'қопчиқ' маъносини англаувчи бу сўз асли 'йиғ–', 'тўпла–' маъносини англаган **тор**– феълдан эски ўзбек тилида –**ба** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 753); кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **тор**– + **ба** = **торба** > **торва** > **торвә**. Бу сўз ҲТИЛда янглиш равишда форсча деб белгиланган.

ТЎРИҚ 'қизғиш', 'тўқ жигарранг от'. *Шербек қизиб кетган т ў р и қ н и н г тизгинидан тортар экан, ўз кўзига ишонмагандек тикиларди* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'қишғиш' маъносини англатган **то:р** сифатидан —**ы** қўшимчаси билан ясалган феълдан —**қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 269); ўша даврлардаёқ **о:** унлисининг чўзиқлик белгиси (ПДП, 532; Девон, I, 354), ўзбек тилида эса **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**то:р** + **ы** = **торы-**) + **қ** = **то:рық** > **торық** > **ториқ**.

ТЎРСИҚ 'меш', 'саноч'. [*Бозорни*] *т ў р с и қ - г а г и илиқ сувни ичган сари қора тер босади* (Асқад Мухтор). Бу от асли қадимги туркий тилда мав—жуд бўлиб, 'йиғ—', 'тўпла—' маъносини англатган **тор-**феълининг (ЭСТЯ, III, 216) эски ўзбек тилида 'истак' маъносини ифодаловчи —**сы** қўшимчасини олган шак—лидан —**қ** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 754); кейин—чалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**тор-** + **сы** = **торсы-**) + **қ** = **торсық** > **торсиқ** (тўрва сўзига қиёсланг).

ТЎРТ 'уч билан беш оралиғидаги бутун бирлик сон'. *Ёнига т ў р т нафар ясовул олиб Султонули йўлга тушди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай миқдорни билдирган бу сўз асли **тō:рт** тар—зида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 285); ўша даврлар—даёқ **ō:** унлисининг чўзиқлик белгиси (ПДП, 433; Девон, I, 328; ДС, 581), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: **тō:рт** > **тōрт** > **торт**.

ТЎРҒАЙ 'чумчуқсимон кичкина сайроқи қуш'. [*Элмурод*] *қанотини дириллатиб бир ерга сайраб турган т ў р ғ а й н и кўрди* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган бу от асли **торыға** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 189); кейинчалик эркалаш маъносини ифодаловчи —**й** қўшим—часи қўшилган, иккинчи бўғиндаги **тор** унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлиси **ай** унлисига ал—машган: **торыға** + **й** = **торығай** > **торғай** > **торғай**.

ТЎС 'қайин дарахтининг пўстлоғи' (эгарчиликда ишлатилади). *Ҳозир т ў с билан қопланган эгар*

камган—кам учрайди. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли тоз тарзида талаффуз қилинган (ДС, 579); ўзбек тилида сўз охиридаги з ундоши с ундошига алмашган: тоз > тос.

ТЎС—ТЎПОЛОН 'беҳад тартибсизлик', 'ур-йиқит'. *Бола—чақалар бўлмаганидан уйлари бизниқига ўхшаш т ў с — т ў п о л о н эмас, йиғинчоқлик* (Ғафур Ғулом). Бу жуфт сўзнинг иккинчи қисми алоҳида изоҳланди; биринчи қисми эса асли 'чанг' маъносини англатган тоз сўзи бўлиб (Девон, III, 134), жуфт сўзнинг иккинчи қисми бошланишидаги т ундоши таъсири билан биринчи қисм охиридаги з ундоши с ундошига алмашган: тоз—топалан > тос—топалан.

ТЎШ 'кўкракнинг юқори қисми'. *[Зебо] ойнага қараб ўзини тузатди. Дуррачаси билан т ў ш и г а ёпишган кўлагини сал кўтариб елпинди* (Шухрат). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли тб:ш тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 287); ўша даврлардаёқ б: унлисининг чўзиқлик белгиси (Девон, III, 138), кейинчалик ўзбек тилида юмшоқлик белгиси йўқолган: тб:ш > тбш > тош.

ТЎША— 'сол-', 'ёз-' (палос, кўрпача кабиларни). *Умри хола қизи билан менга ўрин т ў ш а б б е р — г и* (Ғайратий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли тбш сўзидан —а қўшимчаси билан ясалган дейилади, лекин тбш сўзи қандай маънони англатгани аниқ айтилмайди (ЭСТЯ, III, 334). Бу сўз 'ёйиқ' каби маънони англатган сифат бўлса керак. Ўзбек тилида б унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: тбш + а = тбшә— > тошә—.

ТЎШАК 'жун, пахта сингари юмшоқ нарса тиқилиб, икки кишига мўлжаллаб тикилган қалин ўрин анжоми'. *Ўз уйим, ўлан т ў ш а г и м* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от тбшә— феълидан —к қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, III, 334; Девон, I, 368; ДС, 582); ўзбек тилида б унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: тбшә— + к = тбшәк > тошәк. Сўзлашув нутқида бу сўз тушәк тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ТЎҶ 'овқатга бўлган талаби қонган'. Қорни *т ў қ н и н г қорни очдан хабари ўўқ* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли 'маълум бир бўшлиқни эгалла(т)–' маъноси-ни англатган то– феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган: то– + қ = тоқ (ЭСТЯ, III, 253; ПДП, 432; ДС, 576).

ТЎҚА 'камарнинг учини ўтказиб тақиладиган қисми'. Бўзчи *белбоққа ёлчимас, темирчи т ў қ а г а* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли тоқу тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 246); кейинчалик у унлиси ä унлисига ал-машган : тоқу > тоқä. Бу от асли 'бир–бирига кирит–' маъносини англатган тоқ– феълидан –у қўшимчаси билан ясалган бўлса керак (тўқи– феълига қиёсланг).

ТЎҚИ– 'тўқиш ҳаракатини бажар–'. Мулла бил-ганин *ўқир, бўзчи билганин т ў қ и р* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли тоқы– тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 284); ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йў-қолган: тоқы– > тоқи–. Бу сўз асли 'бир–бирига ки-рит–' маъносини англатган тоқ– феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи –ы қўшимчаси билан ҳосил қи-линган: тоқ– + ы = тоқы–. Э.В.Севортян луғатида бу феъл 'тўқилган мато', 'тўқиш дастгоҳи' маъносини англатган тоқ отидан –ы қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (III, 254).

ТЎҚМОҚ 'дастаси ва уриладиган йўғон қисми ҳам ёғочдан қилинган уриш асбоби'. *Тиришганинг т ў қ м о г и тошга чега қоқар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'ур–' маъносини англатган тоқы– феълидан (Девон, III, 284; ДС, 576) –мақ қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 192: тоқымақ); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли та-лаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлиси â ун-лисига алмашган: тоқы– + мақ = тоқымақ > тоқмақ > тоқмақ.

ТЎҚНАШ– 'юзма–юз учраш–', 'дуч кел–'. *Дав-латёр .. кутубхона эшиги олдида Саодатхон билан т ў қ н а ш г и* (Назир Сафаров). Бу сўз қадимги туркий тилда 'ур–' маъносини англатган тоқы– феъли-

нинг (ДС, 576) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчасини олган шаклидан (Девон, II, 171) биргалик маъносини ифодаловчи **-(а)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: (тоқы- + н = тоқын-) + аш = тоқынаш- > тоқнаш- > тоқнаш-.

ТЎҚСОН 'саксон билан юз оралиғидаги ўнлик миқдор'. У саёҳатдан *т ў қ с о н кундан кейин қайтиб келди*. Қадимги туркий тилда бундай миқдор тоқуз он сўзларини қўшиб билдирилган (Девон, I, 410; ДС, 578). Кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; **қ** ундошининг таъсири билан **з** ундоши с ундошига, охири **о** унлиси **â** унлисига алмашган: тоқуз он > тоқузон > тоқзон > тоқсон > тоқсан.

ТЎҚҚИЗ 'саккиз билан ўн оралиғидаги бутун миқдор сон'. Душман кечгача *т ў қ қ и з марта атака қилди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу сўз тоқуз (ПДП, 432; Девон, I, 410; ДС, 578), тоңыз (ДС, 577), ҳатто тоңқуз тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 432); ўзбек тилига тоқуз шакли **қ** ундоши қатланиб, иккинчи бўғинидаги у унлиси **и** унлисига алмашиб етиб келган: тоқуз > тоққуз > тоққиз.

ТЎҒРА- 'кесиб, бурдалаб кўп майда қисмларга бўл-'. Хайри ҳафсала билан пиёзни майдалаб *т ў ғ р а р э г и* (Шароф Рашидов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл 'гўштни майдала-' маъносини англатган тоғ- феълдан **-ра** қўшимчаси билан ҳосил қилинган дейилади (ЭСТЯ, III, 249), лекин **-ра** қўшимчасининг маъноси изоҳланмайди. Тоғра- сўзини бошқача изоҳлаш имконияти ҳам бор: қадимги туркий тилдаги 'парча' маъносини англатган тоқ отидан (ДС, 576) **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалган феълга 'такрор' маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **р** ундоши таъсири билан **қ** ундоши **ғ** ундошига, ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: (тоқ + ыр = тоқыр-) + а = тоқыра- > тоқра- > тоғра- > тоғра- .

ТЎҒРИ 'эгри, қийшиқ жойи йўқ'. *Шимолдан жанубга т ў ғ р и чўзилган бу кенг кўчанинг ўртасига тош ётқизилган* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **тоғуру** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, III, 251); кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 571); ўзбек тилида у унлиси **и** унлисига алмашган: **тоғуру** > **тоғру** > **тоғри**. Бу сифат асли қадимги туркий тилда **тоғ**– феълининг ортгирма қўшимчасини олган шаклидан **–ы** қўшимчаси билан ясалган дейилади (ЭСТЯ, III, 251), лекин **тоғ**– феълининг маъноси аниқ изоҳланмайди (бу феъл асли 'қинғир–қийшиғи йўқ ҳолатга эга бўл–' маъносини англатган бўлса керак).

У

У I нарироқдаги киши ёки нарсани кўрсатиш олмоши. *Биз гарёнинг у қирғоғига қайиқ билан ўтдик*. Қадимги туркий тилда бу олмош **ол** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 72; ДС, 366), кейинчалик, **ул** шаклига эга бўлган, ҳозирги ўзбек тилида эса **у** шаклида ишла–тилади: **ол** > **ул** > **у**.

У II III шахс кишилиқ олмоши. *У билан элик йиллик қаргдонмиз*. Бу олмош қадимги туркий тилда **ол** кўрсатиш олмошидан ўсиб чиққан: **ол** > **ул** > **у**; эски ўзбек тилида бош келишиқдаги бирлик шакли **ул** бўлиб, кўплик шакли **ул (ул + ар) ва ал (ал + ар)** бўлган; бошқа келишиқларнинг бирлик шаклида **ан**, кўплигида эса **ал** шаклида ишлатилган: **ан + инг**, **ал + арнинг** .. ; демак, эски ўзбек тилида бош келишиқ бирлик шаклидагина бу олмош таркибидаги **о** унлиси **у** унлисига алмашган, бошқа шаклларида эса **о** унлиси **а** унлисига алмашган. Ҳозирги ўзбек тилида бу олмош кўплик қўшимчасидан олдин, шунингдек бирлиқдаги бош, қаратқич, тушум келишиқларида **у** шаклида келади, бирлиқдаги жўналиш, чиқиш, ўрин келишиқларида эса **ун** шаклида келади (**ул** > **ун**); демак, ҳозирги ўзбек тилида бу олмош таркиби–даги **у** унлиси барча шаклларида ўзгармайди.

УВА 'тоғ ёнбағрининг емирилиши, уқаланиши билан ҳосил бўладиган текислик, майдон'. *Бу у в а н и н г юзага келганига кўп бўлгани йўқ*. Бу от қадимги туркий

тилдаги 'майдала-', 'парчала-' маъносини англатган **ув-** феълидан (ДС, 619) –а қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **ув-** + **а** = **ува** > **увә**.

УВАДА 'йиртилиб, титилиб кетган'. *Эгнида* – **у в а г а тўн**. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'майдала-', 'парчала-' маъносини англатган **ув-** феълининг (ДС, 619) кучайтириш маъносини ифодаловчи –а қўшимчаси қўшилган шаклидан –т орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –а қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида икки унли оралиғидаги **т** ундоши **д** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: [(**ув-** + **а** = **ува-**) + **т** = **уват-**] + **а** = **увата** > **увада** > **увәдә**.

УВАЛ- 'майда парчаларга ажрал-'. *Оҳакка сув тегиши билан у в а л и б кетади*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'парчала-', 'майдала-' маъносини англатган **ув-** феълининг (ДС, 619) кучайтириш маъносини ифодаловчи –а қўшимчаси қўшилган шаклидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –л қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: (**ув-** + **а** = **ува-**) + **л** = **увал-** > **увәл-**.

УВАЛА- 'майдала-', 'ушат-'. *Нонни у в а л а б, қушларга сочди*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'майдала-', 'парчала-' маъносини англатган **ув-** феълининг (ДС, 619) кучайтириш маъносини ифодаловчи –а қўшимчаси қўшилган шаклидан 'такрор' маъносини ифодаловчи –ла қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**ув-** + **а** = **ува-**) + **ла** = **увала-** > **увәлә-**. Бу сўз асосан юмшоқ нарсаларни майдалашга нисбатан ишлатилади (**уқәлә-** феълига қиёсланг).

УВАЛИ-ЖУВАЛИ 'кўп майда фарзандли', 'нева-ра-чеварали'. *Икки ёшнинг биргаликда узоқ умр кўриб, у в а л и – ж у в а л и бўлишни тилаб дуо қилишди*. Бу такрор сифатнинг иккинчи қисми биринчи қисми бошланишига **ж** товуши қўшиб ҳосил қилинган; биринчи қисм эса қадимги туркий тилдаги 'уруғ', 'оила', 'уй-жой' маъносини англатган **о:ба** отининг **оба** шаклидан (ДС, 362) –лы қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I,

401); ўзбек тилида **о** унлиси **у** унлисига, **б** ундоши **в** ундошига, **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **оба + лы = обалы > увалы > увäли.**

УВАТ 'экин майдони орасида юриш учун қолдириладиган ер', 'марза'. Бу пайкалда *у в а т қолдирмадик*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'майдала-', 'парчала-', 'ажрат-' маъносини англатган **ув-** феълининг (ДС, 619) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчаси қўшилган шаклидан **-т** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**ув-** + **а** = **ува-**) + **т** = **уват > увät** (Уват экин майдонини бўлакларга ажратиб туради).

УВАТ- 'майда парчаларга ажрат-'. *Нонни у в а т и б, товуқларга сочди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'парчала-', 'майдала-' маъносини англатган **ув-** феълининг (ДС, 619) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчаси қўшилган шаклидан **-т** ортгирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**ув-** + **а** = **ува-**) + **т** > **уват- > увät-**.

УВИ- қ. **иви- II**

УВЛА- 'босиқ **увв** товушини чиқар-'. *Итнинг у в л а ш и н и ёмонликка йўйишади*. Бу феъл **увв** товушга тақлид сўзидан **-лә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 595); қўшимча қўшилганидан кейин бир **в** ҳарфи ташлаб ёзилган: **увв + лә = уввлä- > увлä-**.

УВОҚ 'увалаш натижасида ҳосил бўлган майда бўлак'. *Нон у в о қ л а р и н и териб олдим*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'майдала-', 'парчала-' маъносини англатган **ув-** феълининг (ДС, 619) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчаси қўшилган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 561); ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**ув-** + **а** = **ува-**) + **қ** = **увақ > увâқ** (Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз кўпинча от маъносида ишлатилади, тарихан эса асосан сифат маъносида ишлатилган).

УВРА қ. **угра**

УВУЛЛА- 'босиқ , чўзиқ **увв** товушини чиқар-'. *Итнинг у в у л л а ш и н и ёмонликка йўйишади.* Бу феъл **увв** товушга тақлид сўзидан –улла қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 595); қўшимча қўшилганидан кейин бир **в** ҳарфи ташлаб ёзилган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **увв + улла = увулла- > увуллә-**.

УВУН-ТЎДА 'кийим-кечак, рўзғор буюмлари тўп-лами'. *У в у н – т ў г а л а р н и н г орасида .. тонг отширдим* (Ғафур Ғулом). Бу жуфт отнинг биринчи қисми ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди; асли қадимги туркий тилдаги 'тўдала-' маъносини англ-латган **ўг-** феълдан –(**ў**)н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 621); ўзбек тилида **г** ундоши **в** ундошига ал-машган, **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ўг- + ўн = ўгўн > ўвўн > увун.**

УВУШ- 'баданда қон юришмаслиги оқибатида ка-рахт бўл-'. *У в у ш г а н оёғини қўллари билан уқалади.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'майдала-', 'парчала-' маъносини англлатган **ув-** феълнинг (ДС, 619) кўчма маъносидан 'бироз' маъносини ифодаловчи –(**у**)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **ув- + уш = увуш-**.

УГРА 'юпқа ёйилган хамирни 3–4 см узунликда жуда энсиз кесиб тайёрланган суюқ овқат'. *Онам тушликка у г р а қилиб қўйган экан.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'майда' маъносини англлатган **ўг | ўк** сифатидан (ЭСТЯ, I, 325) –(**ў**)р қўшимчаси билан ясалган феълга –**ә** қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**ўг + ўр = ўгўр-**) + **ә = ўгўрә > угурә > угрә.** Ўзбек тилида бу от **уврә** шаклида ҳам ишлатилади; бунда **г** ундоши **в** ун-дошига алмашади: **угрә > уврә.**

УЗ- 'бутундан маълум бир қисмни куч билан аж-рат-'. *Тарлон занжирини у з и б г и.* Бу феъл қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатиб, **ўз-** шак-лида талаффуз қилинган (ПДП, 441; Девон, I, 178; ДС, 629); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ўз- > уз-**.

УЗА– ‘узоқлаш–’ (оз ишлатилади). *Отлиқлар биздан у з а б к е т г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги ‘наридаги ер’ маъносини англатган уз отидан –а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 571; ДС, 620: *uza*– 2); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: *уз + а = уза– > узä–*.

УЗАЙ– ‘чўзил–’, ‘балаңдлаш–’. *Теракларнинг бўйи уч қаватли биноган у з а й и б к е т г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги ‘наридаги ер’ маъносини англатган уз отидан –(а)й қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 571); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: *уз + ай = узай– > узäй–*.

УЗАН– ‘чўзилиб ёт–’ (оз ишлатилади). *Буни пайқаган Отабек .. юз тубан ерга у з а н г и* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилдаги ‘чўз–’ маъно –сини англатган *уза–* феълидан (ДС, 620: *uza*– 1) ‘ўзлик’ маъносини ифодаловчи –н қўшимчаси билан ҳосил қилинган, ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: *уза– + н = узан– > узän–*.

УЗАНГИ ‘миниш ва оёқларни тираб ўтириш учун хизмат қиладиган от абзали’. *Чап оёғини у з а н г и г а қўйиши билан от юриб кетди*. Бу от қадимги туркий тилда ‘юқорига кўтар–’ маъносини англатган *ўзä–* феълининг ‘ўзлик’ маъносини ифодаловчи –н қўшимчасини олган шаклидан –гў қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 624; ДС, 630); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган, сўз охиридаги у унлиси и унлисига алмашган: (*ўзä– + н = ўзän–*) + гў = *ўзänгў > узänги*.

УЗАТ– ‘қўлни чўзган ҳолда бер–’ *Китобни акасига у з а т г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги ‘чўз–’ маъносини англатган *уза–* феълидан (ДС, 620: *uza*– 1) –т орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 620); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: *уза– + т = узат– > узät–*.

УЗИЛ–КЕСИЛ ‘қатъий’, ‘қатъиян’. *Ўғлининг у з и л – к е с и л гапидан кейин бошқа сўзга ўрин қолмади. Ўғли у з и л – к е с и л гапирди*. Бу жуфт сўз қисмлари эски ўзбек тилида ўз– ва кес– феълларидан –(ў)л қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик ў унлила–

рининг юмшоқлик белгиси йўқолган, узул қисмининг иккинчи бўғинидаги у унлиси и унлисига алмашган: (ўз- + ўл)-(кес- + ил) = ўзўл-кесил > узил-кесил. Бу жуфт сўз сифат маъносида ҳам, равиш маъносида ҳам ишла-тилади.

УЗЛУКСИЗ 'орада узилиш бўлмаган ҳолда'. *Машиналар у з л у к с и з ўтиб турибди.* Бу равиш эски ўзбек тилида ўзўлўк отидан -сиз қўшимчаси билан ясалган (КРС, 817); ўзўлўк оти эса ўз- феълининг ўзўл-ўзлик шаклидан -(ў)к қўшимчаси билан ясалган; кейин -чалик иккинчи бўғинидаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: [(ўз- + ўл = ўзўл-) + ўк = ўзўлўк] + сиз = ўзўлўксиз > ўз-лўксиз > узлуксиз.

УЗОҚ 'олис'. *У з о қ юртларни кўриб келди.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'узоқла-' маъносини англатган уза- феълдан (ДС, 620) -қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 571); ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: уза- + қ = узақ > узâқ.

УЗОҚ- 'анча вақт келма-'. *Бу сафар жуда у з о - қ и б к е т г и н г.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'узоқла-' маъносини англатган уза- феълдан (ДС, 620) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а ун-лиси â унлисига алмашган: уза- + қ = узақ- > узâқ-.

УЗУН 'чўзиқ'. *Қизнинг у з у н сочлари белудан пастга тушиб турарди.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'чўзил-' маъносини англатган уз- феълдан -(у)н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 571; ПДП, 439; Де-вон, I, 106; ДС, 621): уз- + ун = узун.

УЙ 'яшашга, ишлашга хизмат қиладиган қурилма', 'бино', 'хона'. *Бу воқиа ўртоғимнинг у й и г а соғир бўлган эди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от ой тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 513), ўша даврлардаёқ ўй тарзида ҳам талаффуз қилинган (ДС, 513), ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: ой > ўй > уй.

УЙ- 'устма-уст қўйиб тўпла-', 'ийг-'. *Ювиладиган кийим-бошларни бир ерга у й и б қ ў й г и.* Қадимги

туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл ўг-тарзида талаффуз қилинган, кейинроқ г ундоши й ун-дошига алмашган (ЭСТЯ, I, 620), ў унлисининг юм-шоқлик белгиси йўқолган: ўг- > ўй- > уй-.

УЙАЛ- 'хижолат торт-', 'номус қил-'. Эр йи-гитнинг у я л г а н и - ўлгани (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'хижолат', 'номус', 'андиша' маъносини англатган уй отидан (ЭСТЯ, I, 576) -а қўшимчаси билан ясалган феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -л қў-шимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 576; Девон, I, 267; ДС, 607); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: (уй + а = уйа-) + л = уйал- > уйäl-.

УЙАТ 'хижолат', 'уялиш ҳисси'. У я т ўлимдан қаттиқ (Мақол). Бу от қадимги туркий тилдаги 'хижолат', 'номус', 'андиша' маъносини англатган уй отидан (ЭСТЯ, I, 576) -а қўшимчаси билан ясалган феълга (ЭСТЯ, I, 576) -т қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: (уй + а = уйа-) + т = уйат > уйät.

УЙДИРМА 'ҳақиқатта тўғри келмайдиган, хаёлан тўқилган'. Кейинги пайтларга у й д и р м а гапларга эътибор сусайди. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'хаёл қил-' маъносини англатган о:й- феълнинг уй-шаклига эски ўзбек тилида -дур орттирма қўшимчаси қўшилган шаклидан -ма қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 428; ТРС, 640); кейинчалик у унлиси и унли-сига, а унлиси ä унлисига алмашган: (уй- + дур = уй-дур-) + ма = уйдурма > уйдирмä.

УЙИ- қ. иви-

УЙКЎРАР 'қиз томоннинг бўлажак куёв яшай-диган уй-жой билан танишув маросими'. Бўлажак қудалар уйкўрарга келишибди. Бу от Уй[ни] корäди гапи таркибидаги -ди тусловчисини ташлаб, -ä замон ясовчисини -(ä)р сифатдош ясовчисига алмаштириб, сўнгра бир сўзга бирлаштириб тузилган; сифатдош шаклидаги бу сўз отга айланган: Уй[ни] корäди > уй-корär.

УЙЛА- 'хотин олиб бер-'. *Кенжамни ҳам яқинда у й л а б қ ў й г и м*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'яшашга хизмат қиладиган қурилма' маъносини англатган *ой* отининг (ЭСТЯ, I, 513) *ўй* шаклидан (ДС, 623) *-лә* қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик *ў* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *ўй + лә = ўйла- > уйлә-*. Бу феъл дастлаб 'уй-жойлик қил-' маъносини англатган, 'хотин олиб бер-' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан. Ҳозирги ўзбек тилида 'хотин олиб бер-' маъноси асосан *уйлантир-* феъли билан билдирилади.

УЙМАЛАН- 'бирор жойда ўралашиб қол-'. *Мунча у й м а л а н а с а н , тезроқ кетайлик бу ерган*. Бу сўз 'тўпла-' маъносини англатган *уй-* феълнинг 'такрор' маъносини ифодаловчи *-мәлә* қўшимчасини олган шаклидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи *-н* қўшимчаси билан ҳосил қилинган: (*уй-* + *мәлә = уймәлә-*) + *н = уймәлән-*.

УЙУМ 'тўпланган, тўдаланган нарса'. *Ҳовлидаги қор у ю м и тезда эриб кетди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'тўпла-', 'тўдала-' маъносини англатган *ўг-* феълнинг (ЭСТЯ, I, 620) *уй-* шаклидан (ДС, 607) ўзбек тилида *-(у)м* қўшимчаси билан ясалган: (*ўг-* > *уй-*) + *ум = уйум*.

УЙУР 'бир айғирли биялар тўдаси'. *Кенг яйловда иккита у ю р алоҳида-алоҳида ўтлаб юрар эди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'тўпла-', 'тўдала-' маъносини англатган *ўг-* феълнинг *ўй-* шаклидан (*ўг-* > *ўк-* > *ўй-*) *-(ў)р* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 621; КРС, 819); ўзбек тилида *ў* унларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *ўй-* + *ўр = ўйўр > уйур*.

УЙУШ- 'тўдалаш-', 'бирлаш-'. *Барчамиз у ю ш и б меҳнат қилсак, маррага тезроқ етамиз*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тўпла-', 'тўдала-' маъносини англатган *ўг-* феълнинг *ўй-* шаклидан (ЭСТЯ, I, 621) (*ўг-* > *ўк-* > *ўй-*) биргалик маъносини ифодаловчи *-(ў)ш* қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида *ў* унларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *ўй-* + *ўш = ўйўш-* > *уйуш-*.

УЙҚИ қ. *уйқу*

УЙҚУ 'тирик организмда физиологик сокинлик ҳолати'. У й қ у чарчоқни тарқатади. Бу от қадимги туркий тилдаги 'физиологик сокинлик ҳолатида бўл-' маъносини англаган уйу- феълидан (ЭСТЯ, I, 579; ДС, 607) –қу қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 580; ДС, 607); кейинчалик бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: уйу- + қу = уйуқу > уйқу. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўзни қадимги уйқу шаклида ёзиш сақланган, лекин талаффузда сўз охиридаги у унлиси и унлисига алмашади: уйқу > уйқи.

УЙҒАН- 'физиологик сокинлик ҳолатидан чиқ-'. Кўпчилик қариялар жуда эрта у й ғ а н а г и . Бу сўз асли уйға- феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчаси билан ҳосил қилинган (уйғат- феълига қиёслаш буни очиқ кўрсатади); уйға- феъли эса қадимги туркий тилдаги 'бедор' маъносини англаган ойуқ сўзидан –а қўшимчаси билан ясалган; –а қўшимчаси қўшилиши билан қ ундоши ғ ундошига алмашган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси ә унлисига, сўз бошланишидаги о унлиси у унлисига алмашган (баъзи шеваларда ҳозир ҳам бу ўринда о айтилади): (ойуқ + а = ойуқа-) + н = ойуқан- > ойуған- > уйған-.

УЙҒАТ- 'физиологик сокинлик ҳолатидан чиқар-'. Мени эртага эрталаб соат олтида у й ғ а т и н г . Бу сўз асли уйға- феълидан –т ортгирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (уйған- феълига қиёслаш буни очиқ кўрсатади); уйға- феъли эса қадимги туркий тилдаги 'бедор' маъносини англаган ойуқ сўзидан –а қўшимчаси билан ясалган; –а қўшимчаси қўшилиши билан қ ундоши ғ ундошига алмашган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси ә унлисига, сўз бошланишидаги о унлиси у унлисига алмашган (баъзи шеваларда ҳозир ҳам бу ўринда о ай-тилади): (ойуқ + а = ойуқа-) + т = ойуқат- > ойуғат- > ойғат- > уйғат-.

УЙҒОҚ 'уйқуга кетмаган ҳолатда', 'бедор'. Бир маҳалгача у й ғ о қ ётдим. Бу сифат асли уйға- феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган (уйған-, уйғат- феълларига қиёслаш буни очиқ кўрсатади); уйға- феъли

эса қадимги туркий тилда 'бедор' маъносини англлатган **ойуқ** сўзидан **-а** қўшимчаси билан ясалган; **-а** қўшимчаси қўшилиши билан **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, сўз бошланишидаги **о** унлиси **у** унли-сига алмашган (баъзи шеваларда ҳозир ҳам бу ўринда **о** айтилади), **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига ал-машган: (**ойуқ** + **а** = **ойуқа-**) + **қ** = **ойуқак** > **ойуғақ** > **ойғақ** > **уйғақ**.

УЙҒУН 'монанд келадиган'. *Икковининг гунёқараши жуда у й ғ у н*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги **уй-** феълининг 'монанд кел-' маъносидан (ЭСТЯ, I, 573, 574) **-ғун** қўшимчаси билан ясалган: **уй-** + **ғун** = **уйғун**.

УКА 'бир ота-онанинг кичик ўғил фарзанди'. *Менинг тўртта у к а м бор*. Бу от қадимги туркий тилда **өкэ** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 519); ўзбек тилида **ө** унлиси **у** унлисига, **э** унлиси **â** унлисига алмашган: **өкэ** > **укâ**. Дастлаб бу от 'кичик фарзанд' маъносини билдирган (**қиз ука**, **ўғил ука** тарзида иш-латилган); кейинчалик маънода торайиш юз бериб, 'кичик ўғил фарзанд' маъносини англата бошлаган.

УККИ 'бойўғиллар туркумига мансуб йиртқич тун қуши'. *У к к и н и н г сайраши огамни сесканти-рағи*. Қадимги туркий тилда шундай маънони англлатган от **ўги**, **ўки** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 622, 623), Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг **ўғи**, **ўки** шакллари бор-лигини, лекин **ўки** шакли тўғрилигини таъкидлаган (Девон, I, 175); ўзбек тилида **ўки** сўзи таркибидаги **ў** ун-лисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, **к** ундоши эса қатланган: **ўки** > **уки** > **укки**.

УКПАР 'ўғил бола бош кийимига безак сифатида чатиб қўйиладиган укки пати'. *Ҳозир суннат тўйла-рида у к п а р тақиш расм бўлди*. Бу от **укки** пәри бирикмасининг бир сўзга бирлашуви билан юзага кел-ган, икки сўзни яхлит айтиш натижасида **укки** сўзининг **ки** қисми, кейинчалик сўзнинг охиридаги **-и** эгалик қўшимчаси талаффуз қилинмай қўйган: **укки пәри** > **укпәр**.

УЛА- 'туғаштир-'. *Телефоннинг узилган симла-рини топиб, у л а б қ ў й г и м*. Бу феъл қадимги

туркий тилдаги 'боғланиш' маъносини англаатган ул отидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 588; ПДП, 438; Девон, III, 271; ДС, 608); ўзбек тилида **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **ул + а = ула- > уlä-**.

УЛАШ- 'тақсимлаб бер-'. *Қорбобо янги йил совғаларини у л а ш г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ҳисса', 'тегишли бўлак' маъносини англаатган ўл отидан (ЭСТЯ, I, 629) **-ä** қўшимчаси билан ясалган феълга 'кўп' маъносини ифодаловчи **-ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (ўл + ä = ўlä-) + ш > ўläш- > уläш-.

УЛАФ қ. улоқ III

УЛГУРЖИ 'кўтара', 'катта ҳажмда'. *Бу ерда у л г у р ж и савдо қилинади*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'тақсимла-' маъносини англаатган ўл- феълнинг кучайтириш маъносини ифодаловчи **-гў** қўшимчаси қўшилган шаклидан **-р** қўшимчаси билан ясалган отта (ЭСТЯ, I, 632) **-чи** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейин-чалик ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган, **ч** ундоши **ж** ундошига алмашган: [(ўл- + гў = ўлгў-) + р = ўлгўр] + чи = ўлгўрчи > улгурчи > улгуржи.

УЛИ- 'босиқ чўзиқ ууу товушини чиқар-'. *Қум барханлари орасида қашқирлар у л и й г и* (Асқад Мухтор). Бу феъл **ууу** товушга тақлид сўзидан **-ла** қўшимчасининг **-лы** шакли билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин битта чўзиқ **у**: унлиси айтилган (ЭСТЯ, I, 595), кейинчалик бу унлининг чўзиқлик белгиси (Девон, III, 272; ДС, 609), ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белигиси йўқолган: **ууу + лы > у:лы- > улы- > ули-**.

УЛКАН 'ғоят катта'. *Ҳозир мамлакатимизда у л к а н иншоотлар барпо қилинмоқда*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'катта ҳажм' маъносини англаатган ўлүк отига **-ä** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан **-н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 630); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик

белгиси йўқолган: (ўлўк + ä = ўлўкә-) + н = ўлўкән > ўлкән > улкән.

УЛОВ 'миниб юриладиган ҳайвон', 'иш ҳайвони'. У л о в и йўқ деҳқоннинг иши баракали бўлмайди. Бу от қадимги туркий тилдаги 'иш ҳайвони' маъносини англаган улағ сўзининг (ЭСТЯ, I, 588; ДС, 608) товуш жиҳатидан ўзгарган шакли бўлиб, сўз охиридаги ғ ун – доши в ундошига, бу в ундоши таъсирида унинг олди – даги а унлиси â унлисига алмашган: улағ > улав > улâв. Улағ оти эса қадимги туркий тилда 'бир-бирига боғла-' маъносини англаган ула- феълидан –ғ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 590).

УЛОҚ I 'уланган'. Шими у л о қ еридан яна ситилибди. Бу сифат 'туташгир-' маъносини англаувчи ула- феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 588); қ ундошининг таъсирида унинг олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: ула- + қ = улақ > улâқ.

УЛОҚ II 'уланган қисм'. Шимининг у л о ф и сўкилибди. Бу от улоқ I сифатидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан: 'белги' → 'шундай белгига эга нарса'. Қадимги туркий тилда бу сўз улағ тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 143), ўзбек тилида ғ ундоши қ ундошига, а унлиси â унлисига алмашган.

УЛОҚ III 'эчки'. У л о қ боққандан кўра қўй боққан афзал. Бу от қадимги туркий тилда улағ тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 588), ўзбек тилида ғ ундоши қ ундошига, бу ундош олдидаги а унлиси â унли – сига алмашган: улағ > улâқ. Бу сўз қадимги туркий тилда 'миниладиган ҳайвон'ни билдирган, маъно тараққиёти натижасида 'эчки' маъносини англата бошлаган.

УЛОҚ IV 'кўпқари' (от спорти ўйини). Бу йилги у л о қ г а одам жуда гавжум бўлди. Бу от улоқ III отидан маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан: 'уй ҳайвони' → 'ўртага шундай уй ҳайвонини ташлаб ўтка – зиладиган ўйин'.

УЛОҚ- 'узоқлаш-' (оз ишлатилади). .. бир хил қочди у л о қ и б ("Равшан"). Бу феъли узâқ- феъли билан қиёслаш кўрсатадики, қадимги туркий тилда, уза-

феъли билан бирга, ула- феъли ҳам мавжуд бўлган, улаъ- феъли ана шу ула- феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қ ун - доши қўшилганидан кейин унинг олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: ула- + қ = улақ- > улаъ-.

УЛОҚТИР- 'анча нарига ташла-', 'итқит-'. У те- шани у л о қ т и р и б, қўлига яна кетмонни олди. Бу сўз асли улаъ- феълининг -тир ортгирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида мустақил феълга айланган: 'узоқлаштир-' → 'итқит-'.
УЛУШ 'ҳисса', 'тегишли бўлак'. Фойдаган ҳар ким ўз у л у ш и н и олади. Бу от қадимги туркий тилдаги 'тақсимла-' маъносини англатган ўл- феълидан -(ў)ш қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 629; Девон, I, 93; ДС, 625); ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: ўл- + ўш = ўлўш > улуш.

УЛУҒ 'буюк', 'ҳар жиҳатдан юқори'. Биз у л у ғ аждоғларимиз билан фахрланамиз. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'юқори бўл-' маъносини англатган ул- феълидан -(у)ғ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 594; ПДП, 438; Девон, I, 95; ДС, 610): ул- + уғ = улуғ.

УЛҒАЙ- 'катта бўл-', 'вояга ет-'. Ўғил-қизлари у л ғ а й и б қ о л ғ и. Бу феъл қадимги туркий тилда улуғ сифатидан -(а)з қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 594; Девон, I, 266), кейинроқ з ундоши й ундошига ал- машган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғин- даги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: улуғ + аз = улуғаз- > улғаз- > улғай- > улғай-.

УМОЧ 'хамирни увалаб солиб пишириладиган су- юқ овқат'. Онам тушликка у м о ч қилиб қўйган экан. Бу от қадимги туркий тилдаги 'майдала-' маъно- сини англатган ув- (оғ- > ов- > ув-) феълидан -мач қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 403); кейинчалик в ундоши талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида а ун- лиси â унлисига алмашган: (оғ- > ов- > ув-) + мач = ув- мач > умач > умâч.

УМУРТҚА 'гавданинг бўйиндан тосгача борадиган ҳалқасимон суяклари'. *Йиқилиб, у м у р т қ а с и синибди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'қисмларга ажра-' маъносини англаган **оң-** феълининг (ЭСТЯ, I, 462) **-(у)р** орттирма қўшимчасини ва 'такрор' маъносини ифодаловчи **-т** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-қа** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 464); кейинчалик сўз бошланишидаги **о** унлиси у унлисига, у унлилари оралиғидаги **ң** ундоши м ундошига (КРС, 568), ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: [(**оң-** + **ур** = **оңур-**) + **т** = **оңурт-**] + **қа** > **оңуртқа** > **унуртқа** > **умуртқә**.

УН I 'доннинг упага ўхшаш кукунга айлантирилган ҳолати'. *Бу нон олий нав у н г а н тайёрланган*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **у:н** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 597), ўша даврлардаёқ **у:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 83): **у:н** > **ун**.

УН II 'овоз'. *Анчадан кейин итларнинг у н и ўчди* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от **ўн** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 626; ПДП, 440; Девон, I, 74; ДС, 625); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ўн** > **ун**.

УН- 'ердан ўсиб чиқ-', 'кўкар-'. *Кашнич селган эдим, у н и б чиқибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл **ō:н-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 530), ўша даврлардаёқ аввал **ō:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ДС, 385), кейинроқ **ō** унлиси **ў** унлисига алмашган (ПДП, 440; Девон, I, 181); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ō:н-** > **ōн-** > **ўн-** > **ун-**.

УНДА 'у ҳолда', 'акс ҳолда'. *Агар сен гапимга кирмасанг, у н г а мен ҳам сенинг айтганингни қилмайман*. Бу сўз ўзбек тилида кўрсатиш олмошининг ул шаклидан **-дә** келишиқ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, маъно тараққиёти натижасида равишга айланган; қўшимча қўшилганидан кейин **л** ундоши **н** ундошига алмашган: **ул** + **дә** = **улдә** > **ундә**.

УНДА– ‘даъват эт–’. *Раҳбарларимиз ҳалол меҳнат қилишга у н г а й г и*. Бу феъл қадимги туркий тилда ‘овоз’ маъносини англаган *ўн* отидан –*дә*(< –*лә*) қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 626; ПДП, 440; Де–вон, I, 271; ДС, 625); ўзбек тилида *ў* унлиснинг юм–шоқлик белгиси йўқолган: *ўн* + *дә* = *ўндә*– > *ундә*–. Бу феъл асли ‘овоз чиқар–’, ‘чақир–’ маъносини билдирган бўлиб, ‘даъват эт–’ маъноси шу маъно асосида юзага келган.

УНДОВ ‘чақириқ овози’ (оз ишлатилади). *Қалб амри, виждон у н г о в и билан урушга жўнаганлар сон–саноқсиз бўлди*. Бу от ўзбек тилида *унда*– феъли–дан –*в* қўшимчаси билан ясалган; *в* ундоши таъсирида унинг олдидаги *а* унлиси *â* унлисига алмашган: *унда*– + *в* = *ундав* > *ундâв*.

УННА– ‘бирор ишни бажаришга астойдил кириш–’. *Тезда ошга у н н а н г*. Бу сўз ‘зарб бер–’ маъносини англаувчи *ур*– феълига ‘ўзлик’ маъносини ифодаловчи –(*у*)*н* қўшимчасини ва кучайтириш маъно–сини ифодаловчи –*а* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; *н* ундоши таъсирида унинг олдидаги *р* ундоши *н* ундошига, шунингдек *а* унлиси *â* унлисига алмашган: (*ур*– + *ун* = *урун*–) + *а* = *уруна*– > *урна*– > *урнâ*– > *уннâ*–.

УННУҚ– ‘қорайиб кет–’ *Укам бир ойда ориқлаб, у н н у қ и б қайтиб келди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги ‘ранги ўзгар–’ маъносини англаган *оң*– || *оң*– феълидан (ЭСТЯ, I, 460; Девои, I, 185; ДС, 367, 386) кучайтириш маъносини ифодаловчи –(*у*)*қ* қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлиб (Девои, I, 185), асли ‘ранги кучли даражада ўзгар–’ маъносини билдирган, рангининг салбий томонга ўзгаришини ҳисобга олиб маънода то–райиш воқе бўлган, фақат ‘қорайиб кет–’ маъносини англата бошлаган; –(*у*)*қ* қўшимчаси қўшилганидан кейин сўз бошланишидаги *о* унлиси *у* унлисига алмашган (Девои, I, 403), сўнгра *н* ундоши *н* ундошига алмашган ва бу ундош қатланган: *оң* + *уқ* = *оңуқ*– > *оннуқ*– > *ун–нуқ*– (Изоҳли луғатда хато равишда *унниқ*– шаклида ёзилган).

УНУМ 'ишнинг баракали бўлиши'. *Янги комбайннинг иш у н у м и* икки *баравар ортиқ экан*. Бу от қадимги туркий тилдаги **о:н-** феълнинг 'ривожлан-' маъносидан (ЭСТЯ, I, 531) **-(ў)м** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 532); ўша даврлардаёқ **о:** унлиси **ў** унлисига алмашган, ўзбек тилида **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **о:н-** + **ўм** = **о:нўм** > **ўнўм** > **унум**.

УНЧА 'у қадар'. *Бу йил ўригимиз у н ч а* кўп *ҳосил қилмади*. Бу сўз ўзбек тилида кўрсатиш олмошининг ул шаклидан 'чама' маъносини ифодаловчи **-чā** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; маъно тараққиёти натижа-сида равишга айланган; қўшимча қўшилганидан кейин л ундоши **н** ундошига алмашган: **ул** + **чā** = **улчā** > **унчā**.

УЎУР 'тоғ ёнбағридаги ўйиқ жой'. *Бу у н г у р л а р г а* қор узоқ *эрмай туради*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'чуқурлик ҳосил қил-' маъносини англатган **ўн-** феълдан (Девон, I, 285: **ўнтўрди**) **-(ў)р** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 626); Маҳмуд Кошғарий бу сўзни **оңур** шаклида келтирган (Девон, I, 119), демак, бу сўз таркибидаги унлиларнинг юмшоқлик белгиси қадимги туркий тилдаёқ йўқолган: (**ўн-** + **ўр** = **ўнўр** > **уңур**).

УРИШ қ. **уруш**

УРУШ 'жанг', 'қуроли кураш'. *У р у ш ногиронларига катта имтиёзлар берилди*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'зарба бер-' маъносини англатган **ур-** феълдан ҳаракат номи ясовчи **-(у)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 600; Девон, I, 52, 93; ДС, 616): **ур-** + **уш** = **уруш**. Асли бу сўз 'жанг' маъносини ҳам, 'жанжал' маъносини ҳам билдирган; ўзбек тилида **уруш** сўзига 'жанг' маъноси, **уриш** сўзига эса 'мушглашиш', 'жанжал' маъноси биркитилган.

УРУҒ 'ҳосила учун асос бўладиган нарса'. *Сархил у р у ғ эксанг, тез ва бақувват униб чиқади*. Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ҳосил қил-', 'ярат-' маъносини англатган **ур-** феълга **-(у)ғ** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 605; Девон, I, 95; ДС, 615): **ур-** + **уғ** = **уруғ** (**урчи-** сўзи ҳам шу **ур-** феълдан ясалган).

УРЧИ- 'кўп насл бер-'. *Пашша тез у р ч и й г и*. Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ҳосила

бер-' маъносини англатган **ур-** феълига (ЭСТЯ, I, 605) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-чы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ур-** + **чы** = **урчы-** > **урчи-**.

УРЧУҚ 'йигириш қуроли'. *Туя жунидан у р ч у қ б и л а н и л йигирамиз.* Бу от эски ўзбек тилида **урчы-** феълига **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; **қ** ундоши таъсирида унинг олдидаги **ы** унлиси у унлисига ал-машган: **урчы-** + **қ** = **урчық** > **урчуқ**.

УРҒОЧИ 'насл берувчи (ҳайвон)'. *Итимиз битта эркак, учта у р ғ о ч и бола туғди.* Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ҳосил қил-' маъносини англатган **ур-** феълига кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ға** қўшимчасини ва шахс маъносини билдирувчи **-чы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 603); қўшимча қўшилганидан кейин **а** унлиси **â** унлисига ал-машган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**ур-** + **ға** = **урға-**) + **чы** = **урғачы** > **урғâчи**. Бу сўз таркибини **уруғ** отига **-а** қўшимчасини қўшиб феъл ясалган, сўнгра **-чы** қўшимчасини қўшиб сифат ясалган деб талқин қилиш ҳам мумкин (ЭСТЯ, I, 603). Бунда **-а** қўшимчаси қўшилиши муносабати билан **уруғ** сўзининг иккинчи бўғинидаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**уруғ** + **а** = **уруға-**) + **чы** = **уруғачы** > **урғачы** > **урғâчи**.

УСТ 'тепа, сирт, юза'. *Кўрпачалар сандиқ у с - т и г а тахланди.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'юза, тепа, сирт' маъносини англатган **ўс** отидан 'ўрин' маъносини ифодаловчи **-т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 635); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ўс** + **т** = **ўст** > **уст**.

УСТАМА 'қўшиб бериладиган'. *Илғорларга у с - т а м а мукофот пули берилди.* Бу сифат **уст** отидан **-â** қўшимчаси билан ясалган феълга **-мâ** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**уст** + **â** = **устâ-**) + **мâ** = **устâмâ**.

УСТУН 'бирор жиҳатдан юқори, ортиқ'. *Ҳусн жиҳатидан ундан у с т у н с а н.* Бу сўз **уст** отидан **-(у)н** қўшимчаси билан ясалган; ДСда берилишига қараганда

(628– бет) бу сўз қадимги туркий тилда ўстўн тарзида талаффуз қилинган бўлиб, ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: ўст + ўн = ўстўн > устун.

УТ– 'куйдириб ёки юлиб, туклардан тозала–' (оз ишлатилади). *Товуқни сўйиб, у т и б қўйдим, эртага пиширамиз.* Бу феъл қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатиб, ўт– тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 640; Девон, I, 182); ўзбек тилида ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: ўт– > ут–.

УФУР– 'ҳаво оқими билан тарал–'. *Уйга атир ҳиди у ф у р г и.* Бу феъл пуфлашни ифодаловчи уфф сўздан **–(у)р** қўшимчаси билан ясалган (ССТТН, I, 142); қўшимча қўшилганидан кейин бир **ф** ҳарфи ташлаб ёзилган: уфф + ур > уфур–.

УХЛА– 'физиологик сокинлик ҳолатида бўл–'. *Укам донг қотиб у х л а р э г и.* Бу феъл қадимги туркий тилда уйу– феълидан **–қ** қўшимчаси билан яса– либ, 'ухлаш ҳолатида' маъносини англатган уйуқ сўзи– дан **–ла** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 581); аввал сўз бошланишидаги у унлиси талаффуз қилинмай қўйган (уч бўғинли сўз икки бўғинли сўз ҳолатига келтирилган), кейин **қ** ундоши **х** ундошига алмашган, сўнгра **й** ундоши ҳам талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: уйуқ + ла = уйуқла– > йуқла– > йухла– > ухлә–.

УХЛОҚ 'уйқу ҳолатида'. *Уйгоқмисан, у х л о қ – м и с а н?* Бу сўз ухла– феълидан **–қ** қўшимчаси билан ясалган; **қ** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: ухла– + қ = ухлақ > ухләқ.

УЧ I 'бошланиш қисми'. *Таёқнинг у ч и бўлма, ўртаси бўл* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от дастлаб **у:ч** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 611); ўша даврлардаёқ **у:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 79; ДС, 603): **у:ч** > **уч**.

УЧ II 'икки билан тўрт оралигидаги бутун санок сон'. *У ч кундан бери иситмаси тушмайди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз **ўч** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 641; ПДП, 440;

Девон, I, 71; ДС, 621); ўзбек тилида ў унлисининг юм—шоқлик белгиси йўқолган: **ўч > уч**.

УЧОВОРА 'уч киши баҳам кўришига мўлжалланган'. *Меҳмонларга патнислар учовора қилиб киритилди*. Бу сўз **учов** жамловчи сонига **орă** сўзини қўшиб тузилган: **учов + орă = учоворă**.

УЧРА— 'йўлиқ—', 'дуч кел—'. *Кетаётсам, мактабга бирга ўқиган синфдошим учраб қолди*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'тасодиф' маъносини англатган **учур** отидан —а қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 615; ПДП, 437: **учраш—**; ДС, 604); —а қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида **а** унлиси **ă** унлисига алмашган: **учур + а = учура— > учра— > учрă—**. Бу феъл дастлаб 'тасодифан йўлиқ—' маъносини билдирган.

УЧУН 'аталганлик', 'мақсад' каби маъноларни ифодаладиган кўмакчи. *Сен учун жонимни беришга ҳам тайёрман*. Бу кўмакчи қадимги туркий тилда **ўчўн** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 105; ПДП, 437; ДС, 622); ўзбек тилида ў унлиларининг юм—шоқлик белгиси йўқолган: **ўчўн > учун**. Бу сўз асли 'мақсад' маъносини англатган **ўч** отига —(ў)н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, I, 643).

УЧУН— 'эт увушиб, лабда чиқиқ чиқиб ўтадиган касаликка чалин—' *Учунибсан, бир-икки кун ўраниб ёт*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги **учфеълинин**г 'чиқ—' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(у)н қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 613, 616): **уч— + ун = учун—**.

УЧУРИҚ 'шама қилиб айтилган гап'. *Чол-кампирнинг учурифта стол атрофидагилар қийқириб кулишди* (Ҳамид Ғулом). Бу сўз қадимги туркий тилдаги **учур** отининг 'маълумот', 'хабар' маъносидан (ЭСТЯ, 617: **учур 5**) эски ўзбек тилида кичрайтириш маъносини ифодаловчи —(у)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик учинчи бўғиндаги у унлиси **и** унлисига алмашган: **учур + уқ = учуруқ > учуриқ**.

УЧУҚ I 'учунганда лабда пайдо бўладиган чиқиқ'. *У ч у қ чиқибди, энди тузалиб кетасиз.* Бу от қадимги туркий тилдаги *уч-* феълининг 'чиқ-' маъносидан *-(у)қ* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 616): *уч-* + *уқ* = *учуқ*. ДСда бу от *учық* шаклида келтирилган (604-бет). Девонда эса *учғуқ* шаклида берилган (Девон, I, 124), бунда *уч-* феълига аввал кучайтириш маъносини ифодаловчи *-ғу* қўшимчаси қўшилган, шундан кейин *-(у)қ* қўшимчаси билан от ясалган.

УЧУҚ II 'кичик бир бўлаги синган'. *Чети у ч у қ лаганга ош сузиб келди.* Белги маъносини англаган бу сўз *уч-* феълининг 'синиб ажрал-' маъносидан (ЎТИЛ, II, 287: *уч-* б) эски ўзбек тилида *-(у)қ* қўшимчаси билан ясалган: *уч-* + *уқ* = *учуқ*.

УЧҚУН 'оловдан сачраб турадиган заррача'. *Тангир оғзидан у ч қ у н л а р сачради.* Бу от эски ўзбек тилида *уч-* феълининг 'ҳаво бўйлаб тез ҳаракатлан-' маъносидан *-қун* қўшимчаси билан ясалган (КРС, 812): *уч-* + *қун* = *учқун*.

УЧҚУР 'ўта тез ҳаракатланадиган'. *Вақт бамисоли у ч қ у р қуш экан* (Ж.Абдуллахонов). Бу сифат эски ўзбек тилида *уч-* феълининг 'ҳаво бўйлаб тез ҳаракатлан-' маъносидан *-қур* қўшимчаси билан ясалган: *уч-* + *қур* = *учқур*.

УШАЛ- 'майда бўлақларга ажрал-'. *Етилган ерни чопсанг, кесак кўчмайди, у ш а л и б кетади.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'кичик бўлақларга ажра-' маъносини англаган *ув-* феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи *-ша* қўшимчасини олган шаклидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи *-л* қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинроқ *в* ундоши талаффуз қилинмай қўйган (ЭСТЯ, I, 617; Девон, I, 205; ДС, 617); ўзбек тилида *а* унлиси *ә* унлисига алмашган: (*ув-* + *ша* = *увша-*) + *л* = *увшал-* > *ушал-* > *ушәл-*.

УШАТ- 'майда бўлақларга ажрат-'. *Олдингиздаги нонни у ш а т и б қ ў й и н г.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'кичик бўлақларга ажра-' маъносини англаган *ув-* феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи *-ша* қўшимчасини олган шаклидан *-т* орттирма қўшимчаси

билан ҳосил қилинган (ДС, 619); кейинроқ в ундоши талаффуз қилинмай қўйган (ЭСТЯ, I, 618; Девон, I, 262; ДС, 617); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: (ув- + ша = увша-) + т = увшат- > ушат- > ушät-.

УШБУ 'мана шу', 'мазкур'. У ш б у мактубимни онаминг қўлига топширинг. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'мана' маъносини билдирган ош кўрсатиш ол-мошини бул кўрсатиш олмошининг бу шакли билан бирлаштириб тузилган (ЭСТЯ, I, 493; ДС, 372); ўзбек тилида сўз бошланишидаги о унлиси у унлисига ал-машган: ош + (бул > бу) = ошбу > ушбу.

УШКУР- қ. аксир-

УШЛА- 'бармоқлар билан тут-'. Мастон уни қўлидан у ш л а б тортди (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'кафт' маъносини англаган авуч отининг (ДС, 70) уш шаклидан (авуч > вуч > уч > уш) -ла қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 614); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: уш + ла = ушла- > ушлä-. Асли 'ҳовучга ол-' маъносини билдирган бўлиб, кейинчалик 'бармоқлар билан тут-' маъноси ўсиб чиққан.

УШОҚ 'ноннинг майда увоқлари'. Ноннинг у ш о-ғ и ҳам нон (Мақол). Бу от қадимги туркий тилдаги 'кичик бўлақларга ажра-' маъносини англаган ув- феъ-лининг 'такрор' маъносини ифодаловчи -ша қўшимчаси-ни олган шаклидан -қ қўшимчаси билан ясалган (ДС, 619); ўша даврлардаёқ бу сўз таркибидаги в ундоши талаффуз қилинмай қўйган (ЭСТЯ, I, 618; Девон, I, 97; ДС, 617); ўзбек тилида қ ундоши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган: (ув- + ша = увша-) + қ = увшақ > ушақ > ушäқ.

УШУК 'совуқ'. ..қулоқ-бурнимни у ш у к уриб, госпиталда ҳам ётиб чиқдим (Асқад Мухтор). Бу от қадимги туркий тилдаги 'совуқ қот-' маъносини англаган ўши- феълидан (Девон, III, 270) -к қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 645; Девон, I, 102); қадимги туркий тилдаёқ бу феълинг ўшү- шакли ҳам (ДС, 628), шунга кўра ўшик отининг ўшүк шакли ҳам мавжуд бўлган; ўзбек тилида ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: ўшү- + к = ўшүк > ушук.

УҚАЛА- I 'қўл кучи билан ажрат-'. *Маккажўхорини сўтасидан у қ а л а б олдиқ*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги **ов-** феълининг 'ажрат-' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қала** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 403); ўзбек тилида сўз бошла - нишидаги **о** унлиси **у** унлисига алмашган, **в** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **ов-** + **қала** = **овқала-** > **увқала-** > **уқәлә-**.

УҚАЛА- II 'қўл билан эзгила-'. *Догамнинг белларини у қ а л а б қ ў й г и м*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги **ов-** феълининг 'эз-' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-қала** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 403); ўзбек тилида сўз бошланиши - даги **о** унлиси **у** унлисига алмашган, **в** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **ов-** + **қала** = **овқала-** > **увқала-** > **уқәлә-**.

Х

ХАЧИР 'бия билан эшақдан туғилган иш ҳайво - ни'. *Бўри юриб-юриб бир жойга борса, бир х а ч и р турган эмиш* (Эртақдан). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қатыр** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 344; ДС, 435). Л.З.Будагов луғатига бу сўз **хачыр** шаклида киритилиб, **қатыр**, **қачыр** шакллари ҳам келтирилган (ССТТН, I, 524). А.М.Шербакнинг таъкидлашича, бу сўз туркий тилларда **ғатыр** (туркман, озарбайжон), **қашыр** (қорақалпоқ) шаклларида ҳам мавжуд (ИРЛТЯ, 95). Турк тилида бу от қадимги **қатыр** шаклида ишлатилади (ТРС, 324). Бу от қадимги туркий тилдаги **қат-** феълининг 'қўш-', 'аралаштир-' маъносидан (ДС, 432) **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалган дейиш мумкин; кейинчалик **т** ундоши **ч** ундо - шига, **қ** ундоши **х** ундошига алмашган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қат-** + **ыр** = **қатыр** > **қачыр** > **хачыр** > **хәчир**.

Қадимги туркий тилда шундай маъно **қағатыр** сўзи билан ҳам англатилган (ДС, 405). Бу сўзни **қатыр** сўзи билан қиёслашдан кўриниб турибдики, **-(ы)р** қисми - от

ясовчи қўшимча; **қағат**— қисми феълга тенг бўлиб, **қатыр** сўзидаги **қат**— қисми орасида **—ға** қўшимчаси қатнашган (**—ға** қўшимчаси 'такрор', кучайтириш маъно — сини ифодалайди). Шундан маълум бўладикки, **қат**— сўзи охиридаги **—т** қисми ҳам қўшимчага тенг (орттирма шаклини ҳосил қилади); **қа**— қисми эса қадимги туркий тилдаги 'уй—', 'тахла—' маъносини англатган феълга тенг (Девон, III, 266; ДС, 399). Айтилганлар асосида **хāчир** сўзи таркибини қуйидагича тасвирлаш мумкин: [(**қа**— + **ға** = **қаға**—) + **т** = **қағат**—] + **ыр** = **қағатыр** > **қа:атыр** > **қа:тыр** > **қатыр** > **қачыр** > **хачыр** > **хāчир**.

ХИВИЧ 'узун ҳўл новда', 'хипчин'. *Бўтабой тол х и в и ч и н и ўйнаб хиргойи қилиб келарди* (Сайид Аҳмад). Бу от қадимги туркий тил ва эски ўзбек тили акс эттирилган манбаларда (ПДП, ДС, Девон, ССТН) қайд этилмаган. ЎХШЛнинг 277— бетида **хъмъч** сўзи келтирилиб, Бухоро шеvasида 'хивич' (прут, розга) маъносини англатиши таъкидланган. КРСда **кывыч** шаклида берилиб, қирғиз тилининг жанубий шеvasига мансублиги кўрсатилган ва шу маънони англатувчи асосий сўз сифатида **чырпык** сўзига ҳавола берилган (475— бет). Кўринадики, бу сўз таркибидаги унлилар ва сўз охиридаги **ч** ундоши юқоридаги ҳар икки манбада бир хил акс эттирилган. Сўз бошланишидаги ўзбекча **х** ундошига қирғизчада **қ** ундоши тўғри келади. Бу сўз бошланишида асли **қ** ундоши қатнашган, ўзбек тилида бу ундош **х** ундошига алмашган. Сўз ичида қирғиз тилида ҳам, худди ўзбек тилидаги каби, **в** ундоши келган, ўзбек тили шеваларида эса **м** ундоши қатнашган. Асли бу ўринда **б** ундоши қатнашган бўлиб, **в**, **м** ундошлари **б** ундошининг ўзгариши натижасида юзага келган. Демак, **хывыч** сўзи асли **қыбыч** тарзида талаффуз этилган. Бу сўз охиридаги **—(ы)ч** қисми кичрайтириш маъносини ифодаловчи қўшимчага тенг; унда **қыб** || **қыв** || **қым** қисми от бўлиб чиқади, лекин бундай сўз манбаларда қайд қилинмаган ('ингичка новда' маъносини англатган бўлса керак). Бу сўз таркибидаги ўзгаришларни ўзбек адабий тили нуқтаси назаридан шундай кўрсатиш мумкин: **қыб** + **ыч** = **қыбыч** > **қывыч** > **хывыч** > **хивич**.

ХИПЧА 'ингичка'. *Сочинг сумбул , х и л ч а келгандир белинг* ("Нигор ва Замон"). Бу сифат қадимги туркий тил ва эски ўзбек тили акс эттирилган манба — ларда (ПДП, ДС, Девон, ССТН) қайд қилинмаган. ЎХШЛнинг 277— бетида **хъмча** сўзи келтирилиб, 'тоннинг узун—узун, ингичка новдалари' маъносини англатиши айтилган; демак, Қашқадарё шеvasида бу сўз отга тенг. КРСда бу сўз **кыпча** шаклида келтирилиб, 'тонкий, изящный' маъносини англатиши айтилган (492— бет); демак, қирғиз тилида бу сўз, худди ўзбек адабий тили — даги каби, сифатга тенг. **Хивич, хипча** сўзларини қиёлашдан кўриниб турибдики, ҳар иккиси ясама ва улар — даги яшаш асоси асли айнан: **хив + ич, хип + чя**. Ҳар икки сўзнинг бошланишида асли **қ** ундоши қатнашиб, кейинчалик **х** ундошига алмашган; иккинчи ундош сифатида асли **б** ундоши қатнашиб, кейинчалик **в, п** ундошига алмашган. **Хипчя** сифати асли **хывыч** отидан — а қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; шундан кейин **ч** ундошининг таъсири билан унинг ол — дадаги **в** ундоши **п** ундошига, шунингдек **а** унлиси **я** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыб + ыч = қыбыч > қывыч > хывыч**) + **а = хывыча > хывча > хипчя**. **Хипчя** сўзи таркибидаги —**чя** қисмини 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи қўшимча деб қараш мумкин; бу қўшимча қўшилган асос эса отга тенг бўлиб, 'ингичка новда' маъносини англатган бўлса керак: **хип + чя = хипчя**. Демак, бу сўз дастлаб 'ингичка новдага ўхшаш' маъносини билдирган, кейинчалик маънода ўзгариш юз бериб, умуман 'ингичка' маъносини англата бошлаган.

Қизиқ, КРСда **кывыч** сўзи туркий деб, **кыпча** сўзи эса эроний деб белгиланган. "Таджикско—русский словарь"да (М.: 1954, 423) **химча** сўзи келтирилиб, жуда кенг маънони англатиши таъкидланган: 'прут, прутик, веточка, лоза, хлыст'. Бир—биридан узоқ бу маъноларнинг ҳеч қандай алоҳидаламай кетма—кет саналиши кишига ғайритабиий туйилади. Балки тожик тили нуқтаи назаридан бу маънолар аниқ чегараланмаса керак. Бундан қатъий назар, ўзбек тилида бир асосдан ясалган

уч сўз (**хивич**, **хипчӓ**, **хипчин**) мавжуд бўла туриб, то – жик тили луғатида фақат ўзбек тили шеvasида мавжуд **химчӓ** сўзининг келтирилиши ва аини вақтда шу шевада бўлганидек от маъносини англатиши **хипчӓ** (**химчӓ**) сўзи асли эроний бўлмай, балки туркий эканини тасдиқлайди.

ХИПЧИН 'узун ҳўл новда', 'хивич'. *Тўрабек .. баъзан қўлига х и п ч и н олиб, болаларга дўқ-давара қилар .. эди* (Ҳ.Нуъмон, А.Шораҳмедов). УТИЛда қайд этилган бу от асли эски ўзбек тилида **хывыч** оти – дан (КРС, 475) –**ы** қўшимчаси билан ясалган феълга –**н** қўшимчасини қўшиб ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, сўнгра **ч** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **в** ундоши **п** ундошига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**хывыч** + **ы** = **хывычы**–) + **н** = **хывычын** > **хывчын** > **хипчин**.

ХИРИЛДОҚ 'хир–хир қиладиган'. *У .. аввалги–гай х и р и л д о қ товуш билан давом этарди* (С.Маҳкамов). Бу сифат ўзбек тилида **хир–хир** товушга тақлид сўзидан –**иллӓ** қўшимчаси билан ясалган феълга –**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик қатор келган **л** ундошларидан кейингиси **д** ундошига, **қ** ундоши таъсири билан унинг олдидаги **ӓ** унлиси **ӓ** унлисига алмашган: (**хир** + **иллӓ** = **хириллӓ**–) + **қ** = **хириллӓқ** > **хирилдӓқ**.

ХОН 'кичикроқ давлатнинг мутлақ ҳукмдори', 'шоҳ'. *Халқ подшолар, х о н л а р, бекларнинг жабр–зулмини кўрган ..* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қан** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 411), кейинроқ **хан** тарзида ҳам талаффуз қилина бошлаган. ДСда **қан** ва **хан** шакллари қайд этилган бўлса (417, 636), Девонда фақат **хан** шакли учрайди (III, 172), қирғиз тилида эса асосий шакл **кан** бўлиб (КРС, 338), **хан** сўзидан **кан** сўзига ҳавола берилган (КРС, 829). Демак, бу сўз дастлаб **қан** тарзида талаффуз қилинган, кейинчалик сўз бошланишидаги **қ** ундоши **х** ундошига алмашган; ўзбек тилида **а** унлиси **ӓ** унлисига алмашган: **қан** > **хан** > **хӓн**. Юқоридаги манбаларда бу сўз туркий деб қаралган,

Л.З.Будагов лугатида эса асли мўғилча **қаан** сўзининг қисқарган шакли деб изоҳланган (ССТН, I, 527).

ХОТИН 'аёл', 'эрга теккан аёл', 'эркак теккан аёл'. *Нажмиддинбойнинг бош хотини ган Нурининг эри Фазлиддин туғилган* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилда **қатун**, **хатун** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 412, 442). ДСда **хатун** шакли келтирилган, лекин изоҳсиз **қатун** шаклига ҳавола берилган; демак, асосий шакл деб **қатун** шакли белгиланган (637, 436). Девонда эса фақат **қатун** шакли келтирилган (I, 388). Л.З.Будагов бу сўзнинг **қатун** шаклини қирғизча деб белгилайди, **хатун** сўзига тенглигини кўрсатади, лекин изоҳламайди (ССТН, II, 6); бу сўзнинг **хатун** шаклини татарча, қозоқча деб белгилаб, бу ерда **қатун** шаклини қирғизча, туркча деб белгилайди, олтой тилида **қаттын** шаклида ишлатилишини, кўплиқда **қадыттар** шаклини олишини таъкидлайди (ССТН, I, 524). Қирғиз тили лугатида бу сўз **қатын** тарзида (КРС, 360), турк тили лугатида эса **хатун** тарзида (ТРС, 238) берилган. Юқорида келтирилган изоҳлар асосида бу сўзнинг товуш жиҳатидан ўзгаришини қуйидагича кўрсатиш мумкин: **қатун** > **хатун** > **хатин**. Юқоридаги манбаларда таъкидланишича, бу сўз дастлаб 'юқори мартабали кишининг умр йўлдоши' маъносини англатган; маъно тараққиёти натижасида умуман 'бирор эркак кишининг умр йўлдоши' маъносини ва бошқа маъноларни англата бошлаган.

ХОҚОН 'йирик давлатнинг мутлақ ҳукмдори', 'улуғ хон', 'шаҳаншоҳ'. *Улуғ хоқон, бу хокисор қулингизнинг бир тортиғи бор* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қаған** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 409); кейинроқ **хақан** тарзида талаффуз қилина бошлаган. ДСда **қаған** ва **хақан** шакллари қайд этилган бўлса (405,636), Девонда фақат **хақан** шакли учрайди (III, 172). Л.З.Будагов бу сўз асли мўғилча эканини айтади (ССТН, II, I). Бу лугатда **қан** || **хан** сўзи **қаан** сўзининг қисқариши билан юзага келган дейилади. Маҳмуд Кошғарий **хан** сўзига берган изоҳида: "Афрасиёбнинг болалари ҳам хон деб юритилади. Афрасиёб хоқондир. Бу ном билан аталиш воқиаси ҳақидаги узун ҳикоя бор", — дейди-ю (Девон, III, 172),

афсуски, бу ҳикояни келтирмайди (Балки ўша ҳикояда **хақан** сўзининг келиб чиқишига доир маълумот бордир). ДСнинг 405– бетидаги **қаған қан** ('верховный правитель') мисоли асосида қуйидагича фикр юритиш мумкин: Дастлаб **қаған қан** бирикмасидаги **қаған** сўзининг **-ған** қисми талаффуз қилинмай, унинг ўрнига **-қа** қисмидаги **а** унлиси чўзиқ талаффуз қилинган ва **қан** қисмига бирлаштирилган; шундан кейин лексема бошланишидаги **қ** ундоши **х** ундошига алмашган, сўнгра **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган; ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **қаған қан > қа:қан > хақан > хâқân.**

ХУРРАК 'ухлаб туриб нафас олганда чиқариладиган хуруллаган товуш'. *Билиндаждаги жимликни кимнингдир х у р р а г и бузарди* (Мумтоз Муҳамедов). Бу от ўзбек тилида **хур–хур** товушга тақлид сўздан **-(â)к** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин **р** ундоши қатланган: **хур + âк > хуррâк.**

ХЎТИК 'эшак боласи'. .. *Ким кучук бирлан х ўт и к к а қанча қилсанг тарбият, Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло одами!* (Уйғун ва Иззат Султон). Қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда қайд қилинмаган бу сўз қатор туркий тилларда турли шаклда мавжуд. А.М.Шербак бу сўзнинг асосий шакли сифатида **кодук** сўзини келтириб, бу сўз озарбайжон тилида **ҒОДУҒ** шаклида, гагауз тилида **кӧдӱк** шаклида, қозоқ тилида **КОДЫК** шаклида, қирғиз тилида **КОДЫК** шаклида, турк тилида **кудук** шаклида, туркман тилида **ҒОДЫК** шаклида, ўзбек тилида **хотик** шаклида, уйғур тили шеvasида **хотак** шаклида мавжудлигини санаб кўрсатган (ИРЛТЯ, 124). [А.М.Шербак таъкидлаганидан фарқли ҳолда бу сўз "Озарбайжон тилининг изоҳли луғати"да **ҒОДУҒ** шаклида эмас, балки **ҒОДУГ** шаклида берилган (I, 535), шунингдек РКСда бу сўз **КОДЫК** шаклида эмас, балки **ҚОДЫҚ** шаклида берилган (464– бет)]. Юқоридагилардан ташқари, ўзбек тилининг шеваларида бу сўз **ҒОДЫЙ** шаклида (ЎХШЛ, 74), Л. З. Будагов луғатида эса **худак** шаклида келтирилган (ССТТН, I, 541). Кўринадики, бу сўз таркибидаги бирорта ҳам товуш туркий тиллар бўйича бир хилликка эга эмас: сўз бошланишидаги ундош тўрт тилда

к ундоши билан, икки тилда **ғ** ундоши билан, икки тилда **х** ундоши билан, бир тилда **қ** ундоши билан ифодаланган, шунга кўра бу сўз асли **к** ундоши билан бошланган деб ҳукм чиқариш мумкин; биринчи бўғиндаги унли кўпчилик тилларда **о** унлиси билан ва **ё** унлиси билан, фақат турк тилида **у** унлиси билан ифодаланган, шунга кўра бу унли аслида **о** унлиси бўлган деб ҳукм чиқариш мумкин; иккинчи бўғин бошидаги ундош кўпчилик тилларда **д** ундоши билан, фақат ўзбек адабий тилида ва уйғур тили шеvasида **т** ундоши билан ифодаланган, шунга кўра бу ундош аслида **д** ундоши бўлган деб ҳукм чиқариш мумкин; бу сўз охири кўпчилик тилларда **к** ундоши билан, фақат озарбайжон тилида **г** ундоши билан ва қозоқ тилида **қ** ундоши билан ифодаланган (ҳар икки тилда сўз охиридаги ундош сўз бошланишидаги ундошга уйғун ҳолда келган: **годуг**, **қодуқ**), шунга кўра бу сўз охиридаги ундош асли **к** ундоши бўлган деб ҳукм чиқариш мумкин; иккинчи бўғиндаги унли икки тилда **у** унлиси билан ва бир тилда **и** унлиси билан, икки тилда **а** унлиси билан ифодаланган. А.М.Шербак сўзнинг эти — моголик шаклини белгилашда иккинчи бўғиндаги унли одатда назардан соқит қилинади деб таъкидлайди (ИРЛТЯ, 124), лекин таҳлил қилинаётган сўзда худди шу иккинчи бўғиндаги унли аҳамият касб этади. Агар бу ерда асли **у** || **ў** унлиси қатнашади десак, бу сўзнинг туркий экани тасдиқланади; агар **ы** || **и** унлиси қатнашади десак, бу сўзнинг туркий экани шубҳа остига олинади, чунки биринчи бўғинда **у** || **ў**, **о** || **ё** қатнашганига қарамай, унлилар уйғунлиги кучда бўлган қозоқ, қирғиз, туркман каби тилларда иккинчи бўғинда **ы** унлисининг қатнашуви бу сўз туркий эмас, балки олинма сўз эканидан дарак беради. К.К.Юдахин ўз луғатида бу сўзни эроний деб таъкидлаганида (КРС, 391) балки худди шу ҳодисага — унлилар уйғунлигининг йўқлигига асослангандир. Қизиғи шуки, К.К.Юдахин бу сўз қирғиз тилида **кодук** тарзида ҳам талаффуз қилинишини айтади, лекин асосий шакл деб **кодык** шаклини танлайди. Асли туркий ёки эроний эканлигидан қатъий назар, бу сўзда ўзбек тили нуқтайи назаридан воқе бўлган товуш ўзгаришларини қуйидагича кўрсатиш мумкин: **кодук** > **котук** > **хотук** > **хотик**. Бу сўз асли ясама экани эҳти—

молдан холи эмас: охиридаги **-к** | **-г** | **-қ** қисми кич-райтириш-эркалаш маъносини ифодаловчи қўшимча бўлса керак. Агар шу фикр тўғри бўлса, яшаш асоси (код || коды) отга тенг бўлиб чиқади (лекин бундай сўз луғатларда келтирилмаган).

Ч

ЧАВОҚЛА— 'пичоқ уриб, ичак-чавоғини ағдар-'.
Кимдир кечаси бостириб кириб, акасини ч а в о қ л а б к е т и б г и. Бу феъл эски ўзбек тилида мус-тақил ишлатилиб, ҳозирги ўзбек тилида фақат **ичак-чāvâқ** жуфт сўзи таркибида қатнашиб (Ўзбекча-русча луғат. Т.: 1988, 184), 'қорин', 'қориндаги аъзолар' маъносини англатувчи **чāvâқ** отидан **-лә** қўшимчаси билан ясалган: **чāvâқ** + **лә** = **чāvâқлә**-. 'Майда балиқ' маъносини англатувчи **чāvâқ** сўзи таъсирида бўлса керак, "Ўзбекча-русча луғат"га **чāvâқ** сўзи **чāvâқ** шаклида кiritилган; бу сўз икки маъноли деб қаралиб, 'майда балиқ' маъноси биринчи маъно, 'қорин', 'қориндаги аъзолар' маъноси иккинчи маъно сифатида берилган (545- бет), ваҳоланки бу маънолар бошқа-бошқа сўзларга мансуб.

ЧАЙ— 'ювилган нарсани устидан тоза сув қуй-'; 'енгил-елпи юв-'. *У ҳамон рўмолчасини ч а я г и, ч а й и б, пешанасига қўяди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда қайд қилинмаган бу феъл КРСнинг 235- бетида **чайы**— шаклида келтирилган. Шу луғатга асосланиб фикр юритсак, бу сўз асли **чайы**— тарзида талаффуз қилинган, ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган: **чайы**— > **чай**-. Бу ерда тараққиёт бошқача воқе бўлган деб фараз қилиш ҳам мумкин: бу сўз асли **чай**— шаклига эга бўлган, қирғиз тилидаги сўз **чай**— сўзига 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: **чай**— + **ы** = **чайы**-.

ЧАЙИР 'чиниққан', 'пишиқ'. *Кенжа укам — меҳнатда обдан чиниққан, ч а й и р йигит.* ЎТИЛдаги изоҳларга кўра (II, 349) бу от асли саксовуллар оиласига

мансуб, панжага ўхшаб ўсадиган ёввойи ўсимликнинг номи бўлиб, ундан маъно тараққиёти натижасида сифат ўсиб чиққан, аввал 'ёрилиши қийин (ўтин)' маъносини англата бошлаган, сўнгра кишига кўчириш оқибатида 'чиниққан', 'пишиқ' маъноси юзага келган; асли **чайыр** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, ўзбек тилида а унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чайыр** > **чәйир**.

ЧАЙНА— 'оғиздаги овқатни тишлар билан бир неча марта майдала—'. *Отлар пишқириб туриб хушбўй ҳўл бедани иштаҳа билан ч а й н а м о қ г а э г и л а р* (Ойбек). КРСнинг 834—, 835— бетларидаги **чайы**—, **чайка**— сўзлари билан қиёслашдан кўриниб турибдики, **чайна**— сўзи асли **чай**— феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **—(ы)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **—а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**чай**— + **ын** = **чайын**—) + **а** = **чайына**— > **чайна**— > **чәйнә**—.

ЧАЙОН 'ўргимчаксимонлар синфига мансуб, та—наси бўғин—бўғин умуртқасиз заҳарли жонивор'. *Илоннинг боласи — илон, ч а ё н н и н г боласи — чаён* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **чадан** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 375; ДС, 135), кейинчалик **чазан** (Девон, I, 388; ДС, 136), **чайан** (ДС, 136), **чыйан** (ДС, 148) шакллари юзага келган. Ўзбек тилида бу сўз асосан **чәйән** тарзида (ЎТИЛ, II, 349), қисман **чийән** тарзида (ЎТИЛ, II, 366) талаффуз қилинади. Бу туркий сўзда ўзбек тили нуқтайи назаридан воқе бўлган товуш ўзгаришларини қуйидагича кўрсатиш мумкин: **чадан** || **чазан** > **чайан** > **чәйән**.

ЧАЙҚА— 'бир неча марта қимирлат—'; 'бир неча марта чай—'. *Укам рози эмаслигини билдириб бошини ч а й қ а г и* (Абдулла Қодирий). КРСнинг 833— бетида келтирилган **чайка**— сўздан кўриниб турибдики, бу сўз асли **чай**— феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **—қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **чай**— + **қа** = **чайқа**— > **чәйқә**—.

ЧАКИЧ 'нонни ёпишдан олдин чакичлаш асбоби'. *Ч а к и ч и м и з эскирибди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'торт-', 'боғла-' маъносини англаган *чек-* феълининг (ДС, 143) 'уриб, тешикчалар ҳосил қил-' маъносидан (КРС, 854: *чек- VI 1. 'надбить кончик')* –(и)ч қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида е унлиси *ә* унлисига алмашган: *чек-* + *ич* = *чекич* > *чәкич*.

ЧАККА I 'бош суягининг ёноқ билан пешона оралиғидаги икки ён қисми'. *Қуғрат, томоғидан овқат ўтмай, икки қўли ч а к к а с и г а, хаёл суриб кетди* (Ҳаким Назир). Бу сўз асли 'поён', 'чегара' маъносини англаувчи *чек* отидан (ЎТИЛ, II, 362: *чек I 1*) –*ә* қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб (юқоридаги луғатнинг ўша бетида), кейинчалик сифатланмишсиз ишлатилиб, отга кўчган; қўшимча қўшилганидан кейин *к* ундоши қатланган, е унлиси *ә* унлисига алмашган: *чек* + *ә* > *чеккә* > *чәккә*. Бу сўз шеваларда *чеккә* тарзида ҳам талаффуз қилинади (юқоридаги луғатнинг 363– бети). Асли бу сўзнинг тарихий шаклига яқин *чеккә* кўринишини адабий тилга, *чәккә* кўринишини эса шеваларга мансуб дейиш тўғрироқ бўлар эди. Шунда *чәккә II* сўзи билан шаклошлик ҳам адабий тилда йўқолар эди.

ЧАККА II 'шипдан томаётган сув'. *Юқори қаватда сув тошган экан, хонамиз шипидан ҳали ҳам ч а к к а томиб турибди*. Бу от *чәк-чәк* товушга тақлид сўзидан –*ә* қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин *к* ундоши қатланган: *чәк* + *ә* = *чәкә* > *чәккә*. ЎТИЛда *чәк* тақлид сўзи, *чәккә II* сўзи асоссиз равишда форсча деб белгиланган (II, 350).

ЧАЛ– I 'йиқитиш мақсадида ўз оёғи билан кимнингдир оёғига ур-'. *Жалилов Турсунбойнинг оёғидан ч а л г и, лекин йиқита олмади* (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда *чал-* тарзида талаффуз қилинган бу феъл таркибидаги *а* унлиси ўзбек тилида *ә* унлисига алмашган: *чал-* > *чәл-*. Ушбу феъл асли 'энгашир-' маъносини англаган бўлиб (ПДП, 375), кейинчалик 'йиқитиш мақсадида ур-' маъносини англата бошлаган (ДС, 137); юқорида таърифланган ҳозирги маъноси маъно тараққиёти йўли билан юзага келган: 'йиқитиш мақсадида ур-' → 'оёғига оёқ билан уриб йиқит-'. ЎТИЛда ҳам, "Ўзбекча–русча луғат"да ҳам нимагадир бу сўзнинг

бош маъноси сифатида 'мусиқа асбобида куй ижро қил-' маъноси берилган, ваҳоланки бошқа туркий тилларнинг луғатларида бош маъно сифатида 'ур-', 'оёғига ур-' маъноси келтирилган (ТРС, 108; КРС, 838). Маҳмуд Кошғарий бу феълни кўп маъноли сўз сифатида кенг тасвирлаб (Девон, II, 31, 32), биринчи ўринга 'оёғига уриб йиқит-' маъносини қўйган, 'куй ижро эт-' маъноси ҳақида гапирмаган. Айтилганларни инобатга олиб, ўзбек тили луғатларида ҳам **чъл**- феълнинг бош маъноси сифатида 'йиқитиш мақсадида оёғига оёқ билан ур-' маъносини келтириш тўғри бўлади.

ЧАЛ- II 'мусиқа асбобида куй ижро эт-'. *Йўлчи чиндан ҳам най ч а л и ш н и билар эди* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилдаги **чал**- феълнинг 'ур-' маъносидан (ДС, 137; Девон, II, 31) ўсиб чиққан. Дастлабги мусиқа асбоби уриб чалинган, шу асосда **чал**- феълнинг 'ур-' маъносидан 'уриб овоз чиқар-' маъноси, кейинчалик маъно тараққиёти натижасида 'уриб куй ижро эт-' ва ниҳоят 'мусиқа асбобида куй ижро эт-' маъноси юзага келган. Асли **чъл**- феълнинг 'ур-' маъноси асосида юзага келган 'йиқитиш мақсадида ўз оёғи билан кимнингдир оёғига ур-' ва 'мусиқа асбобида куй ижро эт-' маънолари бир-биридан кескин фарқ қилишини ҳисобга олиб, бу маъноларни ҳозирги ўзбек тилида икки бошқа-бошқа феълга мансуб деб қараш тўғри бўлади.

ЧАЛА 'маромига етмаган', 'охирга етказилмаган', 'пала-партиш амалга оширилган'. *Бола, боланинг иши ч а л а* (Мақол). Бу сифат эски ўзбек тилида **чал**- феълнинг 'бирор ишни наридан-бери, маромига етказмай бажар-' маъносидан (ЎТИЛ, II, 352) **-а** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **чал**- + **а** = **чала** > **чәлә**.

ЧАЛКАШ 'бош-кетини топиб бўлмайдиган', 'чигал'. *У ҳозир ўзининг ч а л к а ш ҳаёти учун бутун айбни ўша тантиқ Маҳфузага юклашга тайёр эди* (Асқад Мухтор). Бу сифат ўзбек тилида маъно тараққиёти йўли билан **чәлкәш**- феълдан ўсиб чиққан: 'ҳаракат' → 'шундай ҳаракат натижасида пайдо бўладиган ҳолат'. Бу сифат таркибини қуйидагича талқин қилиш ҳам мумкин: **чәл**- феълнинг 'аралаштир-',

'қориштир-' маъносидан (ЎТИЛ, II, 352 : чал- б) 'такрор' маъносини ифодаловчи —кә қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —ш қўшимчаси қўшиб ясалган: (чәл- + кә = чәлкә-) + ш = чәлкәш.

ЧАЛКАШ- 'бош-кетини топиб бўлмайдиган ҳолатга кел-'. *Дафтарнинг варақлари .. бошқа бир жойда лекция ўқиганда ч а л к а ш и б к е т г а н бўлса керак ..* (Абдулла Қаҳҳор). Асли эски ўзбек тилида чәл- феълининг 'аралаштир-', 'қориштир-' маъносидан —(и)к қўшимчаси билан сифат ясалган (бундай сифат турк тилида мавжуд: ТРС, 107: **чалик** 1. 'наклонённый, искривлённый') ва ундан —ә қўшимчаси билан феъл ясалган бўлиб, бу феълга 'такрор' маъносини ифодаловчи —ш қўшимчаси қўшилган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: [(чәл- + ик = чәлик) + ә = чәликә-] + ш = чәликәш- > чәлкәш-.

ЧАЛМА 'қўй ва бошқа моллар қийидан кесиб олиб, қишда ёқиш учун қуритиладиган тезак'. *Лоӣ теңгум, тезак теңгум, ч а л м а ёргум* (Ғафур Ғулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от (Девон, I, 407) асли чал- феълининг 'ағдар-' маъносидан —ма қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлилари ә унлиларига алмашган: чал- + ма = чалма > чәлмә. Бу сўзда маъно тараққиёти воқе бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида 'мол гўнгидан катта чам-барак қолипга солиб ясаладиган ёқилғи'ни билдира бошлаган (ЎТИЛ, II, 351), лекин Ғафур Ғулом асаридан келтирилган парчада (чәлмә йәр-) қадимги туркий тилдаги маъно акс этган. Чәлмә асли 'қуритилган парча' маъносини англатгани қирғиз тилидаги чалма сўзи маъносига берилган таърифдан кўриниб турибди (КРС, 841: **чалма I** 'сухой комок глины').

ЧАЛПАК 'хамирни юпқа ёйиб, ёғда пиширилаган овқат'. *Қани, қаймоқ, сарёғ, кулча, ч а л п а к, бўғирсоқ, ёғли патирган ол, тўйганингча е!* (Н.Мақсудий). Бу от ўзбек тилида чәл- феълининг 'парчала-' маъносидан кучайтириш ('такрор') маъносини ифодаловчи —пә қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —к қўшимчасини қўшиб ясалган: (чәл- + пә =чәлпә-) + к = чәлпәк.

ЧАЛПИ– '(кимнидир) ёмонлаб гапир–'. "Яхшимас бировни орқасидан мунча ч а л п и ш!" – "Тўғри келса, юзига ҳам ч а л п и й в е р а м и з!" (Ҳақим Назир). Бу феъл эски ўзбек тилида нохуш товушга тақлидни билдирувчи чалп сўзидан –ы қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: чалп + ы = чалпы– > чälпи–. Қадимги туркий тилдаги чалпла– сўзидан (ДС, 137: чалпла– 'марать, 'грязнить') кўриниб турибдики, чалпы– сўзи асли 'суюқ лой сачратиб булга–! маъносини англатган, кейинчалик маъно тараққиёти натижасида '(кимнидир) ёмонлаб гапир–' маъносини англата бошлаган.

ЧАЛЧИҚ 'тўпланиб қолган ифлос лойқа сув'. Гандираклар келиб, ч а л ч и қ қ а йиқилди. Бу от асли эски ўзбек тилида чал– феълнинг 'аралаштир–' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи –чы қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига –қ қўшимчасини қўшиб ясалган, кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (чал– + чы = чалчы–) + қ = чалчық > чälчиқ.

ЧАЛҚАНЧА[СИГА] 'орқаси билан бор бўйича чўзилиб'. Турсунбой қовжираб қолган ариққа ч а л қ а н ч а ётиб осмонга тикилди (Сайид Аҳмад). Бу сўз эски ўзбек тилида чал– феълнинг 'ерга бор бўйича йиқит–' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи –қа қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –н қўшимчасини қўшиб ясалган отта 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи –ча қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган ва бу сўзга –си эгалик қўшимчаси ҳамда –гä жўналиш келишиги қўшимчаси қўшиб ишлатила бошлаган: {{{чал– + қа = чалқа–} + н = чалқан} + ча = чалқанча > чälқанчä} + си + гä = чälқанчä[сигä]. Чälқанчä[сигä] сўзи асли от лексеманинг бир шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида равишга айланган.

ЧАЛФИ 'узун дастали катта ўроқ'. [Усмоналининг] қўлида ч а л ф и ҳар хил оҳангга "ширт–ширт" этиб тортилар эди (Ўлмас Умарбеков). Бу от эски ўзбек тилида чал– феълнинг 'зарб билан уриб

йиқит—' маъносидан —**ҒЫ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиси—нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чал— + ҒЫ = чалҒЫ > чәлҒИ**.

ЧАЛҒИ— 'бирор нарсага алахсиб, асосий ишдан, мавзудан четга чиқ—'. Унинг икки кўзи, эс—хуши мол—ларга эди; хаёли салгина **ч а л ғ и с а**, моллар би—ровнинг бедазорига кириб кетиб, зиён етказади (Парда Турсун). Бу сўз эски ўзбек тилида **чал—** феъли—нинг 'тўғри йўлдан четга чиқ—' маъносидан 'бироз' маъносини ифодаловчи —**ҒЫ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чал— + ҒЫ = чалҒЫ— > чәлҒИ—**.

ЧАМА 'мўлжал', 'тахмин'. **Ч а м а н г г а** шу қовун неча кило келади? Бу от асли **чама** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (КРС, 852; ССТН, I, 464), ҳозирги ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **чама > чәмә**. Бу сўзнинг дастлабги маъноси 'ўлчов', 'меъёр' бўлган (ЎТИЛда бу маъно иккинчи маъно сифатида берилган), 'мўлжал' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ЧАНА 'қор устида сирпаниб юрадиган чанғили арава(ча)'. **Ч а н а н и н г** устида бир хизматкор билан Мансурбойнинг ўғли Фазлиддин ўтирибди (О.Ҳасанов). Бу от асли ясама бўлиб, унинг охиридаги —**а** қисми от ясовчига тенг. **Чанғи** сўзи билан қиёслашдан маълум бўладикки, ҳар икки сўз **чаң—** феълидан ясалган, лекин бу феълнинг маъносини аниқлаш қийин ('сирған—' каби маънони англаш бўлса керак). Шу асосда **чана** сўзи таркибини **чаң—** феълидан —**а** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **ң** ундоши **н** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган деб изоҳлаш мумкин: **чаң— + а = чаңа > чана > чәнә**. Бу от сўзлашув нутқида **чена** тарзида талаффуз қилинади (бунда биринчи бўлиндаги **а** унлиси **е** унлисига алмашади). ЎТИЛда **чана** сўзи русча **сани** сўзидан юзага келган деб нотўғри кўрсатилган.

ЧАНДИ— 'зич қилиб бирлаштир—'. *Сотиболди етаклаб келган учинчи от эгарига Миркомил ч а н — г и б* боғланган эди (Ҳамид Фулом). Эски ўзбек тилида

ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **чанды**— тарзида талаффуз қилинган (КРС, 844: **чандыр**); кейин — чалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чанды**— > **чәнди**—.

ЧАНДИР 'гўштнинг қаттиқ пай қисми'. *Гўшт ўрнига ч а н д и р чайнашга кимнинг тоқати бор дейсиз* (П.Мусаев). Бу от эски ўзбек тилида 'зич қилиб бирлаштир—' маъносини англатувчи **чанды**— феълдан —**р** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 844: **чандыр**); кейин— чалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чанды**— + **р** = **чандыр** > **чәндир**.

ЧАНДИҚ 'яранинг буришиб битган ўрни'. *Биқинидаги ч а н д и қ тортишиб кетди шекилли, инграб юборди* (Ўлмас Умарбеков). Бу от эски ўзбек тилида 'зич қилиб бирлаштир—' маъносини англатувчи **чанды**— феълдан —**қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чанды**— + **қ** = **чандық** > **чәндиқ**.

ЧАНОҚ 'кўсакнинг ҳар бир хонаси'. *Йигит ч а н о қ л а р г а н тошиб чиққан пахталарни кўрди—ю, ..* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда 'ёғочни ўйиб ишланган тузлуқ ва шу каби идиш', 'коса' маъносини англатган бу от (Девон, I, 362) асли **чанақ** тарзида талаффуз қилинган. **Чанақ** сўзи асли ясама бўлиб, 'ўй—', 'чуқурча ҳосил қил—' маъносини англатган **чана**— феълдан (КРС, 844) —**қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **чана**— + **қ** = **чанақ** > **чәнақ**. Маъно тараққиёти натижасида бу сўзнинг 'идиш' маъноси асосида 'кўз косаси ва бошқа коса—симон нарса', шу жумладан 'кўсакнинг ҳар бир хона—си' маъноси юзага келган (КРС, 844). 'Кўз косаси' маъноси, албатта, 'кўсакнинг ҳар бир хонаси' маъно—сидан олдин пайдо бўлган, ЎТИЛда (II, 354) нимагадир бу маънолар тескари жойланган.

ЧАНҚА— 'сувга ташна бўл—', 'сувса—'. *Бир чой—нак чой йўл юриб чарчаганга ҳам, ч а н қ а г а н г а ҳам .. анча ором беради* (Парда Турсун). Бу сўз асли

чаңқа— тарзида талаффуз қилинган (КРС, 845), кейин — чалик **ң** ундоши **н** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **чаңқа**— > **чанқа**— **чәнқә**—. Ушбу феъл асли таркибли эканига шубҳа йўқ; охиридаги **—а** қисми ку— чайтириш маъносини, ундан олдинги **—(ы)қ** қисми 'ўзлик' маъносини ифодаловчи қўшимчага тенг; **чан— (чаң—)** қисми эса феъл лексемага тенг, лекин бу лексе— манинг маъносини аниқлаш имкони бўлмади. Айтил— ганлар асосида бу сўз таркибини қуйидагича кўрсатиш мумкин: [(**чаң—** || **чан—**) + **ық** = **чаңық—** || **чанық—**] + **а** = **чаңықа—** || **чанықа—** > **чаңқа—** || **чанқа—** > **чәнқә**—.

ЧАНҚОҚ 'сувсаган', 'ташна'. *Ч а н қ о қ гўзаларни сувга қондириб олгач ..* (Иброҳим Раҳим). Бу сифат эски ўзбек тилида **чаңқа**— феълидан (КРС, 845) **—қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ң** ундоши **н** ун— дошига, биринчи **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олди— даги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **чаңқа**— + **қ** = **чаңқақ** > **чанқақ** > **чәнқâқ**.

ЧАНҒИ 'қорда елиш учун оёқларга маҳкамланади— ган бир жуфт узун силиқ сирпанғич'. *Эртага ч а н — ғ и учиш бўйича мусобақа ўтказилади.* Бу от асли **чаңғы** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (КРС, 845), кейинчалик **ң** ундоши **н** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чаңғы** > **чанғы** > **чәнғи**. Бу сўз дастлаб 'тоғда қорга ботмаслик учун чивиклардан тўрт бурчак шаклида тўқиб, оёқларга кийиладиган мослама'ни билдирган (КРС, 841), ҳозирги маъноси ана шу маъно асосида юзага келган.

ЧАНҒ 'майда кукун', 'гард'. *Ч а н ғ ичиган ола—була моллар чиқиб келди* (Суннатилла Анорбоев). Шундай маънони англатувчи от **чаң** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (КРС, 844), ҳозирги ўзбек тилида **а** ун— лиси **ә** унлисига алмашган: **чаң** > **чәң**.

ЧАПИ— 'пала—партиш ёпиштир—'. *Маҳкам ака деворнинг ёриқларини ч а п и ш б и л а н овора* (Раҳмат Файзий). Қадимги туркий тилдаги **чалпла**— феълига (ДС, 137) қиёслашдан кўринадики, **чапи**— феъли асли **чалп** товушга тақлид сўзидан **—ы** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **л** ундоши талаффуз қилинмай қуй— ган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қат—

тиқлик белгиси йўқолган: **чалп** + **ы** = **чалпы**– > **чапы**– > **чәпи**–.

ЧАПЛА– 'пала–партиш сурка–, ёпиштир–'. *Fuë-siddinning oқ қилинишига сабаб .. юзига куя ч а п – л а б, эшакка тескари миндириб бозорда сазойи қилингани бўлди* (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда **чалпла**– тарзида талаффуз қилинган бу сўз (ДС, 137) асли **чалп** товушга тақлид сўзидан –**ы** қўшимчаси билан ясалган феълга 'такрор' маъносини ифодаловчи –**ла** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, шундан сўнг қатор келиб қолган **лп** ундошларидан биринчи **л** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, охири **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**чалп** + **ы** = **чалпы**–) + **ла** = **чалпыла**– > **чалпла**– > **чапла**– > **чәплә**–.

ЧАРЛА– 'никоҳ тўйидан кейин қуда томонни зиёфатга чақир–'. *Укамни қудаси ч а р л а б , бош–оёқ сарпо қилибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай талаффуз қилинган бу феъл (ДС, 141) асли 'баланд овоз чиқар–' маъносини англатган, кейинчалик 'чақир–' маъносини ва бошқа маъноларни англата бошлаган; ҳозирги маъноси 'чақир–' маъносидан ўсиб чиққан. **Чарла**– феъли асли қадимги туркий тилдаги 'баланд товуш билан айтиладиган хабар' маъносини англатган **йар** отидан (ЭСТЯ, IV, 18) –**ла** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **й** ундоши **ч** ундошига алмашган, ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **йар** + **ла** = **йарла**– > **чарла**– > **чәрлә**–.

ЧАРЛАР 'никоҳ тўйидан кейин қуда томонни зиёфат қилиб чақириш маросими'. *Эрта–индин ч а р л а р б ў л и б ў т с а , албатта Отабек Марғулонга югуради* (Абдулла Қодирий). Бу от эски ўзбек тилида **чарла**– феълдан –**р** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **чарла**– + **р** = **чарлар** > **чәрләр**.

ЧАТ– 'вақтинча у ер–бу еридан йўрмаб қўй–'. *"Ҳеч бўлмаса у ер–бу еримни ч а т и б о л а й", – деди Шум бола уста Салимга* (Ғафур Ғулом). Қадимги туркий тилда асли 'ула–', 'бирлаштир–' маъносини англатган бу феъл (Девон, II, 340) **чат**– тарзида талаффуз

қилинган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: **чат**– > **чät**–.

ЧАТИШ– I 'бир–бири билан қўшил–'. Унинг юлдузини иссиқ қилиб турган ч а т и ш г а н ингичка нозик қошларми? (Шухрат). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ула–', 'бирлаштир–' маъносини англатувчи **чат**– феълидан (Девон, II, 340) 'бирга' маъносини ифодаловчи –(ы)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чат**– + **ыш** = **чатыш**– > **чäтиш**– I.

ЧАТИШ– II 'бироз боғлан–, улан–'. "Ҳалиги киши яқин қариндошингизми?" – "Йўқ, ч а т и ш г а н жойи бор холос". Бу сўз эски ўзбек тилида 'ула–', 'бирлаштир–' маъносини англатувчи **чат**– феълидан (Девон, II, 340) 'бироз' маъносини ифодаловчи –(ы)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чат**– + **ыш** = **чатыш**– > **чäтиш**– II. ЎТИЛда 'бироз' маъносини ифодаловчи –ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган бу сўз 'бирга' маъносини ифодаловчи –ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган сўзнинг тўртинчи маъноси сифатида бериб юборилган.

ЧАТИҚ 'бир–бирига қўшилиб, бирлашиб кетган'. Бу қора кўзлар мудом йиғлар ч а т и қ қош остида (Ғафур Ғулом). Бу сифат эски ўзбек тилида 'ула–', 'бирлаштир–' маъносини англатувчи **чат**– феълидан (Девон, II, 340) –(ы)қ қўшимчаси билан ясалган; кейин–чалик а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чат**– + **ық** = **чатық** > **чäтиқ**.

ЧАТНА– 'дарз кет–', 'ёрил–'. У ғиштга тойғаниб йиқилган экан, тўлиқ суяги ч а т н а б г и (Асқад Мухтор). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ўраб боғла–', 'чигаллаштир–' маъносини англатган **чаты**– феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –н қўшимчаси қўшилган шаклидан кучайтириш маъносини ифодаловчи –а қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 951: **чатына**– 'лопаться'); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлилари ä унлиларига

алмашган: (чаты- + н = чатын-) + а = чатына- > чатна- > чәтнә-.

ЧАТОҚ 'ноқулай', 'ишқал', 'чигал'. [Тантйбой-вачча] ч а т о қ аҳволдан қушулиш учун ўзини билмасликка олди (Ойбек). Бу сифат эски ўзбек тилида чаты- феълининг 'чигаллаштир-' маъносидан (КРС, 851: чаты- II) -қ қўшимчаси билан ясалган; аввал ы унлиси а унлисига, кейин биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: чаты- + қ = чатық > чатақ > чәтәқ. Бу сифат эски ўзбек тилида чатық сифатидан -қ қўшимчаси олдида ы унлиси ўрнига а унлисини ишлатиш билан фарқланган: чаты- + қ = чатық; чаты- + қ = чатық > чатақ.

ЧАҚ- 'писта, бодом, ёнғоқ каби меванинг пўстлогини парчалаб, мағзини ажратиб ол-'. Абдушукур богдом-писта ч а қ и б, аччиқ чой ичиб, яйраб ўтирарди (Ойбек). Қадимги туркий тилда чақ- тарзида талаффуз қилинган бу феъл асли 'зарб билан ур-' маъносини англатган (ДС, 140); бошқа маънолари, шу жумладан юқорида таърифланган маъноси ана шу маънодан ўсиб чиққан; ўзбек тилида а унлиси ä унли-сига алмашган: чақ- > чәқ-.

ЧАҚА I 'мис, жез каби маъдандан қилинган, қиймати энг кичик пул'. Биров ч а қ а г а зор, биров пулнинг ҳидига ётолмайди (Ойбек). Бу от эски ўзбек тилида чақ- феълининг 'парчала-', 'бўлак-бўлак қил-' маъносидан -а қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: чақ- + а = чақа > чәқә I. Дастлабги вақтларда пул (сўм, танга, чақа) қиймати турлича бўлган маъдан парчаси сифатида тайёрланган; демак, чақа сўзи асли 'мис (жез) парчаси' маъносини англатган, 'мис пул' маъноси кейин юзага келган (КРС, 836: чақа II 1. 'металл. ведро'; 2. 'мелкая медная монета', 'полушка').

ЧАҚА II 'кичик яра ёки жароҳат'; 'мертик'. [Гуломжон] чарчаганини, ч а қ а л а р и н и н г оғриганини билмайди. Босим ишлайди (Мирзакалон Исмоилий). Бу от эски ўзбек тилида чақ- феълининг 'уриб, эзиб жароҳатла-' маъносидан -а қўшимчаси

билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ä** унлиларига алмашган: **чақ-** + **а** = **чақа** > **чäқä** II.

ЧАҚА III : **БОЛА-ЧАҚА** 'катта-кичик фарзандлар'. *У ерга хотин-халажлар, бола-чақалар чувуллашиб пахта теришаётган эди* (Мирзакалон Исмоилий). Мустақил ишлатилмай, **бäлä-чäқä** жуфт сўзи таркибида қатнашадиган бу сўз асли 'кичик' маъносини англатиб, жуфт сўз таркибида 'ёши кичик фарзанд' маъносини билдиради (Бу сўз шундай маъно билан ўзбек тилининг айрим шеваларида мустақил ҳолда ишлатилади: **ЎТИЛ**, II, 359).

ЧАҚАЛОҚ 'яқинда туғилган бола', 'гўдак'. *Да-гамлар бу ерган кетганларига мен чақалоқ эгим* (Шароф Рашидов). Бу сўз эски ўзбек тилида 'кичик бола' маъносини англатувчи **чақа** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-лақ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик биринчи, иккинчи бўғинлардаги **а** унлиси **ä** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **чақа** + **лақ** = **чақалақ** > **чäқäläқ**.

ЧАҚИМЧИ 'гап ташувчи', 'туҳматчи', *Ўтган кечаси саройбон чақимчининг тилини кесиб ташлабди* (Жуманиёз Шарипов). Бу сўз **чақ-** феълининг 'гап таши-', 'туҳмат қил-' маъносидан (Девон, II, 24) эски ўзбек тилида **-(ы)м** қўшимчаси билан ясалган **чақым** отига **-чы** қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 833: **чагим** 'клевета, донос'; ўзбек тили шеваларида мавжуд бу сўз адабий тилда деярли ишлатилмайди); кейинчалик **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чақ-** + **ым** = **чақым**) + **чы** = **чақымчы** > **чäқимчи**.

ЧАҚИН 'олов учқуни'; 'яшин'. *Дарёнинг нариги қирғоғига чақин чақди* (Сайид Аҳмад). Бу от **чақ-** феълининг 'олов учқуни чиқар-' маъносидан эски ўзбек тилида **-(ы)н** қўшимчаси билан ясалган (ТРС, 106: **чакын** қ. **чакым**; **чакым** 'искра', 'молния'); кейинчалик **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чақ-** + **ын** = **чақын** > **чäқин**.

ЧАҚИР- 'ўз ёнига келишга даъват эт-'. *Саломатой ойиси билан акасини чақиршига чиқиб*

кетги (Ҳамид Фулом). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'баланд овоз'ни, 'шовқин—сурон'ни ифодалаган **чаг-чуғ** тақлид сўзидан (ДС, 136) **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалиб, асли 'баланд товуш ҳосил қил—' маъносини англатган, ҳозирги маъноси ана шу маънодан ўсиб чиққан. Қадимги туркий тилдаёқ бу сўз таркибидаги **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган (ДС, 140: **чақыр—** 'звать, созывать'); ўзбек тилида эса **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чағ + ыр = чағыр— > чақыр— > чәқир—**.

ЧАҚИРИМ 'одам бақирганда овози етиб бора—диган масофа' (1,06 километрга тенг узунлик ўлчови). *Тепалик биздан ярим ч а қ и р и м ч а нарига бўлиб, ўнг ёни чуқур сойлик эди* (Асқад Мухтор). Бу от эски ўзбек тилида **чақыр—** феълнинг 'баланд овоз билан хабар етказ—' маъносидан **-(ы)м** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 838: **чақырым** 1. 'расстояние, на которое может долететь звук человеческого голоса'; 2. 'верста'); кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чақыр— + ым = чақырым > чәқирим**.

ЧАҚИЧ қ. **сақич**

ЧАҚИҚ 'кимнингдир устидан кимгадир етказиладиган махфий маълумот', 'туҳмат'. *Бойларнинг ч а — қ и ғ и билан Йўлчининг иши оғирлашди* (Ойбек). Бу от эски ўзбек тилида **чақ—** феълнинг 'чақимчилик қил—', 'ғийбат қил—' маъносидан **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чақ— + ық > чақық > чәқиқ**.

ЧАҚМОҚ I 'ўт олдириш, ёндириш учун хизмат қиладиган асбоб'. *Папирос чекиш учун олиб юрадиган ч а қ м о ғ и г а н бошқа ёруғ берадиган бир нарса йўқ* (Ойдин). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от (Девон, I, 436) асли **чақ—** феълнинг 'зарб билан ур—' маъносидан **—мақ** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 836: **чакмак** I, 1. 'кремень', 2. 'спички'); кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **қ** ундошининг таъсири билан **â** унлисига алмашган: **чақ— + мақ =**

чақмақ > **чәқмâқ**. Бу сўз дастлаб 'учқун' маъносини англатган. Учқун икки тошни бир-бирига зарб билан уриб (чақиб) чиқарилган, шунга кўра учқун чиқарувчи асбоб ҳам **чақмақ** деб номланган.

ЧАҚМОҚ II 'яшин' (атмосферада юзага келадиган электр заряди). *Момақалдироқ тобора яқинроқдан гулдураб, яқинроқда ч а қ м о қ чақар эди* (Парда Турсун). Эски ўзбек тилида бундай маъно асли **чақын** сўзи билан англатилган; **чәқмâқ** II сўзи эса **чәқмâқ** I сўзининг 'учқун' маъноси асосида юзага келган; кейинчалик **чәқмâқ** II сўзи кенг ишлатилиб, **чақин** сўзи оз ишлатиладиган бўлган.

ЧАҚМОҚ III 'тўртбурчак шаклида тайёрланган (қанд)', 'шундай тайёрланган қанднинг ҳар бир дона-си'. *Ярим пиёла чойга икки ч а қ м о қ қанд кўлик қилади*. Бу сўз эски ўзбек тилида **чақ**- феълининг 'парчала-', 'бўлақларга ажрат-' маъносидан **-мақ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **қ** ундошининг таъсири билан **â** унлисига алмашган: **чақ**- + **мақ** = **чақмақ** > **чәқмâқ** III.

ЧАҚНА- 'ёрқин нур соч-', 'чақиндек ялт эт-'. *Бу чироқлар турли-туман эди: уларнинг ичига .. ч а қ н а б т у р г а н и ҳам, хираси ҳам, оқи ҳам, қизғиш тусдагиси ҳам бор эди* (Шароф Рашидов). Бу феъл эски ўзбек тилидаги **чақ**- феълининг 'олов учқуни чиқар-' маъносидан **-(ы)н** қўшимчаси билан ясалган отга **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай кўйган, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**чақ**- + **ын** = **чақын**) + **а** = **чақына**- > **чақна**- > **чәқнâ**-.

ЧЕВАР 'ўз ишининг моҳир устаси'. *Баракалла, ч е в а р и м, балли, ҳимматли қизим* (Қуддус Муҳаммадий). Бу сифат асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'бирор ишни чаққон ва сифатли бажар-' маъносини англатган **чәбâ**- феълдан **-р** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига, биринчи бўғиндаги **ә** унлиси **е** унлисига алмашган: **чәбâ**- + **р** = **чәбâр** > **чәвâр** > **чевâр**. ТРСнинг 105- бетида **чаба** сўзи берилиб, 'усиление', 'старание' маъносини англатиши айtilган ва бу сўздан ясалган **чабала**-, **чабала**-

ма сўзлари ҳам келтирилган. КРСнинг 853– бетида чебер сўзининг маънолари 'искусная мастерица', 'мастер', 'искусный' тарзида изоҳланиб, шу сўздан ясалган чеберте– ('действовать осмотрительно, умело'), чеберлик ('искусность в рукоделии, мастерство') сўзлари ҳам келтирилган. Туркий тиллар бўйича тузилган луғатлардан кўриниб турибдики, чевәр сўзи асли 'чаққон' маъносини англатган: шу нуқтаи назардан бу сўзга ДСда берилган изоҳ ('красивый', 'красавец') қадимги туркий ёзма ёдгорликларни нотўғри тушуниш натижа – сида воқе бўлган деб ўйлаш мумкин (142– бет).

Чевәр сўзининг ясалишига асос бўлган чәбә– сўзи ҳам аслида ясама: бу сўз охиридаги –ә қисми феъл ясовчига тенг. Бу қўшимча қўшилган чәб қисми эса 'чаққонлик' маъносини англатган сўз бўлиб чиқади. Бу сўз ўзбек тилидаги чәп бер– ибораси таркибида сақланиб қолган. Шундай маънони англатувчи сўз ўзбек тилида мустақил ишлатилмай, унинг асл маъноси уқилмай қўйган. Шунинг оқибатида бу сўз ЎТИЛда тожикча чап сўзи изоҳланган мақолага киритиб юборилган (355– бет).

ЧЕГА 'чинни асбобларнинг қисмларини улашда ишлатиладиган икки учи қайрилган темир михча'. *Тиришганнынг тўқмоғи тошга ч е г а қоқағи* (Мақол). Бу от асли эски ўзбек тилида чек– феълнинг 'уриб кирит–' маъносидан –ә қўшимчаси билан ясалган, қўшимча қўшилганидан кейин икки унли оралиғидаги к ундоши г ундошига алмашган (КРС, 853): чек– + ä = чекä > чегä.

ЧЕГАРА 'бир жойни бошқа бир жойдан ажратувчи ер', 'ҳад'. *Ч е г а р а г а бедордир посбон, Бахтинг асрар сезгир нигоҳи* (Ёнфин Мирза). Бу от асли 'бирор нарсанинг тугаш нуқтаси' маъносини англатувчи чек отидан (ЎТИЛ, II, 362: чек I 1) –(и)р қўшимчаси билан ясалган феълга (КРС, 854: чегер– II) –ә қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик икки унли оралиғидаги к ундоши г ундошига, иккинчи бўғиндаги и унлиси ä унлисига алмашган: (чек + ир = чекир– > чегир–) + ä = чегирä > чегärä.

ЧЕГИР– 'бирор миқдордаги пулдан, нарсадан маълум бир қисмини ажрат–'. *Жамгарма кассаси кўрсатмамга биноан ҳар ойда электр энергиясидан фой-*

галанганим учун тўланадиган пулни чегриб, тўлаб туради. Бу феъл асли 'бирор нарсанинг тугаш нуқтаси' маъносини англатувчи **чек** отидан (ЎТИЛ, II, 362: **чек** I 1) –(и)р қўшимчаси билан ясалган (КРС, 854: **чегер**– II 'вычитатъ'); кейинчалик икки унли оралигидаги **к** ундоши **г** ундошига алмашган: **чек** + **ир** = **чекир**– > **чегир**–.

ЧЕКА 'чет', 'четки томон'. [*Командир*] *бир чек ага пулемётга чақирди* (Шухрат). Бу сўз асли 'поён', 'чет' маъносини англатувчи **чек** отидан (ЎТИЛ, II, 362: **чек** I 1) –ă қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб, кейинчалик сифатланмишсиз ишлатилиши натижасида отга кўчган: **чек** + **ă** = **чекă**. Бу сўз ўзбек тилида **чеккă** тарзида ҳам талаффуз қилинади, бунда –ă қўшимчаси қўшилганидан кейин **к** ундоши қатланади. ЎТИЛ–нинг 362– бетида бу сўзнинг **чекă** шакли сўзлашув нутқида хос деб белгиланган, аслида **чеккă** шаклини сўзлашув нутқида хос деб белгилаш тўғрироқ.

ЧЕКИН– 'тисарил–', 'орқага томон ҳаракатлан–'. *Хотин ноз билан чекинди* (Сайид Аҳмад). Бу сўз асли **чек**– феълнинг 'орқага торт–' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(и)н қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **чек**– + **ин** = **чекин**–.

ЧЕККА I қ. **чакка** I

ЧЕККА II қ. **чека**

ЧЕНА қ. **чана**

ЧЕЧАК 'гул'. *Супанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофга ўз атриётларини анқитиб ётар эди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **чăчăк** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 376); кейинроқ биринчи бўғиндаги **ă** унлиси **е** унлисига алмашган (Девон, I, 369): **чăчăк** > **чечăк**.

ЧИВИН 'икки қанотли, узун мўйловли қон сўрувчи майда ҳашарот'. «"Чуви́н кўплашса, филин йиқитади" деган гап бор»,– деди Эргаш салмоқланиб (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **чибин**, **чигўн** (ДС, 145), **чыбын**, **чыбун** (ДС, 147) тарзида талаффуз қилинган, ўзбек тилига **чибин** шаклида етиб келган. Ҳозирги ўзбек тилида **чибин** шакли сўзлашув нутқида хос деб қаралади,

адабий нутққа хос деб қаралувчи **чивин** шаклида б ун – доши **в** ундошига алмашган: **чибин** > **чивин**.

ЧИВИҚ 'ингичка эгилувчан новда'. **Ч и в и қ тутган еридан синмайди, эгилган еридан синади** (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган **чыб** отидан (Девон, I, 309) кичрай – тириш маъносини ифодаловчи **–(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **б** ундоши **в** ундошига ал – машган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чыб + ық = чыбық > чывық > чивиқ**. **Чыб** оти ДСга **чып** шаклида киритилган (150– бет), **чыбық** сўзи эса **чубуқ** шаклида киритилиб, ёзма ёдгорликлардан бир мисол ҳам келтирилган (156– бет). Мисолларнинг кўплигидан асо – сий шакл **чыбық** экани очиқ кўриниб турибди (147– бет). Маҳмуд Кошғарий нимагадир **чыб** сўзини **чыбық** сўзининг қисқарган кўриниши деб изоҳлаган (Девон, I, 309). Худди шундай изоҳ **топ – топиқ** сўзларига нис – батан ҳам таъкидланган. Бундай изоҳга қўшилиб бўл – майди.

ЧИГАЛ 'учини топиб, ёйиб бўлмайдиган, чалка – шиб кетган' (ип, ингичка сим кабилар). **[Пўлатжон] кўпдан бери миясини чулғаб олган ч и г а л ечилиб кетгандек, ўзини енгил ҳис қилди** (Сайид Аҳмад). Бу сўз асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'тут–', 'боғла–' маъносини англатган **чығ–** феълининг (ДС, 147) **чиг–** шаклидан **–(ä)л** қўшимчаси билан ясалган: **(чығ– || чиг–) + äл = чигäl**. Бу сўзни бошқача талқин қилиш имконияти ҳам мавжуд, Маҳмуд Кошғарий луғатида **чигилди** – 'боғланди' (Девон, II, 153), **чиг – лишди** – 'маҳкам бўлди' (Девон, II, 244) сўзлари кел – тирилган. Кўриниб турибдики, бу сўзлар **чиг–** феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **–(и)л** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **чиг– + ил = чигил–**. Иккинчи сўзга кучайтириш маъносини ифодаловчи **–(и)ш** қўшимчаси қўшилган ва шундан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **(чиг– + ил) + иш = чиги – лиш– > чиглиш–**. **Чигäl** сўзи асли **чигил–** феълидан маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан (ўзбек тилида бу сифат **чигил** тарзида ҳам талаффуз қилинади: ЎТИЛ, II, 365), кейинчалик **л** ундоши олдидаги **и** унлиси **ä** ун – лисига алмашган.

ЧИГИЛ қ. чигал

ЧИГИРТКА 'экинзорларга зарар келтирувчи, тўғри қанотлилар туркумига мансуб ҳашарот'. *Ч и г и р т – к а л а р э к и н е р, э к м а й – т и к м а й т е к и н е р* (Мақол). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган сўз **чекўргă** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 143). Бу от турк тилида **чекирге** шаклида мавжуд (ТРС, 113). Ушбу сўзлар охиридаги **–gă (–ge)** қисми феълдан от ясайди. Турк тилидаги **чекирдемек** сўзидан (юқоридаги луғатнинг ўша бетида) кўриниб турибдики, туркий тилларда **чекир–** феъли мавжуд бўлган [туркча сўз таркибидаги **–де (–le)** қўшимчаси 'такрор' маъносини ифодалайди], бу феъл товушга тақлид қилишни ифодалаган. Ўзбек тилидаги **чигиртка** сўзи ана шу **чекир–** феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи **–т** қўшимчаси қўшилган шаклидан **–кă** қўшимчаси билан ясалган ('такрор' маъносини ифодаловчи **–т** қўшимчаси қирғиз тилидаги **чегиртке** сўзи таркибида ҳам мавжуд: КРС, 854); кейинчалик икки унли оралиғидаги **к** ундоши **г** ундошига, ўзбек тилида **е** унлиси **и** унлисига алмашган: (**чекир– + т = чекирт–**) + **кă** = **чекирткă** > **чегирткă** > **чигирткă**. Бу сўз ўзбек тили шеваларида **чăвуткă** тарзида ҳам талаффуз қилинади, бунда **р** ундоши айтилмайди, **г** ундоши **в** ундошига, **в** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **и** унлиси **â** унлисига, кетидаги **и** унлиси **у** унлисига алмашади: **чигирткă** > **чигиткă** > **чивиткă** > **чăвуткă**.

ЧИГИТ 'пахта уруғи'. *Йигит ч и г и т э к а д и Д и қ қ а т б и л а н е р и г а* (Уйғун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган ва шундай талаффуз қилинган бу от (Девон, I, 337) асли қадимги туркий тилдаги 'боғла–' маъносини англатган **чығ–** феълининг **чиг–** шаклидан **–(и)т** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: (**чығ– || чиг–**) + **ит** = **чигит** (толаларни ўзига боғлаб туриши асосида шундай номлангандир).

ЧИДА– 'бардош бер–'. *Жуман тишини тишига қўйди–ю, ч и г а г и, и н г а м а д и* (Асқад Мухтор). Бу феъл асли **чыда–** тарзида талаффуз қилинган (ТРС, 120); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чыда–** > **чидă–**.

ЧИДАМ 'сабр–тоқат', 'бардош'. *Бола фақирнинг ҳар бир оғирликни ч и г а м б и л а н енгиган бошқа чораси йўқ* (Парда Турсун). Бу от эски ўзбек тилида 'бардош бер–' маъносини англатувчи **чыда**– феълидан –м қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чыда**– + м = **чыдам** > **чидәм**.

ЧИЗИМЧА 'ингичка пишиқ чилвир'. *Жўра ас–карнинг юкини олиб, эшакка ортиб, ч и з и м ч а б и л а н боғлади–га*, .. (Ойбек). Бу сўз қадимги тур–кий тилдаги 'чизиқ торт–' маъносини англатувчи **чиз**– феълидан (ДС, 147) –(и)м қўшимчаси билан ясалган отга (ССТТН, I, 476: **чизим** – 'ломоть') кичрайтириш маъносини ифодаловчи –чә қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: (**чиз**– + **им** – **чизим**) + **чә** = **чизимчә**. Чизим(ча) асли пишиқ теридан узунасига ингичка қилиб (чизиққа ўхшатиб) кесиб тайёрланган бўлса керак.

ЧИЙ 'чўл–адирларда ўсадиган баланд бўйли бо–шоқли ўсимлик'. *Бу ағирларга илгари ч и й кўп ўсар эди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **чығ** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 147); кейинчалик **ғ** ундоши **й** ундошига алмашган, шундан кейин **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чығ** > **чий** > **чий**. Бу сўз қирғиз тилида ҳам **чий** тарзида талаффуз қилинади (КРС, 861).

ЧИЙИЛДОҚ 'ингичка ёқимсиз товуш чиқарадиган', 'чийилайдиган'. *"Суюнчи, суюнчи!" – гегу Раҳим ч и й и л г о қ товуш билан Қудратга* (Ҳаким Назир). Бу сифат ўзбек тилида **чий**–**чий** товушга тақлид сўзидан –иллә қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; қатор келган лл ундошларидан иккинчиси **д** ундошига, **қ** ундоши олдидаги ä унлиси â унлисига алмашган: (**чий** + **иллә** = **чийиллә**–) + **қ** = **чийилләқ** > **чийилдәқ** > **чийилдâқ**.

ЧИЙЛА– 'кўп марта аралаштир–'. *Қартани ч и й л а б, менга узатди*. Бу сўз асли эски ўзбек тилида 'аралаштир–' маъносини англатган **чий**– феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи –лә қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 274): **чий**– + **лә** = **чийлә**–.

ЧИЙОН қ. **чайон**

ЧИЙРА— 'қўлда ёки йигирув асбоби билан бироз пишит—, тобла—' (ипни, ..). *Канопни ишлатишдан олдин ч и й р а ш керак, бўлмаса тезга узилиб кетди.* Бу феъл асли 'аралаштир—' маъносини англаган **чий**— феълидан 'бироз' маъносини ифодаловчи —**рă** қўшимчаси билан ҳосил қилинган: **чий**— + **рă** = **чийрă**—. ЎТИЛда (II, 367) **чийра**— феъли **чийла**— феълига **айнан** деб таъкидланган, ваҳоланки булар бошқа—бошқа маънони ифодаловчи қўшимчалар билан ҳосил қилинган, демак, алоҳида феъллар деб қаралиши лозим.

ЧИК 'ошиқнинг чуқурчали томони'. *Товва пукни ейди, олчи ч и к н и ейди герангек ..* (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган ва шундай талаффуз қилинган бу сўз (Девон, I, 321) асли 'ботиқ', 'ичга кирган' маъносини англаган сифат бўлиб, сифатланмишсиз (**чик таман** → **чик**) ишлатилиш натижасида 'ботиқ томон' маъносини англата бошлаган (отга кўчган).

ЧИККА 'ошиқнинг чуқурчали томони тепага қараган ҳолати'. *Ошиқ думалайди пукками, ч и к к а* (Султон Акбарий). Бу сифат қадимги туркий тилда ҳам мавжуд бўлиб, 'ошиқнинг чуқурчали томони' маъносини англаган **чик** сўзидан эски ўзбек тилида —**ă** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 860); қўшимча қўшилганидан кейин **к** ундоши қатланган: **чик** + **ă** > **чиккă**. **Чиккă** сўзи асли 'ботиқ', 'ичга кирган' маъносини англагани қуйидаги мисолда очиқ кўринади: *Кўрсат белингни, мен бир кўрайин, Ч и к к а бел жувон, ёр—ёр* (Қўшиқдан). 'Ошиқнинг чуқурчали томони тепага қараган ҳолати' маъноси маънода хосланиш воқе бўлиши натижасида юзага келган.

ЧИДДИРМА 'ёғоч гардишга терини таранг қошлаб ясалган ва чертиб чалинадиган мусиқа асбоби'. *Дутор ёнига ч и л г и р м а н и н г чертмаги келиб қўшилганидан кейин базм тагин ҳам жонланди* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилдаги чертиб чиқариладиган бўғиқ товушни ифодаловчи **чалдыр—чалдыр** тақлид сўзидан (ДС, 137) эски ўзбек тилида —**ма** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ы** унлисига, сўз охиридаги **а** унлиси **ă** унлисига

алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чалдыр + ма = чалдырма > чылдырма > чилдирмә.**

ЧИЛПИ- қ. **чирпи**

ЧИЛПИШ қ. **чирпиш**

ЧИМ 'илдизидан тармоқланиб ер бағирлаб ўса — диган ёввойи ўт', 'шундай ўтнинг ер билан кесиб олинган парчаси'. *Бирор ерни сув уриб кетса, кетмон билан ўша ерга ч и м босади* (Жуманиёз Шарипов). Эски ўзбек тилида шундай маънони англаган бу от асли **чым** тарзида талаффуз қилинган (КРС, 886); кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чым > чим.**

ЧИМДИ- қ. **чимчи-**

ЧИМДИМ 'икки—уч бармоқ билан чимчиб оларли миқдор'. *Икромжон белбоғининг учига тугуғлиқ чойдан бир ч и м д и м г и н а с и н и чойнакка ташлади* (Сайид Аҳмад). Бу ўлчов оти қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'бурма ҳосил қил—' маъносини англаган **чым**— феълининг 'бироз' маъносини ифодаловчи —**чы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан —**м** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи **ч** ундоши **д** ундошига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чым— + чы = чымчы—**) + **м = чымчим > чымдым > чимдим** (Қирғиз тилида бу сўз **чимчим** шаклида мавжуд; КРС, 887).

ЧИМИЛДИҚ 'гўшанга'. *Оплоқ ч и м и л д и қ ичиган узун зарбоф тўнини ёпиниб куёв чиқди* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'бурма ҳосил қил—' маъносини англаган **чым**— феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(**ы**)**л** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —**ды** қўшимчасини қўшиб ясалган ва унга кичрайтириш маъносини ифодаловчи —**қ** қўшимчаси қўшилган (КРС, 887); кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**чым— + ыл = чымыл—**) + **ды = чымылды**] + **қ = чымылдық > чимилдиқ.**

ЧИМИР- 'қош—қовоқни йиғиб буриштир—'. *Дилбар тўхтади, қошларини ч и м и р и б менга савол назари билан тикилди* (Одил Ёқубов). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'бурма' маъносини англаган **чим** оти — дан (ДС, 146: **чимсиз—** 'без морщин, лишенный мор-

шин') **-(и)р** қўшимчаси билан ясалган: **чим + ир = чимир**—.

ЧИМТОМОҚ 'оз овқат ейдиган', 'чимхўр'. [*Малика*] **ч и м т о м о қ э г и**. Аммо бугун онаси қўйган бир товоқ овқатни ҳам пок-покиза туширди-га, кейин тоза мақтади (Жонрид Абдуллахонов). Бу сўз қадимги туркий тилдаги кучайтириш маъносини ифодалаган (бу ерда 'энг оз миқдор' маъносини англатган) **чим** сўзи билан (Девон, I, 325) **тамақ** сўзидан эски ўзбек тилида таркиб топган; кейинчалик **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **чим + тамақ = чимтамақ > чимтâмâқ**.

ЧИМЧИ— 'тананинг жиндек қисмини бармоқлар билан бироз қис—'. .. **икки тараф ҳам лагандан ч и м ч и г а н б ў л и ш г и — г а**, **бирин-сирин қўлни дастурхон четига артишди** (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'бурма ҳосил қил—' маъносини англатган **чим**— феълидан эски ўзбек тилида 'бироз' маъносини ифодаловчи **—чы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 887: **чимчы**— 'щипать'); кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чим— + чы = чымчы— > чимчи—**. Бу сўз ўзбек тилида **чимди**— шаклида ҳам ишлатилади, бунда иккинчи **ч** ундоши **д** ундошига алмашади: **чимчи— > чимди—**.

ЧИМЧИЛА— 'тананинг жиндек қисмини бармоқлар билан бир неча марта бироз қис—'. **У қизнинг бурнини аста ч и м ч и л а б**, **қулоғидан чўзиб жигига терди-га**, .. (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'бурма ҳосил қил—' маъносини англатган **чим**— феълининг эски ўзбек тилида 'бироз' маъносини ифодаловчи **—чы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **—ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган [КРС, 887: **чимчыла**— 1. 'щипать (несколько раз)', 'ущипнуть']; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чим— + чы = чымчы—**) + **ла = чымчыла— > чимчилâ—**.

ЧИН 'ҳақиқий', 'рост'. **Ч и н гўст бошга иш тушганда синалар** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **чын** тарзида

талаффуз қилинган (Девон, I, 326, 379; III, 152); кейин — чалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чын** > **чин**.

ЧИНИҚ— 'ҳар қандай оғир шароитта чидамлик қобилиятини ҳосил қил—'. *У кўйлаксиз эди, офтобда ч и н и қ и б* пишган багани тер билан ялтирарди (Шароф Рашидов). Бу феъл қадимги туркий тилдаги **чын** сифатининг 'ишончли', 'талаб даражасидаги' маъно — сидан (ДС, 148: **чын** 4) —(**ы**)қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чын** + **ық** = **чынық**— > **чиниқ**—. **Чиниқ**— феъли қадимги туркий тилда 'ҳақиқий бўл—', 'чин чиқ—' маъноларини англаган (Девон, II, 132); туркий тилларнинг кейинги тараққиёт босқичида бу феъл 'бардошли бўл—', 'қийинчиликларга кўник—' маъноларини англата бошлаган (ССТТН, I, 489; КРС, 889).

ЧИНҚИР— 'ингичка товуш билан қичқир—'. *Эъзозхон .. Учқуннинг ч и н қ и р и б* йиғлаган товушини эшитди (Ҳамид Фулом). Бу феъл эски ўзбек тилида ингичка товушни ифодаловчи **чың** тақлид сўзидан (КРС, 889: **чың** IV) —**қыр** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ң** ундоши **н** ундошига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чың** + **қыр** = **чыңқыр**— > **чинқир**—.

ЧИПҚОН 'тук қопчиги ва унинг атрофи яллиғланиши натижасида ҳосил бўладиган йирингли катта чиқиқ'. *Лаб—даҳанингизга ч и п қ о н* чиққан эмас, тоға .. (Парда Турсун). Бу от қадимги туркий тилда **чыбықан** (ДС, 150), **чубақан** (ДС, 156), **чыпқан** (ДС, 150) шаклларида талаффуз қилинган, ҳозирги ўзбек тилига бу сўзнинг **чыпқан** шакли етиб келган ва унинг таркибидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чыпқан** > **чипқан**. Бу сўз асли уноби ўсимлиги мевасининг номи бўлиб, кейинчалик ташқи ўхшашлик асосида бадандаги чиқиққа ном сифатида кўчирилган (ДС, 150).

ЧИРМА— 'айлантириб боғла—'. *Ориқ, елкаси чиққан бўзчи ингичка белини учма—уч ч и р м а г а н* кир белбоғига қўлини тиқиб, .. (Ойбек). Бу сўз асли эски ўзбек тилида гир айланишни ифодаловчи **чыр** тақ-

лид сўзидан **—ы** қўшимчаси билан ясалган феълга (ССТН, I, 472) 'такрор' маъносини ифодаловчи **—ма** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; **—ма** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли та—лаффуз қилинмай қўйган (КРС, 891); кейинчалик **а** ун—лиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чыр** + **ы** = **чыры—**) + **ма** = **чырыма—** > **чырма—** > **чирмâ—**. Ҳозирги ўзбек тилида **чирмâ—** сўзи—дан кўра **чирмâш—** сўзи кўп ишлатилади; бу сўз **чирмâ—** феълдан кучайтириш маъносини ифодаловчи **—ш** қў—шимчаси билан ҳосил қилинган.

ЧИРМАШ— қ. **чирма—**

ЧИРМОВИҚ 'чирмашиб ўсадиган ўсимликларнинг умумий номи', 'зарпечак'. *Эшонларнинг ҳийла—най—ранглари ч и р м о в и қ сингари шох отадиган эди* (М.Муҳаммаджонов). Бу от асли **чырма—** феълнинг **—ғу** қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклдан **—қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ғ** ундоши **в** ундошига, **в** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига, охири учинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чырма—** + **ғу** = **чырмағу**) + **қ** = **чырмағуқ** > **чырмавуқ** > **чирмâвиқ**. Бу от таркибини бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: **чырма—** феълдан **—в** қўшимчаси билан от ясалган ва унга **—(ы)қ** қўшимчасини қўшиб сифат ясалган: (**чырма—** + **в**) + **ық** > **чирмâвиқ**; кейинчалик бу сифат сифатлан—мишсиз ишлатилиши натижасида отга кўчган: **чирмâвиқ** от → **чирмâвиқ**.

ЧИРПИ— 'ўсимликнинг бачки шохини, учини юлиб ёки кесиб ташла—'. *Ғўзани ўз вақтида ч и р —п и м а с а, тепага ғовлаб кетади*. Бу феъл эски ўз—бек тилида 'бироз кес—' маъносини англатган **чырп—** феълдан 'такрор' маъносини ифодаловчи **—ы** қўшим—часи билан ясалган; кейинчалик **ы** унлиларининг қат—тиқлик белгиси йўқолган: **чырп—** + **ы** = **чырпы—** > **чир—пи—**. **Чырп—** феъли турк тилида (ТРС, 123), **чырпы—** феъли эса қирғиз тилида (КРС, 892) мавжуд. ТРСнинг 123— бетида **чырпы** оти келтирилган. Қозоқ тилида бу от **шырпы** тарзида талаффуз қилинади (РКС, 776). Юқо—рида тилга олинган манбалар асосида. ЎТИЛга **чилпи—**

шаклида киритилган феъл асли **чирпи**— шаклида ёзи—
лиши лозим деган хулосага келдик (чунки **чилпи**— шакли
сўзлашув нутқиға хос талаффузни акс эттиради).

ЧИРПИНДИ 'ёғочни йўнганда ҳосил бўладиган
чиқинди', 'пайраҳа'. *Тахтани рангалаганда чиққан
ч и р п и н г у л а р н и тўплаб, тандир олдиға олиб
бориб ташлади.* Бу сўз **чырпы**— феълнинг 'юпқа
қатлам ҳолатида кес—' маъносидан 'ўзлик' маъносини
ифодаловчи —**н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шак—
лиға —**ды** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **ы**
унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чырпы**— + **н**
= **чырпын**—) + **ды** = **чырпынды** > **чирпинди**.

ЧИРПИРА— 'гир—гир айлан—'. *Ер уюмлари фиғон
билан ч и р п и р а б, гирдоб каби кўкка кўтари—
лади* (Ойбек). Бу феъл ўзбек тилида гир айланишни
ифодаловчи **чир** тақлид сўзининг **чир**—**пир** такрор шак—
лидан —**а** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилган—
дан кейин **чир**—**пир** чизиқчасиз қўшиб ёзилган: (**чир**—
пир) + **а** = **чирпирә**—.

ЧИРПИРАК: **ЧИРПИРАК БЎЛ**—, **ЧИРПИРАК ҚИЛ**—
'гир—гир айлан—', 'гир—гир айлантир—'. *Аллаҳаёқдан
дайдиб келган изғирин қуруқ қорларни ч и р п и —
р а к қ и л и б узоқларға учуриб кетди* (Шухрат).
Ўзи мустақил ишлатилмай, **бўл**—, **қил**— феъллари билан
биргалиқда ишлатиладиган бу от **чирпирә**— феълдан —**к**
қўшимчаси билан ясалган: **чирпирә**— + **к** = **чирпирәк**.
ЎТИЛда **чирпирак** сўзи хато равишда форсча деб кўр—
сатилган (II, 372).

ЧИРПИШ 'ғўза шохларининг уч қисмини юлиб,
кесиб ташлаш'. *Ғўзани ч и р п и ш сифатли ўтка—
зиди.* Бу от **чырпы**— феълдан эски ўзбек тилида —**ш**
қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **ы** унлиларининг
қаттиқлик белгиси йўқолган: **чырпы**— + **ш** = **чырпыш** >
чирпиш. ЎТИЛға бу от сўзлашув нутқиға хос талаффузи
асосида **чилпиш** деб киритилган (**чирпи**— феъллиға бе—
рилган изоҳға қаранг). Ўзбек тилида **чирпиш** (**чилпиш**)
сўзи бўла туриб, шу маънони англатиш учун чеканка
сўзини ишлатиш ноўрин.

ЧИҚ— 'ичкаридан ташқарига ҳаракатлан—'. *Яхши
гап билан илон инидан ч и қ а р , ёмон гап билан
пичоқ қинидан ч и қ а р* (Мақол). Қадимги туркий

тилда ҳам шундай маънони ва бошқа бир неча маънони англатган бу феъл асли **чық**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 25); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чық**— > **чиқ**—.

ЧИҚИНДИ 'керакли қисми ишлатилгандан кейинги қолдиқ', 'чиқит'. *Эргаш чурқ этмай қўлидаги тахтани жаҳл билан ч и қ и н г и л а р устига улоқтирди* (А.Мираҳмедов). Бу сўз эски ўзбек тилида **чық**— феълсининг 'кераксиз, ортиқча қисм сифатида ажрал—' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **—(ы)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **—ды** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чық**— + **ын** = **чықын**—) + **ды** = **чықынди** > **чиқинди**. Ҳозирги ўзбек тилида **чықын**— сўзи мустақил ишлатилмайди, шунга кўра **чиқинди** сўзи таркибий қисмларга **чиқ** + **инди** тарзида ажратилади.

ЧИҚИТ 'керакли қисми ишлатилгандан кейинги қолдиқ', 'чиқинди'. *Ҳозиргача мана шу қилиқдан фойдаланилмайди. Ч и қ и т г а чиқиб кетади* (Ойдин). Бу от эски ўзбек тилида **чық**— феълсининг 'кераксиз, ортиқча қисм сифатида ажрал—' маъносидан **—(ы)т** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чық**— + **ыт** = **чықыт** > **чиқит**.

ЧИҚИҚ I 'яра, говмичча, чипқон сингари касаллик'; 'суякнинг ўрнидан қўзғалиши'. *Лабудаги ч и қ и қ ҳали тузалмабди*. Бу сўз ўзбек тилида **чиқ**— феълсининг 'ўз ўрнидан қўзғал—', 'сиртта кўтарил—' маъноларидан от ясовчи **—(и)қ** қўшимчаси билан ясалган: **чиқ**— + **иқ** = **чиқиқ I**.

ЧИҚИҚ II 'одатдагидан кўра дўмбайиб турган'. *Ҳов анов баққол ёнидаги чўққи соқол, елкаси ч и қ и қ чол — уста Ориф Бухорий* (Ойбек). Бу сўз ўзбек тилида **чиқ**— феълсининг 'сиртта кўтарил—' маъносидан сифат ясовчи **—(и)қ** қўшимчаси билан ясалган: **чиқ**— + **иқ** = **чиқиқ II**. ЎТИЛда бу сифат **чиқиқ** отининг учинчи маъноси тарзида қўшиб юборилган.

ЧИФИР 'сув кучи билан айланиб, катта ариқдан юқорига сув чиқарадиган қурилма', 'чархпалак'. *Ч и — р Хоразм деҳқонларига асрлардан мерос қолган*

(Жуманиёз Шарипов). Маҳмуд Кошғарий лугатида бу от **чыгры** шаклида келтирилган (Девон, I, 397). Кўринадики, бу от қадимги туркий тилда **—ы** қўшимчаси билан ясалган. **Чыгры** отидан **—ы** қўшимчасини ажратиб олсак, феълга тенг **чыгр—** қисми қолади. Маълумки, туркий феъллар охири икки ёнма—ён ундош билан тутамайди; демак, **чыгр—** шакли **чығыр—** шаклидан, иккинчи бўғиндаги тор унлини талаффуз қилмаслик натижасида юзага келган (Бу унлининг талаффуз қилинмаслигига учинчи бўғин ҳосил қилган **—ы** қўшимчаси сабабчи; бундай то—вуш ўзгариши талайгина сўзларда воқе бўлган). **Чыгры** оти қадимги туркий тилдаги 'боғла—' маъносини англатган **чығ—** феълнинг 'айлангир—' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **—(ы)р** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **—ы** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: (**чығ—** + **ыр** = **чығыр—**) + **ы** = **чығыры** > **чыгры**. **Чығыр** оти эса асли 'боғла—' маъносини англатган **чығ—** феълдан эски ўзбек тилида от ясовчи **—(ы)р** қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чығ—** + **ыр** = **чығыр** > **чигир**.

ЧИФИРИҚ 'пахтани чигитдан ажратиб олишда ишлатиладиган қўл асбоби'. *Сангалнинг учинчи томонига бир тўда чиқарилган пахта орасидан ч и —ғ и р и қ кўринадир* (Абдулла Қодирий). Бу сўз эски ўзбек тилида 'чархпалак' маъносини англатувчи **чығыр** отидан (ЎТИЛ, II, 376) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **—(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 882: **чығырық**); кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чығыр** + **ық** = **чығырық** > **чигириқ**.

ЧОВОҚ 'майда балиқ'. *Балиқчилар тўрга илинган ч о в о қ л а р н и сувга қайтариб ташлайдилар*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **чабақ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 361). Бу сўз кишига нисбатан **чабақ** ер бирикмасида ишлатилиб, 'кичик жуссали' маъносини англатган (Девон, I, 361). Ўзбек тилида бу сўз таркибидаги б ундоши **в** ундошига, а унлилари **в, қ** ундошларининг таъсири билан **â** унлиларига алмашган: **чабақ** > **чавақ** > **чâвâқ**. ЎТИЛга бу сўз нимагадир киритилмаган,

ваҳоланки "Ўзбекча–русча луғат"га (Тошкент: 1988) **ча–вақ** шаклида киритилиб (531–бет), **човоқ** сўзига ҳавола қилинган (545–бет).

ЧОВУТКА қ. **чигиртка**

ЧОЛ 'қария', 'мўйсафид'. *Бояги ёғоч ва бор–донлар орқасидан олтмиш ёшлардаги бир ч о л арава миниб чиқди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда бу сўз асли **чал** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, 'оқ–кулранг' маъносини англатувчи сифат бўлган (ДС, 137); кейинчалик бу белги кишига кўчирилиб, 'соchi оқ' маъносини англата бошлаган (**чол киши** бирикмасида худди шундай маъноси сақланган); бора–бора сифат–ланмишсиз ишлатилиш натижасида бу сифат отга кўчган ва мустақил ҳолда 'қария' маъносини англата бошлаган (КРС, 838: **чал** I 1 'седой'. 2. 'старик'); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **чал** > **чъл**.

ЧОЛҒУ 'куй ижро этиш асбоби'. *Машшоқлар ч о л ғ у л а р и н и қўлга олдилар* (Мирзакалон Ис–моилий). Бу сўз эски ўзбек тилида **чал–** феълининг 'куй ижро эт–' маъносидан (ЎТИЛ, II, 351) –**ғу** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси â унлисига ал–машган: **чал–** + **ғу** = **чалғу** > **чълғу**. Қадимги туркий тилдаги **чал–** феълидан айни бир қўшимча билан ясалган икки сўз ўзбек тилида дастлаб қўшимчанинг икки шаклидан фойдаланиб фарқланган: **чал–** + **ғы** – **чал–** + **ғу**; кейинчалик фарқ а унлисининг â ва â унли–сига алмашуви билан яна ҳам ортган: **чълғи** – **чълғу**.

ЧОП– I 'ирғишлаб тез ҳаракат қил–', 'югур–'. *"Сен ч о п и б гузарга чиқ!" – гедди махдум болага* (Абдулла Қодирий). Бу феъл маъно тараққиёти натижа–сида қадимги туркий тилдаги 'ур–' маъносини анг–латган **чап– I** феълидан (ДС, 139) ўсиб чиққан: 'ур–' → 'ирғишлаб оёқларни ерга ур–' → 'ирғишлаб тез ҳара–катлан–'; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: **чап– I** > **чâп– I**.

ЧОП– II 'тиғли асбоб билан зарб бериб кес–'. *Қочма, ч о п и б т а ш л а й м а н!* (Мирзакалон Ис–моилий). Бу феъл маъно тараққиёти натижасида қадимги туркий тилдаги 'ур–' маъносини англатган **чап– I** феълидан (ДС, 139) ўсиб чиққан: 'ур–' → 'тиғли асбоб

билан ур- ' → 'тиғли асбоб билан зарб бериб кес-'; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: чап- I > чап- II > чâп- II.

ЧОПАҒОН 'тез югурадиган', 'чопқир'. *Яшил майдон атрофидаги йўлкага ч о п а ғ о н л а р чиқишди* (С.Нуров). Бу сўз асли чâп- I феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи -â қўшимчасини олган шаклидан -ғân қўшимчаси билан ясалган сифатдош шаклига тенг: (чâп- I + ä = чâпâ-) + ғân = чâпâғân.

ЧОПҚИ 'шоҳ-шабба қирқишда, гўшт, пиёз қиймалашда ишлатиладиган рўзғор асбоби', 'ошпичоқ'. *Ҳагемай барғни новдаган ажратиш учун ҳаракатга келган ч о п қ и в а п и ч о қ л а р н и н г "чиқчиқ"и авжга минди* (С.Муҳиддинов). Бу от эски ўзбек тилида 'тиғли асбоб билан зарб бериб кес-' маъносини англатувчи чап- II феълидан -қы қўшимчаси билан ясалган (КРС, 846: чапқы 2. южн. 'тяпка для рубки мяса'); кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: чап- II + қы = чапқы > чâпқи.

ЧОПҚИЛА- 'чопқи билан майдала-'. *Сен гўштни ч о п қ и л а б т у р , мен хамир қориб қўяман*. Бу сўзнинг таркибини икки хил талқин қилиш мумкин: 1) чâпқи отидан -лә қўшимчаси билан ясалган: чâпқи + лә = чâпқилә-; 2) чâп- II феълидан 'такрор' маъносини ифодаловчи -қилә қўшимчаси билан ҳосил қилинган: чâп- II + қилә = чâпқилә-.

ЧОПҚИЛЛА- 'тез югур-'. *Эшикдан ч о п қ и л л а б Кенжа кириб келди* (Н.Фозилов). Бу сўз 'югур-' маъносини англатувчи чâп- I феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи -қилә қўшимчаси билан ҳосил қилинган; маънони янада кучайтириш учун л ундоши қатланган (шу усул билан бу сўз чâпқиллә- сўздан фарқланган бўлиши мумкин): чâп- + қилә = чâпқиллә- > чâпқиллә-.

ЧОРА 'катта ёғоч идиш', 'тоғора'. *Борига - ч о р а - ч о р а , йўғида бандайти бечора* (Мақол). Шундай маънони англатган бу от эски ўзбек тилида чара тарзида талаффуз қилинган (КРС, 848); кейинчалик би-

ринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган: **чара** > **чâрâ**.

ЧОРИ 'донни шопирганда, элаганда ажраладиган қолдиқ', 'чиқинди'. **Бозорга хирмоннинг фақат ч о – р и с и қолди** (Садриддин Айний). Бу сўз асли **чар** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (КРС, 848: **чар I**), дастлаб 'аралаш–қуралаш' маъносини билдирган (Девон, I, 313: **чар–чур йеди**). **Чары** оти эски ўзбек тилида шундай белгини билдирувчи **чар** сўзидан –ы қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чар + ы = чары** > **чâри**.

ЧОРИҚ 'қалин хом теридан тайёрланган, калта қўнжли, таги қалин, учи юқорига бироз қайрилган оёқ кийими'. **Мен чўпон отанинг ўғли бўлиб қолдим. Новвос терисидан ч о р и қ , қоракўлдан телпак тикиб берди** (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **чаруқ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 362). Қирғиз тилида бу от **чарық** тарзида талаффуз қилинади (КРС, 851). Л.З. Бу–дагов луғатида бу сўз **чаруқ, чарық, чаруғ** шакларида келтирилган (ССТТН, I, 456), **чары–** феъли изоҳланган ерда шу феълдан ясалма сифатида **чарық** сўзи яна бир марта келтирилган(457– бет). Демак, **чарық** оти асли 'ўраб боғла–' маъносини англатган **чары–** феълидан (бундай феъл қирғиз тилида ҳам мавжуд: КРС, 851) –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чары– + қ = чарық** > **чâриқ**.

ЧОТ 'икки соннинг бирлашган жойи'. **Фоз юриш қиламан деб ўрдакнинг ч о т и йирилибди** (Мақол). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'бирлаштир–' маъносини англатувчи **чат–** феълининг (Девон, II, 340) исм эши бўлиб (КРС, 851: **чат I**), ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **чат** > **чâт**.

ЧОЧ қ. **соч**

ЧОЧ– қ. **соч–**

ЧОЧИҚ I қ. **сочиқ I**

ЧОЧИҚ II қ. **сочиқ II**

ЧОЧОҚ қ. **сачоқ**

ЧОҒ I 'вақт', 'пайт', 'кез'. *Туш чоғида икки ёв бир-бирларига қарши келишдилар* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **чақ** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 139); кейинчалик **қ** ундоши **ғ** ундошига алмашган (КРС, 835: **чағ**; ССТН, I, 458: **чақ**, **чағ**); ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган: **чақ** > **чағ** > **чаъ** I.

ЧОҒ II 'мўлжал', 'ўлчам'. *Ҳосил менинг чоғимдан бироз кўп бўлди*. Бу сўз асли 'вақт' маъносини англагучи **чаъ** I отидан (ЎТИЛ, II, 380) маъно тараққиёти натижасида ўсиб чиққан: 'пайт ўлчами' → 'нарсâ ўлчами'.

ЧОҒ III 'ўлчами бироз кичик'. *[Биз] жуссаси чоғ бўлса ҳам, чайирини, юрагида ишқ ўти кўпроғини танлаб олдик* (Йўлдош Шамшаров). Бу сифат маъно тараққиёти натижасида **чаъ** II отидан (ЎТИЛ, II, 380) ўсиб чиққан: 'ўлчам' → 'ўлчами кичик'.

ЧОҒ IV 'хурсанд', 'шод'. *Қарға "қағ" этади, ўз вақтини чоғ этади* (Мақол). ЎТИЛда **чоғ** II сифатида келтирилган бу сўз (II, 380) эски ўзбек тилида **чағ** тарзида талаффуз қилинган; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **чағ** > **чаъ** IV.

ЧОҒИ 'чамаси', 'шекили'. *Бу бағбахтлар яна бир қанча кишиларнинг ҳаётига зомин бўлади, чоғи*. Бу модал сўз асли 'мўлжал', 'тахмин' маъносини англагучи **чағ** II отининг III шахс эгалик қўшимчасини олган шакли бўлиб, синтактик вазифага (кириш сўз) бириктилиш натижасида янги маъно — модал маъно юзага келган; шундан кейин эгалик қўшимчаси бу сўзнинг ўзгармас, доимий таркибий қисмига айланган.

ЧОҒИШТИР— 'бирини бошқаси билан солиштир-, қиёсла-'. *Полвон бир пиёла чойни ичар экан, отаси билан Пирнафас акани бир-бирига чоғиштиргани* (Жуманиёз Шарипов). Бу сўз асли 'зарб билан ур-' маъносини ва бошқа маъноларни англаган **чақ**— феълнинг 'қиёс қил-' маъносидан (КРС, 836: **чақ**— V 5) эски ўзбек тилида 'биргалик' маъносини ифодаловчи **-(ы)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-тыр** орт-тирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (юқоридаги луғат, 833: **чагыштыр**— 'сравнивать'); кейинчалик икки

унли оралиғидаги **қ** ундоши **ғ** ундошига, **а** унлиси **â** ун-
лисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси
йўқолган: (**чақ**- + **ыш** = **чақыш**-) + **тыр** = **чақыштыр**- >
чағыштыр- > **чағиштыр**-.

ЧУВОЛЧАҢ 'ер остида яшайдиган, ёмғирдан ке-
йин ер устига чиқиб судралиб юрадиган узунчоқ қорам-
тир-қизғиш қурт'. *Чол қармоқларнинг учига ч у в о л*
ч а н г илиб, сувга ташлади (Ҳамид Фулом). Бу сўз
асли эски ўзбек тилида 'судра-' маъносини англаган
чуба- феълининг (КРС, 872) 'ўзлик' маъносини ифо-
даловчи -л қўшимчаси қўшилган шаклидан сифат ясов-
чи -**чаң** қўшимчаси билан ясалган; маъно тараққиёти
натижасида отга кўчган; кейинчалик **б** ундоши **в** ундо-
шига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **в** ундошининг
таъсири билан **â** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **â**
унлисига алмашган: (**чуба**- + **л** = **чубал**-) + **чаң** = **чу-**
балчаң > **чувалчаң** > **чувълчәң** .

ЧУВРИНДИ 'эски-туски', 'увада', 'жулдур' (ки-
йим). *Дарвозабон ч у в р и н д и аёлга унча эътибор*
бермади (Мирмуҳсин). Маҳмуд Кошғарий луғатида **чуб-**
ра сўзи келтирилиб, 'эски кийим' маъносини англати-
ши айтилган (Девон, I, 397). Бу от -а қўшимчаси билан
ясалган. Бу қўшимчани ажратсак, **чубр**- қисми қолади,
лекин ўзбек тилида (умуман туркий тилларда) феъл лек-
сема охирида икки ундош қатор келмайди; демак, бу сўз
асли **чубур**- шаклига эга бўлган (-а қўшимчаси қўшил-
ганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз
қилинмай қўйган: **чубур**- + **а** = **чубура** > **чубра**). Кўри-
надики, ўзбек тилидаги **чувринди** сўзи асли қадимги
туркий тилдаги 'увада ҳолга келтир-' маъносини англ-
латган **чубур**- феълининг 'ўзлик' маъносини ифодалов-
чи -(у)н қўшимчаси қўшилган шаклидан -ды қўшимчаси
билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли
талаффуз қилинмай қўйган, **б** ундоши **в** ундошига, **у**
унлиси **ы** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик
белгиси йўқолган: (**чубур**- + **ун** = **чубурун**-) + **ды** =
чубурунды > **чубрунды** > **чуврунды** > **чувринди**.

ЧУЙ- 'овга қуш сол-'. *Ойдинкўлга қушинг чуй-*
гин, Авазхон ("Хушкелди"). Маҳмуд Кошғарий луғатида
чуқды сўзи келтирилиб, 'ташланди', 'отилди' маъно-

сини англатиши айтилган ва мисол тариқасида **Қуш чуқди** гапи берилган (Девон, II, 25). Демак, бу феъл асли қушнинг ҳаракатини англатган. Ўзбек тилидаги **чуй**— сўзининг маъноси эса бу феъл англатган ҳаракатни қушдан қуш эгасига кўчириш натижасида юзага келган: 'қуш йўланди' → 'қушни йўлади'. Маънодаги ўзга—ришдан ташқари, товуш ўзгаришлари ҳам воқе бўлган: **қ** ундоши **ғ** ундошига, **ғ** ундоши ўз навбатида **й** ундошига алмашган: **чуқ**— > **чуғ**— > **чуй**—.

ЧУК 'ўғил боланинг таносил аъзоси'. *Кестирганда баъзи болаларнинг чуку бироз яллиғланади.* Бу от асли **чўк** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, кейинчалик ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **чўк** > **чук**. Маҳмуд Кошғарий луғатида шундай мано **чўбāk** сўзи билан англатилгани айтилган (Девон, I, 369), К.К.Юдахин луғатида эса бу маънони англатувчи сўз **чў**— **кў** шаклида келтирилган (КРС, 878), Л.З.Будагов эса қозоқ тилида бундай маъно **чўғāй** сўзи билан англати—лишини таъкидлаган (ССТН, I, 497). Қозоқ тилининг **чўғāй** сўзи **чўк** сўзига кичрайтириш—эркалаш маъносини ифодаловчи **-(ā)й** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қирғиз тилидаги **чўкў** сўзи охиридаги **-ў** қўшимчаси ҳам кичрайтириш—эркалаш маъносини ифодаласа керак. Демак, бу тиллардаги сўзларнинг ҳам асоси, худди ўзбек тилидаги каби, **чўк** сўзига тенг. Бу тиллардаги **чўк** сўзи қадимги туркий тилдаги **чўбāk** сўзининг товуш жиҳатдан ўзгариши натижасида юзага келган деб тахмин қилиш мумкин: **б** ундоши **в** ундошига, шунинг таъсири билан иккинчи бўғиндаги **ā** унлиси **ў** унлисига, кейинчалик **ўвў** товушлари бир **чўзиқ** **ў**: унлисига алмашган, охири бу унлининг **чўзиқлик** белгиси йўқолган: **чўбāk** > **чўвāk** > **чўвўк** > **чў:к** > **чўк**.

ЧУЛДУРА— 'тушуниб бўлмайдиган тарзда гапир—'. *Азизбойвачча икки пиёлагаёқ чулгураб қол—ги* (Сайид Аҳмад). Бу феъл асли эски ўзбек тилида 'соқов' маъносини билдирган **чулду** сўзидан (бундай сўз қирғиз тилида ҳозир ҳам мавжуд : КРС, 875) —а қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ā** ун—лисига алмашган: **чулду** + **а** = **чулдура**— > **чулдура**— . Бу феъл **ЎТИЛ**да **чулдира**— шаклида нотўғри ёзилган.

ЧУМОЛИ 'тўда-тўда бўлиб бир уяда яшайдиган кичкина ҳашарот', 'қумурсқа'. *Бир томчи сув ч у – м о л и г а гарё кўринар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **чӧмӧли** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 155); кейинчалик ўзбек тилида **ӧ** унлиси у унлисига, **ӧ** унлиси **ӧ** унлисига ал-машган: **чӧмӧли** > **чумӧли**.

ЧУМЧУҚ 'хонадонларга яқин жойда яшаб, ҳаша-рот ва дон билан озиқланадиган кичкина қуш'. *Ч у м – ч у қ семирса, ботмон келмас* (Мақол). Шундай маънони англатувчи сўз Л.З.Будагов луғатида **чыбчық**, **чубчуқ**, **чупчуқ** (ССТТН, I, 467), **чимчик** (шу китоб, 508) шаклларида келтирилган; қирғиз тилида **чимчық** тарзида (КРС, 887), қозоқ тилида эса **шымшық** тарзида (РКС, 93) талаффуз қилинади. Юқоридаги луғатларда келтирилган сўзларни қиёслаш кўрсатадики, бу сўз таркибида асли **ы** | **и** унлиси қатнашган, демак, кейинчалик бу унли у ун-лисига алмашган. Биринчи бўғин охирида **б**, **м**, **п** ун-дошларининг келиши бу ерда ундошлар алмашуви содир бўлганини кўрсатади. Туркий тилларда **б** ундошининг **м** ундошига, шунингдек **п** ундошига алмашуви мавжудли-гини ҳисобга олиб бу сўз таркибидаги ундош асли **б** бўлган деб ҳукм чиқариш мумкин. Шунда бу сўз дастлаб **чыбчық** тарзида талаффуз қилинган бўлади. **Чыбчық** сўзи асли 'кичкина жонивор' маъносини англатувчи **чыбы** сўзидан (КРС, 880) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чық** қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлса керак; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **б** ундоши **м** ундошига, **ы** унлилари у унлиларига алмашган: **чыбы** + **чық** = **чыбычық** > **чыбчық** > **чимчық** > **чумчуқ**.

ЧУРВАҚА 'майда-чуйда бола'. *Аммамга ҳам амал тегиб қолган. Кеча-ю кундуз ч у р в а қ а л а р билан ўралашгани-ўралашган* (Ҳаким Назир). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'эски кийим' маъносини англатган **чубра** сўзининг (Девон, I, 397) кейинчалик ўсиб чиққан 'майда-чуйда' маъносидан (КРС, 870: **чӱ-бӱрӧ** – 'мелкота') от ясовчи **-қа** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **бр** ундошларининг ўрни алмашган (КРС, 879: **чӱрпӧ**), шундан сўнг **б** ундоши **в** ундошига, **а**

унлилари **ä** унлиларига алмашган: **чубра + қа = чубрақа**
> **чурбақа** > **чурвāқä**.

ЧУЧИ— 'ширин торт—', 'ширин бўл—'. "*Ҳолва*" *деган билан оғиз ч у ч и м а й г и* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **сўчи**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 274; ДС, 516); кейинчалик иккинчи бўғин бошидаги **ч** ундо— шининг таъсири билан **с** ундоши **ч** ундошига алмашган (КРС, 880); ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **сўчи**— > **чўчи**— > **чучи**—.

ЧУЧМАЛ 'тузи ёки шираси меъёрга етмаган', 'бемаза'. *Шакар озроқ солинган экан, мураббо ч у ч м а л б ў л и б қ о л и б г и*. Бу сифат асли 'ширин бўл—' маъносини англатувчи **сўчи**— феълнинг кучай— тириш маъносини ифодаловчи —**мā** қўшимчасини олган шаклидан —**л** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **с** ундоши **ч** ундошига алмашган, иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**сўчи**— + **мā**= **сўчимā**—) + **л** = **сўчимāl** > **чўчимāl** > **чучмāl**.

ЧУЧУВ қ. **чучук**

ЧУЧУК 'таъми ширин'. *Ошга ч у ч у к беҳи эмас, нордон беҳи солинади*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли 'ширин бўл—' маъносини англатувчи **сўчи**— феълдан **г** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 516), кейинроқ **сўз** охиридаги **г** ундоши **к** ундошига (Девон, I, 387), иккинчи бўғин бошидаги **ч** ундошининг таъсири билан **сўз** бошланишидаги **с** ундоши **ч** ундошига (КРС, 880), иккинчи бўғиндаги **и** унлиси **ў** унлисига алмашган, **сўнгра** **ў** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **сўчи**— + **г** = **сўчиг** > **сўчик** > **сўчўк** > **чўчўк** > **чучук**.

ЧУҚУЛА— 'бир неча марта ўй—'. *Валижон .. бо— шини қуйи солганча ер ч у қ у л а б ўтирарди* (Одил Ёқубов). Бу **сўз** эски ўзбек тилида 'ковла—', 'ўй—' маъносини англатган **чуқу**— феълдан (КРС, 874: **чуку**— 'ковырять') 'такрор' маъносини ифодаловчи —**ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 874); кейинчалик **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **чуқу**— + **ла** = **чуқула**— > **чуқулä**—.

ЧУҚУР 'қазилган, ўйилган жой'. Бировга ч у – қ у р қазисанг, ўзинг йиқиласан (Мақол). Бу от асли эски ўзбек тилида 'ковла-', 'ўй-' маъносини англаган **чуқу-** феълидан (КРС, 874: чуку-) –р қўшимчаси билан ясалган; **чуқу-** + **р** = **чуқур**.

ЧУҒУРЧИҚ 'қора патли, ҳашарот ва мева билан озиқланадиган, гала бўлиб юрадиган чумчуқсимон қуш'. Ч у ғ у р ч и қ сочма ўқ билан ов қилинади. Бу сўз эски ўзбек тилида **чуғур** товушга тақлид сўзидан –чы қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи –қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**чуғур** + **чы** = **чуғурчы**) + **қ** = **чуғурчық** > **чуғурчиқ** (ССТН, I, 495).

ЧЎЗ– 'тортиб, уриб узайтир-'. Қоратой .. қизил чўғ бўлган темир парчасини болга билан гурс–гурс урар, яссилар, ч ў з а р , қайрар эди (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **чөж-** (ж – сиргалувчи товуш) тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 16; худди шу мисол ДСнинг 158– бетида **чўж-** шаклида берилган); кейинчалик ж ундоши з ундошига алмашган (ТРС, 126); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **чөж-** > **чөз-** > **чоз-**.

ЧЎЗИНЧОҚ 'бўйи анча узун', 'узунчоқ'. Ияги ч ў з и н ч о қ ўқитувчи уй расмини солишни ўр–гатди (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида 'узайтир-' маъносини англаувчи **чоз-** феълидан –(у)н қўшимчаси билан ясалган сифатга кичрайтириш маъносини ифодаловчи –чақ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **у** унлиси и унлисига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**чоз-** + **ун** = **чозун**) + **чақ** = **чозун–чақ** > **чозинчâқ**.

ЧЎЙАН 'углерод билан темирдан иборат қотишма'. [Жапақнинг] чайир ва бақувват гавдаси чироқ шуъласига ч ў я н ҳайкал каби йилтирар эди (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда **чөзын** сўзи мавжуд бўлиб, 'эритиб қуйилган бир турли мис' маъносини англаган (Девон, I, 388). Бу сўз турк тилида **чөйген** тарзида (ТРС, 126), қирғиз тилида **чөйун** тарзида (КРС, 869),

қозоқ тилида эса шойын тарзида (РКС, 897) талаффуз қилинади. Кўринадики, **чо́зын** сўзи туркий тилларда турлича товуш ўзгаришларига дучор бўлган. Ўзбек тилида **з** ундоши й ундошига, **ы** унлиси **а** унлисига, кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **чо́зын** > **чо́йын** > **чо́йан** > **чо́йән**. Чўян сўзи ЎТИЛда хато равишда русча деб таъкидланган (II, 388).

ЧЎК : ЧЎК ТУШ– 'чўккала–'. **Ч ў к т у ш и б ўтирсам, тезга оёқларим увушади**. Бу от асли 'оёқларни тиззадан букиб ўтир–' маъносини англатувчи **чөк**– феълидан (Девон, II, 29) маъно тараққиёти натижасида ажралиб чиққан: 'ҳаракат' → 'шундай ҳаракатни бажариш натижасида юзага келадиган ҳолат'.

ЧЎК– 'оёқларни тиззадан букиб ўтир–'. **Туя ч ў к с а, жой топилар** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **чөк**– тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 29); кейинчалик **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **чөк**– > **чок**–.

ЧЎКИЧ 'қаттиқ ерни, музни ковлаш учун ишлатиладиган учи ўткир пўлат асбоб'. **Ҳар бири – девси-фат, бақувват йигитлар.. Қўлларига .. гурзи, чўқмор, ч ў к и ч , лом, темир пона, искана** (Мирзакалон Исмоилий). Бу от эски ўзбек тилида **чөк**– феълининг 'бот–' маъносидан **–(и)ч** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **чөк**– + **ич** = **чөкич** > **чокич**.

ЧЎККА : ЧЎККА ТУШ– 'чўккала–'. **Баъзилар ёнбошлаб олишган, баъзилар ч ў к к а т у ш и б ўтирибди** (Иброҳим Раҳим). Бу от асли қадимги туркий тилда 'оёқларни тиззадан букиб ўтир–' маъносини англатувчи **чөк**– феълидан **–ә** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 154); кейинчалик ўзбек тилида **к** ундоши қатланган, **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **чөк**– + **ә** = **чөкә** > **чөккә** > **чоккә**. ДСда таъкидланишича, **чөкә** сўзи асли диний маросим билан боғлиқ бўлиб, 'сажда қилиш учун чўккалаш'ни англатган.

ЧЎЛ 'сувсиз бепоён дашт', 'саҳро'. **Балли, аза-матлар! Ч ў л жilовини қўлларингга бердик** (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **чөл** тарзида талаффуз қилинган

(ДС, 155: **чӧллинг** – 'живущий в степи'); кейинчалик ўзбек тилида **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **чӧл** > **чол**. ДСда **чол**– феълига берилган изоҳдан [152: 'убывать, иссякать' (о воде)], шунингдек ЎТИЛда **чӧл** сўзининг иккинчи маъноси сифатида берилган 'ташна' изоҳидан кўриниб турибдики, **чӧл** оти асли 'сувга ташна–' маъносини англатган **чӧл**– феълидан маъно та– раққиёти натижасида ажралиб чиққан.

ЧӰЛОҚ 'оёғи майиб', 'оёғи ёки қўли йўқ ёки кесилган'. *Тўғри, ўзи ч ў л о қ – к у, лекин шамолдан тез учади, ҳайронман* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **чолақ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 362). Бу сўз асли ясама бўлиб, қадимги туркий тилдаги **чол**– феълининг (ДС, 152) 'камай–', 'йўқол–' маъносидан –(а)қ кўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **чол**– + **ақ** = **чолақ** > **чолâқ**.

ЧӰЛТОҚ 'калта', 'тўмтоқ'. [*Ишлар*] *бошларини солиштириб, ч ў л т о қ гумларини қисиб ҳар ёнга тарқаб кетди* (Суннатилла Анорбоев). Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги **чол**– феълининг (ДС, 152) 'камай–', 'йўқол–' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи –**та** (< –**ла**) кўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –**қ** кўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: [**чол**– + **та** (< **ла**) = **чолта**–] + **қ** = **чолтақ** > **чолтâқ**.

ЧӰМ– 'суyoқликка, юмшоқ нарсага бот– | ботир–'. *Саодат .. оқ чойшаблар орасига кириб, пар ёстиққа ч ў м г и* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **чом**– (ДС, 153) ва **чӧм**– тарзида (ДС, 155) икки хил талаффуз қилинган. Маҳмуд Кошғарий луғатида бу феъл беш ўринда **чом**– шаклида (Девон, II, 34, 89, 124, 211, 241), уч ўринда **чӧм**– шаклида (Девон, II, 34; I, 381, 394) ёзилган. Ҳозирги ўзбек тилига бу феъл **чом**– шаклида етиб келган.

ЧӰМИЛ– 'сув ҳавзасида суз–', 'ечиниб, бошдан оёқ ювин–'. *Баъзан кумуш сувларга яйрашиб ч ў – м и л а м и з* (Уйғун). Бу сўз асли 'сувга ботир–' маъносини англатувчи **чом**– феълидан (Девон, II, 34; ДС, 153) эски ўзбек тилида 'ўзлик' маъносини ифодаловчи

–(у)л қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: **чом– + ул = чомул– > чомил–**. Бу феъл дастлаб 'сувга ботирил–' маъносини билдириб, 'суз–', 'бошдан оёқ ювин–' маъноси ана шу маъно асосида юзага келган.

ЧЎМИЧ 'суяқ овқатни шопириш, сузиш учун ишлатиладиган узун дастали рўзгор буюми'. *Қозонда бўлса, ч ў м и ч г а чиқади* (Мақол). Бу от 'суяқликка ботир–' маъносини англатувчи **чѳм–** феълдан (Девон, II, 34) эски ўзбек тилида –(ў)ч қўшимчаси билан ясалган (КРС, 871), кейинчалик ў унлиси и унлисига алмашган, ѳ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **чѳм– + ўч = чѳмўч > чомич**. Маҳмуд Кошғарий луғатида шундай маънони англатган **чѳмчѳ** сўзи келтирилган (Девон, I, 394). ДСнинг 155– бетида берилган изоҳдан англашиладики ('ковш', 'черпак'), **чѳмчѳ** сўзи **чѳмич** сўзига кучайтириш маъносини ифодаловчи –ѳ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, шундан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **чѳмич + ѳ > чѳмчѳ**.

ЧЎНТАК 'кийимда зарур енгил нарсаларни солиш учун тикиладиган ички ёки ташқи халтача', 'кисса'. *Ўзбекойим ч ў н т а г и г а қўлини солиб, беш–ўн пул олиб берди* (Абдулла Қодирий). Бу отни ДСнинг 155– бетида келтирилган **чѳнѳк** ('бадя, ведро') сўзи билан қиёслаш кўрсатадики, қадимги туркий тилда 'бирор нарсани сол–' маъносини англатган **чѳн–** феъли мавжуд бўлган, **чѳнѳк** оти ана шу феълдан –(ѳ)к қўшимчаси билан ясалган. Шунингдек, **чонтѳк** оти ҳам асли **чѳн–** феълнинг 'такрор' маъносини ифодаловчи –тѳ (< –лѳ) қўшимчасини олган шаклидан –к қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик н ундоши н ундошига алмашган, ѳ унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: [**чѳн– + тѳ (< лѳ) = чѳнѳтѳ–**] + к = **чѳнѳтѳк > чѳнтѳк > чонтѳк**.

ЧЎЧЧАЙ– 'аразлагандай лабларни бироз олға чўз–'. *Нега лабинг ч ў ч ч а ѳ и б қ о л г и?!* Бу феъл асли 'шиш' маъносини англатган **чор** отининг (КРС, 868) кичрайтириш маъносини ифодаловчи –ча қўшимчасини олган шаклидан –й қўшимчаси билан ясалган (юқоридаги луғат, 869: **чорчой–**); кейинчалик иккинчи ч

ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **р** ундоши **ч** ундошига, шунингдек **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**чор** + **ча** = **чорча**) + **й** = **чорчай**– > **чоччай**– > **чоччай**–.

ЧҮЧҚА 'жуфт туёқли, калта думли, кўп болалай – диган сугэмизувчи уй ҳайвони'. *Бир вақтлар ч ў ч қ а фермалари кўпайган эди*. Маҳмуд Кошғарий луғатида **чочуқ** сўзи келтирилиб, 'чўчқанинг боласи' маъносини англатиши айтилган (Девон, I, 362). Шу маълумотга, шунингдек туркий тиллардаги **чочко** (КРС, 869), **шошқа** (РКС, 723), **чочқа** (ЎТИЛ, II, 388) сўзларига суяниб, бу сўзни ясама дейиш мумкин: **чочуқ** сўзи охиридаги **–(у)қ** қисми, **чочқа** сўзи охиридаги **–қа** қисми қўшимчага тенг; лекин луғатларда **чоч**– сўзи келтирилмаган. Асли бу сўз феъл бўлгани аниқ. Агар қадимги туркий тилда, 'думалоқ шакл' маъносини англатган **чор** отидан ташқари, 'думалоқ шаклга эга бўл–' маъносини англатган **чор**– феъли ҳам мавжуд бўлган деб фараз қилсак, унда бу феълдан **–(у)қ** қўшимчаси билан **чоруқ** оти, **–қа** қўшимчаси билан **чорқа** оти ясалган бўлиб чиқади; бунда **р** ундоши **ч** ундошига, **а** унлиси **ä** унлисига алмашган бўлади: **чор**– + **уқ** = **чоруқ** > **чочуқ**; **чор**– + **қа** = **чорқа** > **чочқа**. Бу сўз асли 'семиз' маъносини англатган.

ЧҮҶИ– 'тумшук билан бир неча марта зарб бер–'. *Қарга қарганинг кўзини ч ў қ и м а й г и* (Мақол). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги **чоқ**– феълининг (ДС, 153: **чоқ**– I) 'зарб билан ур–' маъносидан (КРС, 865: **чоктур**–) эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифода – ловчи **–у** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 865: **чоку**– II); кейинчалик **у** унлиси **ы** унлисига алмашган, сўнгра **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **чоқ**– + **у** = **чоқу**– > **чоқы**– > **чоқи**–.

ЧҮҚМОР 'тўқмоқ', 'гурзи'. .. *ҳозироқ бориб, тўранинг бошига ч ў қ м о р б и л а н солгиси, бўғиб ўлдиргиси келиб кетди* (Жуманиёз Шарипов). Бу от Л.З.Будагов луғатида **чуқум**, **чуқмар**, **чуқман** шаклларида (ССТН, I, 496), Д.А.Магазаник луғатида **чокмар**, **чокмак**, **чомак**, **чокман** шаклларида (ТРС, 865) келтирилган. Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, бу от ясама бўлиб, қадимги туркий тилдаги 'уриб ўлдир–' маъносини англатган **чоқ**– феълининг (ДС, 153) кучай– тириш маъносини ифодаловчи **–ма** қўшимчаси билан

ҳосил қилинган шаклидан —р қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: (чоқ— + ма = чоқма—) + р = чоқмар > чоқмâr.

ЧЎҚҚИ 'балаңд нарсанинг энг юқори нуқтаси'. Бунақа ҳавога ч ў қ қ и г а кўтарилиш хавфли (Ҳаким Назир). Бу сўз асли эски ўзбек тилида 'бош кийими устидаги дўмбоқ' маъносини англатган чоқ отидан (КРС, 864: чок I 4) кучайтириш маъносини ифо—даловчи —ы қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин қ ундоши қатланган, кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: чоқ + ы > чоққы > чоққи.

Ш

ШАЙ 'тайёр ҳолга келтирилган', 'тахт'. Барат полвон билан Ғуломжон ҳам Замон янглиғ ш а й б ў л и б т у р и б г и (Мирзакалон Исмоилий). Эски ўзбек тилида шундай маънони англатган бу кесимлик сўзи асли шай тарзида талаффуз қилинган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган: шай > шай.

ШАЛАЙИМ 'қимирлашга кучи етмайдиган', 'мажолсиз'. [Низомжон] икки тиззасига гармон қолмай, оғир калтаклардан ш а л а й и м б ў л и б йиқилиб, ўрнидан турганга ўхшарди (Сайид Аҳмад). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бўшашган' маъносини билди—рувчи шал—шул сўзидан (Девон, I, 324) эски ўзбек тилида —(а)й қўшимчаси билан ясалган шалай— феълига (КРС, 898: 'мадорсизлан—', 'шалвира—') —(ы)м қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (шал + ай = шалай—) + ым = шалайым > шайлайим.

ШАЛВАЙ— 'ҳолдан той—', 'бўшаш—'. Қудрат почтадан неғадир ш а л в а й и б келаётган эди (Ҳаким Назир). Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'бўшашган' маъносини билдирувчи шал—шул сўзидан (Девон, I, 324) эски ўзбек тилида —ба қўшимчаси билан ясалган феълга 'бироз' маъносини ифодаловчи —й қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик б ундоши в ундошига, сўнгра а унлилари ä унлиларига ал—

машган: (шал + ба = шалба-) + й = шалбай- > шалвай- > шялвйй-.

ШАЛВИРА- 'бўшашиб, осилиб тур-', 'мажолсизлан-'. У .. *адашиб, қаёққа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай ш а л в и р а г и* (Абдулла Қаҳҳор). Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'бўшашган' маъносини билдирувчи шал-шул сўздан (Девон, I, 324) эски ўзбек тилида -ба қўшимчасининг -вы шакли билан ясалган феълга 'бироз' маъносини ифодаловчи -ра қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган, ы ун-лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [шал + вы (< ба) = шалвы-] + ра = шалвыра- > шялвиря-.

ШАЛДИРАМА 'шалдирайдиган'. *Шоир бир тахта ш а л г и р а м а қоғоз олиб, очик қалин китоб устига қўйди* (Уйғун ва Иззат Султон). Бу сифат эски ўзбек тилида шалдыр тақлид сўздан -а қўшимчаси билан ясалган феълга (КРС, 898) -ма қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (шалдыр + а = шалдыра-) + ма = шалдырама > шялдирямя.

ШАЛЛАҚИ 'уялмай, тап тортмай жанжал-тўполон кўтарадиган'. *Мен сизни ўғил бола деб юрсам, ш а л л а қ и хотиндан ҳам баттар экансиз* (Суннатилла Анорбоев). Бу сўз эски ўзбек тилида 'қип яланғоч', 'уятсиз' маъносини англатган шаллақ сифатига (ТРС, 559) кучайтириш маъносини ифодаловчи -ы қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: шаллақ + ы = шаллақы > шялләқи.

ШАЛОҚ 'қисмлари кўп ишлатилганидан ейилиб кетган', 'бузуқ'. *Чироқни тонғи, уни ёқиб, кичкина ш а л о қ хонтахта устига қўйди* (Ойбек). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'бўшашган' маъносини англлатувчи шал-шул сўздан (Девон, I, 324) эски ўзбек тилида -а қўшимчаси билан ясалган феълга -қ қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 898); кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а

унлиси â унлисига алмашган: (шал + а = шала-) + қ = шалақ > шӕлақ.

ШАЛПАЙ— 'иссиқдан ёки қаттиқ совуқдан сўлиб шалвира-', 'мажолсизлан-'. *Яраланган лочин мисоли Нусрат ерга ётар ш а л п а й и б* (Душан Файзий). Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги 'бўшашган' маъносини билдирувчи шал-шул сўздан (Девон, I, 324) эски ўзбек тилида —ба қўшимчаси билан ясалган феълга 'бироз' маъносини ифодаловчи —й қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик б ундоши п ундошига, (КРС, 899), а унлилари ӕ унлиларига алмашган: (шал + ба = шалба-) + й = шалбай- > шалпай- > шӕлпӕй-. Кўринадики, бошқа—бошқа маъно биркитилган шалвай—ва шалпай— феъллари эски ўзбек тилида б ундошини в ва п ундошларига алмаштириш орқали фарқланган.

ШАЛПАҢ 'шалпайган', 'осилиб тушган', 'бесўнақай'. *Қўлоғи ш а л п а н г и т бўрига биринчи бўлиб ташланди*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'бўшашган' маъносини билдирган шал-шул сўздан (Девон, I, 324) эски ўзбек тилида —ба қўшимчаси билан ясалган феълга —ң қўшимчасини қўшиб ясалган; кейин—чалик б ундоши п ундошига (КРС, 899), а унлилари ӕ унлиларига алмашган: (шал + ба = шалба-) + ң = шалбаң > шӕлпӕң .

ШАЛТОҚ 'қаровсизлик оқибатида пайдо бўладиган ивирсиқ, исқирт'. *Саранжом—сарихта бўлсанг, ўласанми, қачонгача сенинг ш а л т о қ и н г н и бошқалар тозалаб юради?! Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли шалтақ тарзида талаффуз қилинган (КРС, 899); кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси ӕ унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: шалтақ > шӕлтӕқ. Бу сўз асли —қ қўшимчаси билан ясалган, лекин луғатларда шалта— феъли келтирилмаган (бу феъл асли 'ифлос қил—' каби маънони англатган бўлса керак).*

ШАМА 'дамлаб ичилган чойнинг идиш тагида қоладиган қолдиғи'. *Рихси бир қўлида ш а м а с и г а н сув силқиб ётган чойнакни ушлаганича титраб ўртада турарди* (Саида Зуннунова). Шундай маънони англатган сўз эски ўзбек тилида шама тарзида талаффуз қилинган (ССТН, I, 662); кейинчалик а унлилари ӕ ун—

диларига алмашган: **шама** > **шамă**. Бу сўз қирғиз тилида асосан **чама** тарзида талаффуз қилиниши таъкидланган (КРС, 900: **шама** южн. тоже, что **чама** II; 842: **чама** II 'вываренный чай'); демак, бу сўз бошланишидаги ундош асли **ч** бўлган бўлиши мумкин.

ШАНҒИ 'балаңд овоз билан гапирадиган', 'бақи-роқ'. *Кампирнинг ш а н ғ и товуши қулоқ–мияни еярли даражада ўткир эди* (Уйғун). Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли балаңд товушга тақлидни билдирувчи **шанғ** сўзидан **–ы** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ă** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **шанғ + ы = шанғы > шанғи**.

ШАНҒИРЛА– 'балаңд овоз билан, бақириб га-пир–'. *Кўп ўтмай аскиячиларнинг ш а н ғ и р л а – г а н овози ҳамманинг диққатини тортди* (М.Осим). Бу феъл эски ўзбек тилида балаңд товушга тақлидни билдирувчи **шанғ** сўзининг **–(ы)р** қўшимчасини олиб кенгайган шаклидан (ТРС, 560: **шангыр**) **–ла** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 900: **шангырла–**; ТРС, 560: **шангырда–**): кейинчалик **а** унлилари **ă** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**шанғ + ыр = шангыр**) + **ла** = **шангырла– > шанғирла–**. ЎТИЛга бу феъл **–илла** қўшимчаси билан ясалган деб ўйлаб, **шанғилла–** шаклида киритилган (II, 396).

ШАПАЛОҚ 'қўлнинг бармоқлардан то билак учига гача бўлган ясси қисми', 'кафт'. "*Ажаб қиламан!*"– *деди Кумуш ва ш а п а л о ғ и б и л а н эрининг юзига секингина уриб қўйди* (Абдулла Қодирий). Л.З.Будагов луғатида олтой тилига мансуб деб келтирилган **шабала** сўзи билан (ССТТН, I, 659: **шабала** 'ложка, которою мешают кушанье, когда варять') **шاپалоқ** сўзини қиёслашдан кўринадики, ўзбекча сўз охиридаги **–(а)қ** қисми – от лексемага қўшилиб, кичрайтириш маъносини ифодаловчи қўшимчага тенг; шунда **–(а)л** қисми феълдан от ясовчи қўшимча бўлиб чиқади; лекин луғатларда **шаб–** || **шап–** феъли акс эттирилмаган (Бу феъл асли 'яссилла–' маъносини англатган бўлса керак). Товуш жиҳатидан бу сўз таркибида қуйидаги ўзгаришлар воқе бўлган: **б** ундоши **п** ундошига, биринчи, иккинчи бўгин–

даги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган: (шаб— + ал = шабал) + ақ = шаблақ > шәпәләқ.

ШАПАРАК 'юпқа'. *Тахмонда бир эски яшиқ. Унинг устида кўрна, тошдай қаттиқ, кир, шапарак ёстиқ* (Ойбек). Бу сифат асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'яссила—', 'юпқа қил—' маъносини англатган **шаб—** || **шап—** феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(а)р** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-(а)к** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; ўзбек тилида **а** унлилари ä унлиларига алмашган: [(шаб— || шап—) + ар = шапар—] + ак = шапарак > шәпәрәк.

ШАППА 'бирдан, 'зудлик билан'. *Хотин шаппа оғзимни ушлади: "Ҳой, сен нима қилмоқчисан?!"* (Ғафур Ғулум). Бу равиш эски ўзбек тилида зудлик билан қилинадиган ҳаракатни билдирувчи **шап** тақлид сўзидан (КРС, 901) **-а** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 901: шапа—шупа 'быстро', 'проворно'); қўшимча қўшилганидан кейин **п** ундоши қатланган, **а** унлилари ä унлиларига алмашган: **шап** + **а** > **шаппа** > **шәппә**.

ШАППАТИ 'шапалоқ', 'кафт'. *У Эҳсоннинг кафтига шаппати билан уриб сўрашди—га,* .. (Абдулла Қаҳҳор). Ўзбек тили шеваларида ишлатиладиган бу от асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ясси' маъносини англатган **шаб** || **шап** сифатидан **-а** қўшимчаси билан ясалган феълга от ясовчи **-ты** (< **-ды**) қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **п** ундоши қатланган, **а** унлилари ä унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(шаб || шап) + а = шапа—] + ты (< ды) = шапаты > шаппаты > шәппәти.

ШАПШАК 'одобсиз', 'уяти йўқ'. *Менинг бошимга аслзода эрни ўлдириб келдингми—а, беҳаё шапшақ?!* (Ш.Тошматов). Бу сифат эски ўзбек тилида 'жавра—', 'бемаъни гапларни гапир—' маъносини англатган **шапша—** феълидан (КРС, 902: шапша— 2. лерен. "пустословить", 'болтать') **-к** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари ä унлиларига алмашган: **шапша—** + **к** = шапшак > шәпшәк.

ШАРРОС 'челақлаб қуйгандек', 'жадал' (ёғаётган ёмғир ҳақида). *Мунаввар навбатчиликдан бўшаб, эшикдан чиққанида ёмғир ш а р р о с қуяётган эди* (Суннатилла Анорбоев). Бу сўз эски ўзбек тилида кучли ёмғир ёғаётганда ҳосил бўладиган товушга тақлидни билдирувчи **шарр** сўзидан (Бу сўз ЎТИЛда **шар II** сўзи –нинг иккинчи маъноси сифатида берилган) –(а)с қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **шарр** + **ас** = **шаррас** > **шәррâс**.

ШАРТАКИ 'андиша қилмай, юзхотир қилмай га –пириб юборадиган'. *Бир гапни охиригача эшитмай, ўн марта луқма ташлайдиган ш а р т а к и л а р – н и кўп кўрганмиз*. Бу сўз эски ўзбек тилида кескин ҳаракат натижасида ҳосил бўладиган товушга тақлидни билдирувчи **шарт** сўзидан (ЎТИЛ, I, 400: **шарт III**) –**аки** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **шарт** + **аки** = **шартаки** > **шәртәки**.

ШАРТТА 'андиша қилиб ўтирмай', 'дангал'. *У хонаси келганда ҳеч кимни аямайди. Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса, ш а р т т а юзига айта-веради* (Сайид Аҳмад). Бу равиш эски ўзбек тилида кескин ҳаракат натижасида ҳосил бўладиган товушга тақлидни билдирувчи **шарт** сўзидан (ЎТИЛ, II, 400: **шарт III**) –**а** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин **т** ундоши қатланган (бу билан маъно кучайтирилган); кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **шарт** + **а** > **шартта** > **шәрттә**.

ШАРШАРА 'балад тик тепалиқдан шовуллаб оқиб тушаётган сув оқими', 'шалола'. *Нигора .. бир текис гувуллаётган бу ш а р ш а р а г а бориб, уни ўз кўзи билан кўришга аҳд қилган эди* (Суннатилла Анорбоев). Бу от асли эски ўзбек тилида кўп миқдордаги сувнинг юқоридан пастга қуйилиб тушаётганида ҳосил бўладиган товушга тақлидни билдирувчи **шар** сўзининг (ЎТИЛ, II, 397: **шар II 2**) такрор шаклидан –**а** қўшимчаси билан ясалган (қўшимча қўшилганидан кейин бу сўз қисмлари қўшиб ёзилган); кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**шар–шар**) + **а** = **шаршара** > **шәршәрә**.

ШАРШАРАК 'кичик шаршара'. Тоғ оралиғидаги *ш а р ш а р а к н и н г б у а ж о й и б қ и л и қ д а р и б о л а л а р н и ҳ а я ж о н г а с о л д и* (Ҳаким Назир). Бу сўз эски ўзбек тилида **шаршара** отига кичрайтириш маъносини ифодаловчи **–к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **шаршара + к = шаршарак > шәршәрәк**.

ШАРҚИРА– 'шовқин чиқар–'. *Тўлаган ака ш а р қ и р а б о қ а ё т г а н а р и қ д а н ю з – қ ў л и н и ю в и б , б е л б о г и н и н г б и р у ч и г а а р т и н д и* (Ҳаким Назир). Бу сўз эски ўзбек тилида кўп миқдордаги сувнинг тошларга урилиб оқишидан ҳосил бўладиган товушга тақлидни билдирувчи **шар** сўзидан **–қир** қўшимчаси билан ясалган феълга кучайтириш маъносини ифодаловчи **–а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**шар + қыр = шарқыр–**) + **а = шарқыра– > шәрқирә–**.

ШИББА 'тупроқни уриб зичлаш учун ишлатиладиган, таги текис оғир ғўла'. *"Қани, кел , Юнус", – gedu Йўлдошбой ш и б б а н и н г т е п а қ у л о г и н и ч а п қ ў л и б и л а н , б е л и д а г и г а с т а с и н и ў н г қ ў л и б и л а н у ш л а б* (Ҳ.Нуъмон, А.Шораҳмедов). Бу сўзни Маҳмуд Кошғарий луғатида учраган **шабан** сўзи билан (Девон, III, 366: 'темирдан ясалган ҳасса') ва К.К.Юдахин луғатидаги **шибээлеп** сўзи билан [КРС, 906: 'крепко–накрепко' (напр. закрыть)] киёслашдан кўринадики, бу сўзларнинг асоси бир. **Шабан** сўзи асли **–н** қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб, кейин отга кўчган; бу қўшимча феълдан сифат ясайди; демак, қадимги туркий тилда **шаба–** феъли мавжуд бўлган деб ўйлаш мумкин. Лекин қирғизча **шибээле–** сўзи бу фикрни рад этади: бу сўз **–ла** (< **–ле**) қўшимчаси билан **шибээ** отидан ясалган. Шунга кўра **шибээ** отининг ўзи ҳам **–э** қўшимчаси билан ясалган бўлиб чиқади. Демак, қадимги туркий тилда **шаб–** || **шиб–** феъли мавжуд бўлиб, ана шу феълдан **–а** қўшимчаси билан от ясалган: қўшимча қўшилганидан кейин ўзбек тилида **б** ундоши қатланган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**шаб–** || **шиб–**) + **а > шибба > шиббә**.

ШИЛВИРА— 'шилинган ери шиллиқлан—'. *Яраси ш и л в и р а б к е т и б г и*. Бу феълни ўзбек тили — даги **шилпиқ** сўзи билан қиёслашдан кўринадики, улар учун асос вазифасини **шил** қисми бажарган; лекин луғатларда бундай от ўз аксини топмаган. Асли бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'елимсимон мод — да' маъносини англатган бўлса керак. **Шилвира**— сўзи ана шу отга —**ба** қўшимчасининг —**вы** шаклини қўшиб ясалган феълдан 'бироз' маъносини ифодаловчи —**ра** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [**шыл** + **вы** (< **ба**) = **шылвы**—] + **ра** = **шылвыра**— > **шилвирә**—.

ШИЛИМШИҚ 'елим сингари юмшоқ ва ёпишқоқ'. *Лекин Элчибекнинг ҳафсаласи пир; ифлос, ш и л и м ш и қ бир нарса еб қўйгандек, таъби тирриқ эди* (Асқад Мухтор). Бу сифатни ўзбек тилидаги **шиллик**, **шилқим** сўзлари билан қиёслашдан кўринадики, улар учун асос вазифасини **шил**— қисми бажарган; лекин луғатларда бундай феъл ўз аксини топмаган. Аслида бу феъл 'елимсимон модда ҳосил қил—' маъносини англатган бўлса керак. **Шилимшиқ** сифати ана шу **шыл**— феълга —(**ы**)**м** қўшимчасини қўшиб ясалган отдан —**шы** қўшимчаси билан ясалган феълга —**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(**шыл**— + **ым** = **шылым**) + **шы** = **шылымшы**—] + **қ** = **шылымшық** > **шилимшиқ**.

ШИЛЛИҚ I 'елимсимон суюқ ёпишқоқ модда'. *Соғ кишининг нафас йўллари қуриб қолмаслиги ва чангдан сақланиши учун унда бироз ш и л л и қ бўлади* (Н.Исмоилов). Бу отни ўзбек тилидаги **шилимшиқ**, **шилқим** сўзлари билан қиёслашдан кўринадики, улар учун асос вазифасини **шил**— қисми бажарган, лекин луғатларда бу феъл ўз аксини топмаган. Аслида бу феъл 'елимсимон модда ҳосил қил—' маъносини англатган бўлса керак. **Шиллик** оти ана шу **шыл**— феълдан —(**ы**)**қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **л** ундоши қатланган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **шыл**— + **ық** = **шылық** > **шиллик**. Киши аъзосида ҳосил

бўладиган бу модданинг номи ўхшашлик асосида қуртга кўчирилган: **шиллик I** → **шиллик II**.

ШИЛЛИҚ II қ. **шиллик I**

ШИЛПИЛДОҚ 'манти учун кесилгандек катта—ликдаги тўртбурчак юпқа хамирни шўрвада пишириб тайёрланадиган қуюқ овқат'. .. *ҳар куну норин, ш и л п и л г о қ, палов* (Ойбек). Бу от эски ўзбек тилида юмшоқ нарсани сувга ташлаганда чиқадиган товушга тақлидни билдирувчи **шилп** сўзидан —**иллә** қўшимчаси билан ясалган феълга —**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи **л** ундоши **д** ундошига, **қ** ундоши олдидаги **ә** унлиси **â** унлисига алмашган: (**шилп** + **иллә** = **шилпиллә**) + **қ** = **шилпилләқ** > **шилпилдәқ** > **шилпилдәқ**.

ШИЛПИҚ 'кўз жидди доим қизариб, ёшланиб турадиган юқумли касаллик', 'трахома'. *Ш и л п и қ касаллигини даволаш анча оғир кечади*. Бу отни ўзбек тилидаги **шилвира**— сўзи билан қиёслашдан кўринадики, улар учун асос вазифасини **шил** қисми бажарган, лекин луғатларда бундай от ўз аксини топмаган. Аслида бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'елимсимон мод—да' маъносини англатган бўлса керак. **Шилпиқ** сўзи ана шу отга —**ба** қўшимчасининг —**пы** шаклини қўшиб ясалган феълдан —**қ** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**шыл** + **пы** = **шылпы**) + **қ** = **шылпық** > **шилпиқ**.

ШИЛТА 'жиққа ҳўл'. *Аллақачон шугринг тушган экан, бирпасда шимининг почаси ш и л т а бўлди* (О.Хусанов). Бу сифатни ўзбек тилидаги **шилимшиқ**, **шиллик** сўзлари билан қиёслашдан кўринадики, улар учун асос вазифасини **шил**— қисми бажарган, лекин луғатларда бундай феъл ўз аксини топмаган. Аслида бу феъл 'елимсимон модда ҳосил қил—' маъносини англатган бўлса керак. **Шилта** сифати ана шу **шыл**— феълнинг кучайтириш маъносини ифодаловчи —(**ы**)**т** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан —**а** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унли—сига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқол—

ган: (шыл- + ыт = шылыт-) + а = шылыта > шылта > шилтә.

ШИЛҚИМ 'хиралик қиладиган'. Қирқ йилдирки, "Муштум" жанговар, Ҳар жабҳада курашга тайёр. Қувди ш и л қ и м , лаганбардорни, Хотинбоз-у яқов , беорни (Собир Абдулла). Бу сифатни ўзбек тилидаги шилимшиқ, шилта сўзлари билан қиёслашдан кўринадики, улар учун асос вазифасини шил- қисми бажарган, лекин луғатларда бундай феъл ўз аксини топмаган. Аслида бу феъл 'елимсимон модда ҳосил қил-' маъносини англатган бўлса керак. Шилқим сифати эски ўзбек тилида ана шу шыл- феълидан -қы қўшимчаси билан ясалган отта -м қўшимчасини қўшиб ясалган, кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (шыл- + қы = шылқи) + м = шықым > шилқим.

ШИМАР- 'кийимнинг енгини ёки почасини ташқарига қайриб кўтар-'. Улар йиртиқ иштонларини тиззагача ш и м а р и б , сув кечишади (Х.Аҳмар). Бу феълни қирғиз тилидаги шымалан- феъли билан (КРС, 920: 1. 'засучить рукава') қиёслашдан кўринадики, улар учун асос вазифасини шыма қисми бажарган, лекин луғатларда бундай сўз ўз аксини топмаган. Асли шыма 'қайрилган ҳолат'ни англатган сўз бўлиб, ўзбек тилида ундан -р қўшимчаси билан феъл ясалган; кейинчалик а унлиси ә унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: шыма + р = шымар- > шимәр-.

ШИМИ- 'бир неча марта сўр-'. Маграҳим ароққа ботган сариқ мўйловини ш и м и г и (А.Ҳасанов). Бу сўз ўзбек тилида шим- феълнинг 'сўр-' маъносидан (ЎТИЛ, II, 413: шим- 2) 'такрор' маъносини ифодаловчи -и қўшимчаси билан ҳосил қилинган: шим- + и = шими-.

ШИМИР- қ. симир-

ШИПШИ- 'паст овоз билан айт-'. .. нариги хо-нага [онамнинг] Сўнагулга ш и п ш и г а н и н и эшитиб қоламан (Асқад Мухтор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли шушша- тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 389:

шуwшатти– 'шипшитти'); кейинчалик ўзбек тилида **w** ундоши **п** ундошига, **у**, **а** унлилари **и** унлиларига алмашган: **шуwша**– > **шупша**– > **шипши**–. Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги паст товушга тақлидни билдирувчи **шуw** сўзидан –**ша** қўшимчаси билан ясалган: **шуw** + **ша** = **шуwша**–.

ШИШ 'тана аъзоси тўқималарининг бирор таъсир туфайли бўртиб чиққан қисми'. *Агар бу ш и ш газак ш и ш и бўлса, пахтадоғ фойда қилади* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **шыш** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 524: **шыш** I 'опухоль'); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **шыш** > **шиш**.

ШИШ– 'бирор таъсир туфайли бўртиб чиқ–', 'шиш ҳосил қил–'. *У ҳар тош кўтарганда билагидаги томирлари бармоқдай–бармоқдай бўлиб ш и ш и б ч и қ а г и* (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **шыш**– тарзида талаффуз қилинган (ДС, 524: **шыш**– 'пухнуть', 'опухать', 'вздуться'); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **шыш**– > **шиш**–.

ШИҚИЛДОҚ 'силкиганда "шиқ–шиқ" товуш чиқарадиган ўйинчоқ'. *Ҳозирги болалар шиқилдоқ ўйнамайди*. Бу от ўзбек тилида товушга тақлидни билдирувчи **шиқ** сўзидан –**иллә** қўшимчаси билан ясалган феълга –**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи **л** ундоши **д** ундошига, **қ** ундоши олдидаги **ә** унлиси **â** унлисига алмашган: (**шиқ** + **иллә** = **шиқиллә**–) + **қ** = **шиқилләқ** > **шиқилдâқ** > **шиқилдâқ**.

ШОТИ 'нарвон'. *Пўлатжон унинг ишини кузатиб турди–да, кейин темир ш о т и б и л а н юқорига кўтарилди* (Сайид Аҳмад). Шундай маънони англатган сўз эски ўзбек тилида **шаты** тарзида талаффуз қилинган [КРС, 903: **шаты** I. 'лестница' (приставная большая)]; бу сўз Л.З.Будагов лугатида **шату** шаклида келтирилган (ССТН, I, 659); кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **шаты** > **шâти**. Бу сўз дастлаб 'араванинг асосини ташкил қилувчи, бир неча еридан кўндалангига

тахта билан бириктирилган икки узун ёғоч'ни англаган (КРС, 904).

ШОШ— 'бирор ишни тез бажаришга интил—', 'ошиқ—'. *Махдум шу кунгача Анвар билан Раънонинг тўйларини қилишга ш о ш м а с г а н к е л а р э г и* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **шаш**— тарзида талаффуз қилинган (ДС, 520: **шаш**— I 'суетиться, торо—питься, спешить'); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **шаш**— > **шâш**—.

ШОШҚАЛОҚ 'бирор ишни маромига етказмай, шошиб—пишиб бажарадиган'. *"Вой, укам, нима деясан ўзинг! — деди Муса ака ранжиб. — Биз унақанги ш о ш қ а л о қ болалардан эмасмиз"* (Х.Тўхтабоев). Бу сифат эски ўзбек тилида 'бирор ишни тез бажаришга интил—', 'ошиқ—' маъносини англаган **шаш**— феълнинг 'такрор' маъносини ифодаловчи **—қала** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **—қ** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 904: **шашқалак** 'торопливый'); кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**шаш**— + **қала** = **шашқала**—) + **қ** = **шашқалақ** > **шâшқäләқ**.

ШУ кўриниб турган киши ёки нарсани кўрсатиш олмоши. *Менга ш у китоб керак*. Қадимги туркий тилда бу олмош асли **шул** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 524: **шул** 'тот, вон тот'); кейинчалик бу сўзнинг бош шаклида **л** ундоши талаффуз қилинмай қўйган: **шул** > **шу** (**л** ундошини талаффуз қилмаслик **бул** сўзида ҳам воқе бўлган). Ушбу олмошда ҳам, **бу** олмошида бўлганидек, кўплик шакли **шул** + **әр** тарзида ҳосил қилинади; бошқа қўшимча қўшилса, **л** ундоши **н** ундошига алмашиб қатнашади: **шун** + **дäй**, **шун** + **чä** каби.

ШУВА— қ. сува—

ШУВОҚ қ. сувоқ

ШУНДАЙ қ. шу

ШУНЧА қ. шу

ШУНИНДЕК 'шу сингари', 'шу билан бир қаторда'. *Халқ ш у н и н г г е к гаплар билан юз ёқдан .. хужум қилиб, ҳатто агабсиз сўзлар билан сўқар эди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз эски ўзбек тилида **шул** кўр—

сатиш олмошига қаратқич келишигининг —иң қўшимчасини, сўнгра ўхшатиш маъносини ифодаловчи —дек қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; —иң қўшимчаси қўшилганидан кейин унинг олдидаги л ундоши н ундошига алмашган: (шул + иң = шулиң > шуниң) + дек > шуниңдек.

ШУНЧАКИ 'жиддий бўлмаган ҳолда', 'эътибор беришга арзимайдиган даражада'. *Омон мени эски кекки юзасидан алдаган экан, мен уни шу н ч а к и қизиқчилик қилиб алдаган эдим* (Ғафур Ғулом). Бу равиш эски ўзбек тилида шул кўрсатиш олмошининг 'кичик' маъносини ифодаловчи —ча қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига таъкид маъносини ифодаловчи —ки юкласини қўшиб ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин л ундоши н ундошига, кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган: (шул + ча = шулча > шунчә) + ки = шунчәки.

ШУНҚОР 'лочинсимонлар оиласига мансуб кучли йиртқич қуш'. *Ш у н қ о р қанча баланд учмасин, барибир ўз уясига қайтади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от соңқур (ДС, 508), суңқур (Девон, III, 392), шуңқар (ДС, 525) тарзида талаффуз қилинган. ДСда келтирилган соңқур ва соңда- ('қувла-', 'изига туш-') сўзларига асосланиб, шунқар сўзи асли қадимги туркий тилда 'қув-', 'изига туш-' маъносини англатган соң- феълидан —қур қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилиш мумкин; ўзбек тилида с ундоши ш ундошига, н ундоши н ундошига, о унлиси у унлисига, иккинчи бўғиндаги у унлиси ä унлисига алмашган: соң- + қур = соңқур > шунқар.

Э

ЭВ қ. эп

ЭГ- 'юқоридан пастга қайир-'. *Олча шохини э г и б, мевасини териб олди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл эң- тарзида талаффуз қилиниб (ЭСТЯ, I, 331), кейинроқ н ундоши г ундошига алмашган (Девон, I, 180; ДС, 165): эң- > эг- (Ўзбек тили шеваларида бу феъл г ундошини й ундо-

шига алмаштириб, эй– тарзида ҳам талаффуз қилинади: эг– > эй–).

ЭГА 'эгалик қилувчи'; 'ихтиёрида бор'. *Ош эга – с и б и л а н ш и р и н* (Мақол). *Мамлакатимиз жуда кўп ерости бойликларига эга*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли ийӓ тарзида талаффуз қилинган (ДС, 205), кейинроқ й ундоши г ун – дошига (ДС, 204), ўзбек тилида и унлиси э унлисига ал – машган: ийӓ > игӓ > эгӓ. Бу сўз асли 'эгалик қил–' маъносини билдирган ий– феълидан –ӓ қўшимчаси билан ясалган деб тахмин қилинади (ЭСТЯ, I, 240).

ЭГАЛЛА– 'ўз ихтиёрига ол–', 'банд қил–'. *Кўчиб келган янги оила уйнинг икки хонасини эгалла – г и*. Бу феъл ўзбек тилида эгӓ отидан –лӓ қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин л ундоши қатланган: эгӓ + лӓ > эгӓллӓ–.

ЭГАР 'от устида миниб ўтириш абзали'. *Ўтган замонда баъзи давлати ошиб–тошиб кетган бойлар суннат тўйига тойга тилла эгар урдириб, тўй– болага тилла камар боғлатган*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'юқоридан пастга қайир–' маъносини англатган эң– феълининг (ЭСТЯ, I, 241) эг– шаклидан (Девон, I, 180; ДС, 165) –(э)р қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 242); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги э унлиси ӓ унли – сига алмашган: (эң– > эг –) + эр = эгэр > эгӓр.

ЭГАЧИ 'аканинг хотини'; ўзидан ёши катта хо – тинга аёл кишининг мурожаат сўзи. *Менинг уч эга – ч и м бор*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'опа' маъ – носини англатган экӓ сўзидан эъзозлаш маъносини ифодаловчи –чи қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 223); икки унли оралиғидаги к ундоши г ун – дошига алмашган: экӓ + чи = экӓчи > эгӓчи.

ЭГИЗ 'бирга туғилган икки фарзанд'. *Кичик ке – лини эги з туғибди*. Бу сўз қадимги туркий тилда бир билан уч оралиғидаги бутун миқдорни билдирувчи ики сонидан (Девон, I, 151; ДС, 206) 'жуфт' маъносини ифо – даловчи –з қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 253); кейинчалик сўз бошланишидаги и унлиси э унли – сига, икки унли оралиғидаги к ундоши г ундошига ал – машган: ики + з = икиз > экиз > эгиз. Бу сўз ўзбек ти –

лида эгизак шаклида ҳам ишлатилиб, унинг таркибидаги **-(ä)к** қўшимчаси кичрайтириш маъносини ифодалайди, шунга кўра **эгизак** сўзини чақалоқларга нисбатан ишлатиш тўғри.

ЭГИЗАК қ. **эгиз**

ЭГИН 'гавданинг елкадан пастга томон бошла- нувчи қисми'. **Қопни э г н и г а қўйиб кўтариб кетди**. Бу от қадимги туркий тилдаги 'юқоридан пастга қайир-' маъносини англаган **эң-** феълининг **эг-** шаклидан **-(и)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 225; Девон, I, 107; ДС, 166): (**эң-** > **эг-**) + **ин** = **эгин**.

ЭГОВ 'қаттиқ жисм сатҳига ишлов бериш учун хизмат қиладиган майда тишли пўлат асбоб'. **Пичоқни махсус э г о в б и л а н ўтқирладик**. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ишқалаб қир-' маъносини англаган **игä-** феълидан (Девон, III, 271) **-в** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 328); ўзбек тилида сўз бошланишидаги **и** унлиси **э** унлисига, **в** ундоши таъсирида унинг олдидаги **ä** унлиси **â** унлисига алмашган: **игä** + **в** = **игäv** > **эгäv**.

ЭГРИ 'қийшиқ', 'эгилган'. **Токнинг э г р и ўсган навдаларини кесиб ташлади**. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'юқоридан пастга қайир-' маъносини англаган **эң-** феълининг **эг-** шаклига **-(и)р** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-и** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 332); **-и** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 147; ДС, 166): [(**эң-** > **эг-**) + **ир** = **эгир-**] + **и** = **эгири** > **эгри**. Бу сифат таркибини **эг-** феълидан **-ри** қўшимчаси билан ясалган деб талқин этиш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, I, 332): **эг-** + **ри** = **эгри**.

ЭЗГУ 'яхши, олийжаноб'. **Навоий ўз умрини э з г у ишларга бағишлади**. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'яроқли бўл-', 'муносиб бўл-' маъносини англаган **эз-** феълидан **-гү** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 247; Девон, I, 149; ДС, 164); кейинчалик **э** ундоши **з** ундошига алмашган, **ү** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **эз-** + **гү** = **эзгү** > **эзгү** > **эзгу**.

ЭЗИК 'эзиш, чақиш натижасида юзага келган майда парча'. *Чақилган ганақларнинг бутун мағизларини бир халтачага, э з и к л а р и н и бошқа бир халтачага солди.* Бу сифат эз– феълнинг 'куч билан бос–' маъносидан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган: **эз– + ик = эзик.**

ЭЗМА 'сергап', 'вайсақи'. *Э з м а кампир экан, ҳеч гапдан тўхтамайди.* Бу сифат эски ўзбек тилидаги эз– феълнинг 'кўп қайтар–' маъносидан **–мә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 235; КРС, 944): **эз– + мә = эзмә.**

ЭК– 'ўстириш учун уруғлик сеп–', 'кўчат ўтқаз–'. *Илгари боғбон бир туп ток э к с а, бир туп тол ҳам э к к а н.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **эң–** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, кейинчалик **ң** ундоши **г** ундошига (ЭСТЯ, I, 251), **г** ундоши ўз навбатида **к** ундошига ал– машган (Девон, I, 180; ДС, 167): **эң– > эг– > эк–.** Бу феъл асли 'ерга уруғ соч–' маъносини билдирган, 'кўчат ўтқаз–' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ЭКИН 'экиладиган ўсимлик'. *Қумлоқ ерга э к и н яхши бўлади.* Бу от қадимги туркий тилда 'ўстириш учун уруғ сеп–' маъносини англатган **эк–** феълдан **-(и)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 252; Девон, I, 107; ДС, 168): **эк– + ин = экин.** Бу сўз асли 'ерга сочилган уруғ' маъносини англатган, 'ўсимлик' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ЭКИН–ТИКИН 'ҳар хил экин'. *.. савдо–сотиқ, э к и н – т и к и н ва касбкор кўтарила бошлади* (Абдулла Қодирий). Бу жуфт отнинг **экин** қисми мус– тақил ишлатилади, лекин **тикин** қисми мустақил ишлатилмайди. Бу сўз **тик–** феълнинг 'ўтқаз–' маъносидан **-(и)н** қўшимчаси билан ясалган бўлиб, асли 'кўчат ўтқазуш' маъносини билдиради: **тик– + ин = тикин.** Шунга кўра бу жуфт отнинг биринчи қисми 'уруғ сепиш' маъносини англатиб қатнашади.

ЭЛ 'маълум юртда биргалиқда яшовчи аҳоли', 'юрт'. *Ер тўймагунча э л тўймас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **и:л** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 340), ўша даврлардаёқ **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган

(ПДП, 379) ва бу унли э унлисига алмашган (Девон, I, 83; ДС, 168): и:л > ил > эл.

ЭЛА– 'элакдан ўтказ–'. Унни э л а г и. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'пастга туш–' маъносини англатган ил– феълдан (ДС, 207) 'такрор' маъносини ифодаловчи –ä қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлса керак; кейинроқ сўз бошланишидаги и унлиси э унли – сига алмашган: ил– + ä = илä– > элä–. Бу феъл қадимги туркий тилда элгä– шаклида мавжуд бўлган (ДС, 170), бу ерда ' такрор' маъноси –гä қўшимчаси билан ифодаланган: ил– + гä = илгä– > элгä–.

ЭЛАТ 'бир уруғ–қабиллага мансуб кишилар'; 'қабилалар бирлашмаси'. Бу киши менинг э л а т и м б ў л а г и. □ Ўзбек э л а т и XI асрда шакланган. Бу сўз эл отидан жамлик маъносини ифодаловчи –(ä)т қўшимчаси билан ҳосил қилинган дейилади: эл + äт = элät (ЭСТЯ, I, 343).

ЭЛИК– 'эл бўлиб қол–', 'иноқ бўлиб қол–'. Улар бир–бири билан тезга э л и к и б к е т и ш г и. Бу сўз қадимги туркий тилдаги эл– феълнинг 'боғлан–', 'бирлаш–' маъносидан эски ўзбек тилида 'бироз' маъносини ифодаловчи –(и)к қўшимчаси билан ҳосил қилинган: эл– + ик = элик–.

ЭЛИК 'қирқ билан олтмиш ораллиғидаги ўнлик дона сон'. Укам бу йил э л л и к ёшга киради. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'қўл' маъносини англатган эл отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи –(и)г қўшимчаси билан ясалган элиг оти бўлиб (ДС, 170), 'бир қўлдаги беш бармоқ'ни билдирган, 'бешинчи ўнлик сон' маъноси ана шу маънодан ўсиб чиққан; ўзбек тилида л ундоши қатланган, сўз охиридаги г ундоши к ундошига алмашган: эл + иг = элиг > эллиг > эллик. Бу сўз таркибинини 'қўл' маъносини англатган эл отидан –лиг қўшимчаси билан ясалган, сўз охиридаги г ундоши к ундошига алмашган деб талқин этиш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, I, 267): эл + лиг = эллиг > эллик. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни махсус изоҳлаган ўрнида эллик шаклида (Девон, I, 160), матн ичида эса элик шаклида келтирган (Девон, I,

139). Бундай изоҳлашдан юқоридаги икки талқиннинг биринчиси тўғрироқ экани аён бўлади.

ЭЛТ- 'олиб бор-'. *Эрталаб қизчасини боғчага э л т и б қ ў й г и*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'бирор йўналишда ҳаракатлан-' маъносини англатган эл-феълидан **-(и)т** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 268; ДС, 170), кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 171): эл- + ит = элит- > элт-.

ЭЛЧИ 'бир давлатнинг бошқа бир давлатда фаолият кўрсатувчи юқори мартабали расмий вакили'. *Президентимиз бугун бир неча давлатларнинг э л ч и л а р и н и қабул қилди*. Бу сўз қадимги туркий тилда эл отининг 'давлат' маъносидан (ДС, 169: эл I 3) **-чи** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 169): эл + чи = элчи.

ЭМ 'даво'. *Ширин сўз ҳам касалга э м б ў л а г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай талаффуз қилинган бу от 'шифобахш ўсимлик' маъносини англатган бўлиб (ДС, 171), 'даво' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан (ЭСТЯ, I, 270); эм сўзи ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмайди, эм бўл- феъли таркибида келади.

ЭМАҚДОШ 'биргалиқда меҳнат қилувчи' (оз ишлатилади). *Уч э м а к г о ш бир хонадамиз*. Қадимги туркий тилдаги 'меҳнат' маъносини англатган эң отининг эм шаклидан **-ă** қўшимчаси билан ясалган феълга **-к** қўшимчасини қўшиб от ясалган (ЭСТЯ, I, 273), ўзбек тилида бу отга **-дâш** қўшимчасини қўшиб сифат ясалган: [(эң > эм + ä = эмä-) + к = эмăк] + дâш = эмăкдâш.

ЭМАКЛА- 'кафт ва тизза билан ҳаракатлан-'. *Жангчи олға э м а к л а ш г а давом этди*. Қадимги туркий тилдаги 'ҳаракат' маъносини англатган эң отининг эм шаклидан **-ă** қўшимчаси билан ясалган феълга **-к** қўшимчасини қўшиб от ясалган (ЭСТЯ, I, 276), сўнгра бу отга **-лә** қўшимчасини қўшиб феъл ясалган (ЭСТЯ, I, 276): [(эң > эм + ä = эмä-) + к = эмăк] + лă = эмăклă-. Бу феъл дастлаб гўдакнинг юриш учун қилган илк ҳаракатларини билдирган, кейинчалик умуман шу тур ҳаракатланишни англата бошлаган.

ЭМГАК 'қийинчилик' (оз ишлатилади). *Рўзгор э м г а к л а р и тугамас* (Мақол).. Бу от қадимги

туркий тилдаги 'меҳнат', 'машаққат' маъносини англлатган **ЭН** отининг эм шаклидан **-гә** қўшимчаси билан ясалган феълга (Девон, I, 281; ДС, 172) **-к** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 273; Девон, I, 134; ДС, 172): (**ЭН** > **эм** + **гә** = **эмгә-**) + **к** + **эмгәк**.

ЭМИЗИКЛИ 'эмадиган гўдаги бор'. **Э м и з и к л и** аёлларга ишдан эртарақ жавоб берилди. Бу сифат эски ўзбек тилида 'сут сўр-' маъносини англлатган **эм-** феълнинг **-(и)з** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган отга (ЭСТЯ, 272) **-ли** қўшимчасини қўшиб ясалган: [(**эм-** + **из** = **эмиз-**) + **ик** = **эмизик**] + **ли** = **эмизикли**.

ЭМИҚДОШ 'бир онани эмган фарзандлар бирига нисбатан'. **Э м и к г о ш и м** мендан олдин вафот этиб кетди. Бу сўз қадимги туркий тилда 'сут сўр-' маъносини англлатган **эм-** феълдан **-(и)к** қўшимчаси билан ясаиб, 'онанинг сут ҳосил қилиш аъзоси' маъносини англлатган отга (Девон, I, 102) **-дәш** қўшимчасини қўшиб ясалган (ДС, 173); ўзбек тилида **ә** унлиси **â** унлисига алмашган: (**эм-** + **ик** = **эмик**) + **дәш** = **эмикдәш** > **эмикдәш**.

ЭМЛА- 'баданга терини тирнаб дори юбор-'. **Бо-лаларни чечакка қарши э м л а г и к**. Бу феъл қадимги туркий тилда (ЭСТЯ, I, 271; Девон, I, 283; ДС, 173) **эм** отининг 'дори-дармон' маъносидан **-лә** қўшимчаси билан ясалган: **эм** + **лә** = **эмлә-**; асли 'давола-' маъносини англлатган бўлиб, кейинчалик маъно торайиши юз берган ва бу сўз 'махсус даволаш усулини қўлла-' маъносини англата бошлаган.

ЭМЧАК 'онанинг сут ҳосил қилиш аъзоси'. **Чақалоғи эммай қўйгани туфайли э м ч а к л а р и** сутга тўлиб кетган эди. Бу сўз 'сут сўр-' маъносини англлатган **эм-** феълдан **-чәк** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 272): **эм-** + **чәк** = **эмчәк**.

ЭН 'нарсанинг кўндаланг кўлами'. **Тахтанинг э н и 30 см эди**. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли **и:н** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (ЭСТЯ, I, 352), ўша даврлардаёқ **н** ундоши **н** ундошига алмашган, **и:** унлисининг чўзиқлик

белгиси йўқолиб, бу унли э унлисига алмашган (Девон, I, 83): **и:н > и:н > ин > эн.**

ЭНА қ. она

ЭНАГА 'ўзганинг боласини тарбияловчи хотин'. *Зухра э н а г а тарбиясига ўсди.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'туққан хотин ўз фарзандига нисбатан' маъносини англатувчи **ана** отининг **энэ** шаклидан кич-райтиш-эркалаш маъносини ифодаловчи **-кэ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 280), кейинчалик икки унли ораллидаги **к** ундоши **г** ундошига, иккинчи, учинчи бўғинлардаги э унлилари **ә** унлиларига алмашган: **энэ + кэ = энэкэ > энэгэ > энәгә.**

ЭНДИ 'сўз бораётган ва ундан кейин бошлана-диган пайт'. *'Ангижон - Тошкент' поезди э н д и келади.* Бу равиш қадимги туркий тилдаги 'ҳозирги пайт' маъносини англатган **эм** отидан **-ди** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 357; ДС, 172); ўзбек тилида **д** ундошининг таъсири билан **м** ундоши **н** ундошига алмашган: **эм + ди = эмди > энди.**

ЭНКАЙ- 'букил-'. .. *э н к а й г а н г а э н к а й-г и н бошинг ерга теккунча* (Мақол). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'эгилган ҳолат' маъносини англатган **эн** отидан **-кәй** қўшимчаси билан ясалган дейилади (ЭСТЯ, I, 286); қўшимча қўшилганидан кейин **н** ундоши **н** ундошига алмашган: **эн + кәй = энкәй- > энкәй-**. Бу сўз асли **эн** отидан **-кә** қўшимчаси билан ясалган феълга 'бироз' маъносини ифодаловчи **-й** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган бўлса керак; қўшимча қўшилганидан кейин **н** ундоши **н** ундошига алмашган: (**эн + кә = энкә-**) **+ й + энкәй- > энкәй-**.

ЭНСАҚОТАР 'энсани қотирадиган'. *Кечаги маж-лисга э н с а қ о т а р гаплар ҳам бўлди.* Бу сифат ўзбек тилида **Энсә қатәди** гапи таркибидаги **-ди** тусловчисини ташлаб, **-ә** замон ясовчисини **-(ә)р** сифатдош қўшимчасига алмаштириб, сўнгра бир сўзга бирлаштириб тузилган: **Энсә қатәди > энсәқатәр.**

ЭНТИК- 'ҳаво етишмаётгандек шошиб, қийналиб нафас ол-'. *Укам кўчадан э н т и к и б кириб келди.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'чуқур нафас ол-' маъно-

сини англатган **эн-** феълининг **-(и)т** орттирма қўшимчаси қўшилган шаклидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(и)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 283, 284; КРС, 954); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: (**эн-** + **ит** = **энит-**) + **ик** = **энитик-** > **энтик-**.

ЭНЧИ 'ота ҳаётлигида фарзандига ўз мулкидан ажратиб берган улуш'. *Менинг ўзимнинг энчи отим ҳам Бойчиборган кам эмас* ("Ёдгор"). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тақсимлашда теккан улуш' маъносини англатган **и:н** отининг **эн** шаклидан (ЭСТЯ, I, 362) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чи** (< **-чик**) қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 954): (**и:н** > **эн**) + **чи** = **энчи**. Бу сўз асли 'дастлабги кичик улуш' маъносини билдирган.

ЭҲАК 'пастки жағнинг олдга туртиб чиққан қисми'. *Ўнг қўлини энгаги га тираб ўтирар эди*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'юз' маъносини англатган **эң** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(э)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 285; Девон, I, 154); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **э** унлиси **ә** унлисига алмашган; **эң** + **эк** = **эңэк** > **эңәк**. Бу сўз ўзбек тилида **ийәк** шаклида ҳам талаффуз қилинади. Қадимги туркий тилда **эңәк** сўзи юзнинг 'оғизнинг икки чекаси'даги қисмини билдирган, ҳозирги маъноси кейин юзага келган.

ЭҲАШ- 'тананинг беддан юқори қисмини олд томонга бироз эг-'. *Келин ҳар биримизга энгашиб салом берди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'эгил-' маъносини англатган **эң-** феълидан (ДС, 174) 'бироз' маъносини ифодаловчи **-(ә)ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 286): **эң-** + **әш** = **эңәш-**.

ЭҲИЛ 'кийим'. *Бугун ҳайит бўлгани учун янги энгила кийиб келди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'юқоридан пастга қайир-' маъносини англатган **эң-** феълидан **-(и)л** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 225): **эң** + **ил** = **эңил**. Бу сўз дастлаб 'елка', 'гавданинг уст қисми' маъносини билдирган бўлиб, кейинчалик 'устки кийим', 'умуман кийим' маъносини англата бошлаган.

Қадимги туркий тилда бу сўз **энин**, **эгин** шакларида мавжуд бўлган (ДС, 175); бу сўзлар **эн**– феълидан ва унинг **эг**– шаклидан **–(и)н** қўшимчаси билан ясалган.

ЭП 'илож, уdda, йўл'. **Ҳеч э п и н и қила олмади**. Қадимги туркий тилда 'удда', 'илож' маъносини англатган бу от асли **эб** тарзида талаффуз қилинган; кейинчалик **б** ундоши **п** ундошига алмашган (ЭСТЯ, I, 286): **эб** > **эп**. Ўзбек тилида бу сўз **эв** шаклида ҳам ишлатилади, бунда **б** ундоши **в** ундошига алмашади: **эб** > **эв**.

ЭПЛА– 'уддала–'. **Бу мураккаб ишни фақат сиз э п л а й о л а с и з**. Бу феъл қадимги туркий тилда 'удда', 'илож' маъносини англатган **эб** отининг **эп** шаклидан (ЭСТЯ, I, 286) ўзбек тилида **–лā** қўшимчаси билан ясалган: **эп** + **лā** = **эплā**–.

ЭПЧИЛ 'ишни усталик билан чаққон бажаради–ган'. **Укангиз э п ч и л йигит экан**. Бу сифат 'удда' маъносини англатувчи **эп** отидан (ЭСТЯ, I, 286) эски ўзбек тилида **–чил** қўшимчаси билан ясалган бўлиб (КРС, 959), 'эплашга уста' маъносини билдирган: **эп** + **чил** = **эпчил**.

ЭР 'хотин билан никоҳ аҳдидаги эркак'. **Уйган э р и н и чақирди**. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **ā:p** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 321), қадимги туркий тилдаёқ **ā**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 365) ва бу унли **э** унлисига алмашган (Девон, I, 71; ДС, 175): **ā:p** > **āp** > **эр**. Бу сўз дастлаб 'эркак жинсига мансуб' маъносини англатган сифат бўлган, от маъносини кейинчалик англата бошлаган.

ЭРИ– 'суyoқ ҳолатга ўт–'. **Кеча ёққан қор э р и б, кўчалар шилта бўлди**. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'суyoқ ҳолатга ўт–' маъносини англатган **эр**– феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **–и** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 290): **эр**– + **и** = **эри**–.

ЭРИН– 'яқовлан–'. **Ҳамир қоришга э р и н г и**. Бу сўз қадимги туркий тилда 'лоқайдлик қил–' маъносини англатган **эр**– феълидан (ДС, 175; ег– IV 1) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **–(и)н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, I, 210; ДС, 178): **эр**– + **ин** = **эрин**–.

ЭРИНЧАК 'эринадиган', 'ишлашга рағбати йўқ'.
Э р и н ч а к н и н г и ш и б и т м а с (Мақол). Бу сифат **эрин**– феълидан қадимги туркий тилда –**чән** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 178); эски ўзбек тилида **н** ундоши **к** ундошига алмашган(КРС, 961): **эрин**– + **чән** = **эринчаң** > **эринчәк**. Сўзлашув нутқида бу сўз кўпинча **эринчәк** тарзида талаффуз қилинади.

ЭРИНЧОҚ қ. **эринчак**

ЭРИШ 'ғалати', 'нотабиий', 'тўғри келмайдиган'.
У н и н г б у қ и л и г и ҳ е ч к и м г а э р и ш т у й и л м а д и. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'тортиш–', 'норози бўл–' маъносини англатган **эр**– феълидан (ЭСТЯ, I, 294; ДС, 175: **er**– IV) –(**и**)ш қўшимчаси билан ясалган: **эр**– + **иш** = **эриш**.

ЭРИШ– 'қўлга кирит–', 'муваффақ бўл–'. Бу *й и л г а л л а е т и ш т и р и ш г а к а т т а ю т у қ л а р г а э р и ш – г и к*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'маълум манзилга етиб бор–' маъносини англатган **эр**– феълига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(**и**)ш қўшимчасини қўшиб ҳо– сил қилинган (ЭСТЯ, I, 288): **эр**– + **иш** = **эриш**–.

ЭРК 'озодлик', 'ҳуқуқ'. *Т и л и н г г а э р к б е р м а* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз дастлаб **эрик** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (ДС, 177), кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли айтилмай қўйган (ДС, 179): **эрик** > **эрк**. Бу от асли 'куч–қудрат' маъносини англатган (ДС, 179), 'эркинлик' маъноси кейин юзага келган.

ЭРКА 'талтаядиган', 'тантиқ'. *Н е в а р а н г и з э р к а ў с г и*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'озодлик', 'ҳуқуқ' маъносини англатувчи **эрк** отидан –**ә** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: **эрк** + **ә** = **эркә**. Бу сўзни **эр**– феълидан –**кә** қўшимчаси билан ясалган деб талқин этиш ҳам мавжуд (ЭСТЯ, I, 297): **эр**– + **кә** = **эркә**.

ЭРКАК 'эр жинсига мансуб'. *Э р т а л а б э р к а к – л а р г а о ш т о р т и л д и*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'эр жинсига мансуб киши' маъносини англатган **эр** сўзидан –**кәк** қўшимчаси билан ясалган бўлиб (Девон, Индекс, 432; Девон, I, 135; ДС, 179), асли сифат маъносини англатган, от маъноси кейинчалик юзага келган: **эр** + **кәк** = **эркәк**.

ЭРКИН 'монеликсиз', 'озод ҳолда'. *Э р к и н яшашга эришдик*. Бу сўз эски ўзбек тилида эрк отига қадимги **-(и)н** восита келишиги қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган бўлса керак; кейинчалик бу сўз равишга айланган: **эрк + ин = эркин**.

ЭРМАК 'шунчаки, банд бўлиб туриш учун амалга ошириладиган машғулот'. *Бўш вақтимда э р м а к учун расм солар эдим*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бирор иш билан енгил-елпи шуғулан-' маъносини англатган **эр-** феълидан (ЭСТЯ, I, 294) эски ўзбек тилида **-мақ** қўшимчасининг **-мак** шакли билан ясалган (ЭСТЯ, I, 301; КРС, 962): **эр- + мак = эрмак**.

ЭРТА 'одатдагидан бирмунча олдин'. *Бу йил баҳор э р т а келди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ўт-', 'кеч-' маъносини англатган **эрт-** феълидан (Девон, III, 430; ДС, 182) **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 303; Девон, I, 145; ДС, 182): **эрт- + а = эртä**; шунга кўра **эртä** сўзи дастлаб 'ўтган, кечган вақт' маъносини билдирган, 'барвақт' маъноси шу маънодан ўсиб чиққан.

ЭРТАК 'ўтмиш ҳақида оғиздан оғизга ўтиб кела-ётган ҳикоя'. *Бувим жуда кўп э р т а к билар эди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ўт-', 'кеч-' маъносини англатган **эрт-** феълидан **-(ä)к** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: **эрт- + äк = эртäк**. Бу сўз асли 'ўтмиш', 'кечмиш' маъносини билдирган, 'ўтмиш баён қилинган асар' маъноси шу маъно асосида юзага келган.

ЭРТАНГИ 'келгуси кун бўладиган'. *Э р т а н г и ишнинг режасини бугун тузиш лозим*. Бу сифат эски ўзбек тилида **эртä** сўзига **-н** қўшимчасини қўшиб ясалган отдан **-ги** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 963); кейинчалик **н** ундоши **н** ундошига алмашган: (**эртä + н = эртäн**) **+ ги = эртäнги > эртänги**.

ЭСКИ 'ишлатиш оқибатида ўз сифатини йўқотган'. *Устидга увадаси чиққан э с к и тўн*. Бу сифат қадимги туркий тилда **эски-** феълидан маъно тараққиёти асосида ўсиб чиққан: 'эски бўл-' → 'эски'.

ЭСКИ-' ишлатиш оқибатида ўз сифатини йўқот-'. *Кийиб юрган тўнинг анча э с к и б, енглари тишилиб қолди*. Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги

'нуқсон', 'камчилик' маъносини англатган эг отидан 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи –си қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин г ундоши к ундошига алмашган (ДС, 168), сўнгра кс ундошлари ўрин алмашган (ЭСТЯ, I, 308; ДС, 168): эг + си = эгси– > экси– > эски–.

ЭСКИР– 'эски ҳолга кел–'. *Беш йил бурун сотиб олган машинамиз анча эскириб қолди.* Бу феъл қадимги туркий тилда эски сифатидан –р қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 232; ДС, 184): эски + р = эскир–.

ЭСНА– 'ҳомуза қил–'. *Боланг бугун кўп эсна-япти.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ҳаво', 'нафас' маъносини англатган эс отидан –нә қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 311; Девон, I, 284): эс + нә = эсна–.

ЭСНОҚ 'ҳомуза'. *Эрта тонган эсноқ тутди.* Бу от ўзбек тилида эсна– феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган, қ ундоши таъсирида унинг олдидаги ä унлиси ä унлисига алмашган: эсна– + қ = эснақ > эснақ.

ЭТ 'гўшт'. *Эт – этга, шўрва – бетга* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от дастлаб äт | эт тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 366; Девон, I, 70), ўша даврлардаёқ ä | э унлиси э унлисига алмашган (ДС, 186): äт | эт > эт.

ЭТ– I 'қил–' (ёрдамчи сўз). *Сухбатимиз кечгача давом этди.* Қадимги туркий тилда ҳам 'қил–' маъносини англатиб, мустақил феъл ва ёрдамчи феъл сифатида ишлатилган бу сўз асли äт– | эт тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 313; ПДП, 366; Девон, II, 33), ўша даврлардаёқ ä унлиси э унлисига алмашган (ДС, 186): äт– | эт– > эт–.

ЭТ– II қ. айт–

ЭТАК 'устки узун кийимнинг паст қисми'. *Чопонининг этаги белбоғига қистирди.* Бу от қадимги туркий тилдаги 'кий–' маъносини англатган эт– феълидан (ЭСТЯ, I, 321) –(ä)к қўшимчаси билан ясалган: эт– + äк = этак. Девонда этакланди, этаклиг, этаклик сўзларига берилган 'этакли бўлди', 'этаги бор', 'этак тикишга мос' изоҳларига қараганда (Девон, I, 289, 167)

этӕк асли 'кийим устига кўшиладиган қисм' экани англашилади. Демак, **этӕк** сўзи дастлаб 'устки кийимнинг пастига кўшиладиган алоҳида мато' маъносини билдирган, 'кийимнинг ажралмас пастки қисми' маъноси кейинчалик юзага келган.

ЭТИК 'узун қўнжли пошнаги пайабзал'. **Қизимга шу этик маъқул келди**. Бу от қадимги туркий тилдаги 'кий-' маъносини англаган **эт-** феълидан **-(ў)к** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 321; Девои, I, 98; ДС, 188), ўша даврлардаёқ иккинчи бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган (Девои, III, 298): **эт-** + **ўк** = **этўк** > **этик**. Бу от дастлаб 'юмшоқ чармдан тикилган оёқ кийими' маъносини англаган, кейинчалик оёқ кийимининг маълум бир турини билдира бошлаган.

ЭЧКИ 'қувур шохли, жуфт туёқли, кавш қайтарувчи ва сутэмизувчи ҳайвон'. **Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз асли **эчкў** тарзида талаффуз қилинган (Девои, I, 149; ДС, 162); кейинчалик бу сўз охиридаги ў унлиси и унлисига алмашган (КРС, 969).

ЭШ- I 'йигир-', 'бур-'. **Чиғирикда ил эши б ўтирган экан**. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бур-' маъносини англаган **иг-** феъли охиридаги г ундоши й ундошига алмашилиб ҳосил бўлган **ий-** шаклига (ЭСТЯ, I, 230) 'кўп марта' маъносини ифодаловчи **-(и)ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 396); кейинчалик **й** ундоши талаффуз қилинмай, ёнма-ён келган и унлилари битта чўзиқ **и:** унлисига бирлашган, сўнгра бу унлининг чўзиқлик белгиси йўқолган ва э унлисига алмашган: (**иг-** > **ий-**) + **иш** = **ийиш-** > **иш-** > **иш-** > **эш-**.

ЭШ- II 'эшкакни ҳаракатлантир-'. **Лаби чўччайган кичкинагина санитар қиз эшкак эша рги** (Асқад Мухтор). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ковла-' маъносини англаган **эш-** I феълининг ҳосила маъноларидан бири (ЭСТЯ, I, 315: **эш-** I б) асосида юзага келган (ДС, 185).

ЭШИК 'уйга, хонага кириладиган жой', 'шундай жойга ўрнатилиб, очиб-ёпиладиган қурилма'. **Ҳовлининг эшиги кечаси очиқ қолибди**. Бу от қадимги

туркий тилдаги **и:ш-** феълининг 'боғла-' маъносидан (ЭСТЯ, I, 396) **-(и)к** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; сўз бошланишидаги **и:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 382) ва бу унли э унлисига алмашган (Девон, I, 78; ДС, 185): **и:ш-** + **ик** = **и:шик** > **ишик** > **эшик**.

ЭШИТ- 'қулоқ билан қабул қил-'. *Йўлчи бу сўзларни э ш и т г и - г а, ўз қулоқларига ишонмади* (Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'қулоққа кир-' маъносини англатган **эш-** феълидан **-(и)т** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 319; ДС, 185): **эш-** + **ит** = **эшит-**. Бу сўз асли 'ўзини қулоқ солдир-' маъносини билдирган (**эш-** – 'қулоққа кир-', **эшит-** – 'қулоққа кирит-').

ЭШКАК 'қайиқни ҳаракатга келтирувчи курак'. *Э ш к а к л а р н и қайиққа ўрнатди*. Бу от эски ўзбек тилида **эш-** феълининг 'бура-' маъносидан (ЭСТЯ, I, 396) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-кә** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-к** қўшимчасини қўшиб ясалган: (**эш-** + **кә** = **эшкә-**) + **к** = **эшкәк**.

Ў

ЎГАЙ 'бегона ота ёки она билан фарзанд ёинки шундай фарзандлар бир-бирига нисбатан'. *Ўша зарур дорини ў г а й укаси топиб келибди*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'қўшил-', 'тўплан-' маъносини англатган **ўг-** феълининг **өг-** шаклидан **-(ә)й** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак (Девон, I, 144; ЭСТЯ, I, 496; КРС, 586); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **өг-** + **ай** = **өгәй** > **огәй**.

ЎГИР- 'бошқа томонга қарат-', 'бур-'. *Шу ҳақда гап бошлашим билан юзини ў г и р и б о л г и*. Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ташқи томон' маъносини англатган **өв** отининг **өг** шаклидан **-(й)р** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **өг** + **ўр** = **өгўр-** > **огир-**.

ЎГИТ 'йўл-йўриқ кўрсатиш тарзида айтилган фикр', 'насиҳат'. *Отасининг ў г и т л а р и г а амал қилмагу*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'фикр билдир-' маъносини англатган **өг-** феълидан **-(ў)т** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 501; ПДП, 406; Девон, I, 85; ДС, 382), кейинчалик ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унли-сига алмашган: **өг-** + **ўт** = **өгўт** > **огит**.

ЎЗ қарашлиликни таъкидловчи сўз. *Ҳар ким ў з иши билан банг*. Қадимги туркий тилда бу сўз тарки-бидаги унли юмшоқ ва чўзиқ талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 507), ўша даврлардаёқ **о:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 408; Девон, I, 80; ДС, 394); ўзбек тилида бу унлининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **о:з** > **оз** > **оз**. **Оз** сўзи асли 'тананинг ич қисми'ни билдирган (ЭСТЯ, I, 507), 'таъкид' маъноси кейинчалик юзага келган.

ЎЗАК 'ўсимлик танасининг узунасига ички ўрта қисми'. *Арра чархининг айланиши ў з а к к а бор-ганга секинлашди*. Бу от **о:з** сўзининг 'тананинг ич қисми' маъносидан (ЭСТЯ, I, 506: **оз 4**) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(а)к** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 510); кейинчалик **о:** унлисининг чўзиқлик белгиси (КРС, 588), ўзбек тилида юмшоқлик белгиси йўқолган: **о:з** + **ак** = **о:зак** > **озак** > **озак**.

ЎЗАН 'йирик оқин сув йўли'. *Тоғ дарёсининг ў з а н и ўзгарувчан бўлагу*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'оқ-' маъносини англатган **оз-** феълидан (ЭСТЯ, I, 511) эски ўзбек тилида **-(а)н** қўшимчаси билан ясалган (ССТТН, I, 134); дастлаб 'оқин сув'ни билдирган, 'сув йўли' маъноси кейин ўсиб чиққан; ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **оз-** + **ан** = **озан** > **озан**.

ЎЗГА 'бошқа'. *Сиздан ў з г а меҳрибоним қолмагу*. Бу сифат асли қадимги туркий тилдаги 'ажрат-' маъносини англатган **оз-** феълидан (ЭСТЯ, I, 508) **-гә** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 408; ДС, 395), дастлаб 'ажралган', 'бўлакланган' маъносини билдирган; ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **оз-** + **гә** = **озгә** > **озгә**.

ЎЗГАР– 'бошқа ҳолатга ўт–', 'бошқача тус ол–'. *Куз келиб, об-ҳаво кескин ў з г а р г и*. Бу феъл эски ўз – бек тилида *өзгä* сифатидан –р қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 509; КРС, 587); асли 'бошқа бўл–', 'ажрал–' маъносини билдирган бўлиб, 'бошқа ҳолатга ўт–' маъноси кейин ўсиб чиққан; ўзбек тилида *ö* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *өзгä + р = өзгär– > озгär–*.

ЎЙ 'миядаги фикр'. *Иккиси ҳам ў й г а ботиб жим қолишди*. Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'фикрла–' маъносини англаган *ö–* феълнинг (ДС, 375) *о:–* шаклидан –й қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 429); кейинчалик *о:* унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (КРС, 560): *о:– + й = о:й > ой*.

ЎЙ– 'чуқурча ҳосил қил–', 'ковла–'. *Ёғочни ў й и б нақш туширди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл *о:й–* тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 426); ўша даврлардаёқ *о:* унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 185; ДС, 365): *о:й– > ой–*.

ЎЙДИМ 'чуқурчалардан иборат', 'нотекис'. *Би-роздан кейин текис йўл тугаб, ў й г и м ерлар бошланги*. Бу сифат 'ковла–' маъносини англаган *о:й–* феълнинг эски ўзбек тилида –ды қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклидан –м қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик *о:* унлисининг чўзиқлик, *ы* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (*о:й– + ды = о:йды*) + *м = о:йдым > ойдим*.

ЎЙДИҚ 'кичик чуқурлик'. *Ҳалиги ў й г и қ шу кунларга пайдо бўлди*. Бу от *о:й–* феълнинг эски ўз – бек тилида –ды қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклидан –қ қўшимчаси билан ясалган; кейин – чалик *о:* унлисининг чўзиқлик, *ы* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (*о:й– + ды = о:йды*) + *қ = о:йдық > ойдиқ*.

ЎЙИН 'тана, оёқ, қўл ва қош–қўзларни куйга монанд ҳолда гўзал ҳаракатлантириш', 'рақс'. *Қўшиқдан сўнг ў й и н бошланги*. Бу от асли қадимги туркий тилда 'сакраш ҳаракатини қил–' маъносини англаган *ой–* феълдан –(у)н қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I,

435; Девон, I, 113; ДС, 366); ўзбек тилида бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги у унли и унлисига алмашган: **ой-** + **ун** = **ойун** > **ойин**. Бу от дастлаб 'сакраш ҳаракатлари'ни билдирган, 'рақс' маъноси кейин юзага келган.

ЎЙИНЧОҚ 'болалар ўйини учун ясалган буюм'. **Қизига янги ўйинчоқлардан олиб берди**. Бу от эски ўзбек тилида **ойун** отидан **-чақ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 437); кейинчалик бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги у унлиси и унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ойун** + **чақ** = **ойунчақ** > **ойинчâқ**. Бу сўз таркибидаги **-чақ** қўшимчаси 'ўлчами меъёрдан кичик' маъносини англатувчи **чақ** сўзи асосида юзага келган, шунга кўра **ойинчâқ** сўзи асли 'кичик ўйин' маъносини англатган.

ЎЙМОҚ 'кичик чуқур', 'чуқурча'. **Чап оёғига ўй-моқ ҳосил бўлибди**. Бу от **о:й-** феълидан **-мақ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 434). **Ўймоқ** сўзининг таркибини бошқача талқин этиш ҳам мумкин: **о:й-** феълидан **-ма** қўшимчаси билан **о:йма** оти ясалган, сўнгра унга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-қ** қўшимчаси қўшилган. Ҳар икки ҳолда ўзбек тилида **о:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **о:й-** + **мақ** = **о:ймақ** > **оймâқ**; (**о:й-** + **ма** = **о:йма**) + **қ** = **о:ймақ** > **оймâқ**.

ЎЙНА- 'тана, оёқ, қўл ва қош-кўзларни куйга монанд ҳолда гўзал ҳаракатлантир-', 'рақсга туш-'. **Йигит-қизлар "Лазги" куйига шавқ-завқ билан ўйнади**. Бу феъл қадимги туркий тилда **ойун** отидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 436; ПДП, 404; ДС, 365); қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ойун** + **а** = **ойуна-** > **ойна-** > **ойнâ-**.

ЎЙНАШ 'никоҳсиз жинсий алоқада бўлувчи шахс (эркак ёки аёл)'. **Ўйнашга ишониб эрсиз қолма** (Мақол). Бу от эски ўзбек тилида **ойна-** феълининг 'никоҳсиз жинсий алоқада бўл-' маъносидан **-ш** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 436, 437); кейинча-

лик а унлиси ä унлисига алмашган: **ойна-** + **ш** = **ойнаш** > **ойнәш**.

ЎЙНАШ- 'киши ёки ҳайвонга ҳаракат ёки сўз билан енгил-елпи тег-'. *Ўт билан ў й н а ш м а* (Мақол). Бу сўз **ойнә-** феълига 'бироз' маъносини ифодаловчи **-ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, шунга кўра асли 'бироз ўйна-' маъносини англатган, бошқа маънолари шу маънодан ўсиб чиққан: **ойнә-** + **ш** = **ойнәш-**.

ЎЙНОҚИ 'тинч турмайдиган', 'шўх'. *Чўпон учта ў й н о қ и тойчоқни ҳайдаб келди*. Қадимги туркий тилда **ойна-** феълидан **-қ** қўшимчаси билан **ойнақ** сўзи ясалган (Девон, I, 142): **ойна-** + **қ** = **ойнақ**; ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ойнақ** > **ойнâқ**; бу сўзга 'такрор' маъносини ифодаловчи **-и** қўшимчаси қўшилган: **ойнâқ** + **и** = **ойнâқи**.

ЎКИН- 'ачин-', 'афсуслан-'. *Дўстига ўз вақтида ёрдам бера олмаганидан ў к и н г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ўйла-' маъносини англатган **о-** феълига (ПАДП, 405; ДС, 375) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклдан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ў)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 524; Девон, I, 211; ДС, 382); ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: (**о-** + **к** = **ок-**) + **ўн** = **окўн-** > **окин-**. Бу сўз дастлаб 'ўйлан-' маъносини англатган бўлиб, 'ачин-', 'афсуслан-' маънолари кейин ўсиб чиққан.

ЎКИНЧ 'афсусланиш, ачиниш ҳолати'. *Укам бу ҳодисани изтироб билан, ў к и н ч билан гапириб берди*. Бу от қадимги туркий тилда 'ачин-', 'афсуслан-' маъносини англатган **окўн-** феълидан **-(ў)ч** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 524; Девон, I, 152; ДС, 383); ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, учинчи бўғиндаги **ў** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **окўн-** + **ўч** = **окўнўч** > **окинч**.

ЎКИР- 'балаңд овоз чиқар-'. *Синглим тўсатган ў к и р и б йиғлаб юборди*. Бу феъл қадимги туркий

тилдаги 'баланд овоз' маъносини англаган **ок** отидан **-(y)р** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 418); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига ал-машган: **ок + ур- = окур- > окир-**. Бу феъл дастлаб ҳай-вонларга нисбатан ишлатилган, кейинчалик маъно кенгайиши воқе бўлиб, инсонга нисбатан ҳам ишлатила бошлаган.

ЎКРА- 'қайта-қайта баланд овоз чиқар-'. **Синглим узоқ ў к р а б йиғлаги**. Бу феъл қадимги туркий тил-даги 'баланд овоз чиқар-' маъносини англаган **окур-** феълдан (ЭСТЯ, I, 418) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; **-а** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаф-фуз қилинмай қўйган, ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **окур- + а = окура- > окра- > окрә-**. Бу сўзни **ок** отидан **-ра** қўшимчаси билан ясалган деб талқин этиш ҳам мумкин (ЭСТЯ, I, 418): **ок + ра = окра- > окрә-**.

ЎКСИ- 'бебахралик, камситилганлик туфайли ру-ҳан азоблан-'. **Ўгай онанинг дағал муомаласидан кўнгли ў к с и г а н бола пана жойда йиғлаб ўтирар эди**. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'она' маъносини англаган **өг** отидан 'қўмсаш' маъносини ифодаловчи **-сә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 504); дастлаб 'онани қўмса-' маъносини билдирган бўлиб, 'руҳан азоблан-' маъноси кейин ўсиб чиққан; **өг** отига **-сә** қўшимчаси қўшилганидан кейин **с** жарангсиз ундоши таъсири билан **г** ундоши **к** ундошига алмашган; ўзбек тилида **ә** унлиси **и** унлига алмашган, **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **өг + сә = өгсә- > оксә- > окси-**.

ЎКСИЗ 'ота-онасиз', 'етим', 'ҳимоячиси йўқ' (оз ишлатилади). **Бу ердаги ў к с и з болаларни кўриб юрак-бағрим эзилиб кетди**. Ушбу сифат қадимги туркий тилдаги 'она' маъносини англаган **өг** отидан **-сўз** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 521; Девон, I, 122; ДС, 381); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, жарангсиз **с** ундоши таъсирида **г** ундоши **к** ундошига, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига ал-машган: **өг + сўз = өгсўз > оксиз**.

ЎКСИК 'руҳан азобланишни акс эттирувчи'. Қиз-нинг ў к с и к йиғиси эшитилди. Бу сифат окси- феъ- лидан -к қўшимчаси билан ясалган: окси- + к = оксик.

ЎКТАМ 'ҳиммат, саҳоват кўрсатишга интиладиган'. Укам - маҳалланинг ў к т а м йиғитларидан. Бу сифат қадимги туркий тилда 'фаҳм-фаросат' маъносини англатган *өг* отига (ДС, 378) -*лә* қўшимчасининг -*дә* шаклини қўшиб ясалган феъдан -*м* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 519; ПДП, 405); кейинчалик *д* ундоши жарангсизланиб, *т* ундошига (ПДП, 406; ДС, 381), ўзбек тилида *г* ундоши жарангсизланиб, *к* ундошига алмашган, *ө* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (*өг* + *дә* = *өгдә*-) + *м* = *өгдәм* > *өктәм* > *октәм*. Бу сўз асли 'фаҳм-фаросатли' маъносини билдирган, 'ҳимматли, саҳоватли' маъно қирраси кейин пайдо бўлган.

ЎЛ- 'ҳаётдан маҳрум бўл-'. Юрак касалидан ў л г а н кишилар сони йилдан йилга ортиб бормоқда. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл *өл*- тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 406; Де- вон, I, 54; ДС, 383); ўзбек тилида *ө* унлисининг юм- шоқлик белгиси йўқолган: *өл*- > *ол*-.

ЎЛАКСА 'ўлар ҳолатга етган', 'ўта нимжон'. Шу ў л а к с а отни аравага қўшиб бўлагими?! Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ҳаётдан маҳрум бўл-' маъноси- ни англатган *өл*- феълига (ДС, 383) -(*ә*)*к* қўшимчасини қўшиб ясалган *отдан* 'ўхшатиш, қиёс' маъносини ифо- даловчи -*сә* қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 527); ўзбек тилида *ө* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (*өл*- + *әк* = *өләк*) + *сә* = *өләксә* > *оләксә*. Бу сўз дастлаб 'ўликка ўхшаган' маъносини билдирган.

ЎЛАН 'ўсиб турган ўт', 'кўкат'. Ў л а н л а р орасидаги сўқмоқдан юриб кетдик. Бу от қадимги туркий тилдаги 'намлик' маъносини англатган *өл* отига (ДС, 383) -*и* қўшимчасини қўшиб ясалган феъдан (Девон, III, 272) -*н* қўшимчаси билан ясалган, сўнгра *и* унлиси *ә* унлисига алмашган (ДС, 383); ўзбек тилида *н* ундоши *н* ундошига алмашган, *ө* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (*өл*- + *и* = *өли*-) + *н* = *өлиң* > *өлән* > *олән*. Бу сўз асли 'нам' маъносини билдирган бўлиб, 'нами бор ўт' маъноси кейин ўсиб чиққан.

ЎЛАРОҚ 'бўлгани ҳолда' (китобий, оз ишлатилади). Бу ерда ер ислоҳотининг фойдасига ў л а р о қ бирмунча сўзлар бўлиб ўтди (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз 'воқеликка айлан-' маъносини англатувчи бол- феълининг ол- шаклидан (бол- > вол- > ол-) сифатдош ясовчи -(а)р қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига -ақ юклагмасини қўшиб тузилган ёрдамчи сўз бўлиб, кейинчалик иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: (ол- + ар = олар) + ақ > оләрâқ.

ЎЛАТ 'тез ва ёппасига ўлимга олиб келадиган касаллик ва шунинг оқибати'. Бултурги ў л а т г а энг сархил қўйларимиз нобуд бўлиб кетди. Бу от 'ҳаётдан маҳрум бўл-' маъносини англатган ол- феълидан -(ä)т қўшимчаси билан эски ўзбек тилида ясалган (ЭСТЯ, I, 527); кейинчалик ö унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: ол- + äт = öләт > олät.

ЎЛИК 'яшаш жараёни тўхтаган', 'мурда'. Қабристонга ў л и к олиб келинмаган кун йўқ. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ҳаётдан маҳрум бўл-' ва 'ҳаётдан маҳрум қил-' маъноларини англатган ол- феълига -(ў)г қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 527; ПДП, 406; Девон, I, 102; ДС, 384); кейинчалик г ундоши к ундошига алмашган (КРС, 592); ўзбек тилида ö унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган: ол- + ўг = öлўг > олўк > олик.

ЎЛИМ 'тирик организм ҳаётининг тугаши', 'қазо'. Ў л и м г а даво йўқ. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ҳаётдан маҳрум бўл-' маъносини англатган ол- феълидан -(ў)м қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 527; ПДП, 406; Девон, I, 105; ДС, 384); ўзбек тилида ö унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги ў унлиси и унлисига алмашган: ол- + ўм = öлўм > олим.

ЎЛИМТИК 'ўлим ҳолатига етган', 'яқин фурсатда ўлган'. Қузгунлар ў л и м т и к ҳайвонлар билан озиқланади. Бу сифат қадимги туркий тилдаги öлўм отидан 'ўхшатиш, қиёс' маъносини ифодаловчи -тўк қўшимчаси билан эски ўзбек тилида ясалган (ЭСТЯ, I, 527; КРС, 593); кейинчалик иккинчи, учинчи бўғиндаги ў

унлиси и унлисига алмашган, *ö* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: *ö*лўм + тўк = *ö*лўмтўк > **ö**лимтик > **о**лимптик.

ЎЛЧА- 'махсус асбоб билан нарсанинг узунлигини аниқла-'. *Етти ў л ч а б, бир кес* (Мақол). Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'узунлигини белгила-' маъно – сини англаган *өл-* феълдан **-(ў)ч** қўшимчаси билан ясалган отга *-ä* қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 529); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 593), ўзбек тилида биринчи бўғиндаги *ö* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (*өл-* + *ўч* = *өлўч*) + *ä* = *өлўчä-* > *өлчä-* > *олчä-*. Бу феъл ўзбек тилининг айрим шеваларида *очlä-* шаклида ҳам ишлатилади; бунда *лч* ундошларининг ўрни алмашади: *олчä-* > *очlä-*.

ЎМГАК 'кўкрак'. *Найза отнинг ў м г а г и г а санчилди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бўртиб тур-' маъносини англаган *ом-* феълдан (ЭСТЯ, I, 453) **-(у)г** қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(а)к** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; охирги қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида *а* унлиси *ä* унлисига алмашган: (*ом-* + *уг* = *омуг*) + *ак* = *омугак* > *омгак* > *омгäк*.

ЎМИЗ 'елканинг қўл билан туташган қисми'. *У мени икки қўли билан ў м и з и м г а н ушлаб қучоғига тортди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'доира шаклида бўртиб турган суяк' маъносини англаган *ом* отидан 'икки, қўш' маъносини ифодаловчи **-(у)з** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 455); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги *у* унлиси *и* унлисига алмашган: *ом* + *уз* = *омуз* > *омиз*. Бу сўз асли 'икки елка суягининг бўртиб турган қисми' маъносини англаган.

ЎМРОВ 'от кўрагининг бўртиқ қисми'. *Сув отнинг ў м р о в и г а етди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'бўртиқ' маъносини англаган *ом* отидан **-(у)р** қўшимчаси билан ясалган феълга **-(а)в** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 454); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ўзбек ти –

лида в ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: (ом + ур = омур-) + ав = омурав > одрав > омрâв.

ЎНАҚАЙ 'ишни ўнг қўли билан бажарадиган', 'ўнг қўл ёки оёққа тааллуқли'. *Ў н а қ а й кавушим ким биландир адаш бўлиб қолибди*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'сўлнинг терси' маъносини англатган оң сўзидан (Девон, I, 76; ДС, 367) –ақай қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида ң ундоши н ундошига, а унлилари ä унлиларига алмашган: оң + ақай = оңақай > онăқай.

ЎНФАЙ 'қулай', 'осон'. *Топширигингизни бажариш ў н ф а й бўлмади*. Бу сифат қадимги туркий тилдаги оң– феълининг 'қулай бўл–' маъносидан –(а)й қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 460; Девон, I, 76; ДС, 367); қўшимча қўшилганидан кейин ң товуши нф товушларига (ДС, 368), ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: оң– + ай = оңай > онғай > онғай.

ЎНФАЛ– 'ижобий, яхши ҳолатга қайт–'. *Бу йил деҳқончилик анча ў н ф а л г и*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'тузук бўл–', 'яхши томонга ўзгар–' маъносини англатган оң– феълидан (ДС, 367: оң– I) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(а)л қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 368); бу сўз Девонда оңулды шаклида келтирилган (III, 404); ўзбек тилида ң ундоши нф ундошларига, а унлиси ä унлисига алмашган: оң + ал = оңал– > онғал– > онғал–.

ЎНФАР– 'ижобий, яхши ҳолатга қайтар–'. *Гўзаларнинг ривожи кечиккан эди, ишловга зўр бериб ў н ф а р и б о л г и к*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'тузук бўл–', 'яхши томонга ўзгар–' маъносини англатган оң– феълидан –(а)р орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 368); ўзбек тилида ң ундоши нф ундошларига, а унлиси ä унлисига алмашган: оң– + ар = оңар– > онғар–.

ЎҲ 'нарсанинг юза, сиртқи томони'. *Дастурхоннинг ў н г и ўз тусини анча йўқотибди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от оң тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 533); ўзбек тилида ö унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: оң > оң.

Ўн- 'аввалги рангини йўқот-'. *Офтобга кўп юрганиган рўмоли ўнгиб кетган эди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **өн**- тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 535; Девон, I, 185; ДС, 386); ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **өн**- > **он**-.

ЎНАР- 'елкага кўндаланг қўй-'. *Бўри қўйни ўнгариб кетаётганини кўрдим*. Бу феъл қадимги туркий тилда 'юза', 'сирт' маъносини англатган **өн** отидан **-(ә)р** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 534); ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **өн** + **әр** = **өнәр**- > **оңәр**-.

ЎНАЧ 'бўғиз бўшлиғи билан ошқозонни туташтирувчи найсимон аъзо'. *Унинг ўнгачи га яра пайдо бўлибди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ковак', 'бўшлиқ' маъносини англатган **өн** отидан (ЭСТЯ, I, 536) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ў)ч** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 387); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **ә** унлисига алмашган, **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **өн** + **ўч** = **оңўч** > **оңач**. Дастлаб 'ковакча' маъносини англатган бу сўз кейин-чалик 'найсимон аъзо' маъносини англата бошлаган. **Оңач** сўзи ҳозирги ўзбек тилида **қизилоңач** қўшма сўзи таркибида ишлатилади.

ЎНИР 'ўйиқ, чуқур жой'. *Тоғ ёнбағридаги ўнги рларга қор узоқ вақт эримай туради*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ковла-', 'чуқур ҳосил қил-' маъносини англатган **он**- феълдан **-(у)р** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 462; Девон, I, 119); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **он**- + **ур** = **оңур** > **оңир**.

ЎНЛА- 'қулай ҳолатга келтир-', 'тўғрила-'. *Раис назоратсиз қолдирилган игора ишларини энди ўнглади*. Бу феъл ўзбек тилида 'қулай', 'осон', 'тўғри' маъносини англатувчи **он** сифатидан (Девон, I, 76; ДС, 367) **-лә** қўшимчаси билан ясалган: **он** + **лә** = **оңлә**-.

ЎП- 'эркалаш, севиш ифодаси сифатида лабларни тегиз-', 'бўса ол-'. *Аваз хотинининг .. кўзларидан, қошларидан ўпди* (Пиримқул Қодиров). Қадимги

туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **оп-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 539); ўзбек тилида **о** унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **оп-** > **оп-**.

ЎПИР- 'тез ва чуқур ўйиб юбор-'. *Сув тўғон остини ўпириб ташлабди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ич томонга тортил-' маъносини англаган **оп-** феълига (Девон, I, 183) –ур орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 466); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: **оп-** + **ур** = **опур-** > **опир-**.

ЎПИЧ 'енгил-елпи бўса'. *Қизалоқ эркалиниб ўпич берди*. Бу от қадимги туркий тилда 'бўса ол-' маъносини англаувчи **оп-** феълидан (ПДП, 407; Девон, I, 176; ДС, 387) –(ў)ш қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 539; Девон, I, 92); ўзбек тилида **ш** ундоши **ч** ундошига, ў унлиси и унлисига алмашган, **о** унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **оп-** + **ўш** = **опўш** > **опич** > **опич**.

ЎПКА 'нафас олиш аъзоси'. *Касалнинг ўпкаси қаттиқ шомолаган экан*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ич томонга торт-' маъносини англаган **оп-** феълидан (Девон, I, 176) –кя қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 641); ўзбек тилида **о** унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **оп-** + **кя** = **опкя** > **опкя**.

ЎПКАЛА- 'ноҳақликдан ранжиб гапир-'. *Оғир касал бўлиб ётганимда бирор марта ҳам хабар олмаганидан ўпкалаганим*. Бу феъл қадимги туркий тилда **опкя** отининг 'гина', 'араз' маъносидан (Девон, I, 148) –лэ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 541; ДС, 388); Девонда бу сўз **опкиля**– шаклида келтирилган (I, 308), гўё шу усул билан бу сўз **опкяла**– ('ўпкасига ур-') сўзидан фарқланган (ўша бетда); ўзбек тилида **о** унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **опкя** + **лэ** = **опкяля**– > **опкяля**–.

ЎПҚИН 'катта оқин сувнинг доира шаклида айланиб, турли нарсаларни ўз ичига тортиб кетадиган ери'. *Дарё ўртасидаги ўпқин хасчўлларни қаърига тортиб кетар эди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ич томонга торт-' маъносини англаган **оп-** феълидан (ДС,

368) эски ўзбек тилида **-қун** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 465; КРС, 576); кейинчалик иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: **оп-** + **қун** = **опқун** > **опқин**.

ЎПҚОН 'ўпқин остидаги бўш ер, сув тортилиб кетадиган чуқурлик'. *Гирдобнинг кучи сув остида жуда катта ўпқон борлигини кўрсатиб турар эди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ич томонга торт-' маъносини англаган **оп-** феълидан (ДС, 368) эски ўзбек тилида **-қан** қўшимчаси билан ясалган; ҳозирги ўзбек тилида **қ** ундошидан кейинги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **оп-** + **қан** = **опқан** > **опқан**.

ЎР I 'чуқур', 'хандақ'. *Фронш чизиғида ўрлар қазилди*. Қадимги туркий тилда 'чуқур' маъносини англаган бу от асли 'ковла-' маъносини англаувчи **ор-** феълининг исм эши бўлиб (ЭСТЯ, I, 466), ҳозирги ўзбек тилида деярли ишлатилмайди.

ЎР II 'дўнг', 'тепалик'. *Ўр келса, ўрмалади*. Бу от қадимги туркий тилда 'тепага ҳаракатлан-' маъносини англаган **о:р-** феълининг (ЭСТЯ, I, 542) исм эши бўлган; ўша даврлардаёқ **о:** унлисининг чўзиқлик белгиси (ДС, 388), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: **о:р** > **өр** > **ор**.

ЎР- 'бир-бирига чирмаштир-', 'эш-'. *Кампир неварасининг сочини ўр и б қ ў й г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феълнинг унли товуши асли юмшоқ ва чўзиқ талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I 544), ўша даврлардаёқ чўзиқлик белгиси (Девон, I, 183), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: **о:р-** > **өр-** > **ор-**.

ЎРА 'махсус қазилган чуқурлик'. *Кузда бу ўра - га картошка, сабзи кўмиб қўямиз*. Бу от қадимги туркий тилда 'ковла-' маъносини англаган **ор-** феълидан **-у** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 467; Девон, I, 115; ДС, 371); кейинчалик у унлиси **а** унлисига, **а** унлиси ўз навбатида **â** унлисига алмашган: **ор-** + **у** = **ору** > **ора** > **орâ**.

ЎРГАМЧИ қ. **ўргимчак**

ЎРГАН- 'билим-малака ол-'. *Оз-оздан ўр га - н и б олим бўлур*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'бил-'

маъносини англатган **ō**- феълидан **-г** қўшимчаси билан ясалиб, 'фикр' маъносини англатувчи **ōг** отига (ПДП, 405) **-(ў)р** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ā)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўша даврлардаёқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; **гр** ундошлари ўрин ал-машган (ЭСТЯ, I, 498; ПДП, 406; Девон, I, 253; ДС, 380, 388); ўзбек тилида **ō** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **[(ō- + г = ōг) + ўр = ōгўр-] + āн = ōгўрāн- > ōгрāн- > ōргāн- > оргāн-**.

ЎРГАТ- 'билим-малакали қил-'. *Янги алифбони ў р г а т и ш бошлаб юборилди.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'бил-' маъносини англатган **ō**- феълидан **-г** қўшимчаси билан ясалиб, 'фикр' маъносини англатувчи **ōг** отига (ПДП, 405) **-(ў)р** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан **-(ā)т** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўша даврлардаёқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ЭСТЯ, I, 498; ПДП, 406; Девон, 260; ДС, 380, 388), **гр** ундошлари ўрин алмашган; ўзбек тилида **ō** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **[(ō- + г = ōг) + ўр = ōгўр-] + āт = ōгўрāt- > ōгрāt- > ōргāt- > оргāt-**.

ЎРГИМЧАК 'тўр тўқиб, пашша каби майда жони-ворларни тутиб ейдиган бўғин оёқли ҳашарот'. *Ў р - г и м ч а к и н и н и с у п у р г и б и л а н о л и б т а ш л а д и м.* Бу сўз қадимги туркий тилда 'эш-' маъносини англатган **ō:р-** феълининг **ōр-** шаклидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **-гў** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига **-м** қўшимчасини қўшиб ясалган отта кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чāк** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 545); ўзбек тилида **ō** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **[(ōр- + гў = ōргў-) + м = ōргўм] + чāк = ōргўмчāк > оргимчāк.** Девонда (I, 162) бу сўз **ōрўмчāк** шаклида келтирилган (**-гў** қўшимчаси қатнашмаган).

ЎРДА 'ҳукмдорнинг қароргоҳи'. *Қўқон хони ў р - г а с и м у з е й г а а й л а н т и р и л г а н.* Бу от қадимги туркий тилда 'тепага ҳаракатлан-' маъносини англатган **ор-**

феълнинг **-(у)т** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-у** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 472); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаф-фуз қилинмай қўйган; **т** ундоши **р** ундошининг таъсирида жарангли эшига, сўз охиридаги **у** унлиси **ә** унли-сига алмашган: (**ор-** = **ут** = **орут-**) + **у** = **оруту** > **орту** > **орду** > **ордә**.

ЎРДАК 'сувда сузиб, боши билан шўнғиб овқатланадиган ялоқ тумшуқли қуш'. *Шошган ў р д а к ҳам боши билан, ҳам думи билан шўнғийди* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилдаги 'шўнғи-' маъносини англаган **өр-** феълдан **-дәк** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **ө**: унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ө:р-** + **дәк** = **өрдәк** > **ордәк**. Бу сўзни бошқача талқин этиш ҳам мумкин: 'шўнғи-' маъносини англаган **ө:р-** феълга 'такрор' маъносини ифодаловчи **-лә** қўшимчасининг **-дә** шаклини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-к** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 128, ДС, 388); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**өр-** + **дә** = **өрдә-**) + **к** = **өрдәк** > **ордәк**. **Ордәк** сўзи асли 'кўп марта шўнғувчи' маъносини англаган: бу қушга ном шу хусусияти асосида берилган.

ЎРИМ I 'ўсимликни пояси билан кесиб олиш'. *Ҳозир беданинг иккинчи ў р и м и бошланди*. Бу от қадимги туркий тилда 'ўсимликни пояси билан кес-' маъносини англаган **ор-** феълдан (Девон, I, 183, ДС, 370) **-(у)м** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 104); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **ор-** + **ум** = **орум** > **орим**.

ЎРИМ II 'эшиб ҳосил қилинган'. *Қизнинг бир ў р и м сочи елкасидан ошиб, кўксига тушиб турар эди*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'эш-' маъносини англаган **ө:р-** феълдан **-(ў)м** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 545), ўша даврлардаёқ **ө**: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, I, 53: **өрмә**); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган, шу туфайли **орим I** сўзига шаклан тенглашиб қолган: **ө:р-** + **ўм** = **ө:рўм** > **өрўм** > **орим II**.

ЎРИН 'ишғол қилинадиган жой, сатҳ'. *Баъзилар ўтирган ў р н и г а н тура олмади*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'жойла-' маъносини англатган ор- феълидан **-(у)н** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 478; ПДП, 405; ДС, 372); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: **ор-** + **ун** = **орун** > **орин**.

ЎРИНДИҚ 'ўтириш учун тайёрланган жиҳоз'. *Меҳмонлар учун алоҳида ў р и н г и қ л а р қўйилди*. Бу от қадимги туркий тилда **орун** отига **-луқ** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 479; ДС, 372); кейинчалик **л** ундоши **н** ундошининг таъсирида **д** ун- дошига (КРС, 581), ўзбек тилида у унлилари **и** унлила- рига алмашган: **орун** + **луқ** = **орунлуқ** > **орундуқ** > **ориндиқ**. Бу сўз дастлаб 'тахт' маъносини англатган, ҳозирги маъноси маъно кенгайиши воқе бўлиб юзага келган.

ЎРИНЛА- 'меъёрига етказиб бажар-'. *Хўжали- гимиз бу йил режани барвақт ў р и н л а г и*. Бу феъл ўзбек тилида **орун** отига **-ла** қўшимчасини қўшиб ясалган (КРС, 581); кейинчалик у унлиси **и** унлисига, **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **орун** + **ла** = **орунла-** > **оринлә-**. Асли 'жойга эга қил-' маъносини англатиши лозим бўлган бу сўзнинг 'меъёрига етказиб бажар-' маъносини англатиши **орнига қой-** иборасининг таъсирида юзага келган.

ЎРКАЧ 'туянинг тепа сиртида ёғ қатламидан иборат дўнг ўсимта'. *Рўпарадаги тоғ чўққилари туя ў р к а ч л а р и г а ўхшайди*. Бу от қадимги туркий тилда 'тепага ҳаракатлан-' маъносини англатган **ө:р-** феълидан (ЭСТЯ, I, 542) **-кў** қўшимчаси билан ясалган отта (Девон, I, 149) эски ўзбек тилида кичрайтириш маъносини ифо- даловчи **-ч** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 599); қадимги туркий тилдаёқ **ө:** унлисининг чўзиқлик белгиси, кейинчалик юмшоқлик белгиси йўқолган, ик- кинчи бўғиндаги **ў** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**ө:р-** + **кў** + **ө:ркў** > **өркў**) + **ч** = **өркўч** > **оркәч**.

ЎРЛА- 'тепаликка кўтарил-'. *Қўйлар тепаликка ў р л а б к е т г и*. Бу феъл асли қадимги туркий тилда 'тепалик', 'дўнг' маъносини англатувчи **ө:р** отидан **-лә** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 543); ўша даврлар-

даёқ **ö**: унлисининг чўзиқлик белгиси (ДС, 389), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси йўқолган: (**ö:p** + **lä** = **ö:рlä**– > **өрlä**– > **орlä**–.

ЎРМАЛА– 'майда қадамлар билан ҳаракатлан–'(ҳашарот ҳақида). **Қўнғизлар ҳар томонга ў р м а л а б к е т г и**. Бу сўз асли **өр**– феълининг 'саҳн бўйлаб ҳаракатлан–' маъносидан (ЭСТЯ, I, 543) эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи **–mä** қўшимчасини ва 'такрор' маъносини ифодаловчи **–lä** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 599); кейинчалик **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**өр**– + **mä**– = **өрmä**–) + **lä** = **өрmälä**– > **ормälä**–.

ЎРМОН 'дарахтлар билан қопланган кенг майдон'. **Душман ў р м о н и ч и г а чекинди**. Бу сўз қадимги туркий тилда 'дарахт' маъносини англатган **ор** отидан **–ман** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 473; ДС, 371), асли 'кўп дарахт' маъносини англатган; ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **ор** + **ман** = **орман** > **ормân**.

ЎРНА– 'бирор жойни бенуқсон, мустаҳкам ишғол қил–'. **Нарвон ерга яхши ў р н а г и**. Бу феъл қадимги туркий тилда **орун** отидан **–а** қўшимчаси билан ясалган, **–а** қўшимчаси қўшилганидан кейин бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ЭСТЯ, I, 479; Девон, I, 284; ДС, 371); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган; **орун** + **а** = **оруна**– > **орна**– > **орnä**–. Ҳозирги ўзбек тилида **орnä**– феъли эмас, балки унга **–ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган **орnäш**– шакли кўп ишлатилади.

ЎРНАШ– қ. **ўрна**–

ЎРОҚ 'ўсимликни пояси билан кесиш қуроли'. **Бугдойни ў р о қ б и л а н ўрдиқ**. Бу от қадимги туркий тилда 'пояси билан кес–' маъносини англатувчи **ор**– феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи **–ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **–қ** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 468; Девон, I, 141), кейинчалик **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 577, 579); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**ор**– + **ға** = **орға**–) + **қ** = **орғақ** > **орақ** > **орâқ**.

ЎРТА 'икки томондан тенг узоқликдаги, марказ — даги нуқта'. *Дарёнинг ўрта сизга сузиб бордиқ.* Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'жойлан-' маъносини англаган **ор-** феълнинг **-(у)т** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-у** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 145; ДС, 371); **-у** қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; қадимги туркий тилдаёқ бу сўз охиридаги **у** унлиси **а** унлисига алмашган (ДС, 371: **ortu, orta**); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **(ор- + ут = орут-) + у = оруту > орту > орта > орта.**

ЎРТА- 'куйдир-'. *Ўғлининг кейинги хати юракбағрини ўртаб юборди.* Бу феъл қадимги туркий тилда 'ён-' маъносини англаган **өр-** феълига **-(ў)т** қўшимчасини қўшиб ясалган отдан **-ә** қўшимчаси билан ясалган; дастлаб **ў** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 78, ДС, 389); ўзбек тилида **ө** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **(өр- + ўт = өрўт) + ә = өрўtä- > орtä- > орtä.**

ЎРТАНЧА 'уч фарзанднинг орада туғилгани'. *Шу пайт чолнинг ўртанча ўғли етиб келди.* Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'ўртада жойлаш-' маъносини англаган **орта-** феълидан **-н** қўшимчаси билан ясалган сўзга **-ча** қўшимчасини қўшиб ясалган (ЭСТЯ, I, 477); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **(орта- + н = ортан) + ча = ортанча > ортәнчә;** айрим шевадарда бу сўз охиридаги **ә** унлиси **и** унлисига алмашади: **ортәнчә > ортәнчи.**

ЎРТОҚ 'тенг шахслар бир-бирига нисбатан'. *Меҳмонлардан бири ўртоғининг акаси экан.* Қадимги туркий тилдаги бу от (Девон, I, 125; ДС, 371) асли феъл асосига **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалгани шубҳасиз, лекин 'тенг ҳолатда бўл-' маъносини англаган **орта-** феъли мавжуд бўлганини тасдиқловчи далил манбаларда йўқ (ЭСТЯ, I, 476).

ЎС- 'тепага кўтарил-', 'ривожлан-', 'улғай-'. *Ер шўрхок бўлганидан бу жойларда гарахт ўсмайди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл таркибидаги унли асли юмшоқ талаффуз

қилинган (ЭСТЯ, I, 552; ДС, 391), ўзбек тилида бу белгиси йўқолган: **ös-** > **os-**.

ЎСИМЛИК 'экин, ўт ва дарахтлар'. Бу *шўрхок ерларда ў с и м л и к ўсмайди*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'тепага кўтарил-' маъносини англатган **ös-** феълидан **-(ў)м** қўшимчаси билан ясалган отдан (ЭСТЯ, I, 553) эски ўзбек тилида **-лўк** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 601); кейинчалик **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, **ў** унли и унлисига алмашган: (**ös-** + **ўм** = **ösўм**) + **лўк** = **ösўмлўк** > **осимлик**.

ЎСИМТА 'танада бўртиб чиққан қўшимча қисм'. *Укасининг чап қулоғида ў с и м т а с и бор*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'ривожлан-' маъносини англатган **ös-** феълидан эски ўзбек тилида **-(ў)м** қўшимчаси билан ясалган **ösўм** отига (ЭСТЯ, I, 553) кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-тә** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси и унлисига алмашган: (**ös-** + **ўм** = **ösўм**) + **тә** = **ösўмтә** > **осимтә**.

ЎСМИР '12-16 ёшдаги ўғил бола'. *Хашарга қишлоқнинг ў с м и р л а р и ҳам қатнашди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'улғай-' маъносини англатган **ös-** феълидан эски ўзбек тилида **-мўр** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 553); кейинчалик **ö** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси и унлисига алмашган: **ös-** + **мўр** = **ösмўр** > **осмир**.

ЎТ I 'олов'. *Ер тўйдирар, ў т куйдирар* (Мақол). Бу от асли қадимги туркий тилда **o:t** тарзида та-лаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 483), ўша даврлардаёқ **o:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқола бошлаган [ПДП, 405: **ot** (**oot**); ДС, 373: **ot**, **o:t**]: **o:t** > **от**.

ЎТ II 'жигардан ажралиб чиқадиган сарғиш-яшил рангли аччиқ суюқлик'. *Жигарнинг пастки сиртида ў т пуфаги жойлашган*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **ö:д** тарзида та-лаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 504), ўша даврлардаёқ **д** ундоши **т** ундошига алмашган, **ö:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 407; Девон, I, 79; ДС, 391); ўзбек

тилида бу унлининг юмшоқлик белгиси йўқолган: $\ddot{o}:d > \ddot{o}:t > \ddot{o}t > ot$.

ЎТ- 'бир нуқтадан бошқа бир нуқтага ҳаракатлан-'. *Ишим битди, эшагим лойдан ўтди* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли $\ddot{o}t$ - тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 407; Девон, I, 182; ДС, 391); ҳозирги ўзбек тилида \ddot{o} унлиси — нинг юмшоқлик белгиси йўқолган: $\ddot{o}t- > ot-$.

ЎТА 'ортиқ даражада', 'ғоят'. *Қизим болаларини ўта соғинган экан*. Кучайтириш маъносини ифода — ловчи бу сўз қадимги туркий тилда 'бир нуқтадан бошқа бир нуқтага ҳаракатлан-' маъносини англатган $\ddot{o}t$ - феълдан (Девон, I, 182; ДС, 391) — \ddot{a} қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 555); ўзбек тилида \ddot{o} унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: $\ddot{o}t- + \ddot{a} = \ddot{o}t\ddot{a} > ot\ddot{a}$.

ЎТА- I 'ўтоқ қил-'. *Уканг томорқага сабзи ўтади*. Бу феъл 'чорва молларига емиш бўладиган ўсимлик' маъносини англатувчи ot отидан (ПДП, 405; Девон, I, 71; ДС, 373) — a қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 482; Девон, III, 268); ўзбек тилида a унлиси \ddot{a} унлисига алмашган: $ot + a = ot\ddot{a} > ot\ddot{a}$ -.

ЎТА- II 'бажар-', 'адо эт-'. *Ота ўз фарзанди олдидаги бурчини албатта ўтади*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'ўғит', 'вазифа' маъноларини англатган $\ddot{o}t$ отидан (ПДП, 407; ДС, 391) — \ddot{a} қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 556; Девон, III, 268; ДС, 392); ўзбек тилида \ddot{o} унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: $\ddot{o}t + \ddot{a} = \ddot{o}t\ddot{a} > ot\ddot{a}$ -.

ЎТИК 'дазмол'. *Қизимга янги ўтки олиб бердим*. Бу ot қадимги туркий тилдаги $\ddot{o}t$ - феълнинг 'сирпан-' маъносидан (ЭСТЯ, I, 555: $\ddot{o}t- 13$) —(й)к қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 555; Девон, I, 99); ўзбек тилида \ddot{o} унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги \ddot{u} унлиси i унлисига алмашган: $\ddot{o}t\ddot{u}k > otik$.

ЎТИН 'ёқиш учун тайёрланган ёғоч'. *Қуруқ ўтин тезда ўт олди*. Бу ot асли қадимги туркий тилда 'аланга ҳосил қил-', 'ён-' маъносини англатган ot - феълдан (ЭСТЯ, I, 483) —(у)н қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 153; ДС, 374); эски ўзбек тилида бу сўз $oxi-$

ридаги **ң** ундоши **н** ундошига (КРС, 584), кейинчалик у унлиси **и** унлисига алмашган: **от-** + **уң** = **отуң** > **отун** > **отин**.

ЎТИН- 'ёлвориб илтимос қил-'. "*Мени кечиринг*", – *деб икки қўлини кўксига қўйиб ў т и н г и*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'товуш чиқар-', 'музожаат қил-' маъносини англаган **от-** феълига (ЭСТЯ, I, 556; ДС, 391) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(ў)н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 556; Девон, I, 208; ДС, 393); ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **от-** + **ўн** = **отўн-** > **отин-**.

ЎТИНЧ 'ёлвориб қилинган илтимос'. *Ў т и н ч и м шуки, мени боламдан айирманг*. Бу от қадимги туркий тилда 'илтимос қил-' маъносини англаган **отўн-** феълидан (Девон, I, 208; ДС, 393) **-(ў)ч** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 556); ўша даврлардаёқ учинчи бўғиндаги **ў** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 151; ДС, 393); ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **отўн-** + **ўч** = **отўнўч** > **отўнч** > **отинч**.

ЎТИР- 'оёқларни букиб ва танани тик тутиб бирор жойда ўринлаш-'. *Укам ёнимга келиб ў т и р г и*. Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'оёқларни букиб бирор жойга жойлан-' маъносини англаган **ол-** феълидан (ЭСТЯ, I, 491) **-дур** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ПДП, 404; ДС, 366: **oldur-**); ўша даврлардаёқ **д** ундоши **т** ундошига алмашган (ПДП, 404; Девон, I, 228; ДС, 366: **oltur-**). Бу сўз дастлаб 'ўзингни бирор жойни ишғол қилдир-' маъносини билдирган, кейинчалик орттирма маъноси сўнган. Эски ўзбек тилида бу феъл **олтур-** шаклида кўп ишлатилган; ҳозирги ўзбек тилида бу сўз таркибидаги **л** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, иккинчи бўғиндаги **у** унлиси эса **и** унлисига алмашган: **ол-** + **дур** = **олдур-** > **олтур-** > **отир-**.

ЎТКАЗ- 'бир нуқтадан бошқа бир нуқтага ҳара-катлантир-'. *Вақтингни беҳуда ў т к а з м а*. Бу сўз ўзбек тилида 'бир нуқтадан бошқа бир нуқтага ҳара-катлан-' маъносини англатувчи **от-** феълидан (Девон, I,

182; ДС, 391) эски ўзбек тилида **-кӓз** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ӧт-** + **кӓз** = **ӧткӓз-** > **откӓз-** (**отқиз-** феълига қиёсланг).

ЎТКИНЧИ 'вақтинчалик', 'тез ўтиб кетадиган'. *Ў т к и н ч и ҳавасга берилиб, ўзингни бағном қилма.* Бу сифат 'бир нуқтадан бошқа бир нуқтага ҳаракатлан-' маъносини англатувчи **ӧт-** феълидан (Девон, I, 182; ДС, 391) эски ўзбек тилида **-кўн** қўшимчаси билан ясалган отга (ЭСТЯ, I, 555) **-чи** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: (**ӧт-** + **кўн** = **ӧткўн**) + **чи** = **ӧткўнчи** > **откинчи**.

ЎТКИР 'ўта кесувчан'. *Гўшт тўғрашга ў т к и р пичоқ олиб чиқди.* Бу сифат 'бир нуқтадан бошқа бир нуқтага ҳаракатлан-' маъносини англатувчи **ӧт-** феълининг 'яхши кес-' маъносидан эски ўзбек тилида **-кўр** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 555; КРС, 602); кейинчалик **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **ӧт-** + **кўр** = **ӧткўр** > **откир**.

ЎТМАС 'яхши кесмайдиган'. *Ў т м а с пичоқ қўл кесар* (Мақол). Бу сўз эски ўзбек тилида 'яхши кес-' маъносини англатувчи **ӧт-** феълининг бўлишсиз шаклига **-с** сифатдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: (**ӧт-** + **мӓ** = **ӧтмӓ-**) + **с** = **ӧтмӓс** > **отмӓс**; маъно тараққиёти натижасида бу сифатдош сифатга (**откир** сифатининг антоними) айланган.

ЎТМИШ 'ўтган давр', 'кечмиш'. *Ў т м и ш и м и з г а доир бебаҳо ёдгорликлар юксак маданият-тимиздан дарак беради.* Бу сўз 'бир нуқтадан бошқа бир нуқтага ҳаракатлан-' маъносини англатувчи **ӧт-** феълидан эски ўзбек тилида **-мўш** сифатдош қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 555); маъно тараққиёти натижасида отга айланган; кейинчалик **ӧ** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **ў** унлиси **и** унлисига алмашган: **ӧт-** + **мўш** = **ӧтмўш** > **отмиш**.

ЎТОВ 'очиқ майдонда гумбаз шаклида тиклана – диган кўчма турар жой'. Чўлон ў т о в н и н г и ч и г а к и р г и. Бу от қадимги туркий тилдаги 'олов ёқ–' маъно – сини англаган ота– феълидан (Девон, III, 268) –ғ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 487; Девон, III, 226; ДС, 373); кейинчалик бу сўз охиридаги ғ ундоши в ун – дошига алмашган (КРС, 583); ўзбек тилида в ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: ота– + ғ = отағ > отав > отâв.

ЎТОҚ 'экин орасидаги бегона ўсимликни юлиб ташлаш'. Бу пайкал ҳали ў т о қ г а н ч и қ қ а н и й ў қ. Бу от эски ўзбек тилида 'экин орасидаги бегона ўсим – ликни юл–' маъносини англаувчи ота– феълидан –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик қ ундоши олди – даги а унлиси â унлисига алмашган: ота– + қ = отақ > отâқ.

ЎТРОҚ 'бир жойда муқим яшайдиган'. Туркий қабилалар секин–аста ў т р о қ ҳ а ё т г а ў т г и. Бу сифат 'оёқларни букиб ва танани тик тутиб бирор жойда ўринлаш–' маъносини англаувчи отур– феълидан эски ўзбек тилида –(у)қ қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 422; КРС, 584); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, қ ундоши олдидаги у унлиси â унлисига алмашган: отур– + уқ = отуруқ > отруқ > отрâқ.

ЎТТИЗ учинчи ўнликнинг номи. Икки ўн беш – бир ў т т и з. Бу саноқ сон қадимги туркий тилда дастлаб отуз тарзида (ПДП, 405; ДС, 374), кейинроқ от – туз тарзида (Девон, I, 159; ДС, 374) талаффуз қилинган, ҳозирги ўзбек тилига кейинги талаффуз шакли етиб келиб, иккинчи бўғинидаги у унлиси и унлисига ал – машган: оттуз > оттиз.

ЎТҚАЗ– қ. ўтқиз–

ЎТҚИЗ– 'ўтиришга кўмаклаш–'; 'эк–'. Бувисини юмшоқ диванга ў т қ и з и б, чой қуйиб берди. Бу феъл асли ўзбек тилида отир– феълидан –ғиз ортгирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик ир то – вушлари талаффуз қилинмай қўйган, ғ ундоши қ ундо – шига алмашган: отир– + ғиз = отирғиз– > отқиз–. Бу сўз

ўзбек тилида **отқаз**– шаклида ҳам ишлатилади (**отқаз**– феълига қиёсланг).

ЎХЧИ– ‘бирор нарса еб–ичганда томоқдан кетмакет йўталга ўхшаган шиддатли товуш чиқар–’. **Узум шарбатини ича туриб ў х ч и б к е т г и м**. Бу сўз асли қадимги туркий тилда ‘кўнгли айни–’ маъносини англатган **оқ**– феълидан эски ўзбек тилида кучайтириш, ‘такрор’ маъносини ифодаловчи **–чу** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 444, КРС, 565: **оқшу**–); кейин – чалик **у** унлиси **и** унлисига, **қ** ундоши **х** ундошига ал– машган: **оқ**– + **чу** = **оқчу**– > **охчи**–.

ЎХША– ‘бир хилликка эга бўл–’. **Боласи отасига ў х ш а м а б г и**. Бу феъл асли қадимги туркий тилдаги ‘бир хил белгиси бор’ маъносини англатган **оқ** сифати – дан **–ша** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 419); ўша даврлардаёқ **қ** ундоши **х** ундошига алмашган (ДС, 374); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **оқ** + **ша** = **оқша**– > **охшә**–.

ЎХШАШ ‘бир хилликка эга’. **Узоқда акамга ў х ш а ш бир киши турганини кўргим**. Бу сўз **охшә**– (< **оқша**–) феълидан эски ўзбек тилида **–ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 420; КРС, 565); асли феълнинг ҳаракат номи шаклига тенг бу сўз кейинчалик маъно тараққиёти натижасида сифатга айланган.

ЎХШОВСИЗ ‘хунук, бесўнақай, мос тушмайдиган’. **Укам ў х ш о в с и з ҳаракатлар қила бошлади**. Бу сифат **–сиз** қўшимчаси билан ясалган, лекин ҳозирги ўзбек тилида **охшâв** сўзи мустақил ишлатилмайди. **Охшâв** сўзи ўзбек тилида **охшә**– феълига **–в** ҳаракат номи қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган, **в** ундоши – нинг қўшилиши билан унинг олдидаги **ә** унлиси **â** унли – сига алмашган: **охшә**– + **в** > **охшâв**. Асли **охшâв**сиз сўзи ‘бир хиллик жиҳатлари йўқ’ маъносини билдириши лозим. Маъно тараққиёти қуйидагича кечган: ‘бошқаларга ўхшамайдиган’ → ‘бошқалардан бесўнақайлиги билан ажралиб турадиган’.

ЎЧ I ‘адоват’, ‘қасос’. **Шундан кейин у ў ч олиш пайида бўлди**. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз таркибидаги унли юмшоқ ва чўзиқ талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 558); ўша даврлар –

даёқ бу унлининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 405; Девон, I, 79; ДС, 376), ўзбек тилида эса юмшоқлик белгиси ҳам йўқолган: **о:ч > оч > оч.**

ЎЧ II 'ниҳоятда берилган', 'ҳирс қўйган'. *Ўғлим ширинликка жуға ўч.* Бу сифат қадимги туркий тилдаги **о:ч** отининг юқорида таърифланган белги маъноси асосида (ЭСТЯ, I, 559: **о:ч б**) мустақил сўзга ажралиб чиққан, бунда у кесим вазифасида келган (отдан кесимлик сўзи ўсиб чиққан). Ўзбек тилида бу сўз таркибидаги унлининг юмшоқлик ва чўзиқлик белгиси йўқолган: **о:ч > оч.**

• **ЎЧ-** 'ёнишдан тўхта-', 'сўн-'. *Самандаров ..ўчиб қолган маҳоркасини чироқдан тутатиб олди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **о:ч-** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 376); ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **о:ч- > оч-.**

ЎЧАКИШ- 'бирор кишига нисбатан қайсарлик билан зид иш тут-'. *Ўзинга тенг бўлмаган киши билан ўчакишма.* Бу феъл қадимги туркий тилдаги 'адоват', 'қасос' маъносини англатувчи **о:ч** отидан **-а** қўшимчаси билан ясалган феълга (ДС, 376) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-к** қўшимчасини ва биргалик маъносини ифодаловчи **-(и)ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **о** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: [(**о:ч + а = о:чā-**) + **к = о:чāк-**] + **иш = о:чāкиш- > очāкиш-**.

ЎЧИРГИЧ 'ёзув-чизувни суркаб йўқ қилишда ишлатиладиган буюм'. *Ўчиргим ерга тушиб кетди.* Бу сўз ўзбек тилидаги **очир-** феълининг 'ёзув-чизувни кетказ-' маъносидан **-гич** қўшимчаси билан ясалган.

ЎЧЛА- қ. **ўлча-**

ЎЧОҚ 'қозон ўрнатиб, ўт ёқиш учун мосланган қурилма'. *Газ келиб, ўчоққа гўзапоя ёқишдан қутулдик.* Бу сўз асли **о:т** ('олов') сўзига кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чуқ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 373: **отчуқ**) шунга кўра дастлаб 'кичик олов' маъносини англатган, 'олов ёқиладиган қурилма' маъноси кейин пайдо бўлган. Қадимги туркий тилдаёқ **о:**

унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган, **ч** ундоши таъсирида **от** сўзидаги **т** ундоши **ч** ундошига алмашган; кейинчалик иккита **ч** ундошидан бири талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 362: **очуқ**), сўнгра **қ** ундоши олдидаги **у** унлиси **а** унлисига алмашган (Девон, I, 95); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **о:т + чуқ = о:тчүқ > отчүқ > оччүқ > очүқ > очақ > очâқ**.

ЎША 'аввал айтилган, тингловчига маълум бўлган'. *Ўш а суронли йиллар асло ёғимдан чиқмайди*. Бу олмош қадимги туркий тилда 'мана' маъносини билдирган **ош** сўзи билан **ол** кўрсатиш олмошининг **о** шаклини қўшиб тузилган (ЭСТЯ, I, 493); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **о** унлиси **а** унлисига, бу унли ўз навбатида **â** унлисига алмашган: **ош + о (< ол) + ошо > оша > ошâ**.

ЎШАНДАЙ 'аввалгига ўхшаган'. *Ўш а н г а й йигитларнинг меҳнатини қадрламадик*. Бу сўз қадимги туркий тилда 'мана' маъносини билдирган **ош** олмоши билан **ул** кўрсатиш олмошини қўшиб тузилган **ошул** сўзидан (ЭСТЯ, I, 493; ДС, 372) ўхшатиш маъносини ифодаловчи **-дай** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **л** ундоши **н** ундошига, **у** унлиси **а** унлисига, **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**ош + ул = ошул**) + **дай = ошулдай > ошундай > ошандай > ошâндâй**. Бу сўз сўзлашув нутқида **ошâндâйин** шаклида ҳам ишлатилади; ушбу сўз таркибидаги **-дâйин** қисми асли 'ўхшаш' маъносини англатувчи **тегин** сўзининг товуш жиҳатидан ўзгариши натижасида пайдо бўлган: **т** ундоши **д** ундошига, **г** ундоши **й** ундошига алмашган; **-дâй** қўшимчаси **-дâйин** қўшимчаси охиридаги **ин** қисмини талаффуз қилмаслик натижасида юзага келган.

ЎШАНДАЙИН қ. *ўшандай*

ЎШАНЧА 'аввалгича миқдорда'. *Кеча неча соат ишлаган бўлсак, бугун ҳам ўш а н ч а соат ишлаймиз*. Бу сўз ўзбек тилида **ошâл** кўрсатиш олмошидан 'чама' маъносини ифодаловчи **-чâ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган, кейинчалик **л** ундоши **н** ундошига алмашган: **ошâл + чâ = ошâлчâ > ошâнчâ**.

ЎҚ 'ёй билан отиладиган найза'. *У укасига беҳи новдасидан ёй ва ў қ ясаб берди*. Қадимги туркий

тилда ҳам шундай талаффуз қилинган бу от дастлаб 'тўғри силлиқ таёқ (ёғоч)' маъносини англатган, 'ёй билан отиладиган найза' ва бошқа маънолари шу маъно асосида юзага келган (ЭСТЯ, I, 437).

ЎҚИ- 'ёзувни талаффуз қил-'. *Хатни чироққа путиб ў қ и г и*. Бу феъл асли 'баланд товуш', 'қичқириқ' маъносини англатган *оқ* отидан (ЭСТЯ, I, 440) -ы қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 440; Девон, III, 270; ДС, 379); ўзбек тилида *ы* унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: *оқ + ы = оқы- > оқи-*. Бу сўз дастлаб 'баланд товуш билан айт-', 'қичқир-' маъносини англатган, 'ёзувни талаффуз қил-' маъноси ёзув яратилганидан кейин юзага келган.

ЎҚЛОВ қ. ўқлоғи

ЎҚЛОҚ қ. ўқлоғи

ЎҚЛОҒИ 'хамир ёйишга мосланган узун силлиқ таёқча'. *Кампир ў қ л о г и кўтариб чиқди*. Бу сифат қадимги туркий тилда *оқ* отининг дастлабги 'думалоқ тўғри силлиқ таёқ' маъносидан -ла қўшимчаси билан ясалган феълга -ғу қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида *у* унлиси *и* унлисига, *а* унлиси *â* унлисига алмашган: (*оқ + ла = оқла-*) + *ғу = оқлағу > оқлағи*. Бу сўз асли 'думалоқ' маъносини англатган (ДС, 369), маъно тараққиёти натижасида отга айланган. Кейинчалик *и* унлиси талаффуз қилинмай қўйиб, *ғ* ундоши *қ* ундошига, *қ* ундоши эса ўз навбатида *в* ундошига алмашиб, *оқлағи* шакли юзага келган: *оқлағи > оқлағ > оқлақ > оқлағ*.

ЎҚТАЛ- 'ҳужум қилиш мумкин бўлган ашё билан таҳдид қил-'. *Сабри тугаган деҳқон уларга қўлидаги кетмонни ў қ т а л г и*. Бу сўз асли 'ёй билан отиладиган найза' маъносини англатувчи *оқ* отидан -ла қўшимчасининг -та шакли билан ясалган феълга (ДС, 370; ЭСТЯ, I, 438) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -л қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; дастлаб 'ёй билан найза отиш ҳолатида бўл-' маъносини билдирган, 'таҳдид қил-' маъноси кейин юзага келган; ўзбек тилида *а* унлиси *â* унлисига алмашган: [*оқ + та (< ла) = оқта-*] + *л = оқтал- > оқтâl-*.

ЎФИЛ 'эр жинсидаги фарзанд'. *Қизингиз ўнта ўғилниг ўрнини босади*. Бу сўз қадимги туркий тилдаги асли 'пайдо қил-' маъносини англатган **оф-** феълидан **-(у)л** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 416; ПДП, 403; Девон, I, 103; ДС, 364); дастлаб 'фарзанд' маъносини англатган, кейинчалик маънода торайиш юз бериб, фақат 'эр жинсидаги фарзанд'ни англата бошлаган; ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **оф- + ул = оғул > оғил**.

ЎФИР 'ғўлани ўйиб тайёрланган, донни туйиш учун ишлатиладиган рўзгор буюми'. *Шолимизган ўғурга бир ошлик туйиб берди*. Бу от қадимги туркий тилдаги 'парчала-' маъносини англатган **оғур-** феълидан (ДС, 364) ўсиб чиққан бўлса керак: 'ҳаракат' (**оғур-**) → 'шу ҳаракатни бажариш буюми' (**оғур**). Ўзбек тилида бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **оғур > оғир**.

ЎФИРЛА- 'яширин ҳолда ўз ихтиёрига ўтказ-'. *Давлат мулкани ўғурлаган киши жиноий жавобгарликка тортилди*. Бу феъл қадимги туркий тилда 'бировнинг нарсасини яширин равишда ўзиники қилиб олувчи' маъносини англатган **оғры** сўзидан (ЭСТЯ, I, 413; Девон, I, 147; ДС, 363) **-ла** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 414); кейинчалик **ры** товушлари ўрин алмашган (Девон, I, 307); ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **оғры + ла = оғрыла- > оғырла- > оғирлә-**

ЎФИРЛИҚ 'яширин йўл билан, ўғирлаб қўлга кiritилган'. *Бу киши ўғурлиқ молни сотаётганида ушланди*. Бу сифат қадимги туркий тилда 'бировнинг нарсасини яширин равишда ўзиники қилиб олувчи' маъносини англатган **оғры** сўзидан (ЭСТЯ, I, 413; Девон, I, 147; ДС, 363) **-лық** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 414; ДС, 364); кейинчалик **ры** товушлари ўрин алмашган; ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **оғры + лық = оғрылық > оғырлық > оғирлиқ**.

ЎФЛОН 'балоғатга етган ўғил; йигит' (кўтаринки). *Ватан ўғлонлар ҳарбий хизматларини аъло даражада адо этмоқдалар*. Бу сўз асли қадимги туркий тилда **оғул** отига иззатлаш маъносини ифодаловчи **-(а)н**

қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 412; ДС, 363); қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлиси **â** унлисига алмашган: **оғул + ан > оғлан > оғлан**.

ЎҒРИ 'ўғрилик билан шуғулланувчи (шахс)'. **Ўғри** – **р и н и қароқчи урибди** (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги асли 'яширин (нарса)' маъносини англаган **оғ** сўзидан **–(у)р** қўшимчаси билан ясалган феълга **–ы** қўшимчасини қўшиб ясалган бўлиб (ЭСТЯ, I, 413), от ва сифат маъносини англаган; **–ы** қўшимчаси қўшилганидан кейин **оғур–** сўзи таркибидаги **у** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 147; ДС, 363); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**оғ + ур = оғур–**) + **ы = оғуры > оғры > оғри**. Бу сўз асли 'яширин иш қилувчи' маъносини англаган.

ЎҒРИНЧА 'яширин ҳолда', 'ҳеч кимга билдирмай'. **Баъзи кишилар ўғринча иш тутади**. Бу равиш асли эски ўзбек тилида **оғры** сўзига қадимги восита ке–лишигининг **–н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан (ЭСТЯ, I, 414) **–ча** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлиси–нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**оғры + н + оғрин**) + **ча = оғрынча > оғринча**.

Қ

ҚАВАР– 'ишқаланиш, куйиш натижасида бироз шиш–'. **Менинг ҳам дастёрчилик қилавериб оёғим қаваргу** (Ойдин). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли 'бироз шишган, кўтарилган' маъносини англаган **қаба** || **қапа** сифатидан (ДС, 399, 420) **–р** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида б ундоши **в** ундошига, **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: **қаба + р = қабар– > қавар– > қавър–**.

ҚАВАРИНҚИ 'дўнгсимон кўтарилган'. **Линзанинг қаваринқи томонини қилиб қарасангиз, каттароқ қилиб кўрсатади**. Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'шиш–', 'кўтарил–' маъносини англаувчи **қабар–** феълдан эски ўзбек тилида **–(ы)ң** қўшимчаси билан ясалган отга **–қы** қўшимчасини қўшиб ясалган

(КРС, 310: **кабарынкы** 'немного вздутый, припухлый; выпуклый'); кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига, **ң** ундоши **н** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қабар** + **ың** = **қабарың**) + **қы** = **қабарыңқы** > **қаварыңқы** > **қавәринқи**.

ҚАВАРИҚ 'кўп ишқаланиш ёки куйиш натижа-сида терида пайдо бўладиган шиш'. *Кетмоннинг гас-таси гагур-будур экан, чап қўлимга қа в а р и қ пайдо бўлди*. Бу от эски ўзбек тилида 'ишқаланиш, куйиш натижасида бироз шиш-' маъносини англатувчи **қабар**- феълидан **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган (ТРС, 299: **кабарык** 1. 'пухлый, раздутый.'; 2. 'опухоль, пузырь. '); кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қабар** + **ық** = **қабарық** > **қаварық** > **қавәриқ**.

ҚАВАРЧИҚ 'майда қавариқ'. *Кечаги чопиқдан кейин кафтимни қа в а р ч и қ қоплабди*. Бу от эски ўзбек тилида 'ишқаланиш, куйиш натижасида бироз шиш-' маъносини англатувчи **қабар**- феълининг 'кичик' маъносини ифодаловчи **-чы** қўшимчаси қўшилган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қабар** + **чы** = **қабарчы**) + **қ** = **қабарчық** > **қаварчық** > **қавәрчиқ**.

ҚАВИ- 'авра-астари орасига пахта солинган нарсани йирик-йирик қилиб тик-'. [*Қосимжон*] *уйга келганда ойиси айвонга кўрпа қа в и б ўтирарди* (Ўлмас Умарбеков). Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англатган бу феъли (КРС, 310) қадимги туркий тилдаги **қавыш**- (ДС, 437: 1. 'соединяться'), **қавса**- (ДС, 437: 'окружать, охватывать') сўзлари билан қиёслашдан кўринадики, қадимги туркий тилда **қав**- феъли мавжуд бўлиб, **қавы**- сўзи ана шу феълга 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қав**- + **ы** = **қавы**- > **қави**-.

ҚАДА- 'бириктир-', 'санч-', 'эк-'. Мен бирон қоғозни ўқимасдан қўл қўйсам, сен бирон кўйлакнинг ёқасини қийшиқ *қ а г а б қ ў й с а н г*, ишга со-
вужқонлик билан қараганимиз учун жавобгар бўламиз (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли қата- тарзида талаф-
фуз қилинган (ДС, 432: қата- 'присоединять'); кейин-
чалик эски ўзбек тилида икки унли оралиғидаги жа-
рангсиз т ундоши жарангли д ундошига алмашган (КРС,
313: қада- III 1. 'вонзить, втыкать, насаживать'); ҳо-
зирги ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган:
қата- > қада- > қäдä-.

ҚАДОҚ I 'узоқ ишқаланиш натижасида қўл ёки оёқ терисида ҳосил бўладиган қаттиқ қавариқ'. Вали ака, .. қўлининг *қ а г о қ л а р и о з о р б е р и ш и д а н* кўрқаётгандек, хотинининг пешанасини авайлаб си-
лагу (Мирзакалон Исмоилий). Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англатган бу от 'қаттиқ ҳолатга кел-'
маъносини англатувчи қат- феълининг қад- шаклидан (ДС, 401: қад- см. қат- I, II: 432: қат- I 1. 'становиться твердым, твердеть') -(а)қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: (қат- || қад-) + ақ = қадақ > қäдäқ I.

ҚАДОҚ II 'чинни асбобларнинг қисмларини улаш-
да ишлатиладиган икки учи қайрилган темир миҳча'. Иккита *қ а г о қ б и л а н б у т у н бў л а д и г а н п и е-* лага шунча пул сўрайсизми?! Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англатган бу от асли қадимги туркий тилдаги 'бириктир-', 'санч-' маъносини англатган қа-
та- феълининг кейин юзага келган қада- шаклидан -қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик биринчи бўғин-
даги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: қада- + қ = қадақ > қäдäқ. Бу сўз дастлаб умуман 'миҳ' маъносини англатган, 'чега' маъноси маъно торайиши натижасида юзага келган.

ҚАДОҚ III '400 граммча келадиган оғирлик ўлчо-
ви'. Афанди ишонмай, мушугини тортиб кўрса, тўрт *қ а г о қ ч и қ и б д и* (Афанди латифаларидан). Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англатган бу от асли қадақ тарзида талаффуз қилинган (КРС, 313: кадақ

уст. 'фунт': ССТН, II, 7: **қадақ** 'гвоздь', в каз. также 'фунт'); кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига ал — машган: **қадақ** > **қадâқ** III. Бу сўз асли 'мих' маъно — сини англлатган сўздан ўсиб чиққан: қадимги қўл таро — зисининг посонгисиддаги бўлимлар михча билан белги — ланган, шундай бўлимнинг ҳар бири бир қадоқ ҳисоб — ланган (ССТН, II, 7). ЎТИЛда берилган **қадоқ** сўзлари уларнинг келиб чиқишини ҳисобга олмаган ҳолда жойлаштирилган, айниқса **қадоқ** II деб белгиланган сўзнинг ўзаро келиб чиқиши боғлиқ **қадоқ** I ва **қадоқ** III сўзлари орасига киритилиши ноўрин.

ҚАДОҚЛА— 'маълум оғирлик ўлчови билан қоғоз қопчиқларга жойла—'. *Ҳинг чойи Самарқанд фабрика — сининг ўзига қадоқланадиган бўлди*. Бу феъл ўзбек тилида 'оғирлик ўлчови' маъносини англлатувчи **қадâқ** III сўздан —**лâ** қўшимчаси билан ясалган: **қадâқ** III + **лâ** = **қадâқлâ**—.

ҚАЗИ 'отнинг тўши ва пешнопи', 'шундай гўштни йўғон ичакка солиб тайёрланадиган маҳсулот'. *Кечки норин учун катта қозонда ёғли қ а з и пишади* (Ойбек). Бу от қадимги туркий тилда **қазы** тарзида та — лаффуз қилинган (Девон, III, 243); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қазы** > **қâзи**. Бу сўз дастлаб 'қорин гўштининг киндик атрофидаги ёғли қисми' маъносини англлатган, ҳозирги маъноси ана шу маънодан ўсиб чиққан.

ҚАЗИ— 'ерни чуқур ҳосил қилиш мақсадида ўй—', 'ковла—'. *Бировга чоҳ қ а з и с а н г, ўзинг йиқиласан* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл **қазы**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 280); асли **қаз**— феълига (ПДП, 413; ДС, 439 : 'рыть, копать') 'такрор' маъносини ифодаловчи —**ы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, III, 280); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қаз**— + **ы** = **қазы**— > **қâзи**— . Бу феъл ўзбек тили шеваларида **қаз**— шаклида ҳам ишлатилади (ЎТИЛ , II, 536).

ҚАЗИЛМА 'ер остидан қазиб олинадиган'. *Ўзбекстонда қ а з и л м а бойликлар жуда кўп*. Бу сўз ўзбек тилида 'ковла-' маъносини англатувчи **қаз**-феълнинг мажхул нисбат ясовчи –л қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –мә қўшимчаси билан ясалган: (**қаз**и– + л = **қазил**–) + мә = **қазилм**ә.

ҚАЗНОҚ 'омбор вазифасини ўтовчи ертўла'. *Шу уй ёнида кичик, қоронғи бир зах қ а з н о қ бўлиб, бу омбор эди* (Жуманиёз Шарипов). Бу сўз Л.З.Будагов лугатида **қаз**– феълдан ясалган деб келтирилган (ССТТН, II, 14: **қазноқ** 'погреб; выход'). Бу сўзнинг охиридаги –(**а**)қ қисми кучайтириш маъносини ифода –ловчи қўшимчага тенг; бу қўшимчани айирсак, **қазн** қисми қолади, лекин туркий тилларда, шу жумладан ўз –бек тилида ҳам сўз охирида икки ундош кетма–кет келса, улар оралиғидаги унли талаффуз қилинмай қўйган бўлиб чиқади. Бу ерда ана шу тор унлини тикласак, **қазын** шаклига эга бўламиз. Бу от асли ясама бўлиб, **қазы**– феълдан –н қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида бу сўз таркибида қуйидаги товуш ўзгаришлари воқе бўлган: иккинчи бўғиндаги **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унли –сига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қазы**– + н = **қазын**) + **ақ** = **қазынақ** > **қазнақ** > **қазнâқ**.

ҚАЗҒОҚ 'бош терисидан ажраладиган кепаксимон қуруқ тўқималар'. *Баъзи кишиларнинг бош териси қуруқшаб, қ а з ғ о қ ажралиб туради*. Бу сўз асли туркий тилдаги 'тери', 'пўстлоқ' маъносини англатган **қас** отидан (ДС, 430) эски ўзбек тилида –**ға** қўшимчаси билан ясалган феълга –**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик с ундоши з ундошига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** ун –лисига алмашган: (**қас** + **ға** = **қасға**–) + **қ** = **қасғақ** > **қазғақ** > **қазғâқ**.

ҚАЙ 'қайси'. *Ўт ўргим, машоқ тердим. Қ а й иш гуч келса, қилдим* (Қуддус Муҳаммадий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу олмош асли **қайу** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 237; ДС, 408); эски ўзбек тилида бу сўз охиридаги **у** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 318), ҳозирги ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қайу** > **қай** > **қâй**.

ҚАЙГА 'қаерга'. *Бегананинг уйи ўйқ, қа й га борса, "битбилдиқ"* (Мақол). Шундай маънони билдирган бу сўз асли қадимги туркий тилда қайуқа тарзида талаффуз қилинган (ДС, 409); кейинчалик ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; шундан кейин жўналиш келишиги қўшимчасининг **—қа** шакли **—ға** шаклига, сўнгра **ғ** ундоши **г** ундошига, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қайу + қа = қайуқа > қайға > қайгә.**

ҚАЙДА 'қаерда' *Салим қа й га ? Чақиринг* (Ойбек). Шундай маънони билдирган бу сўз асли қадимги туркий тилда дастлаб қайуда тарзида талаффуз қилинган (ДС, 409), кейинроқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, III, 188); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қайу + да = қайуда > қайда > қайдә.**

ҚАЙДАН 'қаердан'. *Йўлчи ишга разм солиб, қа й га н бошлаш кераклигини ўйлади* (Ойбек). Шундай маънони билдирган бу сўз асли қадимги туркий тилда қайудын тарзида талаффуз қилинган (ДС, 409); кейинчалик ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, чиқиш келишиги қўшимчаси таркибидаги **ы** унлиси **а** унлисига, сўнгра ҳар икки **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қайу + дын = қайудын > қайдын > қайдан > қайдән.**

ҚАЙЕР 'қайси ер'. *Аҳмаджон разм солиб қараса, ҳеч қа е р и майиб бўлмабди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги қайу сўзи билан (Девон, III, 237) йер сўзидан эски ўзбек тилида таркиб топган бирикмага тенг; бу бирикма бир сўзга бирлашгандан кейин у унлиси талаффуз қилинмай қўйган; шундан кейин ёнма-ён келиб қолган **йй** ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қайу йер > қаййер > қайер > қайер.**

ҚАЙИН I: қ. қайнана

ҚАЙИН II 'тик ўсадиган, пўстлоғи оқ тераксимон дарахт'. *Эртасига йўлда қа й и н л а р борган сари кўп учрай бошлади.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли қазың, қайың тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 68); ўзбек тилида қайың шакли таркибидаги **ң** ундоши **н** ундошига, **а** унлиси **ә**

унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қайың** > **қайын** > **қайин**.

ҚАЙИНСИҢИЛ 'эрнинг синглизис хотинига нисбатан, хотиннинг синглизис эрига нисбатан'. **Қайним—қаймоғим, қа й и н с и н г л и м — юрак доғим** (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'хотиннинг туғишганлари (эрига нисбатан)' маъносини англатган **қайын** сўзи билан (Бу сўзга доир айрим изоҳлар **қайнана** сўзига бағишланган мақолада берилди)' кейин туғилган қиз фарзанд' маъносини англатувчи **сиңил** сўзидан (ДС, 500) таркиб топган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қайын сиңил** = **қайынсиңил** > **қайинсиңил**. Бу сўз **ЎТИЛ**да ва имло луғатида **қайинсингил** тарзида хато ёзилган: ўзбек сўзлари ичида уч ундош қатор келмайди.

ҚАЙИР 'дарё тошганида сув босадиган ер'. **Зарафшон дарёси қа й и р и га, яъни дарё суви босадиган ерларда ҳам ботқоқликлар бор** (П.Фуломов). Қадимги туркий тилда асли 'юмшоқ ер' маъносини англатган бу от **қайыр** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 180); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қайыр** > **қайир**.

ҚАЙИР— 'букиб қаватла—', 'орқага бук—'. **Йўлчи танчага ўтирмай, наमतнинг учини қа й и р и б, пастроққа чўккалади** (Ойбек). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'орқага ўтирил—' маъносини англатган **қай—** феълидан (Девон, III, 263; ДС, 406) **—(ы)р** орттирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, III, 212: **қайрышды**); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қай— + ыр = қайыр— > қайир—**. Маҳмуд Кошғарий луғатида бу сўз **қазур—, қазыр—** тарзида берилган (Девон, II, 80), демак, **қай—** феъли **қаз—** тарзида ҳам талаффуз қилинган.

ҚАЙИШ 'узун чарм тасма', 'камар'. **"Қани, кетдик", — деди—га, елкасидаги милтиқнинг қа й и ш и н и тўғрилаб олди** (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда 'ҳайвон терисидан қирқиб тайёрланадиган камар'

маъносини англлатган бу от асли **қазыш** тарзида талаф — фуз қилинган (Девон, I, 350); кейинроқ **з** ундоши **й** ундошига, ҳозирги ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қазыш** > **қайыш** > **қайиш**. Бу от асли қадимги туркий тилдаги **қай**— феълининг (ДС, 406) 'букил—' маъносидан —(ы)ш қўшимчаси билан ясалган бўлса керак.

ҚАЙИШ— 'бироз букил—', 'бироз ёнини ол—'. *Отнинг ингичка бели сал қа й и ш и б, унинг устидаги чавандоз аста чайқалди* (Ҳамид Фулом). Бу сўз қадимги туркий тилдаги **қай**— феълининг (ДС, 406) 'букил—' маъносидан 'бироз' маъносини ифодаловчи —(ы)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, III, 205: **қайышды** 'ачинди, ғамхўрлик қилди'); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қай**— + **ыш** = **қайиш**— > **қайиш**—.

ҚАЙИҚ 'сувда ҳаракатланишга хизмат қиладиган кичик йўлов воситаси'. *Мени гарёдан Умрзоқ ота деган чол қа й и қ г а ўтказиб қўйди* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли **қайғуқ** (ПДП, 410; ДС, 407), **қайғық** (Девон, III, 190) тарзида талаффуз қилинган; кейинчалик ўзбек тилида **қайғық** шакли таркибидаги **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қайғық** > **қайық** > **қайиқ**. **Қайғық** сўзи асли ясама: охиридаги —қ қисми — от ясовчи қўшимча; ундан олдинги —ғы қисми — феълга қўшилиб, 'такрор', кучайтириш маъносини ифодаловчи қўшимча; **қай**— қисми эса қадимги туркий тилдаги 'ёнламасига кес—' маъносини англлатган **қый**— феълининг ўзгарган шаклига тенг (ДС, 406, 440): [(қый— || қай—) + ғы = қайғы—] + қ = қайғық > қайық > қайиқ.

ҚАЙЛА 'майда тўғралган гўшт ва сабзавотни қовуриб тайёрладиган, қуюқ овқатта солиб истеъмол қилинадиган масаллиқ'. *Лағмон қиладиган бўлсанг, олдин қа й л а с и г а масаллигингни тахт қил*. Қадимги туркий тилда **қавла** сўзи мавжуд бўлиб, 'сабзавот' маъносини англлатган (ДС, 437); **қайла** сўзи ана

шу қавла сўзи таркибидаги в ундошининг й ундошига, а унлиларининг ә унлиларига алмашуви билан юзага келган бўлса керак: қавла > қайла > қайлә.

ҚАЙЛИҚ қ. қаллиқ

ҚАЙМОҚ 'сутдан ажратиб олинадиган қуюқ ёғли маҳсулот'. Қайним — қ а й м о қ и м, қайинсинглим — юрак доғим (Мақол). Эски ўзбек тилида ҳам шундай маънони англатган бу от қаймақ тарзида талаффуз қилинган (ССТПН, II, 34; КРС, 320; ТРС, 327); кейинчалик ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ә унлисига, қ ундоши олдадаги а унлиси â унлисига алмашган: қаймақ > қаймақ. Маҳмуд Кошғарий луғатида келтирилган қайуқланди 'қаймоқли бўлди' сўздан кўриниб туриб — дики (Девон, III, 115), бу феъл қайуқ отидан —лан қўшимчаси билан ясалган; демак, қайуқ сўзи 'қаймоқ' маъносини англатган. Қайуқ сўзини қаймоқ сўзи билан қиёсласак, ҳар икки сўзнинг ясама экани аён бўлади: қай— асосидан —(у)қ, —мақ қўшимчалари билан ясалган. Шундан маълум бўладики, қадимги туркий тилда 'ёғли бўл—' маъносини англатган қай— феъли мавжуд бўлган, қаймоқ оти ана шу феълдан —мақ қўшимчаси билан ясалган: қай— + мақ = қаймақ > қаймақ.

ҚАЙНА— 'иссиқлиғи маълум даражага боргандан кейин бугланиб вақирлаб тур—'. Тикилган қозон қ а й н а м а с (Мақол). Бу сўз қадимги туркий тилда 'бут чиқариб вақирла—' маъносини англатган қайын— феълдан (ДС, 407) 'такрор', кучайтириш маъносини ифо —даловчи —а қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 407); қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлилари ә унлиларига алмашган: қайын— + а = қайына— > қайна— > қайна—.

ҚАЙНАГАЧИ 'эрнинг опаси хотинига нисбатан, хотиннинг опаси эрига нисбатан'. Кеча қ а й н а г а ч и м ифторликка айтиб кетибди. Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'хотиннинг туғишганлари (эрига нисбатан)' маъносини англатган қайын сўзи билан (Бу сўзга доир айрим изоҳлар қайнана сўзига бағишланган мақолада берилди) 'аканинг хотини', 'ўзидан катта ёшдаги аёл' маъносини англатувчи егачи сўздан таркиб топган; кейинчалик бу сўзлар бир сўзга бирлашга —

нидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, е унлиси ä унлисига, биринчи бўғиндаги а унлиси ҳам ä унлисига алмашган: **қайын егäчи = қайынегäчи > қайнегäчи > қайнägäчи.**

ҚАЙНАНА 'эрнинг онаси хотинига нисбатан, хотиннинг онаси эрига нисбатан'. *Фотиҳа ўқилиб, куёв қа й н а н а с и г а узр айтди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'хотинининг туғишганлари (эрга нисбатан), эрининг туғишганлари (хотинга нисбатан)' маъносини англатган **қайын** сўзи билан 'хотин киши ўз туққан боласига нисбатан' маъносини англатган **ана** сўздан таркиб топган; бу сўзлар эски ўзбек тилида бир сўзга бирлашганидан кейин **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик **а** унлилари **ä** унлиларига алмашган: **қайын ана = қайынанна > қайнана > қайнänä.** Ўзбек тилида мустақил ишлатилмайдиган **қайин** сўзи асли **қазын** сўзи (Девон, I, 383) таркибидаги **з** ундошини **й** ундошига алмаштириш билан юзага келганини Маҳмуд Кошғарий махсус таъкидлаган (Девон, I, 68). **Қазын** сўзи эса 'аёл' маъносини англатган **қатун** сўзи билан боғланади (Девон, I, 388). Туркий тиллардаги қариндошликни билдирувчи сўзларни махсус ўрганган Л.А.Покровская айрим туркий тилларда **қайин** сўзи фақат 'хотиннинг туғишганлари' маъносини билдиришини, 'эрнинг туғишганлари'ни ҳам билдириш кейинчалик юзага келганини таъкидлайди (ИРЛТЯ, 71). Шунга кўра **қайнана** сўзи дастлаб 'хотиннинг онаси' маъносини англатган, кейинчалик маънода кенгайиш юз бериб, 'эрнинг онаси' маъносини ҳам англата бошлаган. Л.А.Покровскаянинг таъкидлашича, татар тилида **қаенана** сўзи ҳозир ҳам фақат 'хотиннинг онаси' маъносини англатади, 'эрнинг онаси' маъноси эса **би ана(й)** сўзлари билан англатилади (ИРЛТЯ, 72).

ҚАЙНАТА 'эрнинг отаси хотинига нисбатан, хотиннинг отаси эрига нисбатан'. *Сиддиқжон қа й н а т а с и Зуннунхўжанинг "Сиз менинг ҳам куёвим, ҳам ўғлимсиз" деганини эслаб кулиб қўйди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'хотинининг туғишганлари (эрга нисбатан), эрининг туғишганлари (хотинга нисбатан)' маъносини англатган **қайын**

сўзи билан (Бу сўзга доир айрим изоҳлар **қайнана** сўзига бағишланган мақолада берилди) 'эркак киши ўз боласига нисбатан' маъносини англатувчи **ата** сўздан таркиб топган; бу сўзлар эски ўзбек тилида бир сўзга бирлашганидан кейин **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қайын ата = қайыната > қайната > қайнәтә**.

ҚАЙНАҒА 'эрнинг акаси хотинига нисбатан, хотиннинг акаси эрига нисбатан'. *Ишқ завқидан маст бўлган Лаъли .. қа й н а ғ а с и н и н г айвондан тикилиб турганини ҳам сезмади* (Ҳамид Фулом). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'хотинининг туғишганлари (эрга нисбатан), эрининг туғишганлари (хотинга нисбатан)' маъносини англатган **қайын** сўзи билан (Бу сўзга доир айрим изоҳлар **қайнана** сўзига бағишланган мақолада берилди) 'олдин туғилган ўғил фарзанд' маъносини англатувчи **аға** (< **ака**) сўздан таркиб топган; бу сўзлар эски ўзбек тилида бир сўзга бирлашганидан кейин **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қайын аға = қайынаға > қайнаға > қайнәғә**.

ҚАЙНИ 'эрнинг укаси хотинига нисбатан, хотиннинг укаси эрига нисбатан'. *Қ а й н и м – қаймоғим, қайинсинглим – юрак доғим* (Мақол). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'хотинининг туғишганлари (эрга нисбатан), эрининг туғишганлари (хотинга нисбатан)' маъносини англатган **қайын** сўзи билан (Бу сўзга доир айрим изоҳлар **қайнана** сўзига бағишланган мақолада берилди) 'кейин туғилган ўғил фарзанд' маъносини англатган **ини** (Девон, I, 119) сўздан таркиб топган; бу сўзлар эски ўзбек тилида бир сўзга бирлашганидан кейин **қайын** сўзи охиридаги **ын** товушлари ва **ини** сўзи бошланишидаги **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, сўнгра **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қайын ини = қайынини > қайни > қайни**.

ҚАЙОН 'қайси томон'. *Адашган кимсадек, Фурқат, қа ё н борғум билолмасман* (Фурқат). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'қайси' маъносини билдирган **қайу** сўзи билан (Девон, III, 237) 'чап ёки ўнг томон' маъносини англатувчи **йан** сўздан (ДС, . 231) эски ўзбек тилида таркиб топган бирикмага тенг; бу

бирикма бир сўзга бирлашганидан кейин у унлиси талаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин ёнма-ён келиб қолган **йй** ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қайу йан** = **қайуйан** > **қаййан** > **қайан** > **қайъан**.

ҚАЙОҚ: **қайоқда, қайоқдан, қайоққа** 'қайси томон' (+ да, + дан, + га). *От кўчанинг айрилишига етиб, "Энди қа а ё қ қа юрамиз?" дегандек тўхтаган эди, эгаси яна "Чуқ" деб жавоб берди* (Абдулла Қодирий). Макон келишикларидан бирининг қўшимчасини қўшиб ишлатиладиган бу сўз асли 'қайси' маъносини билдирган **қайу** сўзи билан (Девон, III, 237) 'томон' маъносини англатувчи **йақ** сўзидан (ДС, 237) эски ўзбек тилида таркиб топган бирикмага тенг; бу бирикма бир сўзга бирлашганидан кейин у унлиси талаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин ёнма-ён келиб қолган **йй** ундошларидан бири талаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қайу йақ** = **қайуйақ** > **қаййақ** > **қайақ** > **қайъақ**.

ҚАЙРА— 'ўтқир қилиш учун ишқала-', 'чархла-'. *Пичоқни қа й ра б бер ин г, жуда ўтмас бўлиб қолибди*. Бу сўз асли эски ўзбек тилида **қайыр**— феълнинг 'ўтқир қилиш учун ишқа-' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи **—а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган бўлса керак; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, сўнгра **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қайыр**— + **а** = **қайыра**— > **қайра**— > **қайрә**—.

ҚАЙРАҒОЧ 'ёғочи қаттиқ, тўқ рангли сербарг дарахт'. *Қ а й р а ғ о ч қалин бўлса, ёмғир ўтмас* (Мақол). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги **қайыр** сўзи билан (Бу сўз асли 'қаттиқ', 'пухта' маъносини англатган бўлса керак) 'дарахт' маъносини англатган **ығач** сўзидан (ДС, 218) таркиб топган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, кейинги бўғиндаги **ы** унлиси **а** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, биринчи, иккинчи бўғиндаги **а** ун-

лиси **ä** унлисига алмашган: **қайыр ығач = қайырығач > ғайрығач > қайрағач > қайрағач**.

ҚАЙРОҚ 'кесувчи асбобларнинг тигини ўткирлашда ишлатиладиган силиқ тош'. Бу киши сабзи тўғрарга ўз қ а й р о қ и н и кўтариб чиқади. Бу от эски ўзбек тилида 'ишқалаб ўткирлаштир-', 'чархла-' маъносини англатган **қайра**— феълидан —қ қўшимчаси билан ясалган (ССТН, II, 32); кейинчалик биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қайыр**— + **а** = **қайыра**— > **қайра**—) + **қ** = **қайрақ > қайрақ**.

ҚАЙСИ бир неча киши ёки нарсадан биттасини аниқлаш учун бериладиган сўроқ олмоши. *Отабек гангиб, шошиб сўради: "Қ а й с и қизига унашиб келдингиз?"* (Абдулла Қодирий). Бу сўз асли қадимги туркий тилда шундай маънони билдирган **қайу** сўзининг III шахс эгалик қўшимчаси қўшилган шаклига тенг бўлиб (ДС, 408: **қайу 2. .. қайусы йарар** — 'қайсиси ярайди'), кейинчалик **у** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, эгалик қўшимчаси бу сўзнинг ажралмас, доимий таркибий қисмига айланган, сўнгра **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қайу + сы = қайусы > қайсы > қайси**. Ҳозир зарурият туғилса, бу сўзга эгалик қўшимчаси **қайсимиз, қайсингиз, қайсиси** тарзида қўшиб ишлатилади.

ҚАЙСИКИ 'маълум бир'. *Қ а й с и к и қишлоққа тушар отидан, эли йиғиб, воқиф этар зотидан* (Муқимий). Бу сўз **қайси** сўроқ олмоши билан —**ки** таъкид юкламасининг қўшилишидан юзага келган. Қадимги туркий тилда бу юклама ўзи ўсиб чиққан **ким** олмоши шаклида айрим ёзилган (ДС, 307: **ким 3: не тег ким тиләди** — 'нимани ки тилаган бўлса'); кейинчалик **ким** сўзи охиридаги **м** ундоши талаффуз қилинмай, бу юкламанинг —**ки** шакли юзага келган ва у ўзи тааллуқли сўзга қўшиб ёзиладиган бўлган. Асли бу юкламани чизиқча орқали ёзиш тўғри: **к и м — к и вафо қилса, .. каби**. Шу нуқтайи назардан **қайсики** сўзини асли **қайси—ки** тарзида ёзиш тўғри: **с е н г а — к и, қ и з и м г а — к и гапим ўтмагандан кейин ..** сўзларида —**ки** юкламаси чизиқча билан ёзилгани каби.

ҚАЙТ— 'маълум нуқтага бориб, кейин ўзи ҳаракат бошлаган нуқтага йўнал—'. *У уйга хийла таъби очилиб қ а й т г и* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида қадимги туркий тилдаги 'орқа томонга ўтирил—' маъносини англатган **қай**— феълидан (Девон, III, 263; ДС, 406) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(й)т** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 407: **қайыт**—); кейинчалик **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган (ССТН, II, 31; КРС, 323), **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қай**— + **ыт** = **қайыт**— > **қайт**— > **қайт**—.

ҚАЙТА 'бажарилган ишни яна бошдан бошлаб', 'бошқатдан'. *Бундан икки ҳафта бурун командирлар составига хос формада қ а й т а тиктирган ши—нелини тиззасига қўйиб, ..* (Шуҳрат). Бу сўзни эски ўзбек тилида **қайт**— феълига **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган равиш деб ёки **қайт**— феълининг **-а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган равишдош шакли деб ҳукм чиқариш мумкин. Биринчисида бевосита равиш ясалган; иккинчисида асли равишдош шакли ҳосил қилинган ва у кейинчалик маъно тараққиёти натижасида равишга кўчган [ЎТИЛда бу сўз равиш деб кўрсатилгани тўғри (II, 540), лекин КРСнинг 323— бетида нимагадир равишдош деб таъкидланган].

ҚАЙТАГА 'аксинча', 'кутилган ҳолатнинг акси бўлиб'. *Онахон бу гапга парвосиз қаради, қ а й т а г а чехраси очилди* (Асқад Мухтор). Юзаки ёндашиб, бу сўз **қайта** равишига жўналиш келишигининг қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган дейиш мумкин. Шундай ҳулоса чиқаришга тилимизда **қайтадан** сўзининг борлиги далда беради. Чуқурроқ фикр юритсак, **қайтадан** сўзи асли **қайта бошдан** бирикмасидан ўсиб чиққанини англаш қийин эмас, лекин **қайтага** сўзида бундай таҳлилга йўл йўқ; жўналиш келишиги қўшимчаси равишга эмас, отга қўшилган деб ўйлаш ўринли. Ана шунда бу сўзнинг сўзлашув нутқида хос деб белгиланган **қайтаңга** шакли (ЎТИЛ, II, 541) ёрдамга келади. Демак, бу сўз асли **қайтаңга** шаклига эга бўлган, **қайтага** шакли **қайтадан** сўзи таъсирида (шу сўзга тақлидан) юзага келган. Асли бу сўз **қайта** равишидан **-ң** қўшимчаси билан ясалган отга жўналиш келишиги қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **ң** ундоши (**қайтадан** сўзига тақ—

лидан) талаффуз қилинмай қўйган, а унлилари ä унлиларига алмашган: (қайта + ң = қайтаң) + га = қайтаңга > қайтага > қайтагä. Аслида бу сўзнинг қайтаңга шаклини адабий нутққа, қайтага шаклини сўзлашув нутқига хос деб белгилаш тўғри бўлар эди.

ҚАЙТАДАН 'бошқатдан', 'қайта'. *Терговни қа й т а г а н бошлаймиз, қишлоқдан кетиб қолманг* (Суннатилла Анорбоев). Бу сўз эски ўзбек тилида қайта равиши билан башдан сўздан тузилган; кейинчалик баш сўзи ишлатилмай, –дан қўшимчаси қайта сўзига қўшиладиган бўлган (КРС, 323: қайта ..; қайтадан 'обратно, опять, снова'); сўнгра келишиқ қўшимчаси бу сўзнинг ажралмас қисмига айланган; бу сўз таркибидаги а унлилари ä унлиларига алмашган: қайта башдан > қайтадан > қайтадän.

ҚАЙТАҢГА қ. қайтага

ҚАЙТАР– 'маълум нуқтага боргандан кейин уни ўзи ҳаракат бошлаган нуқтага йўналтир–'. *Гулнор боғда ишлашга югурар экан, Гулсумбиби қа й т а р г и* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз (Девон, III, 210) асли 'маълум нуқтага бориб, кейин ўзи ҳаракат бошлаган нуқтага йўнал–' маъносини англатувчи қайт– феълининг –(а)р орттирма қўшимчаси қўшилган шаклига тенг; кейинчалик ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: қайт– + ар = қайтар– > қайтär–. ДСда бу сўз қай– феълининг орттирма шакли деб, яъни –тар қўшимчаси билан ҳосил қилинган деб кўрсатилган (ДС, 408: қайтар– побуд. от қай– I).

ҚАЙЧИ 'икки тигни ўртарақ еридан винт билан бирлаштириб тайёрланган кесиш асбоби'. *Учта қа й ч и г а н биттаси ҳам ишга ярамайди*. Юзаки ён–дашиб, бу сўзни –чы қўшимчаси билан ясалган дейиш мумкин, лекин бу қўшимча феъдан ясамайди: бу сўз таркибидаги қай– қисми асли қадимги туркий тилда 'ётиқ ҳолатда кес–' маъносини англатган қый– феълининг унлиси ўзгарган шаклига тенг [ДС, 406: қай– II см. қый–; 440: қый– 1. 'срезать, резать (наискось, косо)']. Эски ўзбек тилида қый– феълининг ана шу қай– шаклидан –(ы)ч қўшимчаси билан от ясалган ва унга кучайтириш, 'такрор' маъносини ифодаловчи –ы қўшим–

часи қўшилган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси ä унлисига ал-машган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(қый- > қай-) + ыч = қайич] + ы = қайычы > қайчы > қайчи.

ҚАЙҒИ қ. қайғу

ҚАЙҒИР- қ. қайғур-

ҚАЙҒУ 'ғам-ғусса', 'дард-алам'. *Кўпдан энди гулларда йўқдир қа й ғ у, ноалар* (Зафар Диёр). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от қазғу (ДС, 404; Девон, I, 401), қадғу (ПДП, 409; ДС, 402), қайғу (ПДП, 410; ДС, 407) тарзида талаффуз қилинган; ўзбек тилига қайғу шакли етиб келиб, а ун-лиси ä унлисига алмашган: қайғу > қайғу. Сўзлашув нутқида бу сўз охиридаги у унлиси и унлисига алмаштирилади: қайғу > қайғи (Бу сўз охиридаги у унлиси-нинг и унлисига алмашуви туркий тилларда адабий меъёр деб қабул қилинган: КРС, 318; ТРС, 326). Қайғу сўзини чолғу, урғу, туйғу сўзлари билан қиёслашдан кўриниб турибдики, бу от -ғу қўшимчаси билан 'ғам-алам чек-' маъносини англатувчи қаз- феълидан ясалган: қаз- + ғу = қазғу > қайғу. Қадимги туркий тилда бундай феълнинг мавжудлиги Маҳмуд Кошғарий таъкидлаган қазрынды сўзидан кўриниб турибди [Девон, II, 310. Бу сўз асли қазырын- шаклига эга бўлган, -(ы)р қисми кучайтириш маъносини, -(ы)н қисми 'ўзлик' маъносини ифодалаган].

ҚАЙҒУР- 'қайғу-алам чек-', 'ғам е-'. *Қаҳрамон қизнинг фожиали ўлимини эшитганлар ҳаммаси қа й ғ у р и б йиғлагилар* (Жуманиёз Шарипов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл (Девон, III, 211) 'ғам-алам' маъносини англатувчи қайғу отидан -р қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган: (қаз- + ғу = қазғу > қайғу) + р = қайғур- > қайғур-. Сўзлашув нутқида бу сўз таркибидаги у унлиси и унлисига алмаштирилади: қайғур- > қайғир-.

ҚАЛА- 'устма-уст зичлаб жойла-', 'тахла-'. *Газламаларни араваларга тоғ-тоғ қа ла а б, олиб кетадилар* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли қадимги туркий тилдаги

'тахла-' 'тартиби билан устма-уст қўй-' маъносини англатган **қа-** феълидан (ДС, 399) 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, III, 266); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлилари **а** унлиларига алмашган: **қа-** + **ла** = **қала-** > **қалай**.

ҚАЛАЙ 'қандай'. **Қ а л а й, мулла, бизнинг ёқлар сизга маъқул бўлдими?** (Парда Турсун). Бу сўз **қандай** сўзининг сўзлашув нутқида **нд** товушлари **л** то-вушига алмашган шаклига тенг: **қандай** > **қалай** (КРС, 329: **қалай II** .. тоже, что **қандай**).

ҚАЛДИРҒОЧ 'қаноти ингичка ва узун, жуда тез учадиган, қора-ола рангли чумчуқсимон қуш'. **Дарво-захонамизга қ а л ғ и р ғ о ч и н қўйибди.** Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қарғығач** тарзида (Девон, I, 479, ДС, 426) ва **қарлығач** тарзида (Девон, I, 479; ДС, 428) талаффуз қилинган; ССТНда **қарлығач, қарлуғач** шакларида (II, 11), КРСда эса **кардығач, карлығач** шакларида келтирилган (351-, 352- бетлар). ДСда **қарлығач** бир маъноли экани, **қарғылач** сўзи эса 'қўршапалак'ни ҳам англатиши акс эттирилган. Юқорида келтирилган маълумотларни қиёсан таҳлил қилиш асосида ўзбек тилидаги сўзнинг товуш жиҳатидан ўзгаришини қуйидагича тасвирлаш мумкин. Бу сўз дастлаб **қарғылач** шаклига эга бўлган, кейин **ғ** ва **л** ундошлари ўрин алмашиб, **қарлығач** шакли, шундан кейин **л** ундоши **д** ундошига алмашиб, **қардығач** шакли юзага келган; ўзбек тилида **қардығач** шаклининг ик-кинчи бўғини охирига **р** ундоши киритилганидан кейин биринчи бўғин охиридаги **р** ундоши **л** ундошига ал-машган; охири биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** ун-лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қарғылач** > **қар-лығач** > **қардығач** > **қардырғач** > **қалдырғач** > **қалдир-ғач**.

ҚАЛИН I 'кўндаланг кўлами меъёрдан ортиқ' (яс-си нарса ҳақида). [**Фосих афанди**] **қ а л и н кўрпача устида савол-жавобга қулоқ солиб ўтирди** (Мирзака-лон Исмоилий). Бу сўз қадимги туркий тилда **қалын** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (Девон, I, 383; ПДП, 410), кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига ал-

машган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қалын** > **қалин**. Қадимги туркий тилда кўп маъноли бўлган бу сифат (ДС, 411: 1. 'многочисленный', 2. 'множество', 3. 'толстый') ўзбек тилида фақат бир маънони англатади. Бу сифат асли қадимги туркий тилда 'кўтарили—' маъносини англатган **қалы**— феълидан (ДС, 411) —н қўшимчаси билан ясалган бўлса керак. Қирғиз тилида бу сўз **калың** тарзида талаффуз қилинади, бу ҳол **қалин** сўзи охиридаги —н қисми қўшимча эканини кўрсатади. Ўзбек тилида бу сифат —н қўшимчаси билан ясалган бўлса, қирғиз тилида —ң қўшимчаси билан ясалган (асли —н ва —ң — бир қўшимчанинг икки кўриниши).

ҚАЛИН II 'никоҳ тўйида қиз учун куёв томонидан бериладиган мол, пул'. У тўй шарт—у шароитлари устида, **қ а л и н** устида савдолашиб ўтирмай, **фотиҳага қўл кўтарди** (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қалын** (ПДП, 410: **қалынсыз** 'без приданного'), **қалың** тарзида (Девон, III, 382) талаффуз қилинган; ҳозирги қирғиз тилида ҳам бу сўз **калың** тарзида талаффуз қилинади (КРС, 334). Ўзбек тилига бу сўзнинг қадимги туркий тилдаги **қалын** кўриниши етиб келган бўлиб, а унлиси **ә** унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қалын** > **қалин**. Бу сўз охиридаги —н, —ң қисмлари қўшимчага тенг бўлиб, қадимги туркий тилда мавжуд бўлган, лекин луғатларда ўз аксини топмаган **қал**— || **қалы**— феълидан от ясаган бўлса керак.

ҚАЛЛИҚ 'унаштирилган қиз (бўлажак куёвга нисбатан)', 'энди турмуш қурган жувон'. **Абдуваҳоб бўлса .. қора кўз қ а л л и қ ч а с и б и л а н чиқиб, экин экади** (Ш.Тошматов). Бу сўз асли **қалынлық** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, 'қалин бериб, унаштириб қўйилган қиз' маъносини англатган (КРС, 334: **қалындык II**); кейинчалик ўзбек тилида бу сўз таркибидаги **ын** товушлари талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси **ә** унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қалын** + **лық** = **қалынлық** > **қаллық** > **қаллиқ**. Бу сўз ўзбек тилида **қайлиқ** тарзида ҳам талаффуз қилинади (Бу сўзнинг шундай шакли қирғиз тилига ҳам ўзлашган: КРС, 320).

ҚАЛОҚ 'бурун ковагида қотиб қолган мишиқ'. Боласининг *қ а л о қ и н и эҳтиёт қилиб олиб ташлағи*. Бу от эски ўзбек тилида 'тахла-' маъносини англатган қала- феълидан (ДС, 410) —қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига ал- машган: қала- + қ = қалақ > қәләқ.

ҚАЛПОҚ 'юпқа наматдан тепа томони учли қилиб тикилган устки бош кийими', 'қалин матодан тикилган бош кийими'. У .. *эгнига брезент чакмон, бошига оқ намат қ а л п о қ кийган* (Ҳаким Назир). Бундай бош кийими дастлаб наматдан конуссимон шаклда тикилиб, тепа учи анча баланд кўтарилиб турган, одатда бошқа бош кийими устидан кийилган (ССТТН, II, 21); кейин- чалик маънода кенгайиш воқе бўлиб, ҳар қандай қалин бош кийимини англата бошлаган. Бу сўзнинг таркибини асли қадимги туркий тилдаги 'кўтарил-' маъносини англатган қалы- феълидан (ДС, 411) —ба қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи —қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган деб изоҳлаш мумкин; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли та- лаффуз қилинмай қўйган, б ундоши п ундошига, би- ринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, қ ундоши олди- даги а унлиси â унлисига алмашган: (қалы- + ба = қалыба) + қ = қалыбақ > қалбақ > қалпақ > қәлпәқ.

ҚАЛҚ- қ. қалқи-

ҚАЛҚИ- 'пастдан юқорига кўтарил-'. *Дарахтлар ортидан ой қ а л қ и б, секин сузиб кўтарила бош- лағи* (Ойбек). Бу сўз эски ўзбек тилида қадимги туркий тилдаги 'юқорига кўтарил-' маъносини англатган қалы- феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —қ қўшимчаси қўшилган шаклидан кучайтириш маъносини ифодаловчи —ы қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ССТТН, II, 23; КРС, 332; ТРС, 307); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а ун- лиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (қалы- + қ = қалық-) + ы = қалықы- > қалқы- > қәлқи-. Бу сўз қалқ- шаклида ҳам ишла- тилади (ЎТИЛ, II, 547).

ҚАЛҚОН 'қилич, найза зарбидан сақланиш учун ташқи томони бўртиқ қилиб ишланган ҳимоя қуроли'.

Саудиининг кўз олдига гижинглаган араб отлари, найза-қ а л қ о н л а р келиб, .. (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қалқан** (Девон, I, 413; ДС, 413), **қалқан** тарзида (Девон, III, 396; ДС, 413) талаффуз қилинган; кейинчалик **қалқан** шакли ишлатилган (ССТН, II, 23; КРС, 332; ТРС, 307). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'юқорига кў-тарил-' маъносини англатган **қалы-** феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-қ** қўшимчаси қўшилган шак-лидан **-(а)н** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ик-кинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қалы-** + **қ** = **қалық-**) + **ан** = **қалықан** > **қалқан** > **қалқан**.

ҚАМАЛ 'ташқи олам билан алоқани узиш дара-жасидаги қуршов'. *Етмиш кунлик бир қ а м а л , етмиш кунлик четдан .. муносабатни узиб туриш, албатта, Тошкентни бўлдириб қўйган эди* (Абдулла Қодирий). Бу от қадимги туркий тилда ҳам 'қуршовга ол-', 'тутқун қил-' маъносини англатган **қама-** феъли-дан (ПДП, 410) эски ўзбек тилида **-л** қўшимчаси билан ясалган (ССТН, II, 64; КРС, 335: **камал** I 2. 'осада, окружение, блокада'); кейинчалик **а** унлилари **ә** унли-ларига алмашган: **қама-** + **л** = **қамал** > **қамал**.

ҚАМАШ- 'нордон нарса таъсирида тишлар бироз беҳол бўл(ди)', 'ўткир ёруғлик таъсирида кўрмай қол(ди)'. *Нордон олма экан, тишларим қ а м а ш г и . □ Тик қуёш тилларидан кўзи қ а м а ш г а н чол ..* (Ҳамид Фулом). Шундай маънони англатган бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'нордон нарсадан тишлар беҳол бўл(ди)' маъносини англатган **қама-** феълидан (Девон, III, 288) 'бироз' маъносини ифодаловчи **-ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, II, 125); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қама-** + **ш** = **қамаш-** > **қамаш-**.

ҚАМИЧ қ. **қамиш**

ҚАМИШ 'сувли ерда ўсадиган, бўғин-бўғин пояли ўсимлик'. *Қорақамиш сувига қ а м и ш ҳали ҳам кўп ўсади*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от дастлаб **қамуш** тарзида ҳам талаффуз қилиниб, кейинроқ фақат **қамиш** тарзида талаффуз

қилина бошлаган (ПДП, 410; ДС, 416, 415); Маҳмуд Кошғарий луғатида бу сўз **қамыш** шаклида келтирилган (Девон, I, 350). Ўзбек тилида а унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қамыш** > **қәмиш**. Сўзлашув нутқида бу сўз **қамич** тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ҚАМРА— 'ўраб, қоплаб эғалла—'. *Коса кўтарган хотин—халаж қозон атрофини қ а м р а б о л г и* (Парда Турсун). Маҳмуд Кошғарий луғатида **қармашды** сўзи келтирилиб, 'тортиб олишди' маъносини англантиши айtilган (Девон, II, 257). Бу сўз таркибидаги —ш қисми 'бирга' (кўплик) маъносини ифодалайди, —ма қисми эса кучайтириш маъносини ифодаловчи қўшимча. Демак, **қармашды** сўзига берилган изоҳга кўра **қар**— қисми феълга тенг, лекин бундай феъл манбаларда келтирилмаган. Маҳмуд Кошғарий луғатида келтирилган **қарды** феъли сувнинг тошишини англантиши айtilган (Девон, III, 198). Ана шу феъл асли кенг маънода 'қоплаб эғалла—' маъносини англантиган бўлса керак. Юқоридаги маълумотлар асосида **қамра**— феълга қуйидагича изоҳ бериш мумкин: қадимги туркий тилдаги 'қоплаб эғалла—' маъносини англантиган **қар**— феълидан кучайтириш маъносини ифодаловчи —ма қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 352: **карма**— 1. 'хватать, ловить'); кейинчалик **рм** ундошлари ўрин алмашган; ўзбек тилида а унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қар**— + **ма** = **қарма**— > **қамра**— > **қәмрә**—. **ЎТИЛДА** **қарма**— феъли келтирилиб, шевага хос деб белгиланган, ваҳоланки аксинча: **қарма**— бу сўзнинг асл шакли бўлиб, **қамра**— — шеваларда товуш жиҳатидан ўзгарган шакли.

ҚАМТИ 'бир—бирига яқин'. .. *уч киши қ а м т и ўтириб манти тановул қилдилар* (Абдулла Қодирий). Бу равиш эски ўзбек тилида қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'сур—' маъносини англантиган **қамыт**— феълидан (ДС, 415: **қамыт**— 'сдвигать') —ы қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қамыт**— + **ы** > **қамты** > **қәмти**. Қадимги туркий тилдаги **қамыт**— сўзи 'йиқил—'

маъносини англатган **қам**— феълига (ДС, 413) —(ы)т орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 415).

ҚАМЧИ 'от—уловни юришга ундаш учун ишла—тиладиган дастали ва қайиш тасмали уриш асбоби'. *Раис отига қ а м ч и босиб, угора томон кетди* (Ойдин). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қамчы** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 335; ДС, 415). Бу от қадимги туркий тилдаги 'ур—', 'калтакла—' маъносини англатган **қам**— феълидан (Девон, II, 35) —**чы** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қам**— + **чы** = **қамчы** > **қамчи**. Сўзлашув нутқида бу сўз **қамчин** шаклида ҳам ишлатилади (унда **қам**— феълидан —**чин** қўшимчаси билан ясалган бўлади).

ҚАМЧИН қ. **қамчи**

ҚАНДАЙ белги—хусусият тўғрисидаги сўроқ ол—моши. *Эй онажоним, қани энди сен ҳам .. ўз ўғлингнинг қ а н г а й одам бўлганини кўрсанг* (Парда Турсун). Бу сўз эски ўзбек тилида 'қайси' маъносини билдирган **қайу** сўзининг қадимги туркий тилда юзага келган **қан** шаклига (ДС, 418; **қанда**) 'ўхшаш' маъносини ифодаловчи —**дай** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қан** + **дай** = **қандай** > **қандай**.

ҚАНИ I қаердалигини сўраш олмоши. *Нега вақтсиз келдинг? Отабек қ а н и ?* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони билдирган бу сўз асли **қаны** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 256; ДС, 418); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қаны** > **қәни**. Бу сўз асли **қайу** сўзининг товуш жиҳатидан ўзгариши ва янги маъно билдириши йўли балан юзага келган: 1) **й** ундоши **н** ундошига, **у** унлиси **ы** унлисига алмашган: **қайу** > **қану** > **қаны**; 2) 'қайси' маъноси асосида 'қайси ерда' маъноси юзага келган.

ҚАНИ II 'таъкид' маъносини ифодаловчи модал сўз. *Қ а н и, тезроқ бўл, кечикиб қоламиз*. Бу сўз қадимги туркий тилда киши ёки нарсанинг қаердалигини

сўраш олмоши **қаны** I сўзидан (Девон, III, 256; ДС, 418) эски ўзбек тилида маълум синтактик вазифага бирки — тилиш оқибатида юзага келган маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан: сўроқ олмоши → таъкид сўзи.

ҚАНОТ 'учиш аъзоси'. *Қуш қ а н о т и б и л а н у ч и б , қ у й р уғ и б и л а н қ ў н а р* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қанат** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 411; Девон, I, 338; ДС, 417); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига ал — машган: **қанат** > **қәнәт**.

ҚАНЧА миқдор тўғрисидаги сўроқ олмоши. *Бир пуг пахтадан қ а н ч а газлама, қ а н ч а ёғ, қанча кунжара, қ а н ч а чигит пўчоқ , линтер чиқади ?* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз қадимги туркий тилда 'қайси' маъносини билдирган **қайу** сўзининг қадимги туркий тилдаги **қан** шаклига чама маъносини ифодаловчи —**ча** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 418); ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қан** + **ча** = **қанча** > **қәнчә**.

ҚАПИШ— 'бир—бирини зич ушла—', 'бир—бири билан зич бирлаш—'. *Йигитнинг қўллари қизнинг белларига чирмашди, кўкраклари бир—бирига қ а п и ш и* (Ойбек). Қадимги туркий тилда 'бир—бирини ушла—', 'бир—бирига ёпиш—' маъносини англатган бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'маҳкам ушла—' маъносини англатган **қап**— феълидан биргалик маъносини ифодаловчи —(ы)**ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қап**— + **ыш** = **қапыш**— > **қәпиш**—. Маъно тараққиёти натижасида 'бир—бирини ушла—' маъноси асосида 'бир—бири билан зич бирлаш—' маъноси юзага келган.

ҚАППАЙ— 'шишиб, тўлиб кўтарил—', 'дўмбаёй—'. *У қ а п п а й г а н эски портфелини ҳовуз бўйидаги супага қўйди, ..* (Шароф Рашидов). Бу феъл эски ўзбек тилида қадимги туркий тилдаги 'кўтарилган', 'баланд' маъносини англатган **қапа** сифатидан (ДС, 420) —й қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин **п** ундоши қатланган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қапа** + **й** > **қәппай**— > **қәппәй**—. ДСда

қапа сўзига қаба сўзидан ҳавола қилинган (339– бет); аксинча, қабар– сўзига (339– бет) қапар– сўзидан (420– бет) ҳавола берилган ва бу сўз асосида ясалган қабарған ('воддырь'), қабарт– (побуг. от қабар–) сўзлари келтирилган. Кўринадик, бу сўзнинг асосий шакли қапа эмас, қаба бўлган. Бу сифат асли –а қўшимчаси билан ясалган; демак, қадимги туркий тилда 'шиш–', 'думалоқ шакл ол–' маъносини англатган қаб– феъли мавжуд бўлган (Бу фикрни ўсимлик турларидан бирини англатувчи қабақ сўзи ҳам тасдиқлайди). Юқоридаги мулоҳазаларга суяниб, қаппай– сўзининг таркибини қуйидагича кўрсатиш мумкин: (қаб– + а = қаба > қапа) + й = қапай– > қаппай– > қәппай–.

ҚАРА– 'кўриш учун кўзни йўналтир–', 'назар ташла–'. Ҳамдам *gagasiqa qaraganicha uzoq turib qoldi* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли қаратарзида талаффуз қилинган (ДС, 424); кейинчалик ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: қара– > қәрä–.

ҚАРАМ 'бошқа кишига тобе', 'эрксиз', 'боқиманда'. *Касал ўғил, хотин, боз худо берган набира – ҳаммаси шу чолга қарам* (Ойбек). Бу сўз эски ўзбек тилида қара– феълининг 'қарамоғида боқиманда бўл–' маъносидан –м қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: қара– + м = қарам > қәрәм.

ҚАРАМА–ҚАРШИ 'бир–бирига зид'; 'бир–бирининг рўпарасида турган', 'рўпара'. Бу *икки товуш қарам – қарши томондан келган кучли тўлқинлардек бир–бири билан тўқнашди* (Шуҳрат). Бу сўзнинг чизиқча билан ёзилиши унинг асли тожикча баёрдамчиси қатнашадиган такрор сўз эканидан дарак беради. Ҳақиқатан, Л.З.Будагов луғатида шундай сўз келтирилган: қаршу бақаршу (ССТН, II, 10). Қадимги туркий тилдаёқ қаршу сўзи асосан қаршы тарзида талаффуз қилинган. Кейинчалик ба ёрдамчиси таркибидаги б ундоши м ундошига алмашган (Шундай сўз ЎТИЛда берилган: қаршима–қарши – II, 558). Сўнгра бу такрор сўзнинг биринчи қисмидаги ш ундоши талаффуз қилинмай қўйган, шундан кейин ы унлиси а унлисига

алмашган; а унлилари **ä** унлиларига алмашган, **ы** унли – сининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қаршу ба қаршу > қаршыма–қаршы > қарыма–қаршы > қарама–қаршы > қәрәмә–қәрши.**

ҚАРАМОҒ 'қарамида, боқимида бўлиш'. *Қ а р а м о ғ и м ғ а етти жон бор.* Бу сўз эски ўзбек тилида **қара–** феълининг 'боқиманда бўл–' маъносидан **–мақ** қўшимчасининг **–мағ** шакли билан ясалган; кейинчалик биринчи, иккинчи бўғинлардаги **а** унлилари **ä** унлиларига, **ғ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қара– + мағ (< мақ) = қарамағ > қәрәмâғ.** Нимагадир бу сўз ЎТИЛга ҳам, имло луғатларининг олдинги нашрларига ҳам киритилмаган.

ҚАРАТА 'қаратган ҳолда'. *Полковник .. ҳаммага қ а р а т а нутқ сўзлади* (Жуманиёз Шарипов). Бу сўз эски ўзбек тилида **қара–** феълининг 'беткай томони билан бирор нарсага рўпара тур–' маъносидан **–т** орт-тирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **–а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган равишдош шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида кўмакчи сўзга айланган; кейинчалик **а** унлилари **ä** унлиларига ал-машган: (**қара– + т = қарат–**) + **а = қарата > қәрәтә.**

ҚАРАШ 'маълум нуқтайи назардан ёндашиш'. *Бола тарбиясига бўлган қ а р а ш и н ғ и з менга маъқул.* Бу сўз **қәрә–** феълининг 'муҳокама қил–', 'маълум нуқтайи назардан ёндаш–' маъносидан **–ш** ҳаракат номи қўшимчаси билан ҳосил қилинган; маъно тараққиёти натижасида отга айланган: **қәрә– + ш = қәрәш** (ҳаракат номи) → **қәрәш** (от).

ҚАРАШ– I 'кўмаклаш–', 'ёрдам бер–'. *Қизча онасининг ишларига қ а р а ш а бошлади.* Бу сўз **қәрә–** феълининг 'маълум бир ишларни бажар–' маъно қиррасидан 'бироз' маъносини ифодаловчи **–ш** қўшим-часи билан ҳосил қилинган: **қәрә– + ш = қәрәш–.** Кўп-лик маъносини ифодаловчи **–ш** қўшимчаси билан 'би-роз' маъносини ифодаловчи **–ш** қўшимчаси ўзаро омоним; шунга кўра бу қўшимчалар билан ҳосил қилинган сўзлар ҳам омоним бўлади; демак, луғатта булар икки сўз сифатида киритилиши лозим (ЎТИЛда бу омоним сўзлар бир сўзнинг икки маъноси сифатида берилган): **қәрәшди I** – 'қарадилар', **қәрәшди II** – 'ёрдам берди'.

ҚАРАШ— II қ. қараш— I

ҚАРДОШ 'дўстлик, биродарлик алоқаси билан боғланган', 'бир—бирига жуда яқин'. *Оға—ини, қ а р — г о ш и м г а н, Барчасидан жуго бўлдим* ("Равшан"). Қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда бундай сўз йўқ, **қадаш** (ПДП, 409; ДС, 401; Девон I, 386) ва **қарындаш** (ПДП, 412; ДС, 427; Девон, I, 386) сўзлари келтирилган; **қардаш (қардеш)** сўзи эса ТРСнинг 317—бетида берилиб, ундан ясалишлар келтирилган. Шу луғатнинг 319— бетида **қарындаш** сўзи ва ундан яса—лишлар саналиб, **қардаш** сўзи ва ундан ясалишларга ҳавола қилинган. Бу маълумотлар **қардаш** сўзи **қарын—даш** сўзидан кейин, шу сўзнинг товуш жиҳатидан ўзга—риши натижасида юзага келганини кўрсатади. Демак, қадимги туркий тилда 'овқат ҳазм қилиш аъзоси', 'ошқозон' маъносини англатувчи **қарын** сўзидан 'бир—га' маъносини ифодаловчи **—даш** қўшимчаси билан **қарындаш** сўзи ясалган; кейинчалик **ын** товушлари та—лаффуз қилинмай қўйиб (ИРЛТЯ, 38), **қардаш** шакли юзага келган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига ал—машган: **қарын + даш = қарындаш > қардаш > қардәш**. Бу икки сўз кейинчалик маъно жиҳатидан ҳам фарқ—ланган: **қардәш** — 'бир—бирига жуда яқин дўст', **қарин—дәш** — 'туғишган'. Маҳмуд Кошғарий қадимги туркий тилда 'биродар' маъноси **қадаш** сўзи билан ҳам англа—тилганини ва бу сўз 'идиш' (бу ерда 'қорин') маъно—сини англатган **қа** сўзидан **—даш** қўшимчаси билан ясалганини таъкидлайди (Девон, I, 386). Бу изоҳ ҳам **қардаш** сўзининг **қарындаш** сўзи асосида юзага келга—нини тасдиқлайди.

ҚАРИ I 'кўкрак ўртасидан қўлнинг учигача бўлган узунлик ўлчови' (турли жойда турлича узунликни бил—дирган). *Иштонсизнинг тушига икки қ а р и бўз кирибди* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай ўлчов бирлигини англатган бу сўз асли 'қўлнинг елкадан тирсаккача бўлган қисми' маъносини англатган **қар** отидан (ДС, 422) кучайтириш маъносини ифодаловчи **—ы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 426: **қары** I; Де—вон, III, 242): ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмаш—

ган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қар** + **ы** = **қары** > **қәри**. Бу сўз асли 'қўлнинг тирсаккача бўлган қисми'ни англатган (ДС, 426), кейинчалик маъно тараққиёти натижасида ҳозирги маъноси юзага келган.

ҚАРИ II 'кўп яшаган', 'кекса'. **Қ а р и билганини пари билмас** (Мақол). Бу сифат асли қадимги туркий тилда 'кексай-' маъносини англатган **қары-** феълидан (ДС, 426; Девон, III, 279) маъно тараққиёти йўли билан ажралиб чиққан: 'ҳаракат' → 'шундай ҳаракат, оқибатида воқе бўладиган ҳолат'; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қары-** > **қары** > **қәри**.

ҚАРИ- 'кексай-', 'қартай-'. **Мени сўраманг, мен энди қ а р и б қ о л д и м** (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **қары-** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 412; ДС, 426; Девон, III, 279); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қары-** > **қәри-**. Бу феъл асли **-ы** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак, лекин манбаларда бундай ясалишга асос бўлган сўз келтирилмаган.

ҚАРИЙА 'иззат-икромга лойиқ қари киши (эркак, аёл)'. **Қ а р и я л а р дастурхонга фотиҳа ўқишгач ҳамма ўрнидан турди** (Сайид Аҳмад). Бу сўз 'кўп яшаган', 'кекса' маъносини англатувчи **қары** сўзига 'иззат-икром' маъносини ифодаловчи **-йа** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган [КРС, 356: **кария** 1. 'старик', 2. 'старейшина', 3. почтительное обращение к старому человеку (мужчине и женщине)]; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қары** + **йа** = **қарыйа** > **қәрийә**.

ҚАРИМСИҚ 'қарига ўхшаб кўринадиган', 'кўриниши қари'. **У қирқ ёшларга бормаган. Лекин кўриниши қ а р и м с и қ** (Ҳ.Нуъмон ва А.Шораҳмедов). Бу сифат эски ўзбек тилида 'кексай-' маъносини англатувчи **қары-** феълидан **-м** қўшимчаси билан ясалган отга **-сы** қўшимчасини қўшиб ясалган феълдан **-қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси

йўқолган: [(қары— + м = қарым) + сы = қарымсы—] + қ = қарымсық > қаримсиқ.

ҚАРИНДОШ 'туғишган киши', 'бир аждодга мансуб кишилар бир—бирларига нисбатан'. *Бемехр қа — р и н г о ш г а н меҳрибон дўст яхши* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'овқат ҳазм қилиш аъзоси' маъносини англатувчи **қарын** сўздан 'бирга' маъносини ифодаловчи —**даш** қўшимчаси билан ясалган (ПДП, 412; ДС, 427; Девоп, I, 386); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унли — сига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қарын** + **даш** = **қарындаш** > **қариндâш**.

ҚАРИЧ 'ёзилган панжанинг бош бармоқ учидан жимжилоқ учигача бўлган узунлик', 'шундай узунлик ўлчови'. *Тоғдан эсган шабада ердан бир ярим қа — р и ч кўтарилган гўзаларнинг барглари ни шивир — лайди* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шун — дай маънони англатган бу сўз асли 'кўкрак ўртасидан қўлнинг учигача бўлган узунлик' маъносини англатган **қары** отидан (Девоп, III, 242, ; ДС, 426) кичрайтириш маъносини ифодаловчи —**ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девоп, I, 350; ССТТН, II, 13; ТРС, 319; КРС, 356); кейинчалик ўзбек тилида —**ш** қўшимчаси —**ч** шак — лига алмашган; **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унли — сининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қары** + **ш** = **қарыш** > **қарыч** > **қарич**.

ҚАРМОҚ 'балиқ овлашда ишлатиладиган ўткир учли махсус илгак'. *Куну билан ўтириб, қа р м о — ф и г а битта ҳам балиқ илинмабди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'қоплаб эгалла—' маъносини англатган **қар**— феълининг (Девоп, III, 198) кучайтириш маъносини ифодаловчи —**ма** қўшим — часи билан ҳосил қилинган шаклидан —**қ** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 428); кейинчалик ўзбек тилида би — ринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олди — даги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қар**— + **ма** = **қарма**—) + **қ** = **қармақ** > **қармақ**.

ҚАРОҚ 'кўз', 'кўз қорачиги'. *Сенга қийин .. Аммо бошқаларга ҳам осон эмас, қа р о ф и м* (Одил

Ёкубов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'назар ташла-', 'кўр-' маъносини англатувчи **қара-** феълидан (ДС, 424) —**қ** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 425: **қарақ**); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қара-** + **қ** = **қарақ** > **қарâқ**. Бу сўз охиридаги **қ** ундошининг **ғ** ундошига алмашуви эгалик қўшимчаси қўшилиши билан воқе бўладиган нутқий ҳодиса: **қарâқ** + **им** > **қарâғим** каби. Бу сўзнинг ЎТИЛга **қароғ** шаклида киритилиши тўғри эмас.

ҚАРОҚЧИ 'йўлтўсар', 'босқинчи'. "*Дог! Воўдог! Қ а р о қ ч и л а р босғул!*" Довон орқасидан икки хотин фарёд кўтариб чиқди (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз (ДС, 425) асли 'босқин', 'талон-торож' маъносини англатган **қарақ** сўзидан (ССТТН, II, 46) —**чы** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қара-** + **қ** = **қарақ**) + **чы** = **қарақчы** > **қарâқчи**. **Қарақ** сўзи асли 'пойлаш' маъносини англатиб, **қара-** феълининг 'пойла-' маъносидан —**қ** қўшимчаси билан ясалган.

ҚАРОҒ Қ. **қарақ**

ҚАРСАК 'кафтларни бир-бирига урганда чиқадиган товуш', 'чапак'. *Оломоннинг қ а р с а г и остида Нарзи тоға дастурхон кўтариб вагонга чиқиб борди* (Ш.Тошматов). Бу от эски ўзбек тилида **қарс** товушга тақлид сўзидан (Девон, I, 333: **қарс-қарс** — 'қўл уриш, чапак чалишдан чиққан товуш') —**а** қўшимчаси билан ясалган феълга (ССТТН, II, 49: **қарсамақ** 'бить в ладоши') —**к** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: (**қарс** + **а** = **қарса-**) + **к** = **қарсак** > **қарсәк**.

ҚАРТАЙ— 'қари-', 'кексай-'. *Қ а р т а й с а н г и з ҳам, қуюлмайсиз* (Ҳаким Назир). Бу феъл 'кексай-' маъносини англатувчи **қары-** феълидан (Девон, III, 279) —**т** қўшимчаси билан ясалган отга (ДС, 429) эски ўзбек тилида —(**а**)й қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай

қўйган, а унлилари ä унлиларига алмашган: (қары- +т = қарыт) + ай = қарытай- > қартай- > қартай-.

ҚАРТАҢ: 'кексяя бошлаган киши'. Катта сув бўйига қурилган чойхонадаги қ а р и – қ а р т а н г ҳам .. ашула тингламоқда (Сарвар Азимов). Ўзбек тилида қари-қартанг жуфт сўзи таркибида қатнашадиган бу сифат асли 'кекса', 'чол' маъносини англатган қарт отидан (ДС, 429; ССТН, II, 9; КРС, 353) эски ўзбек тилида -(а)н қўшимчаси билан ясалган (КРС, 354: қартаң 'староватый, начинающий стареть'); кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: қарт + аң = қартаң > қартәң .

ҚАРШИ 'фикри, мақсади, манфаати аксинча'; 'рўпара'; 'бирор ҳаракатга жавобан амалга ошириладиган'. Эрининг раъйига қ а р ш и боришдан фойда йўқлигини билди (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли 'рўпара бўл-', 'ўзаро жанжаллаш-, душманлаш-' каби маъноларни англатган қарыш- феълидан (ДС, 428) -ы қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 399; ДС, 429); кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қарыш- + ы = қарышы > қаршы > қәрши.

ҚАРҒА 'патлари қора ёки ола йирик кўчманчи қуш'. Қ а р ғ а қ а р ғ а н и н г кўзини чўқимас (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от қарға тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 401); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган. Бу сўз асли қарр-қарр товушга тақлид сўзидан -ға қўшимчаси билан ясалган бўлса керак: қарр + ға = қаррға > қарға > қәрғә.

ҚАРҒА- 'ёмонлик тилаб койи-'. Қиз Мирзакаримбойни, .. тўраларни қ а р ғ а г и, уларга ўлим тилади (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли қарға- тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 304). Маҳмуд Кошғарий бу сўзга доир қизиқарли бир маълумотни келтиради: "Худо қарғаса, қ а р ғ а д ы, одам қарғаса, қырғады дейилади, бу қарғишларни фарқ қилиш учун биринчисида а билан, иккинчисида ы билан қырғады деб талаффуз

қилинган" (Девон, II, 333). Бу сўзларга берилган изоҳлар бошқача фикрга олиб келади: **қарға**— сўзининг маъноси 'проклинать' ('лаънатла—') деб изоҳланган бўлса (ДС, 426), **қырға**— сўзининг маъноси 'бранить' ('ҳақорат қил—') деб изоҳланган (ДС, 445). Маҳмуд Кошғарий **қарға**— сўздан ясалган **қарғақ** сўзи маъносини 'қарғиш' деб, **қырға**— сўздан ясалган **қырғағ** сўзининг маъносини 'ғазаб' деб изоҳлаган (Девон, II, 333). Кўрина— дики, бу сўзларнинг яшаш асоси, шунга кўра маъноси ҳам фарқли: **қырға**— феъли қадимги туркий тилдаги 'дарғазаб' маъносини англатган **қыр** сифатидан (ДС, 445) —**ға** қўшимчаси билан ясалган; **қарға**— феълининг таркиб топиши ўзгача. Бу феълини **қарғиш** сўзи билан (ДС, 426; Девон, I, 428) қиёслашдан кўринадики, қадимги туркий тилда 'лаънатла—' маъносини англатган **қарығ**— феъли бўлган, ана шу феълдан кучайтириш маъносини ифодаловчи —**а** қўшимчаси билан **қарыға**— сўзи ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қарығ** + **а** = **қарыға**— > **қарға**— > **қәрғә**—.

ҚАРҒИШ 'ёмонлик тилаб айтиладиган сўзлар'. *Отинийнинг .. оғзидан қ а р ғ и ш ва нолиш аримай қолди* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли ўша даврда мавжуд бўлиб, 'лаънатла—' маъносини англатган **қарығ**— феълидан —(**ы**)ш қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилда **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қарығ**— + **ыш** = **қарығыш** > **қарғыш** > **қәрғиш**. Турк тилида **қарға**— феъли **қарғы**— тарзида талаффуз қилиниши айтилган ва **қарғиш** сўзи ҳам келтирилган (ТРС, 318: **каргымак** — 'проклинать'; **каргыш** — 'проклятие').

ҚАСМОҚ 'кийим—кечак устида пайдо бўлган кир қатлами'. *Шунча юриб, нима орттирдигин? Мана шу жулгур чопон билан қ а с м о қ дўплинми?* (Сайид Аҳмад). Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'тери', 'пўстлоқ' маъносини англатган **қас** отидан (ДС, 430) эски ўзбек тилида —**ма** (< —**ба**) қўшимчаси билан ясал-

ган феълга —қ қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, қ ундоши ол — дидаги а унлиси â унлисига алмашган: (қас + ма = қасма—) + қ = қасмақ > қасмақ.

ҚАСҚОН 'гардиш'; 'лаппаклар қўйиб манти пишириладиган махсус қозон'. Бу от асли қадимги туркий тилдаги 'тери', 'пўстлоқ' маъносини англатган қас отидан (ДС, 430) эски ўзбек тилида —қа қўшимчаси билан ясалган феълга —н қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига алмашган: (қас + қа = қасқа—) + н = қасқан > қасқан.

ҚАТ I 'қават', 'тахлам'. *Азмигдин бир варақ қогоздаги бир неча қ а т буқланган хатни олиб, чироқ шуъласига тутиб кўзган кечирди* (Ҳамид Фулом). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'тахла—' маъносини англатган қа— феълдан (Девон, III, 266) —т қўшимчаси билан ясалган (ДС, 432; Девон, I, 311); кейинчалик ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: қа— + т > қат > қат I.

ҚАТ II 'марта', 'карра'. [*Электр*] *деҳқончиликни уч қ а т юқорига кўтарарди* (Ойбек). Бу сўз қат I сўзининг қат—қат такрор шаклидан маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан: қат—қат = 'бир неча қат' → (миқдор сифатловчиси) қат II.

ҚАТИМ 'узунлиги тикилаётган нарса билан ёзилган қўл учи оралиғига тенг'. *Қудажон, бемалол бўлса, ўша ҳаворанг упақдан бир қ а т и м беринг* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида 'парча', 'бўлак' маъносини англатган (ССТТН, II, 6); кейинчалик маънода торайиш, хосланиш воқе бўлиб, фақат ипга нисбатан ишлатиладиган бўлган; асли бу сўз —(ы)м қўшимчаси билан ясалгани шубҳасиз, лекин манбаларда 'қисмларга ажрат—' каби маънони англатувчи феъл ўз аксини топмаган.

ҚАТИРМА 'оширилмаган хамирдан қозонда ёғсиз пишириладиган юпқа емиш'. *Отасига деб хурмачага солинган ошнинг устига битта қ а т и р м а н и ёпиб, рўмолчага тугди—га, чиқиб кетди* (Ойдин). Бу от 'қаттиқ ҳолатга кел—' маъносини англатувчи қат— I феълнинг (ДС, 432) —(ы)р орттирма қўшимчаси билан

ҳосил қилинган шаклидан —ма қўшимчаси билан эски ўзбек тилида ясалган (КРС, 361); кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (қат— I + ыр = қатыр—) + ма = қатырма > қätирмä. Қадимги туркий тилда шундай маъно қатма сўзи билан англатилган (Девон, I, 407). Бу сўз бевосита қат— I феълидан —ма қўшимчаси билан ясалган.

ҚАТИҚ 'қайнатилган илиқ сутга қатикдан томизғи солиб тайёрланадиган маҳсулот'. *Сутган оғзи куйган қ а т и қ н и ҳам пуфлаб ичади* (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда 'аралаштир—', 'қўш—' маъносини англатувчи қат— феълидан (ДС, 432: қат— II) —(ы)қ қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 382); кейинчалик ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қат— + ық = қатық > қäтиқ. Қадимги туркий тилда қатық сўзи 'овқатга қўшиб истеъмол қилинадиган масаллиқ' маъносини англатган (Девон, I, 382), ҳозирги маъноси маънода торайиш, хосланиш воқе бўлиши натижасида юзага келган.

ҚАТЛА 'марта', 'карра'. *Шукур, худога минг қ а т л а шукур, кўзим очиқлигида қизгинамининг тўйини кўрадиган бўлдим* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида 'марта', 'карра' маъносини англатувчи қат II сўзига 'яна', 'билан' маъноларини ифодаловчи —ла қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ССТН, II, 4); кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: қат II + ла = қатла > қätlä.

ҚАТЛАМ 'бирор нарсанинг ёйиқ қавати'. .. *неча терак бўйи баланд тош қ а т л а м и деворгай юксалиб*, .. (Ҳаким Назир). Бу от эски ўзбек тилида 'қават', 'тахлам' маъносини англатувчи қат I сўзидан —ла қўшимчаси билан ясалган қатла— феълига —м қўшимчасини қўшиб ясалган (ССТН, II, 4); кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: (қат I + ла = қатла—) + м = қатлам > қätläм.

ҚАТЛАМА 'юпқа ёйилган хамирни ёғда пишириб тайёрланган емиш'. *Патнисларда .. кулча, қовурма чучвара, варақи, қ а т л а м а ва бошқа ҳар нав мевачевалар* (Ойбек). Бу от эски ўзбек тилида 'қават', 'тахлам' маъносини англатувчи қат I сўзидан —ла қўшимчаси билан ясалган қатла— феълига —ма қўшим—

часини қўшиб ясалган (ССТТН, II, 4); кейинчалик а ун-лилари ä унлиларига алмашган: (қат I + ла = қатла-) + ма = қатлама > қатләmä.

ҚАТНА— 'маълум бир жойга, машғулотга мунтазам бориб—келиб тур—'. [Зиёдаҳон] ўтган йил қиши билан районга докторга қ а т н а г и (Абдулла Қодирий). Бу феъл қадимги туркий тилда 'қават', 'тахлам' маъносини англатувчи қат I сўздан (Девон, I, 311) —ла қўшимчасининг —на шакли билан ясалган (Қирғиз тилида бу сўз қатта— шаклига эга: КРС, 359); кейинчалик ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: қат I + на (< ла) = қатна— > қатnä—. Бу феъл қадимги туркий тилда 'қайтар—' маъносини англатган бўлиб (ДС, 436), ҳозирги маъноси маъно кенгайиши натижасида юзага келган.

ҚАТНАШ— 'бирор иш—ҳаракатда, муҳокамада иштирок эт—'. Газета—журналларга қ а т н а ш и б т у р а м а н, яқинда бир кичкина китобим ҳам босилиб чиқди (Б.Раҳмонов). Бу сўз эски ўзбек тилида 'аралаштир—', 'қўш—' маъносини англатган қат— феълнинг (ДС, 432: қат— II) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —(ы)н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан 'бирга' маъносини ифодаловчи —(а)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган; —(а)ш қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: (қат— + ын = қатын—) + аш = қатынаш— > қатнаш— > қатnäш—.

ҚАТТИҚ 'таркиб топтирувчилари зич жойлашгани, узоқ туриб қолгани каби сабабларга кўра синдириш, қирқиш, чопиш қийин бўлган'. Бу ёқнинг тоши у ёқники сингари қ а т т и қ, яхлит эмас, жуда бўш, ғўраша эди (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва яна бир неча маъноларни англатган бу сифат асли 'қаттиқ ҳолатга кел—' маъносини англатувчи қат— феълдан (ДС, 432: қат— I) —(ы)ғ қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 356: қатығ); ўзбек тилида т ундоши қатланган; кейинчалик сўз охиридаги ғ ундоши қ ундошига, а унлиси ä унли—сига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қат— I + ығ = қатығ > қаттығ > қаттиқ. Ҳозирги ўзбек тили баён қилинган адабиётларда "қот(моқ)

феълидан —қ қўшимчаси билан сифат ясалганда о(â) унлиси а(ä) унлисига алмашади" деб изоҳлаш мавжуд; ваҳоланки бу сифат қадимги туркий тилда қат— феълидан ясалган, бу сўз таркибида қадимги туркий тилдаёқ бироз ортқироқ кенг унли товуш қатнашган, ана шу унли кейинчалик ўзбек тилида ä унлисига алмашган. Кўринадики, ҳозирги ўзбек тилидаги о(â) унлиснинг а(ä) унлисига алмашуви ҳақида гапириш ноўрин. Ушбу сифат туркий тилларда қаты (ССТН, II, 5; ТРС, 323), катуу (КРС, 360) каби шаклларда мавжуд. Қатығ (қаттиқ) сифатидан фарқли ҳолда, қаты, катуу сифати қат— I феълидан —ы (> —у) қўшимчаси билан ясалган. Демак, қатығ (қаттиқ) ва қаты сўзларини бир сўзнинг икки кўриниши деб қараш хато.

ҚАТҚАЛОҚ 'нам тупроқнинг устки музлаган қатлами'. Кўча музлаб, қ а т қ а л о қ ва тойғоқ ҳосил бўлибди (Иброҳим Раҳим). Бу сўз эски ўзбек тилида 'қаттиқ ҳолатга кел—' маъносини англатувчи қат— феълидан (ДС, 432: қат— I) —қа қўшимчаси билан ясалган отта кичрайтириш маъносини ифодаловчи —лақ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик биринчи, иккинчи бўғинлардаги а унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: (қат— I + қа = қатқа) + лақ = қатқалақ > қатқалâқ.

ҚАЧОН 'қайси вақт'. Қ а ч о н керак бўлсам, айт, югуриб келаман (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли қачан тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 409; ДС, 400; Девон, I, 383); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига алмашган: қачан > қачân. Бу сўз асли 'қайси' маъносини билдирувчи қайу сўзи билан (Девон, III, 237) 'вақт', 'пайт' маъносини англатувчи чақ сўзидан (ДС, 139) тузилган бирикмага қадимги восита келишигининг —(ы)н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; —(ы)н қўшимчаси қўшилганидан кейин чақ сўзи охиридаги қ ундоши ғ ундошига алмашган; сўнгра аввал иккинчи бўғиндаги тор унли, кейин ғы товушлари, охири й ундоши талаффуз қилинмай қўйган: (қайу чақ) + ын = қайучақын > қайучағын > қайчағын > қайчан > қачан > қачân.

ҚАШИ— 'баданнинг бирор ери қичишини босиш учун тирноқ ёки тароқ билан тирна—'. У кўзини қисиб, *ручканинг думи билан пешанасини қ а ш и б узоқ ўйлади* (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **қашы**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 283); ўзбек тилида а ун — лиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қашы**— > **қәши**—. Бу феъл асли **—ы** қўшимчаси билан ясалган, лекин манбаларда бундай ясалиш учун асос бўлган сўз келтирилмаган ('қичиш' маъносини англатган от бўлса керак).

ҚАШЛА— 'кўп марта қашы—', 'қашлағич билан тозала—'. *Бек отнинг ёлини силади, ерга ётган қашлағични олиб, яғринини, сонларини қ а ш л а г и* (Ҳамид Фулом). Бу сўз эски ўзбек тилида **қашы**— феълга 'такрор' маъносини ифодаловчи **—ла** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қашы**— + **ла** = **қашыла**— > **қашла**— > **қәшлә**—. Худди шундай маъноли сўз қирғиз тилида **қашы**— сўзидан **—ғыла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 364: **қашығыла**— *многократ. от қашы*—).

ҚАШШАҢ 'сурбет', 'суллоҳ'; 'асов'. *Шу ёшга кириб, сендек қ а ш ш а н г болани кўрганым йўқ*. Қадимги туркий тилда бу сўз асли **қашаң** тарзида талаффуз қилинган бўлиб, 'паст', 'пасткаш' маъносини англатган (Девон, III, 380). Шу сўз қирғиз тилида 'ялқов', 'палид' маъносини англатиши таъкидланган (КРС, 363: **қашаң** I). Кўринадики, бу сўз салбий хислатни билдиради—ю, унинг мундарижаси тилдан тилга фарқли бўлади. Товуш жиҳатидан ўзбек тилида бу сўз таркибидаги **ш** ундоши қатланган (шу усул билан маъно кучайтирилган), **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қашаң** > **қашшаң** > **қәшшәң**. Қирғиз тилида бу сўз — нинг **қашаң** ва **қашак** шакларида келтирилиши (КРС, 363) бу сўзлар охиридаги **—ң**, **—к** қисми қўшимча эканлини кўрсатади, лекин бундай ясалишлар учун асос бўлган сўз манбаларда келтирилмаган.

ҚАШҚА 'ҳайвоннинг пешанасидаги оқ жой'. *Йиғит ёшимгача қишлоқда эдим, Қуёнларим — қ а ш қ а, тойчоғим — тўриқ* (Миртемир). Қадимги туркий тилда

ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қашға** тарзида талаффуз қилинган бўлиб (ДС, 431), эски ўзбек тилида **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган (КРС, 363: **каш-ка**); кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **қашға** > **қашқа** > **қашқә**.

ҚАҚИЛДОҚ 'билағонлик қилиб кўп гапирадиган', 'маҳмадона'. *О, мунча қақилдоқ экан бу қиз* (Ойбек). Бу сифат эски ўзбек тилида **қақ-қақ** товушга тақлид сўзидан **-ылла** қўшимчаси билан ясалган феълга **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи **л** ундоши **д** ундошига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қақ** + **ылла** = **қақылла-**) + **қ** = **қақыллақ** > **қақылдақ** > **қәқилдәқ**.

ҚАҚИР 'сувсизликдан қақраган'. *Ташналаб ётган қақир чўлларни ҳосилдор этиб, Боғ-у бўстон-у экинзор этгали имкони сув* (Ҳабибий). Бундай маъноли сўз қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда келтирилмаган. Шунга қарамай очиқ кўриниб турибдики, бу сифат **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалган; унда **қақ-** қисми 'сувсизлан-' маъносини англатган феъл бўлиши керак, лекин бундай сўз манбаларда ўз аксини топмаган. Қадимги туркий тилда кўпгина бир бўғинли от ёки сифат сўзларнинг феъл эши бўлганига ишониб мумкин. Демак, **қақыр** сифати асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'сувсизлан-' маъносини англатган **қақ-** феълдан **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалган; бу сўзни **қақ-** феълдан **-(ы)р** қўшимчаси билан сифатдош шакли ҳосил қилинган ва у маъно тараққиёти натижасида сифатга кўчган деб ҳам изоҳлаш мумкин; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қақ-** + **ыр** = **қақыр** > **қәқир**.

ҚАҚРА- 'сувсизликдан қуриб қол-'. *Кимсасиз чўл. Қуёшнинг жазирама иссиғидан ҳамма ёқ қақраб кетган* (А.Ҳайдаров). Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'сувсизлан-' маъносини англатган **қақ-** феълдан **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалган **қақыр** сифатига **-а** қўшимчасини қўшиб ясалган; қадим-

ги туркий тилдаёқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, II, 255: **қақрашды**); ўзбек тилида а унлилари ä унлиларига алмашган: (**қақ**– + **ыр** = **қақыр**) + **а** = **қақыра**– > **қақра**– > **қäқрä**–.

ҚАҚША– I 'зир титра–', 'кучли даражада эзил–'. *Жуда хунук иш бўлди–га. Онаси зор қақша б қидириб юргандир* (Сайид Аҳмад). Бу сўз эски ўзбек тилида 'секин зарба бер–' маъносини англатувчи **қақ**– феълдан (Девон, II, 338) 'такрор' маъносини ифодаловчи **–ша** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 327: **какша**–); кейинчалик а унлилари ä унлиларига алмашган: **қақ**– + **ша** = **қақша**– > **қäқшä**–.

ҚАҚША– II 'қуриб қоқ бўл–'. *Узоқ сувсиз турганидан бочка қуриб, қақша б кетибди*. Бу феъл эски ўзбек тилида 'қуруқ', 'нами йўқ' маъносини англатувчи **қақ** сифатидан (Девон, II, 326) **–шы** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 327: **какшы**– 'сохнуть, высыхать, пересыхать'); кейинчалик иккинчи бўғиндаги **ы** унлиси биринчи бўғиндаги унлига уйғунлашиб (ёки **–ша** қўшимчасига тақлидан) **а** унлисига алмашган; шундан кейин **а** унлилари ä унлиларига алмашган: **қақ** + **шы** = **қақшы**– > **қақша**– > **қäқшä**–. Бу феъл ЎТИЛда 'зир титра–', 'зор йиғла–' маъносини англатувчи **қақша**– феълнинг маъноси сифатида бериб юборилган.

ҚАҚҚАЙ– 'тикка қотиб тур–'. .. *илон ўт орасидан ўрмалаб келиб, атрофни томоша қилаётгандек қаққайиб қолган юмронқозикқа ташланади* (М.Осим). Бу феъл қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'тик ҳолат' маъносини билдирган **қаб** сўзидан **–қай** қўшимчаси билан ясалган (Қадимги туркий тилда **қаб** сифати ҳам шу **қаб** сўзидан ясалган: ДС, 339, 420). Кейинчалик иккинчи бўғин бошидаги **қ** ундоши таъсири билан унинг олдидаги **б** ундоши **қ** ундошига алмашган, сўнгра **а** унлилари ä унлиларига алмашган: **қаб** + **қай** = **қабқай**– > **қаққай**– > **қäққäй**–.

ҚИЗ 'аёл жинсига мансуб фарзанд', 'балоғат ёшига етмаган аёл'. *Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қыз** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 315; ДС, 449); кейинчалик

Ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган:
қыз > қиз.

ҚИЗАМИҚ 'болаларда баданга қизил тошма то—
шиши ва иситма билан кечадиган юқумли касаллик'.
*Онанинг назарига қизининг юзига қ и з а м и қ то—
шиб, шабадага сувланиб кетганга ўхшарди* (Иброҳим
Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони
англаган бу от асли 'қизил тус ол—' маъносини анг—
латган **қыз—** феълининг (ДС, 450) кучайтириш маъно—
сини ифодаловчи **—а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган
шаклидан **—муқ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик
ўзбек тилида учинчи бўғидаги **у** унлиси **ы** унлисига, **а**
унлиси **ә** унлисига алмашган, сўнгра **ы** унлиларининг
қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыз— + а = қыза—**) + **муқ =**
қызамуқ > қызамық > қизәмиқ. Бу от Маҳмуд Кош—
ғарий лугатида **қызламуқ** шаклида келтирилган (Девон,
I, 480); бу сўз таркибида кучайтириш маъноси **—ла**
қўшимчаси билан ифодаланган.

ҚИЗАР— 'қизил тусга кир—'. *Шарқ уфқи қон пур—
калгандай қ и з а р ғ и* (Суннатилла Анорбоев).
Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатувчи
бу сўз асли 'қизил тус ол—' маъносини англатган **қыз—**
феълидан (ДС, 450) кучайтириш маъносини ифодаловчи
—(а)р қўшимчаси билан ҳосил қилинган (Девон, II, 81);
кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган,
ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыз— + ар =**
қызар— > қизәр—.

ҚИЗДИР— 'иситиб, куйдирадиган ҳолатга етказ—';
'доғ қил— (ёғни)'. *Ўтнинг ҳарорати Эргашевнинг
юзини қ и з ғ и р и б, бурқиб чиқаётган тутун эса
нафасини бўғар эди* (Назир Сафаров). Бу сўз эски ўз—
бек тилидаги 'исиб, куйдирадиган ҳолатга ет—' маъно—
сини англатган **қызы—** феълидан (КРС, 477) **—дыр** орт—
тирма қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ўзбек тилида
иккинчи бўғидаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган,
ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қызы— +**
дыр = қызыдыр— > қыздыр— > қиздир—.

ҚИЗИ— 'исиб, куйдирадиган ҳолатга ет—', 'ҳаро—
рати кўтарил—'. .. *ҳар бир чўян чўмични кўтарган
сари қил—қизил мисдай қ и з и б к е т а ғ и киши*

(Ойбек). Бу сўз қадимги туркий тилдаги қыз— феъли —нинг 'ҳарорати кўтарил—' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи —ы қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 477); кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қыз— + ы = қызы— > қизи—.

ҚИЗИЛ 'қон рангидаги', 'алвон'. *Патнисга тўртта кулча, икки бош қ и з и л чиллаки .. бор эди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли 'қизил тус ол—' маъносини англатган қыз— феълидан (ДС, 450) —(ы)л қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қыз— + ыл = қызыл > қизил.

ҚИЗИҚ I 'ҳарорат кўтарилган пайт'. *"Ҳамма ёқда сув, ҳамма ёқда гарахт, — деди Ўктам кенг нафас олиб, — бу ерларга саратон қ и з и қ и билинмаса керак"* (Ойбек). Бу от эски ўзбек тилида 'исиб, куйди— радиган ҳолатга ет—' маъносини англатувчи қызы— феълидан —қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қызы— + қ = қызық > қизиқ I.

ҚИЗИҚ II 'кишида қизиқиш, ажабланиш уйғатадиган', 'қизиқарли', 'ғалати'. *Пахта байрами ҳеч қарерда Мирзачўлдагидек қ и з и қ ўтмаса керак* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сифат эски ўзбек тилида қызы— феълининг 'ҳарорати кўтарил—' маъносидан —қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қызы— + қ = қызық > қизиқ.

ҚИЗИҚ— 'диққат—эътибор бер—', 'сўраб—суриштир—'; 'берил—'. *Биз .. энди эсини таниган боладай— миз: кўп нарсага қ и з и қ а м и з, кўп нарсани билгимиз келади* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ҳарорати кўтарил—' маъносини англатган қызы— феълига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қызы— + қ = қызық— > қизиқ—.

ҚИЗГАЛДОҚ: 'баҳорда очиладиган лоласимон гулли ёввойи ўт'. *Мол боқиб юрган болалар онда—сонда кўринган л о л а қ и з г а л д о қ ва чучмомаларни*

ўзлариники қилишга талашиб юрардилар (Абдулла Қодирий). *Лолақизғалдоқ* қўшма сўзи таркибида қатнашадиган бу от асли қадимги туркий тилда 'қизил тус ол-' маъносини англатган **қыз-** феълнинг (ДС, 450) эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ға** қўшимчасини ҳамда 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-л** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-дақ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(қыз- + **ға** = қызға-) + **л** = қызғал-] + **дақ** = **қызғалдақ** > **қизғалдақ**.

ҚИЗҒАН- 'бирор нарсани кимгадир беришга оғрин-'; 'рашк қил-'. *Айрон сўраб келгандан челагингни ҳам қ и з ғ а н м а* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли 'ниманидир бирор нарса орасида куч билан сиқ-' маъносини англатувчи **қыс-** феълга (Девон, II, 18; ДС, 447: **қыс-** I 'сжимать, сдавливать, стискивать') кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ға** қўшимчасини ва 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, II, 291; ДС, 447); кейинчалик с ундоши **ғ** ундошининг таъсирида **з** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыс-** + **ға** = **қысға-**) + **н** = **қысған-** > **қызған-** > **қизғән-**.

ҚИЗҒИН 'ўта иссиқ', 'куйдирувчи', 'жўшқин'. *Қ и з ғ и н қум остидан янгигина келтирилган тўрт дона кўмач иштаҳаларни ўзига тортар эди* (Садриддин Айний). Бу сифат қадимги туркий тилдаги 'ҳарорати кўтарил-' маъносини англатган **қызы-** феълнинг кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ғы** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан эски ўзбек тилида **-н** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қызы-** + **ғы** = **қызығы-**) + **н** = **қызығын** > **қызғын** > **қизғин**.

ҚИЗҒИШ 'қизилга яқин рангдаги'. *Уфқ қ и з - ғ и ш тусга кириб, тонг ёришарди* (Шароф Рашидов). Бу сўз қадимги туркий тилда 'қизил тус ол-' маъносини

англатган **қыз**— феълидан (ДС, 450) —**ғу** қўшимчаси билан ясалган сифатга (ДС, 450) эски ўзбек тилида 'бироз' маъносини ифодаловчи —**ш** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **у** унлиси **ы** унлисига алмашган, сўнгра **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыз**— + **ғу** = **қызғу**) + **ш** = **қызғуш** > **қызғыш** > **қизғиш**.

ҚИЙ 'қўй, эчки, туя қумалоқларидан иборат гўнг қатлами'. Қўйларнинг тағида ётган икки йиллик **қ** **и** **й** **н** **и** **палахса—палахса қилиб кўчирдик**. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қығ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 142; ДС, 440), эски ўзбек тилида бу сўз охиридаги **ғ** ундоши й ундошига алмашган (ССТН, II, 101; КРС, 478), кейин — чалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қығ** > **қий** > **қий**.

ҚИЙ— 'қайчи билан кес—'. Бу қайчи мато у ёқда турсин, қоғозни ҳам **қ** **и** **й** **м** **а** **й** **қ** **ў** **й** **и** **б** **ғ** **и**. Қадимги туркий тилда бу феъл **қый**— тарзида талаффуз қилинган (ДС, 440; Девон, III, 264); ўзбек тилида **ы** ун — лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қый**— > **қий**—. Бу феъл аслида 'ётиқ ҳолатда кес—' маъносини англатган, кейинчалик маънода кенгайиш юз бериб, умуман 'қайчи билан кес—' маъносини англата бошлаган.

ҚИЙА 'бир томони баянда, бир томони паст', 'нишаб'. Аксари **қ** **и** **я** жойлардан доvon ошиб бо— риладиган Қайнар йўли ҳозир от—арава учун ёпиқ (Суннатилла Анорбоев). Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'ётиқ ҳолатда кес—' маъносини англатган **қый**— феълнинг —**а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган ра— вишдош шаклига тенг бўлиб (ДС, 440: **қ** **ы** **й** **а** **бақ**—), маъно тараққиёти натижасида сифатга кўчган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қый**— + **а** = **қыйа** > **қийә**.

ҚИЙИН 'осонлик билан бажариб бўлмайдиган, кўп меҳнат, куч, маблағ, вақт талаб қиладиган'. Бу топ— ширигингизни бажариш **ж** **у** **ғ** **а** **қ** **и** **й** **и** **н**. ДСнинг 442— бетида **қыйит** сўзига берилган изоҳдан (мн.ч. на —т от **қыйын**) маълум бўладики, қадимги туркий тилда 'машаққат', 'қийинчилик' маъносини англатган **қый**

оти мавжуд бўлган, **қыйын** сўзи ана шу **қый** отига 'бирлик' маъносини ифодаловчи **-(ы)н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 441: **қыйын** 'наказание, кара; мучение, пытка'); кейинчалик ўзбек тилида **ы** ун-лиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қый** + **ын** = **қыйын** > **қийин**. Маъно тараққиёти натижасида бу от кейинчалик сифатга кўчган.

ҚИЙИҚ I 'ётиқ ҳолатда кесилган'. *Дераза ойналарига турли шаклда қ и й и қ қоғозлар ёпиштирилган* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли 'ётиқ ҳолатда кес-' маъносини англатган **қый**- феълидан (ДС, 440) **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қый**- + **ық** = **қыйық** > **қийиқ**.

ҚИЙИҚ II 'асли тўрт бурчак бўлиб, уч бурчак шаклида буклаб белга боғланадиган махсус тикилган мато'. *Хадича хола бундан олти ой бурун келганида бир қ и й и қ беҳи олиб келди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от эски ўзбек тилида қадимги туркий тилда ясалган **қыйық** сифатидан маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан: 'белги' → 'шундай белгига эга нарса'. Бу сўз кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чә** қўшимчасини қўшиб, **қийиқчә** шаклида ҳам ишлатилади.

ҚИЙИҚЧА қ. қийиқ II

ҚИЙМА 'майин қилиб чопилган ёки гўштчопқичдан ўтказилган гўшт'. *Бу қ и й м а г а яна бироз пиёз қўшинг*. Бу сўз асли қадимги туркий тилда 'ётиқ ҳолатда кес-' маъносини англатган **қый**- феълидан **-ма** қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб (Девон, III, 188: **қ ы й - м а ўгрә**), кейинчалик ишлатилиш доираси ўзгарган, маънода торайиш воқе бўлиб, фақат гўштга нисбат берилган, охири отга кўчган; ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қый**- + **ма** = **қыйма** > **қиймә**.

ҚИЙНА- 'озор бер-', 'азобла-'. *Комила оқсаб қолди, уни баланд пошнади, қошиқдай ихчам туфлисиди қ и й н а р эди* (Ойбек). Бу феъл эски ўзбек тилида қадимги туркий тилдаги 'жазо', 'қийноқ' маъносини англатган **қыйын** сўзидан (ДС, 441) **-а** қўшимчаси билан

ясалган; кўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси а унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қыйын + а = қыйына- > қыйна- > қийнә-.

ҚИЙО қ. қийа

ҚИЙОҚ 'узун-узун ингичка кескир баргли кўп йиллик ўт'. Қ и ё қ ўрганга эҳтиёт бўлмасанг, қўлингни кесиб кетади. Бу от эски ўзбек тилида қый-феълининг 'кес-' маъносидан -(а)қ қўшимчаси билан ясалган (ССТТН, II, 101; КРС, 502); кейинчалик қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қый- + ақ = қыйақ > қийâқ.

ҚИЙТИМ 'матони бичганда чиқадиган қинғир-қийшиқ парчалар'. *Лутфихон .. нимчасининг кисса-сидан бир қ и й т и м йўл-йўл шоҳи олди ва Тожи-бойга узатди* (Сайид Аҳмад). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ётиқ ҳолатда кес-' маъносини англлатувчи қый-феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи -(ы)т қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан -(ы)м қўшимчаси билан ясалган; кўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (қый- + ыт = қыйыт-) + ым = қыйытым > қыйтым > қийтим.

ҚИЙТИҚ 'матони бичганда чиқадиган қинғир-қийшиқ парчалар'. *Латта, кимхоб тўн бичдим, қ и й т и қ и менга тегмади* (Музайяна Алавия). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ётиқ ҳолатда кес-' маъносини англлатувчи қый-феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи -(ы)т қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан -(ы)қ қўшимчаси билан ясалган; кўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (қый- + ыт = қыйыт) + ық = қыйытық > қыйтық > қийтиқ.

ҚИЙШАЙ- 'бирор томонга эгил-'. *Бўрихўжа амаки бироз чап ёнига қ и й ш а й и б юради* (Мирмуҳсин). Бу феъл эски ўзбек тилидаги 'ётиқ ҳолатда кес-' маъносини англлатувчи қый-феълидан -(ы)ш қўшимчаси билан ясалган отга -(а)й қўшимча-

сини қўшиб ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси **а** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қый**– + **ыш** = **қыйыш**) + **ай** = **қыйышай**– > **қыйшай**– > **қийшай**–.

ҚИЙШИҚ 'бироз қийшайган'. *Паст, баланг ва қ и й ш и қ уйлар орасида режа билан солинган чиройли оқ иморатлар учрар эди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сифат эски ўзбек тилида 'ётиқ ҳолатда кес–' маъносини англатувчи **қый**– феълининг 'бироз' маъносини ифодаловчи **–(ы)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **–(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қый**– + **ыш** = **қыйыш**–) + **ық** = **қыйышық** > **қыйшық** > **қийшиқ**.

ҚИЙҚИМ 'матони, қоғозни кесганда ҳосил бўладиган майда–чуйда чиқинди'. *Моҳир бичиқчи қ и й қ и м н и ҳам оз чиқаради*. Бу от эски ўзбек тилида 'ётиқ ҳолатда кес–' маъносини англатувчи **қый**– феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи **–(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **–(ы)м** қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қый**– + **ық** = **қыйық**–) + **ым** = **қыйықым** > **қыйқым** > **қийқим**.

ҚИЙҚИНДИ 'матони, қоғозни кесганда ҳосил бўладиган чиқинди'. *Менинг уйумда ҳар хил қ и й қ и н д и л а р бор, ўшани олиб келаман–да, костюмчалар тикамиз* (Н.Назаров). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ётиқ ҳолатда кес–' маъносини англатувчи **қый**– феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи **–(ы)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **–(ы)н** қўшимчасини, сўнгра **–ды** сифатдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; маъно тараққиёти натижасида бу сўз отга кўчган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белги–

си йўқолган: [(қый– + ық = қыйық–) + ын = қыйықын–] + ды = қыйықынды > қыйқынды > қийқинди.

ҚИЙҚИР– 'томоқдан бетартиб қаттиқ овоз чиқар–', 'қиққир–'. *Халқ кулаги, олқишлайди, қ и й – қ и р а г и* (Т.Обидов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **қықыр**– тарзида талаффуз қилинган (ДС, 445), айна вақтда **қыйқыр**– шакли ҳам мавжудлигига ишора қилинган (ДС, 442). Маҳмуд Кошғарий лугатидаги **уры қықы жуфт сўзидан** (Девон, III, 247) кўриниб турибдики, қадимги туркий тилда **қықы** оти мавжуд бўлиб, **қық** товушга тақлид сўзидан –ы қўшимчаси билан ясалган. Ўзбек тилидаги **қийқиллә**– феъли эса **қийқ** товушга тақлид сўзидан –иллә қўшимчаси билан ясалган. Демак, бу товушга тақлид сўзининг **қық** ва **қийқ** шакллари мавжуд, таҳлил қилинаётган феъл гўё қадимги туркий тилда **қық** шаклидан, ўзбек тилида эса **қийқ** шаклидан –(ы)р қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қық + ыр = қықыр– > қиқир–; қийқ + ыр = қыйқыр– > қийқир–**.

ҚИЙҒИР қ. қирғий

ҚИЙҒОЧ 'қисик, сузук' (кўз); 'қия тушган' (қош); 'қиялама'. *Қол–қора чайир юзидан, иягидан қ и й ғ о ч кетган пичоқ изидан .. кўпни кўрганлиги билиниб турарди* (Асқад Мухтор). Бу сифат эски ўзбек тилида 'ётиқ ҳолатда кес–' маъносини англатувчи **қий**– феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи –ға қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –ч қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **(қый– + ға = қыйға–) + ч = қыйғач > қийғач**.

ҚИЛ 'ҳайвон думининг, ёлининг узун толаси', 'соч толаси'. *Аргамчига қ и л қувват* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қыл** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 324; ДС, 442); кейинчалик ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыл > қил**.

ҚИЛ– 'бирор фаолиятни амалга ошир–'. *Қуш уясига кўрганани қ и л а г и* (Мақол). Қадимги туркий

тилда ҳам шундай маънони ва яна бир неча маънони англаган бу феъл асли **қыл**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 33; ДС, 442); кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыл**— > **қил**—.

ҚИЛИЧ 'ханжардан узун бир тиғли қурол'. *Му-дофелар қўлларидаги милтиқ, шашвар, ойболта, қ и л и ч ва найзалари билан тизилишиб олдилар* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **қылыч** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 340; ДС, 442); кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қылыч** > **қилич**. Бу от асли —**ч** қўшимчаси билан ясалган, лекин бундай ясалишга асос бўлган феъл манбаларда ўз аксини топмаган.

ҚИЛИҚ 'киши хулқининг ўзига хос (асосан салбий) хислати'. *"Кечирасиз!" — gegu ўз қ и л и қ и г а уялиб шолғомдай қизариб кетган Мастонов* (Файрабий). Бу от қадимги туркий тилда 'бирор фаолиятни амалга ошир—' маъносини англаувчи **қыл**— феълидан —(**ы**)қ қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 365; ДС, 443); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыл**— + **ық** = **қылық** > **қилиқ**. Бу от қадимги туркий тилда **қылығ** тарзида ҳам талаффуз қилинган (ДС, 443); бундай талаффуз қилиш ҳозирги ўзбек тилида ҳам мавжуд. **Қылық** сўзи асли киши хулқига хос барча хислатларни билдирган, кейинчалик маънода тораиш воқе бўлиб, асосан салбий хислатларнигина билдира бошлаган.

ҚИЛИҒ қ. **қилиқ**

ҚИЛТАНОҚ 'балиқнинг ингичка узун суюги'. Бу *балиқнинг қ и л т а н о қ и кўп*. Бу от эски ўзбек тилида 'жун, соч толаси' маъносини англаувчи **қыл** отидан —**та** (< —**ла**) қўшимчаси билан ясалган феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи —**н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан —(**а**)қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: {{{**қыл** + **та** (< **ла**) = **қылта**—} + **н** = **қылта**—} + **ақ** = **қылта**нақ > **қилт**анâқ.

ҚИЛТИРИҚ 'дон қобиғи учидаги ингичка узун қилча'; 'жуда ориқ'. Унинг кўзлари .. бугдой бо— шоғининг қ и л т и р и қ и каби узун киприклари орасиган ўзига тикилган чиройли қора кўзлар билан тўқнашди (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган от Маҳмуд Кошғарий луғатида қылдруқ шаклида берилган (Девон, III, 423). Йал—друқ ('ялтироқ') сўзи ҳам худди шундай шаклда ёзилган (Девон, III, 438). Туркий сўз таркибида уч ундош (бу сўзларда лдр ундошлари) кетма—кет келмаслиги маълум. Демак, бу сўзларни Маҳмуд Кошғарий онгли равишда шундай шаклда келтирган. Девон бўйича ту—зилган индексга илова қилинган "Грамматик кўрсат—кич"да йалдруқ сўзи йал ва друқ қисмларига ажратиб изоҳланган, друқ қисми кетига сўроқ аломати қўйилган. Ҳақиқатда, бундай қўшимча борлигини исботлаш қийин. Асли қылдруқ сўзи (шунингдек йалдруқ сўзи ҳам) би—линар—билимас қимирлашни ифодаловчи қылат тақлид сўзидан (ЎТИЛ, II, 578) —(ы)р қўшимчаси билан ясалган феълга —(у)қ қўшимчасини қўшиб ясалган; ўзбек тилида учинчи бўғиндаги у унлиси ы унлисига алмашган, сўнгра ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (қылат + ыр = қылытыр—) + уқ = қылытыруқ > қылытырық > қилтириқ. Бу сўзнинг қадимги туркий тилдаги қылдруқ шакли иккинчи бўғиндаги тор унлининг талаффуз қилинмаслиги ва т ундошининг д ундошига алмашуви на—тижасида юзага келган: қылытыруқ > қылдруқ.

ҚИМИЗ 'бия сутини чайқатиш, шопириш билан тайёрланадиган шифобахш ичимлик'. Корсондаги қ и м и з тугаб, шўрва ҳам ичилди (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'чайқал—', 'тўлқинлан—' маъносини англатган қум— феълдан (Девон, II, 35) —(у)з қўшимчаси билан ясалган (ДС, 466): қум— + уз = қумуз. Қадимги туркий тилдаёқ бу сўз қымыз тарзида ҳам талаффуз қилинган (Девон, I, 346); ўзбек тилига кейинги шакли етиб келиб, унинг таркибидаги ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қымыз > қимиз.

ҚИМИРЛА— 'икки ёнга бироз ҳаракатлан—', 'силкин—'. Шамол бўлмаса, дарахтнинг боши қ и м и р—

л а м а й г и (Мақол). Бу феъл эски ўзбек тилида кичик ҳажмдаги силкинишни билдирувчи **қымыр** тақлид сўзидан —ла қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қымыр + ла = қымырла— > қимирлә—**.

ҚИМРОН 'туя сутидан тайёрланадиган қимиз'. *Ҳар бир қозоқнинг ўтовига қимиз, қ и м р о н ёки айрони доим осиглиқ туради* (М.Муҳаммаджонов). Бу от асли 'қимиз билан сигир сутининг аралашмаси' (ССТН, II, 64) ёки 'қайнатилган сутнинг сув билан аралашмаси' (КРС, 490) маъносини англатган; кейин—чалик ҳозирги маъносини англата бошлаган. Қирғиз тилида бу сўзнинг асосий шакли деб **қымыран** кўрсатилган (КРС, 490). Изоҳлардан аён бўладики, бу от 'бир—бирига бирлашиш' маъносини англатган **қым** сўзидан —(ы)р қўшимчаси билан ясалган феълга —(а)н қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қым + ыр = қымыр—**) + **ан = қымыран > қымыран > қимрән**.

ҚИМТИ— 'бирлаштир—', 'йиғиштир—'. *Мунисхон тиниқ қизил лабларини қ и м т и б, кулиб юбор—масликнинг эҳтиётини қилади* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида қадимги туркий тилдаги 'сур—' маъносини англатган **қамыт—** сўзининг (ДС, 415: **қамыт—** 'сдвигать') **қымыт—** шаклига (ДС, 144) кучайтириш ('такрор') маъносини ифодаловчи —ы қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (КРС, 489: **қымты—**); ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қымыт— + ы = қымыты— > қымты— > қимти—**.

ҚИН 'дичоқ, қилич каби асбобларнинг филофи'. *Бир қ и н г а икки қилич сизмас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қын** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 327; ДС, 444); кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қын > қин**.

ҚИНҒАЙ— 'қийшай—'; 'ғилайлан—'. *Нарвон қ и н ғ а й и б турибди*. Қинғир сифати билан қиёслашдан маълум бўладики, қинғай— феъли 'қийшайган ҳолат' маъносини англаган қың сўздан (КРС, 491) —(а)й қўшимчаси билан ясаиб, қыңай— тарзида талаффуз қилинган (КРС, 491), кейинчалик ң ундоши нғ ундошларига, а унлиси ә унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қың + ай = қыңай— > қынғай— > қинғай—.

ҚИНҒИР 'қийшиқ'; 'қалб'. *Қ и н ғ и р ишнинг қирқ йилдан кейин ҳам қийиғи чиқади* (Мақол). Қинғай— феъли билан қиёслашдан маълум бўладики, қинғир сўзи қадимги туркий тилда 'қийшай—' маъносини англаган қың— феълидан —(ы)р сифатдош қўшимчаси билан ҳосил қилинган, маъно тараққиёти натижасида сифатга кўчган; бу сўз асли қыңыр тарзида (Девон, III, 374; ДС, 445) талаффуз қилинган, кейинчалик ң ундоши нғ ундошларига алмашган, ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қың— + ыр = қыңыр > қинғир.

ҚИПИҚ 'дон қобиғининг тўпони', 'ёғоч, темир кабиларнинг тўпони'. *Мен крахмал ўрнига гуручдан чиқадиган қ и п и қ н и ишлатмоқчиман* (Ойдин). Шундай маънони англаувчи сўз қадимги туркий тилда қавуқ (ДС, 483), қавық (ДС, 436) тарзида талаффуз қилинган. Бу от —(ы)қ қўшимчаси билан ясалган. Ясаш асоси бўлиб қадимги туркий тилдаги 'ётиқ ҳолатда кес—' маъносини англаган қый— феълининг қав— шақли хизмат қилган (ДС, 436: қав— см. қай— II; 406: қай— II см. қый—). Кейинчалик в ундоши п ундошига, а унлиси ы унлисига алмашган, сўнгра ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қав— + ық = қавық > қапық > қыпық > қипиқ.

ҚИР I 'ясси тоғ', 'балаң текислик'. *Тоғларда конлар, қ и р л а р ғ а ғалла беҳад* (Ҳабибий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли қыр тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 314; ДС, 445); кейинчалик ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қыр > қир.

ҚИР II 'чет', 'зиҳ'. *У эҳтиёткорлик билан кўз қ и р и н и ташлаб қўйди—ю, ..* (Шароф Рашидов). Бу

сўз ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатилмай, одатда иборалар таркибида қатнашади. Қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда ҳам бу сўз келтирилмаган. ССТТНда (II, 42), КРСда (493) бу сўз ноҳақ равишда **қыр** ('баланд текислик') сўзининг маъноларидан бири сифатида келтирилган. Аслида қадимги туркий тилда 'чет', 'зиҳ' маъносини англатувчи алоҳида сўз бўлган, ЎТИЛда бу сўз **қир** II тарзида келтирилган.

ҚИР— 'бирор нарсанинг сиртини тигли асбоб билан сидир—', 'тарашла—'. *Янги сабзину арчиб эмас, қ и р и б тозалашади.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **қыр**— тарзида талаффуз қилинган; кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыр**— > **қир**—.

ҚИРМОЧ 'овқатнинг пиширилаётганда қозон тагига ёпишиб қолган қолдиги'. *У қозоннинг қотиб қолган қ и р м о ч л а р и н и қириб емоқда эди* (Садриддин Айний). Бу сўз эски ўзбек тилида 'сидир—' маъносини англатувчи **қыр**— феълидан —ма қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи —ч қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыр**— + **ма** = **қырма**) + **ч** = **қырмач** > **қирмâч**.

ҚИРОВ I 'совуқ таъсирида пайдо бўладиган қорсимон зарралар'. *Ўша куну совуқ қаттиқ эди .. Соқолларга, мўйловларга, киприкларга қ и р о в* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қырағу** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 417); кейинчалик **ғу** товушлари **в** товушига алмашган (ССТТН, II, 48); ўзбек тилида **в** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қырағу** > **қырав** > **қирâв** I.

ҚИРОВ II 'кесиш асбобларининг янги чархланган дамида ҳосил бўладиган зарралар'. *Бу пичоқларни ҳозир чархладим, ҳали қ и р о в и н и ҳам тўкканим йўқ.* Бу от **қиров** I сўзини ташқи ўхшашлик асосида (зарра ҳолатига кўра) кесиш асбобларидаги зарраларга ном сифатида кўчириш усули билан юзага келган.

ҚИРОВ III 'молларнинг тилини қоплайдиган қор-симон касаллик'. *Сигирнинг тилини қ и р о в боғ-лабди*. Бу от қиров I сўзини ташқи ўхшашлик асосида (оқиш бўртиқлар) касалликка ном сифатида кўчириш усули билан юзага келган.

ҚИРОН 'кўплаб, ёппасига ўлиш, ўлдириш'. *Қор қалин ёғиб, совуқ Ҳагдиган ошиб кетди. Дон топиб еёлмасдан Қушларга қ и р о н етди* (Уйғун). Бу сўз эски ўзбек тилида қыр— феълнинг 'ёппасига ўлдириш—' маъносидан (ССТН, II, 51; КРС, 493: қыр— III 3) —(а)н қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қыр— + ан = қыран > қирân.

ҚИРРА 'нарса четининг тугаш қисми', 'нарса-нинг учли тугаш қисми'. *Тахтанинг қ и р р а с и қўлимни тилиб кетди*. Бу сўз асли 'чет', 'зиҳ' маъносини англлатган қир сўзидан кучайтириш ('энг') маъносини ифодаловчи —â қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин р ундоши қатланган: қир + â > қиррâ.

ҚИРТИШЛА— 'қириб, топ—тоза қил—', 'батамом тозалаб е—'. *Уйни, айвонни, ҳовлини ҳафсала билан қ и р т и ш л а б супуришни у яхши кўради* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу феъл асли 'сидир—' маъносини англлатувчи қыр— феълнинг 'такрор' маъносини ифодаловчи —(ы)т қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан —(ы)ш қўшимчаси билан ясалган отга —ла қўшимчасини қўшиб ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (ДС, 446); ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [(қыр— + ыт = қырыт—) + ыш = қырытыш] + ла > қыртышла— > қиртишла—.

ҚИРЧИ— 'кичик бўлак—бўлак қилиб уз—'. *У қошидаги гулнора япроғидан биттасини узиб олиб, лабларни орасида қ и р ч и й б о ш л а г и* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўз эски ўзбек тилида 'сидир—' маъносини англлатувчи қыр— феълдан 'такрор' маъносини ифодаловчи —чы қўшимчаси билан ҳосил қилинган; ке-

йинчалик ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыр-** + **чы** = **қырчы-** > **қирчи-**.

ҚИРҚ 'ўттиз билан элик оралиғидаги ўнлик миқдор'. *Қ и р қ и г а ч и д а г а н қ и р қ б и р и г а ҳ а м ч и д а* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қырық** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 446), кейинроқ **қырқ** шакли юзага келган (Девон, I, 333); ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қырық** > **қырқ** > **қирқ**. Бу сўз охиридаги **-(ы)қ** қисми феълдан от ясовчи қўшимча бўлса керак, лекин манбаларда бу ердаги маънони англатувчи **қыр-** феъли ўз аксини топмаган.

ҚИРҚ- 'кес-'. *Йўлчи йўғон қамиш топиб, бир қаричдан мўлроқ қ и р қ и б о л г и* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **қырқ-** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 428; ДС, 446); ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қырқ-** > **қирқ-**.

ҚИРҒИЙ 'тумшуғи калта ва қайрилган, чангали тараққий этган, бедана овига солинадиган йиртқич қуш'. *Қ и р ғ и й б и л а н б е д а н а о в л а ш ҳ о з и р д е - я р л и й ў қ*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'тирна-' маъносини англатувчи **қыр-** феълнинг ('чангалга ол-' маъносидан) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ғу** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-й** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик у унлиси ы унлисига алмашган, сўнгра ы унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыр-** + **ғу** = **қырғу-**) + **й** = **қырғуй** (ДС, 446) > **қырғый** > **қирғий**. Бу сўз ўзбек тилида **қийғир** шаклида ҳам ишлатилади, бунда биринчи бўғин охиридаги **р** ундоши билан иккинчи бўғин охиридаги **й** ундоши ўрин алмашади: **қирғий** > **қийғир**.

ҚИРҒОҚ 'чет', 'ёқа', 'соҳил'. *Аму оқар қ и р - ғ о қ н и ю в и б, К у н л а р ў т а р к у н л а р н и қ у в и б* (Ғайратий). Қадимги туркий тилда **қырғағ** тарзида талаффуз қилинган бу сўз 'тўн жияги, чалмаси' маъносини англатган (Девон, II, 333); кейинчалик маъно кенгайиши воқе бўлиб, 'нарсанинг чети, ҳошияси' маъносини англата бошлаган; ҳозирги ўзбек тилида бу сўз асосан

'катта оқин сувнинг ёқаси' маъносини англатиш учун ишлатилади. Бу от асли 'чет' маъносини англатувчи **қыр** отидан **-ға** қўшимчаси билан ясалган феълга **-қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; товуш жиҳатидан қуйидаги ўзгаришлар содир бўлган: сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыр** + **ға** = **қырға-**) + **ғ** = **қырғағ** > **қырғақ** > **қирғâқ**.

ҚИС- 'бир нарса билан бошқа бир нарсани эз-'. *У мен билан қўлимни қаттиқ қ и с и б кўришди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **қыс-** тарзида талаффуз қилинган; кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыс-** > **қис-**.

ҚИСИМ 'бармоқларнинг кафтта томон эгилган ҳолати', 'кафтта олинган нарса ўлчами', 'сиқим'. Бу от эски ўзбек тилида 'бир нарса билан бошқа бир нарсани эз-' маъносини англатувчи **қыс-** феълидан **-(ы)м** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыс-** + **ым** = **қысым** > **қисим**.

ҚИСИР 'бўғоз бўлмайд қолган'. *"Астағфирулло", - денг, тўрам! Куну кеча ўзлари қ и с и р гунажини бўғоз деб сотдилар* (Х.Тўхтабоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат **қыс-** феълининг 'сиқилган ҳолатда сақла-' маъносидан **-(ы)р** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 448); кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыс-** + **ыр** = **қысыр** > **қисир**. Маҳмуд Кошғарий бу сифатнинг қадимги туркий тилда ҳомиладор бўлмаган аёлга нисбатан ишлатилишини таъкидлаган (Девон, I, 344). Ўзбек тилида маъно ўзгариши содир бўлиб, **қисир** сўзи ҳайвонга нисбатан ишлатиладиган бўлган.

ҚИСТА- 'бирор иш-ҳаракатни қилишга зўр бериб унда-'. *Унинг мўжалига кўра Сиддиқжон .. юр деб қ и с т а ш и, ҳол-жонига қўймаслиги керак эди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида **қыс-** феълининг 'сиқиққа ол-' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ла** қўшимчасининг **-та** шаклини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига

алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыс-** + **та** (< **ла**) = **қыста-** > **қиста-**.

ҚИСТАЛАҢ 'қистовли', 'шошилинч'. *Фарғонанинг боғ ва далалари кўклам либосига бурканмоқда. Деҳқонларнинг иши қ и с т а л а н г келмоқда* (И.Тўхтасинов). Бу сифат эски ўзбек тилида **қыста-** феълининг 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ла** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-ң** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыста-** + **ла** = **қыстала-**) + **н** = **қысталаң** > **қисталаң**.

ҚИСҚА 'узунлиги меъёрдан оз', 'калта'. *Зайнаб қ и с қ а бўй, гўштор ва оқ танли эди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат 'калта қил-' маъносини англатган **қыс-** феълдан (ДС, 447 : **қыс-** II) **-қа** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 448); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган : **қыс-** + **қа** = **қысқа** > **қисқә**. ДСда акс эттирилишига қараганда бу сифат қадимги туркий тилда асосан **қысға** шаклида ишлатилган.

ҚИСҚАР- 'бўй ўлчами озай-', 'калталаш-'. *Кунлик келиб, соя қ и с қ а р г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **қысқа** сифати —нинг **қысға** шаклидан (ДС, 447) **-р** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида **ғ** ундоши **қ** ундошига, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қысға** + **р** = **қысғар-** > **қысқар-** > **қисқәр-**. ДСнинг 447- бетида **қысғар-** сўзи **қыс-** II сўзига **-ғар** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган деб нотўғри таъкидланган.

ҚИСҚИЧ 'нарсаларни қисиб ушлаш асбоби'. *[Қудрат] чап қўлидаги узун темир қ и с қ и ч г а қисилган .. темир чўғни сандонда болғаламоқда* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қыс-** феълнинг 'сиқиққа ол-' маъносидан **-(ы)ғ** қўшимчаси билан ясалган сифатга (ДС, 447) **-(а)ч** қўшимчасини қўшиб ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 424); кейин —

чалик **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган; эски ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ы** унлисига алмашган, сўнгра **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қыс**— + **ығ** = **қысығ**) + **ач** = **қысығач** > **қысғач** > **қысқач** > **қысқыч** > **қисқич**. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида **қысқач** шаклида ҳам ишлатилади.

ҚИСҚОЧ қ. **қисқич**

ҚИЧИ— 'қичиғи кўзға—'. *Шу кунларга нимагадир кафтим қ и ч и б т у р и б г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли **қычы**— тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 337: **қычыла**—; —ла кўшимчаси 'такрор' маъносини ифодалаш учун хизмат қилади); кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қычы**— > **қичи**—.

ҚИШ 'куз билан баҳор оралиғидаги фасл'. *Эрта қ и ш н и н г совуқ нафаси унинг димоғига гуп этиб урди* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли **қыш** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 320); кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыш** > **қиш**.

ҚИШКИ 'қишга оид', 'қишга хос'. .. *ер юзи ўзининг қ и ш к и сариқ кийимини кийган эди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сифат асли **қышқы** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 448); кейинчалик ўзбек тилида кўшимча таркибидаги **қ** ундоши **к** ундошига алмашган, **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қыш** + **қы** = **қышқы** > **қишки**.

ҚИШЛОҚ 'аҳолиси асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган яшаш жойи'. *Ҳозир қ и ш л о қ л а р н и н г кўпи шаҳар тусига кириб бормоқда*. Қадимги туркий тилда бу от **қыш** отидан —ла кўшимчаси билан ясалган **қышла**— феълга —ғ кўшимчасини қўшиб ясалган (ПДП, 417; Девон, I, 432; ДС, 448), 'аҳолиси ёзда далаларга кетиб, қишда қайтиб келиб яшайдиган жой' маъносини англаган; ҳозирги маъноси ана шу маъно асосида юзага келган; кейинчалик ўзбек тилида бу сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган:

(қыш + ла = қышла-) + ғ = қышлағ > қышлақ > қиш-
лақ. Сўзлашув нутқида бу сўз қишлâғ тарзида ҳам та-
лаффуз қилинади.

ҚИШЛОҚИ 'қишлоқда туғилиб ўсган', 'қишлоқча
ҳаёт кечирадиган', 'савияси шаҳарликларга нисбатан
қолоқ'. Бу кишининг қўлтиқбардори бир қ и ш л о -
қ и муллавачча эди (М.Муҳаммаджонов). Бу сифат
эски ўзбек тилида қышлақ отидан -ы қўшимчаси билан
ясалган, кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы
унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қышлақ + ы
= қышлақы > қишлâқи.

ҚОБИҚ 'нарсанинг устини қошлаб турувчи қат-
лам', 'пўстлоқ'. Бу ёнғоқнинг мағзи қ о б и ғ и ғ а н
осон ажралар экан. Бу от асли қадимги туркий тилдаги
'қопла-', 'ёп-' маъносини англаган қабу- феълидан
(ДС, 421: қапулуғ 'закрыйтый, запертый') -қ қўшимчаси
билан ясалган; кейинчалик а унлиси â унлисига, у ун-
лиси и унлисига алмашган: қабу- + қ = қабуқ > қâбиқ.

ҚОВ 'алангасиз куйдирилган пахта' (табобатда
яра-чақага қўйилади). Ёш ҳаким кечгача қилич ярасига
қ о в қўйиб, малҳам суртиш .. билан овора бўлди
(М.Осим). Қадимги туркий тилда 'чақмоқ чақиб ёнди-
риладиган пилик' маъносини англаган бу от асли қав
тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 169); кейинчалик
а унлиси â унлисига, w ундоши в ундошига алмашган:
қав > қâв; маънода ҳам ўзгариш юз берган: 'ўта қуруқ
пахтадан эшилган пилик' - 'оловсиз куйдирилган қуруқ
пахта'.

ҚОВЖИРА- 'сувсираб ёки иссиқдан қуриб буж-
май-', 'қуруқша-'. Адолат .. чанқаб, қ о в ж и р а б
т у р ғ а н ҳар бир ғўзага ачинарди (Иброҳим Раҳим).
Бу феъл эски ўзбек тилида қав сифатининг (Девон, III,
169) 'қуриган' маъносидан (ССТТН, II, 29: қав 'старая
сухая трава'; қавра- 'засохнуть' о траве) 'бироз' маъ-
носини ифодаловчи -жы (< -чы) қўшимчаси билан ҳо-
сил қилинган шаклидан -ра қўшимчаси билан ясалган;
кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига,
учинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган, ы ун-
лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: [қав + жы (< чы)
= қавжы] + ра = қавжыра- > қâвжирä-.

ҚОВЗОҚ 'дуккакли ўсимлик донини, маккажўхори сўтасини ўраб турувчи пўстлоқ'. Бу от қадимги туркий тилдаги 'ўра-' маъносини англатган **қавса**— феълидан (ДС, 437) —**қ** кўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўз — бек тилида с ундоши з ундошига, а унлилари â унлила — рига алмашган: **қавса**— + **қ** = **қавсақ** > **қâвзâқ**. Асли **қавса**— феъли ҳам 'ўраб турувчи нарса', 'идиш' маъносини англатган **қаб** (> **қап**) отидан (ДС, 420) —**са** (< **сы**) кўшимчаси билан ясалган. **Қавзақ** (**қовзоқ**) сўзи ўзбек тилида **қозâқ** (**қўзоқ**) шаклида ҳам ишлатилади (ЎТИЛ, II, 630); бунда биринчи бўғиндаги **ав** товушлари о унлисига алмашган.

ҚОВИН қ. **қовун**

ҚОВОҚ I 'палак отиб ўсадиган, шапалоқ баргли, карнайсимон йирик сариқ гулли полиз ўсимлиги ва унинг ҳосили'. *Кечаги қ о в о қ сомса жуда хушхўр экан*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қабак** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 399); кейинчалик ўзбек тилида б ундоши в ундошига, а унлилари â унлиларига алмашган: **қабак** > **қâвâқ**. Бу сўз асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'думалоқ шакл ол-' маъносини англатган **қаб**— феълидан —(**а**)**қ** кўшимчаси билан ясалган бўлса керак (**қаппай**— сўзига берилган изоҳга қаранг).

ҚОВОҚ II 'кўз косасининг очилиб—ёпилиб турадиган қобиғи'. *Миршабнинг осилиб турган қ о в о — г и н и .. кўриб, Матқовул алақандай бўлиб кетди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қапақ** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 420: **қапақ** II 'веко'), бу сўзнинг ўша даврда **қабак** шакли ҳам юзага келган (Девон, I, 363). Асли бу сўз қадимги туркий тилда **қаб** отининг 'идиш', 'ўраб турувчи нарса' маъносидан (ДС, 420) кичрайтириш маъносини ифодаловчи —(**а**)**қ** кўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик б ундоши в ундошига, а унлилари â унлиларига алмашган: **қаб** + **ақ** = **қабак** > **қавақ** > **қâвâқ**.

ҚОВУЗ 'тариқ пўсти', 'тариқ пўсти солиб тайёрланадиган бешик тўшаги'. *Орқасига қаттиқ қ о в у з ботган гўдак чинқириб—чинқириб йиғлайди* (Ф.Расул). Бу от қадимги туркий тилдаги 'ўраб турувчи нарса',

'идиш' маъносини англатувчи **қаб** отига (Девон, III, 160) —у (< —ы) кўшимчасини кўшиб ясалган феъдан —з кўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **б** ундоши **в** ун—дошига алмашган (ССТТН, II, 29); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: [қаб + у (< ы) = қабу—] + з = қабуз > қавуз > қâвуз.

ҚОВУН 'қовоқгўллар оиласига мансуб, ҳосили йирик, ширин ва этли, ичи говак бир йиллик полиз ўсимлиги'. Қ о в у н г а қаранг. Ҳар бири туянинг калласига (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли қағун тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 388; ДС, 406); кейинчалик **ғ** ундоши **в** ундошига, ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: қағун > қавун > қâвун. Сўзлашув нутқида бу сўз қâвин тарзида ҳам талаффуз қилинади.

ҚОВУР— 'қизитилган ёғда пишир—'. У бир қошиқ ёғни қозонга солиб, пиёз қ о в у р д и (Ойдин). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асосан қоғур— тарзида талаффуз қилинган бўлиб, Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг юмшоқ **w** билан талаффуз қилинадиган шакли ҳам бор деб таъкидлайди (Девон, II, 85). Демак, ўзбек тилида бу сўзнинг қовур— шакли таркибидаги **о** унлиси **â** унлисига алмашган, **w** ундоши —нинг юмшоқлик белгиси йўқолган: қоғур— > қовур— > қовур— > қâвур—.

ҚОВУРДОҚ 'гўштни, кейин унга пиёз, картошка каби сабзавотларни кўшиб яхшилаб қовуриб, озроқ сув қуйиб димлаб пишириладиган қуюқ овқат'. У кунги қўзиқорин қ о в у р д о ғ и гўшт қ о в у р д о ғ и д а н ҳам тотлироқ туйилди (Садриддин Айний). Бу от қадимги туркий тилдаги 'қизитилган ёғда пишир—' маъносини англатувчи қоғур— феълининг эски ўзбек тилида 'такрор' маъносини ифодаловчи —да (< —ла) кўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —қ кўшимчасини кўшиб ясалган; кейинчалик **о** унлиси **â** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **қ** ундошининг таъсири билан **â** унлисига алмашган: [қоғур— + да (< ла) = қоғурда—] + қ = қоғурдақ > қâвурдақ.

ҚОВУРҒА 'умуртқадан чиқиб, кўкрак қафасини ташкил қиладиган ёйсимон энсиз суяк'. Мана, уринг,

синдиринг қ о в у р ғ а м н и! Қўрқмай қўя қолинг, арз қилмайман (Абдулла Қаҳҳор). Бу от қадимги туркий тилда 'ўраб турувчи нарса' маъносини англлатган **қаб** сўзидан (Девон, III, 160) **-(у)р** қўшимчаси билан ясалган феълга **-ға** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик б ундоши **в** ундошига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** ун-лисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**қаб** + **ур** = **қабур-**) + **ға** = **қабурға** > **қавурға** > **қâвурғâ**.

ҚОВУС қ. **қовуз**

ҚОВУШ- 'бир-бирига ёпиш-, қўшилиш-'. *Қўша қаримоққа муҳр босади Ҳаётга икки лаб қ о в у ш - г а н бир* зум (Ғафур Ғулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу сўз асли **қап-** феълининг 'маҳкам ушла-', 'кучоқла-' маъносидан (ДС, 420) бир-галик маъносини ифодаловчи **-(ы)ш** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қадимги туркий тилдаёқ **п** ундоши **б** ундошига алмашган (ДС, 399: **қабыш-** 'объединяться, соединяться, сходиться'), бироз кейин **б** ундоши **в** ун-дошига алмашган (ДС, 437: **қавыш-**), яна кейинроқ ик-кинчи бўғиндаги **ы** унлиси **у** унлисига алмашиб, **қавуш-** шакли юзага келган (ДС, 338; Девон, II, 113). Маҳмуд Кошғарий бу сўз таркибида юмшоқ **w** ундоши қатнашувини ва бу ундошни **в** ундошига алмаштириш мум-кинлигини алоҳида таъкидлайди (Девон, II, 113). Ўзбек тилида бу сўзнинг биринчи бўғинидаги **а** унлиси **â** ун-лисига алмашган: **қап-** + **ыш** = **қапыш-** > **қабыш-** > **қавыш-** > **қавуш-** > **қâвуш-**.

ҚОВУШОҚ қ. **қовушқоқ**

ҚОВУШҚОҚ 'бошқа бир нарсага ўта бирлашиб, ёпишиб кетадиган'. *Кеча сотиб олган изолентам қ о в у ш қ о қ экан.* Бу сифат эски ўзбек тилида 'бир-бирига ёпиш-', 'қўшилиш-' маъносини англа-тувчи **қавуш-** феълининг кучайтириш маъносини ифо-даловчи **-қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган; **қ**, **в** ундошлари таъсири билан **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**қавуш-** + **қа** = **қавушқа-**) + **қ** = **қавушқақ** > **қâвушқâқ**. ЎТИЛда изоҳ **қовушқоқ** сўзига эмас, балки **қовушоқ** сўзига берилгани нотўғри.

ҚОВУҚ I 'сийдик пуфаги'. *Қ о в у қ и бўш ўқув-чига дарс пайтида ҳам ташқарига чиқиб келишга рухсат берилди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли 'ўров', 'халта' каби маънони англатган **қаб** отидан (Девон, III, 160) кичрай—тириш маъносини ифодаловчи **-(у)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **б** ундоши **в** ундошига ал—машган (Девон, III, 179); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унли—сига алмашган: **қаб** + **уқ** = **қабуқ** > **қавуқ** > **қâвуқ** I.

ҚОВУҚ II 'чақмоқ учқунидан ўт олдириш учун ишлатиладиган маҳсус пилик'. *Киши .. тоқчадан сопол лаган билан қ о в у қ н и олиб, чақмоқ суртди. Шам ёқилди* (Абдулла Қодирий). Бу сўз қадимги туркий тил—даги 'чақмоқ чақиб ёндириладиган пилик' маъносини англатган **қав** отидан (Девон, III, 169) эски ўзбек тилида кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(у)қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик **в** ундоши **в** ундо—шига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қав** + **уқ** = **қавуқ** > **қавуқ** > **қâвуқ** II.

ҚОЗИҚ 'қоқиб киритишга мўлжалланган учи ўт—кир ёғоч ёки бирор қаттиқ жисм'. *Қирғоққа яқин ерда тўрт қ о з и қ устида каттакон бир қайиқ турар эди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган от асли **қазғуқ** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 439), кейинроқ **қазуқ** шакли юзага келган (ДС, 439). Маҳмуд Кошғарий луғатида бу сўзнинг **қазу—нуқ** шакли келтирилган (Девон, III, 393; ДС, 439). Кўри—надики, бу сўзнинг дастлабги шакли **қазуңуқ** бўлиб, қадимги туркий тилдаги 'ковла—' маъносини англатувчи **қаз—** феълининг манбаларда акс этмаган 'уриб кирит—' маъносидан **-(у)ң** қўшимчаси билан ясалган отга кич—райтириш маъносини ифодаловчи **-(у)қ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **ң** ундоши **ғ** ундо—шига алмашган ва бора—бора бу ундош талаффуз қилин—май қўйган, шундан сўнг ёнма—ён келиб қолган **уу** ун—лиларидан бири талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек ти—лида **а** унлиси **â** унлисига, **у** унлиси **и** унлисига алмаш—ган: (**қаз—** + **уң** = **қазуң**) + **уқ** = **қазуңуқ** > **қазуғуқ** > **қазууқ** > **қазуқ** > **қâзиқ**.

ҚОЗОН— 'қўлга кирит—', 'эриш—'. *Зор қишлоққа келиб қолган Низомиддинов қишлоқликларнинг ҳур—*

матини қозонган эди (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган сўз 'ковлаб топ-' маъносини англатувчи **қаз-** феълининг манба-ларда акс этмаган 'қўлга кир-' маъносидан кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, II, 290); кейинчалик **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган; ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**қаз-** + **ға** = **қазға-**) + **н** = **қазған-** > **қазан-** > **қâзân-**.

ҚОЙА 'балаңд тик тош'. *Жилганинг бошида катта бир қоя бор* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда 'тоғлардаги қаттиқ тош' маъносини англатган бу от асли 'қия кес-' маъносини англатган **қый-** феълининг (ДС, 440) **қай-** шаклидан (ДС, 406) **-а** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: (**қый-** > **қай-**) + **а** = **қайа** > **қâйä**.

ҚОЛ- 'ўз жойида тур-', 'бошқа жойга кетма-'. *"Турғуной, -gedu Мастон, - шу ерда қолагу -ган бўлсак, бўрига ем бўламиз"* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **қал-** тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 32; ДС, 410); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қал-** > **қâl-**.

ҚОЛДИҚ 'ниманингдир ортиб, сақланиб қолган қисми'. *Душман қолагу қлару қаршилиқ кўрса-тишни давом эттира берди* (Назир Сафаров). Бу сўз эски ўзбек тилида 'ўз жойида тур-' маъносини англатувчи **қал-** феълининг **-ды** қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган (ССТТН, II, 23); кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қал-** + **ды** = **қалды**) + **қ** = **қалдық** > **қâlдиқ**.

ҚОН 'тирик вужуд аъзо ва ҳужайраларини озиклантирувчи, модда алмашувини таъминловчи қизил рангли суюқлик'. *[Ярадан] қуюқ қон ҳали ҳам сил-жиб турар эди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қан** тарзида та-

лаффуз қилинган (Девон, III, 172); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: қан > қân.

ҚОН– 'ўз хатти–ҳаракатидан қаноат ҳосил қил–'. *Севган қизи билан .. бир қ о н и қ и б гаплашиш истаги унинг қоронғи кўнглига ёруғ сочгандай бўлди* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли қан– тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 201); ўзбек тилида а унлиси â ун– лисига алмашган: қан– > қân–.

ҚОНА– 'қон чиқ–', 'қон оқ–'. *Ўз ёнида гумаи юлаётган Адолатнинг қўли қийлиб қ о н а г а н и – н и кўрган Бегимжон хахолаб кулиб юборди* (Иброҳим Раҳим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл қан отидан –а қўшимчаси билан ясалган (Девон, III, 289); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган: қан + а = қана– > қâна–.

ҚОНИҚ– 'маълум бир хатти–ҳаракатдан тўлиқ қаноат ҳосил қил–'. *Тўла жавоб бердингиз, қ о н и қ – г и к , ука* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сўз эски ўзбек тилида 'маълум бир хатти–ҳаракатдан қаноат ҳосил қил–' маъносини англатувчи қан– феълга кучайтириш маъносини ифодаловчи –(ы)қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қан– + ық = қанық– > қâниқ–.

ҚОП 'нарса солиш учун махсус тайёрланган, халтадан катта, қанордан кичик буюм'. *Семиз йигит бир қ о п ёнғоқдай шалдир–шулдур, очикқина эди* (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда 'меш', 'санач', 'филоф', 'жилд' каби анча кенг маънони англатган бу от асли қап тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 160); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: қап > қâп. Маънода торайиш воқе бўлиб, ҳозир бу сўз фақат хал– тадан катта, қанордан кичик буюмнигина бидиради.

ҚОП– 'тишла–' (ит, туя ҳаракати ҳақида). *Ит қутурса, эгасини қ о п а г и* (Мақол). Қадимги туркий тилда 'ушла–' (ДС, 420), 'ечиб ол–' (Девон, II, 10) каби маъноларни англатган бу феъл асли қап– тарзида та– лаффуз қилинган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига

алмашган: **қап**– > **қâп**–. Маъно тараққиёти натижасида бу феъл ҳозирги ўзбек тилида фақат итнинг, туянинг ҳамла қилишинигина англатади.

ҚОПАҒОН 'қопиб, тишлаб оладиган', 'қопонғич'. *Лайчамиз катта бўлиб, қ о п а ғ о н чиқиб қолди.* Қадимги турк хоқонларидан бирининг номи сифатида ишлатилган бу сўз асли **қапаған** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 420); асли **қап**– феълнинг 'ҳамла қил–' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи –а қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –ған сифатдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик ўзбек тилида биринчи, учинчи бўғинлардаги а унлилари â унлиларига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган: (**қап**– + а = **қапа**–) + **ған** = **қапаған** > **қâпâған**.

ҚОПЛА– 'устини ўра–'. *Агирларни ўт–ўлан ва чечаклар қ о п л а г и.* Бу феъл эски ўзбек тилида **қап** отининг 'ғилоф', 'жилд' маъносидан (Девон, III, 160) –ла қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик биринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган: **қап** + **ла** = **қапла**– > **қâплä**–.

ҚОПЛОН 'мушуксимонлар оиласига мансуб, териси хол–хол, йирик сутэмизувчи йиртқич ҳайвон'. *Ҳозирги кунда қ о п л о н н и фақат ҳайвонот боғида кўриш мумкин.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қаплан** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 421: **қаплан** 'тигр'). А.М.Шербак бу сўзни қўшма сўз деб талқин қилиш тарафдори (арслан сўзини ҳам қўшма сўз дейди); унинг фикрича, бу сўзнинг иккинчи қисми 'ҳайвон' маъносини англатувчи **аң** сўзи билан ифодаланган; бу сўзнинг биринчи қисмини эса сифат деб қарашга тарафдор; лекин **қапыл** сифати манбаларда акс этмаган ва бу сифатнинг маъносини А.М.Шербак мен учун номаълум дейди (ИРЛТЯ, 138). Назаримизда, **қаплан** сўзи содда сўз бўлиб, қадимги туркий тилдаги 'маҳкам ушла–', 'ўғринча бос–' маъноларини англатган **қап**– феълнинг кучайтириш маъносини ифодаловчи –ла қўшимчаси қўшилган шаклидан –н қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида а унлилари â унлиларига алмашган: (**қап**– + **ла** = **қапла**–) + **н** = **қаплан** > **қâплân**.

ҚОПОНҒИЧ 'қопағон'. *Лайчамиз катта бўлиб, қ о п о н ғ и ч итга айланди.* Бу сифат эски ўзбек тилида қап— феълининг 'ҳамла қил' маъносидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-(а)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-ғыч** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **а** унлилари **â** унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қап— + ан = қапан—**) + **ғыч = қапанғыч > қâпâнғич**. Бу сўз таркибинини бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: **қап—** феълининг **-(а)н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-ғу** қўшимчаси билан сифатдош шакли ҳосил қилинган, сўнгра **чы** қўшимчаси билан сифат ясалган; кейинчалик сўз охиридаги **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, учинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган, биринчи, иккинчи бўғинлардаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: [**қап— + ан = қапан—**] + **ғу = қапанғу**] + **чы = қапанғучы > қапанғуч > қапанғыч > қâпâнғич**.

ҚОПЧИҚ 'кичкина қоп'. *Унинг орқасида қ о п ч и қ , қўлида пўстин, елкасида милтиқ бор эди* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'нарса солиш учун махсус тайёрланган буюм' маъносини англатувчи **қап** отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-чуқ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 420: **қапчуқ** 'мешочек') ; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига, **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **қап + чуқ = қапчуқ > қâпчиқ**.

ҚОПҚА 'дарвоза' (эскирган). *Тошкентнинг ўн икки қ о п қ а с и г а борилса, кимнинг ери — Қурбонқожининг ери—ху!* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қап**— феълининг 'қопла—', 'ёп—' маъносидан **-(у)ғ** қўшимчаси билан ясалган отга (Девон, I, 166) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, I, 401); ўзбек тилида **ғ** ундоши **қ** ундошига, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қап— + уғ = қапуғ**) + **а = қапуға > қапға > қапқа > қâпқâ**.

ҚОПҚОН 'ҳайвонларни илнтириб тутиш мосла-маси'. {Суюнжон} етиб келганда нақ тумшугидан илтинган тулки қ о п қ о н б и л а н олишаётган эди (Суннатилла Анорбоев). Бу от эски ўзбек тилида 'маҳкам ушла-' маъносини англлатувчи қап- феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи -қа қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан -н қўшимчаси билан ясалган (ҚРС, 343); кейинчалик а унлилари â унлиларига алмашган: (қап- + қа = қапқа-) + н = қапқан > қâпқâн.

ҚОПҚОҚ 'идишнинг уст томонини, оғзини беки-тиб турувчи қисм (буюм)'. Олимов қуён тушган яшиқнинг қ о п қ о қ и н и маҳкамлаб, Аҳмадга узатди (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу сўз асли 'эшик' маъносини англлатган қапуғ отидан кичрайтириш маъносини ифодаловчи -(а)қ қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, сўнгра ғ ундоши қ ундошига, а унлилари â унлиларига алмашган: қапуғ + ақ = қапуғақ > қапғақ > қапқақ > қâпқâқ. Қадимги туркий тилда бундай маъно қапақ сўзи билан ҳам англлатилган (ДС, 420 : қапақ I 'покрышка, крышка').

ҚОР 'ҳаводаги сув зарраларининг совуқдан бирикиши натижасида юзага келадиган оқ пар шаклидаги ёғин'. Кўча ва томлар қ о р ғ а н оқара бошлаган (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу от асли қар тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 162; ДС, 422); ўзбек тилида а унлиси â унли-сига алмашган: қар > қâр. ДСда бундай маънони англлатувчи сўзнинг қағар шакли ҳам келтирилган (405 : қағар 'снег'); демак, бу сўзнинг қар шакли қағар шаклидан ғ ундошини ва унинг ёнидаги а унлисини талаффуз қилмаслик натижасида юзага келган: қағар > қаар > қар.

ҚОР- 'сууқ, майда нарсаларни бир-бирига аралаштир-'. Қўй сути, қўй мойига Упадек унни қ о р и б, .. Кўмма қилади дарров, Шувоқ илдиғни ёқиб (Қуддус Муҳаммадий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англлатган бу сўз асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'бирга қўй-', 'тартиб билан тахла-' маъносини англлатган қа- феълига (ДС, 399) кучайтириш

маъносини ифодаловчи –р қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, II, 154 : **қарылды**); ўзбек тилида а ун – лиси â унлисига алмашган: **қа– + р = қар– > қâr–**.

ҚОРА 'кўмир тусидаги'; 'энг тўқ ранг'. *Лаганлар бўшаёзганда эшикдан серсавлат бир қ о р а одам кириб келди* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони ва бошқа бир неча маънони англаган бу сифат асли **қара** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 240; ДС, 422; ПДП, 411); ўзбек тилида биринчи бўғиндаги а унлиси â унлисига, иккинчи бўғиндаги а унлиси ä унлисига алмашган: **қара > қârä**.

ҚОРИН 'инсон ва ҳайвонларнинг қопчасимон овқат ҳазм қилиш аъзоси', 'ошқозон'. .. *қуй–қўзилар куну билан қ о р и н л а р и г а йиққан овқатларини бамайлихотир ётиб кавш қайтараётгандир* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от асли 'суюқ, майда нарсаларни бир–бирига аралаштир–' маъносини англаган **қар–** феълидан **–(ы)н** қўшимчаси билан ясалган; ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қар– + ын = қарын > қâрин**.

ҚОРОНҒИ 'нурсиз', 'қоронғиликка чўмган'. *Дарча очилиши билан қ о р о н ғ и ҳужрага совуқ ёпирилиб кирди* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сифат асли 'кўмир тусидаги', 'энг тўқ ранг' маъносини англаган **қара** сифатидан **–ң** қўшимчаси билан ясалган отга **–қу** қўшимчасини қўшиб ясалган (ДС, 424 : **қараңқу**); кейинчалик сўз охиридаги у унлиси и унлисига, **ң** ундоши н ундошига, **қ** ундоши **ғ** ундошига, а унлилари â унлиларига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (**қара + ң = қараң**) + **қу = қараңқу > қараңқы > қараңғы > қаранғы > қârânғи**. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам сифат, ҳам от маъносини англайди; қадимги туркий тилда бу сўз охиридаги қўшимчанинг **–қу** ва **–ғу** шакллари ёрдамида сифат отдан фарқланган: **қараңқу – сифат, қараңғу – от** (ДС, 124).

ҚОТ– I 'қаттиқ ҳолатга кел–'. *Йўлчи қ о т г а н қорни гарч–ғурч босиб .. кеза бошлади* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу

феъл асли қат— тарзида талаффуз қилинган (ДС, 432 : қат— I 1. 'становится твердым'); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: қат— I > қât— I.

ҚОТ— II 'аралаштир—', 'қор—'. *Бориб кирсам майдонга, Аччигим тарқатсам деб, Душманларнинг қонини Бўз тупроққа қ о т с а м деб* ("Равшан"). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл қот— I (< қат— I) феълига шаклош бўлиб, асли қат— тарзида талаффуз қилинган (ДС, 432 : қат— II 1. 'смешивать'); ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган : қат— II > қât— II. ЎТИЛда бу феъл ноҳақ равишда қот— феълининг саккизинчи маъноси сифатида берилган (II, 605).

ҚОТИШМА 'турли моддаларнинг эритиб бирлаштирилуви билан ҳосил бўлган модда'. *Биз мис билан қалайнинг қ о т и ш м а с и г а н фойдаланамиз*. Бу от ўзбек тилида 'аралаштир—' маъносини англаувчи қât— II феълининг биргалик маъносини ифодаловчи —(и)ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —мâ қўшимчасини қўшиб ясалган: (қât— II + иш = қâтиш—) + мâ = қâтишмâ.

ҚОТМА 'ориқ', 'камгўшт'. *У қоп—қора, қ о т — м а .. йигит бўлиб, афтидан ёшини чамалаш қийин эди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу сифат ўзбек тилида қât— I феълининг 'ориқла—', 'оз—' маъносидан (ЎТИЛ, II, 605: қотмоқ 9) —мâ қўшимчаси билан ясалган: қât— I + мâ = қâтмâ.

ҚОТҚОҚ 'қотқалоқ'. *Эшак юрар қ о т қ о қ — г а, маълум бўлар ботқоқда* (Мақол). Бу сўз эски ўзбек тилида 'қаттиқ ҳолатга кел—' маъносини англаувчи қат— I феълидан —қа қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи —қ қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик а унлилари â унлиларига алмашган: (қат— I + қа = қатқа) + қ = қатқақ > қâtқâқ.

ҚОЧ— 'нимадандир қутулиш, сақланиш учун югуриб узоқлаш—'. *Кўпчиликдан қуён қ о ч и б қушумас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл асли қач— тарзида талаффуз қилинган

(ДС, 400); кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: **қач**— > **қâч**—.

ҚОЧҚИН 'жазодан, тутқунликдан қочиб юрган киши'. *Отлиқлар миршаб билан бирга қ о ч қ и н — л а р н и қўлга тушириш учун чўл томон от суриб кетдилар* (Садриддин Айний). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қач**— феълидан —**ғын** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 400: **қачғын** 'беглый'); кейинчалик **ғ** ундоши **қ** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қач**— + **ғын** = **қачғын** > **қачқын** > **қâчқин**.

ҚОЧҚОҚ 'тез қочадиган', 'билдирмай қочиб кетадиган'. *Қаёққа гоиб бўлдиларинг? Қ о ч қ о қ — л а р!* *Қани, ўтиринглар* (Одил Ёқубов). Бу сифат эски ўзбек тилида **қач**— феълининг қучайтириш ('такрор') маъносини ифодаловчи —**қа** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан —**қ** қўшимчаси билан ясалган (ССТПН, II, 7: **қачқақ** 'склонный к бегству'); кейинчалик **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**қач**— + **қа** = **қачқа**—) + **қ** = **қачқақ** > **қâчқâқ**.

ҚОШ 'кўз қовоғи тепасидаги туклар мажмуаси'. *Кумушнинг қ о ш л а р и чимирилди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қаш** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 166; ДС, 431); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қаш** > **қâш**.

ҚОШИҚ 'маълум миқдордаги овқатни идишдан олиб, оғизга солишда ишлатиладиган рўзгор буюми'. *Сулаймонов қаймоқдан бир қ о ш и қ олиб ичди—га, бирдан афти буришди* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қашуқ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 364; ДС, 432); кейинроқ **қашық** тарзида талаффуз қилиш ҳам юзага келган (ДС, 431); ўзбек тилида **қашық** шакли таркибидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлиси —нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қашық** > **қâшиқ**. Бу от асли —**қ** қўшимчаси билан ясалган, лекин бу ясалишга асос бўлган феъл манбаларда ўз аксини топмаган.

ҚОҚ 'сира нами қолмаган', 'қуриган'; 'жуда ориқ'. *Қ о қ чўгиртакларнинг керосин селгандай*

читир—читир этиб ёниши қизиқ туйилди (Ҳаким Назир). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **қақ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, II, 326); ўзбек тилида а унлиси â унлисига ал—машган: **қақ > қаъ**.

ҚОҚ— 'зарб билан ур—', 'зарб билан уриб кир—гиз—'. [Унсин] **ичкари уйда ўтириб, маҳсиларга шон қ о қ а г и** (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл **қақ**— тарзида талаффуз қилинган (ДС, 422); кейинчалик ўзбек тилида а унлиси â унлисига алмашган: **қақ— > қаъ—**.

ҚОҚИ 'нон, мева, гўшти қуриб тайёрланадиган маҳсулот'. **Улар тугунларини ечишди, қовун қ о қ и ва гўшт қ о қ и л а р н и ўртага қўйишди** (Ғафур Ғулом). Бу от эски ўзбек тилида 'қуриган' маъносини англатувчи **қақ** сифатидан —ы қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган, ы унлиси—нинг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қақ + ы = қақы > қақи**.

ҚОҚИЛ— 'бирор нарсага оёғини уриб ол—'. **Заг—чакўз қоронғида .. туртиниб, бир дўнг ерга қ о қ и — л и б к е т г и** (Парда Турсун). Бу сўз эски ўзбек тилида 'зарб билан ур—' маъносини англатувчи **қақ**—феълининг 'ўзлик маъносини ифодаловчи —(ы)л қўшим—часи билан ҳосил қилинган шакли бўлиб, маъно тарақ—қиёти натижасида мустақил сўз даражасига етган: ЎТИЛДА (II, 608) **қоқилмоқ** сўзига мансуб деб берилган 2— — 5— маънолар асли шу сўзники, биринчи маъногина **қоқ**— феълиники.

ҚОҚШОЛ 'ориқликдан қоқ қуриб қолган'; 'қоқ қуруқ'. **Она яна қ о қ ш о л қўллари билан ўғлининг елкасини силади** (Парда Турсун). Бу сифат эски ўзбек тилида 'қуриб қоқ бўл—' маъносини англатувчи **қақша**—феълидан (КРС, 327: **какшы**—) —л қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлилари â унлиларига алмашган: **қақша— + л = қақшал > қақшâl**.

ҚУВ— 'бирор ердан кетишга мажбур қил—', 'етиб олиш учун орқасидан югур—'. **Илон қ у в с а, йўлга қоч, туя қ у в с а, ўрга қоч** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **қов**—

тарзида талаффуз қилинган (ДС, 461), **қув**– шакли кейинроқ юзага келган (ДС, 475).

ҚУВЛА– 'етиб олиш учун астойдил югур–', 'астойдил ҳайда–'. *Уйинг куйгур тасқари миршаблар изингга тушиб қ у в л а г и м и ?* (Ойбек). Бу сўз эски ўзбек тилида **қув**– феълига кучайтириш маъносини ифодаловчи –**ла** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қув**– + **ла** = **қувла**– > **қувлә**–.

ҚУВНА– 'шод–хуррам бўл–'. *Келинг, болалар, Бир ўйнайлик! Арча қўшигин Айтиб, қ у в н а й л и к* (Илёс Муслим). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бахт' маъносини англатган **қув** отидан эски ўзбек тилида –**а** (> –**ы**) қўшимчаси билан ясалган феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –**н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига кучайтириш маъносини ифодаловчи –**а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги **а** (> **ы**) унлиси талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: {[**қув** + **а** (> **ы**) = **қува**– || **қувы**–]} + **н** = (**қуван**– || **қувын**–)} + **а** > = **қувына**– > **қувна**– > **қувнә**–.

ҚУВОН– 'хурсанд бўл–'. *Адолат.. тунги сувни шимириб тирилаётган ҳар бир гўзани кўриб қ у – в о н а р г и* (Иброҳим Раҳим). Бу сўз қадимги туркий тилдаги 'бахт' маъносини англатган **қыв** отининг (Девон, I, 320) **қув** шаклидан (Девон, I, 294) эски ўзбек тилида –**а** қўшимчаси билан ясалган феълга 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –**н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: (**қув** + **а** = **қува**–) + **н** = **қуван**– > **қувән**–.

ҚУВОНЧ 'шодлик, хурсандлик туйғуси'. *Йўлчининг кўнгли қ у в о н ч б и л а н тўлган эди* (Ойбек). Бу от эски ўзбек тилида **қуван**– феълдан –(**ы**)**ч** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қуван**– + **ыч** = **қуваныч** > **қувәнч**.

ҚУВОНЧИҚ 'бироз хурсанд қиладиган, кўнглини кўтарадиган кимса ёки нарса'. *Унинг қ у в о н ч и қ и – ёлғиз фарзанди*. Бу сўз эски ўзбек тилида **қуванч**

отига кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(ы)қ** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қуванч + ық = қуванчық > қувânчиқ**.

ҚУВРА— 'сувсизликдан қури—', 'нами қочиб қол—'. *Ҳайдалган ер бир—икки кун ўтказиб борона қилинса, тупроқ қ у в р а б, серкесақ бўлиб қолади*. Бу феъл эски ўзбек тилида **қав** сифатидан (ССТТН, II, 29) **-(у)р** қўшимчаси билан ясалган феълга кучайтириш маъносини ифодаловчи **-а** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли та-лаффуз қилинмай қўйган, биринчи бўғиндаги **а** унлиси **у** унлисига, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига ал-машган: (**қав + ур = қавур—**) + **а = қавура— > қувура— > қувра— > қуврâ—**. Л.З.Будагов изоҳига биноан бу феъл 'қуруқ ўт—ўлан' маъносини англатган **қав** отидан **-ра** қўшимчаси билан ясалган (ССТТН, II, 29); К.К.Юдахин луғатидаги изоҳларга кўра бу феъл 'қуруқ' маъносини англатувчи **қуур** сифатидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 455).

ҚУДУҚ 'махсус коваб, сув чиқарилган чуқурлик'. *Матқовул қ у г у қ г а н сув тортиб туриб бу ёққа қараб—қараб қўяр.. эғи* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўзнинг асли **қуйуғ** (Девон, III, 180), **қузук** (Девон, I, 356), **қудуғ** (Девон, III, 134, 246, 298) шакллари мавжуд бўлган, ҳатто ҳавола тарзида **қудуқ** шакли ҳам келти-рилган (ДС, 463: **қудуқ** см. **қудуғ** I). Кўриниб турибдики, **қудуқ** шакли энг кейин юзага келган ва шу шакл ҳо-зирги ўзбек тилига етиб келган. **Қудуғ** сўзи таркибидаги **-(у)ғ** қисми — от ясовчи қўшимча; бу ясалишга асос бўлган қисм феълга тенг. Демак, **қудуғ** оти 'сув сол—' маъносини англатган **қуй—** феълнинг қадимги туркий тилдаги **қуд—** шаклидан ясалган бўлса керак. Бу сўз таркибини бошқача талқин қилиш ҳам мумкин: қадимги туркий тилда 'паст' маъносини англатган **қойы** сифа-тининг **қоды** шаклидан (ДС, 453, 451) **-қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ы** унлилари **у** унлиларига алмашган: (**қойы > қоды**) + **қ = қодық > қудуқ**.

ҚУЙИ 'паст(ки)', 'пастда жойлашган'. [*Аждаҳо*] *сувга кириб, қ у й и лабини дарёнинг остига ёпиш—*

тириб, юқори лабини сувнинг юзига тутади (Садриддин Айний). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз ПДПда **қоду, қоды, қойы** шаклларида (413— бет), Маҳмуд Кошғарий луғатида бу сўз изоҳланган ерида **қузы** (Девон, III, 239), матн ичида **қоды** (Девон, III, 53) шаклларида, ДСда яна **қозы** (452— бет) шаклида акс эттирилган. Кўриниб турибдики, бу сўзнинг биринчи бўғинидаги унли асли **о** бўлган ва у кейинчалик у унлисига алмашган, иккинчи бўғин бошидаги ундош асли **з** бўлган ва у кейинчалик **д** ва **й** ундошларига алмашган; ўзбек тилига бу сўзнинг **о** унлиси у унлисига, **з** ундоши **й** ундошига алмашган ва сўз охиридаги **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган шакли етиб келган. Бу сўз охиридаги **—ы** асли сифат ясовчи қўшимчага тенг, лекин бу ясалишга асос бўлган қисмни изоҳлашга имкон бўлмади.

ҚУЙОН 'кемирувчилар оиласига мансуб, қулоқлари ва орқа оёқлари узун, жуссаси кичик, югурик ҳайвон'. *Тўнғак орқасидан қулоқлари диккайган қ у ё н пайдо бўлди* (Ойбек). Туркий тиллардаги уй ҳайвонлари номини махсус ўрганган А.М.Шербакнинг таъкидлашича бу от дастлаб **қодған** шаклида талаффуз қилинган (ИРЛТЯ, 136), кейинчалик туркий тилларда турлича товуш ўзгаришлари воқе бўлган; шу жумладан ўзбек тилидаги **қуйан** сўзи **қодған** сўзи таркибидаги **ғ** ундошини талаффуз қилмаслик, **о** унлисини **у** унлисига, **д** ундошини **й** ундошига, **а** унлисини **â** унлисига алмаштириш натижасида юзага келган: **қодған** > **қодан** > **қудан** > **қуйан** > **қуйан**.

ҚУЙОШ 'ўз атрофида айланувчи ҳамма осмон жисмларига ёруғлик ва иссиқлик таратадиган планета'. *Булут тарқаб, қ у ё ш нурлари таралса, кишининг кўнгли ёришади*. Қадимги туркий тилда 'жазирама', 'энг иссиқ ҳарорат' маъносини англатган бу от асли **қуйаш** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 187; ДС, 464); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қуйаш** > **қуйаш**. Бу сўзнинг планета номи сифатида ишлатилиши маъно тараққиёти натижасида қадимги туркий тилдаёқ юзага келган (Девон, II, 390): 'энг иссиқ ҳарорат' — 'иссиқлик таратувчи самовий жисм'.

ҚУЙРУҚ 'ҳайвон танасининг чиқарув тешиги те — пасидан бошланадиган, одатда пастга тушиб турадиган қисми'. *Бир балоси бўлмаса, шугорда қ у й р у қ на қилур* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қузруқ**, **қуаруқ**, **қуауруқ** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 463). Кўринадиким, бу отнинг дастлабги шакли **қузруруқ** бўлиб, асли **қузы** сифатидан —**р** қўшимчаси билан ясалган феълга (бундай феъл Маҳмуд Кошғарий луғатида келтирилган **қузурған** сўзи таркибида аниқ ажралади: Девон I, 473) —**(у)қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги **ы** унлиси **у** унлисига алмашган ва бу унли талаффуз қилинмай қўйган, **з** ундоши **й** ундошига алмашган: (**қузы** + **р** = **қузыр**) + **уқ** = **қузыруқ** > **қузуруқ** > **қузруқ** > **қуйруқ**.

ҚУЙУЛ— 'суви, суюқлик қисми камайиб, қуюқ ҳолатга кел—'. *Мастава қайнайвериб, қ у ю л и б қ о л и б г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз асли **қой**— **ёки қойи**— || **қойу**— феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи қўшимча қўшилган шаклига тенг (ДС, 453); **қуйул**— сўзини **қуйуқ** сифати билан қиёслаш буни очиқ кўрсатади; лекин қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда бундай феъл келтирилмаган. Қадимги туркий тилдаёқ бу сўз таркибидаги **о** унлиси **у** унлисига алмашган (бундай алмашув **қуйуқ** сўзида ҳам ўз аксини топган: Девон, III, 180): **қой**— + **ул** = **қойул**— > **қуйул**—.

ҚУЙУҚ 'суюқ қисми нисбатан оз'. *Баъзи кунлари қ у ю қ қаймоқ билан нонушта қиламиз*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли **қой**— **ёки қойи**— || **қойу**— феълдан —**(у)ғ** қўшимчаси билан ясалган (ДС, 453); **қуйуғ** сўзини **қуйул**— сўзи билан қиёслаш буни очиқ кўрсатади; лекин қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда бундай феъл келтирилмаган. Қадимги туркий тилдаёқ бу сўз таркибидаги **о** унлиси **у** унлисига алмашган (бундай алмашув **қуйул**— сўзида ҳам ўз аксини топган: ДС, 453); ўзбек тилида сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган: **қой**— + **уғ** = **қойуғ** > **қуйуғ** > **қуйуқ**.

ҚУЙҚА 'суюқлик остига йиғиладиган чўкинди'. *Мусаллас солганда шарбатни қ у й қ а с и г а н*

тез–тез ажратиб турилмаса, сиркага айланиб қолади. Бу от эски ўзбек тилида **қуйуқ** сифатидан –а қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси а унлисига алмашган: **қуйуқ + а = қуйуқа > қуйқа > қуйқә.**

ҚУЙҚУМ 'суюқликдан ажраладиган чўкинди'. *Ингичка трубаларда ҳосил бўладиган қ у й қ у м бора–бора сувни ўтказмай қўяди.* Бу от эски ўзбек тилида **қуйуқ** сифатидан –(у)м қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: **қуйуқ + ум = қуйуқум > қуйқум.**

ҚУЛОН 'ёввойи хачир'. *Қ у л о н бошига иш тушса, қуйруғига сир айтмас* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қулан** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 392; ДС, 465); кейинчалик ўзбек тилида а унлиси а унлисига алмашган: **қулан > қулân.**

ҚУЛОЧ 'елка баландлигида кўтариб керилган икки қўлнинг ўрта бармоқ учлари оралигидаги узунлик'. *Эҳ–ҳа, бу ёқ бир қ у л о ч паст, у ёқ бир ярим қ у л о ч чамаси баланд бўлса, тоза бўлган экан ишларимиз!* (Мирзакалон Исмоилий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўзни (ДС, 464) Маҳмуд Кошғарий **қол** оти ва **а:ч**– феълидан тузилган деб изоҳлайди (Девон, I, 340). Аввало, қадимги туркий тилда **ач**– феъли таркибидаги унли қисқа, аксинча, **қо:л** сўзи таркибидаги унли чўзиқ бўлган; муҳими – от ва буйруқ шаклидаги феъдан таркиб топган бирикманинг бир сўзга бирлашувига ишониш қийин, бундай изоҳ "халқ этимологияси"га ўхшаб кетади. Аниқ бўлмаса–да, бошқача изоҳ тарафдоримиз: бу сўз **қо:л** оти билан **уч** отидан таркиб топган; кейинчалик **о:** унлиси **у** унлисига, иккинчи бўғиндаги **у** унлиси эса **â** унлисига алмашган: **қо:л уч = қо:лuch > қулuch > қулâч.**

ҚУЛОҚ I 'эшитиш аъзоси'. *Қий–чув, чағир–чуғур қ у л о қ н и кар қилади* (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қулақ**, **қулғақ**, **қулқақ**, ҳатто **қулхақ** шакларида талаффуз қилинган (ДС, 465); Маҳмуд Кошғарий бу талаффуз шаклидан **қулақ** шаклини тўғри деб таъ-

кидлаган (Девон, I, 364). ПДПда бу сўз **қолақ**, **қолқақ** тарзида берилган (414– бет). ДСда ҳавола тарзида **қолғақ**, **қолқақ** шакллари ҳам келтирилган (454– бет). Бу сўзнинг талаффуз шакларини қиёслаб, биринчи бўғинда унли алмашинуви, шу бўғин охирида ундош алмашинуви ва тушиши воқе бўлганини айтиш мумкин. Бу от асли **қул**– феълнинг 'такрор' маъносини ифо – даловчи **–ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **–қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ғ** ундоши талаффуз қилинмай қўйган, иккинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қул**– + **ға** = **қулға**–) + **қ** = **қулғақ** > **қулақ** > **қулақ**. Қадимги туркий тил акс эттирилган манбаларда **қул**– (**қол**–) феъли мустақил сўз сифатида келтирилмаган; Маҳмуд Кошғарий луғатида берилган **қулақлығ нең** (тутқичли нарса) мисоли асосида **қул**– феъли асли 'тут–', 'ушла–' (бу ерда – товушни) маъносини англатгани маълум бўлади. Худди шу маъно ўзбек тилидаги 'катта сувдан кичик сув ажраладиган ер' маъносини англатовчи **қулақ** II сўзи асосида ҳам ётади ('сувни тутиб қолиш ўрни').

ҚУЛОҚ II қ. **қулоқ** I

ҚУМУРСҚА 'майда чумоли'. *Ерга офтоб тегиши билан қ у м у р с қ а* инининг ёнига тупроқ уюми пайдо бўлади (Адҳам Раҳмат). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қумурсға** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 466), кейинчалик **ғ** ундоши **қ** ундошига (ССТТН, II, 93), ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қумурсға** > **қумурсқа** > **қумурсқâ**. Бу от асли қадимги туркий тилдаги **қум**– феълнинг 'ғимирла–' маъносидан (Девон, II, 35) 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **–(у)р** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига 'мойил' маъносини ифодаловчи **–сы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **–ға** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **ы** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, **ғ** ундоши **қ** ундошига, **а** унлиси **â** унлисига алмашган: [(**қум**– + **ур** = **қумур**–) + **сы** = **қумурсы**–] + **ға** = **қумурсыға** > **қумурсға** > **қумурсқâ**.

ҚУМФОН 'чой қайнатиш учун кўзача шаклида ясалган идиш'. *Ўчоқнинг оғзига ўтга қўйилган қора қ у м ф о н вақирлаб қайнайди* (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу

от асли 'тўлқинлан—' (сув ҳақида) маъносини англаган **қум**— феълнинг 'қайна—' маъносидан 'такрор' маъносини ифодаловчи —**ға** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига —**н** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қум**— + **ға** = **қумға**—) + **н** = **қумған** > **қумған**.

ҚУР— 'турли нарсалардан йиғиб, бирлаштириб бунёд қил—'. *Дўконни қ у р г а н и м и з г а энди ўн беш кунча бўлиб қолди* (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай талаффуз қилинган бу феъл асли 'тўпла—' маъносини англаган (Девон, II, 14: **қурды** — 'тўплади'); кейинчалик маъно тараққиёти натижасида ҳозирги маъноси юзага келган.

ҚУРА— 'турли нарсаларни, қийтиқларни бир—би—рига улаб яхлитла—'. *Кўкнор эзилдиган халталарни йиғиб, қ у р а б кафан тикдилар* (Фитрат). Бу феъл эски ўзбек тилида 'турли нарсаларни бирлаштириб бунёд қил—' маъносини англаувчи **қур**— феълдан 'такрор' маъносини ифодаловчи —**а** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (КРС, 447); кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қур**— + **а** = **қура**— > **қурâ**—.

ҚУРБАҚА 'сувда ва қуруқликда яшовчи, дум—сизлар туркумига мансуб, оёқлари сакраб юришга мосланган жонивор'. *Оёғи остидан сакраган қ у р б а — қ а уни чўчишиб юборди*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от **бақа** сўзи олдидан **қур**—**қур** товушга тақлид сўзини (ДС, 467: **қур IV**) қўшиб тузилган (ДС, 467); кейинчалик ўзбек тилида **а** унлилари **â** унлиларига алмашган: (**қур**—**қур**) + **бақа** = **қурбақа** > **қурбâқâ**.

ҚУРВАҚА қ. **қурбақа**

ҚУРИ— 'суви, нами қочиб, қуруқ ҳолатга кел—'. *Қўлтиғидан қоғозга ўралган, қ у р и б толқонланган носини олиб, тил остига отди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу феъл (ДС, 468) асли 'қуруқ' маъносини англаган **қур** сўзидан (ДС, 467) —**ы** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қур** + **ы** = **қуры**— > **қури**—. Қадимги туркий тилда бу феъл **қуру**— шаклида ҳам ишлатилган (ДС, 469).

ҚУРИЛДОҚ қ. **қурулдоқ**

ҚУРУЛДОҚ 'қуруллайдиган'. *Ҳовуздаги бақалар жуда қ у р у л д о қ чиқиб қолди*. Бу сифат эски ўзбек тилида **қур**–**қур** товушга тақлид сўздан –улла қўшимчаси билан ясалган феълга –қ қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик лл ундошларидан кейингиси д ундошига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: (**қур** + улла = **қурулла**–) + **қ** = **қуруллақ** > **қурулдақ** > **қурулдақ**.

ҚУРОҚ 'турли ранг ва шаклдаги мато парчаларини улаб ҳосил қилинган'. *Усти–боши юпунди роса, Бор безаги бир қ у р о қ чопон* (Ҳ.Пўлат). Бу сифат эски ўзбек тилида 'турли нарсаларни, қийиқларни бир–бирига улаб яхлитла–' маъносини англатувчи **қура**– феълдан –қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик қ ун–доши олдидаги а унлиси â унлисига алмашган: **қура**– + **қ** = **қурақ** > **қурақ**.

ҚУРСОҚ 'ошқозон', 'қорин'. *Уруш ҳамманинг тинкасини қуритган, қ у р с о қ и н и бўшатган бўлса, ..* (Ойбек). Қадимги туркий тилда шундай маънони англатган бу сўз **қуруғсақ** (Девон, I, 461; ДС, 470), **қуғурсақ** (ДС, 464) шакларида ишлатилган; айти бир манбадан олинган мисол ДСда **қуруғсақ** шаклида, ПДПда **қоғурсақ** шаклида берилган (414– бет). Мисолларнинг турли манбаларда учрашидан асосий шакл **қуруғсақ** экани аён бўлиб турибди. Бу сўз таркибини қуйидагича изоҳлаш мумкин: дастлаб 'йиғ–' маъносини англатган **қур**– феълдан –(у)ғ қўшимчаси билан от ясалган, унга –са қўшимчасини қўшиб феъл ясалган ва охири –қ қўшимчасини қўшиб от ясалган; эски ўзбек тилида иккинчи бўгин таркибидаги уғ товушлари та–лаффуз қилинмай қўйган (ССТН, II, 76; КРС, 449); кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: [(**қур**– + уғ = **қуруғ**) + са = **қуруғса**–] + **қ** = **қуруғсақ** > **қурсақ** > **қурсақ**.

ҚУРУМСОҚ 'сарф–харажатдан, чиқимдан қочадиган'. *Яна қуруқдан–қуруқ эшикдан кириб келганига ўлайми, ҳа қ у р у м с о қ , тўртта кулча, бир қисим жийда кимни ўлдирибди!* (Т.Алимов). Бу сифат эски ўзбек тилида 'сақла–', 'қўриқла–' маъносини англатувчи **қоры**– феълдан –м қўшимчаси билан ясалган

отга —са қўшимчасини қўшиб ясалган феъдан —қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик о унлиси у унлисига, ы унлиси ҳам у унлисига, а унлиси â унлисига алмашган: [(қоры— + м = қорым) + са = қорымса—] + қ = қорымсақ > қурымсақ > қурумсақ > қурумсақ.

ҚУРУТ 'сузмани юмалоқ шаклда қуритиб тайёр — ланадиган маҳсулот'. Шу кеча унга бошпана бериб, нон, тухмайиз, қ у р у т, айрон билан меҳмон қилдилар (Собир Абдулла). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от 'суви, нами қочиб, қуруқ ҳолатга кел—' маъносини англатувчи қуры— феълидан (ДС, 468) —т қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин қадимги туркий тилдаёқ иккинчи бўғиндаги ы унлиси у унлисига алмашган: қуры— + т > қурут (Девон, I, 338; ДС, 470).

ҚУРУШ— 'қуриб, намлиги қочиб, бужмай—'. Жағи қ у р у ш г а н, оғзи буришган бир чол чолиб келиб, Ёдгорни айлана берди ("Ёдгор"). Маҳмуд Кошғарий луғатида қурушды сўзига берилган изоҳга кўра (Девон, II, 105: қурушды 'бутунлай ҳамма ери қуриди') бу сўз асли қуры— феълига кучайтириш маъносини ифода — ловчи —ш қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; аслида эса бу ерда 'бироз' маъносини ифодаловчи —ш қўшим — часи қўшилган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги ы унлиси у унлисига алмашган: қуры— + ш > қуруш—. ДСда бу сўз таркибидаги —ш қўшимчаси бир — галик шаклини ясовчи деб нотўғри кўрсатилган (470: қуруш— II совм. от қуру—).

ҚУРУШИҚ 'намлигини йўқотиб қуруқшаган'. Ўғ — лининг .. кичик қ у р у ш и қ юзига кун сайин қўшилган ажинлар ҳасрат, изтиробларни кўрсатар эди (Ойбек). Бу сифат эски ўзбек тилида қуры— феъли — нинг 'бироз' маъносини ифодаловчи —ш қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан —(ы)қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги ы унлиси у ун — лисига алмашган; учинчи бўғиндаги ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (қуры— + ш = қурыш—) + ық = қурышық > қурушиқ.

ҚУРУҚ 'намлиги йўқолган'. Қ у р у қ ўтин дарров ўт олди. Қадимги туркий тилда ҳам шундай

маънони англатган бу сифат асли **қуры**— феълдан —ғ қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшиганидан кейин **ы** унлиси **у** унлисига алмашган; кейинчалик ўзбек тилида сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган: **қуры**— + **ғ** > **қуруғ** > **қуруқ**. Маҳмуд Кошғарий бу сўзни махсус изоҳлаган ўрнида **қуруғ** шаклида келтирган (Девон, I, 356), матн ичида нимагадир **қуруқ** шаклида ёзилиб қолган (Девон, I, 364), худди шу ягона мисол асосида **қуруқ** сўзи ДСга ҳам киритилган (470— бет); ўнга яқин манбалардан келтирилган барча мисолларда бу сўз **қуруғ** шаклида ёзилган. Демак, бу сўз охиридаги қўшимча асли —ғ талаффуз қилинган.

ҚУРУҚША— 'қуруқ ҳолатга кел—'. *Тилим қ у — р у қ ш а б, томоғимни бағбўй бир дуғ ачитди* (Асқад Мухтор). Бу феъл эски ўзбек тилида **қуруқ** сифатидан —**ша** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қуруқ** + **ша** = **қуруқша**— > **қуруқшә**—.

ҚУРША— 'атрофини ўраб ол—'. *Болалар яна бешта—бешта келиб, печка олдини қ у р ш а г и л а р* (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл (ДС, 468: **қурша**— 2: 'окружать') асли қадимги туркий тилдаги 'қуршаб турувчи нарса' маъносини англатган **қур** отидан (Девон, I, 314) —**ша** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **қур** + **ша** = **қурша**— > **қуршә**—.

ҚУРҒОҚЧИЛИК 'ёғин—сочин жуда оз бўладиган ҳолат'. *Бир йили қаттиқ қ у р ғ о қ ч и л и к бўлиб, экинлар куйиб кетди* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от эски ўзбек тилидаги 'ёғин—сочин жуда оз бўладиган' маъносини англатувчи **қурғоқ** сифатидан (ДС, 467) —**чилик** қўшма қўшимчаси билан ясалган; **қурғоқ** сўзи эса қадимги туркий тилда 'нами йўқ' маъносини англатувчи **қур** сифатидан —**ы** (—**у**) қўшимчаси билан ясалган феълнинг кучайтириш маъносини ифодаловчи —**ға** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклига —**қ** қўшимчасини қўшиб ясалган; қадимги туркий тилдаёқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик ўзбек тилида **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **ә**

унлисига алмашган: [(қур + ы = қуры-) + ға = қурыға-]
+ қ = қурығақ > қурғақ > қурғақ.

ҚУРҒУР енгил койиш, ачиниш, таҳсин кабиларни ифодаловчи сўз. Бу сўзларни қ у р ғ у р кампир айтади, Қорахоннинг кўнглин шогмон этади ("Алпомиш"). Бу сўз эски ўзбек тилида қуры- феълининг 'йўқ бўл-' маъносидан -ғур қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган: қуры- + ғур = қурығур > қурғур.

ҚУСУҚ 'қайт қилиб ташланган овқат'. Бу гал қ у с у қ бояги қатиқ аралаш кўкимтил ва сарғимтил нарсалар эди (Абдулла Қодирий). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу от 'қайт қил-' маъносини англаувчи қус- феълидан (ДС, 470) -(у)ғ қўшимчаси билан ясалган (ДС, 471); кейинчалик эски ўзбек тилида бу сўз охиридаги ғ ундоши қ ундошига алмашган: қус- + уғ = қусуғ > қусуқ. Бу сўзнинг Маҳмуд Кошғарий луғатида қусуғ шаклида берилиши (Девон, I, 357) ғайритабиий: қус- феъли таркибидаги у унлисига монанд ҳолда -қ қўшимчаси олдидан у унлиси орттирилиши лозим эди.

ҚУТЛА- 'муборакбод қил-', 'табрикла-'. Ҳамма гуркираб Нодир паҳлавонни қ у т л а г и (Жуманиёз Шарипов). Бу феъл эски ўзбек тилида 'бахт', 'бойлик' маъносини англаувчи қут отидан -ла қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси â унлисига алмашган: қут + ла = қутла- > қутла̂-.

ҚУТЛУҒ 'бахтли, қут-баракали', 'муборак'. Шу қ у т л у ғ айёмда ҳаммангизга сиҳат-саломатлик тилайман. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сифат 'бахт', 'бойлик' маъносини англаган қут отидан (Девон, I, 311) -луғ қўшимчаси билан ясалган: қут + луғ = қутлуғ.

ҚУТУЛ- 'кўнгилсиз, оғир, хавотирли ҳолатдан халос бўл-'. "Билдим", - дегим, тутилдим, "Билмадим", - дегим, қ у т у л г и м (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз асли қут- феълига 'ўзлик' маъносини ифодаловчи -(у)л қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, II, 138; ДС, 474): қут- + ул = қутул-; лекин манбаларда 'халос бўл-' маъносини англаган қут- феъли акс эттирилмаган.

ДСнинг 461– бетида Маҳмуд Кошғарий луғати асосида (Девон, II, 341) **қот**– феъли келтирилиб, 'оставлять, по – кидать, забрасывать' маъносини англатиши айтилган. Балки **қутул**– сўзини ҳосил қилишда шу **қот**– феъли асос бўлгандир.

ҚУТҚАР– 'кўнгилсиз, оғир, хавфли ҳолатдан халос қил–'. *Мени шарманга бўлишган шу киши қ у т қ а – р и б қ о л г и*. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз **қут**– феълига –**қар** орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 473), ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: **қут**– + **қар** = **қутқар**– > **қутқәр**–. Маҳмуд Кошғарий нимагадир жа – рангсиз т ундошидан кейин бу қўшимчанинг жарангли ундош билан бошланадиган –**ғар** шакли билан ҳосил қилинган сўзни келтирган: **қутғарды** (Девон, II, 224). Бундан қатъий назар, манбаларда 'халос бўл–' маъно – сини англатган **қут**– феъли акс эттирилмаган. ДСнинг 461– бетида Маҳмуд Кошғарий луғати асосида (Девон, II, 341) **қот**– феъли келтирилиб, 'оставлять, покидать, за – брасывать' маъносини англатиши айтилган. Балки **қутқар**– сўзини ҳосил қилишда ана шу **қот**– феъли асос бўлгандир.

ҚУЧОҚ 'икки қўл билан қамраб ўз бағрига босиш ҳолати'. *Фуломжон онасининг иссиқ қ у ч оғ и г а н бўшаб, секин ўрнидан турди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу от қадимги туркий тилда 'икки қўл билан бағирга бос–' маъносини англатувчи **қуч**– феълидан –(а)қ қў – шимчаси билан ясалган; кейинчалик ўзбек тилида қ ун – доши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган: **қуч**– + **ақ** = **қучақ** > **қучâқ**. Маҳмуд Кошғарий луғатида бу сўзнинг 'икки қўл билан қамраб олишга тенг миқдор' маъноси акс эттирилган (бу маъно ЎТИЛда шу сўзнинг учинчи маъноси сифатида берилган).

ҚЎБИЗ 'қисқа дастали, пардасиз, гижжакка ўх – шаш чолғу асбоби'. *Мана, тоғ ёнбағирларида чалин – ган қ ў б и з н и н г нозик , ёқимли куйлари эши – тилмоқда* (Шароф Рашидов). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қобуз** тарзида талаф – фуз қилинган (Девон, I, 346; ДС, 451); кейинчалик эски ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги у унлиси ы унлисига

алмашган, бора–бора ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қобуз** > **қобыз** > **қобиз**.

ҚЎЗИ 'қўйнинг бир ёшгача бўлган боласи'. *Ўнроқда, яшил тепа устида қўйлар, қ ў з и л а р, эчкилар ўтлаб юрибди* (Ҳамид Фулом). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қозы** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 243; ДС, 462); кейинчалик ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қозы** > **қози**.

ҚЎЗИ– 'фаол намоён бўл–'. *Тўқсонбойнинг мерганлик ҳаваси қ ў з и б, .. тупирчилаётган итни бир отишда тамом қилди* (Парда Турсун). Бу сўзни **қозға**–сўзи билан қиёслашдан кўринадики, ҳар иккиси учун **қоз**– қисми асос бўлган, лекин бундай феъл луғатларда мустақил ҳолатда келтирилмаган; Маҳмуд Кошғарий луғатидаги **қозутты** сўзи ҳам (Девон, II, 353) шу **қоз**–феълидан ҳосил қилинган. **Қозы**– феъли эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи –ы қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қоз**– + ы = **қозы**– > **қози**–.

ҚЎЗОҚ қ. **қовзоқ**

ҚЎЗҒА– 'фаол намоён бўл–'. *Унинг келишини эшитгандан бери нафрати қ ў з ғ а б, ўзини қўйгани жой тополмай қолди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу сўзни **қозы**– сўзи билан қиёслашдан кўринадики, ҳар иккиси учун **қоз**– қисми асос бўлган, лекин бундай феъл луғатларда мустақил ҳолатда келтирилмаган; Маҳмуд Кошғарий луғатидаги **қозутты** сўзи ҳам (Девон, II, 353) шу **қоз**– феълидан ҳосил қилинган. **Қозға**– феъли эски ўзбек тилида кучайтириш маъносини ифодаловчи –ға қўшимчаси билан ҳосил қилинган; кейинчалик а унлиси **ә** унлисига алмашган: **қоз**– + **ға** = **қозға**– > **қозғә**–.

ҚЎЗҒАЛОН 'ижтимоий тузумга, ҳукмрон синфга қарши кўтарилган оммавий ҳаракат'. *Тарихда қ ў з – ғ а л о н л а р жуда кўл бўлган*. Бу от эски ўзбек тилида **қозға**– феълининг 'фаол ҳаракатга келтир–' маъносидан –л қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига –(а)н қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги а унлиси **ә** унлисига , учинчи бўғиндаги а унлиси **â** унлисига алмашган: (**қозға**– + **л** = **қозғал**–) +

ан = қозғалан > қозғалән. Ҳозирги ўзбек тилида қўзғал– феълидан ясалган бу сўзни қўзғолон тарзида ёзиш учун асос йўқ (ЎТИЛ, 631).

ҚўЙ 'гўшт, жун, сут олиш учун боқиладиган жуфт туёқли сутэмизувчи уй ҳайвони'. Семиз қ ў й н и н г умри калта (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от қой (Девон, III, 155; ДС, 453), қон (Девон, III, 154), қож (ДС, 453) шаклларида талаффуз қилинган; қойун, қойын шакллари ҳам келтирилган (ДС, 453). Охирги икки сўздаги –н қўшимчаси кичрайтириш–эркалаш маъносини ифодаласа керак. Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг қон шакли й ундошининг н ундоши билан алмашинуви натижасида ҳосил бўлга–нини таъкидлайди (Девон, III, 154); бу сўзнинг қож, қой шакллари маънода фарқланиб, қой шакли 'совлиқ' маъносини, қож шакли 'қўчқор' маъносини англата бошлаган (Девон, I, 311).

ҚўЙ– 'бирор маконга жойлаштир–'. Челақни шу ерга қ ў й и н г, Гулнор, сувни мен ўзим элтаман (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феълнинг асосий шакли қод– бўлгани ми–солларнинг мўллигидан очиқ кўриниб турибди (ДС, 451), қой– шаклига эса уч манбадангина мисол келтирилган (ДС, 453). Бу икки шаклдан ташқари, ДСда қо– шакли ҳам келтирилиб, ундан қод– шаклига ҳавола берилган (451– бет). Ушбу лугатдаги қоз– (ДС, 452: 'оставлять', 'бросать'), қот– (ДС, 461: 'оставлять', 'покидать') сўзларини ҳам қамраб олиб фикр юритсак, қадимги туркий тилда 'ўрин' маъносини англатган қо оти мав–жуд бўлганига, қод–, қой–, қот– сўзлари охиридаги ун–дошлар асли феъл ясовчи қўшимча эканига ишонч ҳосил қилиш мумкин: –д ва –й бир қўшимчанинг, –з ва –т эса бошқа бир қўшимчанинг икки фонетик шаклига тенг бўлиб, –д ва –й 'маълум маконга йўналтир–' маъносини, –з ва –т эса 'маълум маконда қолдир–' маъносини ифодалаган бўлиб чиқади.

ҚўЙИН 'кўкрак билан уни ёпиб турган кийим оралиғи'. Бўтабой қ ў й и н г а г и газеталарни олиб, отбоқарга берди (Абдулла Қаҳҳор). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'баданнинг кўкрак билан кийим оралиғи' маъносини англатган қой отига (ДС, 45: қой 'пазуха, грудь') кич–

райтириш маъносини ифодаловчи **-(у)н** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ДС, 453); қадимги туркий тил — даёқ бу сўзнинг иккинчи бўғинидаги у унлиси **ы** унли — сига алмаштириб ҳам ишлатилган (ДС, 453); ўзбек тилида **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қой + ун = қойун > қойын > қойин**.

ҚЎЛ 'одамнинг елкадан бармоқ учигача бўлган аъзоси'. **Йўлчи .. иккинчи қўли билан Қора Аҳмаднинг бир қўлини орқасига қайирди** (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от **қо:л** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 454: **қо:л** 'рука', **қо:лычақ** 'ручонка', **қо:ллауғ** 'имеющий руки'); ўша даврлардаёқ **о:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (Девон, III, 148): **қо:л > қол**.

ҚЎЛТИҚ 'қўлнинг елкага туташган қисми билан гавда оралиғидаги ички бурчак'. **Қиз сумкасини қўлт и г и г а суқиб ичкаридан чиқди** (Сайид Аҳмад). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **қолтуқ** тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 363: **қолтуқланды**); қадимги туркий тилдаёқ бу сўз **қолтық** шаклида ҳам талаффуз қилинган (ДС, 454); Маҳмуд Кошғарий бу сўзни махсус изоҳлаган ерида араб ҳарфлари билан ёзилган сўзнинг иккинчи бўғинида қисқа у товушини кўрсатувчи ҳаракат белгиси қўйилган (Девон, I, 440). Демак, бу сўзни **қўл** оти ва **тиқ** феълидан таркиб топган деб ўйлаш ҳақиқатга тўғри келмайди. Асли бу қўшма сўзнинг иккинчи қисми **ту-** феълига (ДС, 584: **ту-** 'закрывать') **-ғ** қўшимчасини қўшиб ясалган **туғ** оти билан (ДС, 584: **туғ** II 1. 'преграда', 2. 'заслонка, задвижка') ифодаланган дейиш ҳақиқатга яқинроқ; шунда **қолтуғ** сўзи асли 'қўлнинг гавдага туташган ери' маъносини англатгани аён бўлади. Кейинроқ сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига, **у** унлиси **ы** унлисига алмашган, сўнгра **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қол + (ту- + ғ = туғ) = қолтуғ > қолтуқ > қолтық > қолтиқ**.

ҚЎМСА- 'кимни ёки нимани кўриш истагини кучли даражада ҳис қил-'. **Киши қаригандан кейин киндик қони тўкилган жойини қўмсаб қолар — к а н** (Б.Раҳмонов). Бу сўз эски ўзбек тилида қадимги туркий тилда 'соғин-', 'кўришни истаб намгин бўл-'

маъносини англатган **қомы**— феълидан (ДС, 455) 'истак' маъносини ифодаловчи —**са** қўшимчаси билан ҳосил қилинган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, кейинчалик **а** унлиси **ä** унлисига алмашган: **қомы**— + **са** = **қомыса**— > **қомса**— > **қомсә**—. ДСга **қомы**— шаклида киритилган бу феъл Маҳмуд Кошғарий лугатида **қумы** тарзида ёзилган (Девон, III, 288), лекин бир ўринда **қомы**— шаклида кел—тирилиб, 'ҳаяжонлан—' маъносини англатиши айtilган (Девон, II, 375). ДСда **қум**— феъли сувнинг тўлқинланишини англатиши айtilган, ҳатто 'сувнинг тўлқини' маъносини англатувчи **қум** оти ҳам келтирилган. Юқоридаги қиёсдан кўринадики, 'соғинч ҳиссини намоён қил—' маъносини англатувчи феъл асли **қом**— шаклида талаффуз қилинган ва ўзбек тилига **қомсә**— феъли тар—кибида шу шаклда етиб келган.

ҚЎН— 'учишдан тўхтаб, бирор сатҳдан жой ол—'. Ана, **қоқди қанотин булбул, келиб қ ў н г и чиройли гулга** (Илёс Муслим). Қадимги туркий тилда ҳам шундай талаффуз қилинган бу феъл асли 'маълум бир сатҳдан жой ол—' маъносини, кенг маънода 'тунаб қол—' маъносини англатган (ПДП, 414), шу асосда 'яшаш учун жойлаш—' маъноси юзага келган (ПДП, 414; ДС, 455 : **қон**— 2 'оседать, поселиться'); бу феъл қадимги туркий тилда 'учишдан тўхтаб, бирор сатҳдан жой ол—' маъносини ҳам англатган; кейинчалик ўзбек тилида ана шу маъноси асосий маънога айланган.

ҚЎНДОҚ I 'чақалоқни туғилган заҳоти ўраладиган йўргак'. Бу сизга **қ ў н г о қ г а теккан гарг!** (М.Бобоев). Бу сўз эски ўзбек тилида 'маълум сатҳдан жой ол—' маъносини англатувчи **қон**— феълидан —(у)т қўшимчаси билан ясалган отга (ДС, 456) кичрайтириш маъносини ифодаловчи —(а)қ қўшимчасини қўшиб ҳо—сил қилинган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, шунинг оқибатида **н** овоз—дор ундошидан кейин келиб қолган **т** жарангсиз ундоши **д** жарангли эшига алмашган, сўнгра **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қон**— + **ут** = **қонут**) + **ақ** = **қонутақ** > **қонтақ** > **қондақ** > **қондақ**.

ҚЎНДОҚ II 'милтиқ, автомат каби қурооларнинг темирдан ясалган қисмлари ўрнаштирилган, отганда ел—

кага тираб туриладиган қисми'. *Қорабоев автомат қўнғоғи билан офицернинг бошига шундай урдик, автомат қўнғоғи ҳам синиб учиб кетди* (Адҳам Раҳмат). Бу от эски ўзбек тилида 'чақалоқни туғилган заҳоти ўраладиган йўрғак' маъносини англатувчи **қондақ** I отидан маъно тараққиёти асосида ўсиб чиққан; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қондақ** I → **қондақ** II > **қондақ** II.

ҚЎНДОҚ III 'қушлар тунаши учун ўрнатиладиган дор'. *Бола тонг отмай, товуклар қўнғоқлар ишга тушмай яна ишга тушар эди* (Мирзакалон Исмоилий). Бу от эски ўзбек тилида 'маълум сатҳдан жой ол-' маъносини англатувчи **қон-** феълнинг 'такрор' маъносини ифодаловчи **-ла** қўшимчаси билан ҳо-сил қилинган шаклидан **-қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **н** овоздор ундошидан кейинги **л** овоздор ундоши **д** жарангли ундошига, **қ** ундоши олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қон-** + **ла** = **қонла-**) + **қ** = **қонлақ** > **қондақ** > **қондақ**.

ҚЎНИ-ҚЎШНИ 'ёнма-ён яшовчилар бир-бирига нисбатан'. *Миржалол қуруқнинг қўрғонига, ҳатто қўни - қўшни лариникига ҳам гадоё келмас эди* (Ғафур Ғулом). Бу жуфт отнинг биринчи қисми 'маълум бир сатҳдан жой ол-' маъносини англатувчи **қон-** феълдан **-ы** қўшимчаси билан ясалган; кейинча **-лик** **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қон-** + **ы** = **қоны** > **қони**. Бу сўз ёлғиз ўзи ишлатилмайди, **қони-қошни** жуфт сўзи таркибида келади (**қўшни** сўзига изоҳ ўз ўрнида берилди).

ҚЎНОҚ 'бирор кишининг уйида тўхтаган йўловчи', 'меҳмон' (эскирган). *Қори афандим, қўноғим и з Гулчеҳраҳонимни зериктириб қўймайлик* (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'маълум бир сатҳдан жой ол-' маъносини англатувчи **қон-** феълдан **-(у)қ** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 365; ДС, 456); кейинчалик иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **а** унлисига алмашган (ССТН, II, 94); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қон-** + **уқ** = **қонуқ** > **қонақ** > **қонақ**.

ҚЎНФИЗ 'қобиғи қаттиқ ҳашарот'. Қоронғилик ичидан кеча қ ў н ғ и з и ғўнғиллаб учиб, ўзини чи—роққа урди (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли қоңуз тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 375; ДС, 456; КРС, 403); ўзбек тилида н ундоши нғ ундошларига, у унлиси и унлисига алмашган: қоңуз > қонғуз > қонғиз.

ҚЎНФИР 'қора—сариқ', 'тўқ малла'. Мирсаид қ ў н ғ и р коверкот пиджагини ечиб, стулнинг сунчиғига ташлади (Пиримқул Қодиров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сифат асли қоңур тарзида талаффуз қилинган (Девон, III, 374; ДС, 456; КРС, 403); ўзбек тилида н ундоши нғ ундошларига, у унлиси и унлисига алмашган: қоңур > қонғур > қонғир.

ҚЎНФИРОҚ 'силкитганда тили деворига урилиб садо чиқарадиган, тўнтарилган конуссимон металл ас—боб'. Бўйинларига осилган қ ў н ғ и р о қ л а р и н и оғир жаранглашиб туялар ўтади (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от қоңур—қоңур товушга тақлид сўзидан —а қўшимчаси билан ясалган феълга —ғу сифатдош қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; —а қўшимчаси қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, III, 411 : қоңрады) : (қоңур + а = қоңура—) + ғу = қоңурағу > қоңрағу (Девон, III, 397). Ўзбек тилига бу сўз иккинчи бўғинидаги у унлиси сақланиб, и унлисига ал—машган ҳолда, охиридаги у унлиси талаффуз қилинмай, бу унлидан олдинги ғ ундоши қ ундошига, қ ундоши олдидаги а унлиси â унлисига, н ундоши нғ ундошларига алмашиб етиб келган: (қоңур— + а = қоңура—) + ғу = қоңурағу > қоңурағ > қоңирағ > қонғирâқ.

ҚЎПОР— 'ер бағридан суғуриб ол—'. Йўлчи ернинг тош бағрини ёриб, тўнка қ ў п о р а г и (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'кўтарил—', 'тик тур—' маъносини англатувчи қоп— феълга —(у)р орттирма қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган: қоп— + ур = қопур— (ПДП, 414; Девон, II, 75; ДС, 457). Қадимги туркий тилдаёқ бу сўз қопар— тарзида ҳам талаффуз қилинган (ПДП, 414); ўз—

бек тилига ана шу шакли **а** унлиси **â** унлисига алмашган ҳолатда етиб келган: **қопур**– || **қопар**– > **қопâr**–.

ҚЎРА 'ташқи таъсирдан сақлаш учун атрофи шох–шабба, панжара кабилар билан ўралган жой'. [Бўри] *ярим тунда бир эмас, саккизта қ ў р а г а тушиб, ҳамма молни қийратиб кетди* (Парда Турсун). Бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, 'иҳота қил–' маъносини англатган **қор**– феълидан эски ўзбек тилида –**а** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қор**– + **а** = **қора** > **қорâ**.

ҚЎРИ– 'қўриқла–', 'таъсиридан қутулиш учун ҳайда–'. *Узумни чуғурчуққа едириб .. ўтирибди–я! Бор, узумни қ ў р и !* (Назир Сафаров). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу сўз 'иҳота қил–' маъносини англатган **қор**– феълига 'такрор' (кучайтириш) маъносини ифодаловчи –**ы** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, III, 279); кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қор**– + **ы** = **қоры**– > **қори**–.

ҚЎРИҚ 'мудофааланган, иҳоталанган жой'. *Сув талашган бўлсак , .. ў з қ ў р и г и м и з учун эмас, халқ манфаати учун талашдик* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от 'қўриқла–' маъносини англатувчи **қоры**– феълидан –**ғ** қўшимчаси билан ясалган (Девон, I, 356); кейинчалик ўзбек тилида сўз охиридаги **ғ** ундоши **қ** ундошига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **қоры**– + **ғ** = **қорығ** > **қорық** > **қориқ**.

ҚЎРҚ– 'қўрқув ҳис эт–'. *Қ ў р қ қ а н г а қўша кўринар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли 'қўриқла–' маъносини англатувчи **қоры**– феълидан 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –**қ** қўшимчаси билан ҳосил қилинган (ДС, 460 : **қоруқ**–); қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган (Девон, III, 427; ДС, 458): **қоры**– + **қ** = **қорық**– > **қоруқ**– > **қорқ**–.

ҚЎРҒОН 'атрофи девор билан иҳоталанган жой', 'қалъа'. *Ғиждувон қ ў р ғ о н и н и н г шарқи шамол ва ғарб томонларидан чиқаётган ғулғула товуш ҳавони тўлгатмоқда эди* (Садриддин Айний). Қадимги

туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'қўриқла-' маъносини англатувчи қоры- феълининг кучайтириш маъносини ифодаловчи -ға қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан -н қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси â унлисига алмашган: (қоры- + ға = қорыға-) + н = қорыған > қорған > қорған. ДСда қорыған сўзи мўғилча деб белгиланган (458- бет).

ҚЎСҚИ 'эскирган', 'жулдур кийим'. Юр, синг-лим, жила бўлмаса ювиниб, кийиниб, устингдаги қ ў с қ и н г н и ташла (Ойбек). Бу сўз асли қадимги туркий тилдаги 'айни-', 'бузил-' маъносини англатган қус- феълидан (Девон, II, 18) -қы қўшимчаси билан ясалган бўлса керак; кейинчалик у унлиси о унлисига алмашган; ўзбек тилида ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қус- + қы = қусқы > қосқы > қосқи.

ҚЎТИР 'баданда пуфакчалар ҳосил қилиб, қаттиқ кичиштирадиган юқумли тери касаллиги'. Боланг қ ў - т и р бўлибди, гарров шифокорга кўрсат. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли қотўр тарзида талаффуз қилинган (ДС, 461); ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: қотур > қотир.

ҚЎЧҚОР 'бичилмаган эркак қўй'. Икки қ ў ч - қ о р н и н г боши бир қозонда қайнамас (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от ДСда қочунар, қочнар, қочқар шакларида келтирилган (451- бет); Маҳмуд Кошғарий махсус изоҳлаган ерида бу сўзни қочнар тарзида келтирган (Девон, III, 392), бошқа ерида қоч шаклида келтириб, "Бу ўғизча. Асли қочунар" деб таъкидлайди. Ҳақиқатда, қоч сўзи ДСда 'баран' ('қўй') деб таърифланган (451- бет). Қочқар сўзи асли ана шу қоч отига -(у)н қўшимчасини қўшиб ясалган сифатдан -а қўшимчаси билан ясалган феълга -р қўшимчасини қўшиб ясалган; қадимги туркий тилдаёқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, сўнгра н ундоши қ ундошига алмашган; ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги а унлиси â унлисига ал-

машган: [(қоч + ун = қочун) + а = қочуна-] + р = қочунар > қочнар > қочқар > қочқар.

ҚЎШ 'бир-бирига бириккан икки (нарса)', 'жуфт'. Эр-у хотин – қ ў ш ҳўкиз (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз асли маъно тараққиёти натижасида 'бирлаштир-' маъносини англаувчи қош- феълидан (ДС, 460) ўсиб чиққан; бу сўз дастлаб қо:ш тарзида талаффуз қилинган бўлиб, (ДС, 460), қадимги туркий тилдаёқ о: унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган.

ҚЎША 'жуфт ҳолатда', 'биргаликда'. Агар юл-дузлари тўғри келган бўлса, қ ў ш а қаришсин (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сўз асли 'бирлаштир-' маъносини ан-латувчи қош- феълининг –а қўшимчаси билан ҳосил қилинган равишдош шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида равишга айланган; ўзбек тилида а унлиси ä унлисига алмашган: қош- + а = қоша > қошä.

ҚЎШАЛОҚ 'иккита бир-бирига ёпишган'. [Кам-пир] .. бир жуфт қ ў ш а л о қ анорни рўмолидан олиб, Аголатга узатди (Иброҳим Раҳим). Бу сифат эски ўзбек тилида 'бирлаштир-' маъносини англаувчи қош- феълининг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи –(ы)л қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан –(а)қ қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги ы унлиси ä унлисига, қ ундоши олдидаги а унлиси ä унлисига алмашган: (қош- + ыл = қошыл-) + ақ = қошылақ > қошалақ > қошäләқ.

ҚЎШАР 'қўй қўраси', 'қўй подаси'. Бошқа қ ў ш а р д а н қўшилиб қолган қўйларни ажратдиқ. Бу от эски ўзбек тилида 'бирлаштир-' маъносини англа-тувчи қош- феълидан –(а)р қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик а унлиси ä унлисига алмашган: қош- + ар = қошар > қошär.

ҚЎШИМЧА 'қўшиладиган'. Тургун сизга қ ў ш и м ч а ҳужжат бермоқчи (Назир Сафаров). Бу сўз эски ўзбек тилида 'бирлаштир-' маъносини англаувчи қош- феълидан –(ы)м қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш маъносини ифодаловчи –ча қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (КРС, 412) ; кейинчалик а унлиси

ä унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: (қош- + ым = қошим) + ча = қошимча > қошимчә.

ҚЎШИН 'қуроли кучлар бирлашмаси'. Қ ў – ш и н л а р и м и з қарши ҳужумга ўтдилар (Абдулла Қаҳҳор). Бу от эски ўзбек тилида 'бирлаштир-' маъносини англатувчи қош- феълидан -(у)н қўшимчаси билан ясалган (ССТН, II, 84; КРС, 412); кейинчалик у унлиси и унлисига алмашган: қош- + ун = қошун > қошин.

ҚЎШИҚ 'ашула'. Кўча томонда чилдирма ва қ ў ш и қ эшитилди (Парда Турсун). Қадимги туркий тилда 'бирлаштир-' маъносини англатувчи қош- феълидан -(у)ғ қўшимчаси билан ясалган бу от (Девон, I, 357; ДС, 460) асли 'шеър', 'қасида' маъносини англатган, маъно тараққиёти натижасида 'ашула қилиб айтиладиган шеър', умуман 'ашула' маъноси юзага келган; эски ўзбек тилида бу сўз охиридаги ғ ундоши қ ундошига алмашган (ССТН, II, 84); кейинчалик иккинчи бўғиндаги у унлиси и унлисига алмашган: қош- + уғ = қошуғ > қошуқ > қошиқ.

ҚЎШНИ 'яшаш жойи ёнма-ён кишилар бир-бирига нисбатан'. [Қосимжоннинг] ойиси қ ў ш н и б и л а н гаплашиб турарди (Ўлмас Умарбеков). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'маълум сатҳдан жой ол-' маъносини англатувчи қон- феълидан -чы қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик ч ундоши ш ундошига алмашган (ДС, 460), сўнгра нш ун-дошлари ўрин алмашган (ДС, 455); ўзбек тилида ы ун-лисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: қон- + чы = қончы > қоншы > қошны > қошни. Маҳмуд Кошғарий қадимги туркий тилда бу сўзнинг қошны шакли ҳам, қоншы шакли ҳам қоидага мос ва тўғри деб таъкидлайди (Девон, I, 408). ДСда келтирилган мисоллардан дастлабги шакл қоншы экани сезилиб турибди.

ҚЎШОҚ 'бир-бири билан бирлаштирилган', 'бир арқон билан бирлаштириб боғланган (ҳайвонлар)'. Анави малла йигит .. чилдирмани қ ў ш о қ қ и л и б чаладиган ҳунари ўтқир чилдирмачи (Суннатилла Анорбоев). Ҳам сифат, ҳам от маъносида ишлатиладиган бу сўз эски ўзбек тилида 'бирлаштир-' маъносини англатувчи қош- феълидан -(а)қ қўшимчаси билан

ясалган; кейинчалик **қ** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: **қош-** + **ақ** = **қошақ** > **қошâқ**.

ҚЎҒИРМОЧ 'қовурилган буғдой'. *Наврўз кирар-да .. кўп жойда ўрик қайнатилади, қ ў ғ и р м о ч қовурилади* (Музайяна Алавия). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли 'қизиган қозонда кафттир билан айлантириб бироз пишириб ол-' маъносини англатган **қоғур-** феълидан (Девон, II, 85) —**ма** қўшимчаси билан ясалган отга кичрайтириш ('бироз') маъносини ифодаловчи —**ч** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (Девон, I, 454); кейинчалик ўзбек тилида иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига, учинчи бўғиндаги **а** унлиси **â** унлисига алмашган: (**қоғур-** + **ма** = **қоғурма**) + **ч** = **қоғурмач** > **қоғирмâч**.

Ғ

ҒАЛВА 'шовқин—сурон кўтариб қилинадиган жанжал'. *Хотинининг ғ а л в а с и г а н чарчаган Убайдулло эса аламини ичкиликдан оладиган бўлди* (С.Маҳмудова). Бу от эски ўзбек тилида шовқин—суронни ифодаловчи **ғала** тақлид сўзидан (бу сўз **ғала-ғовур** жуфт сўзи таркибида сақланган) —**ба** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 329: **калаба** 'скандал'); қўшимча қўшилганидан кейин иккинчи бўғиндаги **а** унлиси та—лаффуз қилинмай қўйган (КРС, 329: **калба** I *сев. то же, что калаба*), ўзбек тилида **б** ундоши **в** ундошига, **а** ун—лилари **â** унлиларига алмашган: **ғала** + **ба** = **ғалаба** > **ғалба** > **ғâлвâ**.

ҒИЖИМ 'буришган', 'силиқ ҳолатини йўқотган'. *[Ақбарали] ғ и ж и м қоғозни кафти билан техислаб, яна ўқиди* (Асқад Мухтор). Бу сўзни **ғижин-**сўзи билан қиёслашдан маълум бўладики, эски ўзбек тилида **ғыжы-** феъли мавжуд бўлган, ана шу феълдан —**м** қўшимчаси билан **ғыжым** оти ясалган; кейинчалик **ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ғыжы-** + **м** = **ғыжым** > **ғижим**. Асли **ғыжы-** феъли ҳам ясама бўлиб, 'буришган ҳолат' маъносини англатувчи **ғыж** отидан —**ы** қўшимчаси билан ясалган бўлса керак.

ФИЖИН— 'юзини буриштирган ҳолатда газабини ифода қил—'. [Майсахон] *иккала биродарнинг бир-бирига фи ж и н и б т у р г а н и н и кўриб, ҳайкал-дай қотиб қолди* (Аббос Муҳиддин). Бу сўз асли эски ўзбек тилида мавжуд бўлиб, 'буриштир—' маъносини англатган **ҒЫЖЫ**— феълига 'ўзлик' маъносини ифода—ловчи —н қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейин—чалик **Ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ҒЫЖЫ— + н = ҒЫЖЫН— > ФИЖИН—**.

ФИЛДИРА— 'айланма йўсинда ҳаракатлан—'. *Арава пастликка қараб фи л д и р а б к е т г и*. Бу феъл эски ўзбек тилида **ҒЫЛДЫР** тақлид сўзидан —а қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **Ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ҒЫЛДЫР + а = ҒЫЛДЫРА— > ФИЛДИРӘ—**.

ФИЛДИРАК 'доира шаклида ясаиб, ўққа ўрна—тиладиган, маълум бир куч таъсирида айланиб, арава, машина кабиларни ҳаракатга келтирадиган қисм'. *Зе-бихон фи л д и р а к ёғочларига оёғини бир-бир қўйиб аравага чиқди* (Саида Зуннунова). Бу от эски ўзбек тилида **ҒЫЛДЫРА**— феълидан —к қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **Ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ҒЫЛДЫРА— + к = ҒЫЛДЫРАК > ФИЛДИРӘК**.

ГИНШИ— қ. **ҒИҶШИ—**

ГИНФИЛЛА— қ. **ҒИНҒИРЛА—**

ГИНҒИРЛА— 'ҒИНҒ—ҒИНҒ этган товуш чиқар—'; 'паст товуш билан ҳиргойи қил—'. *Элмуроднинг бир текис фи н ғ и р л а г а н овози ёқимли нағмадай ҳамманинг эс—ҳушини қамраб олди* (Парда Турсун). Бу феъл эски ўзбек тилида **ҒИНҒЫР** товушга тақлид сўзидан —ла қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган, **Ы** унлиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ҒИНҒЫР + ла = ҒИНҒЫРЛА— > ҒИНҒИРЛӘ—**. Сўзлашув нутқида бу феъл **ҒИНФИЛЛА—** тарзида ҳам талаффуз қилинади, бунда **л** ундошининг таъсири билан унинг олдидаги **р** ундоши **л** ундошига алмашади (ЎТИЛда нимагадир ана шундай товуш ўзгаришига уч—раган шакл асосий шакл сифатида берилган).

ГИҢШИ— 'гинг-гинг этган товуш чиқариб ингра-', 'зорлан-'. *Зал жим, фақат кимнингдир этагида бир гўдак ҳар замонда г и н г ш и б қ ў я р э г и* (Асқад Мухтор). Бу феъл эски ўзбек тилида **ғың** товушга тақлид сўзидан **-шы** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 492: **кыңшы** — 'визжать, скульпить'); кейинчалик **ы** ун-лиларининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ғың + шы = ғыңшы**— > **ғиңши**—. Бу сўз **финши**— тарзида ҳам талаффуз қилинади, бунда **н** ундоши **н** ундошига алмашади.

ГУЖАНАК 'бир жойга тўп қилиб йиғилган'. *Ўриқларда сара богроқдай Оплоқ-оплоқ гу жа на к гуллар* (Султон Акбарий). Бу сифат эски ўзбек тилида **ғуж** сифатидан **-а** қўшимчаси билан ясалган феълнинг 'ўзлик' маъносини ифодаловчи **-н** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклига **-(а)к** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **[[ғуж + а = ғужа-)] + н = ғужан-]** + **ак** = **ғужанак** > **ғужәнәк**.

ГУЖУМ 'узум бошидаги доналари зич жойлашган шохча'. *Унинг сўзига қараганда. узумнинг ҳар боши тўрвадек ва гу ж ум л а р и тутнинг донасидек зич бўлиши керак* (Абдулла Қаҳҳор). Бу от эски ўзбек тилида **ғуж** сифатидан **-ы** қўшимчасининг **-у** шакли билан ясалган феълга **-м** қўшимчасини қўшиб ясалган: **(ғуж + у = ғужу-)** + **м** = **ғужум**.

ГУЛДУРА— 'эшитилар-эшитилмас ҳолда, ноаниқ гапир-'. *Зайнаб ўзининг хатосини англади ва гапиролмай гу л д у р а г и* (Абдулла Қодирий). Бу феъл эски ўзбек тилида **ғулдур**-**ғулдур** товушга тақлид сўзидан **-а** қўшимчаси билан ясалган (КРС, 442; **кулдура**— 1. 'бормотать'); кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **ғулдур + а = ғулдура**— > **ғулдурә**—. Бу феъл **ЎТИЛГА** хато равишда **ғулдирамоқ** шаклида киритилган.

Ҳ

ҲАҢИ 'ҳанграйверадиған'. *Эшакнинг ёмони — ҳ а н г и, одамнинг ёмони — банги* (Мақол). Бу сифат эски ўзбек тилида **ҳан** товушга тақлид сўзидан **-ы** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлиси **ә** унлисига

алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ҳаң** + **ы** = **ҳаңы** > **ҳаңи**.

ҲАҲРА– "'ҳанг–ҳанг" деб қичқир–'. **Афандининг эшаги кўприкка келганда ҳанграб юбориб – g u** (Афанди латифаларидан). Бу феъл эски ўзбек тилида **ҳаң** товушга тақлид сўзидан –**ра** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик **а** унлилари **ә** унлиларига алмашган: **ҳаң** + **ра** = **ҳаңра**– > **ҳаңрә**–.

ҲИД 'ис', 'бўй'. **Ҳар гулнинг ҳи g u бошқа** (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от асли **йыз**, **йид** тарзида талаффуз қилинган (ДС, 265, 264); ПДПда бу сўз **йыд** (391– бетда), **ыд** (442– бетда) шакларида берилган; Девонда эса **йыз** шаклида ёзилган (III, 56); эски ўзбек тилида **йыд** шакли бошланишидаги **й** ундоши **ҳ** ундошига алмашган, кейинчалик **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **йыд** > **ҳыд** > **ҳид**.

ҲОВУЧ 'икки қўл шапалоғининг (панжаларнинг) таг томони бирлаштирилиб, уст томони юқорига бу–килган ҳолати'. **Ҳ о в у ч и н и тўлдириб–тўлдириб сув ичди**. Бу от қадимги туркий тилда 'ол–' маъносини англатган **абу**– феълдан –**ч** қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 409; ПДП, 354: **абуч**); Маҳмуд Кошғарий бу сўзни **авут**, ҳатто **азыт** шаклида келтиради (Девон, I, 111). Асли **абу**– феъли умуман 'ол–' маъносини эмас, балки 'икки қўл шапалоғи билан ол–' маъносини англатган бўлса керак; **абуч** оти ана шундай маънони англатган феълдан ясалган. Кейинчалик бу сўзнинг таркибида қуйидаги товуш ўзгаришлари воқе бўлган: **абуч** > **авуч** (ДС, 70), ўзбек тилида бу сўзнинг бошла–нишига **ҳ** ундоши қўшилган: **авуч** > **ҳавуч**, в ундоши таъсири билан **а** унлиси **ә** унлисига алмашган: **ҳавуч** > **ҳәвуч**.

ҲОР– қ. **ҳори**–

ҲОРДИҚ 'меҳнат қилиб, йўл юриб чарчаганлик', 'чарчоқ'. **Мана, вакиллар икки соатлик ҳор g u қ чиқарганларидан кейин .. кўчага томон ҳаракат қилдилар** (Парда Турсун). Бу от эски ўзбек тилида **ҳары**– феълнинг (ЭСТЯ, I, 161) –т орттирма қўшимчаси

билан ҳосил қилинган шаклидан **-(ы)қ** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли та-лаффуз қилинмай қўйган, **р** ундоши таъсири билан **т** ундоши **а** ундошига, шунингдек **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **(ҳары- + т = ҳарыт-)** + **ық** = **ҳарытық** > **ҳартық** > **ҳардық** > **ҳърдиқ**.

ҲОРИ- 'меҳнат қилиб ёки йўл юриб чарча-'. *Озиқли от ҳ о р и м а с* (Мақол). Шундай маънони англатган феъл қадимги туркий тилда **а:р-** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 160, 161); қадимги туркий тилдаёқ **а:** унлисининг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 35), кейинроқ бу сўзга кучайтириш маъносини ифодаловчи **-ы** қўшимчаси (КРС, 72: **ары-** III 'установить, утомляться'), сўз бошланишига **ҳ** ундоши қўшилган (ЭСТЯ, I, 161); ўзбек тилида **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **(а:р- > ар-)** + **ы** = **ары-** > **ҳары-** > **ҳари-**. Бу феъл **ҳър-** шаклида ҳам ишлатилади (ЎТИЛ, II, 707).

ҲОРҒИН 'ўта чарчаган', 'толиққан'. *Катта йўлга чиқиш олдида Салимнинг боғ қўшниси - чангга ботиб ҳ о р ғ и н келаётган Абдулҳақ ота учради* (Ойбек). Бу сифат эски ўзбек тилида **ҳары-** феълидан (ЭСТЯ, I, 161) **-ғын** қўшимчаси билан ясалган; кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, **а** унлиси **â** унлисига алмашган, **ы** унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: **ҳары-** + **ғын** = **ҳарығын** > **ҳарғын** > **ҳърғын**.

ҲУР- 'вовулла-', 'акилла-'. *Ит ҳ у р а р, карвон ўтар* (Мақол). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **ўр-** тарзида талаффуз қилинган (Девон, I, 177; ДС, 626; КРС, 823); ўзбек тилида сўз бошланишига **ҳ** ундоши қўшилган, **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ўр-** > **ҳўр-** > **ҳур-**.

ҲУРК- 'хавфсираб чўчи-'. *Гулнор намли кўзлари билан Йўлчига тикилиб, бир нимадан ҳ у р к к а н с и н г а р и яна унга суқилди* (Ойбек). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли 'чўчи-' маъносини англатган **ир-** феълига (ДС, 211) кучайтириш маъносини ифодаловчи **-(и)к** қўшимчасини

қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, I, 636); қадимги туркий тилдаёқ иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган, сўз бошланишидаги и унлиси ў унлисига алмашган (ПДП, 440; Девон, III, 425): **ир-** + **ик** = **ирик-** > **ирк-** > **ўрк-**; кейинчалик сўз бошланишига **ҳ** ундоши қўшилган, ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ўрк-** > **ҳўрк-** > **ҳурк-**.

ҲУРКАК 'хуркадиган', 'чўчийдиган'. .. **унинг сириган ҳамма воқиф бўлаётгандай, теваракка ҳ у р к а к қаради** (Ойбек). Бу сифат эски ўзбек тилида **ҳўрк-** феълига **-(ä)к** қўшимчасини қўшиб ясалган; кейинчалик ў унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **ҳўрк-** + **äk** = **ҳўркäk** > **ҳуркäk**.

ҲУРКОВУЧ 'ҳар нарсадан чўчийверадиған'. **Мен .. ҳ у р к о в у ч кийикдай оёғимни бир ерга гуж қилиб қочишга ҳозирлаган эдим** (Ғафур Ғулом). Бу сўз асли эски ўзбек тилида **ҳўрк-** феълининг кучайтириш ('такрор') маъносини ифодаловчи **-и** қўшимчаси билан ҳосил қилинган шаклидан **-гў** қўшимчаси билан ҳосил қилинган сифатдош шаклига **-чи** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган; кейинчалик **г** ундоши **в** ундошига, **в** ундошининг олдидаги **и** унлиси **ä** унлисига алмашган, сўз охиридаги **и** унлиси талаффуз қилинмай қўйган, шундан сўнг **ä** унлиси **â** унлисига алмашган, ў унлила-рининг юмшоқлик белгиси йўқолган: [(**ҳўрк-** + **и** = **ҳўрки-**) + **гў** = **ҳўркигў**] + **чи** = **ҳўркигўчи** > **ҳўркävүчи** > **ҳуркävүч** > **ҳуркävүч**.

ҲЎКИЗ 'бичилган эркак қорамол'. **Эр-у хотин - қўш ҳ ў к и з** (Мақол). Бу от қадимги туркий тилда **öкүз** тарзида талаффуз қилинган (ПДП, 406; Девон, I, 91; ДС, 383), **öгүз** шакли ҳам мавжуд бўлган (ДС, 382: **öгүз I**); кейинчалик сўз бошланишига **ҳ** ундоши қўшилган, **ö**, ў унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган, иккинчи бўғиндаги **у** унлиси **и** унлисига алмашган: **öкүз** > **ҳökүз** > **ҳокуз** > **ҳокиз**. Бу сўз асли 'эркак қорамол' маъносини англатган (ДС, 383), кейинчалик маънода торайиш воқе бўлиб, фақат 'бичилган эркак қорамол' маъносини англата бошлаган.

ҲЎЛ 'сувга ивиган', 'нам'. **Эрталаб туриб қарашса, боланинг кийими жиққа ҳ ў л , багани мис-**

гай қизиб турган эмиш (Суннатилла Анорбоев). Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англаган бу сифат **о:л** тарзида талаффуз қилинган (ЭСТЯ, I, 524); қадимги туркий тилдаёқ **о:** унлиснинг чўзиқлик белгиси йўқолган (ПДП, 406; Девон, I, 83; ДС, 383); ўзбек тилида сўз бошланишига **ҳ** ундоши қўшилган, **о** унлиснинг юмшоқлик белгиси йўқолган: **о:л > о́л > ҳо́л > ҳол.**

Фойдаланилган асосий манбалар

- Девон** – Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I – III томлар; Индекс. Тошкент: 1960–1967.
- ДС** – Древнетюркский словарь. Агр.: 1969.
- ИРАТЯ** – Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: 1962.
- ИСГТЯ** – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV. Лексика. М.: 1961.
- КРС** – Юдахин К. К. Киргизско–русский словарь. М.: 1965.
- ПДП** – Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Агр.: 1951.
- РКС** – Русско–казахский словарь. М.: 1954.
- ССТН** – Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко–татарских наречий. I – II томлар. Санктпетербург: 1969– 1971.
- ТРС** – Магазаник Д.А. Турецко–русский словарь. М.: 1945.
- ЭСТЯ** – Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. I – IV томлар. М.: 1974–1989.
- ЎТИЛ** – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I – II томлар. М.: 1981.
- ЎХШЛ** – Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент: 1971.
- Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. Тошкент: 1961.
- Боровков А. К. Лексика среднеазиатского турсира XII–XIII веков. М.: 1963.
- Гулямов А. Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке // Научные труды ТашГУ, вып. 211. Языкознание. Ташкент: 1963.
- Исmoilов И. Туркий тилларда тўнғич, кенжа, эгизак сўзлари // ЎТА, 1975, 2.
- Исmoilов И. Туркий тиллардаги бўйдоқ сўзига доир//ЎТА, 1978, 1.
- Исmoilов И. Туркий тиллардаги баъзи бир сўзлар этимологияси ҳақида // ЎТА, 1986, 4.
- Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимарининг изоҳли луғати. Тошкент: 1984.
- Русча–ўзбекча луғат. I, II томлар. Тошкент: 1983, 1984.
- Ўзбекча–русча луғат. Тошкент: 1988.
- Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: 1966.
- Қўниров Р., Тихонов А. Ўзбек тилининг чаппа луғати. Самарқанд: 1968.

НАШРИЁТДАН

Тилшунос олим Шавкат Ғайбулла ўғли Раҳматуллаев Тошкентнинг собиқ Турк янги шаҳар маҳалласида туғилди. 1947– йили САГУни (ҳозирги ЎзМУни) имтиёзли диплом билан битириб, аспирантурада ўқиди. 1948– йилдан бошлаб ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор, кафедра мудири лавозимларида ишлади, кейинги йилларда илмий гуруҳга раҳбарлик қилмоқда. 26 ёшида фан номзоди, 41 ёшида фан доктори бўлди.

Устознинг илмий – педагогик фаолияти кўп қиррали. Унинг биринчи китоби 1956– йилда "Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари" номи билан чоп этилган. "Ўзбек фразеологиясининг отаси" деб таънинган олим ўзбек тилшунослигида ушбу соҳанинг шаклланишига ва ривожланишига бебаҳо ҳисса қўшди. Ўзбек тили лексикологиясининг, морфологиясининг, синтаксисининг кўпгина долзарб назарий масалаларини ёритишда ҳам хизмати катта. У киши ёзган энг кичик мақолада ҳам тулшунослигимизнинг ривож учун фойдали янги фикр албатта бўлади.

Муаллим Шавкат Раҳматуллаев ўқув қўлланмалари яратишда ҳам самарали меҳнат қилди. Шундай асарларидан бири – ҳамкорликда ёзилган, Шавкат Раҳматуллаев қайта ишлаган "Ҳозирги ўзбек адабий тили" дарслигининг 1992– йилги 3– нашри бутун ҳам олий ўқув юртраларида асосий қўлланма вазифасини ўтамоқда.

Шавкат Раҳматуллаевни тил амалиёти доим ўзига жалб қилиб келган. Шу йўналишдаги меҳнатининг натижаси ҳозир жорий қилинган имло қоидаларида, янги имло лугатида, "Ўзбек тилининг янги алифбоси ва имлоси" номли рисоласида ўз аксини топди.

Шавкат Раҳматуллаевнинг ўзбек тили лугатшунослигига қўшган улушини алоҳида таъкидлаш лозим. Устоз яратган лугатларнинг барчаси ўзбек тилшунослигида илк бор тузилган. Шавкат Раҳматуллаев яратган фразеологик лугатнинг 3000 иборани қамраб олган 3– нашри 1992– йилда чоп этилган. "Ўзбек тили оминларининг изоҳли лугати"ни ҳам 1994– йилда Шавкат Раҳматуллаев тузди. Насим Маматов ва Рашид Шукуров билан ҳамкорликда 1980– йилда чоп этилган "Ўзбек тили автонимларининг изоҳли лугати"га тенг келадиган лугат бошқа тиллар бўйича ҳозиргача ҳам тузилмаган. Кейинги беш йиллик тивимсиз машаққатли меҳнатнинг самараси сифатида кўлингиздаги этимологик лугат бунёдга келди. Уни Шавкат Раҳматуллаев 75 ёшида яратиб, лугат шайдолари ҳукмига тақдим қилмоқда.

Этик олим Шавкат Раҳматуллаевни яна кўп йиллар кучқув–ват, ишчанлик, сичковлик, илмга фидойилик тарк этмасин, устозга барча режаларини, истак–орзуларини рўёбга чиқариш насиб этсин.

Лугат ҳақидаги фикр–мулоҳазаларни қуйидаги манзилга йўллашингизни сўраймиз:

700144, Тошкент, Талабалар шаҳарчаси, ЎзМУ, Бош бино,
11– қават, 112– хона.

МУНДАРИЖА

Кириш 3 Лугат 20 А 20 Б 37 В 82 Г 83 Д 89 Ж 99 З 105 И 107 Й (йа, йе, йи, йо, йу, йў) 130 К 197 Л 233 М 235 Н 243		О 246 П 267 С 273 Т 316 У 377 Х 398 Ч 405 Ш 446 Э 458 Ў 472 Қ 500 Ғ 592 Ҳ 594 Фойдаланилган манбалар 598 Нашриётдан 599
---	--	---

Шавкат Раҳматуллаев

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЭТИМОЛОГИК ЛУҒАТИ (туркий сўзлар)

Муҳаррир Абдуллаева О.
Мусаҳҳиҳ Қобулова Д.

Босишга рухсат этилди 25.08.2000 й. Бичими 84x108 1/32.
 Офсет босма усулида ёзув қоғозига босилди. Нашриёт ҳи —
 соб тобоғи 29,8. Шартли босма тобоғи 31,5 Адади 1000
 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 41.

“Университет” нашриёти. Тошкент — 700174, Талабалар
 шаҳарчаси. ЎзМУ, маъмурий бино, 5 — қават.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот кўмитасининг
 Янгийўл ижара пудратидаги китоб фабрикасида чоп этил —
 ди. Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44.